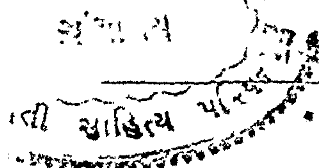
Published by Order of

Maharaja Sayajirao Gaekwad

SRI SAYAJI DNYAN MANJUSHA,

EDITED BY

T. K. GAJJAR.

HISTORY OF PEDAGOGY

Registered for Copyright under the Government of India's Act No. XXV. of 1867.

[All rights reserved.]

શ્રી ફા. ગુ. સભા-અન્તર્ગત
બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય

કબાટ નં૦ પુસ્તક નં૦

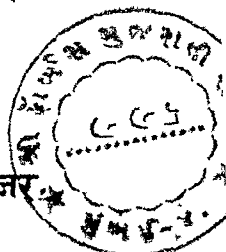
વર્ગ ભાષા

તા.

श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड

एमनी आज्ञानुसार प्रसिद्ध थती

श्रीसयाजी ज्ञानमंजूषा.

शोधक ने प्रकाशक

त्रिभुवनदास कल्याणदास गज्जर.

शिक्षणनो इतिहास.

आ पुस्तकनी मालेकी सन १८६७ ना २५ मा ॲक्ट प्रमाणे

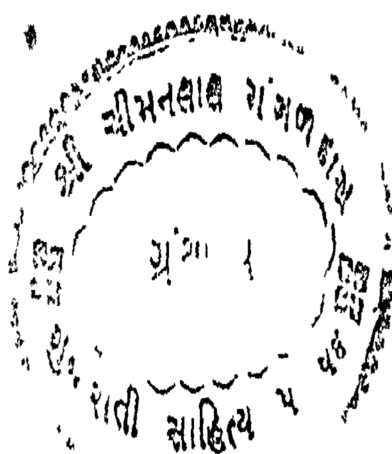
नोंधेली छे.

[सर्व हक स्वाधीन.]

૧૦,૬૪૫

"Learning teacheth more in one year than experience in twer
learning teacheth safely, when experience maketh more miserabl
wise."—*Roger Aschem.*

"For they teach not their own use; but that is a wisdom without t
and above them, won by observation."—*Bacon.*

A HISTORY

OF

PEDAGOGY

BY

MANISHANKER RATNAJI BHATT, B.A.,

VICE-PRINCIPAL, KALA-BHAVAN, BARODA.

૩૭૧.૦૯

Bombay:

PRINTED AT THE

EDUCATION SOCIETY'S STEAM PRESS.

1895.

“ अनुभवना वीस वर्ष करतां शास्त्राभ्यासना एक वर्षमां वधारे शीखाय छे; अने मार्गे भय नथी, पण अनुभवने मार्गे तो डाह्या करतां दुःखी वधारे थवाय छे.”

—रॉजर ॲस्कम

“ कारणके शास्त्रोमांथी तेमनो उपयोग शीखातो नथी; उपयोगनुं ज्ञान तो ए बहार तथा उच्चतर छे, अने ते अवलोकन प्रमाणे साधी शकाय छे.”—बेकन.

शिक्षणनो इतिहास.

योजनार

मणिशंकर रत्नजी भट्ट, बी. ए.,

वाइस प्रिन्सिपाल, कलाभवन, वडोदरा.

मुंबई:

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल प्रेसना

छापखानामां.

१८९९.

EDITOR'S PREFACE.

"Mind grows only in so far as it finds expression for itself; it cannot find it through a foreign language. It is round the language learned at the mother's knee that the whole life of feeling, emotion, thought gathers. If it were possible for a child to live in two languages at once equally well, so much the worse. Its intellectual and spiritual growth would not thereby be doubled but halved. . . . . Words accordingly must be steeped in life to be living, and as we have not two lives but only one, so we can have but one language. To this mother-tongue, then, all other languages we acquire are merely subsidiary."—*Prof. S. S. Laurie.*

The truth so eloquently expressed by Prof. Laurie seems o have been constantly kept in view by the liberal-minded tatesmen, Lord Halifax and Lord Northbrook, authors of the elebrated Despatch of 19th July 1854 from the Court of irectors of the East India Company to the Governor-General f India in Council. That Despatch is justly regarded as a tate paper of the greatest importance, and it is everywhere cepted in India as the Charter of Indian Education. For, the policy there laid down be ever adequately carried into ect, the education of this country would have most of its ficiencies supplied and the ultimate benefit of the people cured. But unfortunately the policy has not been hitherto equately carried into effect, and the deficiencies which isted when the Despatch was written exist even now. The nslation of best books which were to be advertised for and erally rewarded by Government have not come out, and the ropean knowledge which was to be placed within the reach all classes of the people continues to be inaccessible to em. If any large attempts have hitherto been made to rich the vernaculars, they are due to persons worl.

independently of Government. Years ago, while conversing on this subject with my late revered friend, Rao Bahadur Yeshwant Vasudev Athlye, the idea of preparing a vernacular series of important scientific treatises occurred to me, and with his approval and co-operation a memorandum was written out to be submitted to His Highness the Maharaja Sayajirao Gaikwad, whose zeal and liberality in the cause of education have ever been worthy of a Patriot King.

In that memorandum was pointed out how "the awakening of the National mind was impossible without a diffusion of liberal education among the masses," how "such diffusion was impossible in the absence of a rich Vernacular Literature," and how "such literature was impossible until a foreign language continued to be the principal medium of instruction." *It was shown that the vernaculars in this Presidency at least* were in a very lamentable condition. It was shown that while, on the one hand, their enemies were against their introduction among the subjects of higher education on the ground that their treasures were meagre, their advocates, on the other hand, were content with the reply that their treasures will ever remain so unless they were duly recognized. Stress was laid on the fact that meanwhile no attempts were being made either to recognize such treasures as were existent or to add to them. And it was urged that while no efforts were made to impart instruction through the vernacular medium outside the Primary Schools, the people were debarred from partaking not only in the Philosophy and Literature of Europe, but even in its improved Arts and Sciences.

To supply both these deficiencies at once, His Highness the Maharaja Saheb graciously passed orders on one and the same day to open a Technical College at Baroda, and to prepare a bilingual series of scientific works, sanctioning liberal sums

for the execution of both the undertakings. These were then entrusted to the present Editor, and the Kala-Bhavan (Temple of Art) and the Shri Sayaji Dnyana Manjusha are the result.

It is meet that I should here say a word or two about the experiment of imparting higher knowledge through the vernacular medium, for the Dnyana Manjusha Series is principally intended to supply text-books for the Kala-Bhavan and other like institutions. Competent judges have testified to the success of the experiment. The students of the Kala-Bhavan, who have learnt Science through their vernacular, have been favourably compared with Science Students appearing at University Examinations by some of the most distinguished of University Examiners. But much time will surely elapse before the true significance of such an experiment is fully comprehended. Everybody knows what high stage Education has reached in Japan, where all knowledge is imparted to the masses through the Japanese, and yet very few draw the requisite conclusion therefrom. The day of a Vernacular University appears far distant at present. The Maharaja Gaikwad is the first to introduce such considerable measures in that direction, and it may be hoped that he will be the first to establish a Vernacular University also.

I found the Dnyana Manjusha a more difficult business than the Kala-Bhavan itself. The transplanting of Western knowledge involved first of all the search and creation of adequate instruments, *i.e.*, technical terms. I had to search into books and dictionaries without number, not only in Gujarati and Marathi, but in all the principal vernaculars of India. I could not be satisfied with the prevailing practice of substituting cumbrous connotations or circumlocutions for important terms; and I had to dive somewhat deep into Philology for discovering native thought-germs of vitality equal to English words.

Again, all this labour incidently led to the preparation of a valuable and reliable polyglot dictionary which has been growing side by side with the Dnyana Manjusha. Then there was, the question of selecting different works on different subjects for translation and compilation, which helped the settling of the curriculums for the Bhavan, and led incidentally to the Note on University Reform published some time ago. For Chemical Notation and Nomenclature I wrote out a separate pamphlet; and these do not exhaust all the auxiliary work of the series.

One thing which was forced on my attention in connection with the Manjusha work was the paucity of good writers especially on scientific subjects. When the business was undertaken, I had formed great expectations of the co-operation of the scholars in the Presidency. But I was painfully undeceived. I found that the few able men were too busy to write books, and that the many were not educated enough to write accurately. I feel sure matters will not improve until due recognition is given to the vernaculars by the University. It was because of the lamentable condition of our writers that I had to entrust much of the writing work to the readers under me, whom I have been training up to the requisite standard of accuracy by minute criticism and correction.

In conclusion I may say that I shall be amply rewarded for all my labour if the series fulfils the Maharaja Saheb's nobly conceived and strongly cherished object, *i.e.*, if it brings European knowledge within the reach of all earnest seekers of the treasure. For, it is a treasure—a Manjusha—which requires to be earnestly sought after, and cannot reach men, unless they, on their part, make a serious effort to reach it.

प्रस्तावना.

"मन जेटले अंशे पोताने माटे वाचा प्राप्त करे छे तेटले ज अंशे संवर्द्धन पामे छे; परभाषा द्वारा ए प्राप्त थई शके नहीं. माताना खोळामां रमतां जे भाषा शीखाय, तेमां ज आपणुं लागणी-भावना-अने विचारमय जीवन बंधारण पामे छे. जो कोइ बाळक कदापि एक ज वखते बे भाषाओमां सरखी रीते उछरी शके, तो तेटली तेमे हानि ज छे. तेनुं मानसिक तथा आत्मिक संवर्द्धन एथी वेवडाशे नहीं पण अर्धुं थई जशे. + + + आ प्रमाणे शब्दोने जीवंत करवाने तेमने जीवननी साथे तन्मय करी नाखवा जोइए, अने जेम आपणां बे जीवन नथी पण एक ज छे, तेम भाषा पण एक ज होई शके. माटे जे जे इतर भाषाओ आपणे प्राप्त करीए ते आ स्वभाषाना संबंधमां गौण मात्र होई शके.—**प्रो. लॉरी.**

उपला शब्दोमां जे सत्य समायलुं छे ते **ईस्ट इंडिया** कंपनीना डिरेक्टरो तरफथी **हिंदुस्तानना गवर्नर जनरलने** इ. स. १८५४ ना जूलाइनी १९ मी तारिखे जे महत्त्वनो ठराव मोकलवामां आवेलो, तेना समर्थ अने उदार विचारना लेखको—**लॉर्ड हॅलिफेक्स** अने **लॉर्ड नॉर्थब्रूक**—एमणे निरंतर लक्षमां राख्युं होय एवुं मालुम पडे छे. ए ठरावने 'हिंदुस्ताननी केळवणीनो पट्टो' एवुं नाम आपवामां आवेलुं छे ते योग्य ज छे. कारणके जो ए ठरावमां बतावेली योजनाओनो योग्य अमल करवामां आवे तो तेथी आ देशनी केळवणीनी घणी खामीओ दूर थया वगर रहे नहीं; अने प्रजा समग्रने मोटो लाभ थाय. पण अफसोसनी वात एज छे, के ए योजनाओनो हजी सुधी जोइए तेवो अमल थयो नथी; अने ठराव लखायो ते वखते देशनी केळवणीमां जे खामीओ हती ते अद्यापि कायम रही छे. जे श्रेष्ठ पुस्तकोनां भाषांतरोने माटे बोधकपत्रो काढवानां अने सारां इनामो आपवानां हतां ते हजी सुधी बहार आव्यां नथी; अने जे युरोपीय

ज्ञान बधा लोकोथी ग्राह्य थई शके एवा रूपमां लावबानुं हतुं ते हजू तेमने दुष्प्राप्य ज रह्युं छे. अत्यारसुधीमां जो देशी भाषाओ संवर्द्धित करवाने मो'टा प्रयत्नो करवामां आव्या होय तो ते अंग्रेज सरकार तरफथी नहीं, पण बहारना स्वतंत्र माणसो तरफथी करवामां आव्या छे. केटलांएक वर्ष पेहलां मा'रा कैलासवासी पूज्य मित्र रा. ब. यशवंत वासुदेव आठल्येनी साथे आ महत्त्वना विषय संबंधी वातचित करतां देशी भाषामां एक शास्त्रीय ग्रंथावलि तैयार करवानो विचार मने आवेलो; अने तेमना अनुमोदन अने सहायथी श्रीमंत महाराजा सयाजीराव गायकवाडनी हजुरमां रजू करवाने माटे एक योजना लखायली. केळवणीना संवर्द्धनने माटे देशवत्सल श्रीमंत सरकारनी सोत्साह उत्कंठा अने उदारता अमने विदित हती; अने सर्वने विदित छे.

ए योजनामां बताववामां आव्युं हतुं के समग्र प्रजामां ज्ञाननो प्रसार कर्या वगर तेमना मनने जाग्रत करी शकाय तेम नथी; ज्ञाननो प्रसार स्वभाषाना संवर्द्धन वगर बनी शके तेम नथी; अने स्वभाषानुं संवर्द्धन ज्यां सुधी विदेशी भाषा ज मुख्यत्वे करीने शिक्षणसाधन तरीके वपराय छे त्यां सुधी थई शके तेम नथी. एम बताववामां आव्युं हतुं के विशेषे करीने आ इलाकामां तो देशी भाषाओनी दुर्दशा छे; कारण के ज्यारे एक तरफथी साहित्यसमृद्धि जोइए तेवी प्रतिष्ठित नथी एम कहीने तेना प्रतिपक्षीओ तेनो ऊंची केळवणीना विषयोमां समावेश करवानी ना पाडे छे, त्यारे बीजी तरफथी तेना पक्षकारो एटलुं ज बोलीने संतोष मानी ले छे, के ज्यां सुधी ए प्रकारनो स्वीकार थशे नहीं त्यां सुधी देशी भाषाओना साहित्यनो उत्कर्ष पण थशे नहीं. एम बताववामां आव्युं हतु के आवी संस्थितिने लीधे पक्षकारो तरफथी साहित्यमां अभिवृद्धि करवानो के प्रतिपक्षीओ तरफथी जेवुं छे तेवुं साहित्य स्वीकारवानो कोइ पण प्रकारनो प्रयत्न थतो नथी. अने छेवटे एवुं स्पष्ट करवामां आव्यु हतुं, के प्राथमिक शाळाओनी बहार

कोइ पण स्थळे देशी भाषाओनो उपयोग न थवाथी लोको यूरपनां साहित्य अने फिलसुफीनो ज नहीं पण त्यांनां शास्त्रो अने कळाओनो पण लाभ लई शकता नथी.

आ बन्ने खामीओ एकी वखते दूर करवाने माटे **श्रीमंत महाराजा साहेबे वडोदरामां** एक हुन्नरशाळा स्थापवानो अने गुजरातीमां अने मराठीमां बे शास्त्रीय ग्रंथमाळा तैयार करावघानो हुकम आप्यो; अने तेने माटे उदारताथी मोटी रकमो मंजूर करी. आ बन्ने काम पछी मने सुप्रत करवामां आव्यां; अने आ प्रमाणे **कलाभवन**नो अने **श्री सयाजी ज्ञानमंजूषा**नो उद्भव थयो.

आ स्थळे देशी भाषा द्वारा ऊंचा प्रकारनुं ज्ञान आपवानो **कलाभवन**मां जे प्रयोग चाले छे ते संबंधी पण थोडुं कहेवुं उचित छे; कारण के **ज्ञानमंजूषा**नां पुस्तकोनो प्रायशः **कलाभवन** अने तेना जेवी बीजी पाठशाळाओमां ज उपयोग थवानो छे. प्रयोग सफल थयो छे एवी घणा सुज्ञोए पोतानी खात्री करी छे. **युनिवर्सिटी**ना घणा मख्यात परीक्षको भवनमां परीक्षा लेवाने आवेला तेमने **कलाभवन**मां देशी भाषाओ द्वारा शीखेला विद्यार्थीओनुं शास्त्रीय ज्ञान **युनिवर्सिटी**मां इंग्लिश द्वारा शीखेला विद्यार्थीओना ज्ञाननी साथे सरखावतां संतोषकारक मालुम पडयुं छे. पण आ परिणामनुं पूरेपूरुं महत्त्व समजतां हजू घणो विलंब थशे एमां संदेह नथी. **जापान** के ज्यां स्वभाषा द्वारा ज बधुं शिक्षण आपवामां आवे छे त्यांनी केळवणीनी स्थिति बधाने विदित छे; अने ते छतां घणा थोडा माणसो ए उपरथी जे अनुमान काढवुं जोइए ते काढता देखाय छे. देशी **विद्यालय (युनिवर्सिटी)**नो दिवस हजी तो घणो दूर छे. पण **श्रीमंत महाराजा साहेबे** ज ए दिशामां प्रथम संक्रांति कीधी छे; अने एमने शुभ हस्ते ज कोइ वखत एवी संस्थानो पायो नखाशे एम आशा राखी शकाय छे.

ज्ञानमंजूषानुं काम मने **कलाभवन**ना कामना करतां पण वधारे

कठिन मालम पडतुं छे. यूरपनी विद्या आपणा देशनी अंदर लाववामां प्रथम अने घणी मो'टी मुश्केली पारिभाषिक शब्दोनी छे. सफल अने योग्य शब्दो शोधवा अने बनाववाने माटे मा'रे गुजराती अने मराठी-ना ज नहीं पण हिंदुस्ताननी लगभग बधी देशी भाषाओना कोशो अने ग्रंथोमां तपास करवी अने कराववी पडी छे. पारिभाषिक शब्दोने बदले लांबी व्याख्याओ अने समजूतीओथी निर्वाह करी लेवानी पद्धतिथी संतोष न थवाने लीधे मा'रे भाषाशास्त्रनुं पण अध्ययन करवुं पडयुं छे; अने परिणामथी मा'रा प्रसंगमां आवेला बधा लोकोने संतोष थयलो छे. शब्दोना शोधनी साथे साथे एक बहुभाषाकोश पण तैयार थतो जाय छे; अने पूरो थतां ते अद्यापिपर्यंत तैयार थयेला बधा कोशोथी वधारे विश्वसनीय अने उपयोगी थशे एवी आशा राखी शकाय छे. जूदा जूदा विषयो उपर जूदां जूदां पुस्तको पसंद करवामां भवननी भिन्न भिन्न शाखाओने माटे अभ्यासक्रमो निर्णीत करवानुं पण बनी शक्युं छे; अने तेज संबंधमां लीधेला श्रमथी युनिवर्सिटीनां धोरणोमां पण केटलाएक सुधारा सूचववाने एक नानुं पुस्तक प्रसिद्ध थई शक्युं छे. आ उपरांत रसायनपरिभाषाने माटे एक नवी ज योजना इंग्लिशमां लखीने बा'र पाडी छे; अने आ बधां कामथी पण ज्ञानमंजूषाना संबंधमां जे प्रवृत्तिओ चाली छे तेनी समाप्ति थती नथी.

ज्ञानमंजूषाना कामना संबंधमां एक बीजो अनुभव मने थयो ते संबंधी पण कंई कहेवानी मने जरूर लागे छे. आ इलाकामां-विशेषे करीने शास्त्रीय विषयो उपर-लखी शके तेवा विद्वानोनी मो'टी खामी छे. में जे वखते काम हाथमां लीधुं त्यारे विद्वानोनी मददनी मने जे मो'टी आशाओ हती तेमां हुं निष्फळ थयो छुं. मने मालुम पडयुं छे के जे थोडा समर्थ माणसो छे तेमने पुस्तको लखवानी फुरसद नथी; अने घणाखरा शुद्ध लखी शके तेटला केळवायला नथी.

मनें खात्री छे के ज्यां सुधी युनिवर्सिटीमां देशी भाषाओनो स्वीकार नहीं थाय त्यां सुधी आ स्थिति जोइए तेटली सुधरशे नहीं. आम होवाथी ज मा'रे मा'रा हाथ नीचेना पाठकोने तेमना लेखो पर सूक्ष्म टीका अने सुधारावधारा करीने तैयार करवा पड्या छे; अने विद्वानो पासेथी जे मदद न मळी शकी तेनी खोट एमनाथी पूरी पाडवी पडी छे.

छेवटे एटलुं ज कहेवानुं छे, के जो आ श्री सयाजी ज्ञानमंजूषाथी श्रीमंत महाराजा साहेबनो पूरपनुं ज्ञान बधा आग्रही लोकोने प्राप्त थाय तेवा रूपमां मूकवानो उदार उद्देश सफळ थशे, तो हुं पोताने परिपूर्ण कृतार्थ थयलो समजीश. आग्रही लोकोने प्राप्त थाय—एटली स्पष्टता तो करवी ज पडे छे; कारणके आ एक खजानो—मंजूषा—छे; अने तेनी अंदर जे सत्यरत्नो छे ते का'डवानो कोइ प्रयास न करे तो ते पोतानी मेळे आवीने लोकोने प्राप्त थाय तेम नथी.

त्रिभुवनदास कल्याणदास गज्जर,

शोधक अने प्रकाशक.

प्रस्तावना.

वाचकोनी आगळ आ शिक्षणनो इतिहास प्रसिद्धिमां मूकतां मने संतोषनी साथे अमुक प्रकारनो खेद थया वगर रहेतो नथी; संतोष एटला माटे के जे मोटा माणसो पासेथी मने घणुं शीखवानुं मळ्युं छे तेमनी साथे हुं वाचकोनी पिछान करावी शकुं छुं; अने खेद एटला माटे के ए मोटा माणसोना विचारो हुं तेमने घटे तेवी रीते बतावी शक्यो छुं एवो मने विश्वास थतो नथी. पण समर्थ विचारोनी एटली शक्ति होय छे के ॲल्किबियेडीझ सॉक्रेटीसनां वचनोने उद्देशीने कहे छे ते प्रमाणे तेओ असमर्थ माणसो द्वारा पण पोतानुं सामर्थ्य प्रकट करी शके छे—मात्र असमर्थ माणसोने योग्य पूज्यभाव होय, अने तेओ जाणीबूजीने फेरफार करता न होय तो. अने हुं एटलुं तो कही शकुं छुं के जेमना विचारो में आप्या छे तेमना तरफ मारो पूज्यभाव छे; अने मारा दृग्दोषथी द्रष्टव्यनो कोइ पण अंश वाचकोने अदृश्य न रहे ते माटे में बनी तेटली संभाळ लीधी छे.

प्रसंगोपात्त में टीकाकार थवानी पण छूट लीधी छे, अने ते एवा विचारथी के समर्थमां समर्थ लेखकना करतां पण सत्य वधारे आदरणीय छे. घणी वार माननीय फिलसुफोना विचारो पर पण आक्षेप करवामां हरकत गणी नथी; पण प्रायश: पद्धति एवी राखी छे, के उदाहरण तरीके, प्लेटोथी विरुद्ध जवामां ॲरिस्टोटलनुं अनुसरण थाय. अने ॲरिस्टोटल के बर्क मददमां होय त्यारे प्लेटो के रूसो पर आक्षेप करवामां साहस छे एम तो कोण कही शके? क्वचित् एवा मोटा फिलसुफोनी मदद न मळी शके तेवे प्रसंगे पण तेमनी समशेर उपरना आकीनथी जंग करवानी हिंमत धरी छे.

घणा भिन्न भिन्न विचारोनुं निरूपण करवामां बधा तरफ समदृष्टि राखवानुं अने बधाने इनसाफ आपवानुं काम बहु कठिन छे; अने ए प्रकारना घणा दोष माराथी थया हशे एवी मने भीति छे. बधां सत्योना तत्त्वनो आधार तेमनी मर्यादा उपर होवाथी अने मर्यादा स्पष्ट करवानो दरेक प्रसंगे अवकाश न होवाथी कोइ कोइ स्थळे विरोध देखावानो पण संभव छे; अने तेम थाय त्यारे पूर्वापर संबंधथी उद्दिष्ट मर्यादा घटावी लेवानी वांचनारने विज्ञप्ति छे. कोइ वार एवा विचारो पण मळशे के जेनां परिणाम सन्निधिमां मूकवाथी विरोध जोई शकाय, अने जे में जोयेलो न होय. एवुं बने त्यारे मारा मनमां इष्ट मर्यादा हशे एम मानवाने बदले मारी भूल छे एम मानवामां आवे, एवी मारी अपेक्षा छे. में पोते जे लेखको पर टीका करी छे त्यां पूर्वापर संबंधथी मर्यादा घटावी लेवानुं कारण न होय तेवे स्थळे ते दाखल करवानो आग्रह राख्यो नथी; कारणके लेखकोने पोताना विचारोना अंशो अध्याहृत राखवानो हक बहु टूंको छे. अने जे हक में बीजाने माटे स्वीकार्यो नथी ते मारे माटे मागवानी मने इच्छा नथी.

मारा केटलाएक विचारोथी कहेवाता अनुभवी वर्गने खोटुं लागशे, अने मने थोडां ज वर्षनो अनुभव छे तेटला उपरथी ए विचारोने तेओ खोटा मानी लेशे, ए हुं पहेलांथी ज जाणुं छुं. ए परिणाम इष्ट नथी तेटला माटे अनुभवीओने मारे बे जूना जवाबो आपवाना छे. एक तो ए के अनुभव जोके अमुक वखतमां प्राप्त थाय छे, तोपण ते वखतनी पोतानी शक्तिथी नहीं, पण अनुभव मेळवनार आदमीना गुणो अने प्रयत्नोथी प्राप्त थाय छे, तेथी वर्षो परथी अनुभवनी गणत्री करवामां भूल थवानो संभव छे; अने वृद्ध अनुभवीओने आ सूचना आपवी पडे छे तेटला परथी पण सिद्ध थाय छे के वृद्धोने ज सत्य नळे अने तरुणोने न मळे तेम नथी. बीजो जवाब ए छे के राक्षसोनी माफक असत्यो पण एवां अभिमानी अने जोरावर होय छे के बधारे प्रबळ शक्तिनी माफक सत्यों सामे आवीने लडे ते पहेलां ते नाश पामे नहीं:

अर्थात् मारा विचारो वृद्ध अनुभवीओने खोटा लागे तो तेमणे पोते खरा विचारो बतावी ते खोटा छे एम बतावी आपवुं.

विचारो वाचकोने सहेलथी समजाय ए लाभ हुं एटलो मोटो समजुं छुं के शैली बने तेटली सरल राखवानो में प्रयत्न कर्यो छे. छतां कोइ स्थळे क्लिष्टता देखाय, तो दोष हुं विचारोना स्वरूप पर नहीं पण ते प्रदर्शित करवानी मारी शक्तिनी खामी पर मूकवाने तत्पर छुं. मात्र संस्कृत शब्दोना उपयोगने तो हुं दोष गणी शकतो नथी; कारणके संस्कृत शब्दो अने समासोना उपयोग वगर भाषाने शास्त्रीय करी शकाय, एटले तेमां योग्य स्पष्टता, लाघव, अने जननशक्ति लावी शकाय, एम हुं मानतो नथी.

अने हवे मात्र ऋणकथन बाकी रहे छे. जे वर्तमान इंग्लिश ग्रंथकारो पासेथी मने बहु लाभ मळ्यो छे, तेमने तो आ पुस्तकनी प्रसिद्धिनी बिलकुल खबर पडवानो संभव न होवाथी आ स्थळे तेमनां नाम आपवां निरर्थक छे. पण अत्रत्य विद्वानोमां **ज्ञानमंजूषाना** सर्वदेशी एडिटर प्रो. **त्रिभुवनदास कल्याणदास गज्जरनो** अनेक प्रकारनी अनुकूळता करी आपवाने माटे हुं आभारी छुं; अने मारा मित्र रा. रा. **बळवंतराय कल्याणराय ठाकोरे** मारा जीवननी बधी प्रवृत्तिओनी साथे आनी अंदर पण जे प्रकारनी मदद आपी छे, अने जे माटे मात्र प्रसिद्ध स्वीकारथी अनृणी थई शकाय तेम नथी, ते मात्र नोंधी राखुं छुं.

पुस्तकमां पूरतो विस्तार होवाथी प्रस्तावमां वधारे विस्तार करवानी जरूर नथी. जे इंग्लिश ग्रंथोने आधारे पुस्तक लखायुं छे तेनां नाम गुजराती वाचकोने उपयोगी थई पडवानां न होवाथी इंग्रेजीमां ज नीचे आपेलां छे. ए सर्वना अध्ययनथी मने पोताने घणा नवीन विचारो प्राप्त थया छे, तथा घणा जूना विचारोना दोष देखाया छे; अने मारा शिक्षकबंधुओने पण थोडा नवीन विचारो प्राप्त थशे, तथा थोडा जूना विचारोना दोष देखाशे, एवी में आशा राखी छे.

छेवटे समग्र पुस्तक वांचवानो श्रम ले तेने एटलो अधिक श्रम लेवाने प्रार्थना छे के तेमणे पोताने जे फेरफार करवो उचित लागे ते मने लखी जणाववुं; एटले कोइ वार जो बीजी आवृत्ति प्रसिद्ध करवानो समय आवे तो सूचनाओनो लाभ लई शकाय.

LIST OF PRINCIPAL WORKS CONSULTED.

Quick, Essays on Educational Reformers.

Compayre, History of Pedagogy.

Joseph Payne, Lectures on the Science and Art of Education.

Joseph Payne, Lectures on the History of Education.

W. H. Payne, Contributions to the Science of Education.

Painter, History of Education.

Henry Bernard, English Pedagogy.

Fitch, Lectures on Teaching.

Thring, The Theory and Practice of Teaching.

Laurie, Addresses on Educational Subjects.

Sonnenschein, Cyclopœdia of Education.

Kiddle and Schem, Cyclopœdia of Education.

Dutt, History of Civilization in Ancient India.

Jowett, Plato's Republic.

Aristotle's Politics.

Aristotle (Great Educators series).

Rebelais (Foreign Classics series).

Montaigne's Essays.

Montaigne (Foreign Classics series).

Bacon's Advancement of Learning.

Bacon's Essays.

Pascal (Foreign Classics series).

Locke, Some Thoughts concerning Education.

Locke, Conduct of the Understanding.

Rousseau's Émile.

Morley, Rousseau.

Pestalozzi's Leonard and Gertrude.

Guimps, Life of Pestalozzi.

Frœbel, The Education of Man.

Frœbel's Autobiography.

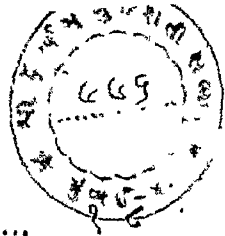
Frœbel (Great Educators series).

H. Spencer, Essay on Education.

Stanley, Life and Correspondence of Thomas Arnold.

Tom Brown's Schooldays at Rugby.

Kay, Education and Educators.

सूचीपत्र.

શુદ્ધિપત્ર.

(અગત્યની ભૂલો જ સુધારેલી છે.)

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૦	૧૪	કુટુબના	કુટુંબના
૧૦	૧૪	બાળકમા	બાળકમાં
૧૦	૧૭	હતા	હતાં
૧૫	૧૮	તની	તેની
૩૦	૧૨	જનસુખાવદ	જનસુખવાદ
૩૬	૭	સનાજના	સમાજના
૩૮	૧૨	પહેલા	પહેલાં
૩૯	૧૩	અધિનિવેશીઓને	વિદેશીઓને
૩૯	૧૪	વ્યાપારભાં	વ્યાપારમાં
૪૧	૪	છાવણીમા	છાવણીમાં
૪૫	૧૩	રહેલું. એ	રહેલું, એ
૫૧	૧	શાળાં	શાળા
૫૧	૫	ઍથેન્સ	ઍથન્સ
૫૩	૬	બહુશાસંનને	બહુશાસનને
૫૩	૧૬	હેગલ	હેગલ
૫૩	૧૮	ધિઃકાર	ધિક્કાર
૫૫	૧૪	તેટંલા	તેટલા
૫૭	૧૦	સાફિસ્ટોને	સોફિસ્ટોને
૫૮	૧	અન	અને
૫૯	૨૭	પોાની	પોતાની
૬૦	૨	પ્રયંત્ન	પ્રયત્ન
૬૦	૨૩	વીજુ	બીજું
૬૨	૨૦	અનુમિતી	અનુમિતિ

६३	१	नीतिवान	नीतिमान
६७	२०	हाय	होय
६८	२५	जीवनना	जीवननो
७२	२५	तेवो	तेओ
७३	२७	माटे ते	माटे. ते
७४	१७	स्वामीत्व	स्वामित्व
८५	१	(२.)	(२. ३.)
१०१	२	उत्कष्ट	उत्कृष्ट
१०३	१६	प्रर्दिशत	प्रदर्शित
११३	३	पडे छे	पडे छे.
११५	१५	बालशिक्षणनां	बालशिक्षणमां
१५०	२०	कशु	कशुं
१५१	१२	राज्यं	राज्य
१६५	१७	कोमंनीऊसने	कोमेनीऊसने
१६५	१७	पेस्टेलॉप्सीनी	पेस्टेलॉग्सीनी
१६७	१०	जेनुं	तेनुं
१६९	१	मातृशालामा	मातृशालामां
१९५	१३	बतावतानी	बताववानी
२१०	१५	बधु	बधुं
२१०	२६	सिद्धांत	सिद्धांतो
२१२	२३	कहे छे	करे छे
२१३	२६	एटंलु	एटलुं
२३७	१६	विरोधी	निरोधी
२६१	१९	स्वत्रंत	स्वतंत्र
२६३	१५	जीववनी	जीवननी
२६५	२३	ते बाळक	जे बाळक
२९६	२४	बीजी	बीजुं
२९९	११	गणवा	गणावा

३०४	१०	वंधारण	बंधारण
३२६	१	तेमा	तेमां
३२६	२३	करे छ	करे छे
३२८	१	कइ	कंइ
३२९	२६	कइ.	कंइ
३२९	२६	तेम	तमे
३३०	१०	तवगर	तवंगर
३४२	२८	झपडथी	झडपथी
३४३	१४	वर्डनमां	वेर्डनमां
३७२	४	पेस्टेलॉयमीन	पेस्टेलॉयसीनि
३७२	१८	निश्चळत	निश्चळता
३७३	२७	थयेला	थयेलो
३९२	१८	निस्मीय	निस्सीम
४२२	२३	उद्घारक.	उद्धारक
४३९	२१	दरकेथी	दरेकथी
४४६	७	कहे छ	कहे छे
४६७	९	तापेणं	तोपण
४६८	२१	वपरायं	वपराय
४७०	९	ऑक्सफर्डना	ऑक्सफर्डनी
४७०	७	माटे.	माटे
४७१	४	विचारानी	विचारोनी
४७८	२९	लखेलु	लखेलुं
४८२	१९	शिक्षकनु	शिक्षकनुं
४८९	२०	छोराओना	छोकराओना
४९९	१	करता करतां	करतां करतां
५०८	१९	सक्षिप्त	संक्षिप्त
५१९	१	देशानां	देशोनां

उपोद्घात.

केळवणीना पूर्ण इतिहासनुं महत्त्व.*—आ पुस्तकमां केळवणीनो पूर्ण इतिहास आपवानो प्रयत्न नथी. ए अति विशाळ भूमिमां प्रवास करवो सहेलो नथी. बुद्धिपूर्वक प्रयत्नथी ज कंइ मनुष्यो केळवाय छे एम नथी. आसपासनी कुदरत, आसपासनां हृदयो, अने आसपासनी बुद्धिओ,—हवापाणी तथा कुदरती देखाव, धर्मविचार अने बीजा विचारो, आसपासना लोकोनी विविध मनोवृत्तिओ—ए बधांथी दरेक मनुष्यने अमुक केळवणी मळे छे. पृथ्वीना बधा देशोमां बधे वखते आवां बेसुमार कारणोए शी असर करी छे ते शोधवुं सहेलुं नथी. स्वाभाविक केळवणीनां बेसुमार साधनो साथे सरखावतां बुद्धिपूर्वक प्रयत्न—शिक्षकोनो प्रयास—ए साधन घणुं न्हानुं लागेछे; वस्तुतः न्हानुं ज छे. केळवणीनो पूर्ण इतिहास तो एक जातनी इतिहासनी फिलसुफी थाय, के जेमां मनुष्यजातिना अत्यार सुधीना जीवनना गुप्त अने स्पष्ट, सामान्य अने असामान्य, बधा अंशोनो विचार करवो पडे.

शिक्षणना संक्षिप्त इतिहासनो प्रदेश.—बुद्धिपूर्वक प्रयत्न करनारा शिक्षकोना प्रयासोनुं ज निरूपण करतां विषयनो प्रदेश घणो संकुचित थई जाय छे. कर्तव्यनो—परम इष्टनो—विचार करीने बीजां मनुष्यो पर असर करवाने एक मनुष्यनी इच्छा प्रवृत्त थतां जे परिणाम उत्पन्न थायछे ते शिक्षण. मनुष्यात्माना स्वाभाविक प्रस्फोटनने विचारशक्ति शिक्षण द्वारा मदद आपे छे, सुधारे छे, अनुकूळ अने इष्ट

* योग्य शब्दोना अभावने लीधे 'केळवणी' अने 'शिक्षण' ए शब्दो जूदे जूदे स्थळे जुदा जुदा अर्थमां वापरवा पड्या छे, अने विवेकी वांचनाराओ प्रसंगोपात्त खरो अर्थ समजी लेशे एवी आशा छे.

छेदन तथा संवर्द्धन करे छे. गमे ते दिशामां अने गमे तेवां सामर्थ्यथी प्रवर्ततां स्वाभाविक कारणोनी साथे विचारशक्ति शिक्षणकळानो संबंध करे छे, आत्मानी केळवणीने सिद्ध थयेलां सत्यो लागु पाडे छे, अने अनुभवथी फलप्रद मालुम पडेली पद्धतिओनी योजना करे छे.

आवी रीते प्रदेश संकुचित थतां पण विशाळ भूमिमां परिक्रमण करवानुं रहे छे. एवो बीजो कोइ ज विषय हशे के जेमां मनुष्यनी सर्वोत्कृष्ट विचारशक्तिए एटलो प्रयास कर्यो होय. फ्रान्सना एक पंडिते फ्रेंच भाषामां लखायेलां शिक्षणनां पुस्तकोनी नोंध प्रसिद्ध करी छे, जेमां २००० पुस्तकोनां नाम आपेलां छे; अने हजी ते नोंध अपूर्ण छे. अने घणुं करीने जर्मनीनी शिक्षणप्रवृत्ति एथी पण वधारे फलप्रद नीवडी छे. आ प्रबळ प्रवृत्तिनुं एक कारण तो ए छे, के दरेक जमानामां फरी फरीने एना ए प्रश्नोनुं निराकरण करवानुं आवे छे; अने फरी फरीने मनुष्योने ए प्रश्नो आकर्षे छे; बीजुं ए के वात्सल्यनी वृत्तिने ए प्रश्नोमां खास कुतूहल अने रस लागे छे; अने छेल्लुं ए के शिक्षणनां तत्त्वो कंइ गणितनी माफक स्वतःसिद्ध दर्शावी शकाय एवां नथी, पण जेम जेम जूदा जूदा जमानामां आत्मस्वरूप अने आत्मकर्तव्य संबंधी विचारो बदलाता जाय छे तेम तेम बदलातां जाय छेः कारण-के ए तत्त्वो अने ए विचारोने कार्यकारणनो संबंध छे. आत्मज्ञानना भिन्न भिन्न दर्शनोनी भिन्न भिन्न शिक्षणपद्धतिओ होय छे; अने एज प्रमाणे आत्मकर्तव्य अथवा परम इष्ट संबंधी भिन्न भिन्न विचारोवाळा नीतितत्त्वज्ञो शिक्षणना भिन्न भिन्न उद्देशो बतावे छे. अ वुं होय त्यां आकाश जेवा आ विस्तीर्ण विषयमां विविध रंग अने रं विविध छायाओ दृष्टिए पडे, तेमां शुं आश्चर्य !

शिक्षणनो विषय गहन छे, अने तेनो इतिहास घणी जूदी जूदी [illegible]ते लखी शकाय एम छे. एक रीत एवी छे, के नहीं शिक्षणशा[illegible]ओना विचारोनुं के नहीं शिक्षकोनी पद्धतिओनुं निरूपण करवुं; पण शि[illegible] जीवननो ज अभ्यास करवो. जो कोइ महात्माना शिक्षण संबंधी आ[illegible] पूर्ण माहिती मळी शके, असाधारण बुद्धि अथवा असाधारण नीतिन

उत्तेजक कारणोनुं शास्त्रीय रीतिए संशोधन थई शके, आत्माना मूळ स्वरूपनो निर्णय तथा पूर्ण स्वरूप लाववामां साधनभूत थयेला सर्व उपायो अने तेनां परिणामोनी योग्य तुलना थई शके, तो शिक्षण उपर एक अप्रतिम ग्रंथ थाय, एवुं सहज लक्षमां आवशे. कारणके विचारोनुं सत्य के पद्धतिओनी शक्ति तर्क द्वारा जेवी समजाय तेना करतां आवां जीवनचरित्रोथी वधारे स्पष्ट थवानो संभव छे. आ मार्ग घणाए स्वीकारेलो नथी; पण स्वीकारवा योग्य छे एवुं सिद्ध करवानी जरूर नथी लागती.

एज मार्ग आ पुस्तकमां लीधेलो छे एम तो कही शकातुं नथी; पण बनतां सुधी ए मार्ग जवानो प्रयत्न छे. शिक्षको अने शिक्षणशास्त्रीओना विचारो अने पद्धतिओ ज आपीने संतोष मान्यो नथी; पण ए पद्धतिओ अने ए विचारो तेमनां अंतःकरणमां शी रीते प्रेरित थयां, तेमनामां शी विशेष योग्यता हती, तेमणे शा प्रयोगो कर्या, तेनां केवी जातनां परिणामो आव्यां, ए बधुं बताववा तरफ दृष्टि राखेली छे.

शिक्षणना इतिहासना विभाग.—शारीरिक, मानसिक, अने नीतिसंबंधी—ए त्रण प्रकारनी केळवणीने अनुसरीने इतिहास पण त्रण विभागमां चर्चवानुं कोइने योग्य लागे, पण तेम करवामां केटलीक अगवड छे. जूदा जूदा प्रकारनी केळवणी संबंधी विद्वानोना विचारोमां अमुक ऐक्य होय छे; सिद्धांतो प्रायशः एना ए; अने सूचनाओ मात्र जूदी जूदी होय छे.

वधारे सारो विभाग ए लागे छे के शिक्षणना जूदा जूदा विचारो अने पद्धतिओने अमुक वर्गोमां गोठववां, अने बधा शिक्षकोने अमुक साधारण चिह्नोथी ओळखाववा. कोइनो झोक आध्यात्मिक, तो कोइनो आधिभौतिक; कोइनो निग्रह अने वैराग्य तरफ, तो कोइनो आनंद अने प्रवृत्ति तरफ होय छे. आवा विभागथी विषय रसिक थई शके एम लागे छे, कारणके तेथी जूदा जूदा जमानाओ अने स्थितिओमां पण मनुष्यनां वलणोनुं साम्य जोई शकाय छे.

आ तो शिक्षणना इतिहासने बदले शिक्षणना इतिहासनी फिलसुफी थाय, एटले आ पुस्तक माटे अपेक्षणीय नथी.

त्यारे-आ स्थळे तो एटलुं ज बनी शके एम छे, के समयना अनुक्रममां प्राचीन, मध्यकालीन, अने अर्वाचीन शिक्षकोनो अभ्यास करवो; अने तेमने कया कया प्रश्नोनुं निराकरण करवानुं हतुं, तेमणे केवी रीते निराकरण कर्युं, अने तेओ केटले अंशे सफळ थया ए बधुं शोधवुं. एक प्रख्यात इतिहासक लखे छे, के "आ क्रम वधारे सरल अने स्वाभाविक होवा उपरांत एक बीजी रीते पण उपयोगी छे. एथी संस्काररहित सहजबुद्धिने बदले संस्कारयुक्त विचारशक्ति, अनियमित उद्देशरहित प्रयत्नोने बदले नियमित एक उद्देश तरफ प्रयत्नो, अने अदृढ अनिश्चित शरूआतने बदले निश्चित अने पूर्ण व्यवस्था, ए बधी शिक्षणनी पदसंक्रांतिओ समजी शकाय छे. वळी मनुष्यवर्गना उत्तरोत्तर उत्कर्षनुं अवलोकन करवानो ए एक सारो प्रसंग छे. प्रथम शिक्षण थोडा ज विषयोनुं अपातुं, अने थोडा माणसोने ज; धीमे धीमे शिक्षणना विषयो वधता गया, जीवनप्रयत्न माटे वधारे गुणोनी जरूर पडवा लागी, अने शिक्षणपात्र मनुष्योनी संख्या पण वधती गई. अने **कोमेनीऊस** कहे छे के 'दरेक माणस शीखी शके, अने दरेक विषय शीखी शकाय,' ए सत्य दृष्टिमर्यादा उपर तरवा लाग्युं." अमे तो ए क्रम सरल अने स्वाभाविक छे माटे ज तेने अनुसरीशुं; कारण के शिक्षणनी पदसंक्रांतिओ उत्तरोत्तर उत्कर्षनी छे के केम ए निर्णय करवानुं काम कठिन छे. अर्वाचीन डाह्या माणसो प्राचीन डाह्या माणसो करतां बधे अंशे वधारे डाह्या छे एम मानी शकातुं नथी; अने घणुं डहापण वारसामां मळी शकतुं नथी, का र ण के **लॉक** कहे छे ते प्रमाणे पोताना प्रयास वगर डाह्या थवातुं नथी.

शिक्षणना इतिहासनो उपयोग.—हाल यूरपनी घणी खरी शिक्षण पद्धतिशाळाओमां आ विषयने दाखल करेलो छे, माटे तेना ... संबंधी बे शब्द कहेवानी जरूर छे.

प्रथम तो शिक्षणनो इतिहास फिलसुफीना इतिहास साथे संबद्ध होवाथी विचारवंत पुरुषोने स्वाभाविक रीते ज आकर्षे छे. शिक्षण संबंधी विचारो कंइ गभे तेम उत्पन्न थई गयेला होता नथी. एक तरफ नीति, धर्म, अने राज्यसंबंधी विचारोमां तेमनां कारणो अने मूळतत्त्वो रह्यांछे, ए विचारो तेमां शुद्ध प्रतिबिंब रूपे देखाय छे; अने बीजी तरफ मनने केळववामां अने योग्य वर्तन शीखववामां तेओ साधनभूत थायछे. रुसोना एमेलनुं रहस्य तपासतां तेमां एक अमुक धर्म अने एक अमुक फिलसुफीनी रेखाओ मालुम पडशे; तथा एक सैका पहेलां डेडरो अने कॉन्डोरसेए* प्राकृतिकशास्त्रना शिक्षण माटे दर्शावेला आग्रहमां आपणा दिवसनां प्रभातनो भास थशे. अमुक प्रजानुं शिक्षण जेम ते प्रजाना बधा विचारोनुं परिणाम छे, तेम तेना भविष्यनुं सूचक चिह्नकारण पण छे.

पण शिक्षको अने तेमना ग्रंथोनो अभ्यास करवाने एज एक कारण नथी. शिक्षणना विषयमां प्रवेश करवानुं ए आवश्यक द्वार छे. फक्त जिज्ञासाने तृप्त करवा के पांडित्यनी खातर तेनो अभ्यास करवानो नथी; पण शिक्षण संबंधी अमुक निश्चित कल्पना बांधवाने जे सिद्ध सत्यो बधी कल्पनाओना गर्भमां रहेलां छे, तेनुं ग्रहण करवाने माटे. एम कहीए तोपण खोटुं नथी के हालना वखतमां नवीन विचारो शोधवानी बहु अपेक्षा नथी; पण जे विचारो प्रचलित छे तेने खरा स्वरूपमां समजवा, तेमांथी योग्य लागे तेनुं ग्रहण करवुं, अने दृढताथी तेने प्रयोगमां मूकवा, एनी ज खास जरूर छे. ओगणीसमी सदी पहेलां जे जे विचारो अने प्रयोगो करवामां आव्या छे ते बधा जो आपणे निष्पक्षपातथी तपासीए, अथवा आपणा पुरोगामीओए आपेलां साधनोमांथी केटलां साध्यो शोधवानां छे, केटला अस्पष्ट अने अपूर्ण विचारोने स्पष्ट अने पूर्ण करवाना छे, अने केटला

* एक फ्रेंच फिलसुफ; वोल्टेरनो शिष्य.

विरोधोनुं समाधान करवानुं छे, ए जोई शकीए, तो नवुं शोधवानुं थोडुं ज रह्युं छे, एवी आपणने प्रतीति थया वगर रहे नहीं.

आपणा पुरोगामीओनी अशक्य कल्पनाओ अने भूलोनुं ज्ञान मेळववुं पण फायदाकारक छे. ए निष्फळ प्रयोगो आपणा सागर जेवा विषयमां कया खडकोथी आपणे दूर रहेवुं ते बतावे छे. रूसोनी विचित्र कल्पनाओ अने "जेटलुं कुदरती तेटलुं बधुं सारुं" ए विचारमांथी नीकळतां विनाशकारी परिणामोनुं पूर्ण संशोधन करवुं, ते मॉन्टेन अथवा पोर्टरॉयलनी उत्तमोत्तम सूचनाओनुं मनन करवाना करतां ओछुं बोधदायक नथी.

खरुं जोतां जेणे पाछली सदीओना शिक्षकोनुं पूर्ण अध्ययन कर्युं छे तेनुं नवीन शिक्षणपद्धति रचवानुं काम अर्धुं थई चूक्युं छे. फकत जूदे जूदे स्थळे वेरायलां सत्यकुसुमोने एकठां करीने तेमने स्वानुभवनी रज्जुथी ग्रंथवानुं ज बाकी रहे छे.

विचित्रता ए छे के नवीन शोधको हमेशां पोतानी नवीन शोधो उपर कंइ कंइ विशेष मुद्रा मूके छे, कंइ कंइ अतिशयोक्ति अने कंइ कंइ व्यक्तिलक्षण सत्योनां सामान्य स्वरूपमां पण तरी नीकळे छे,—एटले रेखाओनो भेद सर्वथा जोई शकाय छे. पण कदाच एथी ज करीने आपणे भिन्न भिन्न विचारोने स्पष्ट रीते समजी शकीए छीए, अने तेना गुणदोषने पूर्ण अंशे जोइए छीए.

वळी शिक्षणनो इतिहास कंइ बुद्धिनी ज खातर उपयोगी नथी; एथी अंतःकरणने परम उत्साह अने सुख मळे छे. जे उदार स्त्रियो अने पुरुषो आपणा शिक्षको छे, तेमने तेमना उत्कृष्ट प्रयत्नमां उत्साहित करवाने तेमनी पासे जगविख्यात कोमेनीऊस, रॉलिन, पेस्टेलॉट्सी वगेरेनां नाम लई जवां बस छे एम कोण कहेशे? एथी तेमने शो संतोष थशे! पण जे उदारचरित महात्माओए "वसुधैव कुटुंबकम्" मानीने ए विकट रस्तामां प्रयाण कर्युं छे, अने ए प्रयाणमां केम धैर्य राखवुं, शा पर आधार राखवो, अने कया संतोषनी तृष्णा राखवी

ग पोतानां चरित्रथी बताव्युं छे, तेमनां स्वरूपने अंतर्दृष्टिगोचर कर्यां पछी शिक्षकने पोतानुं कठिन काम हाथमां लेतां बेशक हृदयनी अंदर नवुं सामर्थ्य आवेलुं जणाशे, अने वर्गनी अंदर जतां बेशक तेनामां उच्चतर भावनाओ प्रवेश करशे. वीजळीना अजब शोधथी हाल आपणे अंतरनी परवा वगर गमे तेटले दूर जड शक्तिने मोकली शकीए छीए, पण वांचन अने मननथी चैतन्यसृष्टिमां सुद्धां एवो ज चमत्कार थई शके छे. प्राचीन महात्माओ पासेथी समयना कशा अंतराय वगर आपणे तेमना परमोत्साहनो कंइक अंश लई शकीए छीए, अने भक्ति तथा आस्थाना पवित्र गुणो आपणां हृदयमां पण स्फुरी आवे छे. एमिअल्* कहे छे ते प्रमाणे महात्माओनां जीवनचरित्रो एज जगतनो खरो इतिहास छे, अने बीजा इतिहासने तो प्राणीशास्त्रनो एक भाग गणवो जोइए. एटलुं खरुं के शिक्षणना संक्षिप्त इतिहासथी ग्रंथकारोनां पुस्तको वांचवानी जरूर मटती नथी, पण ए तेने माटे मार्गोपदेशक छे, अने मंदिरांतःप्रवेशनी अभिलाषा उत्पन्न करेछे, एटलुं तो निःसंदेह छे.

हवे आपणे एम कही शकीए के शिक्षणना इतिहासनो उपयोग शिक्षणना उपयोग साथे संयुक्त छे; अने शिक्षणशास्त्र तथा शिक्षण-कळानो उपयोग सिद्ध करवाना दिवसो वीती गया छे. "एक माण-सनो अनुभव तेना जीवनना बधा प्रसंगोने माटे पूर्ण गणी शकाय नहीं;" "शास्त्रीय ज्ञान वगरनो एकलो अनुभव सत्यनी मर्यादाने समजी शके नहीं;" "उत्तमोत्तम ऊंटवैद्य करतां साधारण शास्त्रीय वैद्य वधारे सारो छे;" वगेरे वाक्यो बेकनना समय पछी सामान्य थई पड्यां छे. स्वाभाविक शक्ति-बुद्धि-योग्यता आवश्यक छे, पण स्वाभा-विक योग्यता कळानी मदद वगर छेक स्वाभाविक स्थितिमां रहे छे. अलबत्त, शिक्षणमां जे गौरव नथी ते गौरवनो तेमां आरोप करवाथी कशुं फळ नथी; अने सॅन्टबुव† न्यायशास्त्र माटे जे शब्दो कहेछे ते

---

* एक स्विस फिलसुफ. † एक मख्यात फ्रेंच टीकाकार.

निर्भय रहीने शिक्षणने पण आपणे लागु पाडी शकीए: "उत्तम तो तेज छे के जेनो पोताना पक्षने माटे आग्रह नथी; जे पोताना उपर मोहित नथी, पण पोतानी शक्तिनी सीमाने नम्रताथी स्वीकारे छे; तेज उत्तम छे के जे आपणे पोताने माटे बनावीए छीए; पुस्तकोमांथी जे शीखीए छीए ते नहीं."

आम छतां पण शिक्षणशास्त्र अने शिक्षणकळानुं ज्ञान आपवाथी केळवणीने घणो लाभ थवानो संभव छे; अने केळवणीनुं महत्त्व दिन प्रतिदिन वधतुं जशे ए सिद्ध छे. आपणने सांसारिक स्वतंत्रता मळती जाय छे, अने राजकीय स्वतंत्रतानां दर्शन थवां लाग्यां छे, तेनी साथे केळवणीनो विस्तार थवो-करवो-आवश्यक छे. ज्ञान वगरनी निरंकुश स्वतंत्रता भयंकर छे. वळी केळवणीनां केटलांएक गुप्त साधनो विषे आपणे उपर सूचन कर्युं छे, तेमांनां केटलांएक अनुकूळ साधनोनुं सामर्थ्य ओछुं थवा लाग्युं छे, अने थोडांएक तो प्रतिकूळ छे. एक तरफ धर्मनी शक्ति ओछी थती जायछे; अने जे पदवी पर रहीने तेणे घणा उछरता जमानाओनुं संवर्द्धन करेलुं ते पदवी हाल तेनी नथी. केळवणी द्वारा अंतःकरण अने बुद्धिने योग्यमार्गानुगामी करीने धर्मना झांखा थता प्रकाशमां प्रबोधचंद्रोदय करवानी खास जरूर छे. बीजी तरफ सांसारिक स्थिति, राजकीय स्वतंत्रता, कुटुंबोमां छोकरांओने अपाती जती छूट, अने सारांनरसां पुस्तकोनी वृद्धि, ए बधां कारणो सर्वथा अनुकूळ नथी ज. बुद्धि उपर असर करवानी साथे हृदयमां पण उत्कृष्ट वृत्तिओ उत्पन्न करीने सद्वर्तन स्थापित करवाने आपणा शिक्षको जो उपलां साधनोनी शक्ति करतां वधारे शक्ति वापरशे नहीं, अने परम प्रयत्न नहीं करे, तो ए बधां क्रमे क्रमे देशनी नीतिनी अधोगति करशे एमां कशो शक नथी.

प्रकरण १.

पुरातन कालमां शिक्षण.

१. **प्रवेश.**—फिलसुफीनो एक जर्मन इतिहासक पोताना पुस्तकने आरंभे एवो प्रश्न उठावे छे के "बावा आदम फिलसुफ हता के नहीं?" अने शिक्षणना केटलाएक डाह्या इतिहासको पण एज रीते जंगली लोकोना शिक्षणना संशोधनमां उतरी पडे छे. अमारो एटले लांबे जवानो विचार नथी. बेशक, ज्यारथी मनुष्यकुटुंबनुं जीवन शरू थयुं, अने मातापिता पोतानां फरजंदने चाहवा लाग्यां, त्यारथी शिक्षणनो जन्म थई चूकेलो. पण शिक्षणना शिशुत्वनी ए हीलचालोनो अभ्यास करवाथी साफल्य थोडुं ज छे. प्रायशः ए पांडित्य अगर कुतूहलनो विषय छे. फळ जो होय तो एटलुं ज छे के जंगली प्रजाओनी स्थिति समजवाथी केळवणीए केटलुं कर्युं छे ते स्पष्ट रीते आपणा लक्षमां आवे छे; अने कुदरतने शिक्षक तरीके केटलुं मान घटे छे ते जोई शकाय छे. अने एटली नवी वात मालुम पडे छे के बुद्धिना लगभग अभावनी साथे जंगली प्रजाओनी इंद्रियोनी शक्ति अजब जेवी होय छे. खरुं जोतां शिक्षणनो इतिहास ए समयथी नहीं, पण जे समये शिक्षणना विषयमां तरंगी प्रेरणाने बदले स्थिर विचारनो उपयोग थवा लाग्यो, अने अंधपरंपराने स्थळे कळाना प्रकाशनां किरणो फेलायां, त्यारथी ज शरू थाय छे. आपणे प्रथम आपणा भारतवर्षमां तथा पूर्वना बीजा देशोमां प्रवास करीने पछी ग्रीस अने रोममां प्रवेश करीशुं.

२. **वैदिक कालमां शिक्षण.**—इ. पू. २००० थी इ. पू. १४०० सुधीनो काल वैदिक काल कहेवाय छे, अने ए समयनी स्थितिनुं स्पष्ट प्रतिबिंब दुनियाना आदिग्रंथमां एटले ऋग्वेदमां रहेलुं छे. आर्यो ए समये पंजाबमां नवा ज आवेला हता; अने कृषिकळा तथा युद्धकळा सिवाय

बीजी थोडी ज माहिती धरावता. जातिभेद बिलकुल न हतो. बधा आर्यो देवोनी स्तुति करी शकता; अने बधाने हवि अर्पवानो अधिकार हतो. प्रकृतिनां भव्य अने गंभीर स्वरूपोना दर्शनथी उत्तम कल्पनाशक्ति अने विशुद्ध हृदयना ऋषिओमां कवित्वनी प्रेरणा थई आवती, अने तेओ सरल अने आकर्षक वाणीमां मंत्रो रचता. ए दूरना समयमां पण स्त्रियो ज्ञाननी अनधिकारी हती एवुं मालुम पडतुं नथी. जे पवित्र आर्या मंत्रो रचती, यज्ञो करती, अने विवाहित दंपतीनो योग्य संबंध रहे तेटला माटे अग्निदेवनी प्रार्थना करती, ते विश्ववारानुं हजी सुधी हिंदुओने विस्मरण थयुं नथी; अने ऋग्वेदना ऋषिओनी साथे बीजी घणी आर्याओनां नाम एटलां ज प्रसिद्ध छे. जे ऋषिओए प्रथम मंत्रो रचेला, तेमनां कुटुंबोमां ए मंत्रोनो बोध सेंकडो वर्षो सुधी प्रचलित रहेलो. गृत्समद, विश्वामित्र, वामदेव, अत्रि, भारद्वाज, वसिष्ठ, कण्व, अने अंगिराए ऋग्वेदनां पहेला अने छेल्ला मंडल सिवाय बाकीनां आठ मंडलो रचेलां; अने ए कुटुंबना वृद्धो बाळकमां ग्रहणधारणशक्ति देखाय त्यारथी ए पवित्र मंत्रोनो अभ्यास शरू करावता. लेखनकळा शोधायली न हती. शाळाओ होय एम मालुम पडतुं नथी. ए वखतमां दस्युओनी साथे लडाइओमां, नवा प्रदेशो जीतवामां, अने धान्य उत्पन्न करवामां ज लोकोनी मुख्य प्रवृत्ति हती. ज्ञानना बीजा विषयो न हता. श्रद्धा अने स्नेहपूर्वक देवोनी प्रार्थना तो बधा आर्यो करी शकता, अने ए सरल तथा मनोहर सूक्तो सिवाय बुद्धि अने हृदयनो विकास करवानां बीजां साधनो न हता.

३. **ब्राह्मणकालमां शिक्षणनी स्थिति.**—इ. पू. १४०० थी इ. पू. १००० सुधीना कालने आपणे ब्राह्मणकाल कहीशुं. ए कालमां आर्यो **सतलज** उतरीने **गंगा** अने **यमुना**ना प्रदेशोमां गयेला, अने अर्वाचीन **बनारस** तथा **उत्तर बहार**मां वसेला. ए समयमां ज **ब्राह्मणो**, **आरण्यको** अने **उपनिषदो** लखायेलां. **ब्राह्मणोमां** यज्ञनुं विवेचन हतुं; अने उपनिषदोमां ब्रह्मस्वरूप संबंधी विचार हतो. **कुरु** अने **पांचाल**, तथा **विदेह** अने **काशी**नां राजकुटुंबो पोतानी राजसभाओनां विद्योत्तेजन

माटे मशहूर छे. जनक, अजातशत्रु, अने जनमेजय पारिक्षितनां शासन नीचे गामडां अने शहेरोमां शाळाओ अथवा परिषदो स्थापवामां आवेली, एवुं घणां ब्राह्मणो परथी जणाय छे.

कुरु अने पांचालनां राजकुटुंबो वच्चेना जे युद्धनुं महाभारतमां वर्णन छे, ते पण आज समयमां थयेलुं, एम मालुम पडे छे; अने महाभारत पण त्यारे ज लखायेलुं: पण ते हालनुं महाभारत नहीं. मूळ ग्रंथ घणा प्रयासथी पण मळी शक्यो नथी; अने हालना ग्रंथमां घणो फेरफार अने वधारो थयेलो छे, ए निर्विवाद छे. हालना महाभारतमां वृत्तांतो बदलेलां छे, अने महारथीओनां नाम प्रायशः काल्पित छे. समकालीन साहित्यमां जनमेजय पारिक्षितनी हकीकत घणी वार आवे छे, पण पांडवोनुं नाम सुद्धां नथी! अर्जुन तो ए वखत सुधी इन्द्रनुं नाम हतुं. द्रौपदी पांच पांडवोने परणे छे एवुं महाभारतमां लखेलुं छे, पण बहुपतिनो नीच रिवाज कोइ पण वखते आर्योमां प्रचलित होय एवुं जणातुं नथी. आवा फेरफारो थया छे ते छतां ए समयनुं थोडुं घणुं चित्र रहेवुं ज जोइए, अने महाभारतमां रह्युं छे. शिक्षण संबंधी जे थोडी घणी हकीकत आपणने मळे छे ते बेशक रमणीय अने आकर्षक छे.

केवी रीते न्हानपणथी जुवान राजपुत्रोने धनुर्विद्यानुं शिक्षण आपवामां आवतुं, केवी रीते तेमनी जाहेरमां परीक्षा थती, अने केवी रीते राजमाताओ, राजस्वसाओ, अने राणीओ पोताना पुत्रो, अने भाइओ, अने पतिओनुं युद्धकौशल्य जोवाने एकठी थती, ते बधुं भारत वांचतां आपणी आगळ चित्रित थाय छे. एकलव्यना आख्यानमां गुरुभक्तिनो केटलो प्रभाव छे ते बहु सारी रीते बतावेलुं छे; गुरुसेवानुं माहात्म्य धौम्य ऋषिना त्रण शिष्योनी कथामां सुंदर रीते प्रदर्शित थयुं छे; अने कच शुक्राचार्यने त्यां भणवा रह्यो हतो, ते परथी प्रतिस्पर्धी पण शिष्य तरीके आवे तो तेने भणाववानो धर्म मनातो हशे, एम फलित थाय छे. आवी कथाओ रामायणमां नथी.

ज्ञातिबंधन शरू थवा लाग्युं हतुं, पण हजी सुधी शूद्रो पण योग्य

होय तो ब्राह्मण थई शकता; अने धर्माध्ययन करता. उपनिषदोनी फिलसुफी बतावबानो अहीं अवकाश नथी; पण छान्दोग्य उपनिषद्मां आपेली नीचेनी कथा मनोहर छे.

"१. जबालानो पुत्र सत्यकाम पोतानी मातुश्रीने कहेछे: 'मातुश्री, मारे ब्रह्मचारी थवुं छे. मारुं गोत्र कयुं छे?'

"२. तेणे कह्युं: 'बेटा, तारुं गोत्र कयुं छे ते हुं जाणती नथी. मारी जुवानीमां नोकर तरीके मारे घणे स्थळे फरवुं पडेलुं; अने ते वखते तारो जन्म थयेलो. तुं कया कुटुंबनो छे ते हुं जाणती नथी. मारुं नाम जबाला छे, अने त्हारुं नाम सत्यकाम छे. एम कहेजे के हुं सत्यकाम जाबाल छुं.'

"३. सत्यकामे पछी गौतम हारिद्रुमत पासे जईने कह्युं: 'भगवन्! म्हारे आपनी सेवामां ब्रह्मचारी तरीके रहेवानी इच्छा छे. मने रहेवा देशो?'

"४. तेणे पूछ्युं: 'भाइ, तारुं गोत्र कयुं छे?' सत्यकामे उत्तर आप्यो: 'महात्मन्, मारुं गोत्र कयुं छे तेनी मने खबर नथी. मारी मातुश्रीने में पूछ्युं, अने तेणे कह्युं'—"मारी जुवानीमां नोकर तरीके मारे घणे स्थळे फरवुं पडेलुं; अने ते वखते तारो जन्म थयेलो. तारुं गोत्र कयुं छे ते हुं जाणती नथी. मारुं नाम जबाला छे, अने त्हारुं नाम सत्यकाम छे." 'माटे भगवन्, हुं सत्यकाम जाबाल छुं.'

"५. गुरुए कह्युं: 'ब्राह्मण वगर कोइनी आवी स्पष्ट वाणी होई शके नहीं. जा, भाइ, समिध लाव; अने हुं तने दीक्षा आपुं छुं. तुं सत्यथी चलित थयो नथी.'

पछी आ सत्यप्रेमी जुवानने दीक्षा मळेली; अने ते ए वखतना शिरस्ता प्रमाणे पोताना गुरुनां पशुओने चारवा गयेलो. अने धीमे धीमे जंगलमां ज प्रकृतिनां अद्भुत स्वरूपो परथी तेने ब्रह्मसत्यनी प्राप्ति थयेली.

परिषदो यूरपनी युनिवर्सिटीओ जेवी हती, अने प्रसिद्ध परिषदोमां

दूर देशोथी पण विद्यार्थिओ अध्ययनार्थे आवता. अर्वाचीन लेखकोना मत प्रमाणे एक परिषद्मां २१ शास्त्रसंपन्न अध्यापकोनी जरूर छे; पण ब्राह्मणकालमां तेटला अध्यापकोनी आवश्यकता गणाती, एम कहेवातुं नथी. पराशर कहेछे के गामना ब्राह्मणोमां चार के त्रण पण वेदज्ञ अने आहिताग्नि होय तो परिषद् थाय.

पण आ परिषदो सिवाय केटलाएक शिक्षकोनी स्वतंत्र शाळाओ सुद्धां हती, अने देशना जूदा जूदा भागोमांथी विद्यार्थिओ त्यां आवता. तेओ गुरुने त्यां ज वसता, तेनी परिचर्यामां रहेता, अने बार के वधारे वर्ष रहीने योग्य गुरुदक्षिणा आपी पछी घर तरफ प्रयाण करता. प्रसिद्ध वानप्रस्थोना आश्रममां आवा घणा विद्यार्थीओ एकठा थता, अने आ कालनी घणी उत्कृष्ट फिलसुफी ए एकांत आश्रमोमां ज उद्भवेली छे. आज प्रमाणे हजारो वर्षोथी हिंदुओमां विद्या रक्षित अने विस्तृत थती आवी छे. दुनियानी कोइ पण बीजी प्रजामां कदाच ज्ञाननी उत्कृष्टता एटली वधी समजायली नथी. हिंदुओना धर्ममां एवुं लखेलुं छे के सुकृत्यो अने धर्मक्रियाओनुं योग्य फळ मळे, पण मोक्ष तो सर्वथा ज्ञानथी ज प्राप्त थई शके.

प्रसंगोपात्त सुशिक्षित स्त्रियोनां नाम आवा अपूर्ण इतिहासमां पण बहार नीकळे छे खरां. याज्ञवल्क्यनी पत्नी मैत्रेयीने ए ऋषिए ब्रह्मज्ञान समजावेलुं, अने गार्गीए याज्ञवल्क्यने सभामां प्रश्नो पूछेला, ए हकीकत सर्वने विदित छे.

अध्ययनना विषयोमां प्रथम पदवी तो अलबत्त वेदनी हती. पण यज्ञसमय वगेरेना निर्णयने माटे हिंदी आर्योमां खगोळशास्त्र जलदीथी ज शोधायलुं मालुम पडे छे. छान्दोग्य उपनिषद्मां नारद सनत्कुमारने कहे छे, के "हुं ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वण, इतिहास, पुराण, वेदनो वेद (व्याकरण), पित्र्य (पूर्वजो माटेना यज्ञोना नियमो), राशि (अंकगणित), दैव, निधि (कालशास्त्र), वाकोवाक्य (न्यायशास्त्र), एकायन (नीतिशास्त्र), देवविद्या (व्युत्पत्ति), ब्रह्मविद्या

(उच्चारण, पिंगल, इत्यादि), भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्पविद्या, देवविद्या, अने जनविद्या-एटलुं जाणुं छुं." आना संबंधमां डा. वेबर कहेछे, के "आ नामो उपरथी ए विषयो उपर जूदां जूदां पुस्तको हतां एवुं मानवाने कारण नथी. ब्राह्मणोमां ए बधा विषयो उपर थोडुं थोडुं विवेचन छे, तेने ज उद्देशीने कदाच नारदनुं बोलवुं थयेलुं होय. ए विषयो पर स्वतंत्र ग्रंथो तो सूत्रकालमां ज लखायेला जणाय छे." आ मतमां केटलुंएक सत्य छे एवुं स्वीकार्या पछी पण आपणे मानी शकीए के उपर बतावेला थोडाएक विषयो संबंधी तो ब्राह्मणकालमां पण ग्रंथो हशे ज, परंतु सूत्रकालमां वधारे सारा ग्रंथो थवाने लीधे ते आज सुधी रही शक्या नथी.

४. **सूत्रकालमां शिक्षणनी स्थिति.**—इ. पू. १००० सुधी हिंदी आर्योए विंध्याचलनी दक्षिणनो मुलक जोयो न हतो. हवे तेओ ए सीमानुं उल्लंघन करीने दक्षिणमां उतर्या, गोदावरी अने कृष्णाना प्रदेशोमां प्रबळ राज्यो स्थाप्यां; तथा पूर्वमां मगधनुं अने पश्चिमे सौराष्ट्रनुं राज्य विस्तार पाम्युं. आ विजयप्रवृत्तिनी बुद्धि उपर पण असर थई. प्राचीन ज्ञानने संक्षिप्त रूप आपवामां आव्युं, अने पुष्कळ नवा विचारोनो प्रादुर्भाव थयो. संक्षेपनी तो एटली पराकाष्ठा थई, के "**अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते**" एवी कहेवत ते वखतथी प्रचलित थयेली छे.

आ अतिसंक्षेपनुं एक कारण तो ए हतुं के विद्यार्थीओने बाल्यावस्थामां बधां सूत्रो म्होए करवां पडतां. आर्य बाळको आठ दश के बार वर्षना थाय एटले गुरु पासे जता, तेना घरमां बार के वधारे वर्ष सुधी रहेता, तेने माटे भिक्षा मागी लावता, अने दिनप्रतिदिन प्राचीन धर्मनुं अध्ययन करता. एमनी सुगमता माटे विस्तारवाळां ब्राह्मणोमांथी सारभूत सूत्रो रचायेलां, एम मालुम पडे छे. श्रौतसूत्रोमां यज्ञो संबंधी क्रियाओना नियमो, अने धर्मसूत्रोमां धर्मो एटले कायदा आपेला हता. गृह्य क्रियाओ माटे गृह्यसूत्रो हतां. अने आ

त्रण प्रकारनां सूत्रोने **कल्पसूत्र**ना सामान्य नामथी ओळखवामां आवतां. **कल्पसूत्र** सिवाय बीजां पण पांच **वेदांगो** हतां; अने तेमां **शिक्षा, छंद, व्याकरण, निरुक्त,** अने **ज्योतिष**नो समावेश थतो. आ उपरांत वेदोनी अनुक्रमणीओ हती.

पण आ फलप्रद कालनुं मुख्य फळ तो **सांख्य** अने **योग, न्याय** अने **वैशेषिक, पूर्व-**अने **उत्तर मीमांसा,** ए षड्दर्शनमां ज रह्युं छे. उपनिषदोमां जे गंभीर विचारनी शरूआत थयेली, तेनी दर्शनोमां परिणति थायछे. व्याकरण अने फिलसुफीमां ज आर्यबुद्धिए उच्चपद प्राप्त कर्युं छे. स्वाभाविक रीते ए फिलसुफीनुं ए परिणाम आव्युं के श्रद्धा ओछी थई. वेदनुं मान थोडा वखत सुधी रह्युं खरुं, पण ते नामनुं ज. अने वखत आव्यो त्यारे **कपिल**ना **सांख्यदर्शन**मांथी ज घणे अंशे प्रादुर्भवेला **बौद्ध** धर्ममां घणा माणसो भळी गया. **अशोके बौद्ध** धर्मनो इ. पू. २४२ मां स्वीकार कर्यो, त्यांथी बौद्धकाल शरू थाय छे; अने सूत्रकालनो अंत आवे छे.

भूमितिशास्त्रनी पहेलवहेली शोध हिंदुस्तानमां ज सूत्रकालमां थयेली, ए हकीकत प्रसिद्ध करवानुं मान **डा. थीबो**ने घटेछे. **ग्रीस**ना प्रख्यात फिलसुफ **पाइथॅगोरस**ने भूमिति अने गणितना प्रथम सिद्धांतो **हिंदुस्तान**मांथी ज मळ्या हता; अने तेनी फिलसुफीना घणा अंशो उपनिषदो अने **दर्शनो**मांथी लीधेला छे. यज्ञादि क्रियाओ बंध थती गई, तेथी भूमितिनुं अहीं **ग्रीस** जेटलुं संवर्द्धन थई शक्युं नहीं. पण अंकगणित रह्युं, अने तेनो सारो विस्तार थयो. **आरबो** दशना पायानुं गणित हिंदुओ पासेथी ज शीखेला, अने पछी **यूरप**मां लई गयेला. **पाणिनि, कात्यायन** अने **पतंजलि**ना प्रयत्नो वडे व्याकरणशास्त्र तो **हिंदुस्तान**मां एटली उत्कृष्टताए पहोंच्युं, के दुनियानी बीजी कोई प्रजामां तेवुं थयेलुं नथी. हजारो शब्दो थोडा घणा धातुओमांथी उपजावी शकाय, ए विलक्षण शोध **यूरप**मां चालती सदीमां ज थयेली छे, पण **हिंदुस्तान**मां ए बाबतनी ३००० वर्ष पहेलां खबर

हतो! ऍथन्स अने रोममां अंधकार हतो ते वखते भाषाशास्त्रनी शरूआत पाणिनिए करेली; तथा हवे **बॉप**,* अने **हमबोल्ट**,* अने **ग्रिमे*** एज काम आदर्युं छे.

९. **बुद्ध अने बौद्ध धर्म.**—आपणे शिक्षणना इतिहासनो प्रदेश हेतुपूर्वक संकुचित कर्यो छे, पण **आर्यावर्तना** संबंधमां ए सीमानुं प्रसंगोपात्त उल्लंघन करवानी जरूर छे. जगतना बधा महात्माओनां जीवन शिक्षकोने उत्साहक छे; पण परार्थपरायणता अने सार्वभौतिक दयाभावमां महात्मा **बुद्ध** अने **क्राइस्टनां** जेवां चरित्रो तो छेक ज विरल छे. जगतनी बधी प्रवृत्तिओनी साथे शिक्षणप्रवृत्ति उपर पण एमनो स्पर्श रह्यो छे.

"**वसुधैव कुटुम्बकम्**" ए पद **हिंदुस्तानमां** घणीवार बोलायेलुं छे, पण एक ज पुरुषे ते प्रमाणे प्रथम आचरण करेलुं; अने हाल तेने दुनियानो त्रीजो भाग पूजे छे. मनुष्यवर्गनो मोटो भाग सत्य अने ज्ञाननो अधिकारी नहीं, तेने जीवन उच्चतर करवानां साधन नहीं, ए जोईने **बुद्धना** दयालु हृदयने त्रास थयेलो. जे लोकोए दयाधर्मने एटलो दूर मूकेलो, तेमनी लांबी लांबी क्रियाओ तेने निरर्थक लागे तेमां आश्चर्य नथी. पवित्र जीवन-निर्मळ, पारमार्थिक जीवन-ए तेने परम इष्ट-भूतल पर स्वर्ग सरखुं-जणायुं. दयाना आवेशमां तेणे ए सुप्रसिद्ध नवीन सत्य दुनियानी आगळ मूक्युं, अने दुनियाए ते जोयुं-तेनुं अभिनंदन कर्युं. ब्राह्मण अने शूद्र, उच्च अने नीच, बधा तेने स्नेहने पात्र अने निर्वाण माटे योग्य लाग्या. अने थोडी सदीओमां **बौद्ध** धर्म लगभग आखा **एशियामां** प्रचलित थयो.

ए विशुद्ध जीवनमां काल अने स्थलना संकोचने लीधे आ प्रसंगे अमाराथी अवगाहन करी शकाय तेम नथी. जिज्ञासुओने एटलुं ज जणावी शकाय छे के **सूत्र, विनय**, अने **अभिधर्म** पीठिकाओमां सूचवेली नीतिथी उच्चतर नीति हजी दुनियामां थयेली नथी; कहेवा-

---

* प्रख्यात भाषाशास्त्री.

येली पण नथी. अने ए नीतिनो संस्कृतमां के बीजी कोइ एक ज भाषामां उपदेश थयो नथी. शुद्धोच्चार अने शुद्धवाणीमां निपुण त्रे ब्राह्मण भिख्खुओए एक वखत गौतम पासे जईने कह्युं, के "भगवन् जूदा जूदा गोत्रना अने वर्गना भिख्खुओ उपदेशक तरीके बहार गया छे. तेओ पोतपोतानी प्रांतभाषाथी बुद्धनां वचनोने मलिन करेछे. ए वचनोने संस्कृत पद्यमां योजवानी जरूर छे." पण बुद्धना शब्दो गरीब अने अज्ञान माणसोने माटे ज हता. ते आ प्रार्थनानो केम स्वीकार करे? तेणे कह्युं "बुद्धोना शब्दो तमे संस्कृतमां मुको एवी मारी इच्छा नथी. तमे बधा भिख्खुओ पोतपोतानी भाषामां ए शब्दो शीखो एवी मारी इच्छा छे." प्राचीन बंधनमांथी एकदम आटलो मोक्ष थवो ए न्हानी वात नथी. कमनसीब हिंदुओना धर्म *हजी संस्कृतमां ज रह्या छे; अने ओगणीसमी सदीना ज्ञानने इंग्लिश*-मांथी देशीभाषाओमां आकर्षवानी योजना पण छेक हमणां ज करवामां आवे छे.

अने आ जगद्गुरुमां असाधारण सत्यप्रीति हती. परलोक छे के नहीं, ए संबंधी तेने घणीवार प्रश्नो पूछवामां आवता, पण पोताना हृदयमां ए विषय पर कशो स्पष्ट प्रबोध नहीं होवाथी ते एज उत्तर आपतो, के "ए हुं जाणतो नथी. ए हुं जाणी शकुं तेम नथी." **मलुक्यपुत्ते** ज्यारे ए विषयना निराकरण माटे बहु आग्रह कर्यो, त्यारे **गौतमे** कह्युं : "शुं में एवुं कहेलुं, के आव **मलुक्यपुत्त**, मारो शिष्य था; अने हुं तने जगत विनाशी छे के अविनाशी छे ए बतावीश!" **मलुक्यपुत्ते** उत्तर आप्यो : "नहीं भगवन्, एवुं मने कहेवामां आव्युं नथी." **गौतमे** कह्युंः "त्यारे हवेथी ए बाबत पूछीश नहीं." ते उदाहरण आपतो के जेवी रीते कोइ माणसने झेरी बाण वाग्युं होय, अने ते कोणे मार्युं ए निश्चय कर्या वगर दवा लेवानी ना पाडे, तो प्रायशः तेनुं मृत्यु थाय ; ते प्रमाणे जे माणस परलोकनी

प्रतीति थया वगर आ लोकनां दुःख दूर करवानो प्रयत्न न करे, तेनी दशा थाय छे. असाधारण सत्यप्रीतिने लीधे ज फिलसुफीमां निपुण छतां, ईश्वर, आत्मा, अने परलोक वगेरे विषयो पर तेणे कशो उपदेश कर्यो नथी. खरुं जोतां कर्तव्यपरायणता सिवाय गौतमनी बीजी फिलसुफी छे ज नहीं. जे विषयो पर निश्चयथी बोली शकाय एम छे ज नहीं ते विषयो पर निश्चयथी बोलवानो व्यर्थ प्रयत्न अने दंभ करती फिलसुफीने ते नुकसानकारक मानतो. सूत्तनिपातमां घणे स्थळे ते पोताना शिष्योने एवी तर्कजालमां नहीं पडवानी सूचना करे छे. पोतानी कल्पनाओ अने आकांक्षाओने सत्यथी अतिरिक्त गणवी, विचारशक्ति जे कंइ परिणामो बतावी आपे ते स्वीकारवां, अने कंइ पण अर्धव्यक्त संदिग्ध वात गमे तेवी इष्ट होय तोपण सत्य तरीके स्वीकारवानी ना पाडवी, एमां घणा शौर्यनी जरूर छे—ए सर्वोत्कृष्ट नीतिशौर्य छे. दुनियाना एवा निडर द्रष्टाओनो गौतम पिता छे.

अने ए निडर द्रष्टाने जे सत्योनी प्रतीति हती ते सत्यो तेणे फरीफरीने आग्रहथी समजाव्यां छे. उच्चता अने अधमता आचरणजन्य छे, जन्मदत्त नथी; ए तेणे पुष्कळ प्रसंगे सिद्ध करेलुं छे. सुंदरीका नदीना तट पासे वास करता भारद्वाजने तेणे कहेलुं, के "हुं ब्राह्मण नथी, राजपुत्र नथी, वैश्य नथी; हुं साधारण मनुष्य छुं, अने जगतमां फरुं छुं. मारा गोत्र संबंधी मने पूछता नहीं; मारा आचरण संबंधी पूछजो." उतरता वर्गना लोकोने आ समदृष्टिनो बोध करनारा धर्मथी केटलो दिलासो मळतो अने संतोष थतो, ए सुनीतना कथानक परथी बहु मनोहर रीते प्रदर्शित थाय छे. जेम शूद्रोने तेम स्त्रियोने धर्मशास्त्रनो अधिकार आपवानुं मान बौद्ध धर्मने घटे छे. विहारमां भिख्खुओनी साथे भिख्खुनीओ पण रहेती हती. गौतमनी पोतानी स्त्री यशोधरा, अने तेनी ओरमान माता प्रजापति गौतमी गौतमना पिताना मृत्यु पछी भिख्खुनीओ थई हती.

अशोकना वखतमां बौद्ध भिख्खुओ पेलेस्टाइन अने इजिप्तमां उप-

देश करवाने गयेला, एवुं शिलालेखो परथी जणाय छे; अने तेमणे पोताना धर्मने मळतो एक धर्म त्यां प्रचलित करेलो. ए धर्मनां रहस्योनो उपदेश **जीसस क्राइस्टने** पण थयेलो एम मानवाने कारणो छे. **बौद्ध** धर्म अने शरूआतना **क्रिश्चियन** धर्ममां केटलुंएक एवुं साम्य छे, के जे बीजी कोइ रीते समजावी शकाय तेम लागतुं नथी. अने **लिली** करीने एक लेखक एवी विलक्षण हकीकत प्रसिद्ध करे छे, के **कोलंबसनी** पहेलां १००० वर्ष उपर **बौद्ध** भिख्खुओ **अमेरिकामां** पण पहोंच्या हता.

पण—मिथ्याभिमानी ब्राह्मणोथी समानता सहन थई शकी नहीं; अने **गौतम** गया पछी भिख्खुओना विशाळ वर्गनी हिंदनां मन उपर ऊंडी असर थई नहीं. कशी आशा वगरनी परार्थप्रवृत्ति विकट छे; कर्मकांड करतां वधारे कठिन छे. अनार्य रजपूतो हिंदुस्तानना धणी थई पड्या, अने ब्राह्मणोए तेमने क्षत्रिय कहीने आर्यनी पदवीए चडावी दीधा. महात्मा **गौतम** तरफ तेमने भक्तिभाव शी रीते होई शके? दयाधर्मनुं माहात्म्य ए कठोर हृदयना—समर मात्रने समजनारा—शी रीते समजी शके? तेमणे **बौद्ध** विहारोनो अने भिख्खुओनो संहार कर्यो. तथा छेवटे **शंकराचार्य** अने कुमारिलभट्ट नामना ब्राह्मणोए **बौद्ध** मार्गनो उच्छेद कर्यो. पण तेमनो हेतु ए पार पड्यो नहीं. वैदिक धर्म अने वैदिक क्रिया पुनरुज्जीवित थयां नहीं. अने आजे भिन्न भिन्न स्थळेथी अंशो लईने योजेलां देवदेवीओ अने प्रतिमाओने हिंदुओ पूजे छे; अने ज्ञातिबंधन वगेरेथी ऐक्य नहीं थई शकवाने लीधे तेमणे पोतानुं राज्य खोयुं छे.

६. **बौद्धकालमां शिक्षणनी स्थिति.**—इ. पू. २४२ थी इ. स. ५०० सुधीना समयने आपणे बौद्धकाल कहीशुं. ए कालमां आखा **हिंदुस्तानमां** बौद्धधर्म प्रवर्ततो. महाराजा **अशोके** तेनो स्वीकार करीने पोतानो अने तेनो महिमा वधार्यो हतो. **अशोके** धर्मप्रचार माटे करेली वधी योजनाओ आपणने विदित छे, पण शाळाओनी

तेणे केवी व्यवस्था करी हती ते बराबर मालुम पडतुं नथी. फक्त हूएन थ्सेंग करीने एक चीननो बौद्ध प्रवासी आपणा देशमां आवेलो, तेणे ए विषयनी थोडी घणी हकीकत लखेली छे. तेणे नालंदनी पाठशाळानुं वर्णन आप्युं छे ते घणुं आकर्षक छे:—हजारो प्रसिद्ध भिख्खुओ ए स्थळे रहेना हता. "बधा देशो तेमने मान आपता, अने तेमना उपदेश प्रमाणे आचरण करता. सूक्ष्म अने गंभीर प्रश्नोनी एटली चर्चा चालती के वखत पूरो पडतो नहीं. स्हवारथी सांझ सुधी विवाद चालतो, अने वृद्धो तथा जुवानो परस्पर सहाय थता. दूरना मुलकथी विख्याति इच्छनारा हजारो पंडितो अहीं आवता, पोतानी शंकाओनुं समाधान मेळवता, अने पाछा जईने प्राप्त करेलुं ज्ञान बीजां स्थळोमां प्रसारता. नालंदना विद्यार्थीओ कहेवरावबामां घणा माणसो मोटुं मान समजता." ते कहे छे के त्रीश वर्षनी वय सुधीमां हिंदुओ शब्दविद्या, शिल्पस्थानविद्या, चिकित्साविद्या, हेतुविद्या अने अध्यात्मविद्या शीखता.

स्मृतिओ अथवा धर्मशास्त्रो सूत्रो उपरथी ज थयेलां छे; अने बौद्धकालना धर्मशास्त्रोमां आपेला ब्रह्मचारीना धर्मोमां बहु तफावत मालुम पडतो नथी. विद्यार्थीए मेखला अने दंड राखवां जोइए, गुरु तरफ मानपूर्वक वर्तवुं जोइए, तेने माटे भिक्षा मागी लाववी जोइए, अने ते आज्ञा आपे पछी भोजन करवुं जोइए, एवुं लगभग बधे स्थळे लखेलुं छे. गोदानमंगल ब्राह्मणने ८ थी १६ वर्षनी अंदर, क्षत्रियने ११ थी २२ वर्षनी अंदर, अने वैश्यने १२ थी २४ वर्षनी अंदर करवामां आवतुं; अने पछी ते ते वर्णनो विद्यार्थी त्रण वेद शीखवा होय तो गुरुने त्यां ३६ अथवा १८ अथवा ९ वर्ष अथवा ज्यां सुधीमां बराबर शीखी रहेवाय त्यां सुधी रहेतो. ए समयमां ते गंध, हार, रस, स्त्री, वगेरेनो, तेमज लेपन, मर्दन, अंजन, नृत्य, गीत, वगेरेनो त्याग करतो; जंगलमांथी समिध एकठी करी लावतो, अने सांझ स्हवार गुरुना घर माटे पाणी भरतो. स्हवारे ते वेदीने वाळीने साफ करतो, अने अग्नि प्रज्वलित करी ते पर पवित्र

समिधोने मूकतो; तथा सांझे गुरुनां चरणनुं प्रक्षालन करी, संवाहन करी, गुरुने निद्रित करी, पछी पोते निद्रा करतो. लेखनकळानी शोध थई हती, पण अभ्यास सर्वथा म्होएथी ज कराववामां आवतो. ब्रह्मांजलि अने उपसंग्रहण करीने शिष्य अध्ययन माटे गुरुनी प्रार्थना करतो अने 'अधीष्व भोः' कहीने गुरुजी पाठ शरू करता. पछी 'विरामोऽस्तु' कहीने बंध करता. गुरुने पिताना जेटलुं मान आपवामां आवतुं. "उत्पन्न करनार अने वेद भणावनार ए बे पिता छे; ए बेमांथी वेद भणावनारने उच्चतर जाणवो. कारण के वेद भणवाथी ब्राह्मणनो जे जन्म थायछे, ते आ लोकमां तथा परलोकमां शाश्वत छे."*

७. पौराणिक कालमां शिक्षणनी स्थिति.—इ. स. ५०० थी एटले **विक्रमादित्यना** वखतथी इ. स. ११९४ सुधी एटले **शाहबुद्दीन घोरीए दिल्ली** अने **कनोजनां** राज्योने पायमाल कर्यां त्यां सुधीना कालने आपणे पौराणिक काल कहीशुं. **विक्रमादित्यनी** राजसभाना पंडितोए "संस्कृत विद्याना गुल थता दीवाने घडीभर खूब तेजस्वी कर्यो छे." **धन्वन्तरि, क्षपणक, अमरसिंह, शंकु, वेतालभट्ट, घटकर्पर, कालिदास, वराहमिहिर,** अने **वररुचि** नवरत्नो तरीके गणाया छे; अने ए लोकोए आर्यविद्या तथा आर्यसाहित्यनी जे सेवा बजावी छे ते विश्वविख्यात छे.

विद्यार्थीओना धर्म प्रायशः एना ए मालुम पडे छे; अने विशेषमां एटलुं के न्हानी न्हानी अने थोडा उपयोगनी बाबतो माटे पण नियमो थयेला छे. नियमोनां कारणो आपवामां आवतां नथी. अने कमनसीबे विद्यार्थीओना धर्ममां ज शास्त्रकारो ए अयोग्य सत्ता वापरीने अटक्या नथी. जिंदगीना दरेक प्रसंग माटे सूक्ष्ममां सूक्ष्म नियमो लखवामां आव्या छे; अने जाणे आखो प्रजावर्ग बाळकोनो समूह

---

*उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

मनुस्मृति, २. १४६.

होय तेवी ए नियमोनी पद्धति छे. हस्तप्रक्षालन संबंधी पण धर्मशास्त्रमां जे लोकोने माटे सूक्ष्म सूचनाओ लखवी पडे, लखाय, अने तेनुं अनुसरण थाय, तेमनी समजशक्तिने माटे आपणे शी कल्पना करीशुं ! जे शास्त्रकारो न्हानी बाबतोमां पण पोतानी इच्छा प्रमाणे लोकोनुं वर्तन करावी शके; ते मोटी बाबतोमां तेमने छेक ज पराधीन राखे एमां शुं आश्चर्य ! आवी स्थितिमां स्वतंत्र के नवीन प्रवृत्ति शी रीते उद्भवी शके !

आर्यभट्ट, **वराहमिहिर**, **ब्रह्मगुप्त** अने **भास्कराचार्य**, एओए खगोळ-शास्त्रमां प्रशंसनीय संवृद्धि करेली एवुं मालुम पडे छे. पृथ्वी पोतानी धरी आसपास फरे छे, अने सूर्य तथा चंद्रनां ग्रहणो चंद्र तथा पृथ्वीनी छाया आडे आववाथी थायछे, ए हकीकत छेक **आर्यभट्टने** मालुम हती. **वराहमिहिरनी** बृहत्संहितामां मेघधनुष्य, खरता तारा, धरती-कंप, वगेरे अनेक विषयो उपर पुष्कळ माहिती जणाय छे; अने **भास्कराचार्यना** **सिद्धांतशिरोमणिमां** अक्षरगणित, अंकगणित, अने त्रिकोणमितिनो सुद्धां समावेश थाय छे. अक्षरगणितनां केटलांएक कृत्यो **भास्कराचार्ये** करेलां, ते छेक १७ मी अने १८ मी सदीमां ज **यूरपमां** शोधायेलां छे ! अने अक्षरगणित हिंदुस्तानमांथी **आरबो** लई गयेला, तथा तेने **पीझाना लीओनार्डोए** आठमी सदीमां **यूरपमां** दाखल करेलुं ए वात तो सुप्रसिद्ध छे.

आ कीर्त्तिकालना साहित्यनुं आपणाथी विवेचन अपाय तेम नथी. पण ए साहित्यमांथी स्त्रीशिक्षण संबंधी थोडी हकीकत मळे छे ते बतावीशुं. स्त्रियोने वांचतां लखतां शीखववामां आवतुं; अने तेमनां पत्रलेखननां पुष्कळ उदाहरणो मळे छे. **मृच्छकटिकमां** **मैत्रेय** कहे छे, के "स्त्री संस्कृत वांचे अने पुरुष गीत गाय ते जोईने मने बहु ज हसवुं आवे छे;" अने **मैत्रेयने** गमतुं होय के नहीं पण स्त्रियो संस्कृत वांचती, ए वात तो तेना शब्दोथी सिद्ध ज थई जाय छे. ए सिवाय गान, नृत्य, अने चित्रकलाना अभ्यासना घणा दाखलाओ छे.

पण आ कालनी आखरमां ज्ञातिबंधन वगेरे कारणोथी विनाशनां चिह्नो शरु थई चूक्यां हतां. मनुना वखत सुधी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, अने शूद्र सिवाय आर्योनी ज्ञातिओ न हती; अने पहेला त्रण वर्गोने धर्मज्ञाननो अधिकार हतो. पण पौराणिक कालमां धर्माधिकारमांथी वैश्योने बाद करवामां आवेला; अने थोडा वखत पछी ब्राह्मण नहीं ते बधा शूद्र--ए अधर्मनो प्रचार थयेलो. धीमे धीमे धंधाओनी ज्ञातिओ थई, अने कमनसीबनी जाळ बराबर पथराई रही.

एल्बेरूनी करीने एक विचारवंत, सत्यप्रेमी अने निष्पक्षपाती **इस्लामी** मुसाफर ११ मी सदीमां आ देशमां आवेलो, तेणे हिंदुओ संबंधी थोडुंएक कह्युं छे, ते हमेशां याद राखवा लायक छे. ते कहे छे, "हिंदुओ पोते जे जाणता होय ते बीजाने बताववाने हमेशां नाखुश होय छे ; अन्य ज्ञातिना माणसोने पण नथी बतावता त्यारे परदेशीओने तो क्यांथी ज बतावे! तेमना अभिप्राय प्रमाणे तेमनो देश एज दुनियामां एक देश छे, तेमना लोको एज लोको छे, अने तेमना सिवाय बीजा कोइने कशुं ज्ञान होय ज नहीं. तेओ एवा अभिमानी छे के तमे तेमने एम कहो के **खोरासान** अथवा **पर्सिसमां** अमुक विद्या अथवा अमुक पंडित छे, तो तमने तेओ मूर्ख अने असत्यवादी मानशे. जो तेओ मुसाफरी करे, अने बीजी प्रजाओना संसर्गमां आवे, तो बेशक तेमनामां फेरफार थाय; कारण के हालना लोको जेवा छे तेवा तेमना पूर्वजो न हता."

एकंदरे जोतां हिंदुओनी शिक्षणप्रवृत्ति सतेज मालुम पडती नथी. वैदिककाल अने बौद्धकाल विजय अने धर्मना प्रकाशथी जरा चित्रित थई शके छे; पण बीजा समयो अनुत्साह अने ऐकाविध्यना अंधकारथी आच्छादित रहे छे. प्रवृत्ति हती ते पण संकुचित मार्गमां ज. **हिंदुस्तान**नी दिव्य वाडीमां कुसुमो थयेलां; पण ते प्रायशः एकरंगी, अने गंधमां पण जवल्ले ज भिन्न. दुराराध्य रसेन्द्रियने तेमां परिक्रमण करतां जरा अनादर थाय तेमां आश्चर्य नथी. उन्नत गिरिवरो, सागर

सरखी सरिताओ, अने धवल निर्मल झरणो; कुंजो, वृक्षो अने सुगंधी रंगबेरंगी लताओ; रम्य आकाशरेखाओ, रम्यतर ज्योत्स्निकाओ, अने मनोहर संध्याओ—प्राकृतिक सौंदर्यनी ए बधी विविध अने भव्य विभूति छतां हिंदुओमां वैविध्य आवेलुं नहीं ए विलक्षण छे. इतिहासना विशेष प्रकाशथी आ ऐकविध्यमां वैविध्य देखाय, अथवा इतिहासनी फिलसुफी ऐकविध्य करी नाखती कोइ ऐन्द्रजालिक धूमसनी समजण आपे, त्यांसुधी आ विषयमां समाधान थवुं संभवित नथी.

८. याहुदीओमां शिक्षण.—कोइ पण लोकोए जो पोतानी शिक्षणशक्ति सिद्ध करी होय, तो इझरायलना लोकोए करी छे. जे लोकोने १८०० वर्ष थयां पोतानो देश छोडवो पड्यो छे, जेओ भिन्न भिन्न प्रजाओमां विखेराई गयेला छतां पोतानुं ऐक्य जाळवी रह्या छे, अने देश, राज्य, के नियामक वगर अक्षीण उत्साहथी जेमनी टेव, रीत भात, अने आस्था जेवीनेतेवी रहेली छे, तेमनी हकीकत खरेखर विलक्षण छे. ए ओलादनी अद्भुत जीवनशक्ति, स्वभावनी निश्चळता अने चमत्कारिक बुद्धिनी कशी अवगणना कर्या वगर एटलुं तो आपणे कही शकीए, के प्राचीन याहुदीओ जे प्रशंसापात्र ऐहिक अने आमुष्मिक शिक्षणनी पद्धति पोताना वंशजोने वारसामां आपी गया छे, तेने पण अमुक अंशे ए परिणाम लाववानुं मान घटे छे.

९. शरूआतमां शिक्षणनी स्थिति.—याहुदीओना शिक्षणनुं विशेष लक्षण ए छे के तेमना इतिहासनी शरूआतने वखते ते सार्वजनिक न हतुं. बाइबलना समयमां–विशेषे करीने न्हानां छोकरांओने माटे जाहेर शाळाओ होवानां कंइ चिह्नो मालुम पडतां नथी. जे लोकोमां राष्ट्रनी कल्पना न होय, अने ईश्वरमां नृपत्वनो आरोप थतो होय, त्यां जूदांजूदां कुटुंबोमां छूटंछूटुं शिक्षण अपाय ए स्वाभाविक छे.

बाळकने *जेहोवाना सेवकनुं पद प्राप्त करवानुं हतुं, अने तेटला

* याहुदीओनो परमेश्वर.

माटे तेने पंडित थवानी कशी जरूर न हती. भाषा द्वारा अने माता-पिताना वर्तनना अवलोकन द्वारा तेने धर्म अने नीतिना सिद्धांतोनो बोध थाय एटलुं मात्र आवश्यक हतुं. अमुक प्रजाओमां जे प्रकारनां मनुष्यो श्रेष्ठ मनातां होय, जे लक्षण परम इष्ट गणातुं होय, ते तरफ ते प्रजाओना शिक्षणनुं वलण थाय छे, ए सिद्ध छे. रोममां जेने रणमां थाक न लागे, अने जे गमे तेवी कवायतमां उतरी शके, एवा बहादूर सैनिकनुं पद श्रेष्ठ मनातुं; ग्रीसनुं शारीरिक अने मानसिक सौंदर्यना योग उपर लक्ष्य हतुं; अने याहुदीओमां धार्मिक, सद्गुणी, अने "तमारे पवित्र थवुं, कारण के हुं तमारो परमेश्वर पवित्र छुं"—ए आज्ञाने अनुसरनारा मनुष्यने धन्य गणवामां आवतो.

बाईबल उपरथी जणाय छे के याहुदीओना शिक्षणमां नियमन सखत हतुं. कहेवतोमां लखेलुं छे, के "जे पोतानी लाकडी बराबर वापरतो नथी, ते पोताना पुत्रने धिक्कारे छे; पण जे चाहे छे ते वखतसर सजा कर्या वगर रहेतो नथी." अने, "सजा करतां पाछुं वाळी जोतो नहीं, कारण के लाकडीथी कांइ तारो छोकरो मरी जवानो नथी. दंडप्रहारथी तुं तेना आत्माने नरकमांथी मुक्त करीश." वळी, "आशा रहे त्यां सुधी तारा पुत्रने पांसरो करजे, अने तेना रडवानी दरकार करतो नहीं;" वगेरे.

एम जणाय छे के छोकराओने ज वांचतां लखतां शीखववामां आवतुं. छोकरीओने मात्र कांतवुं, वणवुं, रसोइ करवी, घरनी संभाळ राखवी, तथा गावुं, अने नाचवुं—एनी ज केळवणी मळती.

टूंकामां, याहुदीओना पुरातन शिक्षणमां बुद्धिसंस्कारनो अंश थोडो ज हतो. तेओनां मनथी धर्मनीति तथा स्वदेशप्रीतिनी ज आवश्यकता हती. वडीलो पोताना लोकोनो इतिहास फरजंदोने संभळावता, अने ईश्वरना मानीता लोकोपर गुजरेली हकीकत वर्णवी बतावता. ए ऐतिहासिक वृत्तांतोना स्मरणने माटे जे उत्सवो पाळवामां आवता, तेमां फरजंदो भाग लेतां, अने तेथी करीने ईश्वर तरफ उपकार अने देश तरफ भक्तिनी वृत्तिओ तेमनां हृदयमां स्फुरी आवती.

१०. सार्वजनिक शिक्षणनो उद्भव.—क्रिश्चियन धर्म दाखल थवा लाग्यो, ते पछीनां वर्षोमां प्राचीन याहुदीओनी शिक्षणप्रवृत्ति केटले दरज्जे संवर्द्धित थई, ए कल्पवुं सहेलुं नथी. गृहशिक्षणने बदले सार्वजनिक शिक्षण शरू थयुं; तथा नीति अने धर्मना सिद्धांतो उपरांत बुद्धिने संस्कार आपवाना प्रयत्नो पण थवा लाग्या. केळवणी बधा माणसोए लेवी जोइए, अने लेवानी बधाने फरज पाडवी जोइए— ए आधुनिक सिद्धांत इसवी सननी पहेली सदीओथी ज ए लोकोए घणे अंशे अमलमां आण्यो हतो. जेनानी लडाइ पछी प्रशिअनोए, तथा १८७० पछी फ्रेंचोए जे प्रमाणे करेलुं, तथा पराभव पामेली पण उत्साहक्षीण नहीं थयेली बधी बहादूर प्रजाओ जे प्रमाणे करे छे, ते प्रमाणे याहुदीओए पण समर्थ मानसिक प्रयत्नथी पोतानुं रक्षण करवानो अने सार्वजनिक शिक्षणना संवर्द्धनथी खोयेलुं पाछुं मेळववानो प्रयत्न करेलो.

११. शाळाओनी व्यवस्था.—इ. स. ६४ मां मुख्य धर्माचार्य **जोशुआ बेन गमालाए** दरेक शहेरने एक शाळा स्थापवानी फरज पाडी, अने जे शहेर न स्थापे, तेने बहिष्कृत करवानो हुकम कर्यो. जो कोइ शहेरना बे भाग वचे नदी होय, अने पूलथी अथवा बीजी कोइ रीते एक भागमांथी बीजा भागमां जवानी सगवड होय नहीं, तो दरेक भागमां शाळा राखवानुं ठराव्युं. आज पण शाळाओ अने शिक्षकोनी संख्याना संबंधमां टॅलमडमां* जे नियम आपेलो छे, ते प्रमाणे आपणे करी शक्या नथी: "जो विद्यार्थीओनी संख्या २५ थी वधारे न होय तो एक ज शिक्षके काम करवुं; जो २५ थी वधारे विद्यार्थीओ होय तो शहेरे एक सहायनी नीमणुक करवी; जो संख्या ४० थी पण वधारे होय तो बे शिक्षकोनी योजना करवी."

१२. शिक्षकोनुं मान.—ए पुरातन कालमां "नगरना ए खरा रक्षको"—शिक्षको संबंधी केवी उत्कृष्ट कल्पना हती! तेमना कर्तव्यनो

* याहुदीओनुं धर्मपुस्तक.

प्रदेश केटलो विशाळ हतो, अने केटलुं तेमने मान मळतुं! धर्मगुरुओ परणेला शिक्षकोने ज पसंद करता; जेओने कुटुंबनुं आधिपत्य न होय तेमने शाळानुं आधिपत्य आपतां तेमने अविश्वास रहेतो. पुख्त अने अनुभवी शिक्षकथी थता फायदा सुप्रदर्शित करवाने नीचे प्रमाणे लख्युं छेः–"जे कोइ जुवान शिक्षक पासे भणे छे, ते लीली द्राक्ष खानार के नवो कहाडेलो द्राक्षासव पीनार आदमी जेवो छे; पण जेनो गुरु पुख्त वयनो छे, ते जे आदमी परिपक्व अने मधुर द्राक्ष खाय छे, तथा जूनो आसव पीये छे, तेना जेवो छे. सौम्यता, सहनशीलता अने निःस्वार्थता—ए सद्गुणो वगर शिक्षकने चाले नहीं एवुं मानवुं हतुं. **टॅलमडमां** लख्युं छे के "तमारा गुरुने अने तमारा पिताने मददनी जरूर होय तो पितानी पहेलां गुरुनी सेवा बजावजो; कारण के पिताए तमने आ लोकनुं जीवन मात्र आप्युं छे, पण गुरुए परलोकनुं जीवन सुद्धां तमारे माटे निश्चित कर्युं छे." आ वांचतां "**फिलिपना** करतां **ॲरिस्टोटलनो** मारापर वधारे अनुग्रह छे" एवुं **सिकंदरे** कहेलुं, तेनुं स्मरण थया विना रहेतुं नथी.

१३. **पद्धति अने नियमन.**—छ वर्षनी वये छोकराओ शाळामां दाखल थई शकता. **टॅलमडमां** लख्युं छे, के "छ वर्षनी अंदरनो विद्यार्थी तमारी शाळामां लाववामां आवे, तो तमारे तेने राखवो नहीं;" अने ते.पछी गुमावेला वखतनो बदलो लेवो योग्य छे एम सूचववा कह्युं छे, के "छ वर्ष पछी छोकराने दाखल करवो, अने तेनापर बळदना जेटलो भार भरवो." पण ते वखतना केटलाएक विचक्षण अने दूरदर्शी पंडितो वधारे योग्य सलाह आपे छेः "न्हाना मोटा विद्यार्थीओ तरफ तेमनी ग्रहणधारणशक्तिना प्रमाणमां आचरण करवुं."

याहुदी शाळाओमां वांचनलेखननी साथे थोडुंएक प्राणीवर्णन तथा भूमिति अने खगोळ शीखववामां आवतां. वांचनलेखन शीखववानी पद्धतिना संबंधमां **फ्रान्सनो** प्रख्यात पंडित **रेनन** कहे छे, के "पूर्वमां पुस्तक हाथमां लईने केटलाएक माणसो साथे बेसीने म्होए करे छे, ते रीते **जीसस** पण शीखेलो, ए निःसंशय छे." बेशक **बाइबल**

પહેલવહેલું વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મૂકવામાં આવતું. વાંચન શીખવતી વખતે શિક્ષક પ્રસંગોપાત્ત નીતિનાં સૂત્રોનો પણ બોધ કરતો. શુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે ખાસ યત્ન કરવામાં આવતો, અને સમજાવવાની ખાતર જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટાંતો આપતાં, અને જરૂર પડે તો ૪૦૦ વખત એની એ વાત કહેતાં ગુરુઓ કાયર થતા નહીં. શિક્ષણપદ્ધતિઓ રસભરી અને આકર્ષક હતી; અને નિયમન પણ કઠિન ન હતું. પ્રાચીન વખતની કહેવતરૂપ થઈ પડેલી કઠોરતાનાં થોડાં જ ચિહ્નો રહ્યાં હતાં. ટૅલમડમાં લખ્યું છે, કે "બાળકોને શાસન કરવામાં એક, અને ભેટવામાં બન્ને હાથ વાપરજો." "બાળકોને મારી પાસે આવવા દેજો" એવું કહેનારા મહાત્માની અસાધારણ ભૂતદયાનો થોડો અંશ યાહુદીઓમાં પણ આવેલો. શારીરિક શિક્ષા અમુક અંશે ન્યાય્ય ગણવામાં આવતી, અને અજબ જેવું એ છે કે ૧૧ વર્ષની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓ માટે તે રાખી હતી. એથી વધારે વયના વિદ્યાર્થીનો આજ્ઞાભંગ માટે ખોરાક બંધ કરી શકાય, અને તેને ચાબખાથી પણ મારી શકાય એવો નિયમ હતો.

છેવટે યાહુદી શિક્ષણમાં ગુણની સાથે દોષ પણ હતા, એમ ઇનસાફની ખાતર આપણે કબૂલ કરવું જોઇએ. દુનિયાના બીજા લોકોની તરફ યાહુદીઓનું વર્તન નીચ, સંકુચિત, અને અપકારક હતું. હાલના યાહુદીઓમાં પણ એ દુર્ગુણો થોડે અંશે રહી ગયા છે. ઇસવી સનની શરૂઆતમાં તો જાત્યભિમાની અને દુરાગ્રહી યાહુદીઓએ બીજા લોકોમાં પ્રચલિત બધા વિષયો શિક્ષણપ્રદેશની બહાર મૂક્યા હતા; અને ગ્રીસ તથા રોમની ઉત્કૃષ્ટ ફિલસુફીનો સંસ્કાર તેમના પર થોડો જ થયો હતો.

૧૯. **ચીનાઓમાં શિક્ષણ.**—ચીનાઓમાં ઘણા જૂના વખતથી સુધારો દાખલ થયો છે; અને ઘણા લાંબા વખતમાં તેઓનાં જાતિલક્ષણો કાયમ રહ્યાં છે. ત્રણ હજાર વર્ષમાં એ નિશ્ચળ લોકોમાં થોડો જ તફાવત પડ્યો છે. દરેક વસ્તુ પરંપરાગત રીતિએ ચાલ્યા કરે છે. શિક્ષણની

घटमाळ पण एज मंद यंत्रसरखी गतिए कर्या करे छे. शिक्षकोनुं काम एटलुं छे के अमुक नियमित चीलामां विद्यार्थीओ चाली शके एवी तेमने शक्ति आपवी. बाह्याकृतिमाटे, शोभे एवी रीतभात माटे तेओ वधारे संभाळ राखे छे; सूक्ष्म के गंभीर नीतिने माटे नहीं. जिंदगीने तेओ कर्मकांडना जेवी, एटले लग्न वगेरे प्रसंगो पर जे क्रियाओ करवी पडे छे तेवी क्रियाओना समूह जेवी गणे छे. कये वखते शुं करवुं ए वात नक्की थई गयेली छे; अने ते प्रमाणे तेओ भूल वगर कर्या करे छे. कशी नवीनता–कशी स्वतंत्रता नथी. तेओनी कळामां नीरस ऐकात्म्य देखाय छे, तथा भव्य कल्पनाना अभावने लीधे सौंदर्य पण निर्माल्य भासे छे.

तोपण चीनाओ हास्यास्पद नथी. जे लोकोने हालनी घणी खरी "शोधो" इसवी सननी शरूआतथी मालुम हती, तेमने हास्यास्पद केम गणी शकाय! चीनाओ अभिमानी छे, अने तेमनुं अभिमान सकारण छे. तेमनी भाषा विचित्र अने अपूर्व छे. अक्षरो ध्वनिसूचक नहीं, पण वस्तु अने शब्द-सूचक छे. इ. स. नी बीजी सदीमां लखायेला एक कोशमां ९,३९३ संज्ञाओ हती; अने हमणां तैयार थयेला एक विशाळ कोशमां ४३,९६० संज्ञाओ मालुम पडे छे. आथी भाषा घणी कठिन थई जाय छे. लिखित भाषामां थोडा ज माणसो नैपुण्य मेळवे छे, अने पंडितोने पण बधी संज्ञाओ विदित होती नथी. हुशियार ग्रॅज्युएट थवाने दश बार हजार संज्ञाओनुं ज्ञान बस छे, अने बे त्रण हजार शब्दोथी पण साक्षर तरीके शरूआत करी शकाय छे. विद्वत्ताने सर्वोत्कृष्ट मान मळे छे. सार्वजनिक शिक्षणनी व्यवस्था सरकार तरफथी करवामां आवती नथी; पण सरकार परीक्षाओनी योजना करे छे, अने शिक्षणने महत्त्वसाधन बनावीने तेने उत्तेजन आपे छे. शिक्षको पारितोषिकोथी निर्वाह चलावे छे, अने साहित्य तथा इतिहासनी मार्गोपदेशिका ए विद्यार्थीओनुं प्रथम पुस्तक छे. शिक्षक बाळकोने नीतिना सामान्य सिद्धांतो शीखव्या पछी स्वर्ग, पृथ्वी अने

मनुष्य—ए त्रण शक्तिओ; चार ऋतुओ; धातु, काष्ट, जळ, अग्नि, अने पृथ्वी ए पांच तत्त्वो; प्रेम, न्याय, डहापण, चपलता, अने सत्य—ए पांच सद्‌गुणो; पांच जातनां धान्यो; छ जातनां गृहोपयोगनां प्राणीओ; सात प्रकारनी प्रबळ मनोवृत्तिओ; संगीतना आठ स्वरो; संबंधनी नव पायरीओ; अने नागरिकनी दश फरजो संबंधी माहिती आपेछे. स्त्रीशिक्षण प्रचलित नथी, पण विद्वान स्त्रियोने घणुं मान मळे छे.

१९. **लाओटसे अने खुंगटसे**—छट्ठी सदीना अरसामां चीनने **लाओटसे** अने **खुंगटसे** नामे बे सुधारकोनां दर्शन थयां. प्रथम सुधारक स्वतंत्रता, मनोविस्तार, तथा उन्नत आदर्शनो हिमायती, अने अंध परंपरानो दुश्मन हतो; अने ते निष्फळ थयेलो. बीजो सुधारक, जे **कॉन्फ्युशियस**ना नामथी प्रसिद्ध छे, अने जेणे ३००० शिष्यो करेला एवी दंतकथा प्रचलित छे, तेना सिद्धांतो जनसुखावद संबंधी तथा व्यक्तिसुखवादने पण अनुकूळ होवाथी लोकोने अगम्य न हता; तेणे ए सिद्धांतोनुं अनुकरण थाय तेटला माटे राज्य तथा कुटुंबना अंकुशनुं निर्माण सूचवेलुं; अने ते सफळ थयेलो.

लाओटसेना लेखमांथी केटलांएक अवतरणो अहीं आपवाथी छट्ठी सदीमां चीननी विचारशक्ति केटली उत्कृष्टताए पहोंची हती ते बराबर ध्यानमां आवशे:—

"केटलाएक खराब शासको आपणने एवुं मनाववानो प्रयत्न करे छे, के मनुष्यनां बुद्धि अने हृदयने कशो खोराक नहीं जोइए; तेनुं उदर भराय तो बहु थयुं. तेनी इच्छाशक्तिने समर्थ करवामां कशुं फळ नथी; तेनां अंग मजबूत थयां एटले बस. लोको अज्ञानमां रहे ते घणुं सारुं, कारण के एवी स्थितिमां तेमने आकांक्षाओ थोडी थाय. बहु डाह्या माणसोने शासनमां राखवानुं काम तो दुर्घट छे.

"आवा विचारो मनुष्य जाति तरफ आपणी खरी फरजथी विरुद्ध मार्ग दर्शावे छे. अधिकारवाळाओए तो भाषण अने लेखन द्वारा शिक्षण आपीने लोकोने मदद करवी जोइए. तेमना पर जुलम कर-

वाने बदले अने तेमने गुलाम जेवा गणवाने बदले तेमनुं बने तेटलुं हित करवुं जोइए."

बीजा शब्दोमां कहीए तो लोकोमां प्रबोधनो प्रकाश करवाथी अने तेमना हित माटे सर्वथा तत्पर रहेवाथी ज शासको शासकपदने योग्य थाय छे.

चीनाओए आ उत्कृष्ट उपदेशने पूर्ण अंशे स्वीकार्यो नथी; तोपण शिक्षण सर्वव्यापक करवाने तेमणे प्रयत्न कर्यो छे एटलुं सिद्ध छे. हक नामे एक पादरी बेधडक कहे छे, के "प्राथमिक शिक्षणनो पूर्ण विस्तार जो कोइ देशमां थयो होय, तो **चीनमां** थयो छे." एज प्रमाणे एक **जर्मन** लेखक जणावे छे, के " **चीनमां** गमे तेवुं निर्माल्य गामडुं हशे, ते पण अमुक जातनी शाळा वगरनुं नहीं होय." **चीन** जेवा परंपरित देशमां वर्तमान उपरथी भूतनी कल्पना थवी सहज छे. पण आ सर्वव्यापक शिक्षण छेक उपरउपरनुं अने बाह्य शोभानुं छे. **चीनाओनी** शिक्षणपद्धति भणावे छे खरी; पण केळवती नथी.

१६. **इजिप्तमां शिक्षण.**—प्राचीन समयमां इजिप्तनो सुधारो पण उत्तम प्रकारनो हतो. **थीब्स, मेम्फिस,** अने **हेलिओपोलिसमां** धर्मगुरुओ तथा सैनिको माटे शाळाओ हती; अने तेमां दीक्षित आचार्योने साधारण शिक्षण उपरांत रहस्योनुं पण ज्ञान आपवामां आवतुं. राजपुत्रोने आचार्यपुत्रोनी साथे केळवणी अपाती, अने ए आचार्यपुत्रो २० वर्षनी वयना अने सद्वर्तनना चूंटी कहाडवामां आवता. शिक्षण उपर एटली श्रद्धा हती के **डायोडोरसना** कहेवा प्रमाणे **सेसोस्ट्रिसना** पिताए पोताना पुत्रनी समान वयना बधा बाळकोने एकसरखुं शिक्षण आपवानो ठराव करेलो; अने ते एवी आशाथी के साथे केळवायेला होवाथी ते बधा राजपुत्रना निमकहलाल अने विश्वासपात्र मित्रो थई रहे. अभ्यासक्रममां भाषा, गणित, भूमिति खगोळ, प्राणीवर्णन, संगीत, अने धर्मनो समावेश थतो; तेमां गणित पर खास ध्यान आपवामां आवतुं, अने ते शीखववानी पद्धतिओ

आकर्षक हती. इतर भाषाओनी थोडी ज माहिती आपवामां आवती; पण क्लीओपॅट्रा याहुदीओ, आरबो, हबसीओ, अने सीरियनोनी भाषा बोली शकती एवुं कहेवायेलुं छे. टॉलेमीओना वखतमां एले-क्झान्ड्रिआ विद्वत्तानुं प्रसिद्ध स्थळ थई पड्युं हतुं; अने तेमां विशेषे-करीने प्राकृतिक शास्त्रनो पुष्कळ विस्तार थयेलो. संग्रहस्थानने माटे एक राजमहेल खाली करवामां आवेलो; जेमां ग्रीसना प्रख्यात पंडितो रहेता, अने विद्यादान आपता. छेक सेटी अने थॉथमीसना वखतथी विद्वानो "भूतकालनुं ज्ञान संग्रहता हता; इतिहास, काव्य, धर्म, लेखन-पद्धति, अने कर्तव्यनी फिलसुफी पर नवीन पुस्तको लखता हता; तथा ए बधाने राखवाने थीब्सनी अंदर योग्य तंत्रीना हाथ नीचे एक जाहेर लाइब्रेरी स्थापवामां आवी हती."* कागळो इजिप्तमांथी ज ग्रीसमां गयेला, अने ग्रीसमां लांबा वखत सुधी ऐजिप्तक ज्ञाननो घणो महिमा हतो.

१७. **वर्गविभाग.**—पण ऐजिप्तक पंडितोनो एक जूदो ज "वर्ग हतो; तेओने घणुं मान मळतुं, अने तेओ व्यापारीओ तथा कर्मकारो तरफ तिरस्कारथी जोता."† कोइ पण जातना साधारण "धंधाओनी उपला वर्गोने चीड हती; अने कोइने पण मानवंता गणावुं होय तेने माटे ते नालायक गणाता."‡ तोपण हिंदुस्तान करतां केटलेक अंशे स्थिति सारी हती एवुं मालुम पडे छे; कारण के "भेद आवो सूक्ष्म हतो ते छतां क्वचित् तेनुं उल्लंघन थई शकतुं. इजिप्तमां वर्णविभाग हतो एम मानवुं छेक भूलभरेलुं छे. बीजा देशोनी माफक अहीं पण मावाप पोतानां फरजंदोने पोताना धंधानी माहिती आपतां; पण तेम ज करवानी कंइ जरूर न हती; ए संबंधी कांइ खास धारो न हतो. इजिप्तनी जाहेर शाळाओमां सहु कोइने जवानी छूट हती, अने त्यां अमीरना छोकरानी साथे ज कारीगरनो छोकरो एक पाटली पर बेसतो. तेने पण एज केळवणी मळती; अने तेने पण प्रख्याति मेळववाना प्रसंगो हता.

* राष्ट्रकथामालामाना "इजिप्त" मांथी. † एज पुस्तकमांथी. ‡ एज पुस्तकमांथी.

एनामां ठीक हीर मालुम पडतुं, तो एने पंडित थवानी सूचना करवामां आवती; अने पांडित्य ए राज्यमां नोकरी मेळववाना परवाना जेवुं हतुं. एक वखत नोकरी मळ्या पछी योग्यता प्रमाणे आगळ वधी शकातुं; अने आ प्रमाणे कारीगरना छोकराने पण राज्यना मोटामां मोटा होद्दाए पहोंचवामां अंतराय न हतो. फत्तेहमंद दिवानोने राज्य तरफथी मोटी जमीननी बक्षीसो मळती, अने तेथी कारीगर वर्गनो कोइ पण हुशियार जुवान जमीनदार अमीर वर्गमां सद्वर्तन अने हुशियारीथी दाखल थई शकतो." इजिप्तना बधा इतिहासकोए आ वर्गविभागनां अनिष्ट परिणामोनुं विवेचन करेलुं छे, अने तेने हिंदुस्तानना दुःसह वर्णविभाग साथे सरखावेलो छे. पण जे देशमां सार्वजनिक शिक्षणनी छूट होय तेने जे देशमां अमुक वर्गोने शिक्षणना अनधिकारी ज मानवामां आवता होय तेना करतां बेशक वधारे सुधरेलो गणवो जोइए.

१८. **इरानमां शिक्षण.**—प्राचीन इरानमां सार्वजनिक शिक्षण माटे पण प्रयत्न थयो होय एम जणाय छे. इरानीओना धर्मविचारमां होरमझ्द अथवा श्रेयसत्त्वनो अहरिमान अथवा अश्रेयसत्त्व साथे संतत विरोधनो उपदेश हतो, अने तेटला माटे पवित्र जीवनथी श्रेयसत्त्वना विजय माटे बनतो प्रयत्न करवानी दरेकनी फरज गणाती हती. शरीर अने हृदयमां पूर्णता मेळववाने उन्नत प्रयत्नो करवामां आवता. इरानीओना मिताचार अने मितव्ययथी केटलाएक ग्रीक लेखको पण मोहित थयेला; अने झेनोफने प्राचीन इरानीओनी शौर्य अने औदार्यभरेली रीतभातनुं एक स्थळे मनोहर वर्णन करेलुं छे. आर्च डीकन फेरर कहे छे, के "आपणे आपणा शिक्षणना उच्चप्राही उद्देश माटे मगरूर छीए. पण केटलीएक प्राचीन प्रजाओनी अंदर ए उद्देश अमुक अंशोमां जेटलो उच्च हतो, तेटलो ए खरेखर उच्च छे? प्राचीन इरानीओ अग्नि अने सूर्यना पूजक हता; तेमना घणा खरा बाळको सहेलामां सहेली इंद्रियविज्ञाननी परीक्षा भाग्ये ज पास करी शक्या होत; तोपण बेशक ए इरानीओनो उद्देश आपणे पण उपदेश

लेवा जेवो छे, चौद वर्षनी वये के ज्यारे आपणे आपणां फरजंदोने शाळामांथी उठाडी लईए छीए अने पछी तेमने माटे कशुं करता नथी, त्यारे इरानीओ पोताना बाळकोने डहापण, न्याय, मिताचार, अने शौर्यना गुणो शीखववाने श्रेष्ठ शिक्षकोने सोंपता. डहापणमां प्रार्थनानो, न्यायमां समग्र जीवित पर्यंत सत्यनो, मिताचारमां विषय-वासनाओनां संयमननो, अने शौर्यमां बधी दुष्ट वस्तुओना प्रतिरोधनो समावेश थतो."

एकंदरे जोतां, पूर्वना लोकोनां शिक्षणना इतिहासमांथी अनुकरण करवा लायक घणी बाबतो आपणने मळती नथी. थोडे अथवा वधारे अंशे शिक्षण अमुक वर्गोनो ज अधिकार गणाय छे; स्त्रियोने घणुंकरीने तेनुं फळ आपवामां आवतुं नथी; साधारण लोकोना संबंधमां तो अमुक धंधो शीखवो, के युद्धकळा शीखवी, के परलोकनी तैयारी करवी, एज शिक्षण मनाय छे; व्यक्तिओना स्वतंत्र उत्साहने बिलकुल उत्तेजन मळतुं नथी; अने वस्तीनो मोटो भाग धर्म, अथवा परंपरा, अथवा राजकीय जुलमना त्रास नीचे रहेलो मालुम पडे छे.

१९. **व्यवच्छेदक संक्षेप.**—सामान्य रीते बोलीए तो पूर्वनी प्राचीन प्रजाओनां शिक्षणमां नीचेनां लक्षणो हतां:—

(१.) शिक्षण आचार्य वर्ग तरफथी आपवामां आवतुं; कारण के आचार्यो ज सुशिक्षित हता.

(२.) अपायेलुं ज्ञान प्रायशः धर्म संबंधी के नीति संबंधी हतुं; अने शिक्षणनो उद्देश सद्वर्तनमां पर्याप्त थतो.

(३.) ज्ञान उपर अधिकारनी मुद्रा होवाने लीधे विद्यार्थीओ स्वतंत्र चर्चा करी शकता नहीं; अने साधारण वलण निश्चळता तरफ थतुं.

(४.) ज्ञान शब्दोमां संग्रहीत होवाने लीधे शिक्षणक्रियानो भाषा समजवामां समावेश थतो, अने तेटला माटे स्मरणशक्तिनो

निरंतर उपयोग करवो पडतो. अने नीतिनां सूत्रोनो पण पाठ थवाथी वर्तनमां अमुक दृढता आवती.

(५.) शिक्षणनो उद्देश कर्तव्य संबंधी ज होवाथी संस्कार अने प्रस्फोटन ए पण मुख्य उद्देश छे, एवी कल्पना न हती.

(६.) प्रजाना पुनरुज्जीवन माटे शिक्षण ए एक साधन छे एवो विचार याहुदीओमां उत्पन्न थयेलो; अने ए लोकोमां शाळाओ स्थापवानी शहेरो उपर फरज नाखवामां आवेली.

(७.) इरानमां शिक्षणना प्रसार माटे राज्य तरफथी पहेल वहेलो प्रयत्न थयेलो मालुम पडे छे.

(८.) चीनमां पुरातन कालथी राज्यमां नोकरी लेवा माटे विद्वत्तानुं साधन आवश्यक थई पडेलुं छे, अने तेटला माटे परीक्षाओनुं प्राधान्य अने शिक्षणनी गौणता थयेली छे.

(९.) याहुदीओ अने हिंदुओमां अमुक अंशे स्त्रीशिक्षण हतुं, पण बीजी प्रजाओमां तेनुं दर्शन थतुं नथी.

(१०.) शिक्षणनी पद्धति घणुं करीने एवी हती के तेथी वर्गविभाग निश्चित अने कायम थता जता. शिक्षण ए सर्वनो हक छे, अने सर्वने हितकर छे, एवो विचार कोइ ज स्थळे मालुम पडे छे.

प्रकरण २.

ग्रीसमां शिक्षण.

१. ग्रीक शिक्षणनुं स्वरूप.—ग्रीक शिक्षणनो एक समर्थ इतिहासक बतावे छे ते प्रमाणे समग्र ग्रीक जीवनमां एक विचारनुं प्राधान्य हतुं; अने ए विचार प्रमाणनो हतो. प्रमाण त्रण प्रकारनुं हतुं: १. मनुष्यना पोताना आंतर अने बाह्य भागो वच्चे प्रमाण; २. अमुक व्यक्ति अने समाजना तेना सहचरो वच्चे प्रमाण; अने ३. मनुष्यवर्ग अने देववर्ग वच्चे प्रमाण. आ त्रणेय प्रमाणोनी प्राप्ति ए दरेक ग्रीकनुं कर्तव्य हतुं.

आ विचारनां चार लक्षणो ध्यान आपवा लायक छे: १. तेमां मनुष्यना स्वभाव अने संबंधोनो पूर्ण समावेश थाय छे; २. तेमां समर्थ, संतत, अने आग्रही प्रयासनी अपेक्षा रहे छे; ३. तेमां समाज अने सार्वत्रिक व्यवस्थानी अंदर व्यक्तिनो अधःपात थवानो संभव छे; अने ४. तेनो उद्देश निश्चळ पूर्णतानो छे. पहेलां बे लक्षणो गुणो अने छेल्लां बे दोषो छे. पहेला गुणने लीधे ग्रीको एकदेशी केळवणी तरफ वळेला नहीं; अने बीजा गुणने लीधे तेमणे केळवणीने आनंदसाधनं करेलुं नहीं. ॲरिस्टोटल लखे छे, के "केळवणीने कदापि आनंदसाधन नहीं करी नाखवी जोइए; कारण के तरुणो ज्यारे शीखे छे, त्यारे तेओ क्रीडा करे छे एम समजवानुं नथी. विद्या मेळवतां तो दुःख खमवुं पडे छे."* पहेलो दोष व्यक्तिनी स्वतंत्रताने हानिकारक हतो, अने तेथी करीने उत्कृष्ट प्रस्फोटनमां विक्षेप आवेलो; बीजा दोष-

---

* ॲरिस्टोटलना आ शब्दोमां बालवाटिका (किन्डरगार्टन) जेवी योजनाओनो परिहार थाय छे एम समजवानुं नथी. ते तरुणोने उद्देशीने ज बोले छे, तोपण बीजी वधी केळवणीमां पण तेना शब्दोनुं तात्पर्य विसरी जवानुं नथी. केळवणीनो उद्देश केळवणी छे; आनंद ए केळवणीनो उद्देश नथी. वधुं खरुं ज्ञान श्रमसाध्य छे, श्रम वगर साध्य नथी, अने श्रम ए आनंद नथी. टूंकामां, केळवणीनां साधनो आनंददायक थाय, ए इष्ट छे (जो के ॲरिस्टोटलना समयमां ए कल्पना अशक्य हती); पण केळवणी पोते आनंदनुं साधन थाय ए इष्ट नथी.

थी असंभाव्य कल्पनाओने उत्तेजन मळेलुं, अने ए कल्पनाओ निश्चळ संस्थितिनी तथा वृद्धिने माटे वेठवी पडती वेदनाओ वगरनी होवाथी मनुष्योन्नतिनी मंदता सर्वथा असह्य थई पडती. ए बीजा दोषमांथी ज प्लेटोना रिपब्लिक जेवा ग्रंथो उत्पन्न थयेला.

२. **ग्रीक शिक्षणनी शाखाओ.**—बधे स्थळे जीवन–कुटुंब-जीवन अने समाजजीवन–एज पहेली निशाळ होय छे; कारण के कोइ पण समाजमां सूक्ष्म घटना अने व्यापारो थया पहेलां खास निशाळो उत्पन्न थती नथी. ग्रीसमां पण होमरना वखतमां निशाळो होय एम मालुम पडतुं नथी. मात्र ऍकीलीझने न्हानपणमां ज घर छोडवुं पडेलुं, तेथी तेने माटे शिक्षक नियुक्त थयेलो. ए शिक्षक होमरना इलियडमां तेने कहे छे, "म्हारे तने शब्दोनो बोलनार अने कामनो करनार बनाववो छे." राजसभामां मनोहर भाषण करीने मंत्रीओने समजावी शके, अने रणमां दृढ रहीने शौर्य दाखवी शके, ए बे गुणोनी ज ए समयमां आवश्यकता हती: अने तेने माटे सारा आत्मानी अने समर्थ शरीरनी अपेक्षा हती.

आ अपेक्षाने लीधे ज बधे वखते ग्रीक केळवणीनी बे मुख्य शाखाओ थयेली–मानसिक अने शारीरिक. आत्मानी साधुता (शौर्य) अने शरीरनी शक्तिना उद्देशोमां धीमे धीमे घणो फेरफार थयेलो. शारीरिक केळवणीमां धीमे धीमे सौंदर्य अने लालित्यनो उद्देश प्रधान थयेलो; अने मानसिक केळवणी बधी शक्तिओमां प्रसारवाना यत्नने लीधे तेना साहित्य अने संगीत एवा बे विभाग थयेला.

ग्रीकोनो उद्देश ए रीते मनुष्यनी बधी शक्तिओनुं योग्य प्रमाणमां प्रस्फोटन करवानो हतो: पण वखत जतां तेमने मालुम पडेलुं के मनुष्यनी शक्तिओ जन्मथी अस्फुटित होय छे, एटलुं ज नहीं, पण घणी वार अव्यवस्थित अने अप्रमित होय छे. तेटला माटे तेओ अमुक प्राथमिक आत्मशुद्धिनी योजनाने पण आवश्यक गणता थयेला. आ हेतु सफळ करवाने तेओ संगीत अने तादृश बीजी कळाओनो उप-

योग करता; अने एम मानता के औषधथी जेम शरीरना विकारो नष्ट थाय छे, तेम एथी करीने आत्माना विकारो नष्ट थाय छे.

३. **शिक्षणनां साधनो.**—कोइ पण मनुष्य पूर्णता पामी शके तेटला माटे **ग्रीको** त्रण साधनोने आवश्यक गणताः—

(१). उत्तम जन्म. सारे घेर जन्म थवो ए **ग्रीको** मोटो दैवी प्रसाद समजता; अने प्राचीन वखतना बधा लोकोनी माफक तेमनां लग्नमां पण मुख्य उद्देश सारी प्रजा उत्पन्न करवानो हतो.

(२). सदाचरणनी टेव. टेव-क्रिया-कसरत एनुं महत्त्व अर्वाचीनो करतां प्राचीनो वधारे सारी रीते समजता होय एम मालुम पडे छे. माणसने जे कंइ करवानुं होय, पछी ते बोलवानुं, तरवानुं, रमवानुं, लडवानुं—गमे ते होय, तोपण ते करवाथी ज शीखी शकाय, एवुं बधानुं मानवुं हतुं. भाषाओ अने सद्गुणो लांबो वखत टेव पाड्या पहेलां नियमोथी शीखववानी पद्धति प्राचीनोने तो पाणीमां मोकल्या पहेलां तरतां शीखववाना जेवी ज लागी होत. पहेली क्रिया, पछी नियमः काम करो, अने पछी कारण समजशो; आम कहेवानी बधा डाह्या माणसोनी पद्धति हती. बाळकोने कारणो समजाव्या वगर कशो विधि के निषेध न करी शकाय ए मत तेमने छेक ज असत्य लाग्युं होत. तेओ तो अधिकारथी ज क्रिया करावता; अने ए रीते ज अनुभवने माटे पूज्यभाव अने कायदाने माटे मान उत्पन्न करवानी अपेक्षा राखता.

३. **सारुं शिक्षण.** जन्मलब्ध प्रकृतिथी शरू थयेलुं अने टेवथी वर्द्धित थयेलुं कार्य शिक्षण पूरुं करे, एवी योजना हती. **ग्रीको** क्रियाने उपयोगी गणता; पण ते शिक्षणथी प्रकट थयेली दूरदृष्टिथी ज नियमित थई शके, एम मानता. एकली प्रकृति अने क्रिया मनुष्यने बुद्धिमोक्ष आपती नथी एवो तेमने दृढ विश्वास हतो; अने जे क्रियाथी छेवटे सत्यदर्शन थई खरी स्वाधीनता प्राप्त थाय नहीं, तेनो तेओ हमेशां तिरस्कार करता. तेमना मत प्रमाणे शिक्षणनो उद्देश क्रियानां कारणो समजावीने तेने बुद्धिपूर्वक करवानो हतो.

४. शिक्षणना अधिकारीओ.—ग्रीक शिक्षणना अनुकरणनी इच्छा करवामां एटलुं हमेशां याद राखवानी जरूर छे के ए थोडा लोकोने-धनाढ्य लोकोने-माटे ज निर्मित हतुं. धंधामां के वेपारमां पडेला माणसोने माटे ते बिलकुल अनावश्यक मानवामां आवतुं. शिक्षणना अधिकारीओ नागरिकोना पुत्रो हता; अने नागरिक तरीकेनी बधी फरजो अदा करवाने ज तैयार थता हता. तेमनी बधी फरजो कुटुंब तरफनी फरजो अने राज्य तरफनी फरजोमां समाप्त थती हती. स्वतंत्र नागरिकोनुं आ सिवाय बीजुं कशुं कर्तव्य नहोतुं; अने तेओ बीजा नियोगोमां पडेला माणसोनी अवगणना करता. गृहनीतिमां पतिपत्नी, पितापुत्र, अने भर्तृसेवकना संबंधोनो समावेश थतो; अने राजनीतिमां कायदा घडवा, अमल करवो, अने इनसाफ चूकववो, ए त्रण कर्तव्यो आवतां. आ छ सिवायनी बीजी बधी प्रवृत्तिओ गुलामो अने स्थानिक अधिनिवेशीओने सुप्रत थती; अने तेटला माटे धंधा के व्यापारमां उपयुक्त थाय तेवी रीते अने तेवा विषयो शीखववा तरफ अनादर रहेतो. स्वतंत्र नागरिको आधुनिक प्रकारनी द्रव्यप्राप्ति धिक्कारता; अने फिलसुफी के कळानो अभ्यास करता, तो ते पण राजसेवानी ज खातर. अमुक जागिर वगर कोइथी स्वतंत्र नागरिक थवातुं नहीं; अने जागिरदारो पोतानी जागिरोने सुधारता, तो धीरधार के एवा उपायोथी नहीं, पण योग्य व्यवस्थाथी के गुलामो तरफ मायाळुपणाथी वर्तीने ज सुधारता. कोइ नागरिक अमुक राजकीय उत्सवने माटे नाटक लखतो (अने नाटको बीजा कशा हेतुथी लखातां नहीं), तो तेने मात्र पुष्पना मुकुटनी अने बीजा नागरिकोना मान रूपी पारितोषिकनी ज अपेक्षा रहेती.

ग्रीको मनुष्यवर्गना बे विभाग करता—नियामको अने नियमित प्रकृतिवर्ग. नियामकोने ज शिक्षणना अधिकारी गणवामां आवता; अने सामान्य प्रजासमूह तेमना हाथमां मात्र साधन जेवो हतो. नियामक वर्गने पोताना पर अने बीजा वर्ग पर न्यायपुरस्सर राज्य

तेने अपेक्षा हती. उच्चतर शिक्षणथी एम थवुं अशक्य हतुं. केळवणीथी तो सैनिक सिवाय योग्यताना बीजा भेदो पण दाखल थाय छे; अने राज्य उपरांत बीजी प्रवृत्तिओ पण उत्पन्न थाय छे. एज कारणथी रोमे पण पोताना कीर्त्तिकालमां पोताना नागरिकोने उच्चतर शिक्षण लेवानी मना करेली; कारण के उच्चतर शिक्षण हमेशां व्यक्तिविशिष्ट अने विश्वग्राही छे.

शिक्षणनी मात्र एक शाखा जाहेर रीते चालती नहीं; अने ते चोरी हती. ए विचित्र केळवणीनो ए हेतु हतो के प्रसंग आवे तो नागरिको तेमना हाथ नीचेना गुलामोनुं गुप्त निरीक्षण अने खून करी शके. मुश्केलीमां पण जे चोरी करी शके तेनां वखाण थतां, अने पकडाय तेने सजा थती. कहे छे के कोइ छोकराए एक शियाळ चोरेलुं, अने पोतानां कपडांमां संताडेलुं; अने शियाळे अंदरथी आंतरडां कोरी खाधां तोपण ते बोलेलो नहीं!

एक बाबतमां स्पार्टन शिक्षण बीजां बधां ग्रीक शिक्षणो करतां चडियातुं हतुं, एम कही शकाय; ते स्त्री अने पुरुष बन्नेने माटे नियमित हतुं. स्पार्टन कन्याओने जोके घेर रहेवानी रजा हती, तोपण तेमने कसरतो करवी पडती. तेओ पण कूदतां, दोडतां, भाला फेंकतां, दडे रमतां, कुस्ती करतां, तथा नृत्य अने गायन करतां शीखती; अने तेमना बांधाने तेथी सारो फायदो थतो एम मानवाने कारण छे. खुल्ली हवामां उछरेली स्पार्टानी कुमारिकाओ एकांतमां उछरेली ॲथेन्सनी कुमारिकाओ करतां वधारे खूबसुरत हती, ए बधा कबूल करे छे. घणी स्पार्टन स्त्रियो स्त्रीत्व प्राप्त कर्या पछी पण कसरतो जारी राखती; अने तोफानी घोडापर बेसतां तथा रथो चलावतां शीखती. पण जो आपणे ॲरिस्टोटलनुं कहेवुं मानीए तो ए केळवणीथी तेमनी नीति पर कशी सारी असर थयेली नहीं. तेओ सद्गुणी पण नहोती; अने बहादूर पण नहोती.

(क) युवावस्था.–अढार वर्षनी वये तरुणो सेनामां शिखाउ तरीके दाखल थता; अने पछीनां बार वर्षो तेमां ज गाळता. तेओ शुष्क

पाइथॅगोरस तेमां मुख्य छे. एणे ज पश्चिम दुनियामां पहेलवहेली नीतिशाळा स्थापेली; अने शिष्टशासनने माटे आग्रही प्रयत्नो करे तेवा शिष्यो पोतानी आसपास एकठा करेला. **पाइथॅगोरस** आपणा योगीओना जेवो हतो; अने मनुष्यनी बधी शक्तिओ योग्य प्रमाणमां ज वधवी जोइए, एवी तेनी अपेक्षा हती. तेना संप्रदाये **ग्रीस** उपर पुष्कळ असर करेली; पण ते समजाववामां तेनी फिलसुफीनी अंदर उतरवुं पडे छे, तेटला माटे आ स्थळे ए संबंधी वधारे कही शकातुं नथी.*

८. **अॅथन्सनी जूनी केळवणी.**–जो जूदीजूदी शिक्षणपद्धतिओना तेमना परिणाम प्रमाणे वर्ग पाडी शकाय, अने ए कसोटी घणुं करीने सर्वथी सारी छे–तो **अॅथन्स**नी जूनी केळवणीने घणी उंची पदवी आपवी जोइए; कारणके इ. पू. पांचमी सदीनां पहेलां दशकोमां **अॅथन्से** जे वर्तन बताव्युं अने पराक्रमो कर्यां, ते तेनी केळवणीनी उत्कृष्टताने सिद्ध करी आपे छे. **मॅरॅथॉन** अने **सॅलेमिस**ना वीरोने कठिन नियमनमां

---

* 'फिलसुफ' ए शब्द पहेलवहेलो **पाइथॅगोरसे** ज वापरेलो. एक वखत पेलोपोन्नीससमां लिऑन्टियसे तेने पूछ्युं, के "तमारो धंधो शो छे?" तेणे कह्युं, "मारो धंधो कशो छे ज नहीं; हुं 'फिलसुफ' छुं. लिऑन्टियसे पहेलां कदापि आ शब्द सांभळेलो नहीं होवाथी तेनो अर्थ पूछ्यो. **पाइथॅगोरसे** गंभीरताथी उत्तर आप्यो, के "आ जिंदगी एक उत्सवना मेळा सरखी छेः कारण के मेळामां पण केटलाएक सरतो जीतीने मुकुट अने मान मेळववा इच्छे छे; केटलाएक माल वेचीने द्रव्यप्राप्तिनी अपेक्षा राखे छे; अने केटलाएक उच्चतर पुरुषो, नहीं वखाण के नहीं प्राप्तिनी खातर, पण मात्र ए अद्भुत देखावना आनंदने माटे, वृत्तान्त जोवाने अने समजवाने आवे छे. अेम पण अमारा देशने एटले स्वर्गने छोडीने अहीं दुनिया पर आवीए छीए; अहीं पण केटलाएक आबरू अने केटलाएक लाभने शोधे छे, अने थोडा ज अभिमान तथा तृष्णानो त्याग करीने प्रकृतिनो अभ्यास करे छे. ए थोडा उमदा आदमीओने हुं फिलसुफ (हकना आशक) कहुं छुंः कारणके जेवी रीते स्वार्थ वगर प्रचलित प्रवृत्तिना द्रष्टा थवामां मान रह्युं छे, तेवी रीते आ जिंदगीमां प्रकृति संबंधी चिंतन अने मननमां निमग्न रहेवामां असामान्य गौरव छे."

फिलसुफ नाम धारण करवामां **पाइथॅगोरसनो** बे प्रकारनो आशय हशे एम लक्षित थायछे. एक तो ए के नम्र होवाथी 'सुज्ञ'नुं पद धारण करवुं तेने गमेलुं नहीं, तेटला माटे ज्ञाननो चाहनार मात्र कहेवावामां तेणे शोभा मानेली; अने बीजो ए के घणाखरा माणसो ज्ञानने व्यवहारसाधन तरीके इच्छता, अने ते ज्ञानने पोताने ज इष्ट तथा पूज्य मानतो, ते 'हकना आशक' ए पदथी दर्शाववुं.

उछरवाथी तेवो, कायदा, अने पडोसीओथी डरवानी, अनुभवी डहापणने मान आपवानी, वैभव अने दुर्गुणने धिक्कारवानी, तथा प्रमाणिक काम करवानी केळवणी मळी हती. तेओ संस्कारथी निबळ थयेला, विविक्त-विचारथी अशक्त थयेला, के धंधाथी जड थयेला नहोता. तेओ चिंतको, टीकाकारो, सैनिको, के नाणां पेदा करनारा तरीके नहीं, पण मनुष्यो, मित्रो अने नागरिको तरीके केळवायेला हता. आवा मूठीभर माणसोनी सामे इरानीओनां टोळेटोळानुं कशुं फाव्युं नहीं.

ॲथन्सनी केळवणी स्पार्टानी साथे सरखावतां आपणने बे मोटा भेद मालुम पडे छे: (१) स्पार्टानुं शिक्षण राजकीय अने ॲथन्सनुं घणे अंशे खानगी छे; २ स्पार्टा लडाइने माटे अने ॲथन्स शांतिने माटे केळवे छे. पहेला भेदने माटे एम लागे के प्लेटो अने ॲरिस्टोटल जेवा चिंतकोए राजकीय शिक्षणनी हिमायत करेली ते छतां ॲथन्स खानगी शिक्षणने वळगी रहेलुं, ए विचित्र छे. पण स्वाधीनता चाहनारा ॲथन्सवासीओने राज्यने माटे कुटुंबनो भोग आपवो योग्य नहीं लाग्यो होय ए समजी शकाय छे. बीजा भेदथी तो एटलुं ज लक्षित थाय छे के ॲथन्स अने स्पार्टा बन्नेनो सुधारो जुदाजुदा प्रकारनो छे. स्पार्टाने सामर्थ्यनी अने ॲथन्सने डहापणनी अपेक्षा छे. पराणे सुधारेला जंगलीनी माफक स्पार्टनने नियम अने हुकमनी आवश्यकता हती; पण ॲथन्सवासीने स्वस्थ अने स्वाभाविक जीवन गाळवानी, अने बहारना नहीं पण अंदरना अंकुशने ज अधीन रहेवानी वृत्ति हती. ॲथन्सनो प्रयत्न राज्यने माटे मनुष्यनो भोग आपवानो, के बन्नेने वियुक्त करवानो नहोतो; पण बन्नेना उद्देशोने साथे राखीने तेमनुं योग्य समाधान करवानो हतो.

ॲथन्सनी केळवणीना पण चार विभाग हता, अने ते चार जुदे जुदे स्थळे आपवामां आवतीः (१) कुटुंब, (२) निशाळ, (३) व्यायामशाळा अथवा पाठशाळा, (४) राज्य.

(१) **कुटुंबनी केळवणी.**—दरेक बाळक छ सात वर्षनो थाय त्यां सुधी एक धात्र अने अनुचरनी संभाळ नीचे रहेतो, अने ते वखतमां

तेना शरीरने नीरोगी अने कठण बनाववाने यत्न करवामां आवतो. ते हरी फरी शके के तरत तेने रमकडां आपवामां आवतां, अने तमनो उपयोग करवामां तेनी शारीरिक केळवणी शरू थती. बीजी शाखामां तेने गीतो संभळाववामां आवतां, अने पुराणोमांनी देवो, वीरो, राक्षसो, अने चोरोनी वार्ताओ कहेवामां आवती. एथी करीने तेनी कल्पनाशक्ति जाग्रत अने विकासित थती; अने सौंदर्य, नीति, तथा देश संबंधी वृत्तिओ स्फुटित थती. जोके केटलीक वार बाळकोने राक्षसो उपाडी जशे एवी धमकी आपवामां आवती, तोपण मुख्य नीतिसाधन सखत नियमननुं ज हतुं. तेओ सारी रीते वर्ते तेने माटे मावाप तरफथी खास संभाळ लेवामां आवती. तेमने प्रौढ माणसोथी जेम बने तेम दूर राखवामां आवतां; पण कोइ वार तेमने जाहेरमां लाववानी जरूर पडे, तो तेओ नम्रताथी वर्ते, एवी तेमने पहेलेथी केळवणी मळती हती. कोइ पण ग्रीक लेखके बाळकोनी हुशियारीनां वचनो के लुच्चाइनां कृत्योनो संग्रह आपेलो नथी.

जो के ए वखतमां बालवाटिका नहोती, तोपण बाळको जे बेसुमार रमतो रमतां, तेथी तेनी खोट घणे अंशे पूरी पडती. ग्रीक जीवनमां अने विशेषे करीने ॲथन्सवासीओना जीवनमां रमतने एटलो बधो भाग हतो, के केळवणीमां तेनुं महत्त्व पूर्ण रीते समजवामां आवतुं. रमतमां स्वभाव वधारे पूर्ण रीते प्रदर्शित थाय छे, एटलुं ज नहीं पण तेना पर वधारे स्हेलाइथी अने ऊंडी असर थइ शके छे; अने न्हानपणमां तो बाळकोनी लगभग आखी जाग्रत अवस्था रमतमां ज जाय छे, तेथी करीने स्वभावने निश्चित थवानो एज समय छे, अने तेना पर पूर्ण ध्यान आपवानी जरूर छे. रमत रमतां बाळको पोतानां शरीर अने बुद्धि वापरे छे, एटलुं ज नहीं पण तेओ न्यायपुरस्सर वर्ततां शीखे छे, अने संगाति तथा स्पर्धाना आनंदनो अनुभव करे छे. वळी रमतनो बीजो कंइ बाह्य उद्देश न होवाथी ते यथेच्छ अने निःस्वार्थी प्रवृत्तिनुं उत्कृष्ट साधन छे, अने एथी करीने नीच अने स्वार्थी टेवो पडती अटके छे. आ बधी बाबतो ॲथन्सवासीओ सारी रीते समजता.

(२) **निशाळनी केळवणी.**—सातमे वर्षे बाळकने एक गुलामना हाथमां मूकवामां आवतो; अने ते तेने व्यायाम अने संगीत शीखववाने निशाळमां लई जतो. विद्यार्थीओ गल्लीओमांथी उघाडे माथे अने उघाडे पगे आवता; वर्षानी के बरफनी दरकार न करता; अने पूर्ण व्यवस्थित क्रममां गोठवाइने संगीत माटे निशाळमां जता. त्यां तेओ शांति अने सौम्यताथी बेसी रहेता. पग उपर पग चडाववानी कोइने रजा नहोती. अने तेओ सारा सारा राग शीखता. शिक्षको धीमेधीमे गांभीर्यथी तेमनी आगळ गाई बतावता. कोइ विद्यार्थी झीणे सूरे के छटा लाववाना प्रयत्नथी गातो, तो तेने सखत सजा थती. निशाळो घणुं करीने गाम बहार हती, अने व्यायाम तथा संगीत घणुं करीने एक ज स्थळे शीखववामां आवतां.

संगीत अने व्यायाम ए बन्नेनो आपणे पृथक् विचार करीए, ते पहेलां ए बन्नेनां केटलांएक सामान्य लक्षणो तरफ ध्यान खेंचवानी जरूर छे. पहेलुं ए के बन्नेनो उद्देश एक हतो: ते स्वाधीन पण विनीत, नियंत्रणमोक्ष चाहनारा पण कायदाने माननारा, तनमनमां निरोगी, स्पष्ट विचार करी शके तेवा, काम करवामां उत्साही, अने कुटुंब, देश, तथा देवो तरफ अनुरक्त पुरुषो बनाववानो हतो. बीजुं ए के बन्नेमां सजानी बीक अने इनामनी आशानो उपयोग थतो. त्रीजुं ए के बन्नेमां प्राप्ति पर नहीं पण शक्तिप्रस्फोटन पर लक्ष्य रहेतुं; मात्र विद्या अने क्रियानो धिक्कार करवामां आवतो, अने तोपण बुद्धि तथा शक्तिनी सर्वथा प्रशंसा थती. चोथुं ए के बन्ने जातनी केळवणीमां विद्यार्थीनुं वर्तन नम्र, गंभीर, अने योग्य थाय ते माटे खास ध्यान आपवामां आवतुं. पांचमुं ए के केळवणीने लीधे कुटुंब, समाज, अने राज्यमां पोतानी फरजो बजाववाने समर्थ थवा उपरांत मनुष्योए अवकाशनो वखत पण योग्य रीते गाळवाने शक्तिमान थवुं जोइए, एम मानवामां आवतुं. ग्रीकोना विचार प्रमाणे चित्र वगेरे कळाओ ज केळवायेला लोकोने आनंदसाधन हती.

(अ) संगीत (अने साहित्य) नी केळवणी.—जो के संगीतनो अर्थ पाछला वखतमां विस्तृत थयेलो; तो पण प्रथम तो तेमां आपणे जेने संगीत कहीए छीए तेनो अने काव्यनो ज समावेश थतो. संगीत अने काव्यनो ए वखत सुधी विभाग थयेलो नहोतो. काव्य एज संगीत हतुं; अने कवि एज गानार हतो. महाकविओनां काव्योने ज शिक्षण साधनो बनाववाथी ॲथन्सवासीओने एटला बधा लाभ थयेला, के बीजा कोइ पण एक साधनथी ते थइ शकत नहीं. ए सिद्ध छे के प्राचीन ग्रीक कवितामां मनोहर पदलालित्य, वीरत्वना प्रसंगो, जूदा जूदा लोकोनां वर्णनो, स्पष्टता अने सरलता, धार्मिकता अने डहापण, कायदा अने व्यवस्था पर प्रीति, महात्माओ तरफ पूज्यभाव—ए बधा गुणो होवाने लीधे सारा शिक्षकना हाथमां ए एवुं साधन थई पडतुं के हाल पण तेनी बराबरी भाग्ये ज थई शके. होमरनां ज काव्योमां ते शीखवामां जे भूगोळ, व्याकरण, अने इतिहासनां सत्यो जाणवां पडे ते एक तरफ मूकीए, तोपण ते परथी व्यक्तिनीति, राजनीति, अने मर्दानी रीतभात संबंधी केटलुं बधुं शीखी शकाय तेम छे? ग्रीक तरुणने ए द्वारा केवी स्वस्थ अने स्वाधीन दुनियानो परिचय थतो हशे! पूज्यभाव अने अनुकरणने माटे पुरुषत्व अने स्त्रीत्वना केवा भव्य आदर्शो मूर्तिमान थता हशे! हेसिओड तरफथी तेने देवो अने मनुष्यनां तेमना तरफनां कर्तव्यो संबंधी माहिती मळती हशे. एक प्रकारना कविओ पासेथी ते राजकीय अने सांसारिक डहापण मेळवतो हशे; तो बीजा प्रकारना कविओ पासेथी नीचता, निर्बळता, अन्याय, अने जूलम तरफ योग्य तिरस्कार बताववतां शीखतो हशे. एक तरफथी ते दरेक कोमळ वृत्तिने प्रदर्शित करवानी योग्य भाषा शीखतो हशे; अने बीजी तरफथी साहित्य अने सौंदर्यनुं रहस्य जाणवानी तेनी शक्ति विकासित थती हशे. उपरांत, बधा तरुणोने जाहेर मेळावडाओमां वांचवा अने गावानी फरज पडती, तेथी तेमने वांचतां अने गातां पण सारी रीते शीखवुं पडतुं हशे, एम अनुमान थई शके छे.

पण संगीतनुं आटलुं महत्त्व छतां गायनना धंधा तरफ तिरस्कार हतो; अने कोइ पण ग्रीक तरुण धंधादार माणसोना जेटली निपुणता मेळवे, ए अयोग्य गणातुं. सिकंदरे एक वखत कोइ एलचीओ पासे घणुं सुंदर गायन करेलुं, त्यारे फिलिपे तेने कहेलुं, के "एटलुं बधुं सारुं गातां तमे शरमाता नथी" ए हकीकत सर्वने विदित छे.

(ब) व्यायाम अथवा शारीरिक केळवणी.—आ विषयमां ग्रीको शरीरने लगती बधी बाबतोनो समावेश करता; अने एथी आरोग्य, बळ, चपळता, स्वस्थता, अने दृढ तथा भव्य देखाव उत्पन्न करवानो उद्देश हतो.

(३) व्यायामशाळा अथवा पाठशाळानी केळवणी.—कुटुंब अने निशाळमां गृहस्थनी केळवणी पाम्या पछी ॲथन्सना तरुणने राजकीय पाठशाळामां नागरिकनी केळवणी लेवानी हती. ए पाठशाळाओ शेहरनी बहार विस्तीर्ण उपवनोमां बांधवामां आवी हती; अने तेमां घणुंकरीने तवंगरना छोकराओ ज जइ शकता. विचक्षण सोलने बहुशासन अटकाववाने माटे ज ए पाठशाळाओनी योजना करी हशे एम समजाय छे; कारण के एमां शीखेला पुरुषोना हाथमां ज लगभग बधो राज्याधिकार आवतो. ॲथन्सवासी तरुण जेवो पाठशाळामां दाखल थतो के तरत ते गुलामना निरीक्षण नीचेथी छूटीने राज्यना निरीक्षण नीचे आवतो. हवे तेने गमे त्यां जवानी, रस्ताओमां फरवानी, नाटकशाळामां जोवा जवानी, अने बधां राजकीय कामकाजथी माहितगार थवानी परवानगी मळती. शारीरिक केळवणीमां बे त्रण वर्ष सुधी तेने कठिन कसरतो करवी पडती. मानसिक केळवणीमां तेने मात्र कायदा शीखवा पडता; अने ए ज्ञान ते वाडीओ, रस्ताओ, वगेरेमां मळता प्रौढ पुरुषो साथे वातचित करीने मेळवतो. आ प्रमाणे साधारण रीते जे अवस्था विषम गणाय छे, तेमां ज तेने स्वतंत्र, खुल्ली, बहारनी जिंदगी गाळवानी फरज पडती; अने नवी प्रवृत्ति तथा नवा बनावोमां मसगुल रहेवाथी तेना विचारो पोतानी आंतर-

स्थितिमां नहीं पण वहारनी क्रियाओमां व्यापृत रहेता. एज वखते ते नागरिक जीवनने माटे योग्यता प्राप्त करवाने नीतिना सिद्धांतोनुं अने दुनियानुं जे व्यावहारिक ज्ञान जोइए ते मेळवतो: ते घोडे बेसतां, रथ अने होडी चलावतां, तरतां, भोजनोमां भाग लेतां, लांबा वखत सुधी वातचित टकावतां, अने राजनीतिना मोटा प्रश्नो संबंधी दलीलो करतां शीखतो. ते पोतानी बेहेनो सिवाय बीजी समवयनी कन्याओने जवल्ले ज जोतो; अने तेथी करीने तेना हृदयना सर्व भावोमां मित्रतानुं प्राधान्य हतुं. खरी वात ए छे के अँथन्समां पण राजकीय प्रवृत्ति घणी होवाथी कुटुंबनां कर्तव्योमां प्रतिरोध थतो; अने प्लेटोनुं रिपब्लिक विचारपरंपरामां अँथन्सवासीओना अनुभवनुं ज परिणाम हतुं.

अढार वर्षनी वय सुधी तरुणना सद्वर्तनने माटे तेनो पिता अथवा वाली जवाबदार हतो, पण ए वये तेने स्वतंत्र नागरिक थवाने उमेदवार करवामां आवतो. नागरिकनी पदवीना चिह्न एटले भालो अने ढाल लेती वखते तेने नीचे प्रमाणे शपथ लेवो पडतो: "हुं आ आयुधोने कदापि अपमान पहोंचाडीश नहीं; अने लडाइनी अंदर कदापि मारा साथीओनो त्याग करीश नहीं. देवालयो अने सार्वजनिक मिलकतने माटे हुं एकलो अथवा घणानी साथे लडीश. हुं मारी पितृभूमिने मने मळेली छे तेवी ज नहीं, पण वधारे मोटी अने सारी करीने पाछळ आपतो जइश. हुं अमुक वखते जे धर्माध्यक्षो हशे तेमनी आज्ञाने अनुसरीश. हुं हाल जे कायदा चाले छे अने हवे पछी लोको मळीने जे करशे ते बधा पाळीश, अने कोइ पण तेनी अवगणना करशे, तो तेने अटकाववाने अने कायदानुं रक्षण करवाने एकलो अने घणा (बधा)नी साथे लडीश. हुं मारा बापदादाना धर्मने मान आपीश; अने हुं ॲग्लोरोस, एनीएलियोस, एरीस, झीअस, थेलो, ऑक्सो, अने हेगीमोनीना शपथ लउं छुं."

(४) विद्यालयनी केळवणी.—जर्मनो कहे छे के राज्य एज ग्रीकोनुं विद्यालय हतुं, अने ग्रीक राज्य ए विद्यालय हतुं. प्राचीन दुनि-

वामां सर्वत्र राज्य ए सद्गुणनी शाळा छे एम मानवामां आवतुं; अने एथी करीने मनुष्यनो नागरिकनी साथे अभेदारोप थतो. राजनीति एज व्यक्तिनीति हती.

आ विद्यालयना शिक्षणनुं वृत्तांत आपवानो प्रयत्न आ स्थळे बनी शके एम नथी, कारण के ए इरानी लडाइओ सुधीना ॲथेन्सना इतिहासनुं वृत्तांत छे. आपणे मात्र जे मुख्य लक्षणने लीधे तेमांथी एटला वीर पुरुषो नीकळी शक्या, अने तेमणे एटलां अद्भुत पराक्रमो कर्यां, ते स्फुट करी बतावीशुं.

ए मुख्य लक्षण प्रमाणना आदर्शनुं हतुं. ज्यां सुधी ॲथेन्से ए आदर्शनुं अनुसरण करेलुं, ज्यां सुधी तेणे बुद्धि, नीति, अने क्रियाथी प्रदर्शित थती योग्यता प्रमाणे अधिकार अने मान आपेलां, एटले के ज्यां सुधी श्रेष्ठ नागरिको शासन करता अने बीजाओ तेमनो अधिकार स्वीकारता, त्यां सुधी राज्य अने शाळा तरीके ॲथेन्स सर्वोत्कृष्ट रहेलुं. ग्रोट वगेरे इतिहासको गमे ते लखे, पण एटलुं सिद्ध छे के ज्यां सुधी ॲथेन्समां शिष्टशासन रह्युं त्यां सुधी ज तेनी महत्ता रहेली. बहुशासनमां पण जे माणसोए उत्कृष्ट काम करेलुं, ते बधा शिष्टशासनना हिमायतीओ हता: पुरावामां इस्किलस*, सॉफोकलीस†, ॲरिस्टोफेनीस, प्लेटो, ॲरिस्टोटल, अने डिमोस्थिनीस‡नां नाम आपवां बस छे.

९. नवी केळवणी.—पण शक्ति अने योग्यताना जे सुयोग उपर ॲथेन्सनुं लक्ष्य हतुं ते कंइ सहज प्राप्त थयेलो के रहेलो नहीं. प्रथमथी ज अमीरो अने साधारण प्रकृतिवर्ग वच्चे अधिकारने माटे थोडोघणो विग्रह चालतो आव्यो हतो. अधिकारी वर्गने अधिकार

* ॲथेन्सनो सर्वोत्कृष्ट नाटककार. तेनां लखेलां ९० नाटकोमांथी मात्र ७ आपणने मळ्यां छे. जन्म: इ. पू. ५२५; मृत्यु: ४५६.

† ॲथेन्सनो बीजो मख्यात नाटककार. ते इस्किलसनो समकालीन हतो. जन्म: इ. पू. ४९५; मृत्यु: ४०६.

‡ ग्रीसनो सर्वोत्तम वक्ता.

इच्छता वर्गना प्रयत्नो उन्मत्त लागता, अने तेमणे ते दबावी देवाने बनतो प्रयत्न करेलो. ए उपरथी ज ड्रेकोना सखत कायदानी, समाधान जेवा लागता पण वस्तुतः पहेलांना जेवा ज शिष्टपक्षी सोलनना कायदानी; पिसिस्ट्रेटसना एकशासननी, अने छेवटे बहुशासनने स्थापित करनार क्लिस्थिनीसना धाराओ वगेरेनी उत्पत्ति थयेली. ए बहुशासनने जाणे वधारे स्थापित करवाने सारु ज इरानी विग्रहो थयेला; अने त्यांथी वधी राजनीतिनुं परिवर्तन थयेलुं. ते पछी शिष्टवर्गे पोतानो अधिकार राखवाने जे जे प्रयासो करेला, ते बधा बहुशासनना नामथी अने तेने माटे आग्रहना मिषथी ज करेला.

ॲथन्सना शिष्टशासननो जमीनदारी, गुलामगिरी, अने जमीनदारोनी कुटुंब अने राज्य सिवायनां बधां कर्तव्योमांथी विरक्तता उपर आधार हतो. ज्यां सुधी राज्यनां बधां द्रव्यनो जमीन अने तेनां उत्पन्नमां ज समावेश थतो हतो, ज्यां सुधी राज्यमां गरीब अने तवंगरना ज बे विभाग हता, त्यां सुधी तवंगर लोकोने पोताना हाथमां ज बधो अधिकार राखवामां कशी मुश्केली नडेली नहीं. पण ज्यारे वेपारथी जमीन वगरना वर्गना हाथमां द्रव्य आववा मांड्युं, त्यारे ए वर्ग पण राजकीय अधिकारमां भाग मागवा लाग्यो. हवे बे विरुद्ध वर्गो तवंगर थयाः एक "जूनी दोलत अने आबरु" वाळो, मानी, स्थितिरक्षक वर्ग; अने बीजो नवी दोलतवाळो, अहंकारी, उच्छेदक वर्ग. बन्ने थोडी दोलत अने थोडी आबरुवाळा उतरता वर्गोने प्रसन्न करीने पोतानुं महत्त्व प्रकट करवा लागेला, अने ए प्रमाणे बहुशासननो जन्म थयेलो. ॲथन्सनुं बहुशासन व्यापार अने द्रव्योत्पादक प्रवृत्तिनुं परिणाम हतुं. इरानी विग्रहोथी अने विशेषे करीने सेलेमिसनी लडाइथी ए शासन स्थापित थयेलुं, कारण के ए लडाइमां ॲथन्सनुं रक्षण करनार तेनो काफलो हतो; अने ए काफलाना खलासीओ उतरता वर्गोना हता, कारण के उपला वर्गोने तो भूमिसेना माटे ज केळवणी आपवामां आवती. आ प्रमाणे सेलेमिसनी लडाइमां ग्रीसनी इरान उपर फत्तेह थयेली

एटलुं ज नहीं, पण विदेशी व्यापारनी स्थानिक कृषि उपर, अने बहुशासननी शिष्टशासन उपर पण फत्तेह थयेली.

ॲथन्सनुं बहुशासन ए प्रमाणे व्यापारजन्य होवाथी तेनो पाछळनो इतिहास अमुक ज मार्गमां क्रमण करशे, ए निर्णीत हतुं. एक परिणाम तो ए थयुं के ॲथन्समां विदेशी माणसो, विदेशी विचारो, अने विदेशी रिवाजो दाखल थया. थोडी वारमां बहुशासनने जोइए तेवो ज उपदेश आपनारो एक नवीन शिक्षकवर्ग उत्पन्न थयो. ए खानगी अध्यापको, जेओ पोताने "सोफिस्ट (= डाह्या)" कहेवरावता, तेओ सद्गुण अने डहापण शीखववानो दंभ करवा लाग्या. तेमना विचारो नवीन अने उच्छेदक, तेमनां मकानो आलीशान, तेमनुं शिक्षण मोंघुं, अने तेमनी पद्धति खुशामतनी होवाथी, जेओ किंमत परथी ज वस्तुनी योग्यतानो निर्णय करता तेवा अहंकारी लोकोने तेओ पसंद पडे, तेमां कशुं आश्चर्य जेवुं नहोतुं.

सोक्रेटीसना वखतथी ते आज सुधी 'सोफिस्ट' शब्द हेत्वाभासवादीना अर्थमां वपरातो आव्यो छे, अने ए अवगणना छेक अयोग्य नथी. बेशक हेगल,* ग्रोट,† अने झेलरे‡ बताव्युं छे के सोफिस्टो नाणां लईने शीखवता, अने चतुर वेपारीओनी माफक जेनो खप हतो तेनी छत करता; तेटला माटे तेओ एटला बधा धिक्कारने पात्र थता नथी. पण आना उत्तरमां एटलुं कही शकाय के तेमणे ॲथन्सनी राजनीतिना मूळनी ज अवगणनाने उत्तेजित करीने, अने बहुशासननी केटलीएक अतिशय स्वार्थी अने स्वतंत्र प्रवृत्तिओने अनुमोदन आपीने अनीति वधारेली, ए निस्संशय छे. एटलुं पण कबूल करी शकाय के राज्यनी प्रवृत्तिथी बहार व्यक्तिओनी स्वतंत्र प्रवृतिओ होई शके ए उच्चतर विचारना तेओ हिमायती हता; पण तेटला माटे तेओ

---

* एक प्रख्यात जर्मन फिलसुफ.

† ग्रीसनो एक प्रख्यात इंग्लिश इतिहासक.

‡ फिलसुफीनो एक समर्थ इतिहासक.

एक समयना दुर्गुणो हता. अने दरदनो खरो उपाय जाणी शके तेटली शुद्ध दृष्टि तेनामां नहोती. जरूर साहित्य, संगीत, व्यायाम, नृत्य, के सलतनतनी महाकांक्षानी नहोती; जरूर छेक ज जूदी जातनी हती: नीतिने माटे नवा आवेगनी अने नवा आदर्शोनी जरूर हती.

ए जरूर पूरी पाडवाने **सोक्रेटीसे** यत्न करेलो. आसपास वैभव होवा छतां तेणे गरीबाइ अने संयममां जिंदगी गाळेली; आसपास भव्यता अने बाह्य सौंदर्यनी पूजा होवा छतां तेणे सरलतानुं अनुसरण करेलुं, अने पोतानी कुरूपतामां आनंद मानेलो; आसपास सर्वज्ञतानो दंभ करतो हेत्वाभास अने नास्तिकता होवा छतां तेणे पोते अज्ञान अने देवचक्रने अधीन छे एम प्रसिद्ध करेलुं. **ॲथन्स** अने **ग्रीसनी** नीतिनो उद्धार करवामां **सोक्रेटीसने** एवो प्रश्न थयेलो, के "जूनी आस्था निर्मूळ थई छे, त्यारे हवे नवी आस्थाना मूळ शी रीते नाखवां?" ए प्रश्ननो उत्तर आपवो ए तेना जीवननुं कर्तव्य हतुं. तेने मालुम पडेलुं के देवचक्र उपर नीतिनो आधार राखवाना दिवसो वीती गया होवाथी तेने आत्मज्ञान अने विचार उपर स्थापित करवानुं प्राप्त थयुं छे. तेटला माटे तेणे **'आत्मानं जानीहि'** ए सत्यने पोताना प्रथम सूत्र तरीके स्वीकारेलुं; अने जीवित पर्यंत ते प्रमाणे आचरवानो यत्न करेलो.

एटला माटे तेणे हेत्वाभासवादीओनुं तेमना ज प्रदेश उपर अने तेमनी ज पद्धतिओथी खंडन करवा मांड्युं, अने ते काम तेणे एटली खूबीथी कर्युं के **ॲरिस्टोफेनीस** अने बीजा घणाओने ते उत्तम प्रकारना **सोफिस्ट** जेवो ज लागेलो. तेनी शिक्षणपद्धति आपणे हमणां ज विचारीशुं; पण अहीं एटलुं स्पष्ट करवुं जोइए के तेना मानवा प्रमाणे सत्य वस्तु मनुष्यमनथी स्वतंत्र छे. **प्रोटेगोरासे** कहेलुं, के "मनुष्य बधी वस्तुओनुं माप छे," ते **सोक्रेटीस** स्वीकारतो नथी; ते तो एवुं माने छे के बधी वस्तुओनां अमुक माप होय छे, अने ते यथास्थित ओळखवाने माटे मनुष्ये तेने अनुसरवुं जोइए. ए माप पूर्ण विचार करवाथी प्राप्त थाय छे; अने ए प्राप्त करवामां मनुष्यने नीतिना नियमो

प्रतीत थाय छे. सोक्रेटीसनी फिलसुफी आ प्रमाणे प्राचीन अने नवीन बन्ने केळवणीथी भिन्न छे: बाह्य राजकीय अधिकारनो तेमां स्वीकार नथी, कारण के ते आंतर अधिकार अने अधीननानी स्थापक छे; तेम छेक स्वतंत्रतानो पण तेमां स्वीकार नथी, कारण के वस्तुओनां पोतानां मापथी सत्य समजवानी तेने अपेक्षा छे. सोक्रेटीस पोते आ महासत्यमां समायेलुं बधुं समजी शकेलो नहीं; अने आजे पण तेमां केटलुं समायेलुं छे ते थोडा ज माणसो जोई शके छे.—पण विस्तारनुं प्रयोजन नथी. सोक्रेटीसनुं कहेवुं कोइने रुचेलुं नहीं; अने बन्ने पक्षे एकठा मळीने तेनुं मृत्यु कराव्युं. ईश्वरकृपाथी तेणे आपेली गति नष्ट थई नहीं; तेना अनुयायीओए थोडी वारमां सॉफिस्टोने दूर कर्या, अने सत्यान्वेषणनो प्रवाह चलाव्यो. परिणामे तेथी पण मानसिक केळवणीनुं महत्त्व अने शारीरिक केळवणीनी अवगणना थतां ॲथन्सनां राज्य अने नीतिने ऊलटुं नुकसान थयेलुं; अने जो के सोक्रेटीसने पोताने तेनो दोष आपणाथी दई शकातो नथी, तोपण एटलुं कबूल करवुं पडे छे के ए परिणाम तेनी फिलसुफीना गर्भमां ज हतुं. जाते तो सोक्रेटीस खरेखरो वीर हतो, अने एवा पांच वीरो होत तो ॲथन्सनो कदाच उद्धार थयो होत; पण ए वीरत्वने ज लीधे, सत्यनी ए अपूर्व भक्तिने ज लीधे, तेणे भूल खाइने एवुं मानी लीधेलुं के सत्यज्ञानथी माणस सत्य आचरण करी शके छे. एथी ज करीने सत्यज्ञाननुं एटलुं बधुं प्राधान्य अने सत्य भावना तथा सत्य आचरणनी एटली बधी गौणता अने परिणाममां पायमाली थयेली. एथी ज करीने ॲथन्समां प्रसरेलो अनीतिनो प्रवाह सोक्रेटीसना शिक्षणथी प्रतिरुद्ध थयेलो नहीं.

हवे सोक्रेटीसनो अनुयायीओना प्रयत्नोमां उतरतां पहेलां तेनी व्याख्यान पद्धतिनुं थोडुं विवेचन आपवुं आवश्यक छे.

१२. **सोक्रेटीसनी पद्धति.**—सोक्रेटीसमां प्रश्न पूछवानी अद्भुत नैसर्गिक शक्ति हती. रस्ताओमां के शाळाओमां जे मळे तेने प्रश्नो

पूछवा; सोफिस्टोने प्रश्नो पूछी पूछीने तेमनी भूलो बताववी, अने तेमनुं अभिमान उतारवुं; गर्विष्ट युवानो साथे तेमने अज्ञात सत्यनुं दर्शन करावया वात करवी; म्होटा अने न्हाना, अधिकारीओ अने कर्मकारो, आजे पेरीक्लीझ तो काले कोइ खलासी,—जे मळे तेने प्रश्नो पूछीने स्पष्ट विचार करवानी फरज पाडवी, ए तेनो निरंतर उद्योग हतो. एमां ज तेना जीवननी कृतार्थता हती. तेने परलोक संबंधी कोइ वार कल्पना थती, तो ते हसीने बोलतो, के "मने आशा छे के अंथन्समां जे प्रमाणे करुं छुं, ते प्रमाणे स्वर्गमां पण त्यांना महात्माओ साथे प्रश्नपरंपराथी हुं वातचित कर्या करीश." तेनी खूबीथी वातचित कळानी पदवीए पहोंची, अने संभाषणनुं परम महत्त्व थयुं. एकला उपदेशनो तेणे जवल्ले ज प्रयत्न करेलो. जिज्ञासुने ते प्रश्न करतो, तेना विचारो निश्चित रूपमां मूकाववाने आग्रह करतो, पछी तेने सूक्ष्म अने सुघटित बीजा प्रश्नोथी मूंझवतो, अने खूबीथी पोताना मनमां जे सत्य होय तेनो तेने अनुभव करावतो; अथवा तो प्रथम तेने ऊंधे रस्ते जवा देतो, ए रस्तानो विकट अंत बतावी तेने गूंचवणमां नाखतो, अने पछी भूल बतावतो. अद्भुत रीते तलस्पर्श करे तेवा विचारो पण ते सरल भाषामां दर्शावी शकतो, अने प्रसंगोपात्त दृष्टांतो एवां परिचित अने लक्ष्यवेधी आपतो, के श्रोताने तेनी सहजोपलब्धिथी आश्चर्य थाय. ऑल्किबियेडीसना कहेवा प्रमाणे सोक्रेटीसना शब्दो कोइ बाळक पासेथी सांभळतां पण एवी ज विरल असर थती.

१३. **वक्रोक्ति.***— पण सोक्रेटीसनी पद्धति बराबर समजवाने ए पद्धतिनां बे स्वरूपो वच्चेनो भेद स्पष्ट करवानी जरूर छे. सोक्रेटीसनी पद्धति बे प्रकारनी हती; अने तेनो उद्देश पण बे प्रकारनो हतो.

---

* ग्रीक शब्द "आयरनी" पहेलां तो "प्रश्नपद्धति" ना अर्थमां वपरातो हतो; पण सोक्रेटीसना प्रश्नोमां मर्म, परिहास, अने वक्रता होवाने लीधे तेनो लाक्षणिक अर्थ धीमे धीमे सर्वत्र प्रचलित थई गयेलो छे.

तेनो एक हेतु ए हतो के असत्य विचारोनुं खंडन करवुं, अने तेटला माटे ते वक्रोक्तिनो उपयोग करतो. पहेलां तो पोते ज जाणे जिज्ञासु होय ए प्रमाणे ते एकाद प्रश्न पूछतो. सामा माणसना उत्तरमां कंइ दोष होय, तो एकदम तेनी विरुद्ध जतो नहीं; पण पोते ए विचारो स्वीकारतो होय एम बतावतो. पछी मार्मिक अने क्वचित् प्रपंचयुक्त प्रश्नोथी सामा माणसने तेना विचारो विस्तारवानी, संवर्द्धित करवानी, परिणतिमां लाववानी फरज पाडतो,—एटले के तेनी मूर्खतानो सर्व प्रदेश प्रसिद्ध करावतो; अने बीजी ज क्षणे तेना विचारोमांथी उत्पन्न थतां असंभवित अने परस्पर विरोधवाळां परिणामो तेने एवी छटाथी देखाडी आपतो, के ते माणस गभराई जाय, जाळमांथी केम नीकळवुं तेनी तेने खबर न पडे, अने छेवटे ते पोतानी भूल कबूल करे.

१४. **सत्योपलब्धि.—**सोक्रेटीसनुं एवुं पण मानवुं हतुं के अमुक रीतिने अनुसरवाथी अंतःकरणमां नवीन सत्यनो संचार थाय छे, नवीन विचारो स्फुरे छे, अने अमुक प्रकाश थवाथी पूर्वे नहीं जोयेली वस्तुओने मनुष्यमन जोई शके छे. तेने एवी प्रतीति हती के योग्य रीतिए मनने गति आपतां आवडे, तो केटलीएक बाबतो पोतानी मेळे ज जाणी शकाय; अने तेटला माटे ते पोताना श्रोताओनी अंतःस्थित शक्तिओने उत्तेजित करतो, अने धीमेधीमे-क्रमेक्रमे—पोताना विचारनुं तेने दर्शन करावतो. परंतु आ सत्यव्यंजनपद्धतिनो उपयोग जे सत्योनी सहजोपलब्धि थई शके तेमना संबंधमां, एटले के धर्म, नीति, अने अध्यात्मना विषयोमां ज ते करतो; भूगोळ, इतिहास, अने भूस्तर जेवा विषयोमां ए पद्धति फलप्रद नीवडी शके नहीं ए स्पष्ट छे.

१५. **वक्रोक्ति अने सत्योपलब्धिनां उदाहरणो.—**सोक्रेटीसनी पद्धतिनां पुष्कळ उदाहरणो प्लेटो अने झेनोफननां संभाषणोमां छे. झेनोफननां संभाषणोमां सोक्रेटीसनी पद्धति आबेहूब प्रदर्शित थयेली छे; कारण के प्लेटोनां संभाषणोमां तेनी पो[ता]नी उच्च अने प्रबळ

કલ્પનાનું પણ સંમિશ્રણ છે. નીચેનાં અવતરણોની અપૂર્ણતા અલબત્ત માન્ય છે; તોપણ તે પરથી તેનો શોધક અને છેદક પ્રયત્ન અથવા વ્યંજક અને સૂચક પ્રયત્ન સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે.

"ત્રીશ સર્વાધિકારીઓએ ઘણા પ્રસિદ્ધ નાગરિકોને દેહાંતદંડ કર્યો હતો, અને તેઓ બીજા માણસોને પણ અન્યાયમાં ઉત્તેજિત કરતા હતા. **સોક્રેટીસે** એક વખત કહ્યું, કે 'કોઇ પશુરક્ષકે પોતાના સમૂહના એક ભાગનો નાશ કર્યો હોય, અને બીજા ભાગને નિર્બળ કર્યો હોય, તે પોતે ખરાબ રક્ષક છે, એમ કબૂલ ન કરે તો મને આશ્ચર્ય થયા વગર રહે નહીં. પણ કોઇ અધિકારીઓએ કેટલાક નાગરિકોને મારી નાખ્યા હોય, અને બીજાને બગાડ્યા હોય, તે જો પોતાનાં કૃત્યોથી શરમાય નહીં, અને પોતે ખરાબ અધિકારી છે, એમ કબૂલ કરે નહીં, તો બેશક મને ઘણું વધારે આશ્ચર્ય થાય.' આ વાત ત્રીશ અધિકારીઓના કાન પર આવવાથી **ક્રિટિયાસ** અને **ચેરીક્લીઝે** તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, તેને કાયદો બતાવ્યો, અને યુવાન વર્ગ સાથે વાતચિત કરવાની મના કરી.

"**સોક્રેટીસે** વિનંતી કરી, કે 'આ આજ્ઞામાં કંઇ બાબત સમજી ન શકવાથી હું પ્રશ્નો પૂછું, તો તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે કે નહીં?' જ્યારે તેઓએ રજા આપી, ત્યારે **સોક્રેટીસે** કહ્યું, કે 'હું કાયદાઓને તાબે રહેવા સર્વથા તત્પર છું, પણ અજ્ઞાનમાં ક્વચિત્ ચૂક થઇ જાય તેટલા માટે પૂછું છું, કે—બોલવાની આપ મના કરોછો, તે સારી વસ્તુઓ બોલી શકાય છે તેટલા માટે કે ખરાબ વસ્તુઓ બોલી શકાય છે તેટલા માટે? જો પહેલું કારણ હોય તો હવેથી દરેક માણસે સારી અને ખરી વાત બોલવાનું બંધ રાખવું જોઇશે; અને જો બીજું કારણ હોય તો ખરાબ વસ્તુઓને બદલે સારી અને ખરી વસ્તુઓ બોલવાનો પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે.'

"**ચેરીક્લીઝને** આ ઉપરથી ક્રોધ ચડ્યો, અને તે બોલ્યો, કે 'તમે અમારી ઇચ્છા સમજી શકતા નથી, તો હું તમને સહેલી રીતે

સમજાવું છું. તમારે કોઇ પણ જુવાન માણસ સાથે હવેથી બિલકુલ વાતચિત કરવી નહીં.' સોક્રેટીસે કહ્યું, કે 'હુકમ હું બરાબર પાળી શકું, તેટલા માટે મને મહેરબાની કરીને એટલું કહેશો કે માણસને કેટલી વય સુધી જુવાન ગણવો અને ક્યારે પુખ્ત ગણવો?' 'જ્યાં સુધી માણસ રાજ્યસભામાં બેસવાને યોગ્ય ગણાય નહીં, ત્યાં સુધી તેને જુવાન ગણવો; ત્યાં સુધી તેને સમજ હોતી નથી. માટે ત્રીશ વર્ષની નીચેના માણસો સાથે વાત નહીં કરતા.'

"'પણ મારે કંઇ ખરીદ કરવું હોય, તો ત્રીશ વર્ષની અંદરના વેપારી સાથે કિંમત સંબંધી મારાથી વાત કરાય કે નહીં?'

"'અલબત્ત એવી બાબત પૂછવામાં કશી હરકત નથી; પણ તમે તો બેસુમાર બાબતો જે સંબંધી તમને ખબર હોય, તેવી પણ પૂછ્યા કરો છો. એવી વાતની મના છે એમ સમજવું.'

"'ત્યારે એમ ટર્યું કે કોઇ જુવાન માણસ મને પૂછે કે ચેરીક્લીઝ ક્યાં રહે છે, અથવા ક્રિટિયાસ ક્યાં છે તો મારે તેને ઉત્તર આપવો નહીં.' ચેરીક્લીઝે કહ્યું, કે 'એવા પ્રશ્નનો તમારાથી ઉત્તર આપી શકાય;' અને ક્રિટિયાસે ઉમેર્યું, કે 'પણ—સોક્રેટીસ, એટલું તમે યાદ રાખજો કે મોચી, કે લુહાર, કે બીજા કારીગરોને તો તમારે છૂટા જ રહેવા દેવા. તે બિચારા તમારા મ્હોમાં વારંવાર આવીને ઘસાઇ ગયા હશે.'

"સોક્રેટીસે કહ્યું, કે 'ત્યારે એ ધંધાઓમાંથી ન્યાય, ધાર્મિકતા, અને બીજા સદ્ગુણો સંબંધી જે દૃષ્ટાંતો હું આપું છું, તે હવેથી મારે આપવાં નહીં.'"

આ તીક્ષ્ણ સંભાષણના છેલ્લા શબ્દોમાં જે ઉચ્ચતા અને વિચારગાંભીર્ય છે, તે મનન કરવા લાયક છે. એ પ્રમાણે ધર્માગ્રહને વક્રોક્તિ સાથે સંયુક્ત કરવાની સોક્રેટીસમાં અપ્રતિમ શક્તિ હતી.

નીચેના અવતરણમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરવાને સોક્રેટીસ સત્યવ્યંજનપદ્ધતિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે, તે માલુમ પડશે.

"एक वखत मारी हजुर तेने **ॲरिस्टोडीमस** साथे देवचक्र विषे वात थयेली ते हुं कहुं छुं. तेने खबर हती, के **ॲरिस्टोडीमस** यज्ञ करतो नहोतो, देववाणीना श्रवण माटे प्रार्थना करतो नहोतो, अने ऊलटो ए विषयमां श्रद्धावाळा माणसोनो परिहास करतो. तेणे कह्युं, के '**ॲरिस्टोडीमस**, मने एटलुं कहेशो के तमने कोइ पण मनुष्यनी बुद्धिने माटे मान छे?' तेणे कह्युं, के 'अलबत्त, छे.' **सोक्रेटीसे** पूछ्युं, 'कृपा करीने मने ए मनुष्यनां नाम कहेशो?' 'महाकाव्यमां हुं होमरने मान आपुंछुं; मस्त काव्यमां **मेलेनिप्पिडीझने**, करुण नाटकमां **सॉफोक्लीझने**, शिल्पमां **पॉलीक्लीटसने**, अने चित्रमां **झूक्सिसने**.' 'पण कया कलानिपुणोने तमे वधारे माननीय गणो छो, जेओ चैतन्य-रहित मूर्तिओ बनावे छे तेमने, के जेओ कर्मेन्द्रिय अने ज्ञानेन्द्रियवाळां चेतन प्राणीओ बनावेछे तेमने?' 'जेओ चेतन रूपो बनावेछे तेमने; कारणके बुद्धि अने कळानो तेमां ज उपयोग थायछे.' 'त्यारे कया पदार्थो तमने बुद्धि अने कळाथी उत्पन्न थयेला लागेछे, जेनो हेतु न समजाय तेवा पदार्थो, के जेनो उपयोग अने उद्देश समजी शकाय तेवा?' 'जेनो हेतु समजी शकाय तेवा पदार्थोने ज बुद्धिथी उत्पन्न थयेला मानवा योग्य छे."

सोक्रेटीस पछी मनुष्यशरीरना जुदाजुदा अवयवो केवी खूबीथी जुदाजुदा हेतुओ पूर्ण करे छे, ते **ॲरिस्टोडीमसने** बतावे छे, अने एक दृष्टांतथी बीजा दृष्टांत उपर अने एक अनुमितिथी बीजी अनुमिती उपर लई जाय छे; वारंवार प्रश्नो पूछीने अने उत्तर सूचवीने तेना मनने जाग्रत राखे छे, विचारश्रेणीमां अने व्याप्तिनिरूपणमां तेनी पासे पण सरखो प्रयास करावे छे, अने ए प्रमाणे क्रमेक्रमे ईश्वरसिद्धिने ते जोई शके छे.

१६. **सोक्रेटीसना अनुयायीओ.**—आपणे जोयुं के **सोक्रेटीसनो** उद्देश नीतिसंबंधी हतो, अने तेना अनुयायीओए तेनुं विस्मरण करेलुं नहीं. ते बधाने पण एज प्रश्न मूंझवतो हतो, के लोकोने कये प्रकारे

नीतिवान करवा? पण तेना शिक्षणनी थोडी अस्पष्टताने लीधे ए उद्देश सफळ करवामां साधनो संबंधी तेमनामां मतभेद थयेलो. **प्लेटो** अने तेना पक्षनो एवो विचार हतो, के मनुष्य सामाजिक प्राणी छे, अने नीति सामाजिक संबंध छे; माटे सामाजिक व्यवस्था अथवा राज्यथी ज सद्‌गुण प्रकट थई शके. **ऍन्टिस्थिनीस** अने तेना पक्षनी एवी कल्पना हती, के सद्‌गुण हृदयनी आंतर व्यवस्थानो ज विषय छे; अने खरो सुज्ञ बधी सामाजिक व्यवस्थाओथी असंबद्ध अने उच्चतर छे. आ बे कल्पनाओ समग्र ग्रीक विचारमां कायम रहेली; अने छेवटे **क्रिश्चियन** देशोनी राजकीय अने धार्मिक व्यवस्थामां स्फुटित थयेली.

राजकीय व्यवस्थामां ज सद्‌गुण प्रकट थई शके एवुं माननारा **सोक्रेटीसना** बे अनुयायीओ नीतिनी केळवणी संबंधी बे प्रबंधो पोतानी पाछळ मूकी गया छे. नवी केळवणीनां केटलां नुकसान हतां, ए **झेनोफने** अने **प्लेटोए** बतावेला उपायोथी आपणा ध्यानमां वधारे सारी रीते आवशे. ए बन्ने लेखको काल्पनिक प्रदेशमां भ्रमण करे छे; पण **झेनोफन** स्थितिरक्षक अने **प्लेटो** संवर्द्धक छे. बन्नेनो उद्देश दुर्गुणी राज्यने दूर करीने सद्‌गुणी अने सुखी राज्य स्थापवानो छे; पण राज्यनां स्वरूप संबंधी अने तेमां वापरवानां साधनो संबंधी बन्ने जूदाजूदा विचार आपे छे.

१७. **झेनोफन.**—**झेनोफन** शिक्षक के फिलसुफ नहोतो; पण ते बहादूर, अनुभवी, दीर्घदृष्टिनो, अने मिलनसार स्वभावनो माणस हतो. ते जूनी केळवणीथी केळवायेलो हतो; अने अभ्यास तथा दुनियाना सहवासथी तेनुं मन विस्तृत तथा कोमळ थयुं हतुं. बहुशासन तरफ तेनो एटलो धिक्कार हतो, के ते **ॲथेन्समां** रही शकतो नहीं; पण ते स्वदेशने चाहतो, अने लोकोनी नीति पुनरुज्जीवित करवाने परम उत्सुक हतो. ए काम **लाइकरगस** अथवा **साइरस** जेवो कोइ भव्य पुरुष ज सखत नियमनथी अने मनुष्यने नागरिक बनाववाथी करी शके एम तेनुं मानवुं हतुं. अवमानित **स्पार्टाने** आदर्श करवाने

नाखुश होवाथी ज तेणे पोतानी नवलकथानुं इराननां प्रदेशमां संविधान कर्युं हशे, एम जणाय छे.

"साइरसनी केळवणी"मां झेनोफननी पूर्ण शिक्षण संबंधी योजना प्रकट थायछे. प्रदेश जूदो होवा छतां तेना मुख्य अंशो अॅथन्स अने स्पार्टाना ज छे; अने बन्ने सरखा प्रमाणमां मालुम पडेछे. ए योजनामां कुटुंबशिक्षण नथी: व्यक्तिने स्वातंत्र्य नथी अने साहित्य के कळानी वात पण नथी. बाल्यावस्था पूरी थतां इरानी जुवान कवायतमां दाखल थाय छे, अने रात्रे तेनाथी छावणी बहार जवातुं नथी. समग्र राज्य एक लश्करी छावणी छे, अने मनुष्यजीवन निरंतर प्रवर्तती लडाइनी कवायत छे. झेनोफन कहे छे, के 'बीजी प्रजाओ पोतानां फरजंदोने साहित्य शीखवे छे, त्यारे इरानी प्रजा तेमने सद्गुणो शीखवे छे.' मिताचार उपदेशथी नहीं पण करणीथी शीखववामां आवे छे. विद्यार्थीओ खोराकमां फक्त भाखरी ले छे; अने पाणी सिवाय बीजुं कशुं पीता नथी.

१८. प्लेटो.—"अॅथन्सने नीतिशक्ति फरी शी रीते प्राप्त करावी शकाय," ए महा प्रश्ननो सोक्रेटीसे एवो उत्तर आपेलो, के "नीतिनो नवो आधार शोधवाथी." उपरांत तेणे एम पण कहेलुं, के "ए आधार खरा विचार—पूर्ण विचार करवाथी मळी शके छे; कारण के पूर्ण विचारो पूर्ण होवाने लीधे खरा होय छे, अने वस्तुत: ए प्रमाणे ज परमेश्वर जगतनी व्यवस्था करेछे. पण ए स्पष्ट छे के आ उत्तर बहु उपयोगी नथी. ए उपयोगी थाय त्यार पहेलां बीजा त्रण प्रश्नोना उत्तर आपवानी जरूर छे: (१) पूर्ण विचारो शी रीते प्राप्त करवा? (२) पूर्ण विचारो प्राप्त थाय छे, त्यारे ते शा होय छे? अने (३) जनसमाजनी नीति पुनरुज्जीवित करवाने तेमनो शी रीते उपयोग करवो? प्लेटोनी फिलसुफी ए मात्र आ त्रण प्रश्नोना उत्तर आपवानो प्रयत्न छे. तेना स्वाभाविक रीते ज त्रण विभाग थाय छे: (१) ज्ञानोत्पत्तिविचारसहित न्यायशास्त्र, (२) आंतर अने बाह्य सृष्टिमां वस्तुस्थितिनुं ज्ञान, अने (३) व्यक्तिनीति अने राजनीतिमां कर्तव्यतानुं ज्ञान.

ए स्पष्ट छे के सोक्रेटीसना सिद्धांतो प्रमाणे समाजनो तेनी अंदरथी उद्धार थई शके नहीं; पण जे पुरुषोमां ए सिद्धांतो प्रकट थया होय तेओ तेनो बहारथी ज उद्धार करी शके. आ पुरुषो फिलसुफो छे; तेटला माटे शरूआतमां बे प्रश्नो उद्भूत थाय छेः (१) कोइ पण माणस फिलसुफ शी रीते थई शके? (२) अमुक फिलसुफ समाजने शी रीते व्यवस्थित करी शके, अने तेना पछी पण बीजा फिलसुफो ए काम चिरकाल जारी राखे एवुं शी रीते थई शके? पहेला प्रश्ननो उत्तर न्यायथी अने बीजानो उत्तर कर्तव्यताना ज्ञानथी मळी शके छे; तथा त्रीजुं वस्तुस्थितिनुं ज्ञान समग्र जीवननुं तात्पर्य समजावे छे. लोकोत्तर पुरुषनी आ कल्पना, जेमां पुरुष समाजनो भाग नथी, पण समाजथी उच्चतर होईने तेने पोताना विचारो प्रमाणे व्यवस्थित करे छे, ते प्राचीन होवा छतां प्लेटोमां ज पूर्ण अंशे प्रदर्शित थाय छे. प्लेटो लोकोत्तर पुरुषने उत्कृष्ट कर्तव्य सोंपे छे, ते छतां तेनुं लोकोत्तर कर्तव्य तो निदिध्यासन ज छे एम सूचवे छे. अने तेनुं परिणाम ए थाय छे के लोकोत्तर पुरुष पोतानुं कर्तव्य सामाजिक कर्तव्यना करतां उच्चतर छे, एम मानी ले छे. धर्मविचारमां पण प्लेटोनुं मत आपणा अद्वैतने मळतुं होवाथी तेनी फिलसुफीमांथी खरी धार्मिक नीति-प्रवृत्तिनी उत्पत्ति अशक्य थई पडे छे.

पण हवे आपणे बीजा प्रश्न उपर आवीए. फिलसुफ मनुष्य-जीवननी शी रीते व्यवस्था करी शके? अने ए व्यवस्था बीजा फिल-सुफो पण कायम राखे एवी शी योजना रची शके? प्लेटोए आ प्रश्नना बे जूदा जूदा उत्तरो पोताना रिपब्लिकमां अने कायदाओमां आपेला छे.

१९. **प्लेटोनुं रिपब्लिक.**—रिपब्लिक लखती वखते प्लेटोना मन उपर पोताना वखतना दोषो अने जोखमनी ऊंडी असर थयेली हती; अने ए असर **सोक्रेटीसना** शिक्षण अने मृत्युथी कदाच वधारे ऊंडी थई हती. जोखम ए हतुं के ॲथन्सनां स्त्रीपुरुषोनी अधोगति थई

હતી, અને રાજ્યતંત્ર નિર્બળ થઇને નષ્ટ થવાનાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. દોષો એ હતા કે બાળકોને યોગ્ય કેળવણી મળતી નહોતી, અને સ્વતંત્રતાના સીમાત્યાગથી ડહાપણ અને યોગ્યતાને બદલે અજ્ઞાન અને ક્રૂરતાના હાથમાં અધિકાર આવતો હતો. રિપબ્લિક એ આ દોષો દૂર કરવાની અને જોખમ અટકાવવાની યોજના હતી. વ્યાધિગ્રસ્ત સમાજને નીરોગી કરવાને એ એક ફિલસુફનું ઔષધ છે; અને એટલું કબૂલ કરવું જોઇએ, કે એ ઉદ્દેશને માટે અપાયેલી બધી કાલ્પનિક યોજનાઓમાં પ્લેટોની યોજના શ્રેષ્ઠ છે. એ આખા સમાજનું રૂપાંતર કરી નાખવાની સૂચના કરે છે, છતાં સ્વાર્થી અને નીચ લોકો તેનો સ્વીકાર શી રીતે કરશે એ સંબંધી એક શબ્દ પણ કહેતો નથી. ફરી ગયેલા સમાજમાં રાજ્ય જ સર્વ થઈ પડે છે; કુટુંબનો છેદ થાય છે; સ્ત્રિયો મુક્ત થઇને પુરુષોની કેળવણી તથા ફરજોમાં ભાગ લે છે;* રાજ્ય જ છોકરાંઓની ઉત્પત્તિ અને કેળવણીની વ્યવસ્થા કરેછે; અને ખાનગી મિલકતની મના કરવામાં આવે છે. રાજ્ય એક વિશાળ વ્યક્તિ જેવું બની જાય છે; અને જે પ્રમાણે વ્યક્તિમાં ત્રણ શક્તિઓના સુયોગ ઉપર તેના શ્રેયનો આધાર રહે છે, તે પ્રમાણે રાજ્યમાં પણ હોવું જોઇએ એમ ઠરે છે. એ શક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે: (૧) બુદ્ધિ અથવા વિચારશક્તિ, (૨) જુસ્સો

* પ્લેટો કહે છે કે મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણીઓના નિયોગોમાં જાતિભેદ નથી; કૂતરાઓ જ શિકાર કરવા જાય, અને કૂતરીઓ બચ્ચાંની સંભાળ રાખવા પાછળ રહે તેવું નથી; તો મનુષ્યોના નિયોગોમાં શા માટે ભેદ હોવો જોઇએ? અને ભેદ રાખવાનો ન હોય તો કેળવણી સરખી જ આપવી જોઇએ. પ્લેટોને ખબર છે કે તેના વિચારોનો પરિહાસ કરવામાં આવશે; અને તે કહે છે કે આક્ષેપકોની આપણે દરકાર કરવાની નથી. નવલ વસ્તુનો સાધારણ માણસો હમેશાં પરિહાસ કરે છે; અને પુરુષોમાં પણ વ્યાયામ પ્રથમ દાખલ થયો હશે, ત્યારે તેનો પરિહાસ થયો હશે. સ્ત્રી અને પુરુષની માનસિક અને શારીરિક શક્તિમાં જે ભેદ છે, તે પ્લેટો કબૂલ કરે છે; પણ તે બતાવે છે કે જૂદા જૂદા પુરુષોમાં પણ એવો ભેદ માલુમ પડે છે.

પ્લેટોના શબ્દોમાં જે સત્ય છે તેની કશી અવગણના કર્યા વગર આપણે એમ કહી શકીએ, કે તે સ્ત્રી અને પુરુષને માટે જે સમાન શિક્ષણ બતાવે છે, તે કંઇ સ્ત્રીત્વની ઉચ્ચ કલ્પનાને લીધે નથી, પણ સ્ત્રીત્વની કશી ખરી કલ્પના નહીં હોવાને લીધે જ છે. જો સ્ત્રીનું વિશેષ લક્ષણ તે જાણતો હોત, અને જનનવાત્સલ્યને સમજતો હોત, તો કુટુંબછેદની યોજના તે કદાપિ આપી શકત નહીં.

અથવા હિંમત, અને (૩) લોભ અથવા તૃષ્ણા. પહેલી મગજમાં રહે છે, બીજી હૃદયમાં, અને ત્રીજી ઉદરમાં. પહેલી મનુષ્યમાં જ હોયછે, બીજી ઇતર પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે, અને ત્રીજી પ્રાણી અને ઉદ્ભિજ્જ બન્નેમાં હોય છે. જ્યારે આ શક્તિઓનો સુયોગ થાયછે, ત્યારે બુદ્ધિ સમગ્ર મનુષ્યનું નિયમન કરે છે (ડહાપણ); જુસ્સો સુખદુઃખના સંબંધમાં બુદ્ધિની સૂચનાઓને અનુસરે છે (બહાદૂરી); જુસ્સો અને તૃષ્ણા બુદ્ધિની સાથે મળીને કોણે ક્યારે પ્રવૃત્તિ કરવી, તેનો નિર્ણય કરે છે (મિતાચાર); અને દરેક પોતપોતાની ફરજ અદા કરે છે (ન્યાય). આ પ્રમાણે ચાર મુખ્ય સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિની અંદર તેઓ તેની જૂદી જૂદી શક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધ છે. રાજ્યમાં જ તેઓ મનુષ્યો વચ્ચેના સંબંધો દર્શાવે છે. અથવા એમ કહેવું જોઇએ કે તેઓ જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચેના સંબંધો છે; કારણ કે સમાજના ત્રણ વર્ગો છે, અને તે દરેકમાં ઉપલી એકાદ શક્તિનું પ્રાધાન્ય છે. પહેલો વર્ગ બુદ્ધિમાન છે, અને તેમાં ફિલસુફો આવે છે; બીજો જુસ્સાદાર છે, અને તેમાં સૈનિક વર્ગ આવે છે; ત્રીજો લોભી વર્ગ છે, અને તેમાં વેપારીઓ, કારીગરો, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિની માફક રાજ્યમાં પણ જ્યારે આ ત્રણ વર્ગોના સંબંધો ચાર સદ્ગુણોને પ્રતિરૂપ હોય, એટલે કે—જ્યારે ફિલસુફો નિયમન કરતા હોય, સૈનિકો તથા ધંધાદાર લોકો એ નિયમનને સ્વીકારતા હોય, અને દરેક વર્ગ પોતપોતાના કર્તવ્યમાં નિમગ્ન હોય—ઉદાહરણ તરીકે, ફિલસુફો લડતા ન હોય, સૈનિકો કમાતા ન હોય, અને ધંધાદાર લોકો લડતા અથવા નિયમન કરતા ન હોય, ત્યારે જ રાજ્ય સુખી રહે છે. તેટલા માટે પ્લેટોના કલ્પિત રાજ્યમાં ત્રણેય વર્ગો જૂદા જૂદા રહે છે, અને જૂદાં જૂદાં કામ કરે છે. બધો અધિકાર ફિલસુફોના હાથમાં મુકવામાં આવે છે; તેઓ પ્રાયશઃ પોતાના ચિંતનમાં નિમગ્ન રહે છે, અને પ્રસંગોપાત્ત જ કૃપા કરીને વ્યવહારમાં ભાગ લે છે, તથા કાયદાઓ વગર સર્વાધિકારી શાસકોની

હતી, અને રાજ્યતંત્ર નિર્બળ થઇને નષ્ટ થવાનાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. દોષો એ હતા કે બાળકોને યોગ્ય કેળવણી મળતી નહોતી, અને સ્વતંત્રતાના સીમાત્યાગથી ડહાપણ અને યોગ્યતાને બદલે અજ્ઞાન અને ક્રૂરતાના હાથમાં અધિકાર આવતો હતો. રિપબ્લિક એ આ દોષો દૂર કરવાની અને જોખમ અટકાવવાની યોજના હતી. વ્યાધિગ્રસ્ત સમાજને નીરોગી કરવાને એ એક ફિલસુફનું ઔષધ છે; અને એટલું કબૂલ કરવું જોઇએ, કે એ ઉદ્દેશને માટે અપાયેલી બધી કાલ્પનિક યોજનાઓમાં પ્લેટોની યોજના શ્રેષ્ઠ છે. એ આખા સમાજનું રૂપાંતર કરી નાખવાની સૂચના કરે છે, છતાં સ્વાર્થી અને નીચ લોકો તેનો સ્વીકાર શી રીતે કરશે એ સંબંધી એક શબ્દ પણ કહેતો નથી. ફરી ગયેલા સમાજમાં રાજ્ય જ સર્વ થઈ પડે છે; કુટુંબનો છેદ થાય છે; સ્ત્રીઓ મુક્ત થઇને પુરુષોની કેળવણી તથા ફરજોમાં ભાગ લે છે;* રાજ્ય જ છોકરાંઓની ઉત્પત્તિ અને કેળવણીની વ્યવસ્થા કરેછે; અને ખાનગી મિલકતની મના કરવામાં આવે છે. રાજ્ય એક વિશાળ વ્યક્તિ જેવું બની જાય છે; અને જે પ્રમાણે વ્યક્તિમાં ત્રણ શક્તિઓના સુયોગ ઉપર તેના શ્રેયનો આધાર રહે છે, તે પ્રમાણે રાજ્યમાં પણ હોવું જોઇએ એમ ઠરે છે. એ શક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે: (૧) બુદ્ધિ અથવા વિચારશક્તિ, (૨) જુસ્સો

---

* પ્લેટો કહે છે કે મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણીઓના નિયોગોમાં જાતિભેદ નથી; કૂતરાઓ જ શિકાર કરવા જાય, અને કૂતરીઓ બચ્ચાંની સંભાળ રાખવા પાછળ રહે તેવું નથી; તો મનુષ્યોના નિયોગોમાં શા માટે ભેદ હોવો જોઇએ? અને ભેદ રાખવાનો ન હોય તો કેળવણી સરખી જ આપવી જોઇએ. પ્લેટોને ખબર છે કે તેના વિચારોનો પરિહાસ કરવામાં આવશે; અને તે કહે છે કે આક્ષેપકોની આપણે દરકાર કરવાની નથી. નવલ વસ્તુનો સાધારણ માણસો હમેશાં પરિહાસ કરે છે; અને પુરુષોમાં પણ વ્યાયામ પ્રથમ દાખલ થયો હશે, ત્યારે તેનો પરિહાસ થયો હશે. સ્ત્રી અને પુરુષની માનસિક અને શારીરિક શક્તિમાં જે ભેદ છે, તે પ્લેટો કબૂલ કરે છે; પણ તે બતાવે છે કે જૂદા જૂદા પુરુષોમાં પણ એવો ભેદ માલુમ પડે છે.

પ્લેટોના શબ્દોમાં જે સત્ય છે તેની કશી અવગણના કર્યા વગર આપણે એમ કહી શકીએ, કે તે સ્ત્રી અને પુરુષને માટે જે સમાન શિક્ષણ બતાવે છે, તે કંઇ સ્ત્રીત્વની ઉચ્ચ કલ્પનાને લીધે નથી, પણ સ્ત્રીત્વની કશી ખરી કલ્પના નહીં હોવાને લીધે જ છે. જો સ્ત્રીનું વિશેષ લક્ષણ તે જાણતો હોત, અને જનનવાત્સલ્યને સમજતો હોત, તો કુટુંબછેદની યોજના તે કદાપિ આપી શકત નહીં.

अथवा हिंमत, अने (३) लोभ अथवा तृष्णा. पहेली मगजमां रहे छे, बीजी हृदयमां, अने त्रीजी उदरमां. पहेली मनुष्यमां ज होयछे, बीजी इतर प्राणीओमां पण होय छे, अने त्रीजी प्राणी अने उद्भिज्ज बन्नेमां होय छे. ज्यारे आ शक्तिओनो सुयोग थायछे, त्यारे बुद्धि समग्र मनुष्यनुं नियमन करे छे (डहापण); जुस्सो सुखदुःखना संबंधमां बुद्धिनी सूचनाओने अनुसरे छे (बहादूरी); जुस्सो अने तृष्णा बुद्धिनी साथे मळीने कोणे क्यारे प्रवृत्ति करवी, तेनो निर्णय करे छे (मिताचार); अने दरेक पोतपोतानी फरज अदा करे छे (न्याय). आ प्रमाणे चार मुख्य सद्गुणो प्राप्त थाय छे. व्यक्तिनी अंदर तेओ तेनी जूदी जूदी शक्तिओ वच्चेना संबंध छे. राज्यमां ज तेओ मनुष्यो वच्चेना संबंधो दर्शावे छे. अथवा एम कहेवुं जोइए के तेओ जूदा जूदा वर्गो वच्चेना संबंधो छे; कारण के समाजना त्रण वर्गो छे, अने ते दरेकमां उपली एकाद शक्तिनुं प्राधान्य छे. पहेलो वर्ग बुद्धिमान छे, अने तेमां फिलसुफो आवे छे; बीजो जुस्सादार छे, अने तेमां सैनिक वर्ग आवे छे; त्रीजो लोभी वर्ग छे, अने तेमां वेपारीओ, कारीगरो, वगेरेनो समावेश थाय छे. व्यक्तिनी माफक राज्यमां पण ज्यारे आ त्रण वर्गोना संबंधो चार सद्गुणोने प्रतिरूप होय, एटले के—ज्यारे फिलसुफो नियमन करता होय, सैनिको तथा धंधादार लोको ए नियमनने स्वीकारता होय, अने दरेक वर्ग पोतपोताना कर्तव्यमां निमग्न होय—उदाहरण तरीके, फिलसुफो लडता न होय, सैनिको कमाता न होय, अने धंधादार लोको लडता अथवा नियमन करता न होय, त्यारे ज राज्य सुखी रहे छे. तेटला माटे प्लेटोना काल्पित राज्यमां त्रणेय वर्गो जूदा जूदा रहे छे, अने जूदां जूदां काम करे छे. बधो अधिकार फिलसुफोना हाथमां मूकवामां आवे छे; तेओ प्रायशः पोताना चिंतनमां निमग्न रहे छे, अने प्रसंगोपात्त ज कृपा करीने व्यवहारमां भाग ले छे, तथा कायदाओ वगर सर्वाधिकारी शासकोनी

हती, अने राज्यतंत्र निर्बळ थइने भ्रष्ट थवानां चिह्नो देखातां हतां. दोषो ए हता के बाळकोने योग्य केळवणी मळती नहोती, अने स्वतंत्रताना सीमाल्यागथी उद्धतपण अने योग्यताने बदले अज्ञान अने क्रूरताना हाथमां अधिकार आवतो हतो. रिपब्लिक ए आ दोषो दूर करवानी अने जोखम अटकाववानी योजना हती. व्याधिग्रस्त समाजने नीरोगी करवाने ए एक फिलसुफनुं औषध छे; अने एटलुं कबूल करवुं जोइए, के ए उद्देशने माटे अपायेली बधी काल्पनिक योजनाओमां प्लेटोनी योजना श्रेष्ठ छे. ए आखा समाजनुं रूपांतर करी नाखवानी सूचना करे छे, छतां स्वार्थी अने नीच लोको तेनो स्वीकार शी रीते करशे ए संबंधे एक शब्द पण कहेतो नथी. फरी गयेला समाजमां राज्य ज सर्व थई पडे छे; कुटुंबनो छेद थाय छे; स्त्रियो मुक्त थइने पुरुषोनी केळवणी तथा फरजोमां भाग ले छे;* राज्य ज छोकरांओनी उत्पत्ति अने केळवणीनी व्यवस्था करेछे; अने खानगी मिलकतनी मना करवामां आवे छे. राज्य एक विशाळ व्यक्ति जेवुं बनी जाय छे; अने जे प्रमाणे व्यक्तिमां त्रण शक्तिओना सुयोग उपर तेना श्रेयनो आधार रहे छे, ते प्रमाणे राज्यमां पण होवुं जोइए एम ठरे छे. ए शक्तिओ नीचे प्रमाणे छे: (१) बुद्धि अथवा विचारशक्ति, (२) जुस्सो

---

* प्लेटो कहे छे के मनुष्य सिवायनां प्राणीओना नियोगोमां जातिभेद नथी; कूतराओ ज शिकार करवा जाय, अने कूतरीओ बच्चांनी संभाळ राखवा पाछळ रहे तेवुं नथी; तो मनुष्योना नियोगोमां शा माटे भेद होवो जोइए? अने भेद राखवानो न होय तो केळवणी सरखी ज आपवी जोइए. प्लेटोने खबर छे के तेना विचारोनो परिहास करवामां आवशे; अने ते कहे छे के आक्षेपकोनी आपणे दरकार करवानी नथी. नवल वस्तुनो साधारण माणसो हमेशां परिहास करे छे; अने पुरुषोमां पण व्यायाम प्रथम दाखल थयो हशे, त्यारे तेनो परिहास थयो हशे. स्त्री अने पुरुषनी मानसिक अने शारीरिक शक्तिमां जे भेद छे, ते प्लेटो कबूल करे छे; पण ते बतावे छे के जूदा जूदा पुरुषोमां पण एवो भेद मालुम पडे छे.

प्लेटोना शब्दोमां ज सत्य छे तेनी कशी अवगणना कर्या वगर आपणे एम कही शकीए, के ते स्त्री अने पुरुषने माटे जे समान शिक्षण बतावे छे, ते कंइ स्त्रीत्वनी उच्च कल्पनाने लीधे नथी, पण स्त्रीत्वनी कशी खरी कल्पना नहीं होवाने लीधे ज छे. जो स्त्रीनुं विशेष लक्षण ते जाणतो होत, अने जननवात्सल्यने समजतो होत, तो कुटुंबछेदनी योजना ते कदापि आपी शकत नहीं.

अथवा हिंमत, अने (३) लोभ अथवा तृष्णा. पहेली मगजमां रहे छे, बीजी हृदयमां, अने त्रीजी उदरमां. पहेली मनुष्यमां ज होयछे, बीजी इतर प्राणीओमां पण होय छे, अने त्रीजी प्राणी अने उद्भिज्ज बन्नेमां होय छे. ज्यारे आ शक्तिओनो सुयोग थायछे, त्यारे बुद्धि समग्र मनुष्यनुं नियमन करे छे (डहापण); जुस्सो सुखदुःखना संबंधमां बुद्धिनी सूचनाओने अनुसरे छे (बहादूरी); जुस्सो अने तृष्णा बुद्धिनी साथे मळीने कोणे क्यारे प्रवृत्ति करवी, तेनो निर्णय करे छे (मिताचार); अने दरेक पोतपोतानी फरज अदा करे छे (न्याय). आ प्रमाणे चार मुख्य सद्गुणो प्राप्त थाय छे. व्यक्तिनी अंदर तेओ तेनी जूदी जूदी शक्तिओ वच्चेना संबंध छे. राज्यमां ज तेओ मनुष्यो वच्चेना संबंधो दर्शावे छे. अथवा एम कहेवुं जोइए के तेओ जूदा जूदा वर्गो वच्चेना संबंधो छे; कारण के समाजना त्रण वर्गो छे, अने ते दरेकमां उपली एकाद शक्तिनुं प्राधान्य छे. पहेलो वर्ग बुद्धिमान छे, अने तेमां फिलसुफो आवे छे; बीजो जुस्सादार छे, अने तेमां सैनिक वर्ग आवे छे; त्रीजो लोभी वर्ग छे, अने तेमां वेपारीओ, कारीगरो, वगेरेनो समावेश थाय छे. व्यक्तिनी माफक राज्यमां पण ज्यारे आ त्रण वर्गोना संबंधो चार सद्गुणोने प्रतिरूप होय, एटले के–ज्यारे फिलसुफो नियमन करता होय, सैनिको तथा धंधादार लोको ए नियमनने स्वीकारता होय, अने दरेक वर्ग पोतपोताना कर्तव्यमां निमग्न होय–उदाहरण तरीके, फिलसुफो लडता न होय, सैनिको कमाता न होय, अने धंधादार लोको लडता अथवा नियमन करता न होय, त्यारे ज राज्य सुखी रहे छे. तेटला माटे प्लेटोना काल्पित राज्यमां त्रणेय वर्गो जूदा जूदा रहे छे, अने जूदां जूदां काम करे छे. बधो अधिकार फिलसुफोना हाथमां मूकवामां आवे छे; तेओ प्रायशः पोताना चिंतनमां निमग्न रहे छे, अने प्रसंगोपात्त ज कृपा करीने व्यवहारमां भाग ले छे, तथा कायदाओ वगर सर्वाधिकारी शासकोनी

માફક શાસન કરે છે.[1] તેમની ઇચ્છાને સૈનિક વર્ગ અનુસરે છે; તેમાં સ્ત્રિયો અને પુરુષો બન્ને હોય છે; તેઓ નગરની બહાર રહીને કસરતો કર્યા કરે છે; અને રાજ્યનું રક્ષણ કરે છે. આ બન્ને વર્ગો રાજ્યના રક્ષકો કહેવાય છે; અને તેમનો સંબંધ મગજ અને હાથના રૂપકથી પ્રદર્શિત થાય છે. તેઓ કશું ઉત્પન્ન કરતા નથી, કશાના માલીક નથી, મિતાચારથી રહે છે, અને ઉત્પાદન તથા માલીકી તરફ અને ઉત્પાદકો તથા માલીકો તરફ ધિક્કારથી જુએ છે; તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં અને રાજ્યને સુરક્ષિત રાખવામાં જ સંતોષ માને છે. તેમને જે થોડી ઘણી વસ્તુઓની જરૂર પડે છે, તે ઉદ્યોગી વર્ગ તરફથી તેમને મળે છે; અને એ વર્ગનું તેઓ રક્ષણ કરે છે. એ વર્ગ તૃષ્ણામાં જ નિમગ્ન હોવાથી તેનામાં અધિકારની પાત્રતા નથી, પણ તે પોતાની સ્થિતિમાં સંતુષ્ટ છે; અને જો વિષયાસક્તિમાં સદ્ગુણ હોઇ શકે, તો સદ્ગુણી છે: કારણ કે વિષયાસક્તિનો અતિયોગ થાય, તો તે નિયામક વર્ગ તરફથી તરત બંધ પાડવામાં આવે છે. પ્લેટો પોતાની યોજનાનો મોટો ગુણ એ ગણે છે કે તેથી દરેકને સુખ થાય છે: કારણ કે તેથી દરેક મનુષ્ય સ્વભાવથી જે વર્ગમાં રહેવાને અને ઉછરવાને યોગ્ય હોય, તેમાં જ ઉછરે છે અને રહે છે. પ્લેટોની રાજકીય યોજના આ પ્રકારની છે; અને તેમાં સુયોગની પ્રીતિ અને મહેનતની અવગણનાનાં બે મુખ્ય ગ્રીક લક્ષણો પરિપૂર્ણ સ્ફુટિત થાય છે.

આ વર્ગોને શી રીતે જુદા પાડવા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં પ્લેટો સ્વસ્થતાથી એમ માની લે છે, કે જાણે પ્રૌઢ મનુષ્યોમાં તો પોતાની યોજના સ્થાપિત જ થયેલી છે, અને માત્ર બાળકોનો વિચાર કરવાનો

---

[1] ખરા ફિલસુફનું પ્લેટો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે: "તે ડહાપણના એક ભાગનો જ નહીં, પણ બધા ડહાપણનો આશક છે; તેને દરેક પ્રકારના જ્ઞાન પર પ્રીતિ છે, તે જિજ્ઞાસુ છે, અને કદાપિ તૃપ્ત થતો નથી; તેનું મન ભવ્ય છે, અને તે સમગ્ર કાલ અને જીવનના દ્રષ્ટા છે; તેના અંતઃકરણમાં એવો સુયોગ છે, કે તે મેળે મેળે વસ્તુના ખરા સ્વરૂપ તરફ જ વળે છે; તેની સ્મરણશક્તિ સારી છે, તે ગ્રહણ કરવામાં ચપળ છે, ઉદાર છે, સૌમ્ય છે, અને સત્ય, ન્યાય ધૈર્ય, અને મિતાચાર પર સ્નેહ રાખનાર છે."

रह्यो छे. अने ए मुश्केली तेनी शिक्षणयोजनाथी पूर्ण रीते दूर थाय छे. फिलसुफ वर्ग कुटुंबनो छेद करेलो होवाथी एज वर्ग अमुक वखते केटलां अने केवा प्रकारनां बाळकोनी जरूर छे, तेनो निर्णय करे छे; अने घेटां अथवा गायोने माटे जेवी तजवीज करे तेवी तेमने माटे तजवीज करे छे. तेओ उत्सव वखते समर्थ स्त्रीपुरुषोने एकटां करे छे, अने ते प्रसंगने माटे स्वयंवर करवानुं सूचवे छे. बाळको जन्मे छे के तरत तेमने तेमनी माताओ पासेथी छोडवीने राज्यगृहोमां लई जवामां आवे छे, अने त्यां अशक्त अने कुरूप होय तेमनो नाश थाय छे. राज्यनी परवानगी वगर उत्पन्न थयेलां बाळकोनी पण जन्म पछी के पहेलां एज दशा थाय छे. जेओ परवानगीथी उत्पन्न थयेलां होय छे, अने समर्थ नीवडे छे, तेमने राज्य तरफथी उछेरवामां आवे छे. तेओ पोतानां मातापिताने ओळखतां नथी; अने मातापिता तेमने ओळखतां नथी. पण तेथी करीने तेमने मातापितानी कशी खोट पडे छे एम नथी: कारण के दरेक प्रौढ स्त्री अने दरेक प्रौढ पुरुष अमुक समयनी अंदर जन्म पामेलां बाळकोनां पोते मातापिता छे, एम गणे छे; अने तेथी करीने एक बाळकने हजारो मातापिता होय छे; अने ते बधां तेना कल्याणमां तत्पर रहे छे. स्त्रियो मातृत्वना कर्तव्यमांथी मुक्त थवाथी तेओ पण राज्यनां कर्तव्योमां पुरुषोनी साथे भाग ले छे.

आपणे जोयुं के केळवणीमां ग्रीकोने त्रण बाबतोनी विशेष अपेक्षा हती: (१) उत्तम जन्म, (२) टेवनी केळवणी, अने (३) शिक्षण. पहेलीने माटे प्लेटो मातापितानी चूंटणीथी जेटलुं थई शके तेटलुं करे छे; बीजीने माटे संगीत अने व्यायाम उपर आधार राखे छे; अने त्रीजीने माटे फिलसुफी उपर आधार राखे छे. प्लेटोनी शिक्षणयोजनामां उच्च स्वभावनां माणसोमांथी नीच स्वभावनां माणसोने जुदां पाडीने नीचला वर्गमां मूकवामां आवे छे. पछी उच्च स्वभाववाळांने संगीत अने व्यायामनी केळवणी आपवामां आवे छे, अने ते

दरमियान कयां विचारशील थई शके एम छे तथा कयां थई शके तेम नथी, तेनो निर्णय थाय छे. जेओ क्रियाथी आगळ चालीने विचार-मां न उतरी शके तेओ सैनिक वर्गमां ज रहे छे, अने बाकीनाने फिलसुफी शीखववामां आवे छे; अने जो निपुण मालुम पडे तो तेमने नियामक वर्गमां-फिलसुफो अने धर्माध्यक्षोना वर्गमां लेवामां आवे छे.

बाळकोनो राज्य स्वीकार करे के तरत राजकीय धात्रीओना हाथ नीचे तेमनी केळवणी शरू थाय छे. तेओ शरूआतमां तेमनां शरीरनी ज तरफ एटले तेमनी तनदुरस्ती अने शक्ति तरफ लक्ष आपे छे. तेओ चाली शके के तरत तेमनी न्हानी क्रीडाओ शरू थाय छे; अने तेओ भाषा समजतां थाय के तरत तेमने वार्ताओ अने गीतो संभळाववामां आवे छे. आ व्यायाम अने संगीतनी शरूआत छे. केवी रमतो शीखववी, केवी वार्ताओ कहेवी, अने केवा राग संभळाववा, तेनो निर्णय राज्य तरफथी थाय छे; अने बाळकनी नीतिनो तेना मन पर थयेली पहेली असरो उपर मुख्य आधार होवाथी ए कर्तव्य महत्त्वनुं गणाय छे. प्लेटो बाळको कशा नियमन वगर पोतानी मेळे पोतानी क्रीडा अने आनंदनी व्यवस्था करे, ते नापसंद करे छे; अने एवी अपेक्षा राखे छे के तेमनी क्रीडाओए तेमना मन अने शरीरनी अंतःस्थित शक्तिओने योग्य प्रमाणमां प्रस्फुटित करवी जोइए, अने तेमनी सौंदर्य तथा सौष्ठवनी बुद्धिने विकसित करवी जोइए. तेमने कहेवाती वार्ताओमां परम उन्नत नीतिनुं प्रदर्शन थाय, अने तेमनी आगळ गवाता रागो आत्माने स्वस्थ अने समर्थ करे, ते संबंधी तेने एथी पण वधारे आग्रह छे. हेरेक्लिटसने अनुसरीने ते होमरनी कविताओनी मना करे छे, कारणके तेमांथी देवो अने वीरो संबंधी अयोग्य कल्पनाओ उद्भूत थाय छे; अने तेमां बीजी दुनिया-नां भयानक वर्णनो आवे छे. प्लेटोना मत प्रमाणे सद्गुणनुं भयथी संवर्द्धन थतुं नथी: भय तो गुलामोने माटे ज योग्य छे. तेनो एवो विचार छे के शरूआतनुं वधुं मानसिक शिक्षण क्रीडाना जेवुं होवुं

जोइए. तात्पर्य ए छे के प्लेटोना रिपब्लिकनी बालशाळा आधुनिक बालवाटिकाने घणी ज मळती आवे छे.

आ प्राथमिक केळवणी चाले छे ते दरमियान राज्यना अधिकारीओने बाळकोना स्वभावनी परीक्षा करवाना पुष्कळ प्रसंगो मळे छे अने तेओ उच्च अने नीचने पारखी कहाडे छे. कोइ पण बाळकने माटे एम स्पष्ट रीते जणाय के ए स्वभावथी ज नीचला वर्गने पात्र छे के तरत तेने नीचला वर्गमां मूकवामां आवे छे; अने तेनी केळवणी बंध पडे छे. अलबत्त, आ अधिकारीओने अमुक बाळक कया वर्गमांथी जन्म्युं छे तेनुं ज्ञान छे, अने तेनुं भविष्य नक्की करवामां ए ज्ञाननो तेओ उपयोग करे छे; जो के तेओ ए उपर ज आधार राखता नथी, पण निष्पक्षपात निर्णय करे छे. सर्वथी नीचला वर्गने बाल्यावस्था पछी कशी केळवणी मळती नथी; कारणके राज्यनुं एवुं मत छे के जेने तृष्णा छे ते ते संतोषवानां साधनो पोतानी मेळे शोधी शके छे. उच्च स्वभावनां बाळकोनी केळवणी तेओ २० वर्षनां थाय त्यां सुधी जारी रहे छे; अने ए केळवणी प्रायशः सैनिकनी केळवणी छे. वखत जतां शारीरिक कसरतो वधारे विकट अने श्रमसाध्य थती जाय छे, पण उद्देश सर्वथा आत्माने दृढ करवानो रहे छे. * आत्माने योग्यता आपवाने संगीत अने साहित्य तरफ खास ध्यान आपवामां आवे छे. † प्लेटो एम माने छे के राज्यनी वधी व्यवस्थामां फेरफार

---

* फकत शरीरने केळवनार मनुष्य माटे प्लेटो नीचे प्रमाणे लखे छेः "कोइ माणस कसरत ज कर्या करे, अने शरीर केळवे, अने बहु खाय, अने संगीत तथा फिलसुफीनो त्याग करे, तो पहेलां कदाच तेनुं शरीर मजबूत थशे; पण जो ते बीजुं कशुं न करे, अने विद्यादेवीनो प्रसाद न मेळवे, तो तेना आत्मामां शिक्षणपात्रता होवा छतां, ज्ञान, जिज्ञासा, संवाद-टूंकामां संगीतनी कोइ पण शाखा, एटले के मानसिक केळवणी वडे ते संस्फुटित नही थवाथी ते निर्बळ, बधिर, अने अंध थई जशे. जंगली पशुनी माफक तेवो माणस अज्ञान अने कठोरतामां रहेशे, तेनामां लालित्य के नम्रता आवशे नहीं"

† अथन्सवासीओना अभिप्राय प्रमाणे साहित्यप्रीति, सरस्वती अने तेनी सहचरीओनो परिचय, संगीत अने नृत्य —एज उत्कृष्ट नीति प्राप्त करवानो मार्ग हतो. तेमनां मनथी नीतिशिक्षण घणे अंशे कलाशिक्षण हतुं. सारुं अने सुंदर ए पदद्वय प्रायशः संयुक्त हतुं.

कर्या वगर तेना संगीतमां फेरफार थई शके नहीं; एटले के कोइ पण समाजनी सांसारिक अने राजकीयस्थिति ते जेवुं साहित्यसंगीत उत्पन्न अने पसंद करे, ते परथी निर्णीत थाय छे. ते जे संगीतनो भलामण करे छे ते आपणे उपर बताव्युं छे. साहित्यमांथी आपणे जेने शुद्ध साहित्य कहीए तेने ते दूर करे छे; अने मात्र शास्त्रीय अने उपदेशक बाबतो राखे छे. ते मात्र इसपनी वार्ताओ जेवा साहित्यनी हिमायत करे छे; अने कविओने नम्रताना व्याजथी राज्यनी बहार मोकली आपे छे. "ए ईश्वरी पुरुषो आपण मनुष्योने उपयोगी थई शके तेम नथी."

२० वर्ष सुधी उपला वर्गोनुं शिक्षण नीचे प्रमाणे चाले छे: ३ थी ६ सुधी पुराण कथा, ६ थी १० सुधी व्यायाम, १० थी १३ सुधी वांचनलेखन, १३ थी १६ सुधी काव्य अने संगीत, १६ थी १८ सुधी गणितनां सामान्य मूळतत्त्वो, अने १८ थी २० सुधी युद्धकळा. २० वर्षनी वये बहादुर पण उतरती बुद्धिना तरुणो सैनिक वर्गमां भळे छे; अने बीजाओनो अभ्यास आगळ चाले छे. पछी १० वर्ष सुधी तेओ अंकगणित, भूमिति, खगोळ वगेरे शास्त्रोनो अभ्यास करे छे. ३० वर्षनी वये फरी विभाग थतां फिलसुफी शीखवाने अयोग्य होय,

प्लेटो कहे छे, के "आपणे कलानिपुणो एवा शोधवा जोइए, के जेओ पोतानी सर्गशक्तिथी सौंदर्यनुं मनोहर निरूपण करी शके; अने आपणा तरुणो जाणे आरोग्यना प्रदेशमां रहीने बधी दिशाओमांथी श्रेयनुं पान करे; नीरोगी मुलकमांथी आवतां हवानां मोजांनी माफक उत्कृष्ट कार्योनी भावनाओ तेमनां नेत्र अने कर्ण उपर अथडाय; अने बाल्यावस्थामांथी ज बुद्धिना सौंदर्य तरफ तेओ मेळेमेळे आकर्षाय; अने तेनी साथे साम्य, स्नेह, तथा सुयोगनो स्वाभाविक प्रादुर्भाव थाय.' बीजे स्थळे ते लखे छे, "आवां कारणोने लीधे ज आपणे संगीतने प्रधान पद आपीए छीए. योग्य शिक्षण होय तो ताल अने स्वरनो योग आत्मानो तलस्पर्श करीने तेने ललित बनावे छे. तेवो मनुष्य कळा अने कुदरतना दोषोने सूक्ष्म दृष्टिथी जोई शके छे, अने ते दोषोने धिक्कारे छे. ते सुंदर वस्तुओने ज पसंद करे छे, तेने स्वीकारे छे, तेनो उपभोग करे छे, अने ए प्रमाणे उदार तथा साधुशील थाय छे. विचारशक्ति अंकुरित थया पहेलां न्हानपणमांथी ज ते कुरूप वस्तुओनो तिरस्कार करे छे, अने बुद्धिनो उदय थतां जाणे पूर्वथी ज पोताने संबंध होय, ते प्रमाणे तेने अभिनंदे छे."

तेवाओ नोकरीमां पडे छे; अने थोडा रह्या ते आगळ चाले छे. ५ वर्ष फिलसुफीनो अभ्यास करवाथी तेमनी बुद्धि विस्तृत अने समर्थ थाय छे; अने तेओ दृष्टिसृष्टिना विवर्तोमांथी अनादि सत्त्वोने अने वस्तुतत्त्वोने ओळखी शके छे. पण हजी धर्माध्यक्षना शिक्षणने प्लेटो संपूर्ण मानतो नथी. ज्ञानने अनुभवथी पूर्ण करवानी जरूर छे; अने प्लेटो पोताना धर्माध्यक्षोने राज्यतंत्रना पौर अने सांग्रामिक नियोगोनो अनुभव मेळववा मोकले छे. ५० वर्षनी वये ज्यारे गंभीर ज्ञाननो विशाळ अनुभवनी साथे संयोग थाय, त्यारे तेओ अध्यक्षपदने योग्य गणाय छे. हवे तेओ दैहिक बंधनमांथी मुक्त थयेला होवा छतां पोताने केळवनार राज्यनी सेवा करवाने माटे ज देहमां रहे छे; अने शुद्ध न्याय तथा सत्यने अनुसरीने राज्यनी 'परम इष्ट' तरफ संक्रांति करावे छे.

प्लेटोना रिपब्लिकनी शिक्षणव्यवस्था आ प्रमाणे छे, तेना दोष बताववा मुश्केल नथी; अने ते न्हाना के थोडा पण नथी. पण ते दोष तेमां शी रीते आवेला ए समजवुं पण तेटलुं ज सहेलुं छेः कारण के **जे वस्तु उपर काम करवानुं छे तेनो स्वभाव समज्या वगर, तथा जे सामाजिक व्यवस्थाओने बदलवी छे तेनो इतिहास तपास्या वगर, जे जे नवी योजनाओ करवामां आवे छे, तेमांनी कोइ पण ए दोषोथी मुक्त रहे, एम बनवुं अशक्य छे.** रिपब्लिक ए इष्टताना आवेगमां शक्यतानो अनादर करती तरुण बुद्धिनुं पुस्तक छे; * पण

* गीटी प्लेटोनी जे प्रशंसा करे छे, तेमांथी पण आपणे उपर बताव्यो ते दोष फलित थाय छेः "प्लेटोनो आ दुनिया साथेनो संबंध कोइ स्वर्गना देव सरखो छे, के जे पोतानी खुशीनी खातर तेना पर थोडी वार रहे छे. तेनो उद्देश दुनियाने समजवानो नथी, कारण के दुनिया अने दुनियानो स्वभाव ए तो तेना मनथी निर्णीत वावतो छे; पण तेनो उद्देश दुनियाने कंइक आपवानो छे, के जे ते पोतानी साथे लावे छे, अने जेनी दुनियाने जरूर छे. दुनियाना गभीर प्रदेशोमां ते भ्रमण करे छे ते ते प्रदेशोनां रहस्यो जाणवाने माटे नहीं, पण पोताना दिव्य आत्मामांथी असुक अंश तेमां मूकवाने माटे ते जे कंइ बोले छे तेनो अनादिसिद्ध साधुत्व, सत्य, अने सौंदर्य साथे संबंध छे, अने दरेक हृदयमां ते ए गुणोनो प्रबोध करे छे.

ए तरुण बुद्धि प्लेटोनी छे. तेणे मोते ज पोतानी प्रौढावस्थामां जोयेलुं के चिंतकोना विचारो गमे तेवा उत्कृष्ट होय तोपण तेथी मनुष्यना दोषो दूर थता नथी; अने विचारोनी शक्तिने अयोग्य महत्त्व आपवाथी जे भूल तेणे रिपब्लिकमां करेली, ते सुधारवाने पण तेणे यत्न करेलो.

२०. **प्लेटोना कायदा.**—ए प्रयत्न तेणे तेना "**कायदाओ**"मां करेलो, जेना नाममां ज तेनो विचारोनो फेरफार लक्षित करवानो आशय देखाय छे. ज्यारे **रिपब्लिकमां** फिलसुफो लगभग कायदा वगर राज्य करता हता, त्यारे पाछला पुस्तकमां फिलसुफो लगभग अदृश्य थाय छे; अने कायदाने प्राधान्य मळे छे. "कायदा"मां ते **सोक्रेटीस** अने विचारोनी सेवा छोडीने **पाइथॅगोरस** अने देवोनी सेवा स्वीकारे छे. आम कहेवामां ज **रिपब्लिक** अने "कायदाओ"नो मुख्य भेद कहेवाई जाय छे. पहेला पुस्तकमां प्लेटो शुद्ध बुद्धिना विचारो उपर ज नीतिनी इमारत ऊभी करे छे, अने पाछला पुस्तकमां ते लोकोनी आस्थामांथी ज नीति उद्भूत करवानी अपेक्षा राखे छे. तेने मालुम पडे छे के वर्तमान संस्थितिमांथी ज सर्वथी उत्कृष्ट नहीं तो सर्वथी उपयोगी सत्य प्राप्त थाय छे. हवे ते कुटुंब अने विशेष स्वामीत्वनो उच्छेद नहीं करतां तेने मात्र नियमित करवाने मथे छे; विदेशीओ अने कविओने देशनिकाल नहीं करतां तेमना उपर मात्र निरीक्षण राखवानुं कहे छे. हवे ते राज्यकर्ताओमां फिलसुफीनी नहीं पण व्यावहारिक सूक्ष्मदृष्टिनी ज अपेक्षा राखे छे; नागरिकोना फिलसुफो, सैनिको, अने उत्पादको—एवा नहीं, पण स्वतंत्र माणसो अने गुलामो—एवा ज भेद करे छे; तेनुं शासन मात्र बुद्धिनी श्रेष्ठतानुं नहीं, पण बुद्धि, नीति, अने द्रव्य—ए बधानुं थाय छे. तेनी शिक्षणयोजना पण फरेली स्थितिने अनुकूळ थवाने फरी जाय छे: बाळको सात वर्ष सुधी कुटुंबमां ज रहे छे, अने पछी विचारपरीक्षा सिवाय तेमनो अभ्यास रिपब्लिक प्रमाणे चाले छे. स्त्रियोने तेमनां कुटुंबकर्तव्योमांथी मुक्ति मळती

नथी; पण तेओ पुरुषोनी केळवणी अने तेमना नियोगोमां भाग लई शके छे; अने बन्ने सार्वजनिक खाणांमां खोराक ले, एवुं ठरे छे. आ फेरफारो करवामां प्लेटोने एवुं लाग्युं हतुं के तेने मनुष्यनी निर्बळतानी खातर उत्कृष्ट पण अशक्य आदर्शथी नीचे उतरवुं पडे छे, पण खरुं जोतां ते सत्य अने न्यायनी तरफ ज संक्रमण करतो हतो.

२१. ॲरिस्टोटल.—विचारवंत पुरुषो एटलुं सिद्ध करी चूक्या छे के दुनियाना सुशिक्षित पुरुषोमां **ॲरिस्टोटल** शिरोमणि छे. डॅन्टीना वखतमां हतो, तेज प्रमाणे हाल पण ते "ज्ञानीओनो गुरु" छे. तेटला माटे प्राचीन शिक्षणना श्रेष्ठ समजावनार तरीके ज नहीं पण साधारण रीते शिक्षणना आखा विषयमां आपणे तेने अनुसरीए, ते उचित ज छे. पण तेना विचारो तपासतां पहेलां तेना अनुकरणनो लाभ न चूकाय, तेटला माटे आपणे तेना जीवन तरफ दृष्टि करी जोइए.

ॲरिस्टोटल: इ. पू. ३८४ मां **मॅकीडोन** पासे **स्टॅगिरा** शहेरमां जन्म्यो हतो. तेनो पिता **निकोमॅकस** प्रतिष्ठित वैद्य अने **मॅकीडोनना** राजा **एमिन्टसनो** मित्र हतो. तेना पिताना निरीक्षण नीचे ज जे प्राकृतिक शास्त्रना अभ्यासमां पाछळथी तेणे एटलुं अद्भुत काम कर्युं तेनी शरुआत थई हशे एम जणाय छे. पण बाल्यावस्थामां ज मातापिता स्वर्गवासी थवाथी तेने **एटार्नीअस** शहेरना **प्रोक्सीनसना** आश्रय नीचे रहेवुं पड्युं. १८ वर्षनी वये उन्नतर शिक्षणने माटे ते **ॲथन्समां** आव्यो; अने **प्लेटोनी एकेडेमीमां*** दाखल थयो. अहीं तेणे २० वर्ष सुधी रहीने प्लेटोना उपदेशनुं श्रवण कर्युं; तथा परम

*एकेडेमस नामे कोइ उदार गृहस्थे एक विस्तीर्ण उपवन ॲथन्सने भेट करेलुं, जे तेना नाम परथी एकेडेमिया कहेवातुं हतुं. ए उपवनना एक कुंजमां प्लेटोए पोतानी शाळा स्थापेली, तेथी तेनुं नाम "एकेडेमी" पडेलुं. श्रवण, मनन, अने निदिध्यासनने माटे ए स्थळ परम अनुकूळ हतुं. आसपास भव्य प्रतिमाओ, देवालयो, अने उन्नत वृक्षो, तथा मध्यमां एक सुंदर निर्मळ झरण वहेतुं जतुं हतुं. प्लेटोनी पाठशाळानुं नाम एकेडेमी हतुं, ते परथी ज ए शब्द हाल आखा यूरपमां पाठशाळाना अर्थमां प्रचलित थई गयेलो छे.

विशाळ ज्ञान प्राप्त कर्युं. कळा, शास्त्र, धर्म, फिलसुफी, अने राजनीति वगेरे बधांमां तेणे जेटलुं जाणवानुं हतुं तेटलुं जाणी लीधुं. सारी स्थितिमां होवाथी पहेलेथी ज तेणे एक पुस्तकालयने माटे संग्रह करवानो अने सर्वदेशी ज्ञान संप्राप्त करवानो निश्चय कर्यो होय, एम जणाय छे. तेना अभ्यासनी पद्धति संबंधी आपणने थोडी ज माहिती मळे छे; पण प्रसंगोपात्त ते प्लेटोने तेना काममां मदद आपतो, अने पोताना पोशाकनी बहु संभाळ राखतो एटलुं मालुम पडे छे. वखत जतां ते पोताना शिक्षकना शिक्षणथी आगळ गयेलो, अने तेना मुख्य विचारोनो पण तेणे अनादर करेलो, ए निस्संदेह छे. पण तेनी गुरुभक्ति जरा पण ओछी थयेली नहीं; अने ज्यारे प्लेटोनुं मृत्यु थयुं, त्यारे ते पोतानो गुरुभाइ हर्मियास ज्यां राज्य करतो हतो त्यां एटार्नीअसमां जइने रह्यो. अहीं ते पोताना मित्रनी साथे त्रण वर्ष परम सुखमां रह्यो, तेवामां इरानीओए दगाथी ए मित्रनुं खून कर्युं; अने ॲरिस्टोटलने हर्मियासनी बहेन पिथियास, के जेने ते परण्यो हतो अने जिगरथी चाहतो हतो, तेने लइने मॅन्टलीन नतुं रहेवुं पड्युं. तेणे पोताना स्वर्गवासी मित्रने माटे डेल्फीमां एक पूतळुं ऊभुं कराव्युं, अने तेनी यादगिरीमां एक काव्य लख्युं. ए काव्य संबंधी आपणे हमणां ज बोलीशुं. इ. पू. सुमारे ३४३ मां ज्यारे ते ४० वर्षथी वधारे वयनो हतो, त्यारे तेने मॅकीडोनना राजा फिलिपना १३ वर्षना पुत्र एलेक्झान्डरना शिक्षक तरीके निमंत्रण थयुं. ए काम परम संतोषकारक रीते तेणे त्रण वर्ष सुधी कर्युं; अने एम बेधडक कही शकाय के एवा मोटा शिक्षकने एवो मोटो शिष्य मळ्यो होय, एवुं पहेलां के पछी कोइ वार बन्युं नथी. पाछला वखतमां ॲरिस्टोटल अने एलेक्झान्डर बन्ने स्टॅगिरामां रह्या होय एम मालुम पडे छे. ए शहेरनो फिलिपे नाश कर्यो हतो, अने रहेवासीओ विखेराइ गया हता. ॲरिस्टोटले फिलिपनी रजाथी रहेवासीओने एकठा कर्या, शहेर फरी बंधाव्युं, अने तेने माटे कायदा करी आप्या. एलेक्झान्डर सोळ वर्षनी वये पोताना

पितानी सेनामां दाखल थयो, अने इ. पू. ३३४ मां गादीए बेठो, तथा इरान पर चडाइनी तैयारीओ करवा लाग्यो, ते पछी ॲरिस्टॉटल ॲथन्समां जइने रह्यो. तेनो मित्र झेनोक्रेटीस एकेडेमीमां शिक्षण आपतो होवाथी तेणे पेरीक्लीझनी बंधावेली लाइसियम नामे पाठशाळामां रहीने शिक्षण आपवा मांड्युं.

विदेशी, विजयी मॅकीडोनियनोनो मित्र, प्लेटोना अनुयायीओनो हरीफ, अने धनाढ्य गृहस्थ होवाथी ॲरिस्टोटल्ना घणा दुश्मनो थयेला; पण तेनुं वर्तन एटलुं निर्दोष हतुं के तेना पर कशो आरोप मूकी शकायेलो नहीं. तेना घणाखरा शिष्यो विदेशीओ हता. ते पोताना दिवसो लखवामां अने शीखववामां गाळतो. स्हवारे ते थोडा दीक्षित शिष्योने शास्त्रोनां रहस्यो समजावतो; अने स्हांजे जरा वधारे विशाळ मंडळनी साथे ओछा कठिन विषयो संबंधी वातचित करतो. लाइसियम पासेनां "स्निग्धच्छायातरु"ओमां परिक्रमण करतां करतां ते व्याख्यानो आपतो, ते परथी तेनी शाळाने "पेरिपेटेटिक" अथवा "चलनप्रवृत्त"नुं नाम मळेलुं.

आ बीजी वखत ॲथन्समां रह्यो, त्यारे ज-एटले के इ. पू. ३३५थी ३२३ सुधीनां बार वर्षमां तेणे पोताना सर्वदेशी विचार अने अभ्यासनां परिणामो जे पुस्तकोमां लखी राख्यां छे ते रचेलां. आखी दुनियानो व्यवस्थित विचार करी रह्या पहेलां तेणे हाथमां कलम पकडी नहोती, तेटला माटे तेनो दरेक प्रबंध एक परम विशाळ योजनाना भाग जेवो देखाय छे. जो ते पोतानी योजना पूरी करी शक्यो होत, तो दुनियाने शास्त्रोनो एक एवो समूह मळत, के जेनी बराबरी हाल पण कोइ एक माणसथी थई शकवी अशक्य. पण कमनसीबे तेनी योजना पूरी थयेली नहीं, अने जे ग्रंथो तेणे लखेला ते पण पूरेपूरा आपणने मळ्यां नथी. छतां जे कंइ भाग रहेलो छे तेटलाथी पण ॲरिस्टोटल वधा शास्त्रवेत्ताओनो शिरोमणि थाय छे. तेना केटलाएक ग्रंथो-उदाहरण तरीके, न्याय, तत्त्वविचार, एकायन, अने राजनीति अद्यापि पण ते

विषयोमां प्रथम पद भोगवे छे. एक माणसे एटला बधा विषयोमां अने एटलुं बधुं केवी रीते कर्युं हशे ते समजी शकवुं मुश्केल छे. तेने लेखको, पंडितो, अने शिष्योनी पुष्कळ मदद मळेली, तथा सृष्टिज्ञान अने राजनीतिमां तेना पादशाही शिष्य **सिकंदर** तरफथी अमूल्य साधनो मळेलां ए मान्य छे; अने तोपण ए बधुं बाद करतां तेनुं करेलुं एटलुं बधुं रहे छे, के तेने सुखेथी चमत्कारिक कही शकाय.

दरमियान आ बधां वर्षोमां तेनी स्थिति भयभरेली थती जती हती. **मॅकीडोन**ना विरुद्ध पक्षना लोको तेने **ॲथन्स**मांथी कहाडी मूकवाने आतुर हता, पण सिकंदरनी नाखुशीना भयथी खंचाता हता. इ. पू. ३२३ मां ज्यारे सिकंदरना आकस्मिक मृत्युना खबर आव्या, त्यारे आखुं **ग्रीस** पोतानी दाझ ओलववाने तत्पर थई गयुं. **ॲरिस्टोटल**नी सामे एज आरोप मूकी शकायो के तेणे पोताना स्वर्गवासी मित्रने माटे घणां वर्षपर जे काव्य लखेलुं, ते धर्मविरुद्ध हतुं. **ॲथन्स**नो कायदो एवो हतो के आवी संस्थितिमां कोइ पण आरोपी तपास थया पहेलां शहेर छोडी शके; अने **ॲरिस्टोटल सोक्रेटीस**नी माफक नागरिक नहीं होवाथी तेने आ छूटनो लाभ न लेवानुं कशुं कारण नहोतुं. "हुं **ॲथन्सवासी**ओने फिलसुफीनी सामे बीजी वार अपराध करवा नहीं दउं," एम कहीने ते चाली नीकळ्यो; अने **यूबिया**नी अंदर पोताना सरस्वतीमंदिरमां जईने रह्यो. अहीं इ. पू. ३२२ मां तेनुं मृत्यु थयुं. तेनी लासने **स्टॅगिरा**मां लई जवामां आवी; रहेवासीओए तेना पर एक देवडी चणावी; अने तेने एक देवांशीना जेवुं मान आप्युं. पोतानां पुस्तको अने पुस्तकशाळा ते पोताना अनुगामी अने शिष्य **थीओफ्रॅस्टस**ने सोंपतो गयेलो. तेना संबंधी जेटलुं जणायेलुं छे ते परथी, तेम ज अद्यापि रहेला तेना वसियतनामा परथी, ते परम उदार, दयालु. अने न्यायी हतो एम मालुम पडे छे.

२२. ॲरिस्टोटलनी फिलसुफी.—ॲरिस्टोटलना विचारो पद्धति अने परिणाम बन्नेमां **प्लेटो**थी जुदा पडे छे. **प्लेटो पाइथॅगोरस,**

पार्मेनाइडीझ, हेरेक्लिटस, अने सोक्रेटीसना पक्षमां उछरेलो होवाथी तेणे स्वाभाविक रीते एवुं ज मानेलुं के पूर्ण विचार करवामां आवे तो व्यक्तिना पोताना मनमांथी ज सत्यनी प्राप्ति थई शके छे. अने आ विचारने लीधे ज ते व्यक्तित्वने गौण करीने समाजनुं जोइए तेवुं समर्थन करी शकेलो नहीं. ॲरिस्टोटल प्लेटोनी पासे हतो त्यारथी ज तेणे ए विचारनो त्याग कर्यो हतो; अने पाछळथी दरेक प्रसंगे तेनुं खंडन करवाने ते चूक्यो नहोतो.

प्लेटोनी माफक दरेक व्यक्तिना पोताना मननुं ज पृथक्करण करवाथी, अने तेना पोताना मनमां प्रकट थता विचारोने ज परस्पर व्यवस्थित करवाथी, सत्य मेळववाने बदले ॲरिस्टोटल ऐतिहासिक सार्वजनिक बुद्धिनुं पृथक्करण करे छे; अने प्रकृतिना अवलोकननी मददथी ए पृथक्करणनी परीक्षा करे छे. आ प्रमाणे पोताना मनना पृथक्करणने बदले वस्तुस्थितिना पृथक्करणने स्थापित करवाथी ज ॲरिस्टोटल व्याप्तिविचार, पृथक्करणपद्धति, अने सकल शास्त्रोनो पिता छे. अने ए पद्धति ते बधा प्रदेशोमां वापरे छे. ते सामान्य मनुष्यात्मामां प्रकट थता अपूर्ण विचारने प्रकृतिमां प्रकट थता ईश्वरी विचारथी पूर्ण करे छे. आधुनिक शास्त्रीय शोधको पृथक्करणपद्धति मात्र बाह्यसृष्टिमां ज वापरे छे, अने आंतर सृष्टिनी कांतो केवळ अवगणना करे छे, अथवा प्लेटोनी माफक पोताना मननुं ज पृथक्करण करे छे, ते तेमनी मोटी भूल छे. राजनीति, मानसशास्त्र, वगेरेना प्रचलित विचारो लोकोना विचारोथी घणी वार एटला बधा प्रतिकूळ अने विरुद्ध होय छे, तेनुं कारण एटलुं ज छे के आधुनिक चिंतको प्रचलित ऐतिहासिक बुद्धिनुं पृथक्करण करता नथी. कोइ पण माणस आत्मा उपर प्रबंध लखे, अने सामान्य लोको "आत्मा" ने शी रीते समजे छे, ते शोध्या वगर पोते जे मानतो होय तेथी ज शरू करे, तो बीजुं परिणाम आववानो संभव नथी. ॲरिस्टोटलने मान आपवानी बधाने फरज पडे छे, ते एटला ज माटे के ते बधा मनुष्योना विचा-

रोनुं पृथक्करण करे छे. ते माने छे के ईश्वरी विचार एक तरफथी मनुष्योना मनमां अने बीजी तरफथी बाह्य प्रकृतिमां प्रकट थाय छे, सत्य ए बन्नेना समाधानमांथी प्राप्त थाय छे. आ उपरथी एवुं फलित थाय छे के शास्त्रीय शोधके बन्नेनो विचार करवो जोइए. उदाहरण तरीके, जो तेने लोकोना अंतःकरणमां देववर्गनुं अस्तित्व अने बाह्य सृष्टिमां शक्तिनुं अस्तित्व मालुम पडे, तो तेने धर्माचार्यनी माफक शक्तिनो देववर्गमां समावेश करवानो के पदार्थशास्त्रीनी माफक देववर्गनो शक्तिमां समावेश करवानो हक नथी. बन्नेनुं समाधान करी शके त्यां सुधी तेणे बन्नेनो स्वीकार करवो जोइए. बन्नेनुं समाधान करी शके त्यारेज ते समजे छे एम कही शकाय.

आवी फिलसुफीथी मनुष्य संसारथी विच्छिन्न थवाने बदले तेनी साथे संयुक्त थाय ए स्वाभाविक छे; अने एथी ज करीने ॲरिस्टोटले संसार अने शास्त्र उपर एटली ऊंडी असर करी छे.

२३. **ॲरिस्टोटलनो राज्य संबंधी विचार.**—शिक्षण संबंधी लखवामां प्लेटोनो उद्देश ॲथन्सनी नीतिने पुनरुज्जीवित करवानो हतो. ॲरिस्टोटलनो एवो कशो उद्देश नथी. ते खरेखरो सर्वदेशी छे, अने शास्त्र तथा सार्वजनिक उपयोगने माटे लखे छे. ते ॲथन्सनो के ग्रीसनो ज विचार करतो नथी, पण आखी दुनियानो विचार करे छे. जोके ते फरीफरीने कहे छे के भूतकालना ज्ञान वगर कोइ पण समाजने माटे योजना रचवी अशक्य छे, तोपण ते भूतकालथी ज संतुष्ट थतो नथी, पण भविष्य सुद्धांनो विचार करे छे; अने एम माने छे के भूतकालमां जे कंइ थयेलुं छे, ते भविष्यमां जे प्रकट थवानुं छे तेने माटे अने तेथी निर्णीत थयेलुं छे. "राज्य व्यक्तिनी पहेलां छे," ए प्रख्यात वचनमां पण तेनो आशय एज छे के मनुष्य पोताना राजकीय स्वभावनी प्रवृत्तिथी ज व्यक्तित्व प्राप्त करे छे, अने ए स्वभाव राज्यमां स्फुटित थाय छे. आथी करीने आपणे ॲरिस्टोटलना राज्य संबंधी विचार उपर आवीए छीए; अने तेना

शिक्षणना विचारोमां उतरतां पहेलां ए विचार समजवानी जरूर छे, कारणके बधी प्राचीन दुनियानी माफक ते पण एम माने छे के शिक्षण ए राज्यनुं ज कर्तव्य छे, अने मुख्यत्वे करीने राज्यना उद्देशोने माटे ज आपवामां आवे छे.

राज्यनो विचार आपतां पहेलां ॲरिस्टोटले पोतानी पद्धतिने अनुसरीने २५० राज्योनी व्यवस्थानां वृत्तांतो लख्यां हतां. आमांथी ॲथन्सनी राज्यव्यवस्थानुं वृत्तांत थोडा वखत पर मळ्युं छे, अने प्रसिद्ध थयुं छे. पोतानी पद्धतिथी तेणे एवुं अनुमान कहाडेलुं के राज्य ए मनुष्यने परम इष्ट प्राप्त कराववानी परम उत्कृष्ट सामाजिक व्यवस्था छे; अने मनुष्यनुं परम इष्ट ते तेनी बुद्धिनो विकास छे. आ उपरथी फलित थाय छे के राज्य ए मात्र परम उत्कृष्ट शिक्षणसमाज छे; अने बीजां पण बे अनुमान नीकळे छे: (१) जूदाजूदा लोकोनी जूदीजूदी जरूरो प्रमाणे राज्योनी जूदीजूदी व्यवस्था थाय छे, अने (२) बधी केळवणी अमुक इष्ट प्रवृत्ति माटेनी तैयारी होवाथी राजकीय शिक्षण अने नागरिक जीवन ए सर्वोत्कृष्ट प्रवृत्तिने माटे तैयारी छे, अने ए प्रवृत्ति सर्वोत्कृष्ट छे तेटला ज माटे तेनो पोतानाथी बाह्य बीजो उद्देश नथी. ॲरिस्टोटल कहे छे के ए प्रवृत्ति निदिध्यासन वगर बीजी कशी होई शके नहीं.

आ विचारमांथी आखी दुनियामां फेरफार करनारां परिणामो उद्भव्यां छे. प्लेटोए मात्र थोडा ज लोकोत्तर माणसोने माटे व्यवस्था करीने एकांतवासी धार्मिकोनो मार्ग खुल्लो करेलो; पण ॲरिस्टोटल माने छे के दरेक सुधरेला माणसमां अमुक लोकोत्तर भाग होय छे, अने तेना पूर्ण प्रस्फोटनने माटे बीजा बधा भागो अने राज्य ए साधनो छे. २००० वर्षथी आखा यूरपनी राजकीय प्रवृत्तिए आज विचारनी पाछळ संक्रमण कर्युं छे.

२४. ॲरिस्टोटलनी शिक्षणयोजना.—ॲरिस्टोटलना मत प्रमाणे राज्यनो उद्देश नागरिकोने केळवीने तेमने सद्गुणी करवानो

छे. सद्गुण ए राज्यनुं जीवन छे; अने तेनो बीजी स्थितिओनी माफक कुदरत के नसीब उपर नहीं पण स्वेच्छा उपर आधार छे. श्रेष्ठ राज्य पोतानी स्थितिने अनुकूळ थाय तेवुं ज शिक्षण आपे छे. "अने समग्र राज्यनो उद्देश एकज होवाथी ए पण स्पष्ट छे के बधा नागरिकोनी राजकीय केळवणी एकसरखी होवी जोइए; अने तेनी योजना राज्य तरफथी थवी जोइए. + + + + कायदा बांधनारनी फरज छे के तेणे बधा नागरिकोने माटे आ बाबतनी व्यवस्था करवी जोइए." राज्यना जे रहेवासीओ नागरिको नथी, तेमने माटे राज्य तरफथी कशी व्यवस्था थती नथी.

शिक्षण राज्य तरफथी ज अने बधा नागरिकोने सरखुं अपावुं जोइए, एवो निर्णय कर्या पछी ॲरिस्टोटल लखे छे: "हवे ए शिक्षणनां स्वरूप अने ते आपवानी पद्धति संबंधी विचार करवो जोइए. + + + हाल तो शिक्षणनी एवी स्थिति छे के आ प्रश्ननुं कशुं निराकरण थतुं नथी, कोइ पण माणस निश्चयथी कही शकतुं नथी के आपणे माणसोने तेओ पोतानो निर्वाह करी शके तेवी बाबतो शीखववी, के सद्गुण वधारे एवी शीखववी, के भूषण थई पडे तेवी शीखववी? बधां मतना हिमायतीओ छे. जे विषयोनो उद्देश सद्गुणने विकसित करवानो छे तेमां पण ऐकमत्य नथी, कारणके जूदाजूदा लोको जूदाजूदा सद्गुणने पसंद करे छे, अने तेटला माटे जूदांजूदां साधनो सूचवे छे. एटलुं तो सिद्ध छे के जे उपयोगी बाबतो आवश्यक छे ते शीखववी जोइए; पण तेनी साथे एटलुं पण स्पष्ट छे के आपणे सांस्कारिक अने संस्काररहित विषयोनो भेद करवो जोइए, अने मात्र एवा ज उपयोगी विषयो शीखववा जोइए के जेथी ते शीखनाराओ धंधादार न थई जाय. जे कोइ नियोग, कळा, के अभ्यास स्वतंत्र माणसोनां शरीर, आत्मा, अने बुद्धिने सद्गुणनी प्रवृत्तिने माटे अयोग्य करे तेने आपणे धंधानुं नाम आपवुं जोइए. जे कळाओ शरीरनी अधोगति करे छे तेने तो आपणे धंधा कहीए पण छीए; तथा जे द्रव्यसंचय बुद्धिने व्यापृत

करीने तेने अधम करे छे तेने पण एज नाम आपीए छीए. सांस्कारिक कळाओमां पण अमुक सीमा सुधी नैपुण्य मेळववुं ए असांस्कारिक नथी; पण तेमां ए धंधादार माणसोना जेटलुं नैपुण्य प्राप्त करवामां उपलो बाध आवे छे. वळी कोइ पण वस्तु आपणे जे उद्देशथी करीए के शीखीए तेथी पण फेर पडे छे. कोइ पण माणस जे कंइ पोताने माटे, के मित्रोने माटे, के सद्गुणने माटे करे ते असांस्कारिक नथी; पण तेज जो ए बीजा कोइने माटे करे, तो ते लोभी अने गुलामना जेवो छे, एम कही शकाय."

बीजो प्रश्न ए छे के राज्ये व्यवहारने माटे के अवकाशने माटे केळवणी आपवी? आनो उत्तर आपवामां ॲरिस्टोटल समग्र ग्रीक विचारथी अने प्लेटोथी जूदो पडे छे; अने कहे छे के जोके केळवणी तो बन्नेने माटे आपवी जोइए, तोपण अवकाश माटेनी केळवणी व्यवहार माटेनी केळवणीना करतां वधारे महत्त्वनी छे.

वधी केळवणीने माटे ॲरिस्टोटल त्रण सिद्धांतो आपे छे: (१) मननी केळवणीनी पहेलां तननी केळवणी शरू थवी जोइए; (२) विद्यार्थीओने कार्योनां कारणो समजावी शकाय, त्यार पहेलां तेमने कार्यो करतां शीखववुं जोइए; अने (३) शिक्षण क्रीडा नथी अने क्रीडाने माटे नथी.

ॲरिस्टोटल शिक्षणना कालक्रम नीचे प्रमाणे बतावे छे: (१) बाल्यावस्था—ए जन्मथी ते सात वर्ष पूरां थाय त्यां सुधी चाले छे, अने तेमां शरीरनुं संवर्द्धन तथा पाछळथी व्यायामने माटे तैयारी थाय छे; (२) किशोरावस्था—ए आठमा वर्षथी शरू थइने युवावस्था प्राप्त थाय त्यां सुधी चाले छे, तथा तेमां शारीरिक अने मानसिक सरल व्यायाम अपाय छे; (३) युवावस्था–ते एकवीशमा वर्ष सुधी चाले छे, अने तेमां कठिन व्यायाम अपाय छे; अने (४) प्रौढावस्था–तेमां राज्यनां कर्तव्यो चाले छे. आ चारेयमां आत्माना ईश्वरी जीवनने माटे तैयारी थाय छे.

(१.) पहेलां सात वर्षनी केळवणी.—राज्ये बाळकोना जन्म पहेलां ज अने मातापिताना लग्ननी पण पहेलां केळवणी शरू करवी जोइए. समर्थ शरीरनां माणसो ज लग्न करे एवी देखरेख रहेवी जोइए. मांदा के निर्बळ माणसो लग्नने योग्य नथी. लग्नमां पुरुषने माटे सौथी सारी वय ३१ वर्षनी अने स्त्रीने माटे १८ वर्षनी छे. गर्भधारण कर्या पछी स्त्रीए पोताना शरीरनी खास संभाळ लेवी जोइए, हलको खोराक खावो जोइए, अने थोडुंथोडुं फरवुं जोइए. तेनी वृत्तिने कशो आघात न लागे तेवी योजना थवी जोइए. खामीवाळां बाळको जन्मे तेमनो नाश करवो जोइए. दरेक दंपतीने केटलां बाळको होवां जोइए तेनो राज्य तरफथी निर्णय थवो जोइए. बाळक जन्मे के तरत तेना पोषण तरफ खास ध्यान आपवुं जोइए, कारणके ते उपर ज तेना भविष्यना बळनो आधार रहे छे. खोराकमां दूध सर्वोत्तम छे. "बाळक पोतानी वयने घटे तेवी हीलचाल करे तेमां लाभ छे. + + + जे कंइ सहन करवानी तेने टेव पाडवानी जरूर होय, ते पहेलेथी ज पाडवी जोइए. बाळकमां स्वाभाविक गरमी घणी होवाथी तेने टाढ सहन करवानी पहेलेथी ज टेव पाडी शकाय छे. पांच वर्ष सुधी शरीर बराबर संवर्द्धित थाय, तेटला माटे तेने कशा शिक्षणमां के कठिन व्यायाममां नहीं नाखवुं जोइए; मात्र मंदता न थई जाय तेटला माटे सहेज कसरतो कराववी जोइए. रमतो बहु श्रमसाध्य के बहु मंद नहीं होवी जोइए; अने ते भविष्यनी प्रवृत्तिने अनुरूप होवी जोइए. बाळको चीसो पाडे के रडे ते अटकाववुं नहीं जोइए, कारणके एथी पण कसरत मळे छे. तेओ वातचितमां खराब शब्दो न सांभळे, अने गुलामोनी संगतिमां जेम बने तेम थोडो वखत रहे, ते माटे संभाळ राखवी जोइए. राज्यमां खराब चित्रो नहीं रहेवां जोइए. पांचथी सात वर्ष सुधीमां बाळकोए पाछळथी लेवानुं शिक्षण सांभळवाने हाजर रहेवुं जोइए." ए स्पष्ट छे के प्राथमिक शिक्षणमां ॲरिस्टोटलना विचारो प्लेटोना विचारोथी थोडा ज भिन्न छे.

(२) सातथी एकवीश वर्ष सुधीनी केळवणी.—आ वयमां ॲरिस्टोटल पोताना समयने अनुसरीने साहित्य, संगीत, व्यायाम, अने आलेखन शीखववानी सूचना करे छे. साहित्य अने आलेखन व्यवहारमां उपयोगी छे, व्यायाम शक्ति आपे छे, अने संगीतनो उद्देश शंकास्पद छे.

साहित्यमां ॲरिस्टोटल प्लेटोना विचारनुं खंडन करे छे. ते कहे छे के बाळकोनी प्रबळ वृत्तिओ नाटको अने काव्योथी उद्दीप्त थइने स्वच्छ थई जाय छे. कळा ए कृत्रिम अनुभव छे.

आलेखन धंधाओमां उपयोगी छे तेटला माटे नहीं, पण तेथी आकृतिसौंदर्य वधारे सारी रीते समजी शकाय छे तेटला माटे शीखवानुं छे.

व्यायामनी साथे ॲरिस्टोटल शारीरिक संस्कारनी भलामण करे छे, अने कहे छे के व्यायामथी शरीरनां काम सारां थायछे, पण संस्कारथी शरीर पोते सारुं थाय छे. व्यायामनी केळवणीनो उद्देश मल्लो के निर्दय माणसो बनाववानो नथी. तेम करीने तरुणोने बहादूर बनाववानी स्पार्टनोए आशा राखेली; पण मल्ल थवाथी शरीरनां सौंदर्य अने वृद्धिने हानि पहोंचे छे; अने निर्दय थवाथी बहादूर थवातुं नथी. तेटला माटे शारीरिक केळवणीमां आपणो हेतु निर्दयतानो नहीं पण धीरतानो होवो जोइएः कारणके वरु के बीजुं कोइ जंगली प्राणी संकटनी सामे धीरताथी टकी शकतुं नथी; ए करवाने माटे तो धीर माणसनी जरूर छे. अने जेओ बाळकोने कठोर कसरतोमां ज रोकीने बीजी बाबतोमां अज्ञान राखे छे, तेओ मात्र एकज अंशमां तेमने समर्थ करी शके छे, अने तेमां पण वधारे नहीं.

युवावस्था प्राप्त कर्या पछी त्रण वर्ष सुधी तरुणोए घणी थोडी कसरत लेवी जोइए, अने साहित्य, संगीत, तथा आलेखनना अभ्यासमां निमग्न रहेवुं जोइए. ए पछीनो वखत कठिन व्यायाम अने सादा खोराकनो छे, अने तेमां मानसिक श्रम बिलकुल ओछो करी नाखवो जोइए;

(૧.) પહેલાં સાત વર્ષની કેળવણી.—રાજ્યે બાળકોના જન્મ પહેલાં જ અને માતાપિતાના લગ્નની પણ પહેલાં કેળવણી શરૂ કરવી જોઇએ. સમર્થ શરીરનાં માણસો જ લગ્ન કરે એવી દેખરેખ રહેવી જોઇએ. મલ્લો કે નિર્બળ માણસો લગ્નને યોગ્ય નથી. લગ્નમાં પુરુષને માટે સૌથી સારી વય ૩૧ વર્ષની અને સ્ત્રીને માટે ૧૮ વર્ષની છે. ગર્ભધારણ કર્યા પછી સ્ત્રીએ પોતાના શરીરની ખાસ સંભાળ લેવી જોઇએ, હલકો ખોરાક ખાવો જોઇએ, અને થોડુંથોડું ફરવું જોઇએ. તેની વૃત્તિને કશો આઘાત ન લાગે તેવી યોજના થવી જોઇએ. ખામીવાળાં બાળકો જન્મે તેમનો નાશ કરવો જોઇએ. દરેક દંપતીને કેટલાં બાળકો હોવાં જોઇએ તેનો રાજ્ય તરફથી નિર્ણય થવો જોઇએ. બાળક જન્મે કે તરત તેના પોષણ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ, કારણકે તે ઉપર જ તેના ભવિષ્યના બળનો આધાર રહે છે. ખોરાકમાં દૂધ સર્વોત્તમ છે. "બાળક પોતાની વયને ઘટે તેવી હીલચાલ કરે તેમાં લાભ છે. + + + જે કંઇ સહન કરવાની તેને ટેવ પાડવાની જરૂર હોય, તે પહેલેથી જ પાડવી જોઇએ. બાળકમાં સ્વાભાવિક ગરમી ઘણી હોવાથી તેને ટાઢ સહન કરવાની પહેલેથી જ ટેવ પાડી શકાય છે. પાંચ વર્ષ સુધી શરીર બરાબર સંવર્દ્ધિત થાય, તેટલા માટે તેને કશા શિક્ષણમાં કે કઠિન વ્યાયામમાં નહીં નાખવું જોઇએ; માત્ર મંદતા ન થઇ જાય તેટલા માટે સહેજ કસરતો કરાવવી જોઇએ. રમતો બહુ શ્રમસાધ્ય કે બહુ મંદ નહીં હોવી જોઇએ; અને તે ભવિષ્યની પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ હોવી જોઇએ. બાળકો ચીસો પાડે કે રડે તે અટકાવવું નહીં જોઇએ, કારણકે એથી પણ કસરત મળે છે. તેઓ વાતચિતમાં ખરાબ શબ્દો ન સાંભળે, અને ગુલામોની સંગતિમાં જેમ બને તેમ થોડો વખત રહે, તે માટે સંભાળ રાખવી જોઇએ. રાજ્યમાં ખરાબ ચિત્રો નહીં રહેવાં જોઇએ. પાંચથી સાત વર્ષ સુધીમાં બાળકોએ પાછળથી લેવાનું શિક્ષણ સાંભળવાને હાજર રહેવું જોઇએ." એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ઍરિસ્ટોટલના વિચારો પ્લેટોના વિચારોથી થોડા જ ભિન્ન છે.

(२) सातथी एकवीश वर्ष सुधीनी केळवणी.—आ वयमां ॲरिस्टोटल पोताना समयने अनुसरीने साहित्य, संगीत, व्यायाम, अने आलेखन शीखववानी सूचना करे छे. साहित्य अने आलेखन व्यवहारमां उपयोगी छे, व्यायाम शक्ति आपे छे, अने संगीतनो उद्देश शंकास्पद छे.

साहित्यमां ॲरिस्टोटल प्लेटोना विचारनुं खंडन करे छे. ते कहे छे के बाळकोनी प्रबळ वृत्तिओ नाटको अने काव्योथी उद्दीप्त थइने स्वच्छ थई जाय छे. कळा ए कृत्रिम अनुभव छे.

आलेखन धंधाओमां उपयोगी छे तेटला माटे नहीं, पण तेथी आकृतिसौंदर्य वधारे सारी रीते समजी शकाय छे तेटला माटे शीखवानुं छे.

व्यायामनी साथे ॲरिस्टोटल शारीरिक संस्कारनी भलामण करे छे, अने कहे छे के व्यायामथी शरीरनां काम सारां थायछे, पण संस्कारथी शरीर पोते सारुं थाय छे. व्यायामनी केळवणीनो उद्देश मल्लो के निर्दय माणसो बनाववानो नथी. तेम करीने तरुणोने बहादूर बनाववानी स्पार्टनोए आशा राखेली; पण मल्ल थवाथी शरीरनां सौंदर्य अने वृद्धिने हानि पहोंचे छे; अने निर्दय थवाथी बहादूर थवातुं नथी. तेटला माटे शारीरिक केळवणीमां आपणो हेतु निर्दयतानो नहीं पण धीरतानो होवो जोइए: कारणके वरु के बीजुं कोइ जंगली प्राणी संकटनी सामे धीरताथी टकी शकतुं नथी; ए करवाने माटे तो धीर माणसनी जरूर छे. अने जेओ बाळकोने कठोर कसरतोमां ज रोकीने बीजी बाबतोमां अज्ञान राखे छे, तेओ मात्र एकज अंशमां तेमने समर्थ करी शके छे, अने तेमां पण वधारे नहीं.

युवावस्था प्राप्त कर्या पछी त्रण वर्ष सुधी तरुणोए घणी थोडी कसरत लेवी जोइए, अने साहित्य, संगीत, तथा आलेखनना अभ्यासमां निमग्न रहेवुं जोइए. ए पछीनो वखत कठिन व्यायाम अने सादा खोराकनो छे, अने तेमां मानसिक श्रम बिलकुल ओछो करी नाखवो जोइए;

बुद्धिविषयक अने सौंदर्यात्मक छे —सुव्यवस्थित समूहमां व्यक्ति ए एक भाग तरीके रहे छे: ए नीतिविषयक के धार्मिक नथी—तेमां मनुष्येच्छानुं ईश्वरेच्छाने समर्पण नथी; एथी करीने (२) तेमां दरेक मनुष्यने माटे व्यवस्था थती नथी, पण थोडाने ज माटे—समूहना श्रेष्ठ भागने ज माटे थाय छे. नीति व्यक्तिनी नहीं पण समाजनी छे. प्रयत्न पृथक्पृथक् आत्माओने परस्पर सुस्थित करीने सुख उत्पन्न करवानो छे; दरेक आत्माने परमात्माने अनुरूप करवानो नथी. आथी करीने अद्भुत दीर्घदृष्टि अने डहापण होवा छतां ॲरिस्टोटल-नी योजनाथी ज्यां सुधी धर्मनो उच्चतर उद्देश दाखल थयो नहीं त्यां सुधी—मनुष्यनीतिनी उन्नति थई शकेली नहीं.

२९. **शिक्षणनां आवश्यक कारणो.**—पण जोके मनुष्यजीव-नना खरा उद्देशनो निर्णय थया पहेलां शिक्षणनी बधी योजनाओ अपूर्ण रहे छे, तोपण शिक्षणनां जे आवश्यक कारणो ॲरिस्टोटलना प्रख्यात कारणचतुष्टय परथी प्राप्त थाय छे, तेमांथी ज वर्तमान अने भविष्यना बधा शिक्षकोने शुं करवुं तेनी खबर पडे छे. ॲरिस्टोटल कहे छे के दरेक वस्तुनां चार कारणो छे. (१) वस्तुकारण, (२) शक्तिकारण, (३) रूपकारण, अने (४) हेतुकारण. राजनीतिना संबंधमां ॲरिस्टोटल लखे छे के प्रजा ए वस्तुकारण छे; तेमनी श्रेष्ठता ए हेतुकारण छे; ए श्रेष्ठता प्राप्त कराववाने जे राजकीय योजना अथवा रूप निर्णीत थाय ते रूपकारण छे; अने ए योजनानो अमल थाय ते शक्तिकारण छे. इतर पदार्थो तरफ दृष्टि करीए तोपण कारणो एनां ए छे. उदाहरण तरीके छत्री लइए, तो ताप अथवा वरसादथी रक्षण ए हेतुकारण छे; कपडुं, शळिया, लाकडुं, वगेरे वस्तुकारण छे; ताप अथवा वरसादथी रक्षण करवाने जेवी जोइए तेवी आकृति ए रूपकारण छे; निर्णीत थयेली आकृति प्रमाणे छत्री उत्पन्न करवाने कारीगरो महेनत करे ते शक्तिकारण छे. कोइ पण पदार्थ आ चार कारणो वगर उत्पन्न थतो नथी: बधां कारणो आव-श्यक छे: चारथी एक पण वधारे के एक पण ओछुं कारण नथी.

दरेक पदार्थ अमुक हेतु, जरूर के उपयोग होय तो ज उत्पन्न थाय छे; दरेक पदार्थ ए जरूर पूरी पाडवाने योग्य योजना के आकृति थई शके तो ज उत्पन्न थाय छे ; दरेक पदार्थ अमुक वस्तुमांथी ज उत्पन्न थाय छे; दरेक पदार्थ अमुक शक्ति वपराय त्यारे ज उत्पन्न थाय छे. आ कारणचतुष्टय शिक्षणक्रियाने लागु पाडतां स्पष्ट मालुम पडे छे के पूर्ण अथवा श्रेष्ठ जीवन ए हेतुकारण छे; बाळको ए वस्तुकारण छे; तेमने उपरनो हेतु सफळ करवाने आवश्यक ज्ञान अने शक्तिनी प्राप्ति करावे तेवी योजना ए रूपकारण छे; अने ए योजनाने अनुसरनारा शिक्षको ए शक्तिकारण छे. प्रथम बाळकोना स्वभावनुं ज्ञान आवश्यक छे; पछी ए स्वभावने केवी अने केटली पूर्णता आपवी जोइए अने आपी शकाय ए निर्णय आवश्यक छे; ते पछी ए पूर्णता प्राप्त करवाने योग्य योजना आवश्यक छे; अने छेवटे योजना प्रमाणे क्रिया आवश्यक छे. वळी, जेवी रीते इतर पदार्थो उत्पन्न करवामां योजना अने शक्तिना संयोगथी उत्पन्न थयेलां यंत्रो आवश्यक छे, ते प्रमाणे शिक्षणमां पण शिक्षकनां साधनो जूदा-जूदा प्रकारनां ज्ञानो अने इतर वस्तुओ आवश्यक छे. आ कारण-चतुष्टय आपणे स्वीकारीए,—अने स्वीकार्या वगर छूटको नथी, तो तेमांथी घणा अमूल्य सिद्धांतो प्राप्त थाय छे. उदाहरण तरीके:—

१. अमुक राज्य, समाज, अथवा मनुष्य पोताने माटे अथवा बीजां मनुष्योने माटे बाळक अथवा प्रौढने माटे जे कंइ हेतु निर्णीत करे, ते एवो होवो जोइए के वर्तमान वस्तु अने वर्तमान साधनो पर लक्ष राखीने जे श्रेष्ठ योजना रची शकाय तेथी ते सफळ थई शके.

२. उपरना सिद्धांतथी ज फलित थाय छे के शिक्षणयोजनामां दरेक भाग हेतुपूर्वक योजेलो होवो जोइए; अने बधा भागोनो हेतु एक ज होवो जोइए.

३. शिक्षक पोते जे कंइ क्रिया करे तेमां तेणे हेतु उपर निरंतर लक्ष राखवुं जोइए, कारण के हेतु समज्या वगर कदापि रूप समजी शकातुं नथी, तेम ज तेणे बाळकोनुं पूर्ण अवलोकन करवुं

जोइए, कारण के वस्तुना गुणो जाण्या वगर तेने धारेलुं रूप आपी शकातुं नथी.

कोइ कहे, के आ अने आवा बीजा सिद्धांतोथी कंइ शिक्षणकळा एकदम सुधरी जाय तेम नथी, तो ते मान्य छे. एटलुं पण मान्य छे के कारणचतुष्टयना ज्ञानथी ज कंइ मनुष्यजीवनना हेतुनुं, ए हेतु प्राप्त करवानी श्रेष्ठ योजनानुं, के मनुष्यस्वभावनुं ज्ञान थई जतुं नथी. पण कारणचतुष्टयथी एटलुं थई शके छे के आपणे शुं करीए छीए ते जाणीए छीए, अशक्य योजनाओ रचता नथी, अने अनिष्ट परिणामो उत्पन्न करता नथी. शिक्षक थनारने मानसशास्त्रनुं अध्ययन करवानी अने बाळकोनुं अवलोकन करवानी जरूर छे; कोइ पण ज्ञान जो ते बाह्य के आंतर क्रियामां उपयुक्त थाय नहीं तो अनिष्ट छे; बाळकोमांथी ज मनुष्यो थाय छे, माटे तेमनी वधारे संभाळ लेवानी जरूर छे, इत्यादि विचारो हजी पण दुनियाने जेवा जोइए तेवा परिचित थया नथी. प्राचीन अभ्यासक्रमोमां अने प्राचीन शिक्षणपद्धतिओमां एटला वधा फेरफार शाथी थया छे? एटला ज माटे के समजीने अथवा अजाणतां ॲरिस्टोटलनां कारणचतुष्टयनो–अने विशेषे करीने हेतुकारणनो हाल वधारे विचार थाय छे. अभ्यासक्रमोमां कया विषयो आववा जोइए तेसंबंधी हजी सुधी विवाद शा माटे चाले छे? एटला ज माटे के बन्ने पक्षनो हेतु एक नथी; अने हेतु एक छे त्यां रूप संबंधी विचारो मळता नथी. घणा देशोनी केळवणी एटली बधी पछात छे तेनुं शुं कारण छे? एटलुं ज के शिक्षणनी योजना रचनाराओए अमुक हेतुनो स्वीकार कर्यो नथी; योजना वर्तमान वस्तु अने साधनोथी शक्य छे के नहीं तेनो विचार कर्यो नथी; योजनानुं अनुसरण करवाने वस्तु उपर साधनोनो शी रीते उपयोग करवो जोइए तेनो निर्णय कर्यो नथी; अने वस्तु, के साधनो, के हेतुनुं शिक्षकोने यथास्थित ज्ञान छे के केम, तेनी दरकार करी नथी. कारणचतुष्टयने अनुसरीने गंभीर विचार थाय, तो ए बधा दोषो दूर थाय, अने खरी

शिक्षणकळानो पायो नखाय, एम कहेवामां जरा पण अतिशयोक्ति नथी. *

२६. उपसंहार.—छेवटे, ग्रीसनी मनोहर भूमिमांथी प्रयाण करतां पहेलां ॲथन्समां कळाओनुं एटलुं बधुं संवर्द्धन शी रीते थई शकेलुं, ते संबंधी थोडुं सूचन करवानी जरूर छे.

इतिहासको समजावे छे के कोइ पण कळामां पूर्णता प्राप्त थवा माटे समग्र प्रजानो तेनी साथे संबंध थवो जोइए. ॲथन्समां शिल्पीओ अने कविओनी साथे आखी प्रजाने परिचय हतो. कलाव्यापार कंइ थोडी व्यक्तिओनो के थोडी व्यक्तिओना उपयोग माटे नहोतो; बधाथी तेनो उपयोग बनी शकतो. तेनां विजयचिह्नो संग्रहस्थानना गुप्त प्रदेशोमां नहीं, पण सूर्यना प्रकाशमां मूकवामां आवतां; बधा नागरिको तेनी टीका अने प्रशंसा करता, अने ॲरिस्टोटल कहे छे ते प्रमाणे दरेक नागरिक यौवन प्राप्त कर्या पछी सहृदय हतो. सोफोक्लीझ आखां ॲथन्स माटे लखतो; अने आखुं ॲथन्स तेने मान आपतुं. नाटकगृह बधा स्वतंत्र नागरिको माटे खुल्लुं हतुं. फिडियास अने प्रेक्सिटेलिस, स्कोपस अने मायरोन, पित्तळ अने आरसपहाणना पोतानां अद्भुत प्रदर्शनोमां सार्वजनिक धर्म अने सार्वजनिक सुखनुं निरूपण करता. देवालयो अने बजारो, सार्वजनिक कुंजो अने सार्वजनिक अध्वगमार्गोमां ए शिल्पीओ पोतानी अप्रतिम प्रतिमाओने मूकता. सार्वजनिक खजानामांथी छूटथी इनामो आपवामां आवतां; अने खानगी गृहस्थो पण कळानां प्रदर्शनोथी पोतानां भवनोने शणगा-

* उपर सूचव्युं छे ते प्रमाणे ॲरिस्टोटले पोते ज शिक्षणना विषयमां कारणचतुष्टयनो उपयोग करवानी दरकार करी नथी. मने पोताने तेम करवानो विचार डेक्कन कॉलेजना प्रोफेसर बेननो अर्थशास्त्र परनो अद्भुत लेख वांचवाथी ज प्राप्त थयो छे. ए समर्थ लेखके द्रव्योत्पत्तिनी क्रियामां ॲरिस्टोटलनां कारणचतुष्टयनो उपयोग करवाथी प्रचलित अर्थशास्त्रनी बेसुमार भूलो दूर करीने जे सरलता करी आपी छे, ते अनुभवतां मने एम लाग्युं के शिक्षणमां पण ए श्रेणिए विचार करवाथी तेटलो बधो नहीं तोपण घणो लाभ थई शके. प्रस्तुत प्रसंग मात्र ऐतिहासिक होवाथी आ स्थळे ए विचारनुं दिग्दर्शन ज थई शक्युं छे. पण शिक्षणक्रियानुं शास्त्रीय पृथक्करण करवानो कोइ वार प्रसंग आवशे, तो कारणचतुष्टयनो खरो चमत्कार बतावी शकाशे, एम आशा छे.

रवाना करतां नगरने भेट करवामां वधारे सुख मानता. पार्थीनोन बांधतां पेरिक्लीझे कंइ वधारे खर्च आदरवाथी लोकोमां थोडी चर्चा चालेली, ते "तमने नहीं गमतुं होय तो ए भवन हुं मारा पोताना खर्चेथी बंधावीश, अने मारुं पोतानुं नाम शिलालेख उपर मूकीश;" एम कहेवाथी शांत थई गयेली.

आ सार्वजनिक उपभोगनुं ए फळ थयेलुं के गमे ते स्थळे रहेली श्रेष्ठतानी—अने तेनी ज—कदर थती. उत्तेजन आपनारा थोडा होय, त्यां ते थोडानी वृत्तिओने ज अनुकूळ कार्य करनारा प्रसिद्धिमां आवे छे. अने बीजा अंधकारमां रहे छे, तेवुं बनतुं नहीं. पार्थीनोन बांधवानुं, अने तेमां मूकवाने देवी एथीनीनी प्रतिमा बनाववानुं काम करवाने अँथन्सवासीओए तरुण फिडियासनी ज चूंटणी करेली. ए कालमां जे नामो श्रेष्ठ गणातां हतां ते ज हाल पण श्रेष्ठ गणाय छे. आवी रीते ज्यां उत्कृष्ट वस्तुओना उद्भवमां आखी प्रजानी प्रवृत्ति होय, त्यां तेवी वस्तुओ उत्पन्न थाय, तेमां शुं आश्चर्य!

खरे अँथन्समां रहेवुं ए ज एक प्रकारनुं उत्तम शिक्षण मेळववा सरखुं हतुं. ए न्हाना सरखा नगरमां दुनियाना सर्वोत्तम राज्यनियामको, सैनिको, शिल्पीओ, फिलसुफो, अने कविओ वसता. स्हवारथी स्हांज सुधीमां तरुण अँथन्सवासी कंइ कंइ नवीन वस्तुओ जोतोः कोइ चतुर सोफिस्ट साथे वातचित करतो, राजसभामां जइने बेसतो, कोइ समर्थ वक्तानुं भाषण सांभळतो, रस्ताओमां ऊभी करेली प्रतिमाओने निहाळतो, शहेर पासेनां मनोहर उद्यानो अने कुंजोमां फरतो, अने छेवटे कोइ अपूर्व नाटकनी मोहनीनो अनुभव करतो. अँथन्सनां रमणीय आकाश अने पासेना दरियाथी पण उल्लासमां अभिवृद्धि थती. अँथन्सनी हवा ज चमत्कारिक हती; अने अनेक प्रसन्न प्रवृत्तिओनो सुखकर आमोद सर्वत्र प्रसरतो. फरीथी दुनिया पर स्वर्ग आववानुं नथी, अने अँथन्सना जेवा अद्भुत देखावने दुनिया जोवानी नथी.

२७. व्यवच्छेदक संक्षेप.—१. ऐक्य, विस्तार, प्रमाण, अने उद्देशानुसरण ए ग्रीक शिक्षणनां मुख्य लक्षणो छे. ग्रीको मनुष्यना बधा भागोने एक उद्देशने माटे सुयोगमां लाववाने मथे छे. ए उद्देश ते राज्य छे, अने राज्यमां मनुष्यनी बधी शक्तिओने माटे प्रदेश छे, एम मानवामां आवे छे.

२. स्थितिरक्षक स्पार्टा आ उद्देशने छेवट सुधी वळगी रहे छे; अने तेने हानिकारक बधी नवी प्रवृत्तिओ दूर राखे छे. अँथन्स नवी प्रवृत्तिओनो स्वीकार करे छे, अने धीमेधीमे शारीरिक अने मानसिक केळवणी वच्चेनुं योग्य प्रमाण दूर थतां मानसिक केळवणीने प्राधान्य आपे छे, अने छेवटे मनुष्य अने नागरिक वच्चे भेद करे छे.

३. परिणाम ए थाय छे के व्यक्तित्वने अयोग्य महत्त्व मळे छे, अने विनाशनां चिह्नो देखावा मांडे छे.

४. समयना बधा मोटा माणसो ए व्यक्तित्वनो प्रतिरोध करवाने मथे छे. ईस्किलस, ॲरिस्टोफेनीस, पेरिक्लीझ, सोक्रेटीस, झेनोफोन, प्लेटो, ॲरिस्टोटल, ए बधा व्यक्तित्वनी विरुद्ध प्रयत्न करे छे. आमांना केटलाएक बुद्धिनी बधी प्रवृत्तिओनी छेक अवगणना करीने मनुष्यने फरी नागरिक मात्र करी नाखवाने मथे छे; बीजा केटलाएक ए अशक्य मानीने व्यक्तिनी स्वतंत्र प्रवृत्तिओने एवी रीते व्यवस्थित करवानो प्रयास करे छे, के जेथी ते राजकीय प्रवृत्तिने अनुकूळ थई रहे.

५. ए बीजाओ व्यक्तिना प्रदेशने राज्यना प्रदेशथी उच्चतर मूके छे; अने परिणाम ए थाय छे के निदिध्यासन व्यवहारना करतां उच्चतर छे, अने नागरिक तथा राज्य बन्ने व्यक्तिने माटे छे, एम ठरे छे.

६. प्लेटो अने ॲरिस्टोटल वस्तुतः एम कहे छे के मनुष्य आ जिंदगीमां बीजा मनुष्योनां संबंधमां नागरिक छे; तथा ईश्वरना संबंधमां

ज तेनुं व्यक्तित्व छे. तेओ व्यक्तिओने उच्चतर जीवननी आशा आपे छे, ते एटला माटे के तेओ राजकीय जीवननी विरुद्ध प्रयत्न करे नहीं ; अने स्वर्ग मेळवे ते पहेलां आ लोकनी सेवा करे.

७. **प्लेटो** अने **ॲरिस्टोटलनी** योजनाओथी **ग्रीसनी** अधोगति अटकती नथी, एक वखत चलित थई गयेली नीति फरी दृढ थती नथी, छेवटे **ग्रीसनां** न्हानां राज्यो तूटी जाय छे; अने राजकीय प्रवृत्ति पोतानी मेळे नाश पामे छे.

८. तोपण शिक्षणना विषयमां **ग्रीस** पासेथी जेटलुं शीखी शकाय छे, तेटलुं बीजा कोइ देश पासेथी शीखी शकातुं नथी. धर्म सिवाय बीजा विषयोमां **ग्रीक** चिंतकोना विचारो परम गंभीर छे; अने शिक्षण संबंधी केवी रीते विचार करवो, अने तेमां कयेकये स्थळे दृष्टि राखवी, ए तेओ ज आपणने शीखवे छे. **ॲरिस्टोटलनां** कारण-चतुष्टयमांथी ज खरी शिक्षणकळानो जन्म थाय छे.

प्रकरण ३.

रोममां शिक्षण.

रोमन शिक्षणना बे कालभाग.—आपणे जोयुं के **ग्रीसमां** शिक्षणनी बे भिन्नभिन्न पद्धतिओ प्रचलित हती ; **स्पार्टामां** बुद्धिसंस्कारना कशा अंश वगरनुं समरशिक्षण हतुं, अने **अॅथन्समां** एवी पूर्ण योजना हती के शारीरिक अने मानसिक शक्तिओनो सुयोग थतां **पेरिक्लीझना** शब्दो याद करीने **थुकीडीडीस** कहे छे ते प्रमाणे " निर्बळ थया वगर मनुष्यो विचारवंत थता. "

रोमना विशाळ इतिहासमां आ बन्ने पद्धतिओनुं अनुक्रमे अनुसरण थयेलुं छे. बहुशासनना समयमां छेक **ग्रीस** सर करवामां आव्युं त्यां सुधी **स्पार्टन** प्रतिना शिक्षणनुं गौरव हतुं ; अने शहेनशाहतना वखतमां **अॅथन्सना** शिक्षणनो महिमा वधेलो, तथा साहित्य अने वक्तृत्वने अभ्यासविषयोमां प्रथम पद आपवामां आवेलुं.

१. **प्राचीन रोमनोमां शिक्षण.**—इ. पू. त्रीजी सदीनी आखर सुधी **रोममां** शाळाओ न हती. त्यां सुधी **रोमनोने** मावाप अने कुदरत सिवाय बीजा शिक्षको न हता. शिक्षण शारीरिक अने नीतिविषयक, अथवा बरावर कहीए तो समर अने धर्म संबंधी हतुं. एक तरफ व्यायामनी व्यवस्था हती, अने बीजी तरफ देवदेवीओनी नामावलिओनो पाठ हतो. आ उपरांत बार टेबलोना **रोमन** कायदाओनुं शिक्षण हतुं. आ स्वाभाविक शिक्षणमांथी परम समर्थ, बहादूर, कवायती, अने देशाभिमानी नरोनो जन्म थयेलो. **रोम** नागरिक अने सैनिक सद्‌गुणोनी विशाळ शाळा जेवुं हतुं. **अॅथन्सनी** माफक **रोमने** शारीरिक अने मानसिक पूर्ण संस्फोटननी अंतिम इष्ट तरीके अपेक्षा न हती ; **रोमनी** प्रवृत्ति हेतुपूर्वक व्यावहारिक हती, अने त्यां व्यवहारोपयोगना ज विचारो हता. उत्कृष्ट आदर्शनी **रोमने** महाकांक्षा न हती ; तेने फकत पोताना सैनिको अने नागरिकोने शिक्षण

मळे, तथा तेओ अधीन अने देशप्रेमी थाय, ए ज कर्तव्य हतुं. मनुष्यत्वनी तेने कल्पना न हती ; रोमनत्वनो ज तेने परिचय हतो.

अने उपरना उमदा गुणो छतां प्राचीन रोमनोमां मोटा दोषो हता. तेमने बुद्धि अने हृदयनां लालित्य तरफ तिरस्कार हतो, अने सहृदयतानो तेमनामां छेक ज अभाव हतो. संस्थिति अने जातिनी असरने दूर मूकीए, तो तेमना व्यावहारिक गुणोनां त्रण चार मुख्य कारणो मालुम पडे छे. पहेलुं कारण तो ए हतुं के तेमनुं कुटुंबनियमन दृढ हतुं. पितानो अधिकार निरंकुश हतो; अने ए अधिकारने ज अनुरूप फरजंदोनी अधीनता हती. बीजुं कारण ए हतुं के रोमन कुटुंबमां अॅथन्सना करतां स्त्रीनी पदवी उच्चतर हती. तेने लगभग पुरुषनी समान गणवामां आवती. ते कुटुंबवर्गनी अधिष्ठात्री अने बाळकोनी शिक्षक हती. "मेट्रन" अथवा मातृ ए पदना उच्चारमां ज अमुक गौरवनो भास थाय छे. कोरिओलेनस के जेणे पोताना देशनी सामे हथियार उपाडेलां, तेनाथी पण पोतानी मातुश्री वेटूरिआनां अश्रु सहन थई शक्यां न हतां.* कुलीन कोर्नीलिया† पोताना पुत्रोनी शिक्षक हती, अने तेमने "मारां मनोहर रत्नो" करीने कहेती. आ उपरांत कुटुंबप्रवृत्तिनी साहाय्यमां धर्मप्रवृत्ति हती. एवी दंतकथा हती के धावण छोडावतां एक देवी बाळकने खातां अने बीजी देवी पीतां शीखवती. आगळ जतां चार देवीओ तेने पगली भरतां शीखवती, अने तेना बे हाथ पकडी राखती. आ बधा वहेमोने लीधे रोमना साधारण कामकाजमां पण नियम जोवामां आवतो. माणसो जाणे दैवी हवानो अनुभव करता. छेवटे तरुण रोमन बार टेबलो एटले स्थानिक

---

* कोरिओलेनसे रोमने घेरो घाल्यो, ते वारे घणा माणसोए तेने उठावी लेवानी विज्ञप्ति करेली, पण तेणे मानेलुं नहीं. छेवटे तेनी माता वेटूरिआ तेनी स्त्री अने बीजी केटलीएक 'मेट्रनो' ने लइने तेनी छावणीमां गई ; अने तेमना रुदनथी द्रवित थइने तेने घेरो उठाववो पडेलो.

† सिपिओनी पुत्री; अने ग्रॅकसनी स्त्री. तेना पुत्रो टाइबीरियस अने केइयस रोमना इतिहासमां प्रसिद्ध छे.

कायदानो अभ्यास करतो; अने ए प्रमाणे न्हानपणथी ज काय-दाने स्वाभाविक, अनुल्लंघनीय, अने पवित्र गणवानी तेने टेव पडती.

३. **ग्रीसनो समागम.**— पण आवी स्थिति लांबी वार नभी नहीं. **ग्रीसनी** असर थतां **रोमन** सरलतामां फेरफार थयो, अने **हॉरेस**‡ कहे छे ते प्रमाणे पराजित **ग्रीसे** पोताना संस्काररहित विजेता पर विजय मेळव्यो. इ. पू. त्रीजी सदीनी आखरमां सा-हित्य अने कलानो शॉक **रोममां** दाखल थयो, अने पुरातन कालना कठोर शिक्षणनुं परिवर्तन थयुं. **रोमनोने** पण सुघटित वाक्यो अने निर्देशचातुर्यमां रस पडवा लाग्यो. शाळाओ उघाडवामां आवी, अने वाणीविदग्धो तथा फिलसुफोए शिक्षणनुं काम उपाडी लीधुं. मावापोए फरजंदोने केळववानुं पोताना हाथमांथी छोडी दीधुं. **ॲथन्सना** रिवाजने अनुसरीने तेओ बाळको गुलामोने सोंप-वा लाग्यां, अने ते पण गुलामोना दोषो के दुर्गुणो संबंधी कशो विचार कर्या वगर.

प्लुटार्क लखे छे, के "गुलामोमां जे तेमने सारा मालुम पडता, तेमांना कोइने कृषिमां, कोइने सफरमां, कोइने व्यापारमां, अने कोइने घरनां कामकाजमां तेओ वापरता. अने कोइ गुलाम जो दारूबाज, अल्पाहारी, अने बधां काम माटे नालायक मालुम पडतो, तो तेने तेओ बाळकोनी देखरेखनुं काम सोंपता. पण ए काममां तो एकीलीझना गुरु **फिनिक्सना** जेवा स्वभावना आदमीओनो नियोग करवो जोइए."

४. **रोममां प्रख्यात शिक्षको शा माटे थयेला नहीं!—ऑगस्टसना** वखतमां **लाटिन** साहित्यनो कीर्त्तिकाल हतो, अने तेमां पेरिक्लीझना वखतनी माफक **प्लेटो** के **ॲरिस्टोटलना** जेवो कोइ विचारवान शिक्षणशास्त्री पेदा थयो नथी, ए जाणीने आपणने आश्चर्य थाय छे. पण आनुं कारण एटलुं ज छे के **रोमनोने** व्यवहारनी दृष्टिमर्यादाथी

‡ रोमनो एक प्रख्यात कवि.

वहारनां कोइ पण शास्त्र तरफ अभिरुचि ज थयेली न हती. व्यावहारिक विषयोमां (उदाहरण तरीके कायदामां) तेमणे उत्कृष्ट पद मेळव्युं छे; अने शिक्षणशास्त्रने जोके एक दृष्टिए व्यावहारिक गणी शकाय, तोपण तेमां सूक्ष्म सत्योनो विचार, जनस्वभावनुं ज्ञान, अने भविष्यनी कल्पनानो समावेश थतो होवाथी तेमां रोमन बुद्धिने कुतूहल थाय तेवुं न हतुं. सिसरो पण पोतानी भभकदार भाषामां प्लेटोनुं भाषांतर करती वखते आ विषयो संबंधी स्वल्प ज विचार करे छे.

वळी एटलुं पण ध्यानमां राखवानुं छे के रोमनोए शिक्षणने सार्वजनिक के राजकीय कर्तव्य तरीके कोइ पण काले गण्युं ज नथी. बार टेबलना कायदामां बाळकोने शिक्षण आपवा संबंधी नियम नथी. क्विन्टिलियनना वखत सुधी रोममां सार्वजनिक शाळाओ न हती, अने शिक्षणनुं ज काम करनारा माणसो न हता. ऑगस्टसना समयमां दरेक शिक्षकनी पोतानी जूदी पद्धति हती. सिसरो कहे छे, के "अमारा वडवाओनी एवी इच्छा न हती के बाळकोने एकसरखा नियमो प्रमाणे शीखववुं, अने ते नियमो कायदा तरीके प्रसिद्ध करवा;" अने पोलीबियस रोमन व्यवस्थामां ए खामी कहाडे छे, तोपण सिसरोए ए दोष जोयो नथी.

५. सिसरो.—सिसरोनां पुस्तकोमां शिक्षण विषे थोडुं ज विवेचन मालुम पडे छे. अने तोपण ए प्रख्यात वक्ताए कह्युं छे, के "छोकराओने केळववां तेना करतां राज्यनी आपणाथी कइ वधारे सारी के मोटी सेवा बनी शके तेम छे?" पण ते पोताना देशने माटे लांबां अने सुघटित व्याख्यानो मात्र लखीने संतोष मानतो; अने तेनामां सर्गशक्ति करतां वाक्चातुर्य वधारे हतुं.

६. क्विन्टिलियन (इ. स. ३५–९५).—ऑगस्टसना वखत पछी वाक्चातुर्यनुं मान वधतुं गयुं. शिक्षणप्रवृत्ति राजसभामां छटादार भाषण करवानी शक्ति उत्पन्न करवामां आवी रही. पण ए साधारण

वाक्पंडितो के जे भाषानां बाह्य स्वरूपमां ज निमग्न रहेता, अने जेमने सेन्ट ऑगस्टाइन "शब्दोना व्यापारी" कहे छे, तेमांथी एक उन्नतर पंडितने आपणे जूदो मूकवो जोइए. ए पंडिते बुद्धिसंस्कारथी वाक्चातुर्यने भिन्न कर्युं न हतुं. ए पंडित ते वक्तृत्व संबंधी प्रख्यात ग्रंथ लखनार क्विन्टिलियन.

२६ वर्षनी वये ए रोममां प्रथम स्थपायेला वक्तृत्वाध्यापकना आसने विराज्यो हतो, अने ते पछी पादशाह डोमीशियने पोताना भाइना पुत्रोने शिक्षण आपवाने तेनी नीमणुक करी हती. ए प्रमाणे गृहशिक्षण अने सार्वजनिक शिक्षण बन्नेनो तेने अनुभव थयेलो.

७. वक्तृत्वनी पद्धति.—आ पुस्तकनी आकृति अलंकारशास्त्रनी छे, पण घणे अंशे तेमां शिक्षणकळाविज्ञाननुं निरूपण छे. कर्ता खरुं जोतां भविष्यना वक्तानी केळवणी पारणामांथी ज शरू करे छे, धात्रीओने सूचना आपे छे, अने न्हानी वातो कहेवानो कशो अनादर नहीं राखतां क्रमेक्रमे शिष्यना समग्र शिक्षणने अनुसरे छे. पोताना उत्कृष्ट आदर्शमां वक्तृत्वनो डहापण साथे अभेदारोप करवाने लीधे तेने नीतिशिक्षणमां पण उतरवुं पडे छे.

८. ग्रंथनी सामान्य योजना.—प्रथम विभागमां सामान्य शिक्षणनुं निरूपण छे; अने तेमांनी सूचनाओ बधा बाळको, जे वक्ता थवाना न होय तेमने माटे पण उपयोगी छे.

"तमने पुत्रप्राप्ति थई छे? त्यारे पहेलेथी तेने माटे ऊंचामां ऊंची आशा बांधजो:"—आ प्रमाणे **क्विन्टिलियन** प्रारंभ करे छे. ते धारे छे के जनस्वभाव माटे उत्कृष्टतम विचार बंधाय, अने तेनां प्रस्फोटन माटे उत्कृष्टतम उद्देशनी योजना थाय, तेमां कशुं अयोग्य छे ज नहीं. जे स्वभाव शिक्षणने प्रतिकूळ छे ते अस्वाभाविक छे. प्रायशः स्वभाव दोषास्पद होतो ज नथी, पद्धतिमां ज भूल थाय छे.

९. शिशुशिक्षण.—बाळकनी धात्रीओ सद्गुणी अने डाही होवी जोइए. क्रिसिपसनी माफक **क्विन्टिलियन** धात्रीओमां विद्वत्तानी

तो अपेक्षा करतो नथी ; पण तेनी वाणी विशुद्ध जोइए एटलुं ते कहे छे. बाळकोनी प्रथम भावनाओ चिरस्थायी होय छे. "नवा कळशोमां नाखेला प्रथम मधनी वास पछीथी छेक नष्ट थती नथी; अने एक वखत रंगायेली ऊनमां फरीने पहेलांनी उज्वलता आवती नथी." **क्विन्टिलियन** बाळकने स्वभाषा शीखव्या पहेलां **ग्रीक** शीखववानो विचार करे छे ; अने एमां ते सोळमी अने सत्तरमी सदीना **फ्रेंच** साक्षरो बाळकने **फ्रेंच** पहेलां **लॉटिन** शीखववानी सलाह आपता, तेमना जेवा भ्रममां पडे छे.

वळी अभ्यास वखतसर शरू करवो जोइए. "बाळकनां पहेलां वर्षोनो उपयोग करजो, कारणके ते समयना शिक्षणमां स्मरणशक्तिनुं ज काम पडे छे. अने बाळकनी स्मरणशक्ति सारी होय छे."

ज्यारे बाळकनी वृत्ति क्षुभित नहीं करवा माटे **क्विन्टिलियन** सलाह आपे छे, त्यारे आपणे जाणे कोइ आधुनिक शिक्षकनी वाणी सांभळता होइए तेवुं लागे छे. "तेनो अभ्यास तेने रमत जेवो लागे तेम करजो; तेने प्रश्नो पूछजो; सारा उत्तर आपे त्यारे प्रशंसा करजो ; अने कोइ वार पोते थोडुंघणुं डहापण मेळव्युं छे, एवी वृत्ति तेने अनुभववा देजो.

१०. **वांचन अने लेखन.**—**क्विन्टिलियन** कहे छे के बाळको अक्षरोनी आकृति समजे त्यार पहेलां तेमनो क्रम अने तेमनां नाम तेमने कहेवां ए खोटुं छे. ते हाथीदांतनी अक्षराकृतिओनी भलामण करे छे, अने जणावे छे के बाळको तेमने हाथमां लेतां, जोतां, अने तेमनां नाम पाडतां खुश थाय छे.

लेखनमां बाळकनो हाथ दृढ करवाने अने अशुद्ध गति करतां तेने अटकाववाने ते कोतरेला अक्षरवाळी काष्टनी पाटी उपर हाथ वाळतां शीखववानी सूचना आपे छे ; अने कहे छे के धीमेधीमे अनुलेखनपुस्तकोमां नीतिसूत्रो पण आववां जोइए. कोइ पण बाबतमां ते उतावळनी सलाह आपतो नथी. ते लखे छे, के "जलदी वांचतां शीखववानो प्रयत्न करवाथी ते आवडवामां केटली वार लागे छे, तेनी आपणने भाग्ये ज कल्पना आवी शकशे."

११. सार्वजनिक शिक्षण.—क्विन्टिलियने सार्वजनिक शिक्षणनां श्रेयस्कर परिणाम माटे जे कह्युं छे ते उत्कृष्ट छे; अने रॉलिने पण तेनुं अनुकरण मात्र कर्युं छे. आपणे तेमांथी एक ज अवतरण अहीं आपीशुं. "आपणे ज आपणां बाळकोनी नीति बगाडीए छीए. न्हानपणथी ज तेमने वैभव बतावी अशक्त करीए छीए. शिक्षणनी जे नरमाशने आपणे वहाल कहीए छीए, ते शारीरिक अने मानसिक शक्तिने निर्बल करे छे....बाळकोने उच्चार करतां शीखव्या पहेलां आपणे तेने स्वाद ओळखतां शीखवीए छीए. तेओ आराम खुरसीओमां उछरे छे; जमीनने अडे त्यारे बन्ने बाजुए अनुचरो तेमने आधार आपे छे. तेओ कंइ अश्लील बोले तो आपणे प्रसन्न थइए छीए. निर्माल्य युवानोना मुखमांथी पण जे वचनो आपणने असह्य थई पडे, ते आपणे सांभळीए छीए; अने तेमने हसीने चुंबन करीए छीए. तेमना वर्तनथी पछी आपणने विस्मय थवानुं क्यां कारण रह्युं? आपणे ज तेमने बधुं शीखव्युं छे." आ परथी सूचित थाय छे के क्विन्टिलियनना समयमां प्राचीन मर्दानीनो क्षय थवा लाग्यो हतो.

१२. शिक्षकोनुं कर्तव्य.—रोममां इ. स. नी पांचमी सदीमां शिक्षकनी फरज संबंधी उत्कृष्ट कल्पना हती: "तेनुं पहेलुं काम ए छे के बाळकनुं मन अने वर्तन केवुं छे ते बनती पूर्णताथी शोधी कहाडवुं. स्मरणशक्ति, अनुकरणवृत्ति, अने अकालपरिणतिनां दुष्परिणाम संबंधी योग्य सूचनाओ परथी मानसशास्त्रना विषयमां क्विन्टिलियननी सूक्ष्मदृष्टि स्पष्ट थाय छे. नीतिशिक्षणमां पण एनी दृष्टि ओछी सत्यग्राहक नथी. ते कहे छे: "बीक केटलाएकने निवारे छे, अने केटलाएकने निर्बळ करे छे...हुं तो जे बाळकने प्रशंसानी असर थाय, जेने कीर्त्ति प्रोत्साहित करे, अने जेने दोष थतां आंसु आवे, तेने वधारे पसंद करुं छुं."

क्विन्टिलियन सोटीना उपयोगनी विरुद्ध मत आपे छे, जोके ते

कहे छे, के "रिवाज तेनी रजा आपे छे, अने क्रिसिपस पण तेने नापसंद करतो नथी."

१३. **व्याकरण अने वाक्पाटव.**—पोताना समकालीनोनी माफक **क्विन्टिलियन** अभ्यासना बे विभाग करे छे,—व्याकरण अने वाक्पाटव. "बाळकने वांचतां लखतां आवडे, एटले तेने वैयाकरणना हाथमां मूकवो जोइए." व्याकरणना बे विभाग हता,–वाणीशुद्धिनी कळा, अने काव्यनी समजण. व्याकरणनियमोना अभ्यासनी साथे निबंध अने कथानकलेखनना प्रयोगो चालता. ए ध्यानमां राखवा जेवुं छे के **क्विन्टिलियन** व्युत्पत्तिने उच्च पद आपे छे, अने मोटेथी वांचवानुं आवश्यक गणे छे. "बाळक सारी रीते वांची शके, तेटला माटे तेने जे वांचतो होय तेमां समजण पडेली होवी जोइए . . . . काव्य वांचती वखते तेणे अवाजमां मिथ्यागौरव न बतावबानी संभाळ राखवी. वांचननी ए पद्धतिने ज उद्देशीने सीझरे नीचेनी खूबीदार टीका करेली: 'तमे जो गाता हो, तो तमारुं गान निर्माल्य छे; अने जो वांचता हो, तो गावानी शी जरूर छे!"

१४. **शास्त्रोनो समभ्यास.**—**क्विन्टिलियन** बाळकने व्याकरणना संकुचित प्रदेशमां ज राखे छे एम नथी. बाळक केटलीएक चीजो साथे शीखी शके एवी प्रतीति होवाथी एक ज काळे तेने भूमिति, संगीत, अने फिलसुफी शीखववानी ते भलामण करे छे:–"शुं तेणे व्याकरण एकलुं ज प्रथम शीखवुं, अने भूमिति शीखती वखते ते भूली जवुं! एवी रीते तो तमे कृषिकने एम सलाह आपशो के क्षेत्रो, द्राक्षवल्लिओ, अने कुंजोनी संभाळ लेती वखते पशुओ, वाडीओ, अने मधमाखीओनो विचार करवो नहीं.''

वेशक, **क्विन्टिलियन** आ बधा विषयोना शिक्षणने वाक्चातुर्यनां साधन तरीके गणे छे. फिलसुफी के जेमां सत्यान्वेषणना शास्त्रनो, प्राकृतिक शास्त्रनो, अने नीतिशास्त्रनो समावेश थाय छे तेमांथी वक्ताने विचारो मळे छे, अने ते परथी तेने कलानैपुण्य प्राप्त थाय छे. भूमिति

सत्यान्वेषण साथे संबद्ध होवाथी मनने केळवे छे, अने सत्य तथा असत्यनो भेद जोतां शीखवे छे. अने संगीत पण वक्तृत्व माटे उत्तम साधन छे, कारणके तेथी स्वारस्य अने सौंदर्यनुं रहस्य समजाय छे.

१८. **फिलसुफीनी शाळाओ.**—वक्तृत्वनी शाळाओनी साथे ज रोममां फिलसुफीनी पुष्कळ शाळाओ हती, अने तेमनो उद्देश नीतिशिक्षणनो हतो. रोमनोना सद्गुणो नष्ट थवा लागेला, ते कंइ शिक्षणना अभावने लीधे नहीं. ग्रीसनां बधां प्रख्यात दर्शनोना रोममां निरूपको हता. झीनो, एपिक्युरस, पाइथॅगोरस, सोक्रेटीस, प्लेटो, अने ॲरिस्टोटल, ए बधाना विचारो शीखववामां आवता. पण ए शिक्षकोनां नाम रह्यां नथी.

१९. **सेनेका.**—इ. स. नी पहेली सदीना आ बधा फिलसुफो अने नीतिमीमांसकोमां सेनेका अग्रणी छे. अलबत्त, तेणे एके दर्शननी स्थापना करी नथी ; पण पोतानां पुष्कळ पुस्तकोने लीधे ते समकालीनोमां प्राचीन सद्गुणोना थोडा अंशो राखी शकेलो. तेणे लुसिलियस पर लखेलां पत्रोमां बुद्धिविषयक अने नीतिविषयक सूक्ष्मदृष्टि प्रदर्शित थाय छे, अने तेमां शिक्षणकळा संबंधी पण केटलीएक सूचनाओ छे. सेनेकानो उद्देश व्यावहारिक छे, अने "आपणे शाळानी खातर भणवानुं नथी, पण व्यवहारनी खातर भणवानुं छे"—ए विचारने ते अनुमोदे छे. अनियमित अने अव्यवस्थित वांचन, के जेथी बुद्धिने कशो लाभ थतो नथी, तेना पर ते टीका करे छे ; अने छेवटे एक ज पुस्तकनुं तलस्पर्शी करीने पूर्ण अध्ययन करवानी ते भलामण करे छे. बीजा पत्रमां ते लखे छे, के आपणा विचारोने स्पष्ट करवानो श्रेष्ठ उपाय ए छे के ते विचारो बीजाने जणाववा. शीखवानो श्रेष्ठ मार्ग शीखववुं ए छे; अने कही बताववाना करतां करी बताववाथी उद्देश वहेलो पार पडे छे.

१७. **प्लुटार्क** (इ. स. ५०-१३८).—रोमन सुधाराना छेला कालमां प्लुटार्क अने मार्कस ऑरीलियस ए बे नाम आपणुं आकर्षण करेछे. प्लुटार्क जोके बीओशियामां जन्म्यो हतो, अने ग्री-

कमां लखतो हतो, तोपण तेने रोमन सलतनतनो आदमी गणी शकाय. जूदेजूदे वखते ए रोममां रहेलो, अने डोमिशियनना वखतमां त्यां एक पाठशाळा स्थापीने फिलसुफी, साहित्य, अने इतिहास पर तेणे व्याख्यानो आपेलां. ए विलक्षण शिक्षणनुं स्वरूप आपणने मळेलां घणां पुस्तको परथी समजी शकाय छे.

१८. द्वंद्वचरितो.—प्लुटार्कनां द्वंद्वचरितोए दुनियानी नीति अने प्रवृत्ति उपर ऊंडी असर करी छे. फ्रान्सनो चोथो हेन्री कहेतो, के "ए पुस्तक जाणे मारुं हृदय होय, अने ते शुद्ध सद्गुणोनी सूचना आपतुं होय, तेवो मने निरंतर अनुभव थयो छे." मॉन्टेननुं ए प्रियतम पुस्तक हतुं, अने शेक्सपियरे पोताना नाटकोमां प्रसंगोपात्त तेनापर आधार राखेलो. एलफिन्स्टोने साहित्य तरफ आकर्षनार एज; अने शिलर, बेनजामिन फ्रेंकलिन, नेपोलियन, अने मेडम रोलॅन्ड, वगेरे भिन्नभिन्न स्वभावनां मनुष्योनुं वहालुं पुस्तक पण एज. सर विलियम नेपियर पोतानी छेल्ली बिमारीमां पोताना जामाताने प्लुटार्कना महापुरुषोनां वृत्तांतो कही बतावतो. ईमर्सन "पुस्तको" संबंधी पोताना निबंधमां लखेछे, के "न्हानामांन्हानी लाइब्रेरीमां पण प्लुटार्क वगर चाले नहीं......इतिहासनुं श्रेष्ठ तत्त्व ए द्वंद्वचरितोमां रह्युं छे. पण ए पुस्तकनी प्रशंसा करवी निरर्थक छे, कारणके दुनियाए तेनी किंमत जाणी छे, अने न्युसपेपर जेटली सस्ती किंमते तेनी बेसुमार आवृत्तिओ मळी शके छे." मिल्टन, वडर्स्वर्थ, ब्राउनिंग, वगेरे कविओ अने बीजा अनेक साक्षरोए प्लुटार्क पासेथी प्रसंगो लीधा छे.

१९. बाळकनी केळवणी विषे निबंध.—ए प्रख्यात निबंध शिक्षणने ज उद्देशीने लखायेलां पुरातन पुस्तकोमां प्रथम छे. केटलाएक जर्मन टीकाकारो ए प्लुटार्कनुं लखेलुं छे के केम, ए बाबत शंका उठावे छे, पण ए विवादमां आपणे उतरवुं निरर्थक छे; कारण के ए टीकाकारो पण एटलुं तो स्वीकारे छे, के ए निबंधनो लेखक प्लुटार्कना परिचयनो ज कोइ माणस हतो, अने निबंधमां प्लुटार्कना ज विचारोनुं विवेचन छे.

आ पुस्तकमां प्राथमिक शिक्षण संबंधी केटलीएक रसिक सूचनाओ छे, पण तेनो संक्षेप अहीं आपी शकाय तेम नथी. आपणे निबंधना मुख्य विचारने, तेना विशेष लक्षणने ज बतावीशुं: ते कुटुंबना महत्त्वनी कल्पना छे. प्लुटार्क जे जनमंडळनो विचार करेछे, तेमां शिक्षणनुं कर्तव्य ते राज्यने नहीं, पण कुटुंबने ज सोंपेछे. साधारण केळवणी माटे सार्वजनिक शाळाओने ते जरूरनी मानतो नथी. मावापना निरीक्षण नीचे अने एकाद खानगी गुरुना हाथ नीचे अध्ययन कर्या पछी फिलसुफोनां भाषणो सांभळवाने अने काव्यो वांचवाने कोई पण तरुण प्रवास पर जई शके, एवी प्लुटार्कनी सूचना छे.

२०. स्त्रीकेळवणी.—प्लुटार्क कुटुंबने जे उन्नत कार्य सोंपे छे, तेथी स्त्रियोनी स्थिति उच्चतर थायछे. दांपत्योपदेशनो निबंध के जे झेनोफनना स्त्रीशिक्षणनुं स्मरण करावे छे, तेमां ते स्त्रीने कुटुंबनी अंदर योग्य पदवी आपे छे. कुटुंबना पोषणमां अने बाळकोना शिक्षणमां ते स्त्रीने पुरुषनी सहचरी बनावे छे. धात्रीनुं काम माताने ज करवानुं छे. ते सरळतार्थी कहे छे, के "विधिए स्त्रीने स्तनद्वय आपेलुं छे, ते एवा हेतुथी के वखते युग्मनो जन्म थाय, तो पोषणनुं झरण बन्नेने मळी शके." बालशिक्षणमां भाग लेवाने स्त्री पोते पण सुशिक्षित होवी जोइए. प्लुटार्क तेने माटे ऊंचामां ऊंचा विषयो, जेवा के गणित अने फिलसुफीनी भलामण करे छे. पण अभ्यास करतां तेना स्वाभाविक गुणो उपर ते वधारे आधार राखे छे. ते कहे छे, के "स्त्रियोमां हृदयनुं सौकुमार्य मनोहर वदनथी, मधुर वाणीथी, स्नेहमयी लालित्यथी, अने शीघ्र संवेदनथी घणुं वधी जाय छे.

२१. शिक्षणमां कवितानुं कर्तव्य.—प्लुटार्क प्लेटोनी माफक कविओनो छेक अनादर करतो नथी, पण जेनामां कवित्वना आवेगनी साथे नीतिनो आवेग पण प्रबळ होय, तेवा कविओने वांचवानी ते भलामण करे छे. ते कहे छे, के "लाइकरगसे ज्यारे केटलाएक माणसो पानप्रसक्त मालुम पडेला, त्यारे तेणे चारे तरफ फरीने द्राक्षना वेलाओनो नाश करेलो. पण

तेम करवामां तेणे बहु बुद्धि वापरेली, एम लागतुं नथी. बहेतर तो ए के तेणे दरेक द्राक्षमंडपनी पासे कुवो खोदाववो जोइतो हतो, के जेथी प्लेटोना कहेवा प्रमाणे मत्त देव पण अमत्त देवनी संगतिथी स्थिरता ग्रहण करे."

२१. नीतिशिक्षण.—मुख्यत्वे करीने प्लुटार्क नीतिशिक्षक छे. जो के ग्रीक फिलसुफोना उन्नत नीतिसिद्धांतोमां ते वृद्धि करतो नथी, तो पण उत्कृष्ट उपदेश अने विचारो वर्तनमां शी रीते प्रतिफलित थाय ते संबंधी योजनाओनो ते गंभीर विचार करे छे. ते कहे छे, के "जे विचार चारित्रमां संक्रांत न थाय, तेथी अतिरिक्त रहे, ते निरर्थक छे." तेनी इच्छा तो एवी के तरुणो नीतिनां व्याख्यानो सांभळीने आवतां वधारे डाह्या थवानी साथे वधारे सद्गुणी पण थवा जोइए. उत्कृष्ट सूत्रो जो कार्यमां प्रतिबिंबित थाय नहीं तो तेओ शा उपयोगनां छे! एटला माटे तरुणे प्रथमथी ज आत्मशासन, आत्मपरीक्षा, अने कर्तव्यविचारमां प्रवृत्त थवुं जोइए. प्लुटार्क तेने पोतानी शंकाओनुं समाधान मेळववाने, अने आत्मानी सुपर्द करवाने, कोइ फिलसुफनो आश्रय लेवानी भलामण करे छे. पण तेना धारवा प्रमाणे पहेली वात तो ए छे के तेणे पोते प्रयत्न करवो जोइए, निरंतर विचार करवो जोइए, अने जे आंतर प्रवृत्तिथी बधो उपदेश आत्मामां संयुक्त थइने जीवनमां प्रस्फुटित थाय छे, ते सतेज रहेवी जोइए.

"कोइ माणस पडोशीने त्यां अग्नि लेवा जाय, अने त्यां पुष्कळ प्रज्वलित अग्नि जोइने तापवा बेसी जाय, तथा घर भूली जाय, तेनी जेवी दशा थाय छे; तेवी ज जे माणस बीजानी पासे शीखवाने आवे छे, ते जो पोतानो आंतराग्नि प्रदीप्त न करे, अने पोताना मन उपर असर न करे, पण मात्र गुरु कहे ते सांभळवाथी मोहित थइने बेसी रहे, तेनी दशा थाय छे."

जेओ पोताना नीतिविचार सुदृढ करता नथी, पोते कोइ पण दिशामां प्रवृत्त थवाने अशक्त छे, अने सदैव बीजाना उपदेश पर आधार राखे छे, तेओ पण एवा ज छे, एम समजवुं.

प्लुटार्कने दुनियाना मोटा शिक्षकोमां स्थानक आपवुं घटे छे, ते एटला माटे के तेणे नीतिनी आंतरवृत्तिओने जाग्रत अने उत्तेजित करवाने, अने बुद्धिने पण प्रवृत्त करवाने परम प्रयत्न करेलो.* ज्यारे तेणे नीचेनुं महावाक्य लखेलुं, के "मनुष्यमन कांइ माटीनां वासण जेवुं नथी के जेमां गमे ते भरवाथी पूर्णता थाय; पण एक हसंती जेवुं छे; ते योग्य इंधनथी ज प्रज्वलित थाय छे, अने जिज्ञासा तथा सत्यप्रीतिनो अग्नि प्रकटे छे;"–त्यारे ते नीतिशिक्षणनो ज विचार करतो न हतो. तेना मनमां अयोग्य बुद्धिशिक्षणनो पण विचार हतो ज के "जेमां मनने केळवणी आपवामां आवती नथी, पण मात्र गमे तेवा असंबद्ध पदार्थोनो समूह स्मरणमां भरवामां आवे छे."

२३. **मार्कस ऑरीलियस.**†—प्लेटोए रिपब्लिकमां लख्युं छे, के "ज्यां सुधी फिलसुफो राजा थाय, अने आ दुनियाना राजाओमां फिलसुफीनी वृत्ति तथा शक्ति आवे, तथा राजकीय महत्ता अने डहापणनो एक व्यक्तिमां संयोग थाय, त्यां सुधी नगरो दुःखथी मुक्त थवानां नथी;—खरे! मनुष्यजातिनुं पण दुःख जवानुं नथी—अने एम थशे त्यारे ज आपणे कल्पेलुं राज्य हयातीमां आवी शकशे." "कारण ए छे के जे राज्यमां राज्यकर्त्ताओ ए काम करवाने नाखुश होय छे, तेनो तंत्र उत्कृष्ट रीते अने पूर्ण शांतिमां चाले छे; अने जेमां शासको बहु आतुर रहे छे, ते राज्य सर्वथा कनिष्ट होय छे." दुनि-

*प्लुटार्के एक प्रसंगे कहेलुं के, "लोको एम कहे, के 'एक प्लुटार्क करीने हतो, ते अदृढ, अव्यवस्थित चित्तनो, अने घडीघडीमां गुस्से थाय तेवो हतो,' तेना करतां तो मारुं छेक विस्मरण थई जाय, अने लोको कहे, के 'प्लुटार्क करीने कोई माणस छे ज नहीं अने थयो पण नथी,' ए वधारे सारुं. लॉर्ड बेकन आ अवतरणनो एक प्रसंगे खूबीथी उपयोग करतां कहे छे के ईश्वरने माटे पण अयोग्य कल्पना बांधवी तेना करतां ते छे ज नहीं एम मानवुं वधारे सारुं; कारणके नहीं मानवामां मात्र अनास्था छे, पण अयोग्य मानवामां निंदा छे."

† ग्रीसना झीनोनी फिलसुफीथी उत्पन्न थयेली उत्कृष्ट व्यक्तिओमां ब्रूटस अने केटोनां नाम प्रसिद्ध छे. एपिक्टीटसे ए नीतिशास्त्रने परम उन्नत शिखरे चडाव्युं, अने मार्कस ऑरीलियसे तेने विस्तीर्ण तथा आकर्षक कर्युं.

याना इतिहासमां एक ज वखत आवो सुयोग प्राप्त थयो छे. **मार्कस ऑरिलियस** फिलसुफ हतो; अने महेलना वैभव करतां अभ्यासीना एकांतवासने तथा समरकीर्त्ति करतां सलाहशांतिने वधारे चाहतो. आठमे वर्षे ते देवसेवामां आचार्य निमायो हतो, अने सहाय वगर बधी क्रियाओ करी शकतो. अगियारमा वर्षथी तेणे फिलसुफनां सादां वस्त्र अने वर्तन धारण कर्यां हतां. छेल्ली लडाइ पर चडी जता पहेलां तेणे लोकोनी विज्ञप्ति परथी त्रण दिवस सुधी तेमने फिलसुफोनो उपदेश आपेलो, अने अवसान पछी तेनी देव तरीके गणना थयेली. इतिहासक लखे छे के पछी कोइ तेनो पादशाह तरीके विचार करता न हता. तरुणो बोलता, के "**मार्कस**, मारा पिता," वयस्थो बोलता, के "**मार्कस**, मारा बंधु," अने वृद्धो बोलता, के "**मार्कस** मारा पुत्र." पण अश्रु थोडां ज ढाळवामां आवेलां. लोकोने एवुं लागेलुं के **रोमन** प्रजानां कल्याण माटे **मार्कस** तो तेमने स्वर्ग तरफथी न्यास तरीके आपवामां आवेलो, अने ते फरी स्वधाममां जाय ए स्वाभाविक हतुं.

तेनुं निर्मल अने उच्च चारित्र तेना विचारोमां प्रतिबिंबित थाय छे; अने सद्भाग्ये ए नष्ट थतां बची गया छे. ए विचारो पुस्तकना आकारमां प्रसिद्ध थवाने लखायेला न हता; एमां शैली माटे के भाषाशुद्धि माटे पण प्रयत्न न हतो. ए मात्र पोताना आत्मानी साथे विश्रंभालापो हता, अने प्रसंगोपात्त पोताना ज उपयोग माटे लखाता. घणा सैकाओ सुधी ए न्हानुं पुस्तक पादशाहना लेख तरीके ज विचित्र मनातुं. कोइकोइ वखत कोइ प्रवासी तृषित आत्माने मालुम पडतुं के ए झरणनुं नवीन अमृत बीजे स्थळे मळे एवुं नथी. कोइकोइ अभ्यासीने तेनुं भाषांतर करवानो आवेश थई आवतो. गेटेकरे मृत्युनी योग्य तैयारी तरीके ७८ वर्षनी वये तेनुं भाषांतर करेलुं; कार्डिनल **फ्रान्सिस** बार्बेरिनिए ए दर्शनथी उच्चतर थाय एवा उद्देशथी पोताना आत्माने अर्पण करवा सारु बीजुं भाषांतर करेलुं. पण ए आत्मा साथेना विश्रंभालापोनुं खरुं रहस्य आ सदीमां

ज समजायुं छे; तथा आ सदीमां श्रेष्ठ इतिहासक-फ्रान्सना प्रख्यात पंडित रेनने पोताना लेखमां तेनो अमर कीर्तिस्तंभ उभो कर्यो छे.

अने खरेखर, ए विचारो पोतानी विशुद्धि, मार्दव, अने सद्वृत्तिथी वाचकने मोहित करे छे. न्हानी के मोटी एके पण बाबतमां तेनामां दोष आवतो नथी; ते संभाळ राखे छे के मोटी बातोमां तेनाथी भूल न थाय, अने न्हानी बातो पण ध्यान बहार न जाय.

परम व्यवसायवाळो अने वाचन तथा चिंतनना शोकवाळो शासक जे नीचे प्रमाणे लखे छे ते केटलुं प्रशंसापात्र छेः—

"वारंवार अने खरां कारण वगर कोइने पण कहेवुं के लखवुं नहीं जे 'मने फुरसद नथी'; अने सहवासना संबंधनी फरजो अदा न थती होय, त्यारे वारंवार परम व्यवसायनुं कारण बताववुं नहीं."

अने, कार्यग्राही मनुष्योने नीचेना विचारो परथी केटला नियमो मळी शके एम छेः—

"आपणे जे करीए छीए तेनो घणो भाग निरर्थक होय छे; तेथी ते जो लई लेवामां आवे, तो माणसने वधारे फुरसद अने ओछी बेचेनी रहे. माटे दरेक प्रसंगे माणसे पोताने आवो प्रश्न करवोः 'आ निरर्थक वस्तु छे?' अने निरर्थक कार्योथी ज दूर रहेवानुं नथी; पण निरर्थक विचारो सुद्धांथी दूर रहेवुं जोइए के जेथी निरर्थक कार्यो उद्भवे ज नहीं."

घणा माणसो धारे छे के धर्म जे आशाओ आपे छे तेवी कशी आशा वगर जे नीति निर्दोष रही शके ते सर्वोत्कृष्ट छे, अने घणा माणसो **मार्कस ऑरीलियसने** सेन्टपॉल जेवाना करतां उच्चतर मूके छे. धर्म वगरनी नीति समाजनीतिनी बधी स्थितिओमां सर्वोत्कृष्ट गणी शकाय के नहीं, अने अमुक स्थिति आव्या पछी धर्म नीतिने उच्चतर करी शके छे के नहीं, ते आपणे हमणां ज तपासीशुं. पण आटलुं तो स्पष्ट छे के कशी सहाय वगर मनुष्यत्व साधुतानी केटली सीमाए पहोंची शके छे ते **मार्कस ऑरीलियसनुं** उदाहरण बतावे छे.

"एक माणस ज्यारे बीजा कोइनुं कंइ काम करे छे, त्यारे तरत ए उपकारने तेने खाते चडावी दे छे. बीजो माणस एम तो नथी करतो, पण मनमां सामा माणसने पोतानो करजदार गणे छे, अने पोते शुं कर्युं छे ते याद राखे छे. त्रीजो पोते शुं कर्युं छे ते एक रीते जाणतो पण नथी; पण कोइ द्राक्षवल्लिना सरखो छे, के जेने एक द्राक्षनो गुच्छ आपीने पोते पोतानुं स्वाभाविक फळ उत्पन्न कर्युं ते सिवाय बीजी अपेक्षा नथी. दोड कर्या पछीना घोडानी माफक, शिकार पकड्या पछीना श्वाननी माफक, अने मधु कर्या पछीनी मधमाखनी माफक, एक सारुं काम कर्या पछी माणस बीजाने जोवाने बोलावतो नथी; पण जेवी रीते द्राक्षवल्लि फरी ऋतु आवतां फरी द्राक्षनो गुच्छ उत्पन्न करे छे, तेवी रीते बीजुं सारुं काम करवा प्रवृत्त थाय छे. त्यारे आ प्रमाणे जाणे जोया वगर ज प्रवृत्ति थती होय तेवुं माणसे करवुं ! बेशक."

अने वळी:—

"ज्यारे कोइ माणसनुं तमे हित कर्युं त्यारे तमारे बीजुं शुं जोइए? तमे तमारा स्वभावने अनुसरीने एक कार्य कर्युं तेथी शुं तमने तृप्ति थती नथी ? तमे बीजा कया बदलानी अपेक्षा राखोछो? जाणे के आंख जुए छे अने कान सांभळे छे तेनो ते बदलो मागतां होय !"

खरे, आ वचनोथी धर्मना सरखी असर थाय छे. एटलुं तो सिद्ध छे के एपिक्टीटस जेवानां शुष्क कारणना करतां धार्मिक वृत्ति अने उपदेश नीतिने विशेष उत्तेजित करे छे. एपिक्टीटसनो ग्रंथ वांची रह्या पछी अमुक संकोच अने दुःखनी लागणी थया वगर रहेती नथी; अने मनुष्यने माथे जाणे ते सहन करी शके ते करतां वधारे भार पड्यो होय, एवुं लागी जाय छे. जे महात्माओ ए भार धैर्यथी सहे छे ते अलबत्त माननीय छे, पण महात्माओ सुद्धांमां उल्लासना अभावने लीधे नीति कंइ अंशे अपूर्ण रहे छे. ए उल्लास के जे सकल ऐहिक प्रवृत्तिने परम सुखकर बनावी दे छे, ते धर्मथी ज प्राप्त थाय छे. ए उल्लासना

સરખી કંઇક વૃત્તિ **માર્કસ ઑરીલિયસનાં** વચનોમાં પ્રકટ થાય છે. **સેનેકાનાં** વાક્યો બુદ્ધિને ઉત્તેજિત કરે છે, **એપિક્ટીટસનાં** ચારિત્રને દૃઢ કરે છે, પણ **માર્કસ ઑરીલિયસનાં** હૈયે ઉતરી જાય છે. એ વાક્યોમાં જો કે ઉલ્લાસ નથી, પણ માર્દવ છે, માધુર્ય છે; અને એ કોમલ વૃત્તિ ઉલ્લાસના કરતાં કંઇક ઓછી અને નિવૃત્તિના કરતાં કંઇક વધારે છે.

આથી એવું ફલિત થાય છે કે **બુદ્ધ** અને **માર્કસ ઑરીલિયસ** વગેરે મહાત્માઓ દુઃખથી મોક્ષ પામવાને જે ત્યાગની સૂચના કરે છે, તે ઔદાસીન્ય અને સંતોષમાં થઈ શકે છે; પણ **સેન્ટપૉલ** જેવા ધર્માત્માઓનો ત્યાગ ઉલ્લાસનો સહગામી હોય છે, અને એ પ્રમાણે ઉચ્ચતર છે. પણ આના સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે આત્મા અમર છે, એ વગેરે વાવતોની ધર્મ જે આશાઓ આપે છે તે શંકાસ્પદ છે. અને કેટલાએક નીતિતત્ત્વજ્ઞો તો એટલે સુધી કહે છે કે એ આશા અપેક્ષણીય પણ નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે એ મહાપ્રશ્ન સંબંધી કશું નિરાકરણ કરવામાં આવતાં સદ્ગુણની સ્વાર્થરહિત પ્રવૃત્તિ વિનાશ પામશે. અને જો પરમ કૃપાલુ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અથવા આત્માનાં અમરત્વનો પુરાવો આવી રીતે નીતિને ખરેખર ઉતરતી પંક્તિમાં લાવતો હોય, તો એવો પુરાવો અત્યાર સુધીમાં દુનિયામાં મળ્યો છે કે નહીં, અથવા મળી શકે એમ છે કે નહીં, એ તપાસ નીતિવિરુદ્ધ અને અયોગ્ય ગણી શકાય. પણ નિઃસ્વાર્થી અને સ્વાર્થી સદ્ગુણનો ભેદ સમાજનીતિની બધી અવસ્થાઓમાં વિરોધમય છે કે નહીં એ સિદ્ધ કરવા જેવી વાત છે, અને સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

પ્રથમ એટલું તો સહુ કોઇ કબૂલ કરશે કે સમાજનીતિની ઉતરતી સ્થિતિમાં તેઓ કયા હેતુથી સદ્ગુણી થાય છે એ સંબંધી વિવાદ કરવાની અપેક્ષા નથી; કોઇ પણ હેતુથી અને કોઇ પણ આમુષ્મિક આશાનાં બળથી તેઓ સંયમ અને પરાર્થમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે તો બસ છે. પણ જે સ્થિતિમાં એવી પારલૌકિક સહાય નિરર્થક ભાસે તેની

आपणे कल्पना करीए. धारो के मनुष्यनी वृत्तिओ तेनां आचरणने अनुकूळ थयेली छे; अने चिरस्थित मार्दवथी तेनी क्रोधवृत्ति, विस्तृत आबादीथी तेनी लोभवृत्ति, अने बुद्धिप्रबळथी तेनी विषयासक्ति नष्टप्राय थयेली छे. त्यारे निःस्वार्थतानी कसोटी केवी उतरशे ते जोवुं जोइए. ए स्पष्ट छे के जे प्रमाणे हालना सुधरेला माणसथी बुद्धिपूर्वक मलिन थवातुं नथी, ते प्रमाणे एवी स्थितिमां कोइ माणसथी बुद्धिपूर्वक दुर्गुणी थई शकाशे नहीं. स्वच्छता राखवामां आपणो कंइ वधारे गुण गणाय एवा उद्देशथी स्वच्छता आरोग्यजनक छे, ए सत्य शंकास्पद रहेवानुं हाल आपणे इच्छता नथी. अने आपणा दूरना वंशजोने पण आत्मानी अमरता संबंधी प्रतीति थई हशे के नहीं; तोपण तेओना मनमां एवुं तो नहीं ज आवे, के ए प्रतीति वगर सद्गुणनी इष्टता संबंधी प्रश्न थई शके.

अलवत्त एटलुं खरुं छे के आ जमानामां तो कोइकोइ मनुष्योने ए प्रश्न परम गांभीर्यनो छे. आपणे एवा कोइकोइ प्रसंगो संबंधी सांभळ्युं छे के ज्यारे सद्गुणनां लौकिक प्रमाणोनो त्याग करता आत्माओए "तेनां कंइ स्वतंत्र प्रमाणो छे के नहीं" एम सखेद अंतःकरणथी पूछ्युं छे. आवा अंतरविग्रहमां विजेता थवुं एमां आपणा जेवा अवस्थांतरमां प्रवृत्त जमानाओनुं गौरव रह्युं छे. पण सद्गुणनुं ए एक ज के सर्वोत्कृष्ट स्वरूप नथी. व्यक्तिजीवनमां ए एक प्रासंगिक अंश छे; अने समाजजीवनमां पण एनो संभव आगंतुक मात्र होई शके. ए तो फक्त जे भूमि उपर आपणे मंदिर रचवाना छीए, ते परथी दुश्मनने कहाडी मूकवा सरखुं छे; मंदिर आस्मानमां खडुं थाय त्यार पहेलां बळ, हिंमत, अने सहनशीलतानी कंइकंइ कसोटीओ नीकळे.

कारणके खरुं जोतां नीतिसंबंधी उत्कर्षनां पहेलां पगथियांओमां ज सत्य शुं छे ते जाणवुं स्हेलुं छे, अने आचरवुं मुश्केल छे. आगळ जतां एवो पण वखत आवे छे के ज्यारे सद्गुण प्रशस्त छे ए प्रतीतिना करतां सद्गुणनो उच्चग्राही मार्ग क्यां जाय छे, ते

संबंधी प्रबोध वधारे आवश्यक छे; ज्यारे मनुष्यनी इच्छाने दिशा बता-वबी पडती नथी, पण ए इच्छाने उत्साह, जीवन, अने सामर्थ्य आ-पवुं पडे छे त्यारे ज मनुष्यना संकुचित पात्रमां जो कंइ अनंत शक्तिनो आविर्भाव थाय तेम होय तो तेने नीतितत्त्वज्ञ अभिनंदे छे. त्यारे ज ते जोई शके छे के आत्मानी अमरतानुं ज्ञान निर्बळ करी नाखती निवृ-त्तिने बदले उत्तेजननुं साधन थई शके एम छे. कारणके जो आपणे आ लोक परथी ज परलोकनो विचार करीए तो ए स्पष्ट जणाय छे के सद्‌गुणनो खरो बदलो सद्‌गुणमां ज रहेलो छे; एक फरज बजाववानुं निश्चित फळ ए ज छे के तेथी बीजी फरज बजाववानी शक्ति आवे छे; उत्कृष्ट आत्मविस्मरणनुं पारितोषिक ए ज छे के तेथी उत्तरोत्तर अधिक आत्मविस्मरण थई शके छे. अने आ फळ अनंत छे, तथा जीवन अनंत छे, एवुं ज्ञान कोइ पण प्रकारे नीतिने हानिकारक नीवडे एम लागतुं नथी.

पण **मार्कस ऑरीलियसने** एवी आस्था होत तो तेनी नीति उच्चतर थात तेटला माटे एवी आस्था समूळ छे, एम कहेवानो अमारो आशय नथी. अमारो आशय एटलो ज छे के केटलाएक विचारवंत पुरुषो धर्म अने नीति वच्चे विरोध समजे छे, अने धर्म वगर नीतिनी पूर्णता थई शके एम माने छे, तेमने तेमनी अपूर्णता बतावबी. अने एटलुं स्पष्ट कर्या पछी ए महात्मानां वाक्योमांथी एक वधारे अवतरण आपीने अमे तेनुं विवेचन पूर्ण करीशुं.

"तुं कहे छे के 'मारी बुद्धि सतेज नथी.' हशे; पण एवी बीजी घणी बाबतो छे, के जेमां 'मारी ए माटे स्वाभाविक योग्यता नथी' एम ताराथी कही शकाशे नहीं. त्यारे एवा जे गुणो तारा हाथमां छे ते बताव,—हृदयनी शुद्धता, गंभीरता, श्रमसहनशक्ति, आनंदनो अनादर, जे स्थिति होय तेमां अने थोडा पदार्थोमां संतोष, परार्थपरायणता, सरलता, निरर्थक वस्तुओ तरफ अभाव, निर्माल्य प्रवृत्तिथी मोक्ष, अने उदारता. शुं तुं जोतो नथी के एवा घणा गुणो छे, जे नहीं आन-

रवाने तारी पासे स्वाभाविक अयोग्यता के अशक्तिनुं सिष नथी, अने तेमां पण तुं बुद्धिपूर्वक लक्ष्यथी नीचे रहे छे? शुं कंइ स्वाभाविक अपूर्णताने लीधे परिदेवना करवानी, नीच थवानी, खुशामत करवानी, शरीरनो दोष कहाडवानी, लोकोने प्रसन्न करवानो प्रयत्न करवानी, दांभिक थवानी अने ए प्रमाणे अस्वस्थ थवानी तने फरज पडे छे? बेशक, नहीं. घणा वखत पहेलां तुं आ बधा दोषोमांथी विमुक्त थई शक्यो होत. अने ग्रहणशक्तिमां तुं जरा मंद अने जड छे एम स्वीकाराय, तोपण तारे ए संबधी प्रयास करवो जोइए, अने ए जाड्य तरफ बेदरकार नहीं रहेवुं जोइए, के एमां आवरु पण नहीं मानवी जोइए." *

२४. उपसंहार.—एकंदरे एम कबूल करवुं जोइए के रोमन साहित्य परथी शिक्षणना स्वतंत्र विषय संबंधी बहु उपयोगी साधनो मळतां नथी. मात्र कोइकोइ स्थळे सत्यकुसुमो टीक वेरायलां जणाय छे.

उदाहरण तरीके, होरेस मानसिक स्वतंत्रतानो हिमायती छे; अने कहे छे, के "में कोइ गुरुना शब्दोनुं अंध अनुसरण करवाना कसम खाधा नथी."† जुवेनल "सुस्थ शरीरमां सुस्थ मन"‡ ए संक्षिप्त पदपंक्तिमां जीवन अने शिक्षणनो उद्देश सारी रीते प्रदर्शित करे छे.

---

* केटलाएक वांचनाराओने उपरनुं धर्म संबंधी विवेचन अप्रस्तुत लागशे. पण धर्म शिक्षणथी बाह्य वस्तु नथीः यूरपनी घणी शाळाओमां बीजा विषयोनी जोडे धर्म पण शीखववामां आवे छे. धर्मने नीतिनी साथे कशो संबंध नथी. अने शिक्षणयोजनामां धर्म वगर चाली शके, ए मत एटलुं प्रचलित छे, के इतिहासना पुस्तकमां पण तेनुं खंडन थाय ए अनिष्ट नथी.

एटलुं पण कहेवुं जोइए के मार्कस ऑरीलियसने शिक्षणना इतिहासमां स्थानक मळे छे, ते शिक्षक तरीके मळतुं नथी; पण एटला ज माटे के आत्मशिक्षण अने आत्मोन्नति तेना चरित्रमां परम मनोहर रीते प्रदर्शित थाय छे.

† "Nullius addictus jurare in verba Magistri."

‡ "Orandum est ut sit mens sana in corpore sano." (Sat X. 356.)

અને ન્હાનો પ્લિની "ઘણું; ઘણાં નહીં*" એ ત્રણ શબ્દોમાં એક વિષયનું ઘણું શીખવવું, ઘણા વિષયોનું થોડુંથોડું નહીં—એ સૂચના આપીને શિક્ષણકળાનો એક ઉપયોગી નિયમ નિશ્ચિત કરે છે.

ઍથન્સનો માફક **રોમમાં** પણ શિક્ષણપ્રવૃત્તિ સદ્‌ગુણના અન્વેષણમાંથી જન્મ પામે છે. પ્લેટોની તેમ જ **સિસરોની**, અને **ઍરિસ્ટોટલની** તેમજ **સેનેકાની** દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે કરીને વિદ્યાના વિસ્તાર તરફ નહીં, પણ નીતિની પૂર્ણતા ઉપર રહેલી જણાય છે.

વ્યવચ્છેદક સંક્ષેપ.—૧. **ગ્રીસની** સાથે સરખાવતાં **રોમન** શિક્ષણને "વ્યાવહારિક" કહી શકાય. એક શિક્ષણનો ઝોક સંસ્કાર તરફ હતો, બીજાનો ઝોક સંસાર તરફ. **ગ્રીસ** અને **રોમ** તરફથી દુનિયાને શિક્ષણના બે ભિન્નભિન્ન આદર્શો મળ્યા છે; જે આધુનિક સાહિત્યશિક્ષણ અને પ્રાકૃતિકશાસ્ત્રશિક્ષણમાં પણ પ્રકટ થાય છે.

૨. **રોમન** બુદ્ધિ છેક વ્યવહારમાં જ નિમગ્ન હોવાથી શિક્ષણશાસ્ત્રના વિચારોની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિરોધ હતો.

૩. **ક્વિન્ટિલિયનની** વક્તૃત્વપદ્ધતિ અને **પ્લુટાર્કના** બાલશિક્ષણમાં પહેલવહેલું શિક્ષણકળા સંબંધી વિવેચન જોવામાં આવે છે.

૪. **રોમન** શિક્ષણના પાછલા ભાગમાં સ્ત્રીની ઉચ્ચતર પદવી અને કુટુંબજીવનની ઉચ્ચતર કલ્પના આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે.

૫. અત્યાર સુધી આપણે જેનો અભ્યાસ કર્યો તે શિક્ષણપદ્ધતિઓની માફક **રોમન** શિક્ષણપદ્ધતિ પણ સાહિત્ય અને નીતિમાં પર્યાપ્ત થાય છે. હજી પ્રાકૃતિકશાસ્ત્રનું શિક્ષણ શરૂ થયું નથી; અને જ્ઞાનના વસુમૂલ્યની કલ્પના હજી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવી નથી.

---

*. "Multum, non multa."

પ્રકરણ ૪.

મધ્યકાળમાં યુરોપીય શિક્ષણ.

૧. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ.— બધાં મનુષ્યો સરખાં છે, અને ધર્મનું મૂળ દયા છે, વગેરે ઉપદેશથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મે મનુષ્યનાં નીતિશિક્ષણને પરમ વેગ આપ્યો છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો ક્રાઇસ્ટની પહેલાં સાત સદી પર થયેલા બુદ્ધે, અને તેના પછી સાત સદીએ થયેલા પેગંબર મહંમદે પણ મનુષ્યોમાં ભેદ ગણ્યો નથી; અને તેટલા માટે એ બધા ધર્મોને અનુસરનારી પ્રજાઓમાં ધર્મશિક્ષણ હિંદુઓના કરતાં ઉચ્ચતર રહ્યું છે. એ ઉપરાંત ક્રાઇસ્ટનાં શિક્ષણનું એ પણ પરિણામ થયું કે મનુષ્યોને પોતાની નીતિવિષયક સ્વતંત્રતાની ખબર પડી, અને આત્મા ઉપર ઈશ્વરનો જ અધિકાર છે એવું જણાયું. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વિસ્તૃત થયો. રાજસેવાની ખાતર જ નહીં, પણ કશાએ ઐહિક હેતુ વગર મનુષ્યાત્માનું પ્રસ્ફોટન ઉચિત છે, એવો વિચાર પ્રકટ થયો. ગરીબો અને વારસારહિત આદમીઓ પર પણ ધર્મશિક્ષણનો અનુગ્રહ થવા લાગ્યો. સ્વતંત્રતાની સાથે સમાનતાનો વિચાર સંબદ્ધ થયો, અને સરખા હકો તથા સરખા ન્યાયની કલ્પના, જે પહેલેથી જ ક્રિશ્ચિયન બોધના ગર્ભમાં હતી, તે જન્મવાનાં ચિહ્નો શરૂ થયાં.

૨. ઇસવી સનની પહેલી સદીઓમાં શિક્ષણની મંદતા.— પણ નવા ધર્મમાં રહેલું બીજ એકદમ અંકુરિત થયું નહીં. અને તેનાં કારણો સમજી શકાય તેવાં છે. (૧) અસુધરેલા લોકો ધર્મમાં ભળતા હતા, અને તેઓ ઉચ્ચ પ્રતિનું બુદ્ધિવિષયક કે નીતિવિષયક શિક્ષણ ગ્રહણ કરી શકે તેમ ન હતું. (૨) ધર્મની સ્થાપનામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી વ્યવસ્થા બાંધવાની હતી, અને શિક્ષણ માટે અવકાશ ન હતો. (૩) પ્રાચીન ધર્મ સાથેના વિગ્રહમાં પ્રાચીન સાહિત્ય અને શાસ્ત્રનો પણ ક્રિશ્ચિયનો તિરસ્કાર કરે એ સ્વાભાવિક હતું. (૪) નવા ધર્મના

पण खरा प्रचारको संसारनो त्याग करीने वसता, ध्यानमां निमग्न रहेता, अने कोइ एकांत मठना निवासने परम इष्ट मानता. वळी तेओ दुनियाने पाप तथा मलिनताथी भरेली जोता, पार्थिव सुखोनो अनादर करता, अने ईश्वरमां ज जीवननी कृतार्थता समजता.

३. सेन्ट जेरोम.—सेन्ट जेरोमनां* पत्रो वांचतां आपणने अमुक संतोषनी साथे विषाद थया वगर रहेतो नथी. विरक्ति क्रमेक्रमे अनादर अने अविश्वास सुधी पहोंचे छे, अने धर्माग्रहनी धर्मांधतामां परिणति थाय छे. शरीरने आत्मानुं योग्य साधन बनाववानी ग्रीक कल्पना नष्ट थाय छे, तेने दुश्मन तरीके गणवामां आवे छे, अने उपवास, स्वल्पाहार, तथा तपथी तेने स्वाधीन करवानो विचार प्रकट थाय छे.

"पॉलाने मिजलसोमां जमवा देशो नहीं; कारण के परिवेषण जोतां तेने कदाच मिष्ट पदार्थोनी इच्छा थाय. मद्यनो उपयोग नहीं करतां तेने शीखवजो; कारण के मद्य बधां पापनुं मूळ छे. तेने खोराकमां फकत वनस्पति अने जवल्ले ज मांस आपजो, अने एम करजो के ते हमेशां भूखी रहे." एक बीजा पत्रमां ते स्वच्छतानो पण प्रतिरोध करे छे. "हुं तो तरुण बालाने न्हावानी छेक मना करुं छुं."

साहित्यनी माफक कळानी पण ते अवगणना करे छे. "पॉलाने कदापि वादित्र सांभळवा देशो नहीं. वेणु के वीणानो उपयोग ते जाणे ज नहीं तो बहु सारुं." अने बीजा पत्रमां ते बहार जवानी अने फरवानी पण मना करे छे. "पॉला कोइ दिवस रस्ता पर नहीं देखाय, अने संबंधीओनां मंडळोथी दूर रहे, तेम करजो. तेने हमेशां एकांतवासमां राखजो."

पण आटलाथी ए सेन्ट जेरोमने संतोष थतो नथी. साहित्य, कळा, अने आवश्यक तथा निर्दोष सुखोनो प्रतिरोध करीने ते अटकतो नथी, पण मनुष्यहृदयनी सर्वथी माननीय वृत्तिओनुं सुद्धां ते खंडन करे छे.

---

* ख्रिस्ती धर्मनो एक प्रख्यात आचार्य. जन्म ३४५ (?): मृत्यु ४२०.

हृदय पण पार्थिव छे, अने जे कंइ पार्थिव छे ते तेना मत प्रमाणे पापथी भरेलुं अने भयावह छे*.

"पॉलाने कोइनी साथे वधारे स्नेह बंधाय एवुं थवा देशो नहीं. तपास राखजो के कोइनी साथे ए धीमेथी वात न करे." अने कुटुंबना स्नेहनो पण सेन्ट जेरोमने अविश्वास होवाथी छेवट ते नीचे प्रमाणे लखे छे:–

"तेने एकांतमां उछेरवी जोइए, के ज्यां ते संसारने समजे नहीं; ज्यां ते देवनी माफक रही शके, अने शरीरी छतां शरीरने जाणे नहीं......तमे पॉलाने अमारी पासे मोकलशो तो हुं पोते तेना गुरु अने धात्रीनुं काम करीश; तेनी योग्य संभाळ राखीश; वृद्ध छतां पण तेने शीखवानुं शीखवीश; अने ॲरिस्टोटल-ना करतां पण वधारे कीर्ति प्राप्त करीश. कारणके ॲरिस्टोटले तो एक मर्त्य राजाने शिक्षण आपेलुं, पण हुं तो स्वर्गीय राजानी अमर राज्ञीने शिक्षण आपीश."

४. **मध्यकालनो अंधकार.**–केटलाएक पहेला क्रिश्चियन आचार्योए प्राचीन साहित्यनो पक्ष करेलो, ते एटला माटे के तेमने पोताने दीक्षा मळ्या अगाउ ए साहित्यनुं शिक्षण मळेलुं. पण प्राचीन शाळाओ बंध थया पछी नवी शाळाओ उघडी नहीं. ग्रीस अने रोमनी विद्या हतीनहती थई गई. भूतकालनो उच्छेद थयो; अने मनुष्यजातिनो जाणे फरी जन्म थयो. पांचमी सदीनो एक लेखक जणावे छे, के "तरुणो भणता नथी, शिक्षकोने विद्यार्थीओ मळता नथी, अने विद्या क्षय पामे छे." अगियारमी सदीनो एक लेखक कहे छे के

---

* केटलाएक विचारवंत पुरुषो एवी आशा राखे छे के परधर्मना दोषो जोया पछी एतद्देशीय धर्मांध लोको स्वधर्मना दोषो पण जोई शकशे. अने अनुभव पण सूचवे छे के संकुचित बुद्धि परदोषग्रहणमां विलक्षण रीते सूक्ष्म थई जाय छे. तेथी जो ए सूक्ष्मबुद्धिनुं तेमना पोताना पर युक्तिपूर्वक परावर्तन करवामां आवे तो पराभवनी कंइक प्रतीति करावी शकाय. जोकि धर्मांधता बुद्धिने केवी रीते संकुचित करे छे ते समज्या पछी पण संकुचित बुद्धि कंइ जलदीथी विस्तृत थवानी नथी.

"घणा धर्माचार्योने मूळाक्षरो सुद्धां आवडता नथी." इ० स०१२९१ मां सेन्ट गॉलना मठना एक पण साधुने वांचतांलखतां आवडतुं न हतुं. कायस्थो मेळववानी एटली मुश्केली हती के कायदाओ म्हो-एथी प्रसिद्ध करवा पडता. अमीरो अज्ञाननुं अभिमान राखता. बारमी सदीना प्रयत्नो पछी पण सामान्य लोकोने शिक्षण मुश्केलीथी मळतुं. आचार्यो पण थोडुं ज शीखता; अने बेनीडिक्टाइनो* कबूल करे छे, के ईस्टर† क्यारे आवशे ते जाणवाने ज तेओ गणितनो अभ्यास करता.

९. मध्यकालना अज्ञानना कारणो.-सेन्ट ऑगस्टाइने‡ कहेलुं के "अज्ञान लोकोने ज स्वर्ग प्राप्त थाय छे," अने घणा क्रिश्चियनोए अज्ञानो पवित्रता साथे अभेदारोप करेलो, ते परथी केटलाएक एवुं बताववाने मथे छे के कॅथॉलिक धर्मे ज दुनियामांथी ज्ञाननो लोप करेलो. पण ए खरुं नथी. ए समयमां विद्याने बचाववानो स्हेजसाज प्रयत्न पण आचार्योए ज करेलो हतो. विचार करतां मनुष्यमननी ए गाढ निद्रानां घणां कारणो मालुम पडे छे. निरंतर चालता विग्रहने लीधे लोकोने शांति अने अवकाश मळे तेम न हतुं. गृहस्थो घोडे बेसतां, शिकार करतां, अने रणमां पराक्रम दाखवतां शीखता. युद्धमां ज सर्वदा निमग्न रहेनारा लोकोने शारीरिक केळवणी ज योग्य हती. अने परतंत्र प्रजाने विद्याना उपयोगनुं भान न हतुं. ए दास्यनाशक महत्साधननी कदर जाणवाने दास्यभावनो अनुभव आवश्यक छे. जे स्थितिमां विद्यानी जरूरनुं भान न होय, तेमां विद्यादाननो प्रयास कोण करे!

पण विद्यानो प्रचार नहीं थवानुं एक बीजुं कारण पण आपणे स्पष्ट करवुं जोइए. जे लोकोमां एक मृत भाषानुं प्राधान्य होय, अने पंडितो ज ते समजता होय, तेमां नीचला वर्गो हमेशां अज्ञानथी आच्छादित रहे छे. स्वभाषा ज बुद्धिमुक्तिनुं साधन छे;

* क्रिश्चियन साधुओनो एक प्रख्यात वर्ग.

† क्राइस्टना पुनरुज्जीवननो उत्सवदिवस : गुड फ्राइडे पछीनो रविवार.

‡ कॅथॉलिक मतमां घणुं मान पामेली एक आचार्य. ए यौवनमां बहु उन्मत्त हतो, पण क्रिश्चियन थया पछी छेक बदली गयेलो. जन्मः ३५४; मृत्यु. ४३०.

स्वभाषा द्वारा ज शिक्षण सार्वत्रिक करी शकाय छे. वळी लाटिन पुस्तको मेळववामां पण मुश्केली पडती. एक पंडितने कोइ सिसरोना ग्रंथनी जरूर पडेली, तेने रोममां पोपने पोताने विज्ञप्ति करवी पडेली. पुस्तको, शाळाओ, अने बुद्धिप्रयत्नना आवश्यक साधनो वगर मानसिक जीवन माटे शुं बनी शके! लोक बधा महारात्रिना अंधकारमां महानिद्रामां पड्या हता; अने "**या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी**" ए वचन प्रमाणे विद्यादीप कोइकोइ मठोमां ज जोवामां आवतो; अने कोइ विरल आत्माओने ज प्रकाश मळतो.

६. **शार्लमेन***.—शहेनशाह शार्लमेने विद्या विस्तृत करवाने परम प्रयत्न करेलो ए सिद्ध छे. ते पोते विद्याप्राप्ति माटे मथ्यो हतो अने लाटिन अने ग्रीक, तथा अलंकार अने खगोलशास्त्र शीख्यो हतो. तेने मालुम पडेलुं के आचार्यो पण घणी वार अज्ञान होय छे, तेथी तेमने सारुं शिक्षण आपवानी तेणे योजनाओ करेली. अमीरो पोतानी पदवी ज्ञान वगर पण उच्चतर छे एम मानता, तेटला माटे एक वखत तेणे शाळामां जइने नीचे प्रमाणे कहेलुं: "तमे तमारा जन्म पर आधार राखीने गुमानमां रहो छो? नक्की जाणजो के तमे जो बीजाना करतां वधारे विद्या नहीं मेळवो, तो राज्यमां के धर्मस्थळोमां तमने नोकरी मळवानी नथी."

जंगली लोकोने बदले सुधरेला लोको पर शासन चलाववानी तेनी महाकांक्षा हती. तेने निश्चय हतो के राजकीय ऐक्य विचारो अने नीतिना ऐक्यथी ज थइ शके छे; नीतिविषयक ऐक्य माटे ते धर्म पर आधार राखतो; अने धर्मने पण विस्तृत शिक्षणना पाया पर स्थापवानी तेनी योजना हती. पण आ विचारो ए जमानाथी बहु आगळ पडता हता, अने शार्लमेनना मृत्यु पछी शिक्षणनी स्थिति फरी अव्यवस्थित थइ गई.

---

* फ्रान्सनो एक प्रख्यात शहेनशाह; अने पश्चिमनी मोटी सलतनतनो स्थापनार. जन्म ७४२; मृत्यु: ८१४.

७. **स्कोलेस्टिसिझम.**—बारमी सदीमां उद्भवेली अने स्कोलेस्टिसिझमना नामथी प्रसिद्ध थयेली पांडित्यपरंपरा वस्तुतः **क्रिश्चियन** फिलसुफी हती; अने तेमां आस्था अने बुद्धिनुं समाधान करवानो प्रयत्न हतो. ज्यारे धर्म देवालयोमां उपदेशनो विषय मटीने युनिवर्सिटीओमां अभ्यासनो विषय थयो, त्यारे तेने शास्त्रीय रूप आपवानी जरूर पडी. **क्रिश्चियन** धर्म सत्य छे अने तेने मात्र समजवानी जरूर छे, ए **स्कूलमेनोनो** प्रथम सिद्धांत हतो; अने तेमनी न्यायपद्धति मात्र परामर्शनी हती. साधन शंकास्पद होई शके एवी कोइने कल्पना पण न हती. सूर्य उपर धाबां छे, ए शोध ज्यारे पहेलवहेली प्रसिद्ध थती हती, त्यारे कोइ विद्यार्थीए पोताना अध्यापकने ए हकीकत जाहेर करेली; अने अध्यापके नीचे प्रमाणे उत्तर आपेलो: "सूर्य उपर धाबां होई शके नहीं; कारणके हुं पहेलेथी छेल्ले सुधी बेवार अॅरिस्टोटलना ग्रंथो वांची गयो छुं, अने ते लखे छे के सूर्य दोषरहित छे. माटे तमे तमारा काच साफ करजो, अने तमारी दूरबीनमां धाबां नहीं होय, तो तमारी आंखमां हशे."

८. **शिक्षण अने नियमन.**—मध्यकालना उच्चतर शिक्षणमां सप्तकलानुं प्राधान्य हतुं, ए सप्तकलामां व्याकरण, न्याय, अने अलंकारनी त्रिपुटीनो, तथा संगीत, अंकगणित, भूमिति, अने खगोलना चतुष्टयनो समावेश थतो. पण आ अभ्यासक्रमो पुस्तकोमां ज पर्याप्त थता; वस्तुस्थिति पुस्तकोने अनुरूप छे के नहीं ए कोइ जोतुं न हतुं. प्रकृतिना अवलोकनने दूर मूकीने तथा प्रचलित विचारोने अनुसरता हता, अने अनुमानो कहाडता हता. बेकन ए समयनी प्रवृत्तिने करोळियानी जाळ साथे सरखावे छे ते खोटुं नथी. छेक सत्तरमी सदीमां गेलीलीओ फरियाद करे छे, के "हुं पंडितोने मारी दूरबीनमांथी जोवाने विनवतो, पण तेओ मारुं मानता नहीं. तेमने निश्चय हतो के जूदीजूदी प्रतो मेळवीने तेमने सरखाववाथी ज सत्य नीकळी शके." एटले मध्यकालमां केवी अंधपरंपरा हशे ते कहेवानुं रहेतुं नथी.

स्वभाषा द्वारा ज शिक्षण सार्वत्रिक करी शकाय छे. वळी लॅटिन पुस्तको मेळववामां पण मुश्केली पडती. एक पंडितने कोई सिसेरोना ग्रंथनी जरूर पडेली, तेने रोममां पोपने पोताने विज्ञप्ति करवी पडेली. पुस्तको, शाळाओ, अने बुद्धिप्रयत्नना आवश्यक साधनो वगर मानसिक जीवन माटे शुं बनी शके! लोक बधा महारात्रिना अंधकारमां महानिद्रामां पड्या हता; अने "*या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी*" ए वचन प्रमाणे विद्यादीप कोइकोइ मठोमां ज जोवामां आवतो; अने कोइ विरल आत्माओने ज प्रकाश मळतो.

६. **शार्लमेन***.—शहेनशाह शार्लमेने विद्या विस्तृत करवाने परम प्रयत्न करेलो ए सिद्ध छे. ते पोते विद्याप्राप्ति माटे मथ्यो हतो अने लॅटिन अने ग्रीक, तथा अलंकार अने खगोलशास्त्र शीख्यो हतो. तेने मालुम पडेलुं के आचार्यो पण घणी वार अज्ञान होय छे, तेथी तेमने सारुं शिक्षण आपवानी तेणे योजनाओ करेली. अमीरो पोतानी पदवी ज्ञान वगर पण उच्चतर छे एम मानता, तेटला माटे एक वखत तेणे शाळामां जइने नीचे प्रमाणे कहेलुं: "तमे तमारा जन्म पर आधार राखीने गुमानमां रहो छो! नक्की जाणजो के तमे जो बीजाना करतां वधारे विद्या नहीं मेळवो, तो राज्यमां के धर्मस्थळोमां तमने नोकरी मळवानी नथी."

जंगली लोकोने बदले सुधरेला लोको पर शासन चलाववानी तेनी महाकांक्षा हती. तेने निश्चय हतो के राजकीय ऐक्य विचारो अने नीतिनां ऐक्यथी ज थई शके छे; नीतिविषयक ऐक्य माटे ते धर्म पर आधार राखतो; अने धर्मने पण विस्तृत शिक्षणना पाया पर स्थापवानी तेनी योजना हती. पण आ विचारो ए जमानाथी बहु आगळ पडता हता, अने शार्लमेनना मृत्यु पछी शिक्षणनी स्थिति फरी अव्यवस्थित थई गई.

---

* फ्रान्सनो एक प्रख्यात शहेनशाह; अने पश्चिमनी मोटी सलतनतनो स्थापनार. जन्म: ७४२; मृत्यु: ८१४.

७. **स्कोलेस्टिसिझम.**—बारमी सदीमां उद्भवेली अने **स्कोलेस्टिसिझम**ना नामथी प्रसिद्ध थयेली पांडित्यपरंपरा वस्तुतः **क्रिश्चियन** फिलसुफी हती; अने तेमां आस्था अने बुद्धिनुं समाधान करवानो प्रयत्न हतो. ज्यारे धर्म देवालयोमां उपदेशनो विषय मटीने **युनिवर्सिटी**ओमां अभ्यासनो विषय थयो, त्यारे तेने शास्त्रीय रूप आपवानी जरूर पडी. **क्रिश्चियन** धर्म सत्य छे अने तेने मात्र समजवानी जरूर छे, ए **स्कूलमेनो**नो प्रथम सिद्धांत हतो; अने तेमनी न्यायपद्धति मात्र परामर्शनी हती. साधन शंकास्पद होई शके एवी कोइने कल्पना पण न हती. सूर्य उपर धावां छे ए शोध ज्यारे पहेलवहेली प्रसिद्ध थती हती, त्यारे कोइ विद्यार्थीए पोताना अध्यापकने ए हकीकत जाहेर करेली; अने अध्यापके नीचे प्रमाणे उत्तर आपेलो: "सूर्य उपर धावां होई शके नहीं; कारणके हुं पहेलेथी छेल्ले सुधी बेवार ॲरिस्टोटलना ग्रंथो वांची गयो छुं, अने ते लखे छे के सूर्य दोषरहित छे. माटे तमे तमारा काच साफ करजो, अने तमारी दूरबीनमां धावां नहीं होय, तो तमारी आंखमां हशे."

८. **शिक्षण अने नियमन.**—मध्यकालना उच्चतर शिक्षणमां सप्तकलानुं प्राधान्य हतुं. ए सप्तकलामां व्याकरण, न्याय, अने अलंकारनी त्रिपुटीनो, तथा संगीत, अंकगणित, भूमिति, अने खगोलना चतुष्टयनो समावेश थतो. पण आ अभ्यासक्रमो पुस्तकोमां ज पर्याप्त थता; वस्तुस्थिति पुस्तकोने अनुरूप छे के नहीं ए कोइ जोतुं न हतुं. प्रकृतिना अवलोकनने दूर मूकीने बधा प्रचलित विचारोने अनुसरता हता, अने अनुमानो काहाडता हता. बेकन ए समयनी प्रवृत्तिने करोळियानी जाळ साथे सरखावे छे ते खोटुं नथी. छेक सत्तरमी सदीमां **गेलीलीओ** फरियाद करे छे, के "हुं पंडितोने मारी दूरबीनमांथी जोवाने विनवतो, पण तेओ मारुं मानता नहीं. तेमने निश्चय हतो के जूदीजूदी प्रतो मेळवीने तेमने सरखाववाथी ज सत्य नीकळी शके." एटले मध्यकालमां केवी अंधपरंपरा हशे ते कहेवानुं रहेतुं नथी.

જેવા વિષયો તેવી જ પદ્ધતિઓ પણ હતી. શિક્ષકો પોતાના નિબંધો વાંચતા, અને શિષ્યો ન્હોએ કરતા. નિયમન કઠોર હતું. મનુષ્ય-હૃદય સ્વભાવથી દુષ્ટ છે એવું માનવામાં આવતું. ઇ. સ. ૧૩૬૨ માં વિદ્યાર્થીઓને ખુરસી અને પાટલી પર બેસવાની મના થયેલી, અને તે એવા મિષથી કે ઊંચી બેઠકથી તેમના અભિમાનને ઉત્તેજન મળે છે. ચૌદમી તેમજ પંદરમી સદીમાં સોટી છૂટથી વાપરવામાં આવતી; અને એક ઇતિહાસક લખે છે, કે "ચૌદમી અને પંદરમી સદીની સોટીઓમાં એટલો જ તફાવત હતો કે પંદરમી સદીની સોટીઓ બમણી લાંબી હતી."

પણ આ અવિરત શિક્ષાનું નુકસાન એક માણસે જોયું હતું, જોકે તેણે શો ઉપાય સૂચવેલો તે માલુમ પડતું નથી. સ્કોલેસ્ટિસિઝમના સ્થાપનાર સેન્ટ એન્સેલ્મ પાસે કોઇ મઠના આચાર્યે કહેલું, કે "અમે અમને સોંપેલા બાળકોને મારતા બંધ પડતા નથી, અને તોપણ તેઓ વધારેવધારે ખરાબ થતા જાય છે." એન્સેલ્મે ઉત્તર આપ્યોઃ "હાં! તમે તેઓને મારતા બંધ પડતા નથી! અને જ્યારે તેઓ મોટા થશે ત્યારે કેવા નિવડશે? મૂર્ખ અને બેવકૂફ. એ કેળવણી બહુ સારી જેથી માણસ પણ પશુ જેવા થાય. +++ તમે તમારી વાડીમાં એક વૃક્ષ રોપો, અને તેને ચોતરફથી એવી રીતે બંધ કરો કે તેની શાખાઓ વિસ્તરી શકે નહીં; પછી કેટલાંએક વર્ષે બંધન દૂર કરતાં તમે શું જોશો? બાંકીચૂંકી અને વળી ગયેલી શાખાવાળાં ઝાડ વગર બીજું શું! અને એવી અયોગ્ય રીતે બંધનમાં રાખ્યું એ તમારી ભૂલ નહીં કે!"

૯. **યૂરપમાં ઇસ્લામ.**—સાતમી સદીમાં ઇસ્લામી સમશેરથી એશિયા, આફ્રિકા, અને યૂરપના ઘણા ભાગ સર થયા હતા; અને તેમાં ઇસ્લામી પાંડિત્ય પ્રકાશતું હતું. કોર્ડોવા અને બગદાદના ખલીફો વિદ્યાને આશ્રય આપવામાં એક બીજાની હરીફાઇ કરતા હતા. ગ્રીક પુસ્તકોનાં અને વિશેષે કરીને ઍરિસ્ટોટલ અને યુક્લિડનાં પુસ્તકોનાં આરબીમાં ભાષાંતર થયાં હતાં. પૂર્વમાં બગદાદ અને

डमास्कसमां, तथा पश्चिममां कोर्डोवा, सालामांका, अने टोलेडोमां विशाळ पाठशालाओनी स्थापना थई हती; अने तेमां व्याकरण, गणित, खगोल, फिलसुफी, रसायन, अने वैद्यकनुं उत्तम शिक्षण अपातुं हतुं. आरबोए आल्कोहॉल, नाइट्रिक आसिड, अने सल्फ्युरिक आसिड शोधीने रसायनशास्त्रनी शरूआत करी हती; अक्षरगणित अने त्रिकोणमितिने आधुनिक रूप आप्युं हतुं; अने आन्दोलकथी काल मापवानी योजना करी हती. स्पेनमां तेमनी शालाओमां घणा क्रिश्चियन तरुणो अध्ययनार्थे आवता, अने आरबी शास्त्रनो संस्कार पामी सर्वत्र ए ज्ञानने विस्तृत करता. थोडा वखत सुधी आरबो यूरपना बुद्धिनायको हता. अगियारमी सदी सुधीमां यूरपने पोतानो खजानो सुप्रत करीने आरबी पांडित्य निर्जीव थवा लागेलुं, अने तेनुं पुनरुज्जीवन थयुं नथी.

१०. युनिवर्सिटीओ.—आ नवी शास्त्रीय प्रवृत्तिनुं श्रेष्ठ फळ ए हतुं के तेमांथी युनिवर्सिटीओनो जन्म थयेलो. प्रथम तो ए पंडितो अने जिज्ञासु तरुणोनी मात्र मंडळीओ हती; अने तेमां राज्याधिकार के धर्माधिकारनो भाग न हतो. पण धीमेधीमे तेमने आश्रय मळतो गयो; अने विद्यानो उत्तरोत्तर विकास थतो गयो.

११. उपसंहार.—मध्यकाळना शिक्षण संबंधी अहीं वधारे विस्तार बने तेम नथी. धर्मविग्रह अने इतर विग्रहोना अंधकारने लीधे ए समयमां ऐतिहासिक दृष्टि पण थोडी ज उतरी शके तेम छे; अने शिक्षणना विषयमां तो राज्य संबंधी, समर संबंधी, के धर्म संबंधी जे प्रवृत्तिनुं प्राधान्य होय तेनुं प्रतिबिंब मात्र मालुम पडे छे. मध्यकालना शिक्षणमां स्वातंत्र्य नथी, अने तेथी तेनो इतिहास धार्मिक अने राजकीय इतिहासथी भिन्न करीने बराबर समजावी शकाय तेम नथी.

पण आ महारात्रिमां सुद्धां भविष्यना उदयनो समारंभ एकठो थतो हतो. एकदेशी प्रवृत्तिओ पूर्ण थती हती. विधिवाक्यो

नहीं पण निषेधवाक्यो कालना पडदा पर निर्लेप लिपिमां लखातां हतां; अने युरप नवां पराक्रमो माटे तैयार थतुं हतुं.

१२. व्यवच्छेदक संक्षेप.—१. मध्यकालना शिक्षणनुं मुख्य लक्षण ए छे के तेमां धर्मविचारनुं प्राधान्य हतुं. ऐहिक जीवन माटे नहीं पण पारलौकिक जीवन माटे प्रयत्न करवामां आवतो. धर्म अने नीति सिवाय बीजा ज्ञाननी अपेक्षा न हती, अने ज्ञानना अधिकारी सर्व गणाता हतां, ते छतां सर्व ज्ञान अधिकारने वश हतुं.

२. शिक्षणनो प्रदेश संकुचित थतो हतो, पण ते धर्माग्रह अने धर्मगांभीर्यथी मुद्रित थतुं हतुं.

३. धर्मसिद्धांतो त्रिकालसिद्ध अने प्रमाणातीत गणावाने लीधे विचारस्वातंत्र्यनो क्षय थतो हतो; अने न्यायपद्धतिमां मात्र परामर्शनो उपयोग करवामां आवतो.

४. बधा क्रिश्चियनोनी समानता मनावाने लीधे प्राथमिक शिक्षणनो विस्तार थतो हतो.

५. साधारण वलण कठोर नियमन अने रीतभात तरफ हतुं; तथा संसारनां ललित सुखोनो अनादर हतो.

६. स्कोलेस्टिसिझमे सीमात्यागनी भूल करी हती. पण तेना परिणाम तरीके परामर्शानुमाननी शक्ति, अने विचारसाधन तरीके भाषानो उपयोग करवानी कळा संवर्द्धित थई हती.

७. संस्कार, सौष्ठव, अने सुयोग (अतियोगनो अभाव) ए त्रिपुटीनी प्राप्ति मुश्केल छे, एवो उपदेश इतिहासनां पानां पर लखातो हतो.

प्रकरण ५.

प्रबोधनो उदय, अने सोळमी सदीमां शिक्षणना विचारो.

१. अरुणोदय.—गया प्रकरणने अंते आपणे जोयुं के विद्यानुं पुनरुज्जीवन थवानां चिह्नो शरू थयां हतां; अने ज्ञानना आकाशमांथी अंधपरंपरानां वादळां विखेराई जतां मनोहर प्रकाशना केटला एक ताराओ दृष्टिमर्यादामां आवीने प्रबोधसूर्यनो उदय हवणां थशे—हवणां थशे—एम सूचवता हता. ए उदयनो प्रथम प्रकाश इटलीमां ज थयेलो; अने इटलीमां ज डॅन्टी एलिघिएरी*, बोकॅचिओ† अने पेट्राकें‡ अरुणनी सेवा बजावेली. ए राजकीय अने मानसिक महाक्षोभमां खरा पुरुषार्थनो उद्भव थयो हतो; अने दान, दया, धर्म, तथा युद्धना वीरो जीवितयात्रामां असामान्य गौरव प्रकट करता हता. कोलंबस अने वास्कोडीगामानी सफरोथी पृथ्वीनो विस्तार प्रसिद्ध थतो हतो; अने बंदूकना दारूनी शोधथी शारीरिक बळनुं महत्त्व ओछुं थतुं हतुं. स्कोलॅस्टिसिझमने वखते कोन्स्टान्टिनोपलनो अधःपात थतां ग्रीक अने रोमन साहित्यनी मोहनीनो अनुभव थतो हतो; अने मुद्रणकलाना शोधथी ए मोहनी सर्व दिशामां प्रसरती हती. पंदरमी सदीनी शरूआतथी अंत सुधी प्राकृतिक शास्त्र अने प्राचीन साहित्य ए बे प्रवृत्तिओ वच्चे प्राधान्यनो विग्रह चालतो हतो; अने तेना परिणाम उपर भविष्यना विद्यार्थीनुं नसीब लटकतुं हतुं.

२. साहित्यनी मोहनी.—सौंदर्यनां केटलांएक स्वरूपो तो मध्य कालमां पण विकसित थतां हतां; मात्र बे प्रकारनां सौंदर्यनुं रहस्य

---

* इटलीनो सर्वोत्कृष्ट कवि, अने आखी दुनियाना सर्वोत्कृष्ट कविओमांनो एक. ए इ. स. १२६५ मां फ्लोरेन्समां जन्म्यो हतो; अने राजकीय प्रपंचथी देशनिकाल थयेलो होवाथी १३२१ मां रेवेनामां मृत्यु पाम्यो. तेनुं "स्वर्गदर्शन" नामनुं नाटक जगत्प्रसिद्ध छे.

† एक प्रख्यात कथालेखक अने पेट्रार्क कविनो मित्र. जन्मः १३१३; मृत्युः १३७५.

‡ एक प्रख्यात इटालियन कवि. जन्म १३०४; मृत्यु १३७४.

नष्ट थयुं हतुं. ग्रीकोने शारीरिक सौंदर्यनी जे मोहनी लागती ते आपणने हजी सुधी लागती नथी; अने रस्किन* कहे छे के आपणे वधा कुरूप छीए अने कुरूपतामां संतुष्ट छीए, ते वधुं फिलसुफनी वृत्तिथी सांभळीए छीए. ग्रीकोने बीजी मोहनी साहित्यना सौंदर्यमां लागती, अने तेनो यूरपने पंदरमी अने सोळमी सदीमां अनुभव थवा लागेलो. आ सहृदयत्वना विकासने ज आपणे रेनेसान्स (पुनरुज्जीवन) कहीए छीए.

पण साहित्यनी असर वरावर समजवा माटे तेनुं स्वरूप स्पष्ट करवुं उचित छे. ज्यारे अमुक मननी विशेष कल्पनाओ ललित अने अविनाशी पदपंक्तिमां प्रदर्शित थाय, त्यारे साहित्य जन्मे छे. कोइ पण भाषानी अविनाशी पदपंक्तिओनो समूह, ते ते भाषानुं साहित्य; अने जे भाषामां कोइए पोतानी कल्पनाओने अविनाशी शरीर आप्युं न होय, ते भाषा साहित्यरहित समजवी. आ प्रमाणे साहित्यमां बे अंगो आवश्यक छे: (१) विशेष कल्पनाओ अने (२) ललित तथा अविनाशी पदविन्यास. शास्त्रना प्रदेशथी साहित्यनो प्रदेश भिन्न छे; शास्त्रमां वस्तुओनुं अने साहित्यमां वृत्तिओनुं निरूपण होय छे; शास्त्र सामान्य अने जातिसंबंधी तथा साहित्य विशेष अने व्यक्ति संबंधी होय छे. शास्त्र आपणने अमुक मननी विशेष कल्पनाओ आपतुं नथी, शास्त्र तो वधा योग्य अभ्यासीओए वस्तुस्थिति संबंधी जे विचारो करवा ज जोइए ते आपणने कहे छे. अने शास्त्रने अमुक पदविन्यासनी अपेक्षा नथी: युक्लिडनी एक प्रतिज्ञा शास्त्र छे; वर्ड्सवर्थनी एक कविता साहित्य छे. युक्लिड पासेथी आपणे जे शीखीए छीए, ते युक्लिड नहीं पेदा थयो होत, तो बीजा कोइ पासेथी पण आपणे शीखी शकत; अने ए प्रतिज्ञाओ कोइ पण भाषामां अने भिन्नभिन्न पदपंक्तिओमां समजावी शकाय छे. पण वर्ड्स्वर्थनी एक कविता ते कविना कोइ विशेष विचार के वृत्तिनुं निरू-

* कळा अने विशेषे करीने चित्रकळा उपर एक प्रख्यात इंग्रेजी लेखक. जन्म: १८१९.

पण करे छे; अने ज्यारे एज विचार के वृत्ति बीजा शब्दोमां प्रदर्शित करवामां आवे, त्यारे पण अर्थ चमत्कृति ऊडी जाय छे. वेशक कविता एक ज जातिनुं साहित्य छे, पण ए जाति सर्वोत्कृष्ट छे; अने गद्यसाहित्यमां पण अमुक अंशे पद्यसाहित्यनुं विशेष लक्षण होय छे. शास्त्र अने साहित्यनो भेद एटलो बधो छे के लॉर्ड लिटने कह्युं छे ते प्रमाणे साहित्यमां प्रायशः प्राचीन पुस्तको अने शास्त्रमां नूतन पुस्तको श्रेष्ठ होय छे.

ग्रीस अने **रोम** संबंधी नवी मोहनी साहित्यनी हती, एटले मात्र विचारनी के मात्र पदलालित्यनी न हती. मात्र विचारनी होत तो भाषांतरना प्रयत्नो थया होत, अने विचारथी भिन्न करतां कोइ पद-पंक्तिमां लालित्यनो अनुभव थाय, ए तो छेक ज असंभवित छे. ॲरिस्टोटलनी शास्त्रीय फिलसुफीनां तो भाषांतर पण थई चूक्यां हतां; एटले नवी मोहनी **सिसरो** के **प्लेटो** जेवानी हती; अर्थगौरव अने पदलालित्यना अद्भुत संयोगनी हती; सामान्य अने जातिसंबंधी विचारनी नहीं, पण विशेष अने व्यक्तिगत विचारनी हती.

३. त्रण भिन्नभिन्न प्रवृत्तिओ.—पण ए मोहनीनां परिणाम तरीके साहित्यशिक्षणनी जे प्रवृत्ति उत्पन्न थई ते एकरूप रही नहीं. मोहनीनां खरां कारणो थोडाएक पंडितो सिवाय बीजानी दृष्टिने अदृश्य हतां; अने तेथी केटलाएक एक अंग माटे अने केटलाएक बीजा अंग माटे प्रयत्न करवा लाग्या. आ प्रमाणे ए समयना शिक्षणमां आपणने त्रण भिन्नभिन्न प्रवृत्तिओ मालुम पडे छे, अने तेमांनी दरेकनुं विशेष स्वरूप विचारवालायक छे. ए कालना प्रसिद्ध शिक्षकोमां जोके बधी प्रवृत्तिओनुं मिश्रण हतुं, तोपण प्रमाणमां एकादनुं प्राधान्य हतुं. अने त्रणेय प्रवृत्तिना अंशो हजी वर्तमान छे.

१. थोडाएक पंडितो एवा हता के जेओ प्राचीन साहित्यमां वस्तुज्ञान तथा शब्दकला बन्नेनुं गंभीर अध्ययन करता. तेओ प्रकृतिनो प्रसंगोपात्त अभ्यास करता, ते पण पुस्तकोनी खातर; प्रकृतिनी

खातर नहीं.* तेओ प्राचीन साहित्यमां वस्तु अने शब्द बन्नेनां तत्त्वने आवश्यक गणता. तेओनी प्रवृत्तिने आपणे तात्त्विक कहीशुं, अने तेनुं इरेझमसमां प्राधान्य हतुं.

२. बीजा केटलाएक एवा हता के जेमने वस्तु संबंधी ज्ञाननी ज अपेक्षा हती ; पण ए समयना प्रवाहमां तणाई जइने वस्तुज्ञान पुस्तकोमांथी ज मेळववानी आशा राखता. तेओ प्रकृतिनो प्रत्यक्ष अभ्यास करता नहीं, पण तेने पुस्तकोद्वारा समजवानो यत्न करता.† प्रकृति जाणे कोइ दूरनो देश होय, अने ते संबंधी वृत्तांतो पंडितोनां पुस्तकोमांथी मळी शके तेम होय, एवुं तेओ आचरण करता. आ प्रवृत्तिने आपणे वास्तविक कहीशुं, अने तेनुं रेब्लेमां प्राधान्य हतुं. (रेब्लेए पोते तो पुस्तको वगर पण वस्तुओ शीखववानो यत्न करेलो.)

३. बाकीना केटलाएक एवा हता के जेओ शब्दनुं ज अनुसरण करता. तेओने पुस्तको समजवानी के पुस्तकोमांथी वस्तु संबंधी ज्ञान मेळववानी स्पृहा न हती. तेओ मात्र बाह्याकृतिने इच्छता, अने शाळाओमां तेमनी पुष्कळ असर थयेली. तेमनी प्रवृत्तिने आपणे शाब्दिक कहीशुं; अने तेनुं स्टर्ममां प्राधान्य हतुं.

४. इरेझ्मस‡ (१४६७–१५३६.) इरेझमसे कहेलुं, के "मारा हाथमां पैसा आवशे, एटले पहेलां तो हुं ग्रीक पुस्तको खरीद करीश, अने पछी वस्त्रो ;" अने तेने उच्चतर शिक्षणना हिमायतीओमां प्रथम पद आपवुं घटे छे. तेणे शिक्षकनुं काम कर्युं न हतुं, पण पोतानां वसु-

* हाल पण आवी प्रवृत्ति कोइकोइ स्थळे देखाय छे. आपणे पोते कोइ वार वर्ड्सवर्थ के टेनीसननां काव्यो वधारे सारी रीते समजी शकाय तेटला माटे जंगली फूलो के वादळांना फेरफारोनुं अवलोकन करीए छीए. कोइ एक लेखक मोटा ग्रंथकारोना ग्रंथोने प्लास्टरनां आकाशगोळानी साथे सरखावे छे; ए उपमा स्वीकारीने आपणे एम कही शकीए के रेनेसान्सना पंडितोने गोळानो ज अभ्यास करवानी अपेक्षा हती, अने तेओ आकाशमां तारा वगेरेनुं कोइ वार अवलोकन करता, ते पण गोळाओ समजवाने माटे ज.

† प्रयोगशाळामां गया वगर रसायन शीखवानो प्रयत्न पण आवो ज समजवो.

‡ एक प्रख्यात डच पंडित.

मार पुस्तको, भाषांतरो, व्याकरणो, अने कोशोथी समकालीनोमां तेणे प्राचीन साहित्यनी परम प्रीति उत्पन्न करेली, अने ए प्रमाणे शिक्षणने उत्तेजन आपेलुं.

९. **इरेझ्मसनी केळवणी.**— बाल्यावस्थाथी ज इरेझ्मसे भविष्य कीर्तिनां चिह्नो बताववा मांडयां हतां. ज्यारे ते डेवेन्टरमां न्हानो सरखो विद्यार्थी हतो, त्यारे— "तुं एक दिवस ज्ञानना परम उन्नत शिखरे पहोंचीश," एवुं कहीने तेना शिक्षके तेने कोटी करेली. ते बार वर्षनो हतो त्यारे एग्रिकोला* तेना देखावथी एटलो खुश थयेलो, के "तमे कोइ दिवस म्होटा माणस थशो," एवुं तेणे तेने कहेलुं. माबाप तेनां बच्चपणथी मरी गयां हतां, अने वालीओए तेनो वारसो पचावी पडवाना इरादाथी तेने एक मठमां भणवा मूकेलो. पण ए मठना साधुओ जॉन ऑफ वेसल अने एग्रिकोलाना प्रयत्नो वडे प्राचीन साहित्यनो अभ्यास करता थया हता. तेओए तेने उत्तम शिक्षण आप्युं, अने होरेस† तथा टेरेन्सनां पुस्तको पर इरेझ्मसनी खरी प्रीति थई. एग्रिकोला तरफ इरेझ्मसनो भक्तिभाव हतो, अने शाळा संबंधी एग्रिकोलाना थोडा शब्दो सांभळवा लायक छे. "मने एक स्कूलनी सुप्रत थवानी छे. ते मुश्केल अने कायर करे एवी बाबत छे. स्कूल पण एक केदखाना जेवी जग्या छे, अने तेमां निरंतर मारामारी अने रुदन अने आक्रंद प्रचलित होय छे. कोइ पण वस्तुनुं जो पोताना गुणथी विरुद्ध नाम होय, तो स्कूलनुं छे. ग्रीको तेने स्कोला एटले फुरसद कहेता, अने रोमनो ल्युडस एटले क्रीडा कहेता; पण स्कूलना जेटलो कोइ स्थळे फुरसदनो वांधो होतो नथी, अने कोइ पण स्थळ स्कूलना करतां वधारे मुश्केल के क्रीडाथी वधारे विरुद्ध नथी. एरिस्टोफेनीसे तेने "फ्रोन्टिझ्टेरिओन" अथवा चिंतास्थलनुं नाम आपेलुं ते योग्य लागे छे."

---

* ए वखतनो एक प्रसिद्ध पंडित.

† एक विख्यात लाटिन कवि.

६. **इरेझ्मसना शिक्षण संबंधी ग्रंथो.**— इरेझ्मसे शिक्षण संबंधी घणा ग्रंथो लख्या छे; अने तेमां लेखनपद्धति, तरुणो माटे सभ्यताना नियमो, साहित्य अने व्याकरण शीखववानी पद्धतिओ, स्मरणशक्ति दृढ करवाना उपायो, अने **ग्रीक** तथा **लाटिन** पुस्तकोनो उपयोग, वगेरे बाबतो संबंधी विवेचन छे. तेनो बालशिक्षण संबंधी लेख सर्वोत्तम गणाय छे, अने तेमां ते बाळकनो स्वभाव, तेनां पहेलां वर्षोनो उपयोग, अने ते वखते वापरवानी पद्धतिओनुं निरूपण करे छे. आकर्षक पद्धतिओनी ते भलामण करे छे, अने समकालीन शाळाओना कठोर नियमननुं खंडन करे छे.

७. **तरुणोनी सभ्यता.**— सभ्यतानुं महत्त्व सिद्ध करनारा शिक्षकोमां **इरेझ्मस** प्रथम पंक्तिमां आवे छे. ए कठोर समयमां ललित वर्तन अने सभ्यतानी फरजो तरफ लोकोनुं ध्यान खेंचवुं ए परम श्रेयस्कर हतुं. इरेझ्मसने निश्चय हतो के सभ्यता मात्र लोकाचारनो नहीं पण नीतिनो विषय छे, अने योग्य आत्मामां स्वाभाविक रीते ज उत्पन्न थाय छे. अने तेटला माटे ए तेने शिक्षणमां उच्च पद आपे छे.

"बाळकोना शिक्षणमां आपणे घणी फरजो अदा करवानी छे: प्रथम ए, के बाळकनुं कोमळ मन धार्मिक बनाववुं; बीजी ए, के साहित्य अने तत्सम विषयो तेने शीखववा, अने तेना पर प्रीति उत्पन्न करवी; त्रीजी ए, के तेने व्यवहारदक्षता आपवी; अने चोथी ए, के बाल्यावस्थाथी ज नीतिने अनुसरी तेने सभ्य वर्तननी टेव पाडवी."

सभ्यता संबंधी इरेझ्मसनी बधी सूचनाओ सरल भावथी अपायेली छे; अने तेमांनी कोइ आपणने अपूर्ण के विचित्र लागे तेथी विस्मित थवानुं नथी.— "जे छींक खाय तेने त्रण वार सलाम करवानो आपणो धर्म छे." "पीती वखत जाणे के प्यालामां एक टीपुं पण रहेवा देवुं न होय, ते प्रमाणे माथुं ऊंचुं करीने वाळवुं, ए नीतिपुर-

स्मर नथी." "हाथमांथी पोळी पडी जाय तो तेने ऊंचकी लीधा पछी चुंबन करवुं." "स्हवारे एक वार थंडा पाणीथी म्हों धोवुं, पण बेवकूफनी माफक फरी फरीने धोवुं नहीं;" इत्यादि.

८. प्राथमिक शिक्षण.— प्राथमिक शिक्षण संबंधी **इरेझ्मसनो** लेख वांचतां आपणे जाणे **क्विन्टिलियन** के **प्लुटार्कनो** प्रतिध्वनि सांभळता होइए तेवुं लागे छे. आपणे तेनां केटलांएक वाक्यो मात्र आपीशुं. "आपणे जेने चाहता होइए तेनी पासेथी आपणे खुशीथी शीखीए छीए." "माबाप पण जो फरजंदोनां मनमां मात्र भय उत्पन्न करी शकतां होय तो तेमने बराबर उछेरी शके नहीं." "केटलांएक छोकरां एवां होय छे के तेओ मारथी वहेलां सुधरवाने बदले वहेलां मरे छे; नरमाश अने हेताळ सूचनाओथी माणस तेमने चाहे तेवां करी शके." "परिचय अने प्रसंगने लीधे कशी मुश्केली वगर छोकरांओ स्वभाषा शीखी शके छे." "वांचन लेखननो महावरो बाळकोने जरा कायर करे छे, अने तेटला माटे शिक्षके आकर्षक योजनाओथी कष्ट ओछुं करवुं जोइए." "प्राचीन वखतना डाह्या माणसो खावानी चीजोने अक्षराकृति आपता, अने ए प्रमाणे बाळकोने मूळाक्षर जाणे पाई देता." "व्याकरणना नियमो शीखवतां सरळ बाबतो पहेली शीखववी." "जेवी रीते बचपणमां थोडीथोडी वारे थोडोथोडो खोराक आपवाथी शरीरनुं पोषण थाय छे, तेवी रीते मनना पोषणमां पण तेनी अशक्ति पर निगाह राखीने थोडाथोडा वखतने अंतरे थोडुंथोडुं ज्ञान आपवुं."

आ अवतरणो परथी बाळको तरफ हेत अने मार्दवथी भरेली अमुक पद्धति प्रकट थाय छे. **इरेझ्मस** माताने संभाळ अने वहाल राखवानी, पिताने परिचय अने कृपा दर्शाववानी, शाळाने स्वच्छता अने सौंदर्य बताववानी, अने शिक्षकने नरमाश अने महेरथी वर्तवानी सलाह आपे छे.

९. स्त्रीशिक्षण.— रेनेसान्सना पंडितो पोताने प्रकट थयेला खजानाना दर्शनथी स्त्रियोने प्रतिरोध करता न हता; अने **इरेझ्मस**

स्त्रियोने पुरुषोना जेटलो ज ज्ञानाधिकार आपे छे. "आचार्य अने सुशिक्षित स्त्रीना संभाषण"मां मेग्डेला लाटिन शीखवानो पोतानो हक स्थापित करे छे, अने कहे छे, के "तेथी करीने हुं घणा सुज्ञ लेखकोनी संगति करी शकीश."* "क्रिश्चियन लग्न" नामना पुस्तकमां जे जुवान बानुओ मात्र सलाम करतां, अने हाथ पर हाथ वाळतां अने हसती वखते ओष्ठदंश करतां, अने जाहेरमां थोडुं अने खानगीमां घणुं खातांपीतां शीखे छे, तेमनो ते परिहास करे छे. स्त्रीसंबंधी इरेझ्मसनी कल्पना उच्चग्राही छे, अने जे ज्ञान तेनां बाळकोने शीखववामां अने पतिना बुद्धिजीवनमां भाग लेवाने योग्य करे ते मेळववानी ते स्त्रीने भलामण करे छे.

१०. रेब्ले (१४८३-१५५३)† — बुद्धि कंइ विलक्षण वस्तु छे. नैसर्गिक अने समर्थ बुद्धि वर्तमान बंधनथी मोक्ष आपीने घणी वार रसाल भविष्यनुं दर्शन करावे छे; अने एवा अकालजलदनुं रेब्ले अच्छुं उदाहरण छे. तेनामां पांडित्यनी प्रीति अने आपणे जेने वास्तविक प्रवृत्ति कही ते देखाय छे; अने एटले अंशे ते रेनेसान्सनी उत्पत्ति छे. पण घणी बाबतोमां ए पोताना वखतथी आगळ जाय छे.

११. प्राचीन शिक्षणनुं खंडन: गार्गेन्टुआ अने ऊडेमोन.— सोळमी सदीनी रीतभातमां रेब्लेनी परिहासशक्तिने प्रकट थवाना घणा प्रसंगो हता; अने तेनो ग्रंथ घणां न्हानां पुस्तकोना समूह जेवो लागे छे. पण ए कालनां शिक्षण पर तेणे जे शक्ति वापरी छे, तेवी बीजा कशा पर वापरी नथी.

---

* विद्वत्प्रशंसा संबंधी मेग्डेलाना शब्दो वांचतां भर्तृहरिशतकना प्रख्यात श्लोकनुं स्मरण थया वगर रहेतुं नथीः—

जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति वाचि सत्यं,
मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिं,
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्॥

† फ्रेंच वैद्य, फिलसुफ, अने परिहासलेखक.

प्रथम गार्गेन्टुआने स्कोलेस्टिक पद्धतिओ प्रमाणे शिक्षण आपवामां आवे छे. वीश वर्ष सुधी ते अभ्यासमां निमग्न रहे छे, अने एटलुं प्रावीण्य मेळवे छे के ते पहेलेथी छेल्ले सुधी अने छेल्लेथी पहेले सुधी पुस्तको पढी जई शके छे. अने तोपण तेना पिताने मालुम पडे छे के तेनामां अक्कल नथी आवी, एटलुंज नहीं, पण ऊलटो ते चसकेल अने दिवानो थयो छे.

आ कृत्रिम शिक्षण के जेमां मात्र स्मरणशक्ति उपर भार भरवामां आवे छे, जेमां वर्षोनां वर्षो सुधी विद्यार्थीने नीरस पुस्तकोनो पाठ करवो पडे छे, जेथी मननी तमाम स्वतंत्र प्रवृत्तिओ नाबूद थाय छे, अने जे बुद्धिने सतेज करवाने बदले बुठी करे छे, – तेथी ऊलटुं रेब्ले एक स्वाभाविक शिक्षण बतावे छे, जेमां अनुभव अने वस्तुस्थितिनो प्रसंग पडे छे, जे तरुणने पढतां शीखववाने बदले व्यवहार माटे केळवे छे, अने जे स्वाभाविक लावण्य अने प्रवृत्तिने नष्ट कर्या वगर बुद्धिने प्रदीप्त करे छे, अने स्मरणशक्तिने शृंगार आपे छे.

रेब्लेनी अद्भुत कथामां ऊडेमोन ए नवीन पद्धतिथी शिक्षण पामेलो तरुण छे. ते यथार्थ रीते विचार करतां अने शुद्ध बोलतां जाणे छे; अने तेनुं आचरण औद्धत्य रहित छतां आत्मनिष्ठा सहित छे. ज्यारे ते गार्गेन्टुआ पासे जाय छे, त्यारे "सरल वदन, मनोहर ओष्ठ, निश्चल दृष्टि, अने तरुणने जोइए तेवी नम्रताथी टोपी हाथमां राखीने मळे छे;" अने तेनी सलाममां पण लालित्य बहार पडे छे. ऊडेमोन गार्गेन्टुआने कंइकंइ खूबीदार वातो कहे छे, पण तेने कशो उत्तर आपतां आवडतो नथीः "जाणे बहु रडवानी टेव होय ते प्रमाणे ते दीन थई जाय छे, म्हो टोपीमां संताडे छे, अने एक शब्द पण बोली शकतो नथी.

आ बे विरुद्ध वर्तनना विद्यार्थीओमां रेब्ले शिक्षणनी बे विरुद्ध पद्धतिओ मूर्तिमान करे छे. एकमां स्मरणशक्तिना यंत्रतुल्य प्रयत्नो वडे बुद्धि निर्बल अने मोभाग्र थाय छे; अने बीजीमां वधारे स्वतंत्र विस्तार मळतां बुद्धि कुशाग्र अने वर्तन सरल थाय छे.

१२. **नवीन शिक्षण.**— हवे रेल्लेना नवीन शिक्षणनी कल्पना आपणे जरा विस्तारथी तपासीए. **गार्गेन्टुआए** पोताना पहेला शिक्षको पासेथी मेळवेला दोषोनो आबेहूब चितार आप्या पछी, रेल्ले तेने **पोनोक्रेटीस** नामे एक नवा शिक्षकने सोंपे छे. आ नवा शिक्षकनुं काम तेनुं भणतर भूलाववानुं, तेना दोषो दूर करवानुं अने तेने माणस बनाववानुं छे; अने ते पोताना विद्यार्थी माटे नवा विचारो प्रमाणे व्यवस्था करवानुं ठरावे छे.

प्रथम शरूआत तो **पोनोक्रेटीस** हळवेथी करे छे. ते विचारे छे, के "मोटा क्षोभ वगर कुदरत मोटा फेरफारो सहन करती नथी." ते पोताना विद्यार्थीनुं अवलोकन करे छे, तेनो अभ्यास करे छे, अने तेनो मूल स्वभाव समजवाने इच्छे छे. पछी ते काम हाथमां ले छे; **गार्गेन्टुआने** शारीरिक, बुद्धिविषयक, अने नीतिविषयक शिक्षण आपवानुं शरू करे छे, अने तेनी वृत्ति तथा वर्तननी नवीन घटना बनाववानो निश्चय करे छे.

१३. **शारीरिक केळवणी.** आरोग्यविद्या अने व्यायाम, शरीर-रक्षक स्वच्छता अने बळवर्द्धक कसरत— शारीरिक केळवणीना ए बे मुख्य भाग तरफ रेल्ले सरखुं ध्यान आपे छे. **इरेझमसे** कहेलुं के बेवकूफनी माफक दिवसमां एक करतां वधारे वार म्हो धोवुं नहीं; पण **गार्गेन्टुआ** भोजन पछी ए मुखप्रक्षालन करे छे, अने आंखमां पाणी छांटे छे. रेल्ले प्रथम वैद्य हतो ए हकीकतनुं तेने विस्मरण थतुं नथी; अने शरीरनी संभाळ माटे ते सूक्ष्ममां सूक्ष्म सूचनाओ आपे छे. कुरूप शरीर साथे पण ज्ञाननुं आधान करी शकाय, अने बीभत्स आकृतिमां पण सद्गुणी आत्मानो निवास होई शके, एम ते मानतो न हतो. **गार्गेन्टुआना** पहेला शिक्षकोए कहेलुं, के "चार आंगळी अने एक अंगुठाथी वाळ होळवा बस छे; अने जे कोई बीजी रीते वाळ होळतो होय, धोतो होय, के साफ करतो होय, तेनो काळ आ भवमां निरर्थक जाय छे." पण **पोनोक्रेटीस** पासे आव्या पछी **गार्गेन्टुआ** पोतानी रीतभात सुधारे छे अने **ऊडेमोन** जेवो थवाने यत्न

करे छे. "क्रडेमोनना वाळ एवी स्वच्छताथी होळेला रहेता, ते एवां सुंदर वस्त्रो पहेरतो, अने एवा मनोहर देखावनो तथा सभ्य हतो, के ते मनुष्य जेवो नहीं पण कोइ न्हाना फिरिस्ता जेवो लागतो."

रब्ले व्यायामने, भ्रमणने, अने खुल्ली हवानी प्रवृत्तिने सरखु महत्त्व आपे छे. ते गार्गेन्टुआने अतिवांचनथी नेत्र श्रमित करवा देतो नथी; अने रात्रे बहु वार वांचवानी मना करे छे. स्हवारे पाठ आप्या पछी ते तेने रमत माटे वहार लई जाय छे. पुस्तकनो प्रयास पूर्ण थतां टेनिस अने दडानो प्रयास चाले छे; "अने पहेलां जे जुस्साथी मनने कसरत आपेली, ते जुस्साथी हवे ते तनने कसरत आपे छे." स्हांजे पण पाठ लीधा पछी रात्रिभोजनना समय सुधी गार्गेन्टुआ क्रीडाओमां कालनिर्गमन करे छे. घोडे बेसवुं, कुस्ती करवी, तरवुं, वगेरे बधी बाबतो गार्गेन्टुआ शीखे छे, अने अवयवोने चपल तथा स्नायुओने मजबूत करे छे. मध्यकालना देहदमननुं जाणे वैर वाळवुं होय ते प्रमाणे देहासक्तिनी पराकाष्ठा करतां रेब्ले पाछु वाळी जोतो नथी.

१८. **बुद्धिशिक्षण.**— बधा डाह्या शिक्षकोनी माफक पोनोक्रेटीस पण शिष्यनी इच्छा पोताने अनुकूल करवाने मथे छे. ते थोडा वखत सुधी गार्गेन्टुआने परिचित रस्ते जवा दे छे, अने ज्यारे तेनी भूल समजावी शके त्यारे ज भूल बतावे छे. घणा नवा मास्तरो विद्यार्थीओना बधा पूर्व प्रयत्नोने खोटा कही तेमनामां विरोधवृत्ति उत्पन्न करे छे, तेम ते करतो नथी. ते भूतकालनो एकदम उच्छेद करतो नथी; पण धीमेधीमे पोताना शिष्यना मनमां महाकांक्षा उत्पन्न करे छे. तेने पंडितोना मंडळमां लई जाय छे; अने त्यां तेना मनमां स्वाभाविक रीते ज पंडित थवानी इच्छा स्फुरे छे. पछी गार्गेन्टुआ अभ्यासमां पडे छे, अने स्हवारना चार वागतां उठीने जाणे एक कलाकने पण अवंध्य जवा देवा न इच्छतो होय ते प्रमाणे मथे छे.

. रेब्ले प्राचीन भाषाओने अने तेमां विशेषे करीने ग्रीकने केटलुं महत्त्व आपे छे, ते नीचेना अवतरण परथी मालुम पडशे. गार्गेन्टुआ पोताना पुत्र पेन्टाग्रुएलने पत्र लखे छे:— "जोके मारा स्वर्गवासी पुण्यनाम पिताश्रीए मने राजकीय अने इतर ज्ञान पूर्ण अंशे आपवाने प्रयत्नो कर्या हता, अने जोके मारो श्रम अने अभ्यास तेमनी धारणा करतां आगळ गयो हतो, तोपण ते काल हालना जेवो विद्याप्राप्तिने अनुकूल न हतो; अने त्हने जेवा सारा शिक्षको मळ्या छे तेवा मने मळ्या न हता. ए समय तो अंधकारथी भरेलो-अज्ञाननां वादळांथी आच्छादित हतो; अने वधे स्थळेथी सारुं साहित्य नाश पाम्युं हतुं. पण हाल ईश्वरकृपाथी साहित्य फरी प्रसिद्धिमां आव्युं छे, अने ज्ञान एटलुं वधुं वधी गयुं छे के हुं पोते पहेला धोरणमा विद्यार्थीओनी जोडे भाग्ये ज बेसी शकुं; जो के म्हारी जुवानीमां हुं (योग्य रीते) सर्वोत्कृष्ट पंडित गणातो हतो. हवे तो प्राचीन ज्ञान अने प्राचीन भाषाओनुं पुनरुज्जीवन थयुं छे;—ग्रीक (जे वगर पंडितमां खपवा मागे तेने शरम छे), हीब्रू, खाल्डी, अने लाटिननुं. म्हारा वखतमां जे प्रमाणे शेताननी सूचनाथी तोप शोधायेली छे, ते प्रमाणे ईश्वरनी प्रेरणाथी यथास्थित अने रमणीय मुद्रणनी कला पण शोधायेली छे. आखी दुनिया पंडितो, अने विद्वान् शिक्षको, अने पुस्तकालयोथी भरपूर छे; अने मने लागे छे के प्लेटो, के सिसरो, के पेपिनियनना वखतमां पण अभ्यासनी आटली सगवड नहीं होय. हुं जोउं छुं के हालना चोरो, अने फांसीखोरो, अने रखडुओ पण म्हारा वखतना पंडितो अने उपदेशको करतां वधारे जाणे छे. अरे! स्त्रियो अने छोकरीओ ज्ञानना ईश्वरी प्रसादनी इच्छा करे छे. * * * * मारी इच्छा छे के त्हमारे प्रथम तो भाषाओनुं पूर्ण अध्ययन करवुं; तेमां ग्रीक क्विन्टिलियन सूचवे छे ते प्रमाणे, पछी लाटिन, पछी बाइबल वांचवा सारु हीब्रू, अने साथे साथे खाल्डी, अने आरबी. अने ग्रीकमां प्लेटो, तथा लाटिनमां सिसरोनी रीति ग्रहण करवानो प्रयत्न करवो."

१९. **प्राकृतिक शास्त्रशिक्षण.**— पण रेब्ले जे विशेपथी रेनेसान्सना इतर पंडितोथी जूदो पडे छे ते ए छे, के ते प्राकृतिक शास्त्रोनो पण मोटो हिमायती छे. तेनो अभ्यासक्रम मुख्य अंशे वास्तविक छे. रेनेसान्समां मध्यकालनी सप्तकलाओमांथी व्याकरण, न्याय, अने अलंकारनी त्रिपुटीनुं महत्त्व वधतुं जतुं हतुं; अने अंकगणित, भूमिति, खगोळ तथा संगीतना चतुष्टयनो अभ्यास ओछो थतो हतो. पण गार्गेन्टुआना अभ्यासमां त्रिपुटीनुं नाम सुद्धां आवतुं नथी; ते तो चतुष्टयनुं ज अध्ययन करे छे. पोताना पुत्रने पण ते नीचे प्रमाणे लखे छेः—

"कलाचतुष्टयनो तो तमे पांच छ वर्षना हता, त्यारे ज में संस्कार आप्यो छे; अने खगोलना बधा नियमोनी तमने खबर छे के! फलादेशना शास्त्रने तो अडकता ज नहीं; ए दंभ मात्र छे. कायदानां पांचेय पुस्तको तमने म्होए आवडवां जोइए. * * * * प्राकृतिक ज्ञान माटे तो तमारे एवो अभ्यास करवो के कोइ पण समुद्र, के नदी, के झरणुं तमारुं अजाण्युं रहे नहीं; अने हवानां बधां परंदां, बाग अने जंगलनां बधां झाड, बधी वनस्पति, भूपृष्ठमां रहेली बधी धातुओ, अने पूर्व अने दक्षिणनां बधां रत्नोनी तमने पिछान होवी जोइए.

पछी तमारे ग्रीक, आरवी अने लाटिनमां लखायेला वैद्यकनां पुस्तकोनो अभ्यास करवो; टॅलमड अने केबालानी पण अवगणना करवी नहीं; अने वारंवार पृथक्करण करीने मनुष्य संबंधी पूर्ण ज्ञान मेळववुं. * * * * टूंकामां, तमे ज्ञानना गंभीर अने अगाध गर्त जेवा थजो; कारण के म्होटा थशो, त्यारे अभ्यासनी शांति अने विरामनो तमारे परित्याग करवो पडशे. (एटलुं याद राखवानुं छे के रेब्लेनी अद्भुत कथामां गार्गेन्टुआ अने पेन्टाग्रुएल बन्ने राक्षसो छे; अने तेमनी बधी प्रवृत्तिओ राक्षसी परिमाण उपर छे.)

वळी ए पण ध्यानमां राखवानुं छे के रेब्लेने पोतानो शिष्य प्रकृतिने मात्र समजे तेथी संतोष नथी; प्रकृति पर तेनो प्रेम थाय, अने

प्रकृतिनो ते अनुभव करे एवी तेनी आकांक्षा छे. ते पोताना शिष्यने वनस्थलीओमां अने उपवनोमां जइने वर्जिलनां ज्योर्जिक्स[1] वांचवानी भलामण करे छे. आ तेमज बीजी केटलीएक बाबतोमां ए रूसोनो पुरोगामी छे; अने तेनी माफक माने छे के प्रकृतिनां सुंदर स्वरूपोना अवलोकनथी कल्पना विकासित अने चित्त स्वस्थ थतां आत्मिक आरोग्यमां वृद्धि थाय छे.

गार्गेन्टुआने अभ्यासमांथी प्रसंगोपात्त विराम आपवाने पोनोक्रेटीसे एम ठराव्युं हतुं, के महिनामां एक वार ज्यारे दिवस शांत अने स्वच्छ होय, त्यारे नगरमांथी बहार नीकळी जवुं; अने पासेना कोइ रमणीय स्थलमां जइने त्यां क्रीडा, गान, नृत्य, पक्षीग्रहण, मत्स्यग्रहण, प्रस्तरग्रहण, अने एवाएवा मनोहर खेलोमां काल निर्गमन करवो.

१६. **पदार्थ द्वारा शिक्षण.**— रेब्लेनी अभ्यासयोजनामां विद्यार्थीनुं मन निरंतर चपल रहे छे. भोजनने वखते पण ज्ञाननुं ग्रहण धारण थाय छे. भोज्य पदार्थ उपर, के पाणी, मद्य, पोळी, अने मीठाना गुणो पर, अथवा गार्गेन्टुआनुं ध्यान बीजी जे कंइ वस्तु तरफ आकर्षाय, ते उपर वातचित चाले छे. दरेक दृश्य वस्तु प्रश्न अने उत्तर परंपरानुं साधन थई पडे छे. गार्गेन्टुआ वारंवार क्षेत्रोमां फरवा जाय छे, अने त्यां खुल्ला प्रदेशमां वनस्पतिशास्त्रनो अभ्यास करे छे;— "वनस्थली पर परिक्रमण करे छे, वृक्षो अने छोडोनुं अवलोकन करे छे, प्राचीन पुस्तकोनी अंदरनां वर्णनोनी साथे तेमने सरखावे छे, अने घेर पण कंइकंइ भागो लई आवे छे." गार्गेन्टुआने शीखववुं थोडुं ज पडे छे; रेब्लेनी पद्धति एवी छे के पदार्थोने प्रत्यक्ष राखीने ज्ञातव्यनी सहजोपलब्धि करावी शकाय छे. एवा ज उद्देशथी ते पोताना शिष्यने कारखानांओ, प्रयोगशाळाओ, अने संग्रहस्थानो जोवाने मोकले छे. रेब्ले पोताना शिष्यने सर्व कलामां

---

१. वर्जिलनां वर्णनात्मक काव्यो.

प्रवीण बनाववाने इच्छे छे; अने तेनी व्यवस्था एवी छे के ते प्रसंग आवे तो रूसोना एमेलनी माफक शारीरिक बलनुं काम पण करी शके. वर्षाऋतुमां बहार फरवा न जई शकाय, त्यारे गार्गेन्टुआ लाकडां चीरे छे, अने कापे छे; अथवा खळामां दाणा मसळे छे.

१७. **आकर्षक पद्धतिओ.**— मध्यकालनी अंधपरंपराथी पोताने छेक विषाद थयेलो होवाथी रेब्ले पोताना शिष्यने बधुं ज्ञान रमतां रमतां आपवाने इच्छे छे, "अने गणित सुद्धां गम्मतमां बतावे छे." "संख्याशास्त्रनी हजारो शोधो" गार्गेन्टुआने गंजीफो खेलतां शीखववामां आवे छे. भूमिति अने खगोळमां पण ए ज पद्धतिनी योजना थाय छे; अने ए ज रीते **गार्गेन्टुआ** चित्रकळा, संगीत, प्रतिमाविधान, वगेरे बाबतो शीखे छे.

१८. **नीतिशिक्षण.**— रेब्लेनी वक्रोक्ति अने मजाकनी ख्याति एटली बधी छे, के तेने नीतिशिक्षक कहेतां कोइने विस्मय थाय. पण प्रसंगोपात्त ते गंभीर भावनुं सुद्धां निरूपण करे छे. उदाहरण तरीके—

"**सोलोमन** कहे छे, के 'पापी आत्मामां डहापण पेसतुं नथी; अने नीतिरहित ज्ञानमां आत्मानी पायमाली छे;' तेटला माटे तमे ईश्वरनी सेवा करजो, तेना पर प्रीति राखजो, तेनाथी डरता रहेजो, तेना पर तमारा बधा विचारो अने बधी आशाओनो आधार राखजो. * * * संसारनी भूलोथी सावचेत रहेजो. वैभव पर दिल लगाडता नहीं; ऐहिक जिवन क्षणभंगुर छे, पण धर्म अविनाशी छे. तमारा बधा पडोशीओनुं काम करजो; अने तेमना पर स्नेह राखजो. शिक्षकोने मान आपजो; जेना जेवुं न थवुं होय तेवानी संगतिथी दूर रहेजो; अने ईश्वरी कृपानो सदुपयोग करजो. अने आ प्रमाणे जेटलुं ज्ञान तमने प्राप्त थवुं जोइए, तेटलुं थयुं छे एम तमने लागे, त्यारे मारी पासे आवजो, एटले हुं तमने जोई लइश, अने मृत्यु पहेलां आशीर्वचन आपी लइश."

शिक्षण मळ्याथी पण लायक केळवणी मळती नथी; अने समजावे छे के ज्ञाननी वृद्धि करतां शक्तिओनुं समर्थन वधारे उपयोगी छे. मॉन्टेन संस्कारनो हिमायती छे, अने ज्ञानने स्वत: इष्ट गणतो नथी. आपणे तेना प्रख्यात निबंधमांथी केटलांएक अवतरणो आपीने तेना विचारो स्पष्ट करीशुं.

२२. **शिक्षकनी पसंदगी.**—"जे कोइ बाळक सारी स्थितिनो होय, अने गुजराननी खातर नहीं पण पोताना मनने केळववा सारु अभ्यास करवा चाहतो होय, तेना मित्रोने मारी एवी सलाह छे के तेमणे भरेला मगजना करतां ठरेला मगजने पसंद करवुं; अने विद्या तथा बुद्धि अने नीति बन्नेनी अपेक्षा राखवा छतां बुद्धि अने नीति तरफ वधारे लक्ष राखवुं."

२३. **शिक्षकनी पद्धति.**—"शिक्षको जाणे कोठीमां ज्ञान रेडी देवाने आतुर होय, ते प्रमाणे निरंतर बोल्या करे छे; अने पोते बोल्या होय ते आपणी पासे बोलावे छे. पण आपणा नवा शिक्षके आ दोषमां पडवुं नहीं. तेणे प्रथमथी ज पोताना शिष्यनी शक्तिनी कसोटी करी जोवी; अने ते पोतानी मेळे वस्तुओनो अनुभव करे, तेमनी परीक्षा करे, अने तेमांथी पसंदगी करे एवी योजना करवी. कोइवार शिक्षके मार्ग सूचववो, अने कोइवार तेने पोताने खोळवा देवो. वळी शिक्षके ज हमेशां विचारो आप्या करवा नहीं, शिष्यना विचारो शा छे ते पण तेणे प्रसंगोपात्त जोवुं; अने प्रसंगोपात्त तेने आगळ चालवा दइने, अने पाछळथी ते केम चाले छे ते जोइने, पोते तेनी साथे चालवाने केवी गति राखवी, तेनो निर्णय करवो."

नीचेनी सूचना हाल पण आपणी घणीखरी शाळाओने ध्यानमां लेवा जेवी छे:—

"हाल ज्यारे जूदीजूदी ग्रहणधारणशक्तिना विद्यार्थीओने एक ज रीते अने एक ज पाठ आपवामां आवे छे, त्यारे आखा टोळा-मांथी बे त्रण छोकराओने ज पाठनुं फळ मळे, एमां शुं आश्चर्य!

शिक्षक गमे तो कोइ छोकराने पूछी जुए, अने शब्दज्ञाननी नहीं पण अर्थज्ञाननी परीक्षा करे, तो ते केटलुं थोडुं जाणे छे तेनी तेने खात्री थशे. वहेतर तो ए छे के शिक्षके विद्यार्थी जे शीख्यो होय, ते तेनी पासे हजारो जूदांजूदां रूपोमां मूकाववुं, अने जूदाजूदा विषयोमां तेने लागु पाडवानुं कहीने ते बराबर समज्यो छे के नहीं ए तपासवुं. ज्यारे खाधेलो खोराक ए ज रूपमां वहार नीकळे, त्यारे एना पर पाचनक्रिया नथी थई एम समजाय छे; कारणके जठर जो अन्ननुं रूप बदले नहीं, तो तेणे कशुं कर्युं नथी."*

वळी, "जेवी रीते वहु पाणीथी छोड वणसे छे, अने वहु तेलथी दीवो झांखो थाय छे, तेवी रीते वहु भणवाथी मन निर्वळ थाय छे. आपणा पंडितो पुस्तकोमांथी ज्ञान चोरे छे, अने जे प्रमाणे पक्षीओ पोतानां बच्चांने खवराववाने दाणा चांचमां लइने उडे छे, ते प्रमाणे ज्ञान जीभ उपर लइने फरे छे; अने पक्षीओनी ज माफक जरा पण स्वाद लीधा वगर बच्चां पासे काढी नाखे छे. आपणां मावाप वहु तकलीफ ले छे अने खर्च करे छे, तेथी आपणने ज्ञान मळे छे; पण विवेक के सद्गुणनो तो एक शब्द पग नहीं."

२८. शाळानुं नियमन.— मॉन्टेननी शिक्षणपद्धतिमां तेना पिताए तेने जे पद्धतिओथी शिक्षण आपेलुं, तेनुं प्रतिपादन छे; अने पाठशाळामां तेने जे अनुभव थयेलो तेनुं खंडन छे. तेना पिताए तेने अपूर्व नरमाश अने छूटथी उछेर्यो हतो. तेनी वृत्ति क्षुभित न थाय एटला माटे स्हवारे वादित्रना स्वरथी तेने निद्राभंग करवामां आवतो. पग पाठशाळाना अनुभवथी तेने त्रास थयेलो, अने ते नीचे प्रमाणे लखे छे:—

"वाळकोने योग्य अने कोमळ रीतभातथी ज्ञान तरफ आकर्षवाने बदले आपणा शिक्षको तेमने सोटी अने निर्दयता मात्र बतावे छे. आ कठोरता अने आ क्रूरताने धिक्कार छे! मने लागे छे के सुस्थ

* आना संबंधमां ज्ञाकोटो संबंधी बोलता आपेली टीप जोवी.

स्वभावने तेना करतां बीजुं कशुं वधारे नुकसानकारक नथी. * * * तेओ पाठ आपता होय त्यारे प्रवेश करशो, तो छोकराओनां आक्रंद सिवाय बीजुं कशुं तमे सांभळशो नहीं; अने महेताजी साहेब गुस्सामां आवीने संगीतमंडळनी पूर्णता करता हशे, ते जोशो. भयानक वदनथी अने हाथमां सोटी लइने बिचारां कोमल अने न्हीकण वाळकोने पुस्तको पर प्रीति करावबानो आ रस्तो घणो सारो! * * * शाळाओमां लोहीथी रंगायेली सोटीओने बदले लीलां पानडां अने खूबसुरत फूलो वेरातां होय तो केटलुं बहेतर! मारा हाथमां अधिकार होय तो हुं दिवालो पर आनंद, अने संतोष, अने वसंत, अने कृपानां चित्रो कढावुं; के विद्यार्थीओने जेथी फायदो छे, तेमां तेमने सुखनो पण अनुभव थाय."

२९. **शिक्षणनो उद्देश.**— मॉन्टेनना विचार प्रमाणे केळवणीनो उद्देश विशेष नथी, पण सामान्य छे; अमुक कळा के ज्ञान आपवानो नथी, पण बधी उपयोगी कळा अने बधां उपयोगी ज्ञान माटे योग्यता आपवानो छे. अने ए विचार ते नीचे प्रमाणे प्रदर्शित करे छे:—

"हुं एकवार ऑरलीअन्स जतो हतो, त्यारे क्लेरीनो आ तरफना मेदानमां में बे पंडितोने बोर्डो तरफ जता जोया; तेओ एकबीजाथी पचास कदमने अंतरे चालता हता. तेमनी पाछळ केटलाएक सवारो हता, अने तेमां एक गृहस्थ— मरहुम काउन्ट डी ला रोशफोकोल्ट मोखरे सवारी करतो हतो. मारा कोइ सोवतीए आगळना पंडितने पूछ्युं, के 'साहेब, पाछळ आवे छे ते कोण गृहस्थ छे?' ते बिचारा पंडितने पाछळना सवारोनी खबर न हती, तेथी तेणे एम धार्युं के ए माणस तेनी साथेना पंडितने उद्देशीने पूछतो हशे; एटले तेणे हसीने कह्युं, के '*नहीं साहेब, ए गृहस्थ नथी. ए तो एक वैयाकरण छे; अने हुं नैयायिक छुं.*' हवे आपणे अहीं वैयाकरण के नैयायिकनी केळवणीनो विचार करवानो नथी, आपणे तो गृहस्थनी केळवणीनो विचार करवो छे; तेथी जेमनी मरजी होय तेओ भले पोतानो कालक्षेप एवी रीते करे, पण आपणुं काम निराळुं छे."

"कोइ रस्ते जता माणस माटे तमे एम कहो, के 'अहो! केवो विद्वान्! अने बीजाने माटे एम कहो, के 'अहो! केवो भलो!' तो आसपासना माणसो जरूर पेला विद्वान् माणस तरफ नजर करशे. त्रीजो एम कहेवाने पण हाजर होय तो वहु सारुं, के 'अहो! केवा मूर्खो!' माणसो एम तरत पूछे छे, के 'ते ग्रीक जाणे छे के लाटिन्! ते पद्यमां लखे छे के गद्यमां!' पण ते विद्वत्ताथी वहेतर थयो छे के नहीं, अने वधारे डाह्यो थयो छे के नहीं, अर्थात् ते वधारे सारुं शीखेलो छे के नहीं, ए ज वात प्रथम पूछवा जेवी छे; वधारे शीखेलो छे के केम ए नहीं." वळी, "विद्वान् आपणे बीजानी विद्वत्ताथीए थई शकीए; पण पोताना डहापण वगर डाह्या थवाना नहीं."

२६. **शिक्षणना विषयो.— मॉन्टेन** विद्यार्थीने पुस्तको सिवाय बीजी घणी बाबतो परथी शीखवानी सलाह आपे छे:—

"आपणे जो आत्मस्वरूप बराबर ओळखवुं होय, तो दुनियाना मोटा दर्पणमां जोवुं जोइए. भिन्नभिन्न स्वभावो, पंथो, विचारो, कायदाओ, अने रिवाजो जोयाथी आपणे जरा थंडा थइए छीए, तथा आपणी अपूर्णता अने अशक्ति जोई शकीए छीए; अने ए परिणाम कंइ जेवुंतेवुं नथी. एटला वधा राज्यविप्लवो अने एटला वधा प्रजाओना भाग्यविवर्तो जोया पछी आपणामां आपणने चमत्कार लागवानो नथी; तथा आटलां वधां नाम अने आटला वधा विजयो विस्मृतिनी छायामां आवी गया छे ते जाण्या पछी न्हानीसरखी जीतो मेळवीने आपणां नाम अमर राखवानी व्यर्थ आशा उत्पन्न थवानी नथी." * * * *

"दुनियानी साथे प्रसंगमां आव्या पछी मनुष्यनी विवेकबुद्धि कंइ अजब जेवी रीते सत्यग्राहक थई जाय छे. * * * * ज्यारे शिशिरमां हिमथी मारा गामडानी द्राक्षवल्लिओ सुकाई जाय छे, त्यारे पादरीने विचाराने एम लागे छे के खुदा सारी आलम पर

स्वभावने तेना करतां बीजुं कशुं वधारे नुकसानकारक नथी. * * * तेओ पाठ आपता होय त्यारे प्रवेश करशो, तो छोकराओनां आक्रंद सिवाय बीजुं कशुं तमे सांभळशो नहीं; अने महेताजी साहेब गुस्सामां आवीने संगीतमंडळनी पूर्णता करता हशे, ते जोशो. भयानक वदनथी अने हाथमां सोटी लइने बिचारां कोमळ अने न्हानकडां बाळकोने पुस्तको पर प्रीति कराववानो आ रस्तो घणो सारो! * * * शाळाओमां लोहीथी रंगायेली सोटीओने बदले लीलां पानडां अने खूबसुरत फूलो वेरातां होय तो केटलुं बहेतर! मारा हाथमां अधिकार होय तो हुं दिवालो पर आनंद, अने संतोष, अने वसंत, अने कृपानां चित्रो कढावुं; के विद्यार्थीओने जेथी फायदो छे, तेमां तेमने सुखनो पण अनुभव थाय."

२८. शिक्षणनो उद्देश.— मॉन्टेनना विचार प्रमाणे केळवणीनो उद्देश विशेष नथी, पण सामान्य छे; अमुक कळा के ज्ञान आपवानो नथी, पण बधी उपयोगी कळा अने बधां उपयोगी ज्ञान माटे योग्यता आपवानो छे. अने ए विचार ते नीचे प्रमाणे प्रदर्शित करे छे:—

"हुं एकवार ऑरलीअन्स जतो हतो, त्यारे क्लेरीनी आ तरफना मेदानमां में बे पंडितोने बोर्डो तरफ जता जोया; तेओ एकबीजाथी पचास कदमने अंतरे चालता हता. तेमनी पाछळ केटलाएक सवारो हता, अने तेमां एक गृहस्थ— मरहुम काउन्ट डी ला रोशफोकोल्ट मोखरे सवारी करतो हतो. मारा कोइ नोकरीए आगळना पंडितने पूछ्युं, के 'साहेब, पाछळ आवे छे ते कोण गृहस्थ छे?' ते बिचारा पंडितने पाछळना सवारोनी खबर न हती, तेथी तेणे एम धार्युं के ए मागत तेनी साथेना पंडितने उद्देशीने पूछतो हशे; एटले तेणे हसीने कह्युं, के 'नहीं साहेब, ए गृहस्थ नथी. ए तो एक वैयाकरण छे; अने हुं नैयायिक छुं.' हवे आपणे अहीं वैयाकरण के नैयायिकनी केळवणीनो विचार करवानो नथी, आपणे तो गृहस्थनी केळवणीनो विचार करवो छे; तेथी जेमनी मरजी होय तेओ भले पोतानो कालक्षेप एवी रीते करे, पण आपणुं काम निराळुं छे."

"कोई रस्ते जता माणस माटे तमे एम कहो, के 'अहो! केवो विद्वान्! अने बीजाने माटे एम कहो, के 'अहो! केवो भलो!' तो आसपासना माणसो जरूर पेला विद्वान् माणस तरफ नजर करशे. त्रीजो एम कहेवाने पण हाजर होय तो बहु सारुं, के 'अहो! केवा मूर्खो!' माणसो एम तरत पूछे छे, के 'ते ग्रीक जाणे छे के लाटिन्! ते पद्यमां लखे छे के गद्यमां!' पण ते विद्वत्ताथी वहेतर थयो छे के नहीं, अने वधारे डाह्यो थयो छे के नहीं, अर्थात् ते वधारे सारुं शीखेलो छे के नहीं, ए ज वात प्रथम पूछवा जेवी छे; वधारे शीखेलो छे के केम ए नहीं." वळी, "विद्वान् आपणे बीजानी विद्वत्ताथीए थई शकीए; पण पोताना डहापण वगर डाह्या थवाना नहीं."

२६. **शिक्षणना विषयो.— मॉन्टेन** विद्यार्थीने पुस्तको सिवाय बीजी घणी बाबतो परथी शीखवानी सलाह आपे छे:—

"आपणे जो आत्मस्वरूप बराबर ओळखवुं होय, तो दुनियाना मोटा दर्पणमां जोवुं जोइए. भिन्नभिन्न स्वभावो, पंथो, विचारो, कायदाओ, अने रिवाजो जोयाथी आपणे जरा थंडा थइए छीए, तथा आपणी अपूर्णता अने अशक्ति जोई शकीए छीए; अने ए परिणाम कंइ जेवुंतेवुं नथी. एटला बधा राज्यविप्लवो अने एटला बधा प्रजाओना भाग्यविवर्तो जोया पछी आपणामां आपणने चमत्कार लागवानो नथी; तथा आटलां बधां नाम अने आटला बधा विजयो विस्मृतिनी छायामां आवी गया छे ते जाण्या पछी न्हानीसरखी जीतो मेळवीने आपणां नाम अमर राखवानी व्यर्थ आशा उत्पन्न थवानी नथी." * * * *

"दुनियानी साथे प्रसंगमां आव्या पछी मनुष्यनी विवेकबुद्धि कंइ अजब जेवी रीते सत्यग्राहक थई जाय छे. * * * * ज्यारे शिशिरमां हिमथी मारा गामडानी द्राक्षवल्लिओ सूकाई जाय छे, त्यारे पादरीने विचाराने एम लागे छे के खुदा सारी आलम पर

कज्ञा थया छे. आपणा आ अंतरविग्रहो जोइने घणाने एम लागे छे के दुनिया पायमाल थवा बेठी छे, अने महाप्रलय नजीक आव्यो छे. पण आम बोलनारा लोकोने एटली खबर नथी के तमारी हकीकतो करतां घणी वधारे खराब हकीकतो दुनियामां बनी गई छे; अने तोपण दुनियाना बीजा हजारो भागोमां लोको मझा करे छे."

* * * * *

"फकत पुस्तकपांडित्यमां बहु माल नथी; ते शृंगार तरीके ठीक छे, पण पाया तरीके नहीं. * * * एटला माटे मनुष्योनो परिचय अने परदेशमां प्रवास ए परम उपयोगी साधनो छे: अने ते पेन्थीओन* नुं क्षेत्रफल जाणवाने, के वानु लिवियाना पोशाकनी किंमत करवाने, के नीरो† नी लांबी पहोळी मुखाकृति मापवाने, अने एवीएवी बाबतो माटे नहीं; पण लोकोना स्वभाव अने रीतभातनुं ज्ञान लई आववा माटे, अने पारकी बुद्धिना सराण पर घसीने आपणी बुद्धि तीव्र तथा सतेज करवाने माटे." * * * *

"माणसोना प्रसंगमां हुं इतिहासनो पण समावेश करुं छुं; के जेथी युगयुगना वीरपुरुषो साथे विद्यार्थीने परिचय थाय. ए अभ्यास एवो छे के केटलाएक तेमांथी घणो उपदेश मेळवी शके, अने केटलाएक बिलकुल नहीं. तेना शिक्षके एटलुं ध्यानमां राखवुं के कार्थेजना अधःपातनी तारीख याद रखाववानो श्रम न लेतां, तेणे हानीबाल ‡ अने सिपिओ§ केवा माणसो हता ते समजाववुं; अने मार्सेलस¶ क्यां मरी गयो तेनी तकलीफ छोडीने तेना मृत्युनुं नीतिविषयक तात्पर्य बताववुं. इतिहासना बधा बनावो ते न जाणे तो हरकत नहीं: पण ए बनावो उपर विचार बांधतां ते जाणे ए प्रमाणे शीखववुं.

* रोमनुं एक परम भव्य देवालय.

† रोमनो एक दुष्ट बादशाह (३१–६८).

‡ कार्थेजनो प्रख्यात वीर.

§ कार्थेज साथेना विग्रहमां रोमनो मुख्य वीर.

¶ कार्थेज साथेना विग्रहमां रोमनो एक प्रख्यात सेनापति.

मने एम लागे छे के इतिहासनो अभ्यास आपणे बधा बहु ज जूदी जूदी रीते करीए छीए. लिवी*मांथी मने एवी सैंकडो चीजो मळी आवी छे के जे बीजाए नहीं जोई होय; अने बेशक प्लुटार्कने एवी हजारो चीजो मळी हशे के जे मारी नजरे पण चडी नथी,—अने ते कदाच एवी के लेखके लखी पण नहीं होय; केटलाएकने तो लिवी व्याकरण मात्र शीखवे छे, अने बीजाने फिलसुफीना शारीरनी गरज सारे छे, के जेना अभ्यासथी जनस्वभावनी परम गंभीर वस्तुओनो अनुभव थाय."

२७. **विद्यार्थीनुं वर्तन.**— "केटलाएक दांभिक अने असभ्य माणसो बीजाना करतां उच्चतर देखावानो, अने पोते जाणे कोइ इतर जातिना जन्मेला होय तेवुं आचरण करवानो प्रयत्न करे छे. तेओ बीजानी भूलो कहाडीने अने विचित्र तथा नवीन विचारोनुं प्रतिपादन करीने आबरू मेळववानी अपेक्षा राखे छे. पण एवी हलकी टेवथी दूर रहेवामां ज विद्यार्थीने लाभ छे. एटलुं हमेशां याद राखवुं के विचित्रता महात्माओने ज माफ करवामां आवे छे, अने तेमने ज कदाच भूषण थई पडे छे; पण साधारण माणसोने तो ए भयंकर छे."

२८. **विचारपरीक्षण.**— "तेने दरेक बाबतनुं शोधन अने परीक्षण करवा देजो, अने कोइ पण बाबत ते अधिकारने मान आपीने स्वीकारे एम करता नहीं. **ॲरिस्टोटल**ना सिद्धांतो **एपिक्युरस** के **स्टोइक**ना सिद्धांतो करतां वधारे सिद्ध छे एम तेने जणावता नहीं; जो तेनामां ताकात हशे तो ए सिद्धांतोमांथी पोतानी पसंदगी करशे, अने नहीं होय तो शंकामां रहेशे. कारणके जो ते पोतानी अक्कलथी **झेनोफन** अने **प्लेटो**ना विचारो ग्रहण करे, तो पछी ते विचारो एमना नथी, पण तेना छेः जे बीजाने अनुसरे छे, ते कशाने अनुसरतो नथी; तेने कशुं मळतुं नथी, कारणके ते कशुं शोधतो पण

* रोमनो एक विख्यात इतिहासक.

नथी. पोते केटलुं जाणे छे तेटलुं तेणे जाणवुं जोइए. तेनुं काम ज्ञान मेळववानुं छे, कोइना सिद्धांतो स्वीकारवानुं नथी; अने जो तेने विचारोनो बराबर उपयोग करतां आवडे, तो ते विचारो कये स्थळेथी मळ्या, ते ते भूली जाय तोपण हरकत नहीं."*

२९. छेल्लो उपाय.—बिलकुल खराब छोकरा माटे मॉन्टेन छेल्लो उपाय बतावे छे ते वांचवा लायक छे:—

"जो कोइ छोकरो एवा विरुद्ध स्वभावनो नीकळी पडे, के प्रवासना रसिक वृत्तांत के सयुक्तिक संभाषणना करतां तेने निर्माल्य वार्ता वधारे पसंद पडे; जे बीजाओ नगारांनो घोष सांभळी एक तरफ खसे, त्यारे पोते डाकलुं सांभळी मदारीनी रमत जोवा जाय; जेने रणमांथी फत्तेह मेळवीने पाछा वळतां टेनिसना विजय करतां ओछो आनंद थाय; एवाने माटे हुं एक छेल्लो उपाय बतावुं छुं:—ते भले कोइ मोटा अमीरनो दीकरो होय, तोपण तेने कोइ सारा शहेरना भठियारानी दुकाने मूकवो." पोताना हाथथी सुधारेली नकलमां ते एक टूंको रस्तो बतावे छे:— "जो साक्षी वगर काम थाय तेम होय, तो तेनी गरदन चीपी नाखवी; अथवा— तेने भठियाराने त्यां मूकवो."

३०. व्यवच्छेदक संक्षेप.— १. रेनेसान्सना शिक्षणनुं प्रथम लक्षण ए छे के तेमां मध्यकाळनां शिक्षणनी केटलीएक भूलोनो परित्याग थाय छे.

* आवा ज आशयथी मॉन्टेन बीजे स्थळे कहे छे, के "पाठे जाणवुं ए कशुं नहीं जाणवा जेवुं छे." पण आ शब्दो घणी वार खोटी रीते समजवामां आवे छे. कहेवानुं तात्पर्य एटलुं ज छे के ज्यारे अमुक विचार मनमां प्रवेश करे छे, त्यारे तेने जे शब्दोथी ते दाखल थयो होय तेनी अपेक्षा रहेती नथी. तेटला माटे ज्यां सुधी शब्दो वगर चाले नहीं. त्यां सुधी विचार पूरेपूरो पकडायो नथी एम समजाय छे. जाणवुं अने पाठे जाणवुं ए कंइ विरुद्ध नथी, पण भिन्न वस्तुओ छे; अने मन शब्दोमां अनायासे गति करी शके छे तेथी घणी वार विचारनुं अज्ञान के तेनी अवगणना तिरोहित थाय छे. पण केटलीएक वार अमुक विचारो अमुक शब्दपंक्तिओनी साथे स्वाभाविक रीते ज संबद्ध थाय छे; अने त्यारे आपणे जाणीए छीए तेनी साथे पाठे पण जाणीए छीए.

२. बीजुं लक्षण ए छे के भिन्नभिन्न सिद्धांतो अने पद्धतिओना समाधान माटे प्रयत्न करवामां आवे छे.

३. शिक्षणमां अधिकारने अनुसरवाने बदले स्वतंत्र शोधनी प्रवृत्ति दाखल थाय छे.

४. शिक्षण नीति अने धर्मना प्रदेशोमां ज हतुं, त्यांथी छूटीने व्यावहारिक अने सामान्य बने छे.

५. पुस्तकोनी साथे ज्ञानसाधन तरीके पदार्थोनो उपयोग थई शके, अने प्रकृतिनो प्रत्यक्ष अभ्यास पण करी शकाय, एवी कल्पना दृष्टिमर्यादामां आवे छे.

६. शिक्षण ए उत्पत्तिना जेवी नहीं, पण संवर्द्धनना जेवी क्रिया छे, ए विचार प्रसरवा लागे छे.

७. ज्ञान स्वतः इष्ट नथी, पण मनने केळववानी खातर इष्ट छे, एवी समजण शरू थाय छे.

८. क्रूर नियमनने बदले कोमल नियमन, अने कठोर रीतभातने बदले सभ्यता प्रवेश करे छे.

९. परभाषाना ज्ञाननो महिमा थवाथी अने सर्वने साहित्य शीखववानो प्रयत्न थवाथी घणानो व्यर्थ कालक्षेप थाय छे; तथा बाल्यावस्था निष्फळ जवा लागेछे; अने हाल पण रेनेसान्सनी असरमांथी यूरप पूरेपूरुं छूटुं थयुं नथी.

समयने कइ नीति योग्य छे, ए न जाणवाने लीधे ज दुनियाने महा-व्यथाओ भोगववी पडी छे.

३. लूथर (१४८३–१५४६). — महात्मा लूथरनुं जन्मवृत्तांत सहु कोइने विदित छे. ते गरीब माबापने पेटे जन्म्यो हतो, अने गरीबाइमां उछर्यो हतो. पिताए तेनी बुद्धि जोइने तेने कायदा शीखववानो निश्चय कर्यो हतो, अने ते तेणे स्वीकार्यो हतो. पण एक वखत पोताना कोइ मित्र साथे एर्फर्टना किल्ला नजीक आवतामां ए मित्रनुं वीजळीथी मृत्यु थयुं; अने लूथरे जगतनुं खरुं स्वरूप जोई लीधुं. ते एर्फर्टमां गयो, अने वकील थवाने बदले ऑगस्टाइन् मठनो साधु थयो. मठमां तेना पर कंइकंइ विपत्तिओ पडी; अने तेने कंइकंइ अनुभवो थया. २७ वर्षनी वये ते रोम गयेलो. त्यां तेना मनमां केवा विचारो उभराया हशे ते लूथर जेवो ज कोइ आपणने समजावी शके, अने कार्लाइल् नीचे प्रमाणे समजावे छे:—

"आ रोम, आ जूठा आचार्योनी रंगभूमि,– आना उपर मनोहर पवित्रतानुं आच्छादन नथी, पण बीजुं ज छे; आ रोम अने आ रंग-भूमि जूठां छे. पण तेमां म्हारे लूथरने शुं! हुं विचारो शा हिसाबमां छुं! हुं दुनियानो शी रीते उद्धार करी शकुं एम छुं? म्हारी एटली ताकात नथी. हुं ओछी शक्तिनो अने एकांतवासी छुं; म्हारे दुनियानी शा माटे पंचात करवी जोइए? ए काम तो मारा करतां घणा म्होटा माणसोनुं छे. म्हारुं काम तो आ भवाटवीनी यात्रा संभाळथी चालीने पूरी कर-वानुं छे. हुं म्हारी न्हानी सरखी फरज सारी रीते बजावी शकुं तो बस छे. अटवी भयानक छे ते म्हारा हाथमां नथी; ईश्वरना हाथमां छे."

लूथर नम्र अने शांत वृत्तिनो साधु हतो. पोपना अधिकारे तेने छेड्यो न होत, तो घणुं करीने ते कशुं न करत. घणुं करीने ते ईश्वर पर आधार राखीने पोतानी न्हानी फरजो मात्र बजाव्या करत; अने काळरात्रिनी महायात्रामां गमे तेम करीने मात्र पोताना आत्मानुं रक्षण करत. पण पोपना अधिकारे तेना मार्गमां प्रतिरोध कर्यो; तथा

तेने वीरत्व दाखववानी अने प्रख्यात थवानी फरज पाडी. इशामा लीओना क्षमापत्रोना व्यापारनो हकीकत जाहेर छे. इ. स. १५१७ ना ऑक्टोबरनी ३१ मी तारीखे लूथरे देवालयना दरवाजा पर एक लेख चोडीने ईश्वर ज पापनी क्षमा आपी शके— ए सिद्धांत ९५ प्रमाणोथी प्रतिपादित कर्यो. पोपने लूथरनां के तेना सिद्धांतोनी थोडी ज परवा हती; पण ए सिद्धांतोनो नाश करवानुं तेने अनुकूल लाग्युं; अने "लूथरना ग्रंथो बाळी नांखवानो, तथा तेने बांधीने रोममां लाववानो" हुकम बहार पड्यो. इ. स. १५२० ना डीसेंबरनी १० मी तारीखे विटे-नबर्गनी प्रजाना देखतां अने तेमना सिंहनादो वच्चे लूथरे ए आज्ञापत्रि-काने चितादाह कर्यो. पोपे ए 'सिंहनाद' उत्पन्न थवा देवो जोइतो न हतो; ए 'सिंहनाद' तो महानिद्रामांथी प्रजाओनी जागर्तिनो नाद हतो.

वर्म्सनी धर्मसभा अने तेमां इ. स. १५२१ ना डीसेंबरनी १७ मी तारीखे लूथरनुं आगमन— ए अर्वाचीन युरोपीय इतिहासमां सर्व-थी भव्य बनाव छे. मित्रोए तेने न जवाने घणु कहेलुं, अने हूसना अग्निदाहनुं स्मरण आपेलुं; पण लूथरे उत्तर आपेलो, के "वर्म्समां छापरां परनां नळियां जेटला शेतान हशे, तोपण हुं जवानो." ए ध-र्मसभामां तेनुं भाषण नम्र, स्पष्ट अने बेधडक हतुं. "म्हारां लखा-णोमां केटलुंएक मारुं पोतानुं छे, अने केटलुंएक ईश्वरी लेख परथी लीधेलुं छे. मारुं पोतानुं छे तेमां दोष आवी गयो हशे; क्रोध, अदूर दृष्टि, अने बीजां घणां कारणोथी खोटुं लखायुं हशे; अने एमांथी मोक्ष मळशे ते हुं ईश्वरी प्रसाद समजीश. पण जे में सिद्ध सत्य अने ईश्वरी लेख परथी लीधेलुं छे, ते म्हाराथी खेंची लेवाय तेम नथी. हुं केम खेंची लई शकुं? धर्मपुस्तकनां प्रमाणो बतावीने अ-थवा न्याय्य दलीलोथी तमे म्हारी वातने खुशीथी रद करो; पण ते सिवाय तो हुं बोल्युं नबोल्युं करवानो नथी. कारणके मने जे सत्यप्रमा छे, तेथी विरुद्ध जवामां सलामती के डहापण कशुं नथी. आ हुं तमारी समक्ष ऊभो छुं; म्हाराथी बीजुं कशुं थाय तेम नथी: ईश्वर मारी व्हार करशे."

४. प्रोटेस्टंट सिद्धांतो.— लूथरे शिक्षणनी जे सेवा बजावी ते तपासता पहेलां प्रोटेस्टंट सिद्धांतोमां ज जे नवीन बीज रोपायुं हतुं, ते विचारवानी जरूर छे. प्रोटेस्टंट मत एवुं हतुं के मनुष्य अने तेना महान् पिता वच्चे जीसस क्राइस्ट सिवाय बीजो कोइ संयोजक नथी; अने दरेक मनुष्य बाइबल अने क्राइस्टनी साहाय्यथी ईश्वर साथे प्रार्थना वगरेनो व्यवहार बांधी शके छे. आथी सर्वेने बाइबलनो अभ्यास करावयानुं, शिक्षको पूरा पाडवानुं, अने शाळाओ स्थापवानुं कर्तव्य फलित थाय छे. अने तेथी प्राथमिक शाळा प्रोटेस्टंट मतनुं फरजंद छे, अने धर्मोद्धार तेनुं पारणुं छे, एम कहेवामां आव्युं छे ते यथार्थ छे.

धर्मोद्धारनुं बीजुं पण एक फळ विचारवा लायक छे. तेथी आत्मबुद्धि अने आत्मनीतिनो अधिकार स्थापित थयेलो, तथा प्रजाओनी जागृति, आत्मनिष्ठा, अने स्ववशतानुं संवर्द्धन थयेलुं, ए सिद्ध छे. ए फळ हजी पूर्ण परिणतिमां आव्युं नथी, तेटला माटे एटलुं स्पष्ट करवानी जरूर छे, के वास्तविक स्ववशताथी कंइ अधिकारनो उच्छेद थतो नथी; पण अधिकार तरफनी अधीनता बुद्धिपूर्वक होवाथी ते परवशता लागवाने बदले स्ववशता लागे छे. इतिहासनी फिलसुफी बतावे छे के राजकीय उन्नति सुद्धां एज क्रममां संक्रांति करे छे. अधिकारवशता मटती नथी (मटे ते इष्ट पण नथी):पण अधिकार न्याय्य लागवाने लीधे तेने वश रहेवामां पराधीनतानो अनुभव न थतां स्वाधीनतानो थाय छे. अने धार्मिक तेम ज राजकीय उन्नतिनुं शिखर पण ए ज छे के ज्यां स्व अने परनो भेद प्रतीत थाय नहीं.

५. सार्वजनिक शिक्षण.— लूथर सार्वजनिक शिक्षणनो हिमायती छे, अने तेनो फेलाव करवाने धर्मसमाजनी साथेसाथे सामान्य जनसमाजने पण ते उश्केरे छे. " दरेक शहेरने वर्षोवर्ष रस्ताओ साफ करवामां, दिवालो मजबूत बनाववामां, अने सैनिकोने साधन आपवामां घणो खर्च थाय छे; त्यारे एकाद बे शाळाओ सारु तेटलो खर्च शा माटे नहीं करवो जोइए ! शहेरनी आबादी मात्र कुदरती खजाना, दिवालोनी मजबूती, हवेलीओनी शोभा, अने लडाइनी सामग्री उपर

आधार राखती नथी. तेनी सलामती अने तेना सामर्थ्यनो मुख्य आधार सारी केळवणी उपर छे; कारणके तेथी ज सुशिक्षित, विचारवंत, अने केळवायेला माणसो पेदा थई शके छे. अने साधनो सारां छतां माणसो बेवकूफ होय, तो शहेरनी ऊलटी पायमाली थाय छे."

अने आगळ उपर ते नीचे प्रमाणे लखे छे:—

"मारो तो एवो अभिप्राय छे के अधिकारीओए छोकरांने निशाळे मोकलवानी रैयतने फरज पाडवी जोइए * * * जो तेओ मजबूत शरीरना माणसोने भालां पकडवानी, अने दिवालोपर चडवानी, अने बधी लश्करी सेवा बजाववानी फरज पाडी शके, तो छोकरांओने निशाळे मोकलवानी फरज पाडवानुं तेमने वधारे सबल कारण छे, कारणके अहीं सवाल साधारण जंगनो नथी; पण शेतान साथेना जब्बर जंगनो छे."*

६. बे प्रकारनी उपयोगिता.—लूथरना विचारोमां विशेषता ए छे के ते शिक्षणने धर्मनी खातर ज उपयोगी गणतो नथी, पण एक बीजी उपयोगिता सुद्धां बतावे छे. "पण कदाच आत्मा जेवो कशो पदार्थ होय ज नहीं, अने ईश्वर तथा धर्मपुस्तकोने माटे शाळाओने अनावश्यक गणीए, तोपण एक बीजुं कारण एवुं छे के तेटला सारू पण छोकराओ अने छोकरीओ माटे उत्तमोत्तम शाळाओ स्थापवानी जरूर छे. ते ए के पार्थिव सुख अने सलामती माटे हुशियार पुरुषो अने स्त्रियो वगर चाले तेम नथी: लोको पर योग्य राज्य चलाववाने हुशियार पुरुषो, अने घर तथा छोकरां वगेरेनी योग्य संभाळ राखवाने स्त्रियो जोइए. हवे आवा पुरुषो छोकरामांथी अने आवी स्त्रियो छोकरी-

---

* लूथर बतावे छे ते उद्देश योग्य छे; ध्यानमां राखवानुं मात्र एटलुं छे के छोकराने निशाळे मोकलवानी मावापने फरज पाडवाथी तेओ शेताननी सामे जंग करशे के तेना पक्षमां जंग करशे, ए हमेशां निर्णीत थई शकतुं नथी. विशेष करीने राजनीतिमां तो शुं इष्ट छे तेनी साथे शुं शक्य छे तेनो हमेशां विचार करवो जोइए छे. वळी छोकरांने वाचनलेखन शीखववाथी तेमने केळवणी मळे छे एम मानी लेवानुं नथी; अने अमुक वखते आखी प्रजाने खरी केळवणी आपी शकाय के केम तेनो ते प्रजाना साधनो अने आसपासनी स्थिति पर आधार रहे छे.

ओमांथी ज नीवडी शके; तेथी ए हेतु ध्यानमां राखीने छोकराओ तथा छोकरीओने श्रेष्ठ केळवणी आपवानी फरज छे."

७. गृहशिक्षणनी अपूर्णता.— छोकराओ माटे सार्वजनिक शाळाओ स्थापवानी जरूर नथी, कारणके तेओने घरमां जेवी जोइए तेवी केळवणी मळी शके छे,–एवो कोइ पूर्वपक्ष करे, तेनुं समाधान करतां लूथर कहे छे, के "घरवलां छोकरां केवां केळवाय छे, तेनी मने खबर छे." ते बतावे छे के तेओ अज्ञान अने बेवकूफ रहे छे, तेमने सारी सलाह आपतां आवडती नथी. अने तेमने कशो अनुभव मळतो नथी. जो तेओ निशाळमां जाय तो भाषा, शास्त्र, अने इतिहास शीखीने समजु थाय, तेमना मन रूपी दर्पणमां आखी दुनियानो अनुभव प्रतिबिंबित थाय, अने तेमांथी तेओ पोताने माटे अने बीजाने सलाह आपवा सारु जोइए तेटलुं डहापण कहाडी शके.

८. नवी निशाळोनी व्यवस्था.— ते वखतनी निशाळोनी निर्माल्यता सिद्ध कर्या पछी लूथर नवी निशाळो स्थापवानो निर्णय करे छे. जे खर्च थाय ते सरकारी खजानामांथी मळवो जोइए एम ते ठरावे छे, छोकराओने निशाळे मोकलवानुं मावापनुं कर्तव्य सिद्ध करे छे, कायदानी फरज पण सूचवे छे, अने छेवटे शिक्षको पूरा पाडवा संबंधी विचार करे छे. "दरेक स्थळे मोटुं दुःख शिक्षकोनी तंगीनुं छे, तेटला माटे शिक्षको पोतानी मेळे तैयार थाय त्यां सुधी आपणे थोभवुं जोइए नहीं; पण तेमने केळवीने तैयार करवा जोइए." आ उद्देश पूर्ण करवाने लूथर सर्वोत्तम छोकराओ अने छोकरीओने वधारे वखत निशाळमां राखे छे, तेमने खास शिक्षको आपे छे, अने तेमना उपयोग माटे पुस्तकशाळाओ उघाडे छे. ते पुरुषशिक्षको अने स्त्रीशिक्षकोनो भेद करतो नथी, कारणके ते छोकराओ अने छोकरीओ बन्नेने माटे शाळाओ आवश्यक गणे छे. ते निशाळमां मात्र बेत्रण कलाक भणवानुं ठरावीने बाकीनो वखत कोइ उद्योग शीखवा माटे राखे छे; अने कहे छे के एथी वधारे वखत बाळको क्रीडामां गाळतां होवाथी तेमने बीजां काम माटे वखत नहीं रहे एम बोलवुं निरर्थक छे.

९. नवुं नियमन.— अभ्यासक्रम संबंधी केटलीएक डाही सूचनाओ आप्या पछी लूथर नियमन संबंधी विचारमां उतरे छे, अने निशाळमां बाळकने वधारे स्वतंत्रता अने आनंद आपवानी भलामण करे छे.

"सोलोमन खरेखर शिक्षकोनो राजा छे. ते साधुओनी माफक विद्यार्थीओने दुनियामां भळवानी अने सुखी थवानी मना करतो नथी. एन्सेल्म कहे छे के दुनियाथी दूर राखेलो तरुण कळशमां उगाडेला वृक्ष सरखो छे, ते खरुं छे. साधुओ बालकोने पक्षीओनी माफक पांजरामां पूरे छे. तरुणोने एवी रीते एकांतमां राखवा ए भयंकर छे. तेओ योग्य अंकुश अने मर्यादामां रहीने बधुं जुए, सांभळे, अने शीखे, ते जरूरनुं छे. आनंद अने विराम खानपान जेटला ज आवश्यक छे. अत्यार सुधी निशाळो केदखाना जेवी रही छे, अने महेताजी जूलमगार रह्या छे. * * * भयथी उछरेलो बाळक बधी बाबतमां अदृढ रहे छे. जे पोताना माबापनी आगळ कंपे छे, ते झाडनुं पानडुं हालशे तेथी पण जन्मारो बधो कंप्या करशे."

१०. शिक्षकनो धंधो.— शिक्षकने लूथर घणुं मान आपे छे अने तेने धर्माचार्य साथे सरखावे छे. "जे उद्योगी अने धार्मिक शिक्षक छोकरांने खरा मनथी शीखवे छे, तेने बरावर बदलो केनाथी आपी शकाय तेम छे? तोपण आपणा लोको कशी शरम वगर ए धंधाने धिकारे छे, अने पोताने क्रिश्चियन कहेवरावे छे. जो मारे धर्माचार्यनुं काम छोडी देवुं पडे, तो हुं तो शिक्षकना सिवाय बीजो धंधो पसंद करुं नहीं; कारणके उपदेशनी माफक ए कामने पण हुं परम उपयोग अने महत्त्वनुं गणुं छुं, अने बेमांथी कयुं वधारे सारुं छे ते माराथी नक्की थतुं नथी. खरे! घरडा कूतराओने अधीन करवा अने घरडा डांडोने धार्मिक करवा मुश्केल छे, पण ते काम धर्माचार्य करे छे, तथा घणे अंशे निष्फळ थाय छे; एथी ऊलटुं, कोमल वृक्षोमांथी थोडाएक भांगी जाय तो पण बीजाने वाळी शकाय छे, अने केळवी शकाय छे. तेटला माटे जेओ पोतानां फरजंदने केळववामां बेदरकार रहे छे तेमने योग्य रीते केळवनाराने सर्वोत्कृष्ट महिमा थवो जोइए."

११. बाइबलनुं भाषांतर.— पण लूथरे यूरपनी मोटी सेवा बजावी ते बाइबलना भाषांतरनी हती. वधी पंक्तिना पुरुषो अने स्त्रियो ते वांचतां थयेलां; थोडां वर्षोनी अंदर पांच लाख नकलो बहार गयेली; अने तेथी जर्मन लोको, जर्मन भाषा, तथा प्राथमिक शिक्षणनुं स्वरूप विलक्षण रीते बदलाई गयेलुं.

१२. बेकन (१५६०—१६२६).— शिक्षणना विशेष उद्देशो शास्त्रना सामान्य उद्देशो साथे निरंतर संयुक्त छे. जे कंइ कारणो शास्त्रनी वृद्धि करे छे, ते शिक्षणशास्त्रनी पण वृद्धि करे छे; अने जे कोइ उद्धारक सत्यान्वेषणनां साधनो सुधारे छे, ते शिक्षणकलानां साधनो पण सुधारे छे. बेकने शिक्षणनी एज प्रकारे–परोक्ष रीते ज मुख्य सेवा बजावी छे. तेणे समजाव्युं के परामर्शने बदले व्याप्ति तरफ वधारे ध्यान आपवानी जरूर छे; साधनो सिद्ध मानीने तेमांथी अनुमानो कहाडता पहेलां साधनो सिद्ध करवानी जरूर छे; अने ज्ञानतंतुओमांथी जाळमाला रचवा करतां प्रकृतिनो धीरजथी अभ्यास करवामां वधारे फळ छे.

१३. मानसिक दोषो.— "विद्यावृद्धि" संबंधी प्रख्यात लेखमां बेकन केटलाएक मानसिक व्याधिओनी निदान सह चिकित्सा करे छे, अने इतर दोषो माटे नीचे प्रमाणे लखे छे:—

"पहेलो दोष ए छे के प्राचीन अने नवीन ए बने सीमाओनो अयोग्य पक्ष करवामां आवे छे; अने ए बन्ने कालना बाळको पोताना पितानां दुष्ट स्वभावनुं अनुकरण करे छे. जेवी रीते काल पोताना बाळकोनो संहार करे छे, तेवी रीते प्राचीन अने नवीन एक बीजानो संहार करवाने मथे छे;. प्राचीन नवीन वृद्धिनी ईर्ष्या करे छे, अने नवीन प्राचीनमां वृद्धि करी संतुष्ट थवाने बदले तेनो नाश करवा तैयार छे. पण आ विषयमां तो कोइ डाह्या माणसे कह्युं छे, के— जूना रस्ता पर ऊभा रहीने जुओ, अने जे रस्तो सीधो तथा सारो लागे ते पकडीने आगळ चालो, ए ज सूचना योग्य छे. प्राचीन मार्गने एटलुं मान घटे

छे के ते पण ऊभा रहीने नवीन मार्ग शोधवो जोइए; पण योग्य मार्ग देखाय ते पछी तो तेमां आगळ वधवानो प्रयास करवो, ए ज उचित छे. + + + + अने खरुं कहीए तो आपणा वृद्धोना वखतना करतां आपणा वखतमां दुनिया वधारे वृद्ध थयेली छे; अने जेवी रीते वृद्धोना ज्ञान तथा विचारने आपणे तेमना विशाळ अनुभवने लीधे वधारे माननीय गणीए छीए, तेवी रीते सांप्रत समयना ज्ञान तथा विचारने प्राचीन समयना करतां तेना विशेष अनुभवने लीधे वधारे माननीय गणवां उचित छे."

"उपला दोषने लीधे बीजो पण एक भूल भरेलो विचार प्रचलित थयो छे के कंइ पण उपयोगी बावत होय ते अत्यार सुधी शोधाया वगर रही जाय एम बने नहीं, एटले के कशी नवी बावतनो शोध थवो ए असंभवित छे:— जाणे के सेनेका पुरातन देवोने माटे जे शब्दो कहे छे ते कालने पण लागु पाडवाना होय. जूना वखतमां देवो बहु छोकरां उत्पन्न करता, अने हाल एवुं कंइ देखातुं नथी, ए विचारथी सेनेकाने एवी शंका थयेली, के-देवो अति वृद्ध अने जननशक्ति रहित थया हशे के शुं! एज प्रमाणे आधुनिक लोकोने कालनी जननशक्ति विषे शंका थयेली लागे छे. पण लोकोना विचारमां पुष्कळ विरोध जणाय छे: कारणके ज्यां सुधी कंइ वात बनी नथी त्यां सुधी तेओ कहे छे के ए वात बनवानी नथी, अने ज्यारे ए वात बने छे त्यारे ए वहेली न बनी एज तेमने विस्मित थवा जेवुं लागे छे. उदाहरण तरीके, सिकंदर ज्यारे एशिया पर चडाइ करवानो हतो, त्यारे लोकोने ए अशक्य वात लागती; अने ज्यारे ए वात बनी गई त्यारे लिवी सुद्धांए मात्र एटलुं लख्युं, के सिकंदर खोटी बीकथी डरी गयो नहीं, एटलुं ज तेनुं पराक्रम."

"अने ज मळती त्रीजी एक एवी भूल प्रचलित छे के जूना विचारोमांथी श्रेष्ठ हता ते ज कायम रह्या छे, अने बाकीना दबाई गया छे; तेथी जे कोइ माणस नवा शोध पाछळ मथशे, तेने घणुं करीने जूना

वखतनी कोइ फेंकी दीधेली अने नालायक वात मात्र हाथमां आवशेः— जाणे के लोको गंभीर वातोनो त्याग करीने निर्माल्यने उत्तेजन न ज आपता होय! खरुं जोतां तो काल एक नदीना प्रवाह जेवो छे, के जेमां गुरुत्ववाळी वस्तुओ डूबी जाय छे; अने उपर मात्र हलकी वस्तुओ तणाई आवे छे."

"चोथी भूल ए छे के लोको भिन्नभिन्न शास्त्रो अने कळाओमां ज पडी रहे छे, अने फिलसुफीनो अभ्यास करता नथी. आथी करीने विद्यावृद्धि थवामां हरकत आवे छे. कारणके जे प्रमाणे अमुक सपाटी उपर ऊभा रहीए, अने तेनाथी ऊंचे न चडीए, त्यां सुधी आपणने ते सपाटीना दोष अने सीमा देखातां नथी, ते प्रमाणे अमुक शास्त्रमां पड्या रहीए, अने उच्चतर शास्त्रनुं अध्ययन न करीए, त्यां सुधी ते शास्त्रना दोष अने सीमानी आपणने खबर पडती नथी." *

"पांचमी भूल ए थयेली छे के माणसो पोतानी बुद्धि उपर प्रसन्न थई जइने एक जातनी आत्मपूजामां पडी गया छे, अने प्रकृतिनुं अवलोकन तथा अध्ययन छोडीने पोतानी कल्पनाओनी गुहाओमां फर्या करे छेः— जाणे के बहु मंथन कर्या पछी आत्मबुद्धि बहारनी पण बधी वातो देववाणीनी माफक कही शके तेम होय!"

"एने ज मळती एक छठ्ठी भूल एवी छे के माणसोए पोताने जे वातो गमती होय, अथवा पोते जे विषयोनो खास अभ्यास कर्यो होय, तेनुं बीजी बधी बाबतोमां मिश्रण कर्युं छे; अने तेथी वस्तुओनुं शुद्ध स्वरूप समजायुं नथी. आ प्रमाणे प्लेटोए बधी फिलसुफीनी साथे धर्मनुं, ॲरिस्टोटले न्यायनुं, अने **प्रोक्लस** वगेरेए गणितनुं मिश्रण कर्युं छे; कारणके तेते विषयो उपर तेमनी परम प्रीति हती. एज प्रमाणे कीमियागरोए थोडाघणा भठ्ठीना प्रयोगो परथी एक नवी फिलसुफी तैयार करी छे, अने गिल्बर्टे लोहचुंबकना थोडा अवलोकन परथी बधी वस्तुस्थिति समजाववानो यत्न कर्यो छे. ए ज प्रमाणे सिसरो ज्यारे आत्मस्वरूप संबंधी भिन्नभिन्न विचारोनुं निरू-

* आ विचार बेकने ॲरिस्टोटल उपरथी लीधेलो छे.

पण करतो हतो, त्यारे तेने– 'आत्मा तो स्वरोनो एक योग छे,' एम कहेनारो कोइ गवैयो मळी गयेलो; अने सिसरोए हसीने कहेलुं, के 'आ माणस पोतानी कळानो खरेखरो भक्त छे.' ऑरिस्टोटल कहे छे ते खरुं छे के 'जे माणस थोडी बाबतोनो विचार करे छे ते जलदीथी मत बांधी शके छे.' "*

"पण सर्वथी मोटी भूल ए छे के लोको ज्ञाननो उद्देश ज खोटी रीते समज्या छे. जेओ विद्या मेळववाने इच्छे छे तेमांना कोइनो हेतु कुतूहलनी वृत्तिने शांत करवानो, कोइनो नवी वातो जाणीने आनंद मेळववानो, कोइनो शोभा अने आवरूनो, कोइनो विवादमां विजय प्राप्त करवानो, घणाखरानो धंधो करीने लाभ हांसल करवानो, अने थोडानो ज लोकोना हित अने उपयोग सारु पोतानी बुद्धि वापरवानो होय छे: जाणे के ज्ञान चंचल अने अस्वस्थ आत्माने विराम आपनारा एक कोच जेवुं होय, के अटनासक्त मनने रमणीय देखाव बतावनारी अगासी जेवुं होय, के अभिमानी स्वभावने ऊंचे चडी बेसवाना भभकादार मिनारा जेवुं होय, के युद्धनी योजनाओवाळा किल्ला जेवुं होय, के वेचाणलेवाणने माटे दुकान जेवुं होय; अने जाणे के ईश्वरना यश अने माणसना सुखने वधारनारा भव्य संग्रहस्थान जेवुं न होय! + + + पण हुं उपयोग संबंधी बोलुं छुं, तेमां धंधा अने लाभ तरफ ज्ञानने आकर्षवानो मारो आशय नथी; कारणके हुं जाणुं छुं के तेथी एटेलेन्टा†नी माफक ज्ञाननो खरो मार्ग बदलाई जवानो

---

* संकुचित शिक्षणनुं आ परिणाम हाल पण चारे तरफ जोई शकाय छे; अने विशेषे करीने आधुनिक प्राकृतिक शास्त्रोना शिक्षकोमां. कार्डिनल न्यूमॅन ए व्यावहारिक स्थूल दृष्टि माटे जे कहे छे, ते ध्यानथी वांचवा लायक छे.

वेशक, प्लेटो अने ऍरिस्टोटल माटे बेकन जे कंइ कहे ते तपास कर्या वगर मानवानुं नथी.

†-एटेलेन्टा बीओशियाना राजानी पुत्री हती, अने तेणे एवुं पण लीधुं हतुं के तेने पोताने जे चालवानी सरतमां हरावे तेनी साथे परणवुं. मिलेनियने एक युक्ति करीने तेने हरावी. तेणे व्हीनस (रति)नी प्रार्थना करीने केटलांएक सोनेरी सफरजन मेळव्यां; अने सरतमां विषम प्रसंगे एकएक फळ एटेलेन्टानी आगळ नाखतो गयो. ते वारंवार रोकाइने फळो वीणी लेवानी वृत्ति वश करी शकी नहीं; अने सरतमां हारी गई.

अने प्रतिहत थवानो संभव छे. तेम ज सोक्रेटीसनी माफक फिल-सुफीने स्वर्ग परथी उतारीने प्राकृतिक शास्त्रनी अवगणना करवानो अने ज्ञानने नीति माटे ज वापरवानो पण मारो उद्देश नथी. जेवी रीते स्वर्ग अने पृथ्वी बन्ने मनुष्यना हित तथा उपयोग माटे सहाय करे छे, तेवी रीते बन्ने प्रकारनां ज्ञानमांथी निरर्थक वस्तुओने कहाडी नाखवानी ज मारी इच्छा छे. एटले के ज्ञान गम्मत अने ठाठनी खातर राखेली वारांगना जेवुं, के नोकरी अने लाभनी खातर राखेली दासी जेवुं न बनतां, सुख अने हित अने प्रजोत्पत्तिनी खातर लग्न करेली स्त्रीना जेवुं बनी रहे."

१४. फिलसुफीनी जरूर.—बेकनना वखतनी बधी कॉलेजो वैद्यक, कायदा, अने उपदेशना धंधाओनुं ज शिक्षण आपनारी हती, अने तेना पर ते नीचे प्रमाणे टीका करे छेः—

"यूरपनी बधी कॉलेजोमां धंधानुं शिक्षण अपाय छे, अने सामान्य शास्त्रोनी कशी व्यवस्था नथी, ए जोइने हुं विस्मित थाउं छुं. कारणके माणसो एम धारे के ज्ञाननो कार्यमां उपयोग थवो जोइए ते ठीक छे; पण ए श्रेणिए विचार करतां घणी वार भूल थाय छे. पुराणी वार्तामां कहे छे के शरीरना भागोने एक वखत एवुं लागेलुं के जठर नकामुं छेः कारणके ए हाथपगनी माफक गतिसाधन लागतुं नथी, अने मगजनी माफक ज्ञानसाधन पण लागतुं नथी; पण खरुं जोतां मुख्य आधार जठर उपर छे. ए प्रमाणे जेओ फिलसुफी अने सामान्य ज्ञानने निष्फल विषयो धारे छे, तेओने बधा धंधानो तेमना पर आधार छे, ए खबर नथी. आ मूलस्थित विषयोनो जेवो जोइए तेवो अभ्यास थयो नथी, तेथी ज विद्यावृद्धिमां घणो प्रतिरोध थयो छे. कारणके सहु जाणे छे के वृक्षमां वधारे फळ लाववां होय, तो शाखाओ उपर कंइ करवानुं नथी, पण मूळनी आसपासनी जमीन पर ज फेरफार करवानो छे."

१५. शिक्षणपद्धति.—"विद्यावृद्धि"ना पुस्तकमां बेकन शिक्षणपद्धति संबंधी पण केटलीएक उपयोगी सूचनाओ आपे छे. ते

ज्ञानदानथी पूर्णता मानतो नथी; पण ज्ञानमी स्वतः वृद्धि थाय एवी रीते ज्ञानदान करवानी भलामण करे छे. तेना मत प्रमाणे शिक्षणनी किंमत आपेला ज्ञान उपरथी करवानी नथी, पण ज्ञानी थवानी शक्ति उत्पन्न करी होय ते परथी करवानी छे.

" कारणके ज्ञान पण छोडना जेवी वस्तु छेः तमारे छोड वापरवो होय, तो मूळनुं गमे ते थाय तेमां हरकत नथी; पण तेने उगाडवो होय तो बीजा भाग करतां मूळनी घणी वधारे संभाळ राखवी जोइए. हालना वखतमां अपातुं ज्ञान मूळ वगरना सुंदर छोडवा जेवुं छे; सुतारने माटे ए ठीक छे, पण माळीने माटे नहीं. एज प्रमाणे तमारे शास्त्रोनी वृद्धि करवी होय, तो मूळ ज सर्वथी उपयोगी छे; इतर भागोनी एटली अपेक्षा नथी."

बेकन जेवो विषय होय तेने अनुकूल पद्धति वापरवानी भलामण करे छे, अने कहे छे के गणित अने राजनीति जेवा विरुद्ध स्वरूपना विषयोमां एक पद्धति चाली शकशे नहीं. ते अपरिचित विषयोमां दृष्टांतो अने रूपकोनो उपयोग करवानी, घेरथी लखी लाववामां छोकराओने सारी टेव पडे ते माटे संभाळ राखवानी, अने बाल्यावस्थामां व्यवस्था वगेरे सद्गुणो शीखववानी सूचना करे छे.

१६. अभ्यास विषे निबंध.— बेकनना ग्रंथो परथी अवतरणो आपतां पार आवे तेम नथीः ए डहापणना भंडार पूरा बताबी शकाय तेम नथी. माटे आपणे छेवटे "अभ्यास" विषे तेनो प्रख्यात निबंध आपीने संतोष मानीशुं. शिक्षको अने विद्यार्थीओने ए परथी केटलुं शीखवानुं छे ते सहज मालुम पडशे.

"अभ्यास आनंद आपे छे; शोभा आपे छे; अने कुशलता आपे छे. एनो आनंद एकांतमां अनुभवाय छे; एनी शोभा वातचितमां देखाय छे; अने एथी आवेली कुशलतानो खरेखरो उपयोग कामकाजनी तुलना अने व्यवस्थामां छे. केमके घडायला माणसो काम बजावी शके; अने दरेक बाबतनी छूटीछूटी तुलना पण कदाच करी

शके; पण विवेकपूर्वक सामान्य सूचना, व्यवस्था, अने क्रमनो निर्णय करवामां तो केळवायेला माणसो ज उत्तम छे. "अभ्यास पाछळ हदथी वधारे वखत गाळवो ए एक जातनुं आळस छे; ज्ञाननो शृंगार ज्यांत्यां छतो करवो ए दंभ छे; अने भणतरथी ज मत बांधवुं अने सर्व वाते दोरावुं ए वेदियापणुं छे. मूळ शक्ति अभ्यासथी खेडाय छे, अने अभ्यास अनुभवथी परिपूर्ण थाय छेः— केमके कुदरती बुद्धिने कुदरती छोडवानी माफक संभाळथी सरखी करवानी जरूर छे; अने एकली चोपडीओ जे धोरण वतावे छे ते बहु ज अस्पष्ट होय छे, अने अनुभवथी तेने स्पष्ट करवानी जरूर छे. धंधादारी माणसो अभ्यासने वखोडे छे; अल्पज्ञानी माणसो वखाणे छे; अने डाह्या माणसो वापरी जाणे छे. भणतर केम वापरवुं ए भणतरथी ज शीखातुं नथी; ज्ञानने योजवानी कळा ज्ञानथी जूदी छे तेम ऊंची छे, अने ए मेळववानुं साधन अवलोकन छे.

"वांचवुं ते विवाद करवा अने तोडी पाडवा माटे नहीं; अगर मानी लेवा अने खरुं गणी बेसवा नहीं; के वातचित अने लखवा बोलवानां साधन मेळववा सारु नहीं; पण विचार करवा अने खरुं खोटुं पारखवा. केटलीक चोपडीओ चाखी जोवानी ज छेः वीजी केटलीक उतावळे गळी जवानी छे; अने थोडी चावीचावीने मनजमां पचाववानी छेः एटले के, केटलीक चोपडीना थोडा भागो ज वांचवा घटे छे; केटलीक आखी वांची जवी जोइए, पण घणुं ध्यान दइने नहीं; अने थोडीक पूरेपूरी, खंत अने ध्यानथी, मनन करीने वांचवा जेवी होय छे. वळी केटलीक चोपडीओनो सार कोइ बीजा पासे वंचावी ग्रहण करी शकाय; पण आ रस्तो हलकी पंक्तिनी चोपडीओने, अने चोपडीओना उतरता विभागोने ज लागु पाडवो.

"वांचवाना परिचयथी माहितगार, वातचितथी चतुर, अने लखवानी टेवथी नियमित थवाय छे. अने तेथी याददास्त सारी न होय तेणे लखी लेवानो महावरो पाडवो, अने चपळ बुद्धि न होय तेणे संभाषणनो प्रसंग राखवो.

"इतिहासोना अभ्यासथी ज्ञान आवे छे; काव्योथी विवेकी थवाय छे: गणित तीक्ष्ण बुद्धि आपे छे; प्राकृतिक शास्त्रो निपुण बनावे छे; नीतिशास्त्र गंभीर करे छे; अने न्याय तथा वक्तृत्व विवाद माटे समर्थ करे छे. जूदांजूदां शास्त्रो मन पर जूदीजूदी असर करे छे; अने बुद्धिनी एवी एक पण खोड के खामी नथी के जे योग्य अभ्यासथी दूर न करी शकाय. जमीन जेम जूदांजूदां खातरथी सुधरे छे; शरीरना रोग जेम जूदीजूदी कसरतोथी दूर थई शके छे; तेम मगजनुं औषध योग्य अभ्यासथी थई शके छे. जे माणस ध्यान परोवी शकतो न होय तेणे गणित शीखवुं; कारणके भूमितिनी सिद्धताओमां ध्यान जरा जेटलुं पण खसी जाय छे, तो पहेलेथी फरीने शरू करवी पडे छे; जेने एक बाबतनी साबीती अने खुलासामां बीजी बाबतोनो उपयोग करतां न आवडतो होय तेणे वकीलोना मुकद्दमा वांचवा; अने एवी ज रीते मगजना दरेक रोगने लागु पडे एवुं औषध अभ्यासमांथी ज मळे छे."

१७. **कोमेनीऊस** (१५९२-१६७१).— **लूथर** अने **बेकन** बन्नेना मानसिक विस्तारनो शिक्षणकलामां यथार्थ उपयोग करनार **कोमेनीऊसने पेस्टेलॉझीनी** माफक शिक्षणवीरनुं पद आपवुं घटे छे. तेनुं बुद्धिबळ अने चारित्र बन्ने माननीय छे. हजारो जोखम खेडीने पोतानुं दीर्घ जीवन तेणे शिक्षणनी सेवामां गुजार्युं छे. तेणे ३० पुस्तको लखेलां; अने २० जूदांजूदां शहेरोमां शिक्षकनुं काम करेलुं. प्राथमिक शिक्षण संबंधी स्पष्ट अने व्यवस्थित विचार प्रथम एणे ज करेलो; अने अर्वाचीन शिक्षणना क्रम तथा विभागो प्रथम एणे ज पाडेला. तेनी कीर्त्ति दिनप्रतिदिन वधती जाय छे: लीपझिकना विशाल शिक्षण-पुस्तकालयने **कोमेनीऊस पुस्तकालयनुं** नाम आपवामां आव्युं छे; अने १८७१ मां तेना मृत्युनी द्वितीय शतसंवत्सरीने प्रसंगे आखा **यूरप** अने **अमेरिकामां** उत्सव पळायो छे.

१८. **कोमेनीऊसनुं शिक्षण.— कोमेनीऊसने** शिक्षणनो उद्धार करवानी प्रेरणा केवी रीते थई ते समजवाने तेनी स्थिति जाणवानी

जरूर छे. जीवनयात्रामां घणे प्रसंगे बने छे ते प्रमाणे अहीं पण अश्रेयमांथी ज श्रेयनो उद्भव थयो छे. ते पोते नीचे प्रमाणे लखे छे:—
" मारां मातापिता न्हानपणथी ज स्वर्गवासी थयेलां होवाने लीधे, अने मारा वालीओनी बेदरकारीथी, हुं सोळ वर्षनो थयो त्यां सुधी लॅटिन शीख्यो न हतो. पण ए वखते ईश्वरकृपाथी मने एवो उत्साह थई आव्यो, के बने तेटलो प्रयास करीने हुं खोयेलां वर्षोनो बदलो वाळवानो प्रयत्न करवा लाग्यो; अने ते मात्र स्वहित सारु नहीं पण बधाना श्रेय माटे. कारणके आ बाबतमां बीजानी पण मने दया लागवा मांडी; अने वधारे माणसोने विद्या उपर शी रीते प्रीति थाय, तथा विद्या पण ओछे श्रमे अने खर्चे शी रीते प्राप्त करी शकाय, ते संबंधी विचारोमां मारुं मन ग्रस्त थतुं गयुं." पछी आ विचारोनुं निरंतर मंथन करतां करतां तेणे जर्मनीनां जूदांजूदां शहेरोमां फरीने ज्ञान मेळवेलुं; अने स्वदेशमां आव्या पछी तेनो पिता जे धर्मसभानो सभासद हतो, ते मोरेवियन बंधुवर्गमां ते शिक्षक निमायेलो.

१९. **कोमेनीऊसनां पुस्तको.—** कोमेनीऊसे लॅटिन, जर्मन, अने बीजी भाषाओमां घणां पुस्तको लख्यां छे; पण आपणे जे त्रण मुख्य छे तेनुं मात्र विवेचन आपीशुं.

१. **डाइडॅक्टिका मॅग्ना** (महान् शिक्षणकलाविज्ञान) मां ते शिक्षणशास्त्रना सिद्धांतो अने शिक्षणकलाना नियमोनुं निरूपण करे छे. ए पुस्तकनी उत्पत्ति संबंधी ते पोते नीचे प्रमाणे लखे छे:—"ईश्वरेच्छाथी बीजा केटलाएकनी साथे देशनिकाल थवाने लीधे, अने गुजरान माटे बालकोने शीखववानुं ज काम होवाने लीधे, हुं ए विषयना भिन्न भिन्न ग्रंथोनो अभ्यास करवा लाग्यो. पछी जूदाजूदा ग्रंथकारोना परिचयथी मने आशा आवी के छेवटे एटली बधी चिनगारी एकठी थवाथी कंइक ज्वाळा नीकळशे खरी; पण प्रसंगोपात्त खामीओ जोतां मने एम लाग्युं के शिक्षणना सिद्धांतो हजी वधारे निश्चित अने निश्चळ करवानी जरूर छे. ए उपरथी कुदरतना निश्चळ नियमोने

अनुसरीने में **डाइडॅक्टिका मॅग्ना**नी एवी योजना करी, के जेथी स्हेलाइथी बधा माणसोने बधा विषयोनुं पाकुं ज्ञान करावी शकाय."

२. उपलुं पुस्तक तैयार कर्या पछी **कोमेनीऊसे** भाषाशिक्षणनी पद्धतिनो विचार करवा मांड्यो. ते वखत सुधी विद्यार्थीओनो घणो खरो वखत शब्दज्ञानमां ज जतो. ते कहे छे, के "आटलो बधो वखत ज्यारे शब्दमां जाय छे, त्यारे बाळक वस्तुओ क्यारे शीखशे? फिलसुफी, धर्म, अने इतर विषयोनो क्यारे अभ्यास करशे? जिंदगी माटे तैयारी करवामां ते जिंदगी पूरी करशे के शुं?" ए हरकत दूर करवाने तेणे **जेन्युआ लिंग्वारम रेसरेटा** (भाषाओनां द्वार खुल्लां कर्यां)– ए नामनो लेख प्रसिद्ध कर्यो; अने तेथी जेनुं नाम आखा यूरपमां विख्यात थयुं. स्थळेस्थळेथी तेना पर अभिनंदननां पत्रो आववा लाग्यां; अने **ग्रीक, बोहोमियन, पोलिश, जर्मन, स्वीडिश, बेल्जियन, इंग्लिश, फ्रेंच, स्पेनिश, इटॅलियन, हंगेरियन, तुर्की, आरबी, फारसी,** अने **मोंगोलियन** भाषाओमां ते पुस्तकनां भाषांतरो थयां. एनी योजना संबंधी ते पोते नीचे प्रमाणे लखे छे:—"मारो मुख्य सिद्धांत ए छे के बुद्धि अने वाचा बन्नेने साथे केळवणी मळवी जोइए. माणस जे समजे छे ते बोलवानुं पण तेनुं स्वाभाविक वळण थाय छे. जे समज्या वगर बोले छे ते पोपट जेवो छे; जे समजे छे पण बोली शकतो नथी ते प्रतिमा जेवो छे. आ उपरथी में १०० प्रकरणमां बाळकोनी बुद्धिने अनुकूळ आवे तेवी रीते वस्तुओना विभाग कर्या छे, अने तेना शब्दो आप्या छे. प्रथम सरळ अने धीमेधीमे विषम करीने में १००० वाक्यो लख्यां छे; अने तेमां ८,००० शब्दोनुं ज्ञान समाव्युं छे. एक ज अर्थनो शब्द में एक ज वार वापर्यो छे; अने समानार्थ तथा विरुद्धार्थ शब्दो स्पष्ट रीते समजाय तेटला माटे पासे पासे मूक्या छे. में शब्दो एवी रीते गोठव्या छे, के व्याकरण संबंधी माहिती एनी मेळे मळती जाय." आ प्रमाणे जेन्युआनां १०० प्रकरणोमां तत्त्वो, धातुओ, ताराओ, पशुओ, शरीरना अवयवो, कळाओ, उद्योगो, वगेरे बधी वस्तुओना ज्ञाननी साथे शब्दोनुं ज्ञान आ-

पत्रानी व्यवस्था मालुम पडे छे. बीजा शब्दोमां बोलीए तो जेन्युआ ए पहेलवहेली वांचनपाठमाला छे; अने जोके तेमां घणी खामीओ छे, तोपण बाळकोनी ग्रहणधारणशक्तिने अनुसरीने ज ज्ञान आपवानो प्रयत्न छे.

३. कोमेनीऊसनुं त्रीजुं पुस्तक **ओर्बिस पिक्टस** (चित्रित सृष्टि) सर्वथी वधारे जनप्रिय थयेलुं. प्रथम पृष्ठ पर लख्या प्रमाणे तेमां "सृष्टिनी मुख्य वस्तुओ अने कळाओनां चित्र साथे नाम" आपेलां हतां. ते जेन्युआनुं ज संक्षिप्त रूप हतुं, अने वस्तुओनी आबेहूब कल्पना आपवा माटे ज तेमां चित्रोनी योजना हती.

हवे आपणे आ पुस्तकोमां जे विचारोनुं निरूपण कर्युं छे ते तरफ दृष्टि करीए.

२०. शिक्षणनो उद्देश.— कोमेनीऊस लखे छे के आपणा जीवनमां त्रण विभाग छे;— उद्भेद, जीव, अने आत्मा. पहेला जीवननी पूर्णता मातांना उदरमां थाय छे, अने छेल्लानी स्वर्गमां. जन्मथी जेनुं शरीर नीरोगी छे ते सुखी छे; अने मृत्युसमये जेनो आत्मा नीरोगी छे ते वधारे सुखी छे. ईश्वरी संकेत प्रमाणे माणसे (१) बधी वस्तुओ जाणवी जोइए; (२) बधी वस्तुओ अने पोतानी वृत्तिओ अधीन करवी जोइए; अने (३) बधी वस्तुओमां ईश्वरी प्रसाद समजवो जोइए. आ प्रमाणे स्वभावथी ज तेनामां (१) ज्ञान, (२) सद्गुण, अने (३) धार्मिकतानां बीज रहेलां होय छे. आ बीजोने प्रस्फुटित करवां ए ज शिक्षणनो उद्देश छे, बधां माणसोने शिक्षण आवश्यक छे; अने ईश्वरे बाळकोने काम करवाने अशक्त कर्यां छे, ते एटला ज माटे के तेमने शीखवानो समय मळे."

२१. शिक्षणना चार क्रम.— अद्यापि पर्यंत शिक्षणना संबंधमां कोमेनीऊसना करतां वधारे सारो विभाग आपणने मळी शक्यो नथी. ते शिशुशिक्षण, प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, अने उत्तम शिक्षण—ए प्रमाणे चार क्रम आपे छे; अने तेनी योग्य व्यवस्था करे छे.

प्रथम क्रम मातृशालामा मातानी दृष्टि नीचे चालवानो छे. **कोमेनी-ऊस** माताने प्रथम शिक्षक गणे छे. बाळक ६ वर्षनो थाय त्यां सुधी ते तेने शीखवे छे; अने प्रथम शाळाना विषयोमां प्रवेश करावे छे.

द्वितीय क्रम प्रथम शाळामां चालवानो छे; अने त्यां बाळको ६ थी १२ वर्षना थाय त्यां सुधी अभ्यास करे छे. **कोमेनीऊस** तेने सामान्य अथवा सार्वजनिक शाळा कहे छे; अने तेमां स्वभाषा शीखववामां आवे छे.

तृतीय क्रम मध्यम शाळामां चालवानो छे; अने तेमां १२ थी १८ वर्ष सुधीना बाळको शीखे छे. **कोमेनीऊस** तेमां शीखववाने लॅटिन वगेरे विषयोनी व्यवस्था करे छे.

चतुर्थ क्रम उत्तम शाळाओ अथवा कॉलेजोमां चालवानो छे; अने तेमां १८ थी २४ वर्ष सुधीना तरुणो अभ्यास करे छे. **कोमेनीऊस** आ शाळाओनो युनिवर्सिटी साथे संबंध करे छे.

हुशियार छोकरो होय तो आ चारेय क्रम पूरा करी शके; पण **कोमेनीऊसनी** एवी योजना छे, के कोइ छोकरानी स्थिति सारी न होय, अने ते माध्यमिक शाळामां जवाने अशक्त होय, तो तेने व्यवहारमां उपयोगी थाय तेटलुं बधुं ज्ञान सामान्य शाळामां ज मळी रहे. शाळाओना संबंधमां ते लखे छे के दरेक कुटुंबमां एक मातृशाला, दरेक मोहोल्लामां एक प्राथमिक शाला, दरेक शहेरमां एक माध्यमिक शाला अथवा हाइस्कूल, अने दरेक प्रांतमां एक उत्तम शाळा अथवा पाठशाळा जोइए.

२२. बधां शास्त्रोनुं दिग्दर्शन—कोमेनीऊसनी एक नवीन अने अपूर्व कल्पना ए छे के बाळकने बाल्यावस्थामां ज मोटी वये ते जे शास्त्रो शीखी शके ते बधांनुं दिग्दर्शन आपी शकाय. जो माता बाळकनुं ध्यान आसपासनी वस्तुओ तरफ खेंच्या करे, तो इंद्रियानुभवनां साधन वडे तेनी उछरती विचारशक्ति प्रस्फुटित थया वगर रहे नहीं. "आ प्रमाणे ज्यारथी ते बोलवा शीखे, त्यारथी ते पोताने

ઓળખે છે; અને ધીમેધીમે દરરોજના અનુભવથી 'કંઇક', 'કંઇ નહીં', 'આ પ્રમાણે', 'નહીં તો', 'સમાન', 'ભિન્ન', વગેરે શબ્દોના અર્થ સમજે છે; અને એ શબ્દોમાં ફિલસુફીની શરૂઆત નથી એવું કોણ કહેશે? પદાર્થવિજ્ઞાનમાં તે પાણી, જમીન, હવા, અગ્નિ, વરસાદ, બરફ, ઇત્યાદિ; તેમજ શરીરના ભાગો અને તેમનો ઉપયોગ, અથવા કંઇ નહીં તો બહારના અવયવો સંબંધી માહિતી મેળવી શકે. દૃષ્ટિશાસ્ત્રનો પ્રથમ પાઠ પ્રકાશ અને અંધકાર તથા જૂદાજૂદા રંગોનો ભેદ જાણવામાં તેને મળશે; અને ખગોલશાસ્ત્રમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, અને તારાઓના અસ્તોદય જોવાથી તે શરૂઆત કરશે. ભૂગોળમાં જે સ્થળે તે રહેતો હશે, તે પ્રમાણે તેને પર્વત, ખીણ, મેદાન, નદી, ગામડું, શહેર, વગેરે સંબંધી જ્ઞાન મળશે. કાલશાસ્ત્રમાં તે કલાક, દિવસ, અઠવાડિયું, વર્ષ, ગ્રીષ્મ, શિશિર, ગઈ કાલ, ગયો પરમ દિવસ, આવતી કાલ, આવતો પરમ દિવસ, વગેરે સમજતાં શીખશે. ઇતિહાસમાં તે અમુક વૃત્તાંત થયું હોય તે યાદ કરવાથી, અને તેમાં કોણે કેટલો ભાગ લીધો, એ નિશ્ચિત કરવાથી પ્રારંભ કરશે. ગણિત, ભૂમિતિ, અને યંત્રશાસ્ત્રથી પણ તે અપરિચિત રહેશે નહીં. થોડું અને ઘણું વચ્ચે તફાવત ઓળખતાં, ૧૦ સુધી ગણતાં, ૨ થી ૩ વધારે છે એ જોતાં, ૩ માં ૧ ઉમેરવાથી ૪ થાય છે એ તપાસતાં; મોટું અને ન્હાનું, લાંબું અને ટૂંકું, પહોળું અને સાંકડું, ભારે અને હલકું,– એ શબ્દોનો અર્થ સમજતાં; લીટીઓ અને વર્તુલો વગેરે કહાડતાં; ત્રાજવાંથી વસ્તુઓ મપાતી જોતાં; અને બધાં બાળકોની રીત પ્રમાણે કંઇકંઇ બનાવવાનો અને ભાંગવાનો પ્રયત્ન કરતાં, એ બધાં શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો તે શીખી શકશે."

૯૩. **પદ્ધતિ.**—કોમેનીઅસ ફ્રૉબલ અને તેની બાલવાટિકાનો પુરોગામી છે; અને તેનું લક્ષ મુખ્યત્વે કરીને પદ્ધતિ ઉપર રહ્યું છે. તે કહે છે કે શિક્ષકો કુદરતી નિયમોનું અનુસરણ કરતા નથી, તેથી જ બધાં દુષ્પરિણામ થાય છે. કુદરતનું વધું કામ કષ્ટરહિત અને સરળ દેખાય છે; તેવું જ શિક્ષણનું પણ થવું જોઇએ. જેવી રીતે માછલાં તરતાં, પક્ષીઓ ઊડતાં, અને પશુઓ દોડતાં શીખે છે, તેવી રીતે બા-

ळकोए विद्या शोखवी जोइए. ॲरिस्टोटल कहे छे ते प्रमाणे जिज्ञासा माणसमां स्वभावथी ज होय छे; अने जेवी रीते योग्य पोषणथी शरीर वधे छे, तेवी रीते मन पण वधे छे.

कुदरतनुं अवलोकन करतां जणाय छे के प्रथम तो बीज योग्य समये रोपावुं जोइए; पण आपणे बाळको ग्रहण करी शके ते पहेलां ज्ञान आपीए छीए. कुदरत प्रथम बीजनी अने पछी रूपनी अपेक्षा राखे छे; पण आपणे प्रथम रूप अने पछी बीज शीखवीए छीए. आपणे वस्तुज्ञान आप्या पहेलां शब्दो शीखवीए छीए; अने नवी भाषा शीखवतां भाषानुं बीज मूक्या पहेलां व्याकरणना नियमो बतावीए छीए. योग्य तो ए छे के अमुक ग्रंथथी अथवा भाषांतरपुस्तकथी शरू करवुं, अने उदाहरणो बताव्या पहेलां नियमो कदापि शीखववा नहीं.

पण सामान्य शाळानी पद्धति दर्शावीने ज कोमेनीअस अटकतो नथी. घरमां पण बाळकोनी स्वाभाविक प्रवृत्तिने प्रदेश आपवानी ते भलामण करे छे. "बेसी रहेवाना करतां रमवुं सारुं छे; कारणके रमतमां अमुक वस्तु पर ध्यान लागवाथी बधी शक्तिओ समर्थ थाय छे. + + + कंइकंइ बनाववानी अने कंइकंइ भांगवानी बाळकोनी वृत्ति विकसती बुद्धिनुं ज परिणाम छे; अने तेमां अटकाववाने बदले तेमने उत्तेजित करवानो अने रस्तो बताववानो प्रयत्न थवो जोइए;" वगेरे.

२४. **प्रकृतिनुं अनुसरण.**— फरी फरीने **कोमेनीअस** कहे छे के बाळकोनुं शिक्षण तेमने बहारथी ज्ञान आणी आपवामां समायेलुं नथी, पण तेमनी बुद्धिने विकसित करवामां रहेलुं छे. तेमना मनने होज जेवुं गणवानुं नथी, पण झरण जेवुं बनाववानुं छे. मानसिक शक्तिओ पर बहारथी शाखाओ लावीने पाथरवानी नथी; पण ते वृक्षनी माफक पोतानां मूळमांथी उगी नीकळे एवी योजना करवानी छे. आ उद्देश स्तुत्य छे; अने ते सफळ करवाने **कोमेनीअस** प्रत्यक्ष ज्ञान आपवानी भलामण करे छे; पुस्तको छोडीने प्रकृतिनो अभ्यास करवानुं

कहे छे; वर्णनथी नहीं पण अवलोकनथी शीखववानुं सूचवे छे; अने छेवटे बधा ज्ञाननुं मूळ इंद्रियोमां छे एम ठरावे छे.

हवे, जोके कोमेनीऊस बाळकोने वस्तुज्ञान आपवानुं कहे छे ते योग्य छे; तोपण बधा ज्ञाननुं मूळ इंद्रियोमां छे ए सत्य अमुक अर्थमां ज समजवानुं छे. प्रकृति, प्राकृतिक ज्ञान, अने प्रकृतिनुं अनुसरण ए शब्दो विचारवा जेवा छे. बाह्य प्रकृति ए ज कंइ प्रकृति नथी. कोमेनीऊस पोते वनस्पति अने प्राणिओनी प्रकृति करतां मनुष्यनी प्रकृतिने—तेनी बुद्धि अने नीतिना बंधारणने उच्चतर मूके छे; अने ए प्रकृति कोमेनीऊसना अर्थमां इंद्रियगोचर नथी. ए प्रकृतिनो तो मुख्यत्वे करीने पुरुष द्वारा ज—साहित्यद्वारा ज अभ्यास थई शके छे. पण कोमेनीऊस रेनेसान्सनी प्रवृत्तिनुं खंडन करवामां सीमात्याग करे छे. प्रकृति उपरथी शिक्षणकलाना नियमो शोधवानो प्रयत्न योग्य छे; पण तेमां दृश्य सृष्टिनी प्रकृतिनी साथे मनुष्यनी पोतानी प्रकृतिनो पण विचार करवानो जरूर छे. उतरता वर्गोमांथी पण उच्चतर वर्ग संबंधी केटलुंक ज्ञान मेळवी शकाय ए मान्य छे; पण उतरता वर्गोमांथी ज उच्चतर वर्ग माटे नियमो शोधी कहाडवा, ए न्यायपुरस्सर नथी. साहित्यथी बाह्य प्रकृति संबंधी थोडुं ज्ञान मळतुं होय, तोपण दुनियाने साहित्य वगर चाले तेम नथी. आ प्राकृतिक शास्त्रना दिवसोमां कोमेनीऊस पूजाय ते स्वाभाविक छे; पण मध्यस्थनी दृष्टिए जोतां जेवो एक सीमात्याग अयोग्य छे, तेवो ज बीजो पण अयोग्य छे.

२९. **कोमेनीऊसना सिद्धांतो.**— छेवटे आपणे कोमेनीऊसना ग्रंथो परथी तारवी कहाडेला केटलाएक सिद्धांतो आपीने तेनुं विवेचन पूर्ण करीशुंः—

१. शिक्षण ए मनुष्यनी बधी शक्तिओनुं प्रस्फोटन छे.
२. शिक्षणनी पद्धतिओमां प्रकृतिनुं अनुसरण करवुं जोइए.
३. शिक्षणनो उद्देश आत्मप्रस्फोटननो होवाथी ते स्त्री तेम ज पुरुष बन्नेने आवश्यक छे.

४. शिक्षणमां हमेशां सुख लागवुं जोइए. शिक्षकोए कंइकंइ नवुंनवुं अने रस पडे तेवुं कहेवुं जोइए. निशाळनुं मकान स्वच्छ अने रमणीय होवुं जोइए.

५. शिक्षण क्रमपुरस्सर होवुं जोइए; अने एक वस्तु परथी बीजी वस्तुनी सहज प्राप्ति थवी जोइए.

६. प्रकृतिथी संबद्ध वस्तुओ साथे शीखववी जोइए.

७. ज्ञान विद्यार्थीओनी ग्रहणधारणशक्तिने अनुसरीने आपवुं जोइए.

८. जे समजायुं न होय तेनो मुखपाठ थवो जोइए नहीं.

९. जे वस्तुनुं प्रत्यक्ष दर्शन करावी शकाय, अथवा जे प्रमाणथी सिद्ध थई शके, ते अधिकारथी मनाववी जोइए नहीं.

१०. काम करवानी रीत बताव्या पहेलां कदापि काम सोंपवुं जोइए नहीं.

११. शास्त्रोमां पदार्थोनो प्रत्यक्ष अभ्यास कराववो.

१२. भाषाओमां स्वभाषानो प्रथम अभ्यास कराववो; पछी पासेना देशनी भाषानो; अने पछी पंडितोनी भाषानो.

१३. भाषा नियमोथी नहीं पण परिचयथी शीखववी; नियमो परिचय पछी आवे अने परिचयने निश्चित करे एवी व्यवस्था करवी.

१४. शब्दो वस्तुओनी साथेसाथे शीखववा; पहेली वस्तु, पछी शब्द.

१५. संश्लिष्टनी पहेलां संहत बताववुं; विषमनी पहेलां सरल; अने आघेनांनी पहेलां पासेनुं.

१६. करतां शीखववाना विषयो करावी करावीने शीखववा. स-

प्रकरण ७.

धर्मसमाजोनुं शिक्षण.— जेझूइटो अने जेन्सनिस्टो.

१. जीससना समाजनी स्थापना.— आपणे प्रॉटेस्टंट मार्गमां शिक्षणनी प्रवृत्ति जोई गया; हवे कॅथलिक मार्गनी प्रवृत्ति तरफ वळतां जे प्रथम दृष्टिए पडे छे, ते जेझूइटो छे. विद्यानुं पुनरुज्जीवन थया पछी कोइ पण समाजे शिक्षणनी प्रवृत्तिमां जेझूइटोना जेटलो मुख्य भाग लीधो नथी. जीससनो समाज स्थापवामां इग्नेशियस लोयोलानी एवी धारणा न हती के समाजना माणसो मठमां रहीने मात्र ध्यान कर्या करे; तेनो उद्देश तो एक समर्थ कॅथलिक सेना स्थापवानो हतो, अने ए सेनानुं कर्तव्य ए हतुं के उपदेश द्वारा नवा प्रदेशो हस्तगत करवा, अने शिक्षणना अधिकारथी स्वमतने अधीन करेला प्रदेशोने सुरक्षित राखवा. जेवी दीर्घदृष्टियी जेझूइटोए अधिकारनुं खरुं साधन जाणी लीधुं, तेवी ज खंतथी तेमणे ते उपाडी लीधुं; अने शाळाओनी व्यवस्थामां एवी खूबी वापरी, के धीमेधीमे यूरपना कॅथलिक भागमां ज नहीं पण प्रॉटेस्टंट भाग सुद्धांमां तेओ मुख्य शिक्षको थई पड्या. इ. स. १५४० मां पोप त्रीजा पॉले तेमना समाजनुं अनुमोदन कर्युं, ते पछी तेमनी त्वराथी वृद्धि थती गई. सोळमी सदीना मध्यमां ज फ्रान्सनी केटलीएक कॉलेजो तेमना वडे चालती हती. १५६१ मां पार्लमेंट अने युनिवर्सिटी विरुद्ध होवा छतां तेमणे पारिसमां प्रवेश करेलो. १०० वर्ष पछी पारिसना ज प्रांतमां तेमना हाथ नीचे सुमारे १४,००० विद्यार्थीओ शीखता हता; अने १६५१ मां फकत क्लेरमॉन्टनी कॉलेजमां २,५०० करतां वधारे तरुणो हता. वचला अने उपला वर्गोमांथी तेमने पुष्कळ विद्यार्थीओ मळता गया. सत्तरमी सदीनी आखरे जेझूइटोना विद्यार्थीओमां

बोसूए*, डेकार्ट†, कोर्नेई‡, अने मोलियेर¶ जेवां सुमारे १०० विख्यात नामो मालुम पडे छे. १७१० मां तेओ ६१२ कॉलेजो, १५७ शिक्षण-पद्धतिशालाओ, अने १४ युनिवर्सिटीओना अधिकारी हता; अने १८ मी सदीनी आखर सुधी तेमनुं महत्त्व ओछुं थयुं न हतुं.

२. जेझुइटोना शिक्षण संबंधी भिन्नभिन्न अभिप्राय.—वॉल्टेर* लखे छे, के "बावाओ†ए लॅटिन अने बेवकूफी वगर बीजुं कशुं मने शीखव्युं नथी;" अने लाइबनिट्झ‡ कहे छे के शिक्षणना विषयमां जेझुइटोने मध्यम पण गणी शकाय तेम नथी. बीजी तरफ डेकार्ट तेमनी प्रशंसा करे छे; अने बेकन लखे छे, के "ज्यारेज्यारे ज्ञान आपवामां अने नीति दृढ करवामां ए लोकोनो उद्योग हुं जोउं छुं; त्यारे त्यारे एगीसिलॉस¶ फार्नबिझसना§ संबंधमां जे शब्दो कहेला तेनुं मने स्मरण थाय छेः 'तारी उत्कृष्टता जोइने एवुं मन थाय छे के तुं अमारा पक्षमां होत तो सारुं!'" आ विरुद्ध अभिप्रायोनुं समाधान करवुं मुश्केल नथी. आपणे हमणां जोइशुं के जेझुइटोना शिक्षणमां केटलाएक अंशो जेम निंदास्पद छे तेम केटलाएक प्रशंसापात्र पण छे.

---

* एक प्रख्यात फ्रेंच उपदेशक (१६२७–१७०४).

† फ्रान्सनो श्रेष्ठ फिलसुफ (१५९६–१६५०).

‡ एक प्रख्यात फ्रेंच नाटककार (१६०६–१६८४).

¶ एक प्रख्यात फ्रेंच (हास्यरसप्रधान) नाटककार (१६२२–१६७३).

* अढारमी सदीनो सर्वथी विख्यात फ्रेंच लेखक (१६९४-१७७८).

† कॅथलिक उपदेशकोने 'फाधर' करीने संबोधवामां आवे छे; तेना पर्याय तरीके आपणो 'बावा' शब्द उचित छे. बिचारो 'बावा' शब्द हाल 'गुरु,' 'भट्ट,' 'ऋषीश्वर,' 'जोगी,' 'वेरागी,' 'महाराज,' वगेरेनी माफक जरा अधम स्थितिमां आवी गयो छे; अने मात्र वैष्णवोनां मंदिरोमां बीजा केटलाएकनी साथे तेने पण सारुं आसन मळ्या करे छे. पण भमता भिखारीओ अने आचार्यो बन्नेने 'बावा' कहेवाने बदले पाछलाने 'बावा' कहेवामां आवे तो सारुं.

‡ एक प्रख्यात जर्मन फिलसुफ (१६४६-१७१६).

¶ स्पार्टानो लोकसंमत अधिपति.

§ इरान तरफनो सेनापति.

३. **अभ्यासनी योजना.**— शिक्षणना उद्देश संबंधी के सामान्य सिद्धांतो संबंधी जेझुइटोए कशुं लखेलुं नथी; पण अभ्यासक्रमनी योजनामां तेमणे न्हानामां न्हानी हकीकतोने माटे पण नियमो घडेला छे. १५५४ मां ज्यारे एक्वेवाइवा सेनापति हतो, त्यारे तेणे सूरपना छ प्रख्यात जेझुइटोनुं एक मंडळ नीमेलुं. ए मंडळे रोममां रहीने अभ्यास तथा चर्चामां एक वर्ष गाळेलुं; अने तेमना प्रयास उपरथी तथा पाछळथी नीमायेला बीजा बार जेझूइटोना श्रमथी अभ्यासनी योजना तैयार थइने १५९९ मां बहार पडेली. ए ज कायदाने अनुसरीने छेक १८३२ सुधी जेझुइटोनी शाळाओ चालती हती, अने १८३२ मां पण प्राकृतिक शास्त्रो अने अर्वाचीन भाषाओ दाखल करवा सिवाय बीजो फेरफार थयेलो नथी. हवे आपणे ए मूळ योजनाने जरा सूक्ष्मताथी तपासीए.

४. **शिक्षको.**— योजनामां लख्युं हतुं के जेझूइट शिक्षकोए १५ थी १८ वर्ष सुधी अभ्यास करवो; अने पाछला भागमां २ वर्ष सुधी शिक्षणपद्धतिशाळामां रहेवुं, तथा नीचलां धोरणोमां शिक्षणनो अनुभव मेळववो. शिक्षकनुं काम करवुं पडे तेटला वखत सुधी दरेक जेझूइटे पोताना खानगी अभ्यासनो त्याग करवो; अने धर्मक्रियाओ पण टूंकी करवी. तेणे घणुं करीने सर्वथी नीचला धोरणथी शरूआत करवी; अने विद्यार्थीओनो बरावर अनुभव थाय तेटला माटे दरेक वर्गमां तेमनी साथे चडतुं जवुं. मात्र सर्वथी उपला धोरणमां एकनो एक शिक्षक रहेशे, अने ते जीवित पर्यंत ए ज काम कर्या करशे.

...क्षको वारंवार बदलाता जाय ते छतां शाळानी वधी व्यवस्था
तरुण। ...ा एकसरखी रहे, तेटला माटे घणी संभाळ राखवी. दरेक
मळता गया। ...र्णीत विषयोने निर्णीत पद्धतिओथी ज शीखववानी फरज
...र पण शिक्षक पोताना नवीन विचारो प्रमाणे वर्ते नहीं,
...स्थानुं जरा पण उल्लंघन थाय नहीं, तेटला माटे

नेरीक्षको राखवानी अने तेमनी हकीकतो तपासवानी व्यवस्था करवी; वगेरे.

५. विद्यार्थीओ:— विद्यार्थीओ बे प्रकारना हता; केटलाएक समाजमां दाखल थवाना होय तेवा, अने केटलाएक बहारथी मात्र विद्या अर्थे आवेला होय तेवा. पहेला प्रकारना विद्यार्थीओ माटे वसतिगृह राखवामां आवतुं, अने तेमां पूरता माणसो न होय तो बहारना विद्यार्थीओने पण दाखल करवामां आवता. तेओ खर्च आपवाने अशक्त होय, तो ते पण तेमने आपवुं पडतुं नहीं; अने शिक्षण तो सर्वने मफत आपवामां आवतुं. समाजनो नियम हतो, के "मफत लेवुं; अने मफत देवुं." शिक्षण माटे कशो बदलो मागवामां आवतो नहीं; तेम ज सरतोवाळी कशी भेट पण लेवामां आवती नहीं. गरीब अने तवंगर बधा माटे कॉलेजो खुली हती. बहारना विद्यार्थीओ माटे निश्चित करेलां बीजां वासगृहो हतां; अने त्यां पण मुख्य वसतिगृहनो व्यवस्थापक गमे त्यारे निरीक्षण माटे जई चडतो.

६. शिक्षणना क्रमो.— जेझूइट शिक्षणमां मात्र बे क्रमो हता. नीचली कॉलेजोमां पहेलो क्रम शीखववामां आवतो; अने ए घणुं करीने बाळको दशमे वर्षे शरू करीने सोळमे वर्षे पूरो करता. ए क्रममां पांच वर्गो हता; अने दरेक वर्गना विषयोमां एकएक वर्ष गाळीने छेल्ला वर्गमां बे वर्षो गाळवानां हतां. उपलो क्रम पण छ वर्षनो हतो; अने तेमां न्याय, नीतिशास्त्र, गणित, अने धर्मनो अभ्यास कराववामां आवतो.

पहेला क्रममां **लॅटिन** अने **ग्रीक** भाषाना व्याकरण उपरांत काव्य अने अलंकारनी माहिती आपवामां आवती. कॅथलिक मतनी भाषा तरीके **लॅटिन**नुं महत्त्व सर्वथी वधारे हतुं; अने बोलवामां पण बनतां सुधी ते ज वापरवानो धारो हतो. उपलां धोरणोमां तेहेवार सिवाय बीजे कोइ दिवसे **लॅटिन** वगर बीजी भाषामां बोलवानी विद्यार्थीओने मना हती; अने बोलवानुं सुगम करवाने विद्यार्थीओने **लॅटिन** संभाषणनो मुखपाठ कराववामां आवतो.

उपरना नियमथी फलित थाय छे ते प्रमाणे जेझ्रूइटो स्वभाषा शीखववानी विरुद्ध हता; अने लॅटिनना अभ्यासमां पण तेमनो उद्देश मात्र लॅटिन ग्रंथकारोनी अने मुख्यत्वे करीने सिसरोनी रीति ग्रहण कराववानो हतो. तेमनी योजनामां साफ लख्युं हतुं के प्राचीन भाषाओ शीखववाथी बीजुं कशुं फळ छे ज नहीं. प्राचीन लेखकोनी पण संशोधित आवृत्तिओ ज तेओ विद्यार्थीओना हाथमां मूकता; अने जाणे लेखकोनो पूर्ण समागम करावतां डरता होय ते प्रमाणे बधी नवल अने विशेष वस्तुओ दूर राखता. पुस्तको समजाववामां पण तेओ वस्तु करतां शब्दो तरफ वधारे ध्यान खेंचता; विचारोनी खूबी बताववाने बदले अलंकारोनी खूबी बतावता; टूंकामां, जे शिक्षण कॅथलिक मतने कशी हरकत करी शके नहीं ते ज आपता. तेओ विचारशक्तिने उत्तेजित करतां डरता; अने मेकॉले* कहे छे ते प्रमाणे जे सीमा सुधी बुद्धिने संस्कार आपतां बुद्धिमोक्ष थवानी कशी धास्ती नहीं, त्यां सुधी ज संस्कार आपता.

इतिहासने पण तेओ बनतां सुधी दूर राखवाने इच्छता; अने एक जेझ्रूइट बावो एवुं कहे छे, के "तवारीख शीखनारनी खुवारी थाय छे." शास्त्रोनो पण तेमने एवो ज धिक्कार हतो. नीचली कॉलेजोमां शास्त्रशिक्षण बिलकुल न हतुं; अने मात्र भाषाओ शीखीने विद्यार्थी फिलसुफीमां प्रवेश करतो. फिलसुफीमां पण ए ज दशा हती. बावाओ ॲरिस्टोटल पर लांबालांबां व्याख्यानो आपता; अने आपणा वैयाकरणो अने नैयायिकोनी माफक प्रायशः शब्दमां ज परिणमती सूक्ष्म चर्चाओ चलावता. तेओ स्मरणशक्तिने सारी रीते खीलवता; पण सदसद्विवेकने बिलकुल नहीं.

७. स्पर्धानुं उत्तेजन.—जेझ्रूइटोनी पद्धति अने नियमनना विवेचनमां उतरता पहेलां तेमणे स्पर्धानी वृद्धिने जे असाधारण उत्तेजन आपेलुं ते संबंधी बे शब्द कहेवानी जरूर छे. तेमनी योजनामां नीचे प्रमाणे लख्युं छे. "जे स्पर्धाने उश्केरतां जाणे छे, तेना हाथमां

---

* इंग्लंडनो प्रख्यात इतिहासक अने टीकाकार (१८००—१८५९).

शिक्षणनुं परम समर्थ साधन आव्युं छे एम समजवुं. ए किंमती साधननी शिक्षके बराबर कदर जाणवी जोइए; अने तेनो डहापणथी उपयोग करतां शीखवुं जोइए. स्पर्धाथी मनुष्यनी बधी शक्तिओ जाग्रत अने विस्तृत थाय छे. स्पर्धाने चिरस्थायी करवा सारु दरेक विद्यार्थी माटे तेना वर्तनने अंकुशमां राखवाने अने तेनी टीका करवाने एक हरीफ होवानी जरूर छे; अने विद्यार्थीओमां न्यायाधीशो, नियामको, वगेरे पण नीमवा जोइए. कोइ सहाध्यायीने हराववामां मोटामां मोटी आवरू छे; अने तेनाथी हार खावामां मोटामां मोटी गेरआवरू छे एम गणावुं जोइए. पूरा दबदबाथी श्रेष्ठ विद्यार्थीओने इनामो आपवां जोइए; अने निशाळनी वहार पण माननी जग्या हमेशां प्रख्यात विद्यार्थीओने ज मळवी जोइए;" वगेरे.

आवां हरीफोनां जोडकां उपरांत एक बीजी जातनी हरीफाइनो पण उपयोग करवामां आवतो. नीचलां धोरणोमां आखा वर्गनी वे विरुद्ध सेनाओ बनी जती; तेमने रोम अने कार्थेजनुं नाम आपवामां आवतुं; अने तेमनी वच्चे अमुक निश्चित विषय उपर युद्ध चालतुं. विद्यार्थीओ कोइ वखत सामी छावणीना सैनिकोने प्रश्नो पूछता, अथवा शिक्षके पूछेला प्रश्नोना उत्तरमां दोष होय ते वतावता; अने जे सेना विजय मेळवे तेने अर्धा दिवसनी छूटी मळती. विद्यार्थीओमां परस्पर सद्भाव होय ते पण नष्ट थाय एटले सुधी स्पर्धानी पराकाष्ठा करवामां आवती. एक एवी योजना प्रचलित हती के कोइ छेक ज खराब लखाणने माटे मिथ्या समर्थको नीमवामां आवता, अने तेओ पोताना प्रतिपादनथी लेखकने छेक हास्यास्पद बनावता; अने कोइ पण दोषमां आवेलो छोकरो बीजानो दोष पकडे तो तेनुं कलंक बीजाना पर जइने पडतुं.

उच्चतर वर्गोमां उच्चतर प्रकारनी स्पर्धा प्रचलित हती. विद्यार्थीओ अमुक शिक्षकना अध्यक्षपणा नीचे निबंधो अने भाषांतरो वांचवाने अथवा कोइ प्राचीन पुस्तक पर टीका करवाने एकठा थता. ए मंडळना सभासद थवामां घणुं मान गणातुं; अने नवा सभासदो नीमवानो

हक जूना सभासदोना हाथमां हतो. तेनी अंदर हुशियार विद्यार्थीओ वादविवादमां सारी कुशलता प्राप्त करी शकता.

८. **पद्धति अने नियमन.**— नीचलां धोरणोमां घणोखरो वखत लॅटिनमां ज गाळवामां आवतो, अने तेमां विद्यार्थीओ सावधान रहे तेटला माटे कंइकंइ युक्तिओ करवामां आवती. शिक्षको शीखवतां शीखवतां प्रश्नो पूछता, पोते बोली गया होय ते विद्यार्थीओ पासे बोलावता, अने तेमणे बराबर नोंध करी छे के नहीं ते तपासता. एक पाठ शरू करवो होय त्यारे पहेलां आगळना पाठनुं पुनरावर्तन करवामां आवतुं; अने पाठ पूरो थयो के तरत तेनुं पण पुनरावर्तन शरू थतुं. अठवाडियामां एक दिवस पुनरावर्तनने माटे ज राखवामां आवतो. नीचलां धोरणोमां तो वर्षना पाछला छ महिनामां अभ्यासना पुनरावर्तन वगर बीजुं कशुं करवामां आवतुं नहीं. विद्यार्थीओने जे शीखववुं ते पाकुं कराववुं ए उद्देश सारो हतो; पण ते सफळ करवाने आवां चर्वितचर्वण अने पिष्टपेषणथी तेमनी जिज्ञासाने हानि थवानो संभव छे ए जोवामां आवतुं नहीं.

वार्षिक परीक्षा पहेलां परीक्षामां उत्तरपत्रो केवी रीते लखवां ते संबंधी सूक्ष्म माहिती आपवामां आवती; अने लिखित तथा वाचिक परीक्षाना परिणाममां पाछला आखा वर्षनां कामनो संयोग करवामां आवतो.

शिक्षके केवी तैयारी करवी जोइए ते माटे नीचे प्रमाणे लखेलुं छे. "बीजी बधी वात पहेलां दरेक शिक्षके शीखववानो विषय पूरेपूरो जाणवो जोइए; कारणके तो ज ते सारी रीते, स्हेलाइथी, अने त्वराथी शीखवी शके. सारी रीते एटला माटे के तेनाथी भूल थवानो संभव नथी; स्हेलाइथी एटलां माटे के तेने श्रम लेवानी जरूर नथी; अने त्वराथी एटला माटे के धनाढ्य माणसनी माफक तेने आपी देवानी परवा नथी. * * * * तेणे पोतानी स्मरणशक्ति पर बहु विश्वास राखवो नहीं; शीखवेली होय ते बाबत पण फरी फरीने वांचतां जवी. प्रसंगोपात्त तेने कंइ,

नवुं जडी आवशे; अथवा जूनी वात नवी रीते बतावबानुं सूझी जशे."

विद्यार्थीओ तरफ शिक्षकोनुं वर्तन हमेशां नरमाश भरेलुं हतुं; अने तेमने शीखवामां रस पडे तेवी योजनाओ थती. तेओ शिक्षकोने चाहे तेवुं थवाने बनतो प्रयास करवामां आवतो; अने शिक्षको परनी प्रीतिने लीधे तेमनी विद्या पर पण प्रीति थाय एवो उद्देश हतो. एटला माटे अभ्यासना संबंधमां ज नहीं पण बीजी बधी बाबतोमां विद्यार्थीओ तरफ अनुभाव बतावबाने शिक्षको तत्पर रहेता. खामी मात्र एटली हती के तेमनो स्नेह वृत्तिजनित नहीं पण हेतुजनित हतो. ग्रोविन्सी* भलामण करे छे, के "छोकरो मांदो होय त्यारे वारंवार तेनी खबर कढाववी; कारणके एथी मावाप खुशी थाय."

शारीरिक शिक्षा जवल्ले ज करवामां आवती; अने ते बावाओ पोते करता नहीं पण ते ज काम माटे राखेला एक माणस पासे करावता. अभ्यासनी योजनामां तेनुं कारण नीचे प्रमाणे बतावेलुं छे. "विद्यार्थीओ न्हानपणमां अशक्त अने निर्बल लागे, पण मोटा थतां तेमांथी कोइकोइ द्रव्य अने अधिकार पण मेळववाना होय; अने ते वखते आपणने तेमनी कदाच गरज पडे, तेटला माटे तेमनी साथे वर्तवामां पहेलेथी ज संभाळ राखवी.

शिक्षकोनी मुश्केली संबंधी जेझूइटोनी केवी कल्पना हती ते एक जेझूइट बावाना पुस्तकमांथी लीधेलां नीचेनां अवतरणो परथी मालुम पडशे: "पहेलवहेलां विद्यार्थीओ सोंपवामां आवे, त्यारे जे शिक्षक पोताना अधिकारने सिद्ध मानी ले, अने पोतानी दृढता तथा जनस्वभावनी माहिती पर आधार राखे, तेनी आगळ विषम जाळ पथराय छे; अने ते विद्यार्थीओना मानपूर्वक वर्तनथी भूल खाइने फसाई जाय छे. * * * *

"जे शिक्षक एवी रीते फिकर वगर शरूआत करे छे, नियमो अमलमां लाववा ए स्हेली वात गणे छे, अने पहेला कलाकमां ज

* एक फ्रेंच जेझूइट.

विद्यार्थीओनी प्रीति प्राप्त करे छे, ते खरेखर दया करवा लायक छे; अने घणुं करीने ते निष्फळ थवानो छे. * * * अनुभवनी विरुद्ध सूचना छतां घणा एम माने छे के विद्यार्थीओनी वृत्तिओ ज तेमना अधिकारने टकावी राखशे. तेओ शीख्या होय छे के अधिकार नरमाशथी वापरवो जोइए; तेथी तेओ पायो मजबूत कर्या पहेलां इमारतने शिखर चडाववामां वळगी जाय छे; अने अधिकारना हकने अधिकारनी स्थापना मानी लइने जे धुरानो कोइ पर भार पडतो नथी तेनो भार हलको करवाने मथे छे.

"खरुं जोतां पहेलांना वर्तनथी ज पाछळनी बधी स्थिति निर्णीत थाय छे, तेटला माटे हुं जे सूचनाओ करवानो छुं ते पर तमारे पूर्ण ध्यान आपवुं.

"पहेलां अठवाडियांमां तो तमारे अल्पभाषणनी पद्धति राखवी. ए पद्धतिमां गमे तेटला आगळ वधशो, तोपण तमाराथी सोमात्याग थवानो नथी. आ तमारे प्रथम करवानुं छे.

"पछी बधी वातनुं अवलोकन करवा मांडवुं; अने दरेक छोकरानी विशेष प्रकृति तथा आखा वर्गनी सामान्य वृत्तिओनी परीक्षा करवी. पण एटलुं याद राखवुं के तमारुं पण भेगुं अवलोकन थाय छे; अने तमारा गुणदोष नोंधाय छे. बोलवानी अने आज्ञा आपवानी तमारी रीत, तमारो अवाज, अने तमारी चेष्टाथी तमारुं वर्तन अने तेना गुणदोष प्रकट थाय छे; अने चपल विद्यार्थीओ ते स्मरणमां राखे छे. माणसने खबर पडे त्यार पहेलां घणा वखतथी तेनो हिसाब थई चूक्यो होय छे. माटे प्रथम दुर्गम्य रहेवानो प्रयास करजो. तमारी स्थिति बराबर समजाय त्यार पहेलां अल्पभाषणनो त्याग करता नहीं.

"वधारे तो एटलुं ज, के तमारे कशो दंभ करवो नहीं. सखत रीतभातनो प्रयत्न न करता; विद्यार्थीओना प्रश्नोना सरलता अने सभ्यताथी उत्तर आपवा; पण वातचीतथी दूर रहेवुं. वधो आधार तेना पर छे. पहेला दिवसोमां तेमनी साथे कशी ए जातनो संबंध

नहीं जोइए. छोकराओ पासे तमारी वृत्तिओ अने हकीकतो जाणी लेवानी एवी सभ्य अने मनोहर कळा होय छे, के तेमनी विरुद्ध युक्ति वापरवामां पण तमे हारी जशो. तमे वात करशो तो जरूर तमारुं तत्त्व बतावी देशो. , तेम करवाने बदले अल्पभाषी रहीने, 'आपणा नवा शिक्षक केवा छे तेनी कशी खबर पडती नथी,' एवुं छोकरा कहे तेम आचरण करजो."

९. **जेझुइटोनो उद्देश.**—आपणे उपर कह्युं छे के **जीससनो समाज** स्थापवामां **इग्नेशियस लोयोला**नी कल्पना सेनानी हती. सारो सेनापति सेनाने समर्थ करवाने बनतो प्रयत्न करे छे; अने तेमनां आरोग्य, नीति, अने केळवणी पर ध्यान आपे छे; पण ते सर्वथा सेनानी खातर; व्यक्तिओनी खातर नहीं. जे कंइ साधनथी सैनिक वधारे सारो थाय तेनी ते अपेक्षा राखे छे; पण बीजा सुधारानी तेने कशी परवा नथी. सेनापतिनी दृष्टिए वर्गनो विचार प्रधान छे; व्यक्तिनो गौण छे. दरेक व्यवस्थित समाजमां अमुक मूळ सिद्धांतो होय छे; अने सेनानो मूळ सिद्धांत ए छे के वर्गना हितनी खातर व्यक्तिनुं समर्पण थाय तेमां हरकत नहीं. **इग्नेशियस लोयोला** अने तेना पछीना सेनापतिओए आ ज सिद्धांत ग्रहण करेलो; अने तेने अनुसरवामां एटलो उत्साह बतावेलो के तेओ वखत जतां परम समर्थ थई पडेला.

वळी तेओ अमुक निश्चित उद्देश अने अमुक निश्चित साधनोने ज वळगी रहेला; अने उद्देश तथा साधनो गमे तेवी उतरती पंक्तिनां होय, तोपण एक ज निश्चित पद्धतिने अनुसरवाथी जे फायदा थाय छे ते जेवातेवा नथी. गमेतेवा बुद्धिमान माणसो होय तोपण जो तेओ छूटाछूटा अने जूदीजूदी पद्धतिथी काम करता होय, तो तेनुं परिणाम एकत्र थई शकतुं नथी. हालना शिक्षकोना विद्यार्थीओने दर वर्षे जूदीजूदी पद्धतिने अनुसरवुं पडे छे; अने घणी वार एम बने छे के एक ज विषयमां उपला धोरण करतां नीचला धोरणने वधारे माहिती होय छे. जेझुइटोना शिक्षणमां गमे तेटला दोष होय, तोपण

तेओ एक ज पद्धतिने पकडी राखीने पोतानो उद्देश सफल करी श-कता ए वात भूली जवानी नथी.

पण ए दोषोनो बचाव करवानी जरूर नथी. जेझूइटो बुद्धिने मात्र कृत्रिम अने बाह्य संस्कार आपता ए सिद्ध छे. तेओ मनने एवा विषयोमां रोकता, के जेमां ते व्यापृत थाय, अने स्वमनी माफक संतुष्ट थाय, अने तोपण जाग्रत थाय नहीं; तेओ शब्दनी खूबीमां अने भाषाना लावण्यमां एटलुं ध्यान खेंचता, के जेथी स्वतंत्र विचारनो अवकाश ज न मळे; तेओ मानसिक प्रवृत्तिने अमुक अंशे सतेज करता, पण विचारशक्ति प्रस्फुटित थाय त्यां तेने अटकावता; टूंकामां, अज्ञान अने आलस्यथी तेओ मनने मुक्त करता खरा; पण ते कोइ पण विषयमां स्वयंप्रवृत्त थाय, के तेनी बधी शक्तिओनुं प्रस्फोटन थाय, तेवुं कदापि थवा देता नहीं. तेओ इतिहास शीखवता पण ते एवी रीते के विद्यार्थीओने मात्र वृत्तांतो अने वंशावलिओनुं स्मरण रहे, पण कशो अनुभव मळे नहीं; अने वृत्तांतो पण कंइ प्रतिकूल वृत्ति उत्तेजित करे तेवा होय तो तेओ दाबी राखता; फिलसुफी तेओ शीखवता, पण ते तत्त्व वगरनी फिलसुफी हती, अने तेना पर कोइनी प्रीति थाय एवुं जोखम न हतुं; प्राकृतिक शास्त्रने तेओ गम्मत तरीके बतावता, पण संशोधक वृत्ति उत्पन्न थाय तेवी रीते नहीं; अने साहित्यनुं तेओ एवी पद्धतिथी अध्ययन करावता, के जेथी निर्दोष रमूज वगर बीजुं कशुं फळ नीपजे नहीं. तेओ उत्पादक अने परिच्छेदक शक्तिने उत्तेजित करवाने बदले प्रायशः नष्ट करता. तेमनी बधी प्रवृत्ति मात्र ग्रहणधारणशक्तिने केळववा तरफ हती; अने तेमां तेओए जे फत्तेह मेळवेली ते परथी पण आपणे घणो उपदेश लेवानो छे.

१०. जेझूइटो अने जेन्सनिस्टो.—जेझूइटोनो विचार करतां लोयोलानी साथे कदापि पास्काल*नुं स्मरण थया वगर रहेतुं नथी.

* एक परम समर्थ बुद्धिनो प्रख्यात फ्रेंच फिलसुफ. तेनो पिता गाणितिक हतो, पण घणा वखत सुधी तेणे पोताना पुत्रने गणितथी दूर राखेलो. न्हानो पास्काल तोपण

मूठीभर जेन्सानिस्टो अने तेमनी न्हानी शाळाओने नाबूद करवाने तेमणे शा माटे प्रयत्न करेलो! विस्तृत अधिकार अने हजारो विद्यार्थीओवाळा जेझूइटोने वीश पच्चीश बालकोनी न्हानी शाळाओनी एटली धास्ती शाथी लागेली! नीचेना विवेचनथी आ प्रश्नोनुं निराकरण मळी शकशे. जेझूइटो अलबत्त फत्तेहमंद थयेला; मोटी मनवार सामे न्हानी किश्ती केटली वार टकी शके? पण हजी सुधी तेमने पास्कालना तीव्र प्रहार साल्या करे छे. ए मूठीभर जेन्सानिस्टोए पोर्ट रॉयलनुं नाम अमर कर्युं छे; अने पोर्ट रॉयलनुं स्मरण करतां अद्भुत परार्थ परायणता अने पवित्रतानो भाव आपणा अंतःकरणमां संचरे छे.

जेझूइटोने चारे तरफथी धिक्कार मळ्यो छे, एटले तेमने वधारे दोष देवानी जरूर नथी. मुख्य दोष तो मनुष्यना मनने ज देवानो छे. आपणे बौद्ध धर्मना संबंधमां जोई गया के ब्राह्मणो अने रजपूतोए हिंदुस्तानमांथी तेनो उच्छेद करेलो. ए प्रसंगे एम पण सूचववामां आव्युं हतुं के ब्राह्मणो अने रजपूतोनो ज वधो वांक न हतो. ए धर्मनी ज एटली उच्च अपेक्षा हती के साधारण मनुष्यो ते पूर्ण करी शके नहीं; अने हाल कहेवाता बौद्ध देशोमां पण बुद्धना खरा अनुयायीओ थोडा ज छे. स्टोइसिझम सुद्धां दुनियामांथी नष्ट थयुं छे; अने जेन्सनिझमनी पण ए ज दशा थयेली. असामान्य धैर्य, संयम, अने सामर्थ्य वगर तेनुं निरंतर अनुसरण थाय तेम न हतुं. महात्मा

एकांतमां भूमिति संबंधी विचार कर्या करतो; अने कशी सहाय वगर तेणे एक कठिन सिद्धांत सिद्ध करेलो. पछी तेने पोतानी वृत्ति संतुष्ट करवानी रजा मळी; अने १६ वर्षनी वये "शंकुच्छेद" उपर एक प्रबंध लखीने तेणे प्रकट कर्यो. ए प्रबंधथी डेकार्टने पण आश्चर्य थयेलुं. १९ वर्षनी वये तेणे अंकगणितनुं एक यंत्र तैयार करेलुं. पछी २४ वर्षनो थयो त्यां सुधी तेणे टोरीसेलीना प्रयोग पर विचार कर्यो, अने तेमां घणो सुधारो कर्यो. त्यार पछी आखा यूरपना गाणितिको जे कृत्यथी हारी गया हता ते कृत्य तेणे करी आप्युं. पछी तेनुं मन एकाएक धर्म तरफ वळेलुं; अने ते जेन्सनिस्टो साथे भळेलो. अहीं ज तेणे जेझूइटोनी विरुद्ध "देशस्थना पत्रो" लखेला, जेना तीव्र प्रहार जेझूइटोने हजी सुधी साल्या करे छे. जन्मः—१६२३; मृत्यु १६६२.

बुद्ध, झीनो, अने जेन्सेनियसने वधा मान आपे छे; अने बधा पोतानी मरजीमां आवे ते प्रमाणे आचरण कर्या करे छे.

११. पोर्ट रॉयल.— उपर कहेलुं छे के पारिसनी युनिवर्सिटी जेसूइटोनी विरुद्ध हती; अने तेमणे जेसूइटोने कहाडी मूकवाने घणी वार पार्लमेंटने विज्ञप्ति करेली. एक प्रसंगे पोताना मतनुं समर्थन करवाने युनिवर्सिटीए ऑन्टवान आर्नोनी नीमणुक करेली; अने तेणे एवुं भाषण करेलुं के तेनो शब्देशब्द सांभळवा न्यायाधीशो पण पोतानां आसनो परथी ऊभा थयेला. जेसूइटोने त्यारथी आर्नोना कुटुंब साथे वैर बंधायेलुं. ए ज आर्नोनो पोर्ट रॉयल साथे संबंध थवानो हतो.

पोर्ट रॉयल ए पारिसथी आठेक माइलने अंतरे एक मनोहर खीणमां रहेलो विहार* हतो. तेमां विहारपालिनी तरीके आर्नोनी पुत्री जेक्विलाइन मेरीनी ११ वर्षनी वये नीमणुक करवामां आवेली (१६०२). ए नीमणुक छेक ज अन्याय्य हती; पण तेनां परम श्रेयस्कर परिणामो आवेलां. जेक्विलाइन मेरी आर्नो जे मेरी एन्जेलिक (=देवताइ मेरी) ना नामथी प्रसिद्ध छे, ते धर्मना इतिहासनी एक विरल अने विलक्षण मूर्त्ति छे. तेनी पवित्रता अने तेना विहारनी उन्नति संबंधी अहीं विवेचन करवुं अप्रस्तुत छे, पण सेन्ट सायरन (१५८१-१६४३) ना संबंधने लीधे शिक्षणना इतिहास सुद्धांमां तेनी पिछान कर्या वगर चाले तेम नथी.

पोर्ट रॉयलना विहारमां बिमारी चालवाने लीधे मेरी एन्जेलिक पोताना साध्वीसमाजने लइने पारिसमां आवी रही (१६२५). तेनी मातुश्री पण विधवा थया पछी साध्वी थयेली, अने तेणे समाजने रहेवाने एक मकान खरीद करी आपेलुं. अहीं तेणे सेन्ट सायरननुं आलं-

---

* बौद्ध संप्रदायवाळाओ मठने 'विहार' एवी संज्ञा आपे छे. अने आधुनिक बीजा संप्रदायोना साधारण थई पडेला मठथी विशिष्ट अर्थ सूचित करवाने मठ करतां हेतुमां विहार शब्द वधारे सारो लाग्यो माटे ते ज स्वीकार्यो छे.

बन कर्युं; अने पोताना समाजनी साथे तेनी अध्यक्षतानो स्वीकार कर्यो. **सेन्ट सायरनना** केटलाएक पुरुषवर्गना एकांतवासी अनुयायीओ **पोर्ट रॉयलना** विहारमां जई रह्या (१६३९). तेओए संसारनो त्याग कर्यो हतो, अने प्रार्थना तथा शिक्षणमां जीवन गाळवानुं पण लीधुं हतुं. **पोर्ट रॉयलनी** विहारपालिनी **पारिसमां** रही हती, तेटली वार **पारिसनो** विहार **पोर्ट रॉयल डी पारिस** अने मूळ विहार **पोर्ट रॉयल डी चेंप्सना** नामथी ओळखातो.

अमुक प्रकारना माणसो अधिकारी थवाने अने बीजाने दोरवाने ज जन्मेला होय तेवा देखाय छे; अने **सेन्ट सायरन** ए प्रकारनो समर्थ माणस हतो. **फ्रान्सना** प्रधाने तेने कंइकंइ मोटी जग्याओ आपवाने कहेलुं; पण तेनी आकांक्षा ऐहिक नहीं पण आमुष्मिक हती. प्रधाने एक उपकारनो स्वीकार न थवाथी बीजा उपकारनो प्रयत्न करेलो; अने **सेन्ट सायरनने** केदखानानुं दर्शन करावेलुं (१६३८); तथा प्रधाननुं मृत्यु थयुं त्यां सुधी तेने मुक्ति मळेली नहीं (१६४२). **सेन्ट सायरन जेन्सेनियसनो** सहाध्यायी अने मित्र हतो; अने तेनी माफक **सेन्ट ऑगस्टाइननो** अनुयायी हतो. धर्मविचारमां **पोर्ट रॉयलना** वानप्रस्थो **जेन्सनिस्टो** हता; पण शिक्षणप्रवृत्तिनो पिता तो **सेन्ट सायरन** पोते हतो.

१२. न्हानी शाळाओनी स्थापना.— सेन्ट सायरने कहेलुं, के "एक रीते जोतां शिक्षण ए ज आवश्यक वस्तु छे. * * * मारो बाळको तरफ केटलो स्नेह छे ते तमे जोई शको एवी मारी इच्छा छे. * * * बाळकोने केळववां तेना करतां ईश्वरनी बीजी एक पण उच्चतर सेवा नथी." बाळको माटे आवी निःस्वार्थ शुभेच्छा होवाथी ज **जेन्सनिस्टोए** प्रथम **पारिसनी** आसपास अने पछी **पारिसमां** पोतानी न्हानी शाळाओ स्थापेली (१६४३). पोतानो अधिकार प्रसारवानो तेमनो उद्देश न होवाथी, अने नम्रताथी जे कंइ थोडुंघणुं हित बनी शके ते ज करवानी आकांक्षाने लीधे, तेओ पोतानी शाळाओमां थोडाथोडा

विद्यार्थीओने ज दाखल करता. पण तेमने ए परोपकार करवाने झाझो वखत मळेलो नहीं. १६६० मां तेमना दुश्मनोए विजय मेळव्यो; जेझ्यूटोए तेमनी शाळाओ बंध करवानो अने तेमना शिक्षकोने विखेरी नाखवानो सरकारमांथी हुकम मेळव्यो. तेमनां मकानो जमीनदोस्त थयां; तेमनामांना केटलाएक कैद थया; अने थोडाघणा न्हासी गया. अने जुलमथी त्रासीने रझळतां रझळतां पोतानो शिक्षणानुभव लखी लेवानो पण तेमने पूरतो अवकाश मळ्यो नहीं.

१३. जेन्सनिस्टोनो उद्देश.— जेन्सनिस्टोनुं एवुं मानवुं हतुं के मनुष्य प्रकृतिथी पापी छे. घणाखरा माणसोने मुक्ति मळवानी नथी. मात्र घोर पापथी दूर रहीने प्रार्थना वगेरे करवाथी उद्धार थवानो नथी; ईश्वरनी कृपा मेळववाने देहदमन, वृत्तिशमन, वगेरे तप करवानी जरूर छे. सेन्ट सायरन कहे छे, के "जन्म पहेलां पण बाळकना आत्माने शेतान कबजे करे छे;" अने बीजा जेन्सनिस्टो पण ए ज श्रेणिए आपणी स्वाभाविक दुष्टता, तथा निरंतर पश्चात्ताप अने निग्रहनी आवश्यकतानुं निरूपण कर्या करे छे.

जनस्वभावने आवो अधम माननारा माणसो बे प्रकारे आचरण करी शके. कां तो तेओ घणाखराने धिक्कारपात्र गणी तेमना तरफ कठोर दृष्टि राखे; अथवा तो तेमने दयापात्र गणी जेमबनेतेम तेमनुं श्रेय करवानो प्रयत्न करे. सेन्ट सायरननुं आचरण बीजा प्रकारनुं हतुं. तेनो हेतु थोडाएक पामर आत्माओनुं तारण करवानो हतो; अने तेटला माटे ज थोडां बाळकोने पसंद करीने तेमने केळववानो तेणे निर्णय करेलो. पोर्ट रॉयलना वानप्रस्थो तेमने सुप्रत थयेला बाळको तरफ असाधारण हेतथी वर्तता; अने जोके बहारथी थोडुं ज बतावता, तोपण तेमना अगम्य नसीबनी गंभीर कल्पना होवाने लीधे ए न्हानां आत्माओ तरफ निःसीम दयानुं झरण तेमना अंतःकरणमां ऊंडुं ऊंडुं वह्या करतुं हतुं; अने तेमनी अधोगति अटकाववाने गमे तेटलुं स्वार्पण करवाने तेओ तत्पर हता.

१४. **नियमन.**— आवी रीते दरेक विद्यार्थी पर पूर्ण ध्यान आपवानी अने देखरेख राखवानी पद्धति केटले अंशे अशक्य अने अनिष्ट छे, ते आपणे हमणां ज तपासीशुं; पण ते पहेलां ए केटले अंशे लाभकारक अने स्तुत्य हती ते बतावबानी जरूर छे. न्हानी शाळाओमां शिक्षा थोडी ज करवामां आवती. "बोलवुं थोडुं, खमवुं घणुं, अने प्रार्थना करवी तेथी पण वधारे"— ए त्रण वस्तुओनी **सेन्ट सायरने** भलामण करी हती. बाळकोनी आसपास श्रेष्ट आवरण मात्र रहेतुं; अने तेओ वधी अहित वस्तुओथी दूर रहे, तेटला माटे पूर्ण संभाळ राखवामां आवती. पोर्ट रॉयलना धार्मिक साधुओ पोताना शिष्योना दोष शांतिथी सहन करता, तेने मनुष्यना अधःपातना स्वाभाविक परिणाम तरीके समजता; अने ते छतां बाळको ईश्वरनी ज मूर्ति छे अने गमे तेवा कर्मयोगसंपन्न छतां ईश्वरनी ज कृति छे एवी श्रद्धा होवाने लीधे तेमने पण जाणे माननीय गणता होय तेवी रीते— मान, स्नेह, दया, शंका, अने भयथी भरेलां हृदयथी— तेमना तरफ वर्तन करता. पवित्रता उपदेशथी नहीं पण आचरणथी शीखववामां आवती. "तेमनी आगळ ईश्वर संबंधी बहु वात करवाने बदले ईश्वर आगळ तेमना संबंधी बहु वात करजो:" एटले शुष्क सूचनाओनो जवल्ले ज उपयोग थतो.

१५. **पोर्ट रॉयलना शिक्षको.**— आपणे कह्युं छे के मूठीभर जेन्सनिस्टोए पोर्ट रॉयलनुं नाम अमर कर्युं छे, एटले ए विलक्षण मंडळनी जरा वधारे माहिती आपवानी जरूर छे. जे वे कुटुंबोनो तेनी साथे मुख्य संबंध छे, ते बन्नेमां अप्रतिम नीति अने बुद्धिनो संयोग मालुम पडे छे. नवीनता ए छे के प्रख्यात **ऑन्टवान आर्नो** करतां पण तेनी बहेन साध्वी देवताइ **मेरी** वधारे माननीय छे; अने दुनियाए **ब्लेइ पास्कालने** वधारे मान आप्युं छे, तोपण तेनी बहेन **जेक्वेलाइन पास्काल (सेन्ट युफेमिया)** ओछी माननीय नथी. जेक्वेलाइन **मेरी** आर्नोना संसारत्याग (१६०८) नुं वृत्तांत, जेवुं गंभीर छे,

तेवुं ज जेक्लिाइन पास्कालनुं (१६६२) पण छे. न्हानपणनुं तेनुं सौंदर्य, आठमे वर्षे प्रकट थयेली तेनी कवित्वशक्ति, अगियारमे वर्षे एक नाटक लखवामां तेणे लीधेलो भाग, तेरमे वर्षे तेनी राणी साथेनी मुलाकात, चौदमे वर्षे प्रधानने खुश करी तेणे पिताने देश-निकालमांथी अपावेली छूट, पंदरमे वर्षे तेणे कविताथी मेळवेलुं इनाम, पिताना जीवतां तेणे करेला संसारत्यागना प्रयत्न, पिताना मृत्यु पछी पास्कालने स्नेह अने धर्माग्रहथी समजावी तेणे स्वीकारेलो संसार-त्याग, पास्कालने सूचवेली अने तेना त्यागमां परिणमेली तेनी धार्मिक प्रेरणा, अने छेवटे पोतानी धर्मबुद्धि विरुद्ध मात्र आप्तवचनने अनुसरीने अमुक लेखमां सही आपवाथी नीपजेलुं तेनुं मरण, ए बधा एक अद्भुत जीवनना अद्भुत प्रसंगो छे.

आ उपरांत पोर्ट रॉयलना अनुयायीओमां मेरी आर्नोनी मोटी बहेनना बे पुत्रो लीमेटर अने सर्कोर्ट, सेन्ट सायरन पछी अनुक्रमे अध्यक्षपदे रहेला सिंग्लिन अने डी सेसी, प्रख्यात शिक्षक लेन्सलॉट, वृत्तांतलेखक फॉन्टेन, अने साहित्य तथा फिलसुफीमां प्रसिद्ध थयेला पास्काल, ऑन्टवान आर्नो, तथा निकोल ए बधा समर्थ पुरुषो हता. तेमनी शाळाओ बंध थया पछी पण तेमणे शिक्षणनुं काम छोडी दीधेलुं नहीं; ए उद्योग तो तेमणे पुस्तको द्वारा जारी ज राखेलो. निकोले पोर्ट रॉयलनुं न्यायशास्त्र लखवामां भाग लीधेलो; अने राजपुत्रना शिक्षण उपर एक उत्कृष्ट पुस्तक लखीने १६७० मां प्रसिद्ध करेलुं, जेनुं पाछळथी लॉके भाषांतर करेलुं. लेन्सलॉट वैयाकरण हतो; अने तेणे लॅटिन, ग्रीक, इटॅलियन, अने स्पॅनिश भाषाओ शीखववानी पद्धति लखी छे. आर्नो, जे महान् आर्नो पण कहेवाय छे ते न्यायशास्त्रनो मुख्य लखनार हतो; अने तेणे ए उपरांत व्याकरण तथा साहित्यना अभ्यास संबंधी लख्युं छे. आर्नोनी नवी भूमिति वांचीने पास्काल एटलो प्रसन्न थयेलो, के तेणे पोतानुं एक ए विषय पर लखेलुं पुस्तक हतुं ते बाळी नांखेलुं. डी सेसी वगेरेए पण स्तुत्य

प्रयत्नो करेला; अने जेक्विलाइन पास्काले बालशिक्षण उपर पोतानो लेख १६५७ मां प्रसिद्ध करेलो.

१६. **फ्रेंच भाषानो अभ्यास.**— रेनेसान्सना वखतथी लॅटिननुं केटलुं महत्त्व थयुं हतुं, अने जेझूइटोए स्वभाषानो केटलो अनादर कर्यो हतो, ते आपणे जोयुं छे. **पोर्ट रॉयल**ना शिक्षकोए ए भूलनुं अनुकरण करेलुं नहीं. तेमनो एवो सिद्धांत हतो के बाळको जे बाबतो समजे नहीं ते तेमने शीखववी पण नहीं; अने तेथी तेओ **लॅटिन** पुस्तकोने बदले लॅटिननां फ्रेंच भाषांतरो बाळकोना हाथमां मूकता. **डी सेसी** लखे छे, के "डाह्या माणसोनी एवी फरियाद छे के आपणे बाळकोने **लॅटिन** आपीने **फ्रेंच** लई लइए छीए; अने तेमने प्राचीन **रोम**ना नागरिको करवाने **फ्रान्स**मां परदेशी बनावीए छीए. दशबार वर्ष **लॅटिन** अने **ग्रीक** शीख्या पछी घणी वार ३० वर्षनी वये आपणने **फ्रेंच** शीखवुं पडे छे." वळी ए शिक्षको भाषा शीखववा उपरांत भाषांतर द्वारा साहित्य पण शीखवता; अने ए प्रमाणे पदलालित्यनी खूबी दूर थवाथी अर्थगौरव पर खरुं ध्यान आपी शकता.

वांचनमां तेमणे एक नवी पद्धति दाखल करेली. **आर्नो** लखे छे के "अक्षरोने तेमना उच्चारनां ज नाम न आपवाने लीधे वांचन मुश्केल थाय छे. उदाहरण तरीके 'Fry' ए पद वांचतां एफ्, आर्, वाइ, एम बोलवुं पडे छे; तेथी बाळकने गूंचवण थाय छे." तेटला माटे **पोर्ट रॉयल**नी एवी योजना छे के स्वर वगर व्यंजनोना उच्चार करवा ज नहीं. आ पद्धति **पोर्ट रॉयल** पद्धतिना नामथी प्रसिद्ध थयेली छे; अने **जेक्विलाइन पास्काल**ना एक पत्र परथी मालुम पडे छे के मूळ कल्पना **पास्काल**नी पोतानी हती.

१७. **बुद्धिनी केळवणी.**— जे विषयमां **जेन्सेनिस्टो**नी पद्धति **जेझूइटो**थी तदन भिन्न जणाय छे, ते ए छे के तेओ बाळकोनी जिह्वा केळववाने बदले तेमनी बुद्धिने केळवता. बाळकोनी परिच्छेदक

शक्तिने जेमबनेतेम वधारे उत्तेजन आपवामां आवतुं; अने तेमनामां जरा जेटली शक्ति देखाय, के तेमने विचार करवानी टेव पाडवामां आवती. वर्गना पाठमां एक पण शब्द तेओ न समजे एवुं न थतुं. काम तेओ करी शके तेवां ज सोंपातां; अने कोइ पण विषय तेमनी शक्ति उपरांत होय तेवामां तेमनुं ध्यान रोकवामां आवतुं नहीं. निकोल लखे छे के बुद्धि जेटली उत्कृष्टताए पहोंची शके तेटली उत्कृष्टताए तेने पहोंचाडवानो शिक्षणनो उद्देश छे.

पोर्ट रॉयलनां व्याकरणो फ्रेंचमां लखायेलां छे. कारणमां निकोल कहे छे के "अपरिचित भाषाना नियमो ए ज भाषामां लखवा ए हास्यास्पद छे." लेन्सलॉट पोतानी पद्धतिमां भाषा शीखवतां शीखवतां ज नियमो समजावे छे; अने ए प्रमाणे ज्ञात उपरथी अज्ञातमां प्रवेश करावीने कठिन विषयोने सरळ बनावी दे छे. लॅटिन पुस्तको वांचवा मांड्या पछी विद्यार्थीओ लॅटिनमां लखवानो प्रयत्न करवाने बदले फ्रेंचमां भाषांतरनो प्रयत्न करता.

शास्त्रशिक्षणने पण तेओ बुद्धिने केळववामां ज उपयोगी गणता. निकोल कहे छे के शास्त्रोमां निरुपयोगी बावतो शीखववी तेना करतां ए न ज शीखववां ए सारुं. अने खगोलना शोधो संबंधी, अने जे लेखको एम माने छे के "शनिनी आसपास कमान छे के नहीं ए जाणवामां बहु खूबी छे" ते संबंधी बोलतां ए कहे छे, के "आवी बातोनुं बिलकुल अज्ञान होय ते सारुं—तेमनी निष्फळतानुं अज्ञान होय तेना करतां." तोपण जेन्सनिस्टो मात्र स्मरणशक्तिना शृंगारनो अनादर करता. फ्रेंचनुं लॅटिन अथवा ग्रीक कराववाने बदले लॅटिन अथवा ग्रीकनुं फ्रेंच कराववामां आवतुं; अने निबंधने बदले भाषणना प्रयत्नो उत्तेजित थता.

न्यायमां पोर्ट रॉयलनुं पुस्तक अद्यापि अमुक महत्त्व राखी रह्युं छे; अने तेमां अधिकारनी सामे विचारशक्तिनुं प्रतिपादन थयेलुं जणाय छे. "दरेक वस्तुमां ॲरिस्टोटलनी श्रेणिए ज विचार करवो पडे,

अने फिलसुफीमां एने ज प्रमाण गणवामां आवे, ए मोटुं बंधन छे. + + + दुनिया एवा बंधनमां निरंतर रही शके नहीं; अने धीमेधीमे तेणे स्वाभाविक अने योग्य स्वतंत्रता लेवा मांडी छे. + + + आपणने सत्य तरीके प्रतीत थाय तेनो स्वीकार करवो, अने असत्य तरीके प्रतीत थाय तेनो त्याग करवो, ए स्वतंत्रता स्वाभाविक अने योग्य छे."*

१८. निकोलना शिक्षणविषयक सिद्धांतो.—राजपुत्रना शिक्षण संबंधी पोताना लेखमां निकोले शिक्षण संबंधी केटलुंएक सारुं विवेचन कर्युं छे. आपणे तेमांथी एकबे अवतरणो आपीशुं:—

"खरुं जोतां शिक्षकोथी के कशी बाह्य प्रवृत्तिथी वस्तुओ समजावी शकाती नथी. शिक्षको अति प्रयासथी पण मात्र वस्तुओने आंतर प्रकाशमां लावी शके; अने आंतर प्रकाशथी ज वस्तुओ समजी शकाय छे. ए स्पष्ट छे के ज्यां आ आंतर प्रकाश न होय त्यां अंधकारमां चित्र बतावतानी माफक शिक्षणनो प्रयत्न वृथा छे. समर्थमां समर्थ मन होय ते सुद्धां अंधकारमां प्रकाश जेवुं छे, अने तेनी पण आसपास थोडाघणा डाघ होय छे; पण बाळकोनुं मन अंधकारथी परावृत होय छे, अने तेमांथी प्रकाशनां किरणो थोडां ज नीकळे छे. तेटला माटे आ किरणोनो उपयोग करवा उपर, तेमने वधारवा अने तेमां वस्तुओने लाववा उपर बधो आधार

* १६७० मां जेज्रुइटोना सेनापतिए कार्टीसियन फिलसुफीनी विरुद्ध एक पत्र लखेलुं; अने युनिवर्सिटीए पण ए फिलसुफी बंध करवाने पार्लमेंटने विज्ञप्ति करेली. ए उपरथी ब्वोइलोए परिहासमां नीचे प्रमाणे लखेलुं: "एवुं मालुम पडे छे के केटलांएक वर्षो थयां कोइ विवेक नामे विदेशीए आवीने युनिवर्सिटीनी शाळाओमां बलात्कारे प्रवेश कर्यो छे * * * एमां हमेशां ॲरिस्टोटलने न्यायाधीश गणवामां आवे छे; तेना पर अपील नथी; अने ते कोइने जवाबदार नथी * * * एटला माटे जाहेर करवामां आवे छे के आ अदालत सदर ॲरिस्टोटलने सदर शाळाओनो कबजो सुलेहनो भंग न थाय एवी आशा साथे सुप्रत करे छे * * * अने भविष्यमां तेना हकने कशुं नुकसान न थाय तेटला माटे सदर विवेकने फरमाववामां आवे छे के तेणे सदर युनिवर्सिटीनी शाळाओमां कदापि प्रवेश करवो नहीं. जो ते हुकम विरुद्ध प्रवेश करीने सदर ॲरिस्टोटलनी निरांतनो भंग करशे तो ते जेन्सानिस्ट अने उद्धारक छे एम जाहेर करवामां आवशे; अने ए सजामांथी ते कोइ रीते बची शकशे नहीं."

छे. दरेक बाळकमां प्रकाश अने अंधकारनुं मिश्रण जूदाजूदा प्रमाणमां अने जूदीजूदी जातनुं होय छे; तेथी बधां बाळकोने शिक्षण आपवाना सामान्य नियम अपावा अशक्य छे. प्रकाश क्यां छे ते शोधवाने अने वस्तुओने प्रकाशमां लाववाने आपणे प्रयत्न करवो जोइए; अने तेटला माटे तेमना मनमां प्रवेश करवा सारु आपणे कंइकंइ मार्गोनो प्रयोग करवो जोइए, अने जे सारा लाग्या होय तेने वळगी रहेवुं जोइए.

"पण साधारण रीते एम कही शकाय के बाळकोमां प्रकाशनो आधार मुख्यत्वे करीने तेमनी इंद्रियो उपर होय छे; अने तेटला माटे आपणे जे शिक्षण आपवुं होय ते इंद्रियोथी संबद्ध करवुं जोइए. काननी साथे आंखनो पण उपयोग करवो जोइए; कारणके दृष्टिथी जेवी मन पर असर थाय छे अने विचारो जेवा स्फुट थाय छे, तेवुं बीजी कोइ इंद्रियथी थतुं नथी". आ परथी फलित थाय छे के नकशाओमां जो मोटां शहेरो चित्रेलां होय तो भूगोळ बाल्यावस्था माटे सारो अभ्यास छे."

शिक्षकमां बुद्धिनी आवश्यकता बताव्या पछी निकोल नीचे प्रमाणे उमेरे छे:—

"जेम आवी रीते अपायेलुं शिक्षण खबर न पडे तेवी रीते मनमां प्रवेश करे छे, तेम एथी थयेला फायदानी पण घणी वार खबर पडवानो संभव नथी; एटले के, ए उपर उपरथी जोनारने जडवाना नथी. आवो छोकरो बीजाना करतां लॅटिनमांथी फ्रेंच भाषांतर वधारे सारुं न करी शके, के व्हर्जिलना मुखपाठमां बीजाने हरावी न शके, ते परथी केटलाएक साधारण बुद्धिना शिक्षको भूल खाय छे; अने एवी निर्माल्य बाबतो परथी परीक्षा करीने तेओ खरेखरा समर्थ शिक्षकने शास्त्रना अल्पज्ञानवाळा अने प्रकाशरहित मनना शिक्षक करतां पण घणी वार उतरती पंक्तिनो गणे छे."

१९. जेन्सनिस्ट शिक्षणना दोषो.— इरॅझ्मस, मॉन्टेन, सेन्ट सायरन, लॉक अने रूसो, ए बधानो भिन्नभिन्न विचारोमांथी

एवो सिद्धांत थयेलो के एकएक छोकरा पर मोटा वर्गमां आपी शकाय तेना करतां घणुं वधारे ध्यान आपवानी जरूर छे; अने एक छोकरो निरंतर एक शिक्षकना सहवासमां रहे ते सर्वथी वधारे अपेक्षणीय छे. ए स्पष्ट छे के साधारण स्थितिना माणसो पोतानां फरजंदोमां दरेकने माटे आ प्रमाणे जूदाजूदा शिक्षकोनी योजना करी शके नहीं; अने जे थोडावणा गृहस्थो तेम करी शके तेमनां फरजंदोने पण एवी योजना वधे अंशे इष्ट नथी. पोर्ट रॉयलमां एवो नियम हतो के रातदिवस शिक्षके शिष्योनी साथे रहेवुं. पण कुटुंबो, शिक्षको, अने सहचरो, त्रणेयनुं शिक्षणमां जूदुंजूदुं कर्तव्य छे; अने शिक्षको गमेतेवा सारा होय तोपण तेमनी साथे कुटुंब अने सहचरोना जेवो संबंध थई शके नहीं. न्हानी वय अने न्हानी दृष्टिमर्यादाना बाळकने म्होटी वय अने भिन्न दृष्टिमर्यादाना शिक्षकनी निरंतर संगति सुखकर लागवानो संभव नथी; अने कदाच बंधन जेवी पण लागवानो संभव छे.

वळी जेन्सनिस्टोना शिक्षणमां निग्रहनुं आ एक ज दुःख न हतुं. बीजी वधी रीते निग्रहनी पराकाष्ठा थयेली. पोर्ट रॉयलना विद्यार्थीओमां परस्पर तुंकारा करवानी मना हती; अने बाळको न्हाना गृहस्थोनी माफक गंभीरताथी वर्तता. आने लीधे अमुक योग्य परिणाम आववानो संभव स्वीकारीए, तोपण तेथी परिचय अने मित्रता अशक्य थती हती ए भूली जवानुं नथी. फकत क्राइस्टनी साथे ज परिचय अने स्नेह योग्य गणावाने लीधे बाळकोने परस्पर स्नेहनुं सुख मळी शकतुं नहीं; अने तेओ एवी संस्थितिमां उछरता के जेनी कल्पना करतां आपणने शैत्य उत्पन्न थाय. पोर्ट रॉयलना वानप्रस्थो सुखने पापनां जेवुं समजता; पास्कालने भूमिति संबंधी तर्क करवाथी सुख थतुं, तेटला माटे ते सर्वथा ए तर्कोथी दूर रहेवानो प्रयत्न करतो. तथापि, परम कृपालु परमेश्वर आपणी पासेथी शारीरिक अने मानसिक तपनी ज अपेक्षा राखे छे; अने आपणे समग्र जीवन कशा आनंद वगर पश्चा-

क्रोप, अने भय, अने निठुर आत्मनिग्रहमां ज गाळवानुं छे, एवुं घणा माणसोथी मानी शकायुं नथी; अने मानी शकातुं नथी.

२०. **जेक्विलाइन पास्काल अने कन्याशिक्षण.**— पण पोर्ट रॉयलना बाळकोनी स्थिति कन्याओना करतां सारी हती. ए समयमां विहारो सिवाय बीजे कोइ स्थले कन्याओना शिक्षण माटे व्यवस्था न हती; अने वधा विहारोमां शिक्षणनो उद्देश धर्मसंबंधी हतो. कन्याओने धर्मक्रियाओ करतां अभ्यासनी थोडी ज फुरसद मळती; अने पवित्र **जेक्विलाइन पास्कालना** पवित्र नियमोनी असौम्यताथी आपणने असह्य शैत्यना जेवो कंप थाय छे.

"शतको थई गयां छे तथापि ए बाळकोनी कल्पना करतां आपणा हृदयमां कंइ विलक्षण वृत्ति उत्पन्न थाय छे. उठे त्यारथी ते सुए त्यां सुधी तेओ मौन राखे छे, अथवा अतिशय धीमे स्वरे कंइक बोले छे; दर वखत आगळ अने पाछळ चालती बे साध्वीओ वच्चे ज चालवानुं होवाथी धीमे चालीने अथवा व्यथाना मिषथी पण तेओ परस्पर संभाषण करी शकतां नथी; काम पण एवुं होय छे के बे त्रणनुं साथे मळवानुं बने ज नहीं; ध्यान पछी प्रार्थना अने प्रार्थना पछी शिक्षण क्रमपुरस्सर चाल्या करे छे; शिक्षणमां धर्मसूत्रोना मुखपाठ अने वांचनलेखन वगर बीजुं कशुं बनाववामां आवतुं नथी; मात्र रविवारने दिवसे प्रौढ कन्याओने एकथी बे वागता सुधी, अने मुग्धाओने बेथी अढी वागता सुधी स्हेज गणित गणाववामां आवे छे; हाथ हमेशां एवा व्यापृत रहे छे के मनने चंचल थवानो प्रसंग ज न मळे; अने ते पण एवी रीते के काम पर तेमनी प्रीति न थाय, कारणके जे प्रमाणमां तेओ पोते ओछां प्रसन्न थाय ते प्रमाणमां परमेश्वर वधारे प्रसन्न थाय छे; तेमनी वधी स्वाभाविक वृत्तिओने मारी नाखवामां आवे छे; शरीर पर कशुं ध्यान आपवामां आवतुं नथी, कारणके ते मळमांसथी भरेली कीडाओने खावानी वस्तु छे; टूंकामां, तप वगर बीजुं कशुं करवामां आवतुं नथी. चौदचौद अने सोळसोळ काला-

कोना लांबा दिवसोनी कल्पना करो, तेओ धीमेधीमे एक पछी एक आवता जाय छे, अने ते छछ अने आठआठ वर्ष सुधी न्हानी सुकुमार बालाओ उदास एकांतवासमां गाळे छे; अभ्यास पूरो करीने तप करवानो घंट वागे ते सिवाय तेमने कशी जीवितप्रवृत्तिनुं दर्शन नथी; ए बधुं विचारो— अने फेन्लॉने सखेद अंतःकरणे कहेलुं, के 'ऊंडी गुफाना अंधकारमां बालाओने केद करीने मारी नांखवामां आवे छे' तेनुं तात्पर्य तमे समजी शकशो."

२१. **सखताइ अने स्नेह.**— जेक्विलाइन पास्कालना नियमो एटला सखत छे के तेना पुस्तकनो एडिटर सुद्धां तेनुं पूर्ण अनुसरण अशक्य मानीने साध्वीओने पोतानी शिष्याओने चाहवानी सूचना करे छे. सखताइ साथे स्नेहनो संयोग थवो जोइए. जेक्विलाइन पास्कालनो विचार आ प्रकारनो जणातो नथी, कारणके ते कहे छे के मात्र ईश्वरमां ज प्रीतिनी स्थिति थवी जोइए. तोपण, तेनी एटली बधी सखताइ होवा छतां, प्रसंगोपात्त तेना नियमोमां स्वाभाविक मार्दवे पोतानी मुद्रा मूकी दीधी छे. आपणने लागे छे के जे बाळकोने ते "न्हानां पंखीडां" करीने कहे छे, तेमने ते बतावे छे ते करतां वधारे चाहे छे. एक तरफथी नियमोमां एवुं लख्युं छे के बाळकोए जे भोजन मळे ते उदासीनताथी खावुं जोइए, अने प्रायश्चित्तनी खातर जे अणगमतुं होय ते प्रथम शरू करवुं; त्यारे बीजी तरफथी ते लखे छे, के "तेओ थोडुं खाइने निर्बळ नहीं थाय एवी तेमने भलामण करवी जोइए; अने तेओ पूरतो खोराक ले छे के केम तेनी संभाळ राखवी जोइए." तेम ज नीचेनी सूचनामां लगभग जनेताना सरखुं वात्सल्य प्रकट थाय छे. "तेओ सूइ जाय के तरत दरेक बिछाना पासे जवुं जोइए; तेओ बराबर सूतां छे के नहीं ते जोवुं जोइए; अने शियाळामां तेमने योग्य आच्छादन छे के नहीं ते तपासवुं जोइए." तपस्वी पास्कालनी साध्वी स्वसा प्रकृतिथी कोमळ छे. "तोपण, आपणे तेमना तरफ दयारहित नहीं थवुं जोइए; बने तेटली रीते तेमने अनुकूळ थवाने प्रयास करवो जोइए; फक्त आपणे ते

खातर जे कंइ करीए तेनी तेमने खबर पडवी जोइए नहीं." तो पण मुख्य विचार ए रहे छे के मनुष्य स्वभावथी पापी छे; अने तेनी दुष्ट वृत्तिओने गमे ते रीते जीतवानी जरूर छे.

अभ्यास आनंददायक करवाने बहु काळजी राखेली देखाय छे! जेक्विलाइन पोतानी शिष्याओने सर्वथी अणगमती वस्तुओमां यत्न करवानी सूचना करे छे; कारणके जेथी तेमने थोडामां थोडो संतोष थशे, तेथी ईश्वरने वधारेमां वधारे संतोष थशे. मित्रतानां बाह्य इंगितो बतावबानी मना हती; अने कदाच मित्रता करवानी पण रजा न हती. "अमारी शिष्याओए परस्पर बधा प्रकारना परिचयथी दूर रहेवुं." एकंदरे जेक्विलाइननी शिष्याओ निकोल अने लेन्सलॉटना शिष्यो करतां उतरती रहेली मालुम पडे छे.

२२. उपसंहार.—सरखावी जोतां जेझूइटो अने जेन्सनिस्टोमां जनस्वभाव अने क्रिश्चियन वृत्तिनां बे भिन्नभिन्न अने विरुद्ध स्वरूपो मालुम पडे छे. जेझूइटो बाह्य संस्कारनी अपेक्षा राखे छे, अने वक्तृत्व वगेरे शोभानी शक्तिओ खीलवे छे; जेन्सनिस्टो आंतर संस्कार तरफ लक्ष राखे छे, अने विवेक तथा विचारशक्तिने केळवे छे. जेझूइटोनी पाठशाळाओमां अलंकारशास्त्रने मान मळे छे; अने पोर्ट रॉयलनी न्हानी शाळाओमां न्यायशास्त्रने. लोयोलाना हुशियार अनुयायीओ वखत जोइने वर्तन करवामां बाध गणता नथी, अने साधारण संस्खलननी दरगुजर करे छे; पोर्ट रॉयलना एकांतवासीओ पोताना तरफथी अने बीजाओ पासेथी वधारे गांभीर्यनी अपेक्षा राखे छे. जे छे ते ठीक छे एवुं माननारा खुशमिजाज जेझूइटो क्रिश्चियन धर्ममां एपिक्यूरसना अनुयायीओ जेवा छे; जे छे ते खराब छे एवुं माननारा आग्रही जेन्सनिस्टो स्टोइको जेवा छे. शिक्षणपरत्वे तपासीए तोपण जेन्सनिस्टो जेझूइटो करतां घणा उच्चतर छे. तेमनी प्रवृत्ति मात्र परमार्थनी हती. तेमनो आग्रह, तेमनी धर्मास्थानुं सामर्थ्य, धर्मक्रिया करतां धर्मवृत्तिने तेमणे आपेलुं वधारे महत्त्व, जनस्वभावनो

अविश्वास, पण तेनी साथे मार्दव अने स्नेहनुं संमिश्रण, अने छेवटे अमुक आत्माओना ज उद्धारनी खातर तेमनो गंभीर अने उदार प्रयत्न, ए बधां पोर्ट रॉयलना नियमननां माननीय लक्षणो छे. पद्धतिमां पण तेमनो प्रयत्न ओछो प्रशस्य नथी. **बॉर्नियर** लखे छे ते प्रमाणे, "तेओ विषयने सरळ करता, पण हितकर मुश्केलीओने दूर करीने नहीं; तेओ अभ्यासने रसिक करता, पण तेने रमत बनावीने नहीं; तेओ बुद्धि जे ग्रहण करे तेज स्मरणशक्तिने धारण करवा सारु आपता. * * * * तेओए दुनियाने एवा विचारो आप्या छे के ते फरी अदृश्य थया नथी; अने एवा सिद्धांतो सूचव्या छे के जेमां मात्र परामर्श करवानुं ज आपणे माटे बाकी रह्युं छे."

२३. **व्यवच्छेदक संक्षेप.**— १. शिक्षणमां प्रवृत्त बे धर्मसमाजोना इतिहासथी शिक्षण वडे मनुष्योना नसीब उपर जे असर थती मनाय छे, तेनुं आपणने सारुं उदाहरण मळे छे.

२. लोकोमां विद्यानो प्रसार थवाथी **प्रोटेस्टंट** मतनी जे अभिवृद्धि थती हती ते अटकाववाने **लोयोला**ए आग्रही **कॅथलिको**नी शिक्षणसेना तैयार करी; अने नीति, पंथ, तथा राज्यना उद्देशो सफल करवाने एवी जातनी स्पर्धानी प्रवृत्ति चालवाने लीधे आखुं **यूरप** जूदीजूदी जातनी शाळाओथी भरायेलुं छे.

३. **जेझूइटो** बाह्याकृति, शोभा, अने फकत नियमन तरफ दृष्टि राखता, अने स्पर्धाने बेहद उत्तेजन आपता; तथा **जेन्सनिस्टो** जनस्वभावमां अविश्वस्त रहीने तेथी निरंतर डरता रहेता; ए वडे बधी प्रवृत्तिओनुं आतिशय्य तरफ वलण अने सौष्ठव तथा पूर्णता प्राप्त करवानी मुश्केली प्रदर्शित थाय छे.

प्रकरण ८.

फेन्लोन अने रॉलिन.

१. **सत्तरमी सदीमां शिक्षण.**— सत्तरमी सदीमां धर्मसमाजो उपरांत बीजा स्वतंत्र शिक्षकोए पण शिक्षणनी सेवा बजावी छे. आमांना घणाखरा आचार्यवर्गना राजगुरुओ छे; कारणके एकशासननां राज्योमां राजपुत्रोना शिक्षणनुं काम सर्वथी वधारे महत्त्वनुं होय छे. बीजा केटलाएक फिलसुफो छे; अने तेमणे जनस्वभावनो सामान्य विचार करतां शिक्षणनां मूलतत्त्वोनुं पण निरूपण कर्युं छे. आ संक्षिप्त इतिहासमां बधुं समाववानो यत्न नहीं करतां आपणे मात्र ए शिक्षणना गर्भमां रहेला सिद्धांतोनुं अथवा तेमां नियुक्त थयेली पद्धतिओनुं विवेचन आपीशुं.

२. **फेन्लोन (१६५१-१७१५).**— फेन्लोने कन्याशिक्षण संबंधी पोतानुं प्रसिद्ध पुस्तक बोविलियेना अमीर अने तेनी बानुनी विज्ञप्ति परथी लख्युं हतुं. फेन्लोननी साथे मित्रता राखनारां आ अमीरी दंपतीने केटलाएक पुत्रो उपरांत आठ कन्याओने शिक्षण आपवानुं हतुं. आ कुटुंबशाळाना शिक्षणने माटे ज फेन्लोने ए पुस्तक प्रथम १६८० मां लखेलुं; अने ते १६८७ सुधी प्रसिद्ध थयुं न हतुं. ए लखती वखते फेन्लोननुं वय मात्र ३० वर्षनुं होवा छतां तेने त्यां सुधीमां शिक्षणनो अनुभव मळी चूक्यो हतो; अने तेमां स्नेह, मार्दव, विनीतता, अने लालित्यनुं परम सुंदर तथा मनोहर मिश्रण थयेलुं जणाय छे.

फेन्लोनने पोताना सिद्धांतोनी अजमायश करवानो तरत प्रसंग मळ्यो. १६८९ ना ऑगस्टनी १६ मी तारीखे ते बुर्गोनना ड्यूकनो* अध्यापक निमायो. १६८९ थी १६९५ सुधी तेणे ए राजपुत्रने एटली खूबीथी शिक्षण आप्युं, के ते जन्मथी भयंकर स्वभावनो हतो ते मटीने

---

* चौदमा लुइनो पुत्र.

लगभग साधु जेवो थई गयो. एनी खातर ज तेणे पोताना घणाखरा शिक्षणविषयक ग्रंथो लखेला छे.

३. कन्याशिक्षण.— आ मनोहर पुस्तकना पहेला अने बीजा प्रकरणमां स्त्रीशिक्षणना दोषोनुं विस्तीर्ण विवेचन छे. त्रणथी आठ-सुधीनां प्रकरणोमां बाळको अने बालाओने शीखवतां ध्यानमां राखवाना सिद्धांतो, अने योजवानी पद्धतिओनुं निरूपण छे; अने नवमा प्रकरणथी समाप्ति सुधी स्त्रियोना गुणदोषो तथा तेमनां कर्तव्य अने अभ्यास संबंधी चर्चा छे.

विषयनो प्रारंभ करतां ज **फेन्लोन** स्पष्ट करे छे के तेने शिक्षणमाटे एकांत विहारोनी अपेक्षा नथी; अने ते कन्याओने संसारथी छेक अनाभिज्ञ राखवा इच्छतो नथीः—

"हुं धारुं छुं के तमारी पुत्री श्रेष्ठ विहारमां रहे तेना करतां तमारी साथे रहे ते वधारे सारुं. * * * * तमे पसंद करेलो विहार जो व्यवस्थित नहीं होय तो त्यां ते मिथ्या वस्तुओने मान अपातुं जोशे; अने कन्याओने एवो अनुभव थाय.ते परम अनिष्ट छे. त्यां ते सांभळशे के दुनिया तो कोइ जादुइ मुलकना जेवी छे; अने दुनियानुं एवुं दर्शन के जे डुंगराओनी माफक दूरथी रळियामणुं लागे छे, अने जे भीतरमां रहेलां शोकक्षोभनां कोतरोने प्रच्छन्न करीने रमणीयता मात्र बतावे छे, तेना जेवुं बीजुं कशुं नुकसानकारक नथी. * * * एटले के हुं संसार करतां पण सांसारिक विहारथी वधारे डरुं छुं. एथी ऊलटुं, जो विहार बराबर नियमित रीते चालतो हशे, तो अमीरी कुटुंबनी कन्याने त्यां संसार संबंधी कशुं ज्ञान मळशे नहीं. * * * ऊंडी गुफाना अंधकारमां कोइ लांबा वखत सुधी पडयुं रह्युं होय, अने ते एकाएक दिवसना पूर्ण तेजमां आवे, एवी स्थितिमां ते विहारमांथी नीकळशे. आ सत्वर परिवर्त्त अने अपरिचित प्रकाशना जेवुं आंजी नांखनारुं बीजुं कशुं नथी."

४. स्त्रीशिक्षण संबंधी केटलाएक मिथ्यारोपोनुं समाधान.

आ प्रमाणे विहारोनी खातर नहीं पण माताओनी खातर फेन्लोन पोताना पुस्तकनी योजना करे छे. कुटुंबजीवनमां स्त्रीने गुरुकार्य करवानुं छे. "सर्वथी श्रेष्ठ मानीने स्वीकारेली संगति—दांपत्यसंबंध—ए जो अयोग्य नीवडे, तो जिंदगीमां मनुष्यने कया सुखनी आशा रहे?" तेटला माटे आपणे स्त्रीशिक्षणनो अनादर दूर करवो जोइए, अने जे मिथ्यारोपेथी आपणे ए अनादरनुं समर्थन करीए छीए तेनो त्याग करवो जोइए. कहे छे के सुशिक्षित स्त्रियो मिथ्याभिमानी अने दांभिक थाय छे! पण स्त्रियोने निरर्थक विषयो शीखवीने तेमने दांभिक अने हसनीय बनाववानो कोइनो पण विचार छे ज नहीं; विचार मात्र तेमने तेमनी पदवीने अनुकूल केळवणी आपवानो छे. एम पण कहेवामां आवे छे के सामान्य रीते पुरुषो करतां स्त्रियो बुद्धिमां उतरती छे. पण ए ज तेमनी बुद्धिने विकसाववानुं श्रेष्ठ कारण छे. वळी, स्त्रियोने दुनिया संबंधी अज्ञानमां राखवी जोइए! पण फेन्लोन उत्तर आपे छे के दुनिया कांइ आभास मात्र नथी; "दुनिया कुटुंबोनो समूह छे;" अने स्त्रियोने पण तेमां पुरुषोना जेटला ज महत्त्वनी फरजो बजाववानी छे. "सद्‌गुणनी पुरुष करतां स्त्रीने ओछी अपेक्षा नथी."

५. **जनस्वभाव संबंधी सारो विचार.**— केटलाएक माणसो एवुं माने छे के बाळक जन्मथी दुष्ट होय छे; तेनी स्वाभाविक वृत्तिओ पाप तरफ वळे छे; अने तेने बनेतेम नियंत्रणमां राखवानी आवश्यकता छे. बीजाओने एवी प्रतीति होय छे के बाळकमां जन्मथी पाप के पुण्य कशा तरफ निश्चित वलण होतुं नथी; तेनी स्वाभाविक वृत्तिओनो प्रतिरोध करवानी जरूर नथी; अने तेने नियममां राखवानी ज अपेक्षा छे. फेन्लोन ए बीजा वर्गमां छे. तेने आत्मप्रीतिनी धास्ती नथी; अने ते योग्य प्रशंसानी मना करतो नथी. तेने प्रकृतिनो विश्वास छे. मनुष्यो तरफ तेनी दृष्टि अमीथी भरेली छे; अने ते जनस्वभावनो स्नेह अने संतोष पूर्वक विचार करे छे.

६. **बाळकनी निर्बळता.**— जोके फेन्लोन बाळकने स्वभावथी

निर्दोष माने छे, तोपण तेनी निर्बळतानी ते ना पाडतो नथी. तेटला माटे ते बाळकने उछेरवा संबंधी सूचनाओ आपे छे: "शैशवनां पेहलां वर्षोमां सौथी वधारे उपयोगी वात ए छे के बाळकनुं आरोग्य जाळवी राखवुं. पसंद करेला खोराकथी तथा सरळ अने व्यवस्थित चर्याथी शरीरने स्वच्छ रुधिरनी प्राप्ति थवी जोइए. * * * बीजी घणा महत्त्वनी वात ए छे के शिक्षणने मोकुफ राखीने अवयवोने मजबूत थवानो अवकाश आपवो जोइए. * * *" बाळकनी बुद्धिविषयक निर्बळता प्रायशः तेनी ध्यान एकाग्र करवानी अशक्तिनुं परिणाम होय छे. "बाळकनुं मन घणी हवावाळी जगामां बळती अने अस्थिर ज्योतिनी प्रदीपिका जेवुं होय छे." तेटला माटे तेना उपर हदथी वधारे दबाण नहीं थाय तेनी संभाळ राखवानी, तेने धीमेधीमे अने प्रसंगोपात्त केळववानी, अने "प्रकृतिने उतावळ कराव्या वगर तेनी सेवा अने सहाय करवानी" जरूर छे.

७. **जिज्ञासा; पदार्थपाठ.**—ज्यारे एक तरफथी बाळकनी अस्थिरता तेनी केळवणीने प्रतिकूळ छे, त्यारे बीजी तरफथी तेनी स्वाभाविक जिज्ञासा—तेनी कुतूहलवृत्ति शिक्षणने सहायरूप छे. **फेनेलोन** आ सहायनी किंमत खरेखरी समजे छे, अने तेने माटे नीचे प्रमाणे लखे छे.

"जिज्ञासा बाळकनी स्वाभाविक वृत्ति छे, अने ते शिक्षणना पुरोगामी तरीके आवे छे. तेनो लाभ लेवाने चूकता नहीं. दृष्टांत: जाणे के तेओ गामडांमां फरतां फरतां घंटी देखे, अने ते शुं छे एम पूछे; तो खोराक शी रीते थाय छे ते तेमने समजाववुं. तेओ लोकोने कापणी करता देखे, त्यारे ए कामनी तेमने माहिती आपवी; अने घउं केवी रीते ववाय छे, तथा केवी रीते एकमांथी अनेक थाय छे, ते पण तेमने बताववुं. शहेरमां फरतां तेमने जूदीजूदी कारीगिरीनां कारखानां संबंधी अने जूदीजूदी जातना माल संबंधी ज्ञान आपवुं. कदापि तेमना प्रश्नोथी कायर थवुं नहीं; ए प्रश्नो द्वारा प्रकृति तमने

शिक्षणना प्रसंगो आपे छे एम समजवुं. तेमना प्रश्नोना उत्तर आपतां तमने आनंद थाय छे एम बतावबुं. ए प्रमाणे माणसना उपयोगनी बधी वस्तुओनी थोडीथोडी हकीकत तमे तेमने अजाणतां शीखवी शकशो."

८. **परोक्ष उपदेश.**— बाळकनी योग्य वय थाय अने ते प्रत्यक्ष उपदेश ग्रहण करी शके, त्यारे पण कोमळ नियमन अने सावचेतीनो त्याग करवानुं फेन्लोनने उचित लागतुं नथी. नीतिना पाठ तेने पसंद नथी; ते बनतां सुधी परोक्ष रीते उपदेश सूचववाना पक्षमां छे. फेन्लोननी आ मुख्य शिक्षणपद्धति छे; अने बुर्गोनना ड्यूकने केळवणी आपवामां तेनो केवी रीते प्रयोग थयेलो ए आपणे हमणां ज जोइशुं. "आपणा पाठ जेम पाठ जेवा ओछा थाय तेम सारुं" तोपण बाळकना मनने जे विचारो प्रथम आपवाना अने जे चित्रो प्रथम देखाडवानां तेमां घणी सावचेती अने सूक्ष्मदृष्टि वापरवानी जरूर छे.

"एवा नाना अने किंमती होजमां श्रेष्ठ रस रेडवा ए ज सारुं." पांडित्यदंभनो अभाव ए फेन्लोननुं मुख्य लक्षण छे. ते कहे छे: "अलंकारमां हुं कशा नियमो आपवानो नहीं; हुं मात्र उत्तम आदर्शो बतावीश." "व्याकरण उपर हुं कशुं ध्यान आपीश नहीं; अने आपीश तो ते बहु ज थोडुं." उपदेश सूचित थवो जोइए; निर्दिष्ट नहीं. आपणे पाठ जेवा न लागे तेवा अनपेक्षित पाठ आपवा जोइए. फेन्लोन आ प्रमाणे रूसोनुं पुरोदर्शन करावे छे; अने एमेलना शिक्षणना जेवी योजनाओ विचारे छे.

९. **बधी प्रवृत्ति सुखकर थवी जोइए.**—फेन्लोनना शिक्षणनुं एक उत्कृष्ट लक्षण ए छे के ते अभ्यासने रसिक करवानी अपेक्षा राखे छे. पण आ लक्षण तेनामां दोषनी सीमाए पहोंचे छे. कारणके ते आकर्षक शिक्षणनो अयोग्य उपयोग करे छे. मात्र, ज्यारे ते मध्यकालना कठोर शिक्षणनी टीका करे छे, अने ज्यां शिक्षको बाळकोने न सम-

जाय तेवी वस्तुओ अने शब्दावलिओनी लांबीलांबी चर्चा चलावता ते अंधारी अने ग्लानि पमाडे तेवी शाळाओनो चितार आपे छे, त्यारे तेनी प्रशंसा कर्या वगर रहेवातुं नथी. ते कहे छेः "न कशी छूट, के न कशो आनंद; आखो दिवस पाठ, मौन, खराब बेठक, सजा, अने धमकी." अने नीचेनो विचार पण न्याय्य छे: "प्रचलित शिक्षणमां रसिक वस्तुओ बधी एक तरफ अने नीरस वस्तुओ बधी बीजी तरफ जोवामां आवे छे; बधी नीरस वस्तुओ अभ्यासमां, अने बधी रसिक वस्तुओ रमतमां मूकवामां आवे छे." फेन्लोन आ बधुं फेरववाने इच्छे छे. नीति अने अध्ययन बन्नेमां ते रसने- प्रीतिने- आवश्यक गणे छे.

अभ्यासनी अंदर बाळकोने बधा विषयोमां रस पडवो जोइए. "तेमने पोताना काममां रस पडे तेटला माटे आपणे निरंतर तेमनी आगळ स्पष्ट अने आनंददायक लक्ष्य राखवुं जोइए." "स्वतंत्रता अने सुखना आवरणमां तेमना अभ्यासने छुपावी राखवो." "रमतनी साथे उपदेशनुं मिश्रण करी देवुं." वळी, ते कहे छे, के "में एवां केटलांएक छोकरां जोयां छे के जेओ रमतां रमतां वांचतां शीखेलां."

"जेम बुद्धिने प्रवृत्त करवाने तेम नीतिने व्यवस्थित करवाने कदापि अधिकारनो उपयोग करता नहीं. अतिशय अंकुश राखीने बाळकोने कायर करता नहीं. डहापणनुं तेने मात्र प्रसंगोपात्त दर्शन करावजो; अने त्यारे ते तेमने कठोर नहीं पण कोमल देखाय तेवुं करजो. ज्यारेज्यारे तेमनी पासे कंइ पण काम समजावीने करावी शकाय, त्यारेत्यारे तेवी रीते ज करावजो. परम महत्त्वना प्रसंग वगर कदापि निठुर थता नहीं; बाळकोने कंप थाय तेवो देखाव कदापि धारण करता नहीं."

कठोरताथी वर्तशो तो "तेओ तमने हृदय सोंपशे नहीं, अने तमारा पर श्रद्धा पण राखशे नहीं; अने जो ए स्थिति आवी तो शिक्षण फलप्रद थवानी आशा निष्फळ समजवी. तेओ तमने चाहे तेवुं क-

रजो. तेओ तमारी दृष्टि नीचे स्वस्थ रही शके, अने तमे तेमना दोष देखी जशो एवी धास्तीमां न रहे, तेवी रीते चालजो."

नीतिविषयक अने बुद्धिविषयक शिक्षणमां नियमन संबंधी फेन्लोननी कल्पना आवा प्रकारनी छे. ए स्पष्ट छे के तेनी कल्पना तेने सीमात्याग करावे छे. **फेन्लोन** बधी वस्तुओनी उजळी बाजु मात्र जुए छे. आवा सुकोमल शिक्षकना शिक्षणमां कशी मुश्केली, कशी महेनत, कशा कंटक छे ज नहीं. "त्यां तो बधी धातुओ सोना सरखी छे; बधां फूलो गुलाब छे." बाळकने लगभग बधी जातना प्रयत्नमांथी मुक्त करवामां आवे छे. "रखेने ते कायर थाय" तेटला माटे एक वार आपेलो पाठ तेनी पासे फरीथी बोलाववानो नथी. बधुं ज्ञान तेने क्रीडा करतां मळे एवी योजना आवश्यक छे. "रखेने तेनी लागणी दुःखाय" तेटला माटे तेना दोष होय ते पण तेने संभाळथी जणाववा जोइए. खरेखर, **फेन्लोन** हृदयथी ज्यादे नरम छे; हृदयथी ज़्यादे खुश करवाने इन्तेजार छे. दुःखदायक वस्तुओथी दूर राखवाना आग्रहमां ते श्रमसाध्य वस्तुओथी पण बाळकने दूर राखे छे. अने ज्यारे ते कहे छे के बाळकोनां पुस्तको "सुशोभित पूठांनां, सोनेरी बाजुनां, अने मनोहर चित्रोवाळां" जोइए, त्यारे ते परिहास वगर परिहास करतो होय तेवुं लागे छे.

१०. कथा अने इतिहास.—**फेन्लोन** रसिक अभ्यासनो मोटो हिमायती होवाथी ते बाळकना बुद्धिविषयक नियोगोमां कथा अने इतिहासने परम पद आपे छे; कारणके बाळकनी कल्पनाने कथाओ सर्वथी वधारे रुचे छे. ते कहे छे के शिक्षके कथाओ वर्णवतां जाणे कथानी अंदरनां स्त्रीपुरुषो पोते ज बोलतां होय तेवी पद्धति धारण करवी जोइए. आ प्रमाणे आपणे बाळकोना ध्यानने पराणे रोकवाने बदले आकर्षीने राखी शकीशुं. कारणमां ते फरीने सूचवे छे, के "कथाओ सांभळवा अने याद राखवानी आज्ञा आपतां आपणे बहु संभाळ राखवी जोइए."

११. **नीति अने धर्मविषयक शिक्षण.— रूसोना** विचारथी विरुद्ध फेन्लोननी एवी अपेक्षा छे के बाळकोनुं नानपणथी ज नीति अने धर्मनां सूत्रो तरफ लक्ष खेंचवुं जोइए; अने अनुभवमांथी दृष्टांतो लइने तेमने उपदेश आपवो जोइए. ईश्वरने सफेत दाढीनो संभावनाई वृद्ध बनाववामां पण फेन्लोनना मत प्रमाणे कशी हरकत नथी, बाळ-कल्पनाने अनुकूल करवा सारु आवा विचारोमां जे कंइ वहेमनो भाग दाखल थशे, ते पाछळथी विवेकने लीधे नष्ट पण थशे, एम ते माने छे. पण एटलुं ध्यानमां लेवानुं छे के फेन्लोन धर्मनुं आतिशय्य थाय ते इष्ट गणतो नथी. तेने खोटी चमत्कारिक कथाओ चालवानी घणी धास्ती छे. "कन्याओने एवी टेव पाडजो के ते गमे तेवी निर्मूल वातो मानी बेसे नहीं; अने दुराग्रही भक्तिनां पण केटलांएक लक्षणोथी तेने दूर राखजो." पण ज्यारे ते बाळकोने ईश्वरनी कल्पना आपवाने तेनुं साकार निरूपण करे छे, अने स्वर्गनां सुवर्ण तथा रत्नोनी वातं कहे छे, त्यारे जे वहेमनुं ते खंडन करवा इच्छे छे तेनुं ते मंडन करतो होय, एवुं आपणने लाग्या वगर रहेतुं नथी.

१२. **स्त्रियोने माटे अभ्यासक्रम.**— अत्यार सुधी फेन्लोने बाळको अने बालाओ बन्नेने लागु पडे तेवी जे सूचनाओ आपेली छे, तेनुं ज आपणे विवेचन कर्युं. पण पोताना पुस्तकना पाछला भागमां ते स्त्रियोना धर्म संबंधी, अने तेओ स्वधर्मने सफल करे तेटला सारु तेमने जे शिक्षणनी जरूर छे, तेनो पण विचार करे छे.

अज्ञानने लीधे स्त्रियोमां जे दोषो आवे छे तेनी फेन्लोनने पूरेपूरी माहिती छे;— अस्वस्थता, नियोगशून्य अवकाश, गंभीर धर्माचरणनी अशक्ति, लघुवृत्तिता, आलस्य, कल्पनानी निरंकुशता, क्षुल्लक वृत्तांतो संबंधी अयोग्य जिज्ञासा, विचारशून्यता, बहुभाषित्व, अने धर्मांधता: "धर्मना विषयमां दुराग्रहथी बोलवानुं स्त्रियोनुं घणुं वलण होय छे."

आ बधा दोषोने निर्मूल करवाने फेन्लोन केवा उपायनी योजना करे छे? एटलुं कबूल करवुं जोइए के तेनी योजना घणी अपूर्ण छे; अने आपणा आधुनिक कल्पनाने भाग्ये ज रुचे तेवी छे.

ते कहे छे: "कन्याओने सीमामां राखवी जोइए; अने तेमने शीखवबुं जोइए के तेमनी जाति माटे जे ज्ञान योग्य छे तेनी—डरी डरीने, जाणे पापनो भय होय ते प्रमाणे संभाळथी—इच्छा करवी जोइए."

शुं आ एम कहेवानी बराबर नथी के ज्ञान स्त्रियोने माटे इष्ट छे ज नहीं; अने तेमनी सौम्य प्रकृतिनी विरुद्ध छे? वळी, ज्यारे ते कहे छे के तरुण कन्याए शुद्ध वांचतांलखतां शीखवुं जोइए (अने ते अमीरी वर्ग तथा धनाढ्य मध्यम वर्गोनी कन्याने उद्देशीने ज कहे छे), तथा उमेरे छे के ते व्याकरण शीखे तोपण हरकत नहीं; त्यारे आ निर्माल्य विधिओथी आपणने एम सहज अनुमान थाय छे के तेने स्त्रियोमां जरा पण ऊंचा ज्ञाननी अपेक्षा नथी. अने तोपण समकालीन स्त्रीशिक्षणनी स्थितिथी ए अभ्यासक्रम उच्चतर हतो. बाळकोने बराबर उछेरी शकाय तेटला माटे जेटलुं जाणवानुं छे तेटलुं बधु स्त्रियोए जाणवुं जोइए, ए सिद्धांत उत्कृष्ट छे; मात्र तेनुं तात्पर्य तेणे पूरेपूरुं विचारवुं जोइतुं हतुं. ते क्रिश्चियन धर्मनी बहारना प्राचीन लेखकोने वांचवानी रजा आपे छे; तेटला माटे पण तेनी प्रशंसा करवी घटे छे. अर्वाचीन अने प्राचीन इतिहासनुं सुद्धां महत्त्व ते स्वीकार्या वगर रहेतो नथी; अने निर्मल नीतिने दूषित करे एवी बधी वस्तुओनुं शोधन थयुं होय, तो काव्यशिक्षणने माटे पण तेनो प्रतिरोध नथी. मात्र ज्यारे ते संगीतने धिक्कारी कहाडे छे, अने कहे छे के "संगीतनो रस विषतुल्य छे," त्यारे एटलुं बधुं सखत ते शा माटे कहे छे ए आपणाथी समजी शकातुं नथी.

१३. **बुर्गोनना ड्यूकनी केळवणी.**—फेन्लोनने पोताना शिक्षणविषयक सिद्धांतोनी खरी अजमायश करवानो प्रसंग ए सिद्धांत लखाई गया पछी ज मळेलो, ए अमे उपर जणावेलुं छे. बुर्गोनना

ड्युकने केळवणी आपवामां बाल्याशिक्षणमां दर्शावेला विचारोनी कसोटी थई. जे शिक्षणमां फेन्लोने पोते खरा दिलथी काम करेलुं, अने जेनां भव्य अने अपूर्ण परिणाममां तेनी शिक्षणपद्धतिना गुणदोष बराबर प्रतिबिंबित थयेला, ते शिक्षणनुं वृत्तांत बधा इतिहासकोनुं आकर्षण करे तेवुं छे.

१४. **संतोषकारक परिणाम.**—बुर्गोनना ड्युक सूक्ष्म बुद्धिनो, जल्द मिजाजनो, अने प्रसंगोपात्त आवेश आवी जाय तेवी प्रकृतिनो होवाथी परोक्ष शिक्षणने ज योग्य हतो. एवी प्रबल प्रकृतिने नीतिनो नीरस उपदेश अपायो होत तो अनिष्ट थात. चातुर्य अने उद्योगथी फेन्लोन राजपुत्रनुं लक्ष आकर्षवामां सफल थयेलो; अने युक्तिथी तेने एवाएवा विषयोनुं ज्ञान आपी शकेलो, के जे तेने शास्त्रीय रूपमां बतावयामां आव्या होत, तो कदापि ग्रहण थात नहीं. फेन्लोन कहे छे: "में एवो कोइ पण बालक जोयो नथी, के जे काव्य अने अलंकारनी परम सूक्ष्म बाबतो एटली त्वराथी समजी शके." बेशक, आ संतोषकारक परिणाम राजपुत्रनी पोतानी प्रकृतिने लीधे आवेलुं गणी शकाय; पण तेमां फेन्लोननी कळा सुद्धांनो मुख्य भाग छे, ए भूली जवानुं नथी.

१५. **नीतिशिक्षणः कथानां रूपको.**– उग्र अने उन्मत्त प्रकृतिना बालकने नीति शी रीते शीखवी शकाय? फेन्लोन तेने लांबालांबां व्याख्यानो आपतो नहीं, पण जे उपदेश आपवानो होय ते कथाना रूपमां मूकीने सूचवतो. ए कथाओ दिनप्रतिदिन राजपुत्रनी स्थितिने उद्देशीने लखवामां आवती; तेना गुणदोषने लक्ष्य करीने योजेला ध्वनिओथी भरपूर हती; अने योग्य अवसरे जे प्रशंसा के निंदाने ते पात्र होय ते रसिक वृत्तांतना व्याजमां सूचवती. कार्डिनल डी बोसूए कहे छे, के "वय अने शिक्षणने लीधे राजपुत्रना स्वभावमां जे फेरफार थयेलो धारी शकाय, ते पर दृष्टि राखतां कथाओ कयेकये वखते लखाई हशे ते पण आपणने सूझे तेम छे." केटलीएक कथाओ

सामान्य तो केटलीएक छेक प्रासंगिक मालुम पडे छे. कोइमां तेना सामान्य गुणदोष पर विचार, तो कोइमां तेना अमुक व्यवहार उपर ज आक्षेप देखाई आवे छे: एक वखत फेन्लोन तेने कांइ ठपको आपतो हतो, तेवामां राजपुत्रनो मिजाज एटले सुधी चढी गयो, के तेणे कह्युं. "हुं कोण छुं अने तमे कोण छो तेनी मने बराबर खबर छे." बीजे दिवसे आ अभिमानी शब्दोना उत्तर तरीके ज फेन्लोने तेने नीचेनी कथा वांचवाने कहेलुं; "वारुणीनो देव बॅकस शुद्ध अने सुंदर वाणी बोली शकतो नहीं, अने वनदेव फॉन तेनी टीका करे तेथी खीजवाई जतो. एक वखत तेणे गुस्सामां आवी जइने फॉनने कह्युं, 'तमे कोण, के जुपिटरना पुत्रनी मश्करी करो!' फॉने तपी गया वगर उत्तर आप्यो: 'जुपिटरनो पुत्र कोण, के ते भूल करे!'

केटलीएक उच्चतर पद्धतिनी कथाओ मात्र बाळकोना दोषोनो परिहार करवा सारु योजायेली होय तेवी नथी; तेमां राजपुत्रने राज्य चलावतां शीखववानो उद्देश पण मालुम पडे छे. उदाहरण तरीके, मधमाखीओनी कथाथी तेने उद्योगी अने व्यवस्थित राज्यनी खूबी जणायेली हशे; अने नाइल तथा गंगानी कथाथी तेने प्रजा पर स्नेह, अने दुःखी मनुष्यजाति पर दयानो उपदेश सूचित थयेलो हशे. दरेक कथामां तेने कंइकंइ गंभीर विचार मनोहर रीते प्रदर्शित थतो हशे; अने कथानां पात्रोनी कंइकंइ प्रशंसा अथवा निंदाथी प्रसंग प्रमाणे तेने पोताने कंइकंइ प्रशंसा अथवा निंदानो अनुभव थतो हशे.

१६. **ऐतिहासिक शिक्षण; स्वर्गवासीओनां संभाषण.**— पण नीतिशिक्षणमां ज फेन्लोन युक्तिनो उपयोग करे छे, एम नथी; बुद्धि विकसाववामां पण एनी ए ज पद्धति छे. ए चतुर शिक्षके पोताना शिष्यने पूरो वश करवा सारु बधी रीतनी कथाओनी योजना करेली छे. नीतिशिक्षण माटे कथाओ छे; इतिहासशिक्षण माटे संभाषणो छे; अने छेवटे फ्रान्सनी गादीना वारसने राजकीय शिक्षण आपवा सारु पण ए ज प्रकारनी व्यवस्था छे.

स्वर्गवासीओनां संभाषणोमां भिन्नभिन्न देश अने स्थितिना माणसो रंगभूमि पर एकठा थाय छे;— पांचमो चार्ल्स* अने सेन्ट जस्टनो कोइ साधु, ॲरिस्टोटल अने डे कार्ट, लीओनार्डो डा विन्ची† अने गूमा,‡ सीझर अने सिकंदर. कथाओनी माफक ए संभाषणो पण बुर्गोनना ड्यूकनी जरूर प्रमाणे दिनप्रतिदिन लखवामां आवतां; अने तेमां इतिहास, अथवा साहित्य, अथवा कला, अथवा फिलसुफीना अमुक भागनुं निरूपण थतुं. ए चित्रोनी खरी किंमत समजवाने एटलुं ध्यानमां राखवानी जरूर छे के ते मात्र इतिहासना सामान्य अभ्यासक्रमनी पूर्ति तरीके हतां. फेन्लोनने पूर्ण प्रतीति हती के इतिहास स्वभावे ज रसिक छे; अने बाळकोने रसिक लागे तेटला माटे फकत उत्साह अने लागणीथी बालकल्पनाने तेनो स्पष्ट विचार आपवानी ज जरूर छे.

१७. **नियमननां जूदांजूदां साधनो.**— फेन्लोननो एवो सिद्धांत हतो के अधिकार अने आज्ञाने बदले मार्दव अने सूचनानो उपयोग करवो, अने ए सिद्धांतनी तेणे बुर्गोनना ड्यूकनी केळवणीमां अजमायश करेली, एम उपर कहेलुं छे. व्याख्यानो अने भाषणोनो प्रसंग न हतो; नीतिनो उपदेश परोक्ष रीते ज करवानी जरूर हती. ड्यूक अति उग्र हतो. फेन्लोन तेने सेनेकानो क्रोध विषे निबंध वांची बतावतो नथी, पण नीचे प्रमाणे युक्ति करे छेः एक दिवस स्हवारे ते अमुक शीखवी राखेला शिल्पीने पोताना ओरडामां बोलावी राखे छे. राजपुत्र प्रवेश

* जर्मनीनो शहेनशाह अने स्पेननो राजा (१५००-१५५८).

† रेनेसान्सना समयनो एक अद्भुत इटालियन गृहस्थ. तेनामां बधा प्रकारनुं शारीरिक अने मानसिक सौंदर्य एकठुं थयुं हतुं. तेणे चित्र, शिल्प वगेरे कळाओ, अने तेनी साथे साहित्य अने फिलसुफीमां पण प्रथम पद प्राप्त करेलुं. पहेला फ्रान्सिसना आमंत्रणथी ते फ्रान्समां गयेलो, अने त्यां राजाना बाहुमां ज तेनुं मृत्यु थयेलुं कहेवाय छे. हॅलम लखे छे, के "तेना पुस्तकना थोडांएक पानामां गेलीलीओ अने केप्लर जे शोधोथी प्रख्यात थया तेनुं, अने कॉपर्निकसना मतनुं, एटलुं ज नहीं पण आधुनिक भूस्तरवेत्ताओना मतोनुं पण पूरोदर्शन थाय छे. एवी अद्भुत अने सर्वदेशी शक्ति इतिहासमां कोइ ज स्थळे देखाय छे. जन्मः १४५२, मृत्यु १५१९.

‡ एक प्रख्यात फ्रेंच चित्रकार.

करे छे, ऊभो रहे छे, अने गिल्लोनां नवीन साहित्यो तरफ जुए छे. पेलो कोपायमान स्वर करीने कहे छे, "तमे तमारुं काम करो, साहेब; कारणके माराथी शुं थई जशे ते कंइ कहेवातुं नथी. मने गुस्सो चडे छे त्यारे जे मने मळे छे तेमना हाथपग पण सलामत रहेता नथी."

ज्यारे आवी पद्धति चाली न शके त्यारे फेन्लोन बीजीनो उपयोग करतो. ते प्रसंगोपात्त तेना स्वमानने उत्तेजित करतो, अने फ्रान्स तरफ तेनी शी फरजो छे, तथा फ्रान्सने तेना संबंधी केवी आशाओ छे तेनुं स्मरण आपतो. सद्वर्तन माटे तेनी पासे तेणे एक प्रसंगे करार पण लखावेलोः "हुं सद्गुरु फेन्लोन पासे मारुं राजपुत्रनुं वचन आपी प्रतिज्ञा करुं छुं के हुं तेनी आज्ञाओ मानीश; अने कदापि भंग करुं तो ते जे सजा फरमावे ते स्वीकारीश. वर्सेल्स, २९ मी नवेंबर, १६८९. सहीः लुइ." बीजे प्रसंगे फेन्लोन तेना हृदयने उत्तेजित करतो, अने तेना मार्दव द्वारा पोतानो हेतु सफल करतो. आवा ज कोइ प्रसंगमां द्रवित थइने राजपुत्रे तेने कहेलुं: "हुं तमारी पासे आवुं छुं त्यारे बुर्गोनना डयूकने बहार मूकुं छुं; तमारी पासे तो हुं नानो लुइ मात्र छुं एम समजजो." कोइ वखत फेन्लोन शासन करतां पण अचकातो नहीं; तेने एकांतवासमां राखतो, तेनां पुस्तको लई लेतो, अने वातचितनी मना करतो.

१८. विषयविवर्त.—नीतिशिक्षणनी अंदर फेन्लोनमां गांभीर्य अने स्नेह, मार्दव अने कठिनताना परिवर्त आपणे जोया. पण अभ्यास सुद्धांमां तेनी अनेक प्रवृत्तिओ देखाय छे. विषयविवर्त ए तेनुं निरंतर लक्ष्य हतुं. जो अमुक विषय पोताना शिष्यने पसंद न पडतो, तो फेन्लोन तरत बीजो उपाडी लेतो. जोके तेना गुरुकार्यनी सफलता तेनी पद्धतिनी असुक अंशे न्याय्यता बतावे छे, तोपण एम मानवाने कारण छे के साधारण रीते तेनो सिद्धांत शंकास्पद छे; अने तेना अनुकरण तरीके आनंद तथा रसिक विवर्तनो अतियोग करवाना

नथी. फेन्लोने घणा विषयोने रसिक करवा जतां निस्सत्त्व बनावी दीधा छे.

१९. बुर्गोनना ड्यूकनी केळवणीनुं परिणाम.— फेन्लोन पोताना अध्यापनना काममां अति सफल थयो एम कहेवुं विचित्र लागे पण ते खरुं छे. ए परम समर्थ गुरुना सहवासथी राजपुत्र बधी रीते, पोताना गुरुतुल्य थयेलो. ते एटलो तो धर्माग्रही थयेलो के ते नृत्यमंडलमां जवानुं नापसंद करतो, अने ते एम मानीने के एवो पार्थिव आनंद धार्मिक वृत्तिने अनुचित छे. ते राजा जेवो नहीं पण साधु जेवो थयेलो. ते कशी वातनो आरंभ करी शकतो नहीं; अदृढ हतो; अने धर्मचिंतन तथा गूढ प्रार्थनाओमां निमग्न रहेतो. टूंकामां ते पोताना गुरु वगर कशुं न करी शके तेवो— टेलेमेकस* जेवो–थयेलो. फेन्लोने पोताना शिष्यने छेक ज परवश बनावी दीधेलो. तेने एटलुं याद न रहेलुं के शिक्षणनो उद्देश गुरुनी प्रतिमा मात्र बनाववानो नथी; पण स्वबुद्धिथी काम करी शके तेवो आत्माश्रय मनुष्य बनाववानो छे.

२०. टेलेमेकस.— आ ग्रंथ बुर्गोनना ड्यूकने माटे १६९४ थी १६९८ सुधीमां लखायो हतो. तेणे ते लग्न पछी ज वांचवो एवी योजना हती, अने ते सफल थयेली. आ वृत्तांत वडे पोताना शिष्यनुं नीतिशिक्षण जारी राखवानो फेन्लोननो उद्देश हतो. पण तेमां पुष्कळ व्याख्यानो मालुम पडे छे. एक टीकाकार कहे छेः "आने पोताना शिक्षकने जरा थोडो उपदेशक बनाव्यो होत, अने उपदेश जरा खूबीथी, बहार न पडे तेवी रीते, गोठव्यो होत, तो घणुं सारुं थात." बेशक ए व्याख्यानो छे, पण ते मनोहर अने उत्कृष्ट व्याख्यानो छे; अने वैभव, विजिगीषा, निरंकुश अधिकारनां परि-

---

* इलियडना प्रसिद्ध वीर युलीसिसनो पुत्र. ट्रॉयना भंग पात पछी ते पोताना गुरु मेन्टोरनी साथे पितानी शोध करवा गयेलो. टेलेमेकस फेन्लोननी अद्भुत कथानो नायक छे.

णाम, महत्त्वाकांक्षा, अने युद्ध तरफ तेमां घणो सारो आक्षेप छे. चौदमा लुइए टेलेमेकस वांचेलो होय, अने सेलेन्टमना प्रजासत्ताक राज्यमांनां सूचनो ते समजेलो होय, एम जणाय छे; कारणके फेन्लोन माटे तेणे कहेलुं, के "मारा राज्यमां एटलो तरंगी माणस बीजो कोइ नथी." राजपुत्रो माटेनां नीतिसूत्रो उपरांत केटलीएक राजकीय बाबतोनुं पण टेलेमेकसमां निरूपण थयेलुं छे. उदाहरण तरीके, सार्वजनिक शिक्षणनी नीचेनी कल्पना, जे ते समयमां नवीन हती, ते विचारवा लायक छे. "बाळको उपर माबापना करतां राज्यनो वधारे हक छे; माटे राज्ये तेमने केळववां जोइए. जाहेर शाळाओ स्थपावी जोइए; अने तेमां ईश्वरनी बीक राखतां, देश पर प्रेम राखतां, अने कायदाओने मान आपतां शीखववुं जोइए."

२१. बोसूए अने फेन्लोन.— बोसूए डॉफिननो गुरु हतो. ते फेन्लोनना जेटलो सफल थयेलो नहीं: तथापि लुइना पुत्रनी केळवणीमां कशी बेदरकारी तो नहीं ज रहेली; अने पोप अगियारमा इनसन्टने लखेला पत्रमां बोसूएए जे अभ्यासयोजना आपी छे, ते परथी शिक्षणना काम माटे घणा ऊंचा प्रकारनी योग्यता सूचित थाय छे. ते दृढ उद्योगनी, गेरहाजरीनी रजा नहीं आपवानी, अने क्रीडामिश्रित अभ्यासनी भलामण करे छे. ते कहे छे, के "बाळके रमवुं जोइए अने मझा लेवी जोइए." राजपुत्रनी साथे बीजा बाळकोने बोलावीने तेने आपेलो स्पर्धानो स्वाद; जेझूइटोनी माफक छिन्न भिन्न नहीं पण पूरेपूरां लॅटिन पुस्तकोनुं अध्ययन; ग्रीको अने रोमनोनो, तथा विशेषे करीने स्वर्गीय होमरनो परिचय; फ्रेंच भाषामां ज व्याकरणनो अभ्यास; प्रथम जूदांजूदां वृत्तांतो अने पछी सामान्य नियमो— ए क्रमे आपेलुं "मनुष्य जीवननी राशी" इतिहासविद्यानुं सोत्साह शिक्षण; रमतमां अने कल्पित मुसाफरीओमां भूगोलनुं ज्ञान; फिलसुफी, अने शास्त्रो;— ए बधा अभ्यासक्रमना

---

* चौदमा लुइनो ज्येष्ठ पुत्र.

विषयो अने एवो गुरु होवाने लीधे **डॉफिने** श्रेष्ठ पंक्ति प्राप्त करवी जोइती हती. पण ते छेक साधारण विद्यार्थी रहेलो; अने चरबी तथा गमगिनीमां पडी रहेलो.

बेशक एटलुं कबूल करवुं जोइए के **बोसूए**ना उत्कृष्ट विचारो होवा छतां आ अपूर्ण परिणाममां तेनो पोतानो पण थोडो वांक हतो. **मॉन्टेन** कहे छे ते प्रमाणे तेने "शिष्यनी बालिश वृत्तिओनुं अनुसरण" करतां आवडतुं न हतुं. तेनी साथेना प्रसंगमां ते घणा ऊंचा मार्गमां प्रयाण करतो. हेन्री **मार्टिन** कहे छे, के "उग्र बुद्धिना **बोसू-ए**ने न्हानानी साथे न्हाना थतां आवडतुं नहीं." **बोसूए**मां चतुराइ के समयसूचकता न हती; अने **फेन्लोन**नां ते खास लक्षणो हतां. **बोसूए** बीजा विषयोनी माफक शिक्षणमां पण गांभीर्य अने औन्नत्यनी मूर्त्ति छे; **फेन्लोन** चातुर्य, सौकुमार्य, अने लावण्यनी मूर्त्ति छे. एकमां अधिकार अने शैल्योत्पादक म्होटाइनुं प्राधान्य छे; बीजामां जे मोहनी छे ते अनेक विषयमां प्रवेश करवानी योग्यता, मनोहर मार्दव, अने स्नेहपूर्ण हृदयनी छे.

पण इनसाफनी खातर एटलुं उमेरवुं जोइए के बधो दोष **बोसूए**नो न हतो. तेना निष्फल शिक्षणमां ए अपकारी अने उन्मत्त शिष्यनो वांक वधारे हतो. कोइ दरबारीए कहेलुं के "महाराजमां बुद्धि घणी छे; पण ते देखाती नथी." पण दरबारी न होय तेवा माणसने बुद्धिनो अभाव अने बुद्धिनुं अदर्शन ए बे वात एक ज अर्थनी लाग्या वगर केम रहे!

२२. शिक्षणनो प्रदेश अने तेनी सीमा.—**फेन्लोन**ना कन्या-शिक्षणना एक पानामां तेणे त्रिकालदृष्टिथी **डॉफिन** अने **बुर्गोन**ना **डयूक** बनेना शिक्षणनुं भविष्य भाख्युं होय एवुं जणाय छे. नीचेनुं अवतरण वांचतां कोने नहीं लागे के तेमां **फेन्लोन**ना भविष्यना शिष्यनुं पूर्वचित्र छे?

"एटलुं कबूल करवुं जोइए के शिक्षणनी वधी मुश्केलीओमां संवेदनरहित बाळकोने उछेरवानी सर्वथी विकट छे. शीघ्र संवेदनना बाळकोथी भयंकर भूलो थवानो संभव छे,-आवेश अने आग्रह तेमने एवा विवश बनावी दे छे! पण तेमने सुधरवा सुद्धांनां बहु मोटां साधनो छे; अने घणी वार चडी गया पछी पण तेओ पोतानी मेळे ठेकाणे आवे छे. उपदेशनुं बीज तेमनामां प्रच्छन्न रहेलुं होय छे; अने, ज्यारे ज्ञाननी साथे अनुभवनो संबंध थाय छे, तथा ज़ुस्साओ नरम पडे छे, त्यारे ते उगी नीकळे छे, अने प्रसंगोपात्त फळ पण आपे छे. कंइ नहीं तो एटलुं खरुं के आपणे तेमने सावधान बनावी शकीए छीए; अने तेमनी जिज्ञासाने जाग्रत करी शकीए छीए. तेमने आकर्षवाना उपाय छे; अने तेमनी मानवृत्ति उत्तेजित थई शके छे. पण आळसु अने मंद प्रकृति उपर एवो कशो अधिकार मेळवी शकातो नथी."

बीजी तरफ जोतां नीचेनुं अवतरण बोसूएना उद्धत शिष्य डॉफिनने परिपूर्ण रीते लागु पडे छेः—

"... आवा बाळकोना वधा विचारोमां भ्रमण मात्र होय छे; तेओ कदापि स्वस्थ होता नथी; तेओ शिक्षार्थी पण सतेज थता नथी; तेओ वधुं सांभळे छे, अने तेमने कशुं लागतुं नथी. आवी संस्थितिमां परम सुघटित योजना पण निष्फल थाय एवी भीति छे. * * * आवी निष्फळताथी घणा अल्प विचारना माणसो मानी ले छे के माणसोमां लायकी प्रकृतिथी ज आवे छे; केळवणीथी नहीं. पण एपरथी खरुं अनुमान तो एटलुं ज नीकळी शके के जमीननी माफक केटलाएक स्वभावो पण शुष्क थाय छे; अने तेमने केळववार्थी पण थोडुं ज फळ नीपजी शके छे."

आ वधुं बहु खूबीथी लखायेलुं छे; अने सत्तरमी सदीना वे राजपुत्रोना शिक्षण परथी आपणे जे उपदेश लेवानो छे ते फेन्लोन घणी सारी रीते प्रदर्शित करे छे. एक तरफथी ज्यारे बोसूएना प्रयत्नोनुं

અપૂર્ણ પરિણામ શિક્ષકને નમ્ર અને "આત્મનિ અપ્રત્યય" બનાવે છે, તથા બતાવે છે કે ઉત્કૃષ્ટ બીજ પણ નીરસ અને નિસ્સત્ત્વ ભૂમિમાં ઉગી શકતું નથી; ત્યારે બીજી તરફથી જે પ્રકૃતિમાં સર્વ દુર્ગુણોનાં બીજ દેખાતાં હતાં, તે જેનાથી લગભગ સર્વ સદ્ગુણનું સ્થાન થઈ રહી, તે બુર્ગોનના ડ્યૂકનું શિક્ષણ દરેક શિક્ષકને ઉત્સાહી અને આત્મનિષ્ઠ બનાવે છે; તથા ચતુર અને સમર્થ શિક્ષક કેટલું કરી શકે તે પ્રદર્શિત કરે છે.

૨૩. **અભ્યાસનો પ્રબંધ; અને રૉલિન** (૧૬૬૧–૧૭૪૧).—ઇતિહાસક તરીકે **રૉલિનનું** નામ સુપ્રસિદ્ધ છે; પણ શિક્ષણ સુદ્ધાંની તેણે થોડી સેવા બજાવી નથી. **ફ્રાન્સની** પાદશાહી કૉલેજમાં વક્તૃત્વના અધ્યાપક તરીકે, **પારિસની યુનવર્સિટીના** મંત્રી તરીકે, અને **બોવેની** કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે તેણે પુષ્કળ અનુભવ એકઠો કરેલો; અને તે આપણને "અભ્યાસના પ્રબંધ" માં મળેલો છે.

"અભ્યાસનો પ્રબંધ" એ ૨૦ વર્ષ પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા **એમેલના** જેવું પુસ્તક નથી; તેમાં નવલ કલ્પનાઓ અને અપૂર્વ યોજનાઓનું મિશ્રણ નથી; પણ તેમાં એ સમયની પ્રચલિત પદ્ધતિઓનું પ્રામાણિક પ્રદર્શન છે, અને તેમના સંબંધી કેટલીએક ડહાપણ ભરેલી સૂચનાઓ છે. જોકે તેનો પ્રસિદ્ધિકાલ અરાડમી સદીમાં જાય છે; તોપણ ખરું જોતાં તે સત્તરમી સદીના શિક્ષણનું જ પુસ્તક છે. ઉત્સર્ગ પરથી તેનો ઉદ્દેશ અને યોજના સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

"મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે જે પદ્ધતિ તમારા શિક્ષણમાં ઘણા વખતથી પ્રચલિત છે, અને પરંપરાથી ચાલી આવેલી છે, તેની નોંધ કરી લેવી; અને તરુણોને કેળવણી આપવામાં જેજે નિયમો અને યોજનાઓનું અનુસરણ થયેલું છે, તેનું મારાથી બની શકે તેવું, પણ સ્થિર સ્મારક તૈયાર કરવું; કે જેથી કરીને પ્રજાની સહૃદયતા સુરક્ષિત રહે, અને તેમાં કાલે કરીને કશું નુકસાન કે ન્યૂનાધિક થાય નહીં.

૨૪. **સુજ્ઞોના અભિપ્રાય.**—વૉલ્ટેર અભ્યાસના પ્રબંધને "સદાને

माटे उपयोगी पुस्तक" करीने कहे छे. वील्मा* लखे छे के आधुनिक समयमां प्रबंध पर जोइए तेटलुं ध्यान आपवामां आवतुं नथी ए आश्चर्यकारक छे; "कारणके बुद्धि अने नीतिने विकसित करवानी नवीन पद्धतिओ पछीथी शोधायेली नथी अने अभ्यासनो प्रबंध लखाया पछी शिक्षणना विषयमां एक पण पगलुं आगळ भरवामां आव्युं नथी." निसर्ड कहे छे के "शिक्षणना विषयमां तो अभ्यासनो प्रबंध ए श्रेष्ठ पुस्तक छे, अथवा बराबर बोलीए तो ए ज एक पुस्तक छे." आपणाथी आवी पूजानो तो स्वीकार बने तेम नथी; पण तेना डहापणभरेला प्रयत्नोनी निष्पक्षपात परीक्षा करी शकाशे.

२९. अभ्यासना प्रबंधना विभाग.— प्रबंधना सर्वथी रसिक भागना अवलोकनमां उतरता पहेलां आपणे तेना आठ खंडोना विषय संबंधी संक्षिप्त विवेचन आपीशुं.

प्रारंभमां शिक्षणना फायदा बतावबाने उपोद्घात लखायेलो छे.

प्रथम खंडनी संज्ञा नीचे प्रमाणे छे: "घणां न्हानां बाळकोने जोइए तेवा विषयो; अने कन्याओनुं शिक्षण." रॉलिन कबूल करे छे के ए विषय तेनी मूळ योजनानी बहार छे; अने तेथी तेनो ते मात्र स्वल्प विचार करे छे. खरुं जोतां प्रथमना प्रबंधमां ए खंड हतो ज नहीं, मात्र सात खंडो हता; अने १७३४ मां केटलाएक माणसोनी आग्रहपूर्वक विज्ञप्ति परथी ज तेणे बाळको अने बाळाओना शिक्षण संबंधी ए नानो निबंध लखेलो. पहेलां तो ए छपायेलो पण पूरवणी तरीके; पण पाछळनी आवृत्तिओमां पुस्तकना पहेला खंड तरीके नियुक्त थयेलो.

पाछला खंडोमां पाठशाळामां तरुणोने शीखववा योग्य भिन्नभिन्न विषयोनुं विवेचन छे: खंड २. भाषाशिक्षण संबंधी; एटले के ग्रीक अने लॅटिनना अभ्यास संबंधी; खंड ३. काव्य संबंधी; खंड ४. अलंकार संबंधी; खंड ५. त्रण प्रकारनां वक्तृत्व संबंधी; खंड ६. इतिहास संबंधी; खंड ७. फिलसुफी संबंधी.

---

* पारिसनी युनिवर्सिटीमां इतिहासनो अध्यापक; थोडो वखत केळवणी खातानो प्रधान; इत्यादि (१७९१-१८६७).

आठमा खंडमां पाठशाळाओनी आंतर व्यवस्थानुं निरूपण छे; अने तेमां अभ्यास अने बुद्धिविषयक योजनाओनो नहीं, पण नियमन अने नीतिविषयक योजनाओनो विचार छे. रॉलिनना पुस्तकनो ए भाग सर्वथी वधारे रसिक अने सर्गशक्ति बतावनारो छे, अने तेमां ज तेना अनुभवनो विशाळ खजानो आपणी नजरे पडे छे. ए खंडने "रॉलिननो जन्मवृत्तांत" करीने कहेवामां आव्यो छे ते योग्य छे. अहीं ग्रंथकार पोते पोतानुं रूप प्रसिद्ध करे छे; अने तेमां ज तेनी खूबी तथा मोहनी छे. ते प्राचीन लेखकोमांथी अवतरणो आपवानुं ओछुं करे छे; अने पोतानी योजनाओ तथा पोताना अनुभवनी वात कहेवा मांडे छे.

२६. **शिक्षण संबंधी सामान्य विचार.**– रॉलिनना उपोद्घातमांथी थोडुं ज जाणवा जेवुं नीकळे छे. सामान्य विचारोमां ते खीली नीकळतो नथी. फिलसुफीनो प्रयत्न करतां ते पिष्टपेषणमां पडे छे. अभ्यासथी मनने उच्चता अने विस्तार प्राप्त थाय छे, अने तेथी धंधा माटे योग्यता पण मळी शके छे, ए सिद्ध करवाने ते एक लांबो निबंध लखे छे.

रॉलिन ज्यारे प्राचीन लेखकोमांथी भाषांतर आपतो नथी, त्यारे प्रायशः नवीनोनुं अनुकरण करे छे. शिक्षणना उद्देश माटे चोथा हेन्रीना कायदामांथी अवतरण आपीने ते संतोष माने छे; अने तेमांथी ज्ञान, नीति, अने धर्म ए प्रकारे त्रण उद्देशो फलित थाय छे.

"राज्यो अने प्रजाओनी तथा मुख्यत्वे करीने क्रिश्चियन राज्यनी आबादी तरुणोना शिक्षण पर आधार राखे छे. ए शिक्षणमां एवो उद्देश होवो जोइए, के बाल्यावस्थामां जे बुद्धि संकुचित होय छे ते शास्त्र वगेरेना अध्ययनथी विकसित थाय; तरुणो राज्यमां निरुपयोगी नहीं थतां स्वनियोगोमां योग्य रीते आचरण करी शके; अने जे भक्ति, जे स्नेह, तथा जे मान अने अधीनता वगर माणसो ईश्वर, मातापिता अने देश, तथा शासको अने न्यायाध्यक्षोना अनृणी थई शके नहीं, ते तेओ योग्य रीते दर्शावी शके."

२७. बालशिक्षण.– रॉलिन ज्यारे पोताना परिचयना पाठशाळाना वर्गो संबंधी विवेचनमां उतरे छे, त्यारे घणा नवीन विचारो आपी शके छे; पण बाळको संबंधी तेने थोडुं ज कहेवानुं सूझे छे. तेने कुटुंबजीवननो अनुभव नथी; शाळाओ पण तेणे जवल्ले ज जोयेली छे; अने मात्र क्विन्टिलियननुं स्मरण करीने बाळको संबंधी बे वात पण ते बोली शके छे.

तेटला माटे जे थोडां पानांमां ते त्रणथी छसात वर्ष सुधीना शिक्षणनुं निरूपण करे छे, तेमां बताववा जेवुं थोडुं ज छे. कंइ पण हकीकत जो जाणवा जेवी होय, तो ते "डुमास्नी मुद्रणमंजूषा" परथी वांचतां शीखववानी भलामण करे छे ते ज छे.

ते कहे छेः "ए योजना नवीन छे; अने नवीन वस्तुने आपणे शंकास्पद गणीए ते छेक साधारण अने स्वाभाविक छे." ए योजनामां वांचन मुद्रणकळानी माफक शीखवी शकाय छे; अने तेनी पूर्ण परीक्षा कर्या पछी रॉलिन तेनी तरफेणमां पोतानो अभिप्राय आपे छे: विद्यार्थीनी सामे एक टेबल होय छे; अने तेमां जाडा कागळ उपर छापेलां अक्षरोनां जूदांजूदां खानां होय छे. तेने अमुक शब्द तैयार करवानुं कहेवामां आवे छे; अने तेटला माटे तेने जूदाजूदा अक्षरो खोळी कहाडवा पडे छे. आ पद्धतिनी भलामण करतां रॉलिन जे कारणो बतावे छे, ते परथी तेणे बाळकना स्वभाव संबंधी, अने तेने प्रवृत्तिनी केटली जरूर छे ते संबंधी पण विचार करेलो होय, एम लक्षित थाय छेः—

"वांचननी आ पद्धतिमां घणा लाभ छे, पण तेमांथी एक मने बहु महत्त्वनो लागे छे; ते ए के ए पद्धति घणी रमूजी अने रस पडे तेवी छे, अने अभ्यास जेवी लागती नथी. बाल्यावस्थामां शरीरने विराम होय, अने मनने श्रम लेवो पडे, तेना करतां वधारे कंटाळा भरेलुं बीजुं कशुं नथी. आ युक्तिथी बाळकना मनने कंटाळो आवतो नथी. तेने याद करवानी महेनत पडती नथी, कारणके अक्षरो तेनी दृष्टि

आगळ छे. एक ज जगाए चोंटी रहीने वांचवामां तेने जे बेठकनी अगवड होय छे तेवुं आमां कशुं नथी. आंख, हाथ, पग, बधां छूटथी फेरवी शकाय छे. बाळक अक्षरो शोधे छे, उपाडे छे, गोठवे छे,फेरवे छे, छूटा करे छे, अने पाछा खानांओमां मूकी दे छे. आ प्रवृत्ति तेनी प्रकृतिने घणी ज अनुकूळ छे; अने ए वये जे चंचलता होवी जोइए तेने पूर्ण रीते योग्य छे."

- एकांतवास अने ब्रह्मचर्याश्रममां ज स्थितिने लीधे कशो अनुभव न होवाथी तेने कन्याशिक्षणमां पण कंइ कहेवानुं नथी. मात्र **फेन्लोननुं** स्मरण करीने ते थोडीघणी सूचनाओ आपे छे.

कन्याओने **लॅटिन** शीखवुं उचित छे? आ प्रमाणे ते पहेलो प्रश्न उठावे छे; अने कहे छे: "विधवाओ अने साध्वीओ वगर बीजी कन्याओने नहीं." ते लखे छे, के "स्त्री अने पुरुष ए जातिभेदने प्रतिरूप स्त्री अने पुरुषनां मनोमां कशो भेद नथी." पण ते ए सिद्धांतनो लांबे सुधी उपयोग करतो नथी. तेना धारवा प्रमाणे स्त्रियो गणितना चार नियमो, शुद्ध लेखन, (अने लेखन अति शुद्ध करावववानो तेनो आग्रह नथी, कारणके ते लखे छे, के "अशुद्ध लेखननो दोष स्त्रियोमां एटलो साधारण छे के तेने दोष गणवो जोइए नहीं;") प्राचीन इतिहास, अने **फ्रान्सनो** इतिहास,– के जेमां कोइ पण सारा **फ्रेंचनुं** अज्ञान होय ते शरमभरेलुं छे, एटलुं जाणे तो बस छे. वांचनमां ते थोडां ज पुस्तकोनी रजा आपे छे: "नाटको वांचवां ए तरुण बालाओने माटे भयावह छे." संगीत अने नृत्यनी ते रजा आपे छे, पण ते बिलकुल आवेग वगर अने घणी सावचेतीनी साथे:—

"लगभग सार्वत्रिक अनुभव दर्शावे छे के संगीतनो अभ्यास ए असाधारण दुराचार छे. आटलो वखो खर्च करीने कन्याओने गातां अने वजावतां शीखववानो संप्रदाय शी रीते प्रचलित थयो हशे ए माराथी समजातुं नथी. * * * * मारा सांभळवामां छे के जिंदगीना व्यवहारमां पछी तेओ तेनो कशो उपयोग करती नथी."

२६. भाषाशिक्षण.—रॉलिनने प्राचीन भाषाओनो ज विशेष परिचय छे; तथापि ते जेन्सनिस्टोनुं अनुसरण करीने फ्रेंच भाषाने पण तेनी योग्य पदवी समर्पित करे छे.

ते कहे छे: "आपणने आपणी पोतानी भाषा आवडती नथी ए शरमभरेलुं छे; खरी वात कबूल करीए तो लगभग आपणे सहुए स्वभाषानो कदापि अभ्यास कर्यो नथी."

ते कबूल करे छे के ते पोते फ्रेंच करतां लॅटिनमां वधारे प्रवीण छे; अने पोतानो प्रबंध तरुणो अने तेमनां मातापितानी खातर अल्प परिचयनी फ्रेंच भाषामां लखनां ते दोषक्षमानी प्रार्थना करे छे. तेनो खरो अनुभव तो बेशक ग्रीक अने लॅटिन संबंधी सूचनाओमां ज प्रदर्शित थाय छे.

ग्रीकमां ते निबंध लखवानी विरुद्ध मत आपे छे, अने ग्रंथोना गंभीर अभ्यासनी ज हिमायती करे छे. पण लॅटिनमां ते समजतां आवडे तेथी ज संतोष मानतो नथी; अने सारी रीते लखतांवांचतां आवडे ते माटे पण सूचनाओ आपे छे. पॉर्ट रॉयलना शिक्षकोनी माफक ते नीचला वर्गोमां निबंधोनो अयोग्य उपयोग नहीं करवानी अने वाचिक निबंधो आपवानी भलामण करे छे; अने भाषांतर तथा ग्रंथकारोना अंतर्गत अभिप्रायने सर्वथी वधारे महत्त्व आपे छे:—

"ग्रंथकारो सजीव कोशो अने बोलतां व्याकरणो जेवा छे, के जेमनी मददथी आपणने शब्दोनी शक्ति अने खूबीनो खरो अनुभव मळे छे; अने वाक्यरचनाना नियमो सूचित थाय छे."

२७. इतिहास अने फिलसुफी.— रॉलिननी इतिहासक तरीके घणी प्रसिद्धि छे एम आपणे उपर जणावेलुं छे. बीजो फ्रेडरिक[*] तेने थुकीडीडीझ साथे सरखावे छे; शेटोब्रेआंग.[†] तेने "इतिहासनो

[*] प्रशियानो महान् फ्रेडरिक.

[†] एक प्रख्यात फ्रेंच लेखक. नेपोलियननी सलतनतनो नाश थया पछी तेणे एक पत्र लखेलुं, जेने माटे अढारमो लुइ एम बोलेलो, के "ए पत्रे मारा कुटुंबने राज्याधिकार अपाववामां एक लाख माणसोनी सेनाना जेटलुं काम कर्युं छे." जन्मः १७६८; मृत्युः १८४८.

फेन्लोन" करीने कहे छे; अने मोन्टेस्क्यू* पण ए ज श्रेणिए प्रशंसा करे छे. पण अर्वाचीनो ए अतिशयोक्तिओने मान्य करता नथी. रॉलिनना प्राचीन इतिहासनां १३ पुस्तको हाल वंचातां नथी. तेनो मोटो दोष ए छे के तेने विषयनी सूक्ष्म माहिती नथी, अने ते व्यवच्छेदक शक्ति बतावतो नथी. ते गमे तेवी अफवा अने दंतकथाने मानी बेसे छे, अने तोपण एटलुं कबूल करवुं जोइए के तेनुं काम इतिहासना शोधकनुं नहीं पण अध्यापकनुं हतुं; अने मुख्यत्वे करीने तेना ज प्रयासथी फ्रान्सना तरुणोनी इतिहास तरफ अभिरुचि थयेली. तेणे इतिहासने मात्र उपदेशनुं साधन बनावीने तेना स्वतंत्र विस्तारमां प्रतिरोध करेलो ए मान्य छे; तथापि ए काठिन विषयमां पण ए सरलता लावी शकेलो, अने तेने आकर्षक करी शकेलो, ए भूली जवानुं नथी.

इतिहासनी माफक फिलसुफीमां पण नीतिसंबंधी उत्कर्ष एज रॉलिननुं मुख्य लक्ष्य मालुम पडे छे. तेनुं ज्ञान बेशक अपूर्ण छे, अने ते ए कबूल करे छे. न्याय, एकायन, वगेरे विषयोनुं पण ते विवेचन करे छे, पण तेमां तेनुं अनुसरण करवानी आपणने अपेक्षा नथी.

२८. **शास्त्रशिक्षण.**—रॉलिने खगोल, पदार्थविज्ञान, अने प्राणिशास्त्र पर एक संक्षिप्त ग्रंथ लख्यो छे; पण तेमांथी बहु तत्त्व नीकळतुं नथी. तेनी दृष्टिमर्यादा संकुचित छे; अने ते "बधी प्रकृति माणसने माटे ज सृजायेली छे" एवुं पण मानी शके छे. तथापि दृश्य सृष्टिना अवलोकनथी शिक्षणमां जे लाभ थाय छे ते समजवाने माटे तेनी थोडी प्रशंसा करवी घटे छे:—

"हुं प्रकृतिना अवलोकनने ज 'बालपदार्थविज्ञान' कहुं छुं; तेमां आंख वगर बीजुं कशुं जोइतुं नथी, अने तेटला माटे ते बधी जातनां माणसो अने बालको सुद्धांथी शीखी शकाय तेवुं छे. जे पदार्थो आपणी दृष्टि आगळ आवे तेमनी ध्यानथी निरीक्षा करवी, तेमना संबंधी विचार करवो, अने तेमनी खूबीओ समजवी, ए सहु कोइथी

* एक विख्यात फ्रेंच ऐतिहासिक फिलसुफ (१६८९-१७५५).

बनी शके तेवुं छे; तेमनां कारणो शोधवां ए जूदी वात छे, अने शास्त्रीय शोधकना प्रदेशनी छे.

"हुं कहुं छुं के आ अभ्यास बाळकोथी पण बनी शके एम छे, ते एटला माटे के तेमने आंखो छे, अने तेमनामां जिज्ञासानी खामी नथी. तेओ जाणवाने आतुर होय छे; तेमने कुतूहल रहे छे. बधां बाळकोमां शीखवानी अने जाणवानी जे साधारण वृत्ति होय छे, तेने मात्र जाग्रत अने पोषित करवानी जरूर छे. तेने जो अभ्यास कहीए तो ते एवो अभ्यास छे के जेथी बाळको कायर अने दुःखी थवाने बदले प्रसन्न अने संतुष्ट थाय. ए क्रीडानुं काम सारी शके; अने साधारण रीते क्रीडाने वखते ज चलाववो जोइए. शिक्षणने माटे जे स्वाभाविक प्रसंगो मळी आवे छे ते बधानो बराबर उपयोग करवामां आव्यो होय, तो बाळकोने केटलुं बधुं ज्ञान आपी शकाय तेनी कल्पना थई शकती नथी."

२९. रॉलिनना शिक्षणनुं खास लक्षण.—रॉलिननो उद्देश मात्र साक्षरो बनाववानो छे एवुं समजवानुं नथी. बेशक तेणे पोते एम कहेलुं के सहृदयताने प्रस्फुटित करवानो तेनो मुख्य उद्देश छे; पण नीतिविषयक गुणो तरफ बुद्धिविषयक गुणो करतां तेनुं ओछुं लक्ष न हतुं. "हृदय अने बुद्धिने एकसाथे केळववानी" तेनी अभिलाषा हती. ज्ञानने ते सद्गुणना साधन तरीके ज किंमती गणे छे. साहित्यमां ते साधुता तरफ सुंदरता जेटलुं ज ध्यान खेंचवानी भलामण करे छे. ग्रंथोमां जे सिद्धांतो अने उदाहरणो आवे ते रॉलिनना मत प्रमाणे एवी रीते योजवा जोइए, के अलंकार अने नीति बन्नेनुं शिक्षण एकसाथे आपी शकाय. संक्षेपमां कहीए तो रॉलिन जेझूइटोनो नहीं पण जेन्सनिस्टोनो अनुयायी छे.

३०. पाठशाळानी आंतर व्यवस्था.— अभ्यासना प्रबंधमां जे भाग सर्वथी वधारे रसिक लागे छे, अने जेना अभ्यासथी सर्वथी वधारे उपदेश मळे छे, ते पाठशाळाओनी आंतर व्यवस्था संबंधी छे.

अहीं जोके ते बीजाओना अभिप्रायो आपवानुं छेक छोडी देतो नथी; अने शिक्षाना विषयमां तो लॉकनी सूचनाओनी अक्षरश: पुनरुक्ति करे छे, तोपण घणे अंशे ते पोताना अनुभवनुं ज दर्शन करावे छे. आपणे कह्युं छे के तेने नानां बाळकोनो अनुभव न हतो, पण जरा मोटा बाळकोनो— दशथी सोळ वर्ष सुधीना तरुणोनो तेने जेवो जोइए तेवो अनुभव छे. अने ते तेमने बराबर ओळखे छे, एटलुं ज नहीं; पण शुद्ध अंतःकरणथी तेमने चाहे छे. ते कहे छे के " बाळको मने तो हमेशां समजु मालुम पड्या छे;" अने एवुं स्नेह होय तो ज बनी शके.

३१. रॉलिने चर्चेला प्रश्नो.— प्रबंधना आ भागनी कंइक कल्पना आपवा सारु सर्वथी सारो रस्तो ए लागे छे, के तरुणोना शिक्षण संबंधी सामान्य सूचनाओनुं जे प्रकरण छे, तेना विभागोनी संज्ञाओ आपी जवी: —

१. शिक्षणना उद्देश संबंधी. २. बाळकोने बराबर शीखववा सारु तेमनी प्रकृतिनो अभ्यास करवा संबंधी. ३. बाळकोपर अधिकार मेळववा संबंधी. ४. भयनी साथे प्रीति उत्पन्न करवा संबंधी. ५. शिक्षा संबंधी: (अ) शिक्षानी मुश्केलीओ अने जोखमो; (ब) शिक्षा करतां ध्यानमां राखवाना नियमो. ६. उपालंभो संबंधी: (अ) उपालंभना प्रसंगो; (ब) उपालंभनो समय; (क) उपालंभनी रीतो. ७. बाळकोने समजण आपवा संबंधी; तेमनी मानवृत्तिने उत्तेजित करवा संबंधी; तथा प्रशंसा अने इनामना उपयोग संबंधी. ८. बाळकोने सत्यवादी करवा संबंधी. ९. तेमने सभ्यता, स्वच्छता, अने व्यवस्थानी केळवणी आपवा संबंधी. १०. अभ्यासने आकर्षक करवा संबंधी. ११. बाळकोने विराम अने आनंद आपवा संबंधी. १२. उपदेश अने उदाहरणथी तेमने परोपकारमां केळववा संबंधी. १३. पवित्रता, धर्म, अने बाळकोना उद्धार माटेना आग्रह संबंधी.

३२. सार्वजनिक शिक्षण.— सार्वजनिक शिक्षणनी उच्चता संबंधी रॉलिन कोइ पण स्थळे स्पष्ट निर्देश करतो नथी. ते माता-

पिताने चोख्खा शब्दोमां सूचना आपतो नथी; पण पाठशाळाना सामान्य जीवनथी थता लाभ ते एटली खूबीथी बतावे छे के ते पाठशाळाओने पसंद करे छे एम स्पष्ट रीते लक्षित थाय छे. ते स्वीकारे छे के "फरजंदो उपर मावापना करतां राज्यनो हक वधारे छे;" अने आ स्वीकारमां केटलुं वधुं समायेलुं छे, ते इतिहासना अभ्यासीओने सुविदित छे.

३३. सोटी.—नियमनमां रॉलिननुं वळण जरा कोमलता तरफ छे; तोपण ते खुल्ली रीते सोटीनो प्रतिरोध करी शकतो नथी. कारण एटलुं ज मालुम पडे छे के बाइबलमां कोइकोइ स्थळे सोटीना उपयोगनी योग्यता बतावनारां वाक्यो छे; अने ए वाक्योमांथी जरा मार्दवनो आशय कहाडवाने रॉलिन जे प्रयत्नो करे छे ते वांचवा लायक छे. छेवटे ते एवा निर्णय उपर आवे छे के शारीरिक शिक्षा करी शकाय खरी; पण ते अतिशय महत्त्वना प्रसंग वगर करवी योग्य नथी.

३४. साधारण शिक्षाओ.— शिक्षाओ करवा संबंधी, अने एवे समये लेवानी सावचेतीओ संबंधी रॉलिन घणी डहापण भरेली सूचनाओ आपे छे. बाळके गुन्हो कर्यो के तरत तेने शिक्षा नहीं करवी जोइए; कारणके तेथी तेने गुस्सो चडे, अने बीजा गुन्हाओ करवाने ते उश्केराय. शिक्षा करती वखते शिक्षके शांत थवुं; अने तेना अधिकारने अयोग्य क्रोधनी वृत्तिनुं शमन करवुं. टूंकामां—ए बधा नियमोमां अने विद्यार्थीओ साथे शिक्षके केवी रीते वर्तवुं ते संबंधी सूचनाओमां रॉलिन विवेक अने धीरतानी मूर्त्ति तरीके प्रदर्शित थाय छे; अने तेनी सामान्य वातमां पण अपूर्व मोहनीनो अनुभव थया वगर रहेतो नथी.

नीचेना अवतरणमां जे नियम स्थापित थाय छे, ते शिक्षणकळामां परम महत्त्वनो छे, अने बधा शिक्षणकोए निरंतर स्मरणमां राखवा योग्य छे.

"आपणे कदापि भूलवुं नहीं जोइए के **अभ्यासनो आधार** इच्छा उपर छे; अने इच्छा अंकुश सहन करती नथी. बेशक, विद्यार्थीना शरीर पर आपणे अंकुश मूकी शकीए, ते नाखुश होय तोपण तेने पाटली पर चोटाडी राखी शकीए, शिक्षाथी तेना श्रमने वेवडी शकीए, तेने काम पूरुं करवानी फरज पाडी शकीए, अने ए हेतुथी तेनी रमत अने विरति पण खूंचवी लई शकीए. पण आवा अभ्यासथी शुं परिणाम थाय ? जीवतां सुधी पुस्तको, विद्या, अने शिक्षको पर धिक्कार;—बीजुं कशुं नहीं. आवश्यक तो ए छे के तेमनी इच्छा आपणने अनुकूळ करवी जोइए; अने ते स्नेह, मार्दव तथा आनंदनो लोभ देखाडवाथी ज थई शके." *

३५. उपसंहार.—छेवटे आपणे रॉलिनना प्रयत्नोने लीधे **पारिसनी युनिवर्सिटीमां** शा सुधाराओ थयेला, तेनुं स्वल्प अवलोकन करीने आ प्रकरण समाप्त करीशुं. प्रथम तो ए के स्वभाषा अने तेना साहित्यनुं महत्त्व समजाववाने लीधे लॅटिननुं प्राधान्य जरा ओछुं थयेलुं. जेन्सेनिस्टोनी पद्धतिए **युनिवर्सिटीनी** पाठशाळाओमां पण प्र-

---

* मि. क्विकना एक भाषणमां आ विचार वधारे स्पष्ट रीते मूकायेलो छेः—

"निशाळमां जे गुणो केळवी शकाय एवा छे, ते हुं बे वर्गमां गोठवुं छुं. एकमां बधी उच्चतर शक्तिओ—अर्थग्रहण, साम्यग्रहण, अवलोकन, मनन, कल्पना, अने बुद्धिपूर्वक स्मरण, ए आवे छे; बीजामां मात्र एक ज शक्ति रहे छे, अने ते शब्दोना संबंधथी उत्तेजित थती एक जातनी स्मरणशक्ति छे. मने मालुम पडे छे के वधी निशाळोमां पहेला वर्गनी सर्व शक्तिओना करतां बीजा वर्गनी एक शक्ति उपर वधारे श्रम लेवाय छे. आनुं कारण शुं हशे एम सहज प्रश्न थाय; अने तेनो उत्तर कठिन नथी. बधी उच्चतर शक्तिओमां बाळकोने रस पडे तो ज संवर्द्धन बनी शके छे; अने शब्दोना संबंधथी उत्तेजित थती स्मरणशक्ति रसथी स्वतंत्र होइने पिष्टपेषणथी पण प्राप्त थई शके छे. रस लगाडवो तो मुश्केल छे; अने जमाववो एथी पण वधारे. पेली जादूइ लाकडी, नेतर, के जेनी मददथी जूना वखतना महेताजीओ एटला बधा चमत्कारो करी शकता, ते अहीं निरुपाय छे. तमे विद्यार्थीने एम कही शको के— 'तमने तमारो पाठ नथी आवडतो ? वारु, बेसो, अने छ वखत लखी लावो,' अने एवी धमकीनी असर पण थती हशे; पण निशाळो शरू थई त्यारथी अत्यार सुधीमां कोइ पण शिक्षके एवुं तो नथी कह्युं के—'तमने पाठमां रस नथी पडतो ? वारु, बेसो; रस पडे त्यार पहेलां हुं तमने जवा देवानो नथी.' एटला माटे जेमा तेओने फत्तेहनी खात्री छे, ते मार्ग स्वाभाविक रीते ज तेओ ग्रहण करे छे."

वेश करेलो; अने कार्टीसियन फिलसुफो सुद्धांनो अभ्यास शरु थयेलो. ग्रंथपठन माटे ओछो, अने लेखकोनो आशय समजवाने वधारे प्रयास थवा लागेलो. स्कोलेस्टिसिझमनी जूनी दिवालोनी अंदर थोडाघणा नवीन विचारो पण दाखल थयेला. ब्रह्मचर्य शिक्षणने माटे आवश्यक छे के केम, ए संबंधी शंका थवा मांडेली; अने लोकोने ऊंडुंऊंडुं लागवा मांडेलुं के लग्नथी शिक्षणयोग्यता नष्ट थाय एवुं कांइ नक्की नथी. उपरांत, नियमन अने पद्धतिमां जे सुधारो थयेलो, ते तो "अभ्यासना प्रबंध" नुं विवेचन करतां सूचित थयेलो ज छे.

३६. व्यवच्छेदक संक्षेप.—१. अनुकूल साधनो होय, तो शिक्षण केटलुं बधुं करी शके, अने प्रतिकूल साधनो होय, तो ते केटलुं बधुं व्यर्थ जाय, ए फेन्लोन अने बोसूएना शिष्योना इतिहास परथी पूर्ण रीते प्रदर्शित थाय छे.

२. आ बे ऐतिहासिक दृष्टांतो परथी प्रकृति अने कळा— ए शिक्षणनां बे मुख्य कारणोनी प्रवृत्ति पण स्पष्ट थाय छे. फेन्लोनना शिक्षणथी मनुष्यनी कळा प्रकृतिने केवी रीते अंकुशमां राखे छे, बदलावे छे, अने प्रायशः तेनी पुनर्घटना करे छे, ते मालुम पडे छे. बुर्गोननो डच्यूक जाणे बीजो ज माणस होय तेवो थई गयेलो.

३. अहीं वयो अंकुश दूर करीने शिक्षणने क्रीडा जेवुं अने शिष्यना स्वाभाविक वलणने अनुकूळ करवानो प्रयत्न पण जोई शकाय छे. शुष्क अने नियमित शिक्षण बाळकनी वृत्तिने जरा कायर करे, ए भीतिथी तेनो छेक त्याग करवामां आवतां एटलुं भूली जवामां आवे छे, के जिंदगीनां कर्तव्योनो मोटो भाग आपणी वृत्तिने अनुकूळ होतो नथी.

४. बाळकोने एटले दूरथी गति आपी शकाय, के तेओ पोते यथेच्छ आचरण करतां होय एवुं तेमने लागे, ए प्रकारनी शिक्षणकळा उत्कृष्ट छे एम मालुम पडे छे.

५. फेन्लोननी पद्धति प्रमाणे कथाओ द्वारा उपदेशनुं सूचन करवामां आवे, ए वर्तमान समयने माटे पण इष्ट छे, एम जणाय छे.

६. एकंदरे एवुं देखाय छे के शिक्षणमां पण वृद्धि थतां बहु वार लागे छे; अने धीमेधीमे फेरफार करवानी सावधान रक्षणनीति सर्वने न्याय आपवानी खातर आवश्यक हशे, एवी शंका थया वगर रहेती नथी.

प्रकरण ९.

सत्तरमी सदीना फिलसुफो; मालब्रॉन्श अने लॉक.

१. **मालब्रॉन्श*** (१६३८–१७१५).—लॉके शिक्षणविषयक ग्रंथो लख्या छे, तेवुं मालब्रॉन्शे कशुं कर्युं नथी. मालब्रॉन्श दृश्य सृष्टिने आभास माननारो अने मात्र मननमां निमग्न रहेनारो तत्त्ववेत्ता छे. तेणे व्यवहार उपर थोडुं ज ध्यान आपेलुं छे. शिक्षकसभानो सभासद होवा छतां तेणे शिक्षणनुं काम थोडुं ज कर्युं छे; अने तात्त्विक सत्यनी मृगयामां वधो वखत गाळ्यो छे. पण ए दुनिया पर चालनारो छतां आस्मान पर नजर राखे छे, तेटला ज माटे तेने शिक्षणना व्यावहारिक विषय संबंधी प्रश्न पूछवाथी नवीन प्रकारनो आनंद मळवानो संभव छे.

२. **इन्द्रियशिक्षणनो अनादर.**—तात्त्विक वृत्तिनो मालब्रॉन्श एवो उत्तर आपशे के प्रथम कर्तव्य तो बाळकने विविक्त सत्योनी प्रतीति कराववानुं छे. तेना मत प्रमाणे आत्माने वयनी अपेक्षा नथी, अने बाळक पण विचारग्रहण करी शके. अने बीजुं ए के इंद्रियशिक्षणनो त्याग करवो, "कारण के एने ज लीधे आंतर प्रत्यक्षनो त्याग करीने बाळको इन्द्रियार्थसंनिकर्षनी अपेक्षा राखे छे." जो एवो पूर्वपक्ष करवामां आवे के बाळको विविक्त सत्योनो अभ्यास करवाने अशक्त छे, तो समाधानमां मालब्रॉन्श एवुं कहे छे के तेमां प्रकृतिनो दोष नथी, पण पद्धतिनो ज दोष छे. बाळकनी अशक्ति दूर थई शके तेवी छे.

"जो आपणे बाळकोने भय, इच्छा, अने आशाथी दूर राखीए, तेमने दुःखना अनुभव न थवा दइए, अने न्हानां सुखोथी पण अनभिज्ञ राखीए, तो तेओ बोलतां शीखे त्यारथी आपणे तेने सर्वथी कठिन अने परम विविक्त विषयो शीखवी शकीए; अने ते नहीं तो वास्तविक गणित एटले पदार्थविज्ञान तो अवश्य."

---

* प्रख्यात फ्रेन्च फिलसुफ डेकार्टनो सर्वोत्तम शिष्य.

बीजे स्थळे ते लखे छे: " जेवी रीते कोइ महत्त्वाकांक्षी माणसे पोतानी दोलत अने आबरू गुमावी होय, अने तेने तत्त्वदर्शनना प्रश्नो के अक्षरगणितनां समीकरणो छोडवां न गमे, ते प्रमाणे छोकरांनुं पण समजवुं. जेवी रीते चाळीश वर्षनी वयना माणसो जग्याओ अने पदवीनी लालसामां विचित्र सत्य ग्रहण करवाने अशक्त होय छे, तेवी ज रीते मिष्टान्न अने मेवाना जिह्वालौल्यमां बाळको ज्ञान तरफ उदासीन वृत्ति राखे छे. बन्नेनी अशक्ति एक ज प्रकारनी छे. "

मालब्रॉन्श* तरंगी छे; मालब्रॉन्श तात्त्विक छे; मालब्रॉन्शने व्यवहारनो अनादर छे; अने तोपण मालब्रॉन्शनी सूचनामां जे सत्य छे, ते भूली जवा जेवुं नथी. जंगली लोकोनुं अवलोकन बतावे छे के इंद्रियशक्तिनो अतिशय विकास थवा छतां बुद्धि केवळ अंध रहे छे; अने आधुनिक तत्त्वदर्शन पण जणावे छे के विचार अने परिच्छेदनी शक्तिने हृदय अने इंद्रियोनुं प्राधान्य थवाथी नुकसान छे.

३. लॉक (१६३२-१७०४).—लॉक मानसतत्त्ववेत्ता छे; अने तेथी स्वाभाविक रीते ते शिक्षणना विषयमां ऊतरी शक्यो छे. "शिक्षण संबंधी केटलाएक विचारो" ए वस्तुतः तेना मित्र क्लार्कने लखेला पत्रो छे; अने तेमां तेणे पोते केळवणी लेतां, लॉर्ड शेफ्ट्सबरीना पुत्रोने शीखवतां, अने बीजा मित्रोना बाळकोनुं अवलोकन करतां, जे विशाळ अनुभव मेळवेलो, तेनो उपयोग करेलो छे. रूसोए ए पुस्तक परथी घणा विचारो लीधेला छे; अने लाइब्निट्झे तेने लॉकना आध्यात्मिक प्रबंध करतां पण सारुं कह्युं छे. आखा यूरपमां ए पुस्तक वखणायुं छे, अने तेटला माटे तेनुं जरा विस्तारथी विवेचन आपवानी जरूर छे. "बुद्धिना प्रणयन उपर निबंध" ए नामना एक न्हाना लेखे एटली प्रसिद्धि प्राप्त करी नथी, पण ते "विचारो" करतां घणे अंशे वधारे सारो छे; अने तेमांथी पण अमे प्रसंगोपात्त अवतरणो आपीशुं.

---

* एक महत्वनो जर्मन फिलसुफ. जन्म: १६४०; मृत्यु: १७१६.

૪. શિક્ષણ સંબંધી કેટલાએક વિચારોનો સંક્ષેપ.—શરૂઆતમાં લૉક નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

" 'સુસ્થ શરીરમાં સુસ્થ મન' એ આ દુનિયામાં સુખી હાલતનું સંક્ષિપ્ત પણ પૂર્ણ વર્ણન છે. જેને એ બે છે, તેને બીજી થોડી જ વસ્તુઓની અપેક્ષા છે; અને જેને એકની એ ખામી છે, તેને બીજી ગમે તેટલી વસ્તુઓ હોય તેથી બહુ ફળ નથી. માણસનું સુખ અને દુઃખ પ્રાયશઃ તેની પોતાની કૃતિ છે. જેનું મન યોગ્ય માર્ગ બતાવતું નથી, તે કદાપિ યોગ્ય માર્ગે જશે નહીં; અને જેનું શરીર નિર્બળ છે તે કદાપિ એમાં વધી શકશે નહીં. હું એટલું કબૂલ કરું છું કે શરીર અને મનના કેટલાએક બાંધા પ્રકૃતિથી જ એવા સમર્થ અને સુઘટિત હોય છે કે તેમને બીજાઓની મદદની બહુ જરૂર નથી; પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિથી જ તેઓ ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને પોતાનાં સુસ્થ શરીરથી ચમત્કારો બતાવી શકે છે. પણ આવા દાખલા બહુ થોડા છે; અને હું ધારું છું કે એમ સાધારણ રીતે કહી શકાય, કે—જે માણસોને આપણે જોઇએ છીએ તેમાં દશમાંથી નવ તો સારા કે ખરાબ, ઉપયોગી કે નિરુપયોગી, જેવા છે તેવા કેળવણીને લીધે જ થયેલા છે. કેળવણી—એ જ માણસોમાં મોટા ભેદનું કારણ છે. કોમલ શૈશવમાં જે ન્હાનીન્હાની અને લક્ષમાં ન આવે તેવી અસરો થાય છે, તેનાં પરિણામ સર્વથા ગંભીર અને ચિરસ્થાયી હોય છે. જેવી રીતે નદીઓના પ્રવાહોને શરૂઆતમાંથી નેહેરોમાં વાળીને જૂદાજૂદા માર્ગ આપી શકાય છે, અને તેઓ જૂદીજૂદી ગતિ પ્રાપ્ત કરીને જૂદેજૂદે સ્થળે જઈ મળે છે, તેવી રીતે શિક્ષણનું પણ સમજવું."

આ ઉપોદ્ઘાત પરથી ફલિત થાય છે તે પ્રમાણે લૉક પ્રથમ શારીરિક કેળવણીનો અને પછી માનસિક કેળવણીનો વિચાર કરે છે.

૯. શારીરિક કેળવણી; કઠણ કરવાની પદ્ધતિ.—રેબેલેની માફક લૉક પણ વૈદ્ય છે, અને તેથી શારીરિક કેળવણી સંબંધી સૂચના આપવાને તેનામાં ખાસ યોગ્યતા છે. તે કહે છે, કે "જો

ज्ञाननी तृष्णामां आपणे आरोग्यने भूली जइशुं, तो साधारण ज्ञान अने नीरोगी शरीरथी ईश्वर अने पडोसीओनी आपणे जे सेवा करी शकत, ते तेमने मळशे नहीं. जे घणो भार भरीने पोताना वहाणने डुबावे छे, पछी भार भले सोना, रूपा, अने किंमती रत्नोनो होय,— ते मालेकने पोतानी सफरनो सारो हेवाल आपी शकशे नहीं." पण कठण करवानी आकांक्षामां ते सीमात्याग करे छे. तेणे ए संबंधी पोताना विचारोनो नीचे प्रमाणे उपसंहार करेलो छे:—

"आ प्रमाणे शरीर अने आरोग्य संबंधी मारुं विवेचन पूरुं थाय छे, अने ते परथी नीचेना संक्षिप्त अने सरळ नियमो नीकळे छे: पुष्कळ खुल्ली हवा, कसरत, अने निद्रा; सादुं भोजन, मद्यनी बिलकुल मना, औषधनी लगभग बिलकुल मना; पोशाक नहीं घणो गरम, अने नहीं घणो तंग; विशेषे करीने माथुं थंडुं; अने पग पण थंडा तथा शरदीथी परिचित." पण आ करतां जरा वधारे विगतमां ऊतरवानी अने केटलाएक सिद्धांतो सूक्ष्मताथी तपासवानी जरूर छे.

बाळकोने योग्य खोराक, वस्त्र, अने निद्रा संबंधी प्रथम व्यवस्थित विवेचन लॉके ज कर्युं छे. जे सिद्धांत पाछळथी रूसोए ग्रहण करेलो, ते तेनो ज छे: "शरीरने केवी आकृति आपवी, ए काम प्रकृतिनुं छे; अने तेने ज करवा देवुं." तेटला माटे वस्त्रो घणां तंग नहीं राखवां, खुली हवामां अने तडकामां फरवुं, खेडुतोनी माफक टाढतडको खमवां, अने उघाडे माथे अने उघाडे पगे रमवुं,—एनी ते तरफेणमां छे. आ बधुं बराबर छे; पण ते भोजन सुद्धां नियमित वखते आपवानी मना करे छे, अने ते एवा हेतुथी के बाळक भूखने जरा खमी शके तेवो थाय. ते एवा पातळा जोडानी भलामण करे छे के जेमां पाणी पेसे अने भराई रहे; अने ए प्रमाणे बाळक शरदी सहन करतां शीखे.

आ अने आवी बीजी सूचनाओ परथी स्पष्ट थाय छे के लॉक बाळको तरफ घणी कठोरताथी वर्ते छे;* अने विचित्रता ए छे के

* एटलुं याद राखवुं के लॉक इंग्लंड जेवा थंडा [illegible]

तेनुं पोतानुं शरीर बहु नाजुक अने निर्बळ हतुं, तथा घणी संभाळ अने सावचेतीथी ज व्यवस्थित रही शकतुं. तेनी सूचनानुं अक्षरशः अनुसरण करवामां आवे तो केवां दुःखदायक परिणाम थाय ए कही शकातुं नथी. एना करतां ॲडम्स सेविन्सेनुं कहेवुं वधारे योग्य लागे छेः "जो तमारो पुत्र मजबूत हशे, तो तेने कठण अनुभवथी लाभ छे; पण जो ते नाजुक हशे, तो कठण अनुभवथी मजबूत थवाने बदले ते मरी जशे." लॉक कहे छे के शरीरने गमे ते रीते टेवी शकाय; पण तेनी विरुद्ध आपणे महान् पीटरनुं उदाहरण आपी शकीए. एक वखत पीटरना मनमां एवुं आव्युं के खलासीओने खारुं पाणी पीवानी टेव होय तो घणुं सारुं. तेणे एकदम नवा खलासीओने ए प्रमाणे केळववाने हुकम आप्यो; अने थोडा वखत पछी बधा छोकराओ मृत्यु पाम्या. फरीथी एवो प्रयोग करवामां आव्यो नहीं.

६. नीतिनी केळवणी.— लॉकने सार्वत्रिक शिक्षणनी कल्पना नथी; ते गृहस्थोने माटे ज लखे छे, अने गृहस्थोनी शारीरिक केळवणीनुं विवेचन पूरुं करीने ते तेमनी मानसिक केळवणीनो विचार करे छे. शरूआतमां ते कहे छेः—"जेवी रीते शरीरनुं कौवत दुःख खमवानी शक्तिमां रह्युं छे, तेवी रीते मननुं पण समजवुं. अने बधा सद्गुणनुं मूळ आ सिद्धांतमां रह्युं छे के—माणसमां पोतानी इच्छाओने शमावीने बुद्धि बतावे ते प्रमाणे करवानी शक्ति होवी जोइए, जोके ए मार्ग पोतानी मरजीथी विरुद्ध होय तोपण."

* बाळकोनुं रक्षण करवुं अने बाळकोने कठण थवा देवा ए बन्ने मतने बधा जमानामां हिमायतीओ मळेला छे. सुधरेला लोकोने जे दरदो थाय छे, तेमांनां थोडांएकथी जंगली लोको मुक्त होय छे, एम जोता केटलाएकने एवुं लागे छे के जंगली लोकोनी कठोर रीतभात ग्रहण करवाथी तेमना पोतानामां पण ए दरदोनो नाश थशे. पण हवे ए सिद्ध थयुं छे के जंगली लोकोनी सरासरी जिंदगी सुधरेला लोकोनी सरासरी जिंदगी करतां टूंकी होय छे, अने एम पण मालुम पड्युं छे के केटलांएक दरदोथी मुक्त रहेवा छतां, जंगली लोको अमुक मरकीओमां सुधरेला लोकोना करतां झडपथी सपडाई जाय छे. टूंकामां, सुधरेलो माणस अने जंगली माणस बन्ने पोताने जे मुश्केलीओनो अनुभव थयो होय, तेमां ज कठण थाय छे. पण जो अनुभव बहारनी स्थितिओनो प्रतिरोध करवानी शक्तिथी सरखामणी करीए, तो सुधरेलो माणस चडियातो मालुम पडे छे. एटले, ए स्पष्ट छे के जंगली माणसनी केळवणी सांप्रत समयना माणसने माटे आदर्श तरीके लई शकाय नहीं.

मानसिक केळवणीमां मुख्यत्वे करीने तेने चार वस्तुओनी अपेक्षा छे: १, सद्‌गुण; २, डहापण; ३, विनय; ४, विद्या. मॉन्टेनना माफक विद्याने ते सर्वथी थोडुं अने सद्‌गुणने सर्वथी वधारे महत्त्व आपे छे; अने एम करवामां बुद्धिविकासथी हृदय अने इच्छाशक्तिनुं केटलुं वधुं पोषण थाय छे ए भूली जतो होय एम लागे छे.

तथापि नीतिने प्रथम पद आपवामां खोटुं नथी. प्रश्न ए छे, के नीतिनी केळवणी आपवामां कया सिद्धांतो अने कई पद्धतिओनुं अनुसरण करवुं? रूसोनी माफक नीतिनो उपयोगिताथी निर्णय करवो? कार्यमां प्रवृत्त थता पहेलां बाळके एम पूछवुं, के आनुं फळ शुं? नहीं; बुद्धिविषयक केळवणीमां लॉक उपयोगिता तरफ जुए छे; पण नीतिमां नहीं. त्यारे शुं भय उपर, मावाप अने शिक्षकना अधिकार उपर, अने शिक्षा उपर आधार राखवो? नहीं ज. लॉक विरोधी नियमनने नापसंद करे छे, अने शिक्षाने पण चाहतो नथी. त्यारे शुं स्नेह अने कोमल वृत्तिओनी मदद लेवी? लॉक भाग्ये ज

खरुं जोतां कठण करवानी पद्धति अने रक्षण करवानी पद्धति बन्नेनुं समर्थन करनारां जुदांजुदां कारणो छे. एक तरफथी एम कही शकाय के शरीरनी वृद्धि थती जती होय त्यां सुधी तेमां विक्षेप आणे एवी बाबतोथी बाळकनुं रक्षण करवामां ज लाभ छे; कारण के एक वखत अमुक दरद थाय तो ते पछीथी थवानो पण संभव रहे. बीजी तरफ ए पण सिद्ध छे के एक वखत जेनो अनुभव थयो होय ते जो अंगो अक्षीण रह्यां होय तो बीजी वखत ओछी मुश्केलीथी सही शकाय. अनुभव बतावे छे के बन्नेनुं सर्वथा अनुसरण करवामां नुकसान छे. कठण करवानी पद्धतिनो खरेखरो बचाव तो लॉक पाछळथी आपे छे ते ज छे— के तेथी ओचिंती मुश्केलीओ वेठी शकाय छे; तेथी जिंदगी सारी रीते गाळी शकाय छे, एम नहीं. सोक्रेटीस पोताना सादा खोराक अने सादी रीतभातनो एवो ज बचाव करे छे, के लडाइना कामने माटे कठण थवानी जरूर छे. ए पद्धतिमां नुकसान ए छे के एथी निर्बळ बाळकोनुं मृत्यु थाय छे, जोके जन्मथी जे निर्बळ होय ते मोटा थता जनसमाजने उपयोगी न थाय एवो कंइ नियम नथी. बीजी भूल ए थाय छे, के जेओ जीवता रहे छे तेमनी शक्तिनुं ए पद्धतिने कारण गणवामां आवे छे, जोके ए पद्धति वगर पण तेओ सशक्त रही शक्या होत. हाल रशियामां ए पद्धतिनुं अनुसरण थाय छे; बाळकोने टाढ तडकानो पूरेपूरो अनुभव करावबामां आवे छे. परिणाम ए थाय छे के ज्यारे एक तरफथी रशियन सिपाइओ घणा कठण अने सहनशील बने छे; त्यारे मृत्युनो दर रशियामां बीजी बधी प्रजाओना करतां घणो वधारे छे.

तेनो विचार करे छे. तेना पोतानामां मार्दव थोडुं ज छे; अने बाळकना मृदु भावो द्वारा केटलुं थई शके, तेनी तेने कल्पना नथी.

लॉक प्रथमथी ज मान अने अपमाननी लागणी उपर आधार राखे छे; अने ए रीते भूलमां पडे छे. मानना विचारथी प्रौढ पुरुषो योग्य वर्तन करी शके, पण बाळको बीजानां मात्र मान के अपमानथी योग्य रीते केळवाई शके एवी आशा राखवी व्यर्थ छे. जो माननी आशाथी बाळकनुं उत्तेजन थई शके तेम होय, तो लॉक कहे छे ते प्रमाणे तेने बधा सद्‌गुणो पर प्रीति करावी शकाय. पण सवाल ए ज छे, के एवुं आपणाथी बनी शके तेम छे के नहीं?

कॅन्टे बराबर कह्यु छे:—

"बाळको आगळ फरज संबंधवात करवी ए नकामी महेनत छे; तेओ फकत एटलुं ज समजे छे के अमुक रीते नहीं करवाथी तेमने शिक्षा थशे. तेटला माटे बाळकोमां लज्जानी वृत्ति उत्तेजित करवानो प्रयत्न यौवन प्राप्त थाय त्यां सुधी बंध राखवो. खरुं जोतां ज्यां सुधी तेओने मान शुं, गौरव शुं, ए मालुम पडशुं नथी, त्यां सुधी तेमनामां लज्जानुं उद्दीपन थवुं अशक्य छे."

लॉक बाळकोमां गौरवना विचारनी आशा राखे छे, अने तेओ बोलतां शीखे त्यारथी तेमनी बुद्धिने मददमां लई शकाय एवुं माने छे, तेमां एकसरखी ज भूल करे छे. बाळकोने सारी टेवो पाडवाने अने तेमने सद्‌गुणी करवाने प्रकृति अने कळा जेजे साधनो आपी शके, ते बधांनो उपयोग करवानी शिक्षकने जरूर छेः—बधा प्रकारनी मृदु वृत्तिओ, लाभालाभनी कल्पनाओ, अने बुद्धि, गौरव के फरज जेवी कल्पना तो धीमेधीमे प्रौढ वय थतां ज बाळकमां प्रस्फुटित थईशके छे. लॉकना नीतिशिक्षणमां ए मोटो दोष छे के तेने स्नेहनी निस्सीम शक्तिनी खरी कल्पना नथी. ते शिक्षानी धास्तीने छेक निर्मूळ करवा मथे छे, तेनी पण जरूर नथी. बाळकमां मनुष्यनी स्वतंत्रता अने महत्ता बीज रूपे रहेली छे, तेने मान आपवुं ए योग्य

छे; पण ए मान पूजाना रूपमां परिणत थवानी जरूर नथी. अने समर्थ इच्छाशक्ति उत्पन्न करवाने माटे बधा अंकुश अने भयनो त्याग करवानी जरूर छे, एवुं पण कंइ नक्की नथी.

७. सारी टेव अने सत्संगति.— शिक्षण संबंधी बे सत्योनो लॉक दरेक बाबतमां उपयोग करे छे; अने तेने फरीफरीने बताव्या करे छे.

१. बधी कळाओना शिक्षणनुं अने सद्वर्तननुं पण रहस्य ए छे के आपणे जे शीखववुं होय ते शिष्यमां परिचयने लीधे टेवनुं रूप पकडे एवी योजना करवी. बाळकनी प्रवृत्ति अने तेनो अभ्यास टेव तरफ वळे छे ए निरंतर लक्षमां राखवुं. "मने जे बाबत फरीफरीने कहेवानी जरूर लागे छे ते ए छे के बाळकनी गमे ते प्रवृत्ति होय, पछी ते महत्त्वनी होय के तुच्छ होय, तोपण एथी तेना मन पर शी असर थशे, एथी तेने केवी टेव पडवानुं वलण थशे, ते मोटो थशे त्यारे ए केवुं रूप पकडशे, अने तेने उत्तेजित करवामां आवे तो मोटपणमां तेनां शां परिणाम थशे, ए संबंधी विचार करवो."

२. सर्वथी मोटी असर संगतिनी छे. "संगति— एटलुं कह्या पछी मने लगभग एवुं थई जाय छे, के हुं कलम छोडी दउं; कारणके ज्यारे बधा उपदेशो अने नियमो करतां संगतिनुं प्रबळ वधारे छे, त्यारे हुं धारुं छुं के बीजी बाबतोनुं विवेचन करवुं, ए काळक्षेप छे."

१. नीतिविषयक अने बुद्धिविषयक ए बन्ने शिक्षणमां टेवनी बेहद असर संबंधी आपणी सदीना सर्वोत्कृष्ट शिक्षणशास्त्रीओ-पेस्टेलॉत्सी अने फ्रबले पण घणुं कह्युं छे. पेस्टेलॉत्सीए बीजानां दुःख दूर करवाने सारु गरीब बाळकोने पण संयमनो गुण शीखवेलो, तेनां आपणी पासे केटलांएक घणां असरकारक उदाहरणो छे.

२. लॉकने संगतिनी वारंवार चिंता थया करे छे. तरुण गृहस्थने निशाळे मोकलाय नहीं, कारणके तेनी केळवणीमां महेताजी आपी शके तेना करतां घणी वधारे देखरेखनी जरूर छे, अने ए पण कारण खरुं के त्यां तेने सहाध्यायीओनो "झेरी चेप" लागे. पण लॉकने

खबर छे के घेर उछरेला बाळकोने घणुंखरुं नोकरोनी संगतिमां रहेवुं पडे छे, अने नोकरोने ते निशाळियाओ करतां वधारे सारा मानतो नथी. फरीफरीने ते ए मुश्केली बतावे छे, अने जाणे ए खडक पर वहाणना ककडा थवानी तेने ऊंडीऊंडी धास्ती होय एम जणाय छे. लॉकने जेवो शिक्षक जोइए छीए तेवो तो एक सदीमां भाग्ये ज एक माणस पण पेदा थाय. ते बधी व्यावहारिक कळाओथी अभिज्ञ होवो जोइए; अने जे प्रमाणे नृत्यशिक्षक तरुणने केवी रीते नृत्य करवुं ए शीखवे छे, ते प्रमाणे संसारमां जइने तेणे केवी रीते वर्तवुं ए शीखवबुं जोइए. लॉक धारे छे के सद्‌गुण, डहापण, अने विनय, ए बाळकमां नाखी शकाय तेवी वस्तुओ छे. पण लॉक पछी पेस्टेलॉग्सी अने फ्रबल जेवा शिक्षकोए, अने लॉकनी पहेलां पण कोमेनीऊसे बतावेलुं, के सद्‌गुण अने डहापणनां बीज प्रकृतिथी ज बाळकमां मूकायेलां होय छे; अने तेने मात्र मातापिता अने शिक्षकोना स्निग्ध निरीक्षणनी अपेक्षा छे. जो आ मत आपणे स्वीकारीए तो लॉकनी घणी सूचनाओ अनृजु अने प्रपंच जेवी लागे छे.

८. शिक्षा करवानी पद्धतीनुं खंडन.— पण ज्यारे एक तरफ लॉकनां विधिवाक्यो अपूर्ण अने कंइ अंशे असत्य लागे छे, त्यारे बीजी तरफ तेनां निषेधवाक्योमां दोष कहाडवा जेवुं थोडुं ज छे. शिक्षा संबंधी अने विशेषे करीने शारीरिक शिक्षा संबंधी प्रकरणो बधा विचारोमां श्रेष्ठ गणाय छे. रॉलिन अने रूसोए तेमांथी वारंवार उतारो कर्यो छे. आपणे पण तेमांथी थोडाएक नमूना बतावीशुं:—

"बीजी तरफ जोतां, जो बाळकना मनने घणुं दबाववामां आवे, अने तेमनी वृत्तिने बहु मारी नाखवामां आवे, तो तेओ शक्तिहीन अने निरुत्साही थई जशे, अने पहेलांना करतां पण बगडशे. कारण के उन्मत्त जुवानियाओ, जेनामां तेज अने चपळता होय छे, तेओ कोइ वार सुधरे छे,अने समर्थ माणसो नीवडे छे; पण निराश,

भीरु, अने अशक्त मन उत्तेजित थई शकतुं नथी, अने एवा मनना माणसो जवल्ले ज कशुं करी शके छे. खरी खुबी बन्ने तरफनां जोखमोथी दूर रहेवामां छे; अने जे माणस बाळकना मनने स्वस्थ, चंचळ, अने स्वतंत्र राखी जाणे छे, अने तेनी साथे तेने गमती घणी वस्तुओथी तेने दूर राखीने अणगमती वस्तुओ तरफ दोरी शके छे, तथा ए प्रमाणे देखीती विरुद्ध बाबतोनुं समाधान करी शके छे, ते मारा धारवा प्रमाणे शिक्षणनुं खरुं रहस्य समज्यो छे." * * *

"जे प्रमाणे बाळकोने मारवाना प्रसंग जेम बने तेम ओछा करवानी हुं भलामण करुं छुं, ते प्रमाणे वारंवार ठपको देवो अने विशेष करीने क्रोधथी ठपको देवो, ए पण मने घणुं हानिकारक लागे छे. एथी मावापनी सत्ता अने बालकनी भक्ति ओछी थाय छे; कारण, हुं तमने निरंतर स्मरणमां राखवाने कहुं छुं के तेओ आवेश अने विवेकनो भेद वहेला समजे छे; अने जेवी रीते तेओ विवेकने मान आप्या वगर रही शकता नथी, तेवी रीते आवेशनो वहेलोमोडो धिक्कार कर्या वगर पण रही शकता नथी. अथवा जो कदाच ते वखते भीति लागे तो ते जलदीथी दूर थई जाय छे, अने स्वाभाविक वृत्तिथी तेओ एवां विवेकरहित ओडांने तिरस्कारतां शीखे छे. बाळकोनुं मावापोए दुर्गुणमां ज नियंत्रण करवुं घटे छे, तेथी अन्य प्रसंगोमां तो आंख देखाडवानी के माथुं धुणाववानी शिक्षा बस छे; अथवा जो कोइ वखत शब्दो वापरवा पडे, तो ते गंभीर, कृपायुक्त, अने आवेशरहित होवा जोइए. जो बाळको तरफ वपरायेला शब्दोमां तेमना दोषनी अयोग्यताने बदले तेमनी पोतानी अयोग्यतानुं ज निरूपण होय, तो तेओ तमे तेमना कार्यने नापसंद करो छो के तेमने पोताने, ए समजशे नहीं. आवेशना ठपकामां हमेशां कठोर अने खराब भाषा वपराय छे; अने तेनुं बीजुं नुकसान ए छे के, ज्यारे तेमना शिक्षको अने मावाप एवा शब्दो वापरे छे, त्यारे एवां आप्तप्रमाणोने लीधे तेओ पोते पण ते वापरे तेमां तेमने खोटुं लागतुं नथी." * * * *

नीचेनी सूचना पण शिक्षकोए निरंतर स्मरणमां राखवा लायक छे:—

"वळी आ विनय शिक्षके ज शीखववानी घणी जरूर छे; कारण, जोके विनयनी खामीओ तरत बीजा माणसोना ध्यानमां आवे छे, तोपण ए खामीओ संबंधी बनतां सुधी कोइने कहेवामां आवतुं नथी. बेशक दुनिया एटली द्वेषी छे के तेनी चर्चा तो अटकती नथी, पण ए चर्चा, ते सांभळीने जे माणस शीखामण लई शके ते न सांभळे, एवी रीते ज करवामां आवे छे. अने खरेखर ए बाबतनी चर्चा एवा प्रकारनी छे, के जे मित्रो होय, अने विनयना दोषो सुधारवाने इच्छता होय, तेओ पण जवल्ले ज पोताना स्नेहीने ए दोषो देखाडी शके. बीजी जातनी भूलो विनयपूर्वक बीजाने बतावी शकाय, अने बीजी बाबतोनी भूलो सुधारवामां सभ्यता के मित्रतानुं उल्लंघन थतुं नथी, पण विनय के सभ्यतने लीधे ज एक माणस बीजाने तेना विनयनी खामीओ बतावी शकतो नथी." * * *

९. बुद्धिविषयक शिक्षण.—आपणे उपर कह्युं छे ते प्रमाणे लॉक विद्याने सर्वथी छेल्ली अने ओछा महत्त्वनी बाबत गणे छे. ते लखे छे:—

"हुं विद्याने छेल्ली मूकुं छुं, अने तेने सर्वथी ओछा महत्त्वनी गणुं छुं, ए जाणीने तमे कदाच विस्मित थशो. पुस्तकोना परिचयवाळो माणस एम कहे एमां नवीनता छे; अने बधा माणसो केळवणी संबंधी वात करती वखत प्रायशः विद्यानो ज विचार करता होवाथी एमां वधारे विचित्रता लागे छे. ज्यारे हुं जोउं छुं के लॅटिन अने ग्रीकनी खातर केटलो बधो प्रयास लेवामां आवे छे, केटलां बधां वर्षो गाळवामां आवे छे, अने केटलो बधो कोलाहल करवामां आवे छे, त्यारे जाणे छोकरांनां मावापोने हजी पण महेताजीनी सोटीनी धास्ती रही गई होय, एवुं मने लाग्या वगर रहेतुं नथी. कारणके तेओ एक बे भाषाओने ज केळवणीनुं कर्तव्य समजे छे, अने सोटीने ज केळवणीनुं साधन गणे छे. * * * * वांचनलेखनने हुं उपयोगी गणुं छुं,

पण तेने मुख्य गणतो नथी. हुं धारुं छुं के जे माणस सद्‌गुणी अने डाह्या माणसने पंडितना करतां उच्चतर गणतो नथी, तेने तमे पण मूर्ख गणशो. मारी कहेवानी मतलब एवी नथी, के जेनुं मन सुस्थित होय तेना डहापण अने सद्‌गुणने विद्यार्थी कशी मदद मळती नथी; पण एटलुं कबूल करवुं जोइए के मन सुस्थित न होय तो विद्या माणसने वधारे बेवकूफ अने खराब थवामां मदद करे छे."

आ समजवाने माटे लॉक ज्ञान कोने कहे छे, ते जाणवानी जरूर छे. बधा साधारण शिक्षको माने छे के विद्यार्थी जे कोइ पाठ मुश्केलीथी बोली शके तेनुं तेने अपूर्ण ज्ञान छे; अने जे कंइ सहेलाइथी बोली जाय तेनुं पूर्ण ज्ञान छे. लॉक ज्ञाननी जे व्याख्या आपे छे तेथी ज्ञाननो प्रदेश घणो संकुचित थई जाय छे. तेना मत प्रमाणे "ज्ञान ए आंतर दृष्टिनुं प्रत्यक्ष छे;" अने ए मत ते फरीफरीने स्पष्ट करे छे.

"जेओ ज्ञाननी अपेक्षा राखे छे, तेओमां पण एवा घणा होय छे के जेओ निद्रा अने भोजननो त्याग करीने बधो वखत पुस्तको वांचवामां गाळे छे; अने जोके तेमनी मानसिक शक्तिओमां कशी खामी नथी होती, तोपण घणुं ज्ञान मेळवी शकता नथी. आम थाय छे ते एवा भूलभरेला विचारने लीधे, के वांचवाथी लखनारनुं ज्ञान वांचनारनी बुद्धिमां आवी जाय छे; अने तेम थाय पण खरुं: मात्र एटलुं के एकला वांचवाथी नहीं पण लखेलुं समजवाथी. * * *

"पोते प्रत्यक्ष कर्या वगर जे कोइ विचारो ग्रहण करे छे, ते लेखकनी आबरू पर आधार राखीने अमुक वात स्वीकारे छे, पण ते वातनुं तेने ज्ञान थतुं नथी. * * * ज्ञान ए प्रत्यक्ष छे; अने जो तेम होय, तो बीजानी आंखथी आपणने प्रत्यक्ष थई शके एम मानवुं भूलभरेलुं छे; पछी ते भले गमे तेवा शब्दो वापरीने कहेतो होय के ते जे वात कहे छे ते प्रत्यक्ष जोई शकाय तेवी छे. आपणे ज्यां सुधी आपणी पोतानी आंखथी ते जोइए नहीं, अने आपणी पोतानी बुद्धिथी ग्रहण करीए नहीं, त्यां सुधी गमे तेवा पंडित पर आपणे आधार राख्यो होय,

तोपण आपणे अंधारामां अने ज्ञानरहित छीए एम समजवुं." (बुद्धिना प्रणयन उपरना निबंध परथी.)

"ज्ञान मेळववामां आपणी बुद्धि उपर बहु आधार राखवो, अने धारवुं के आपणे बधी वस्तुओ जाणी शकीए, ए जेम खोटुं छे, तेम आपणाथी पोतानी मेळे कशुं जाणी न शकाय, एम मानवुं पण खोटुं छे. जे पोतानी बुद्धिनो दरेक बाबतमां अविश्वास राखे छे, अने सत्य शोधवामां पोतानी बुद्धिने छेक असमर्थ माने छे, ते बीजा पोताने उंचकी जाय तेटलानी खातर पोताना पग कापी नाखवा जेवुं करे छे. ए प्रमाणे बीजाना ज्ञान उपर आधार राखवाथी कशुं फळ नथी; कारणके जो बीजानी आंखो वडे आपणे देखी शकीए, तो ज बीजानी बुद्धि वडे आपणे समजी शकीए. जेटलुं आपणे पोते खरेखर जाणीए छीए, तेटलुं ज आपणे जाणीए छीए; तेटलुं ज सत्य आपणने मळ्युं छे. बीजाओनी पासे गमे तेटलुं होय ते तेमनुं छे, आपणुं नथी; ते आपणने समजता कर्या वगर आपी शकाय तेम नथी; ते खजानो बक्षीस के उछीनो आपी शकाय तेवो नथी. (अभ्यासना निबंधमांथी.)

आ सिद्धांतथी शिक्षण संबंधी जे नियम फलित थाय छे ते स्पष्ट छे. बाळकोमां बुद्धि प्रस्फुटित थयेली होती नथी, तेथी लॉक जेने खरुं ज्ञान कहे छे ते तेमने आपी शकाय तेम नथी. लॉकना मत प्रमाणे शिक्षक बाळकने मुख्यत्वे करीने बे रीते केळवी शके; (१) तेमना शारीरिक आरोग्य माटे तजवीज राखवाथी, अने (२) तेमने सारी टेवो पाडवाथी.

बाळकोने शीखवतां तेओ शुं जाणशे ए विचारने बदले तेओ शुं करशे अने केवा थशे एवो जेने निरंतर विचार रहे, ते खरेखरो फिलसुफ छे. लॉकना नीतिशिक्षण संबंधी विवेचनमां ते आवा विचारने केटलो आवश्यक गणे छे ते आपणे बताव्युं छे. तेने पूर्ण निश्चय छे के जे कंइ वस्तुथी मननुं स्वरूप बंधातुं नथी, अने तेमां फेरफार

थनो नथी, तेथी केळवणी मळती नथी. मुख्यत्वे करीने आ सत्य निरंतर ध्यानमां राखवामां ज लॉकनी उत्कृष्टता समायेली छे. तेना पुरोगामी मॉन्टेननी माफक तेनुं लक्ष्य वस्तु उपर एटले ज्ञान उपर नहीं, पण सर्वथा तेना अधिष्ठान उपर एटले मनुष्य उपर रहेलुं छे.

पण बीजी केटलीएक बाबतोमां तेना विचारो संतोषकारक नथी. ते शास्त्रीय दृष्टि प्राप्त करवाने अने आपणा सामान्य जनस्वभावनां सामान्य सत्यो सिद्ध करवाने थोडो ज प्रयत्न करे छे. ते मनुष्यनो नहीं, पण गृहस्थनो, अने मनना सामान्य नियमोनो नहीं, पण एकाद बाळकनां विशेष लक्षणोनो विचार करे छे. ते एवुं पण सूचवे छे के बाळकोना स्वभावोमां जे भेद होय छे, तेथी करीने शिक्षणना ग्रंथो छेक निरुपयोगी नहीं, तो घणा अपूर्ण थई जाय छे. ते कहे छे "विशेष करीने बाळकोनी भिन्नभिन्न प्रकृति अने वृत्ति ध्यानमां लइने तेमना दोषोना योग्य उपायो शोधवा होय, तो घणी बाबतोनो विचार करवो पडे छे. भेद एटलो बधो होय छे के ते पर एक मोटुं पुस्तक लखाय, अने तेमां पण भाग्ये ज पूरुं विवेचन थई शके. दरेक मनुष्यना वदनमां तेम ज मनमां अमुक विशेष होय छे, जेथी ते इतर मनुष्योथी व्यावृत्त थाय छे; अने एवां बे छोकरां पण भाग्ये ज नीकळे, के जेमने एक ज पद्धतिथी बराबर शीखवी शकाय. उपरांत मने लागे छे के राजपुत्र, अमीर, अने गृहस्थना पुत्रोने जूदीजूदी रीतभात शीखववानी जरूर छे. पण मारा मनमां शिक्षणना मुख्य उद्देश अने लक्ष्य संबंधी केटलाएक सामान्य विचारो ज होवाने लीधे, अने ते गृहस्थना पुत्रने उद्देशीने ज बांधेला होवाथी, में तरुण गृहस्थनी साधारण केळवणी संबंधी बाबतोनो ज विचार कर्यो छे; अने ते बाळक होवाथी तेने सफेत कागळ के मीणनी पेठे गमे तेवुं रूप आपी शकाय, एम मानी लीधुं छे."

आवा विचारोथी लॉकनी दृष्टि आधुनिक लेखकोना करतां संकुचित छे एम स्पष्ट मालुम पडे छे. ते आपणा सामान्य स्वभावनो थोडुं

ज महत्त्व आपे छे, अने दरेक बाळकनां विशेष लक्षणो अने सांसारिक जरूरो पर शिक्षण स्थापवाने इच्छे छे. शिक्षणनी जेने बराबर कल्पना हशे, ते कदापि बाळकने "सफेत कागळ अथवा मीण" साथे सरखावशे नहीं. कदाच एटलुं खरुं के प्राकृतिक शास्त्रना वधारे विस्तार वगर घटनाना प्रस्फोटननी कल्पना अशक्य हती. तेनो सर्वथी वधारे उपयोग करनार फ्रबलने ते उद्भिज्ज अने खनिजना शास्त्रीय अभ्यासथी प्राप्त थई हती. तेटला माटे, पेस्टलॉस्सोए सो वर्ष पछी कहेलुं, के "शिक्षणमां बाळकने शुं आपवुं तेनो ज विचार करवाने बदले तेओमां शुंशुं छे तेनो प्रथम विचार करवो जोइए,"— एवा शब्दो लॉक न कहे तेथी आपणे विस्मित थवानुं नथी. पण तेणे जो कोमेनीऊसनां पुस्तकोनो अभ्यास कर्यो होत, तो ते बाळकने "सफेत कागळ के मीण" नी साथे सरखाववानी भूलमां न पड्यो होत. कोमेनीऊसे कहेलुं, के "प्रकृतिथी ज आपणामां ज्ञान, सद्गुण, अने धार्मिकतानां बीज रहेलां होय छे. आ बीजोने प्रस्फुटित करवां ए ज शिक्षणनो उद्देश छे." लॉकना बधा विचारो करतां आवो विचार उच्चतर छे.

१०. **अभ्यासक्रम.**— हवे आपणे लॉकना अभ्यासक्रमने जरा जोई जइए. ते कहे छे के बाळक वांचतांलखतां शीखे के तरत तेने आलेखतां शीखववुं. ते चित्र अने तादृश बीजी कळाओनी खूबी समजतो नथी, अने तेथी तेमनी अवगणनाना बदला तरीके आलेखन के जे व्यवहारमां पण उपयोगी छे तेनी ते भलामण करे छे, अने तेने लगभग वांचनलेखननी पदवीए मूके छे. आ मूळतत्त्वो प्राप्त थाय के तरत बाळकने स्वभाषामां प्रवेश कराववो; प्रथम वांचन, पछी निबंधलेखन, संक्षिप्त कथालेखन, परिचित पत्रलेखन, ए प्रमाणे. त्यार पछी तरत एकाद सजीव भाषानो प्रारंभ कराववो; अने ते थया पछी ज बाळक लॅटिननो अभ्यास शरू करे.

लॉकनी एवी इच्छा छे के सारी रीते लॅटिन बोली शके एवो शिक्षक मळी आवे तो तेनी वातचितथी, अथवा तेम नहीं तो ग्रंथोना

वांचन द्वारा,—एटले मात्र परिचयथी लॅटिन भाषा शीखववी. व्याकरण जेम बने तेम थोडुं, म्होए करवाना पाठ बिलकुल नहीं, गद्य के पद्यमां लॅटिन लेखन जराए नहीं, फकत सहेलां लॅटिन पुस्तकोनुं वांचन,— आ लॉकनी सूचनाओ छे. ग्रीकनो तो लॉक छेक परिहार करे छे. जे भाषानां प्रसिद्ध पुस्तकोमां बधां युरोपीय साहित्य अने शास्त्रनुं मूळ छे, तेना अप्रतिम सौंदर्यनी ते ना पाडतो नथी, पण ते एनुं ज्ञान पंडितोने, साक्षरोने, अने अध्यापकोने सोंपे छे; सामान्य शिक्षणमां तेने व्यवहारनी ज अपेक्षा होवाथी ते ग्रीकने दूर राखे छे. ए दूर कर्या पछी ते भूगोळ, गणित, इतिहास, एकायन, अने कायदाओना अभ्यास संबंधी बोले छे, अने थोडीएक योग्य सूचनाओ आपे छे.

११. लॉक अने उपयोगितावादीओ—उपला अभ्यासक्रमथी कोइने सहज शंका थाय के लॉकने बुद्धिना संस्कारनी अपेक्षा नथी; अने ते मात्र व्यावहारिक उपयोगिता उपर ज लक्ष्य राखे छे. अने बीजा पण घणा विचारो वांचवाथी ए शंकानुं समर्थन थाय छे. उदाहरण तरीके—

"ए विस्मित थवा जेवी वात छे के बुद्धिमान माणसो पण एक वखत पडी गयेला रिवाजने आ प्रमाणे वळगी रहे छे. तेओ विचार करे तो तेमने मालुम पडवुं जोइए के बाळको ज्यारे मोटा थाय त्यारे तेमने उपयोगी थई पडे एवा विषयो ज तेमने शीखववा जोइए; अने जे विषयो तेओ फरीने जीवित पर्यंत विचारवाना नथी, तेमना वडे तेमनां मगज भरवामां कशुं साफल्य नथी. जो एमांथी तेमने कंइ याद रही जतुं होय, तो तेटलाथी पण नुकसान ज छे."

वळी, "कोइ पिता पोताना पुत्रने अमुक उद्योगमां नाखवानो होय, अने ते छतां तेने लॅटिन शीखवे, एना करतां वधारे हसवा लायक बीजुं शुं होई शके? तेने लॅटिननो कशो खप पडवानो नथी, अने घणुंकरीने ते बधुं भूली जशे. * * * * जे धंधामां ते पडवानो

छे, तेमां जेनो तेने उपयोग नथी एवी बाबतो शीखवानी तेने फरज पाडवामां आवे, अने सारा अक्षर, हिसाब, वगेरे जे बाबतो बधा उद्योगोमां आवश्यक छे, तेनी अवगणना थाय, ए वात एवी छे के जे आटला बधा दाखला नजर आगळ न होय तो मानी पण न शकाय."

कॅथॉलिक मतना प्रख्यात हिमायती अने मनोहर लेखक कॉर्डिनल न्यूमेने आवां अवतरणो आपीने लॉक उपर आक्षेप कर्यो छे. ते कहे छे, के "लॉकनी सूचनाओनी पद्धतिथी ते मनने संस्कार मात्र आपनारा बधा विषयोनी अवगणना करतो होय एवुं लक्षित थाय छे." अने तेटला माटे शिक्षणमां लॉक मात्र व्यवहारनिष्ठ हतो के केम, ए संबंधी थोडुं विवेचन करवुं उचित लागे छे.

अने प्रथम तो शब्दो जरा स्पष्ट करवानी जरूर छे. कोइ पण बाबत शीखवामां बे वात विचारवानी छे: (१) ए विषय शीखवाथी अथवा ए कळा मेळववाथी आपणने शो फायदो थशे, ते; अने (२) ए विषयना अभ्यास अथवा ए कळाना प्रसंगथी आपणा मन अथवा शरीर उपर शी असर थशे, ते.

आ बे वातो जूदीजूदी छे; जोके एवुं मत पकडी शकाय के तेनो जूदोजूदो विचार करवानी जरूर नथी. कुदरते प्राणीओना शरीरमां एवी योजना करी छे के पोताने माटे खोराक मेळववामां ज तेमने सर्वथी सारी कसरत मळी शके. अने ए उपरथी हर्बर्ट स्पेन्सर एवुं अनुमान करे छे के शक्तिसमर्थन माटे एक प्रकारनां साधनो अने उपयोगिता माटे बीजा प्रकारनां साधनो होय, ए "प्रकृतिना मितव्यय" थी विरुद्ध छे. बीजा शब्दोमां बोलीए तो हर्बर्ट स्पेन्सर एवुं माने छे के सर्वथी उपयोगी विषयो शीखवामां आपणने सर्वथी सारी केळवणी पण मळे छे.

उपयोगितावादीओनो शिक्षण संबंधी एवो विचार छे के आपणे उपयोगी बाबतो मात्र शीखववी; अने शीखनारना मन अथवा शरीर

उपर थती असरनी कांतो अवगणना करवी, अथवा स्पेन्सरनो "प्रकृतिना मितव्यय" नो नियम स्वीकारवो.

वळी, ज्यारे विषयो निर्णीत थाय, त्यारे उपयोगितावादी अमुक पद्धतिथी शक्तिओ उपर शी असर थशे, एवो विचार करवाने बदले कइ पद्धतिथी ज्ञान अथवा कळा सत्वर प्राप्त थाय तेनो विचार करे छे.

आ प्रमाणे शब्दार्थ थया पछी लॉक उपयोगितावादी हतो के केम ए आपणे जोइए.

जो "शिक्षण संबंधी विचारो" मां विद्याना प्रकरणमां तेणे जे कह्युं छे, ए उपर ज आपणे लक्ष राखीए, तो बेशक तेने उपयोगितावादी कहेवो पडशे. ते शिक्षणना दरेक विषयनी परीक्षा करे छे, अने ते गृहस्थने उपयोगी थशे के नहीं ए कसोटी उपरथी तेनो स्वीकार अथवा अनादर करे छे. अने जे पद्धतिओ ते सूचवे छे तेमां जाणे ज्ञाननी ज अपेक्षा होय ए प्रमाणे ते सर्वथी सहेलो रस्तो बतावे छे.

पण ए उपरथी तेने उपयोगितावादी मानी लेवामां बे अगत्यनी हकीकतो भूली जवाय छे.

१. विद्या तेना मनथी शिक्षणनो "छेल्लो अने ओछामां ओछा महत्त्वनो भाग" छे.

२. बुद्धिशिक्षण बाल्यावस्थाथी शरू थवानुं नथी, पण जे वये आपणे पोतानी मेळे शीखी शकीए त्यारथी ज शरू थवानुं छे. "ज्यारे कोइ माणस अमुक शास्त्रमां प्रवेश करे, त्यारे पछी तेना पोताना उपर आधार राखवानो, तथा तेनी पोतानी बुद्धि अने शक्तिओने स्वतंत्रता आपवानो समय छे, कारणके ए ज रीते नैपुण्य मेळवी शकाय छे." * * * * "तेटला माटे शिक्षणनो उद्देश तरुणने कोइ पण शास्त्रमां पूर्ण प्रावीण्य आपवानो नथी, पण तेना मनने एवी रीते विकसाववानो अने योग्य करवानो छे, के जेथी ते इच्छा करे त्यारे गमे ते शास्त्रमां उतरी शके." "बुद्धिना प्रणयन"मां ते जे अभ्या-

सनी भलामण करे छे, तेनो उद्देश "मननो खजानो वधारवानो नथी पण मननी शक्ति अने प्रवृत्ति वधारवानो छे."

आ उपरथी स्पष्ट थशे के लॉकनुं खरुं लक्ष्य ज्ञान उपर नहीं पण संस्कार उपर ज रह्युं छे. आपणे उपर पण बतावेलुं छे के बाल्यावस्थामां ज्ञान आपी शकाय एवुं लॉक मानतो नथी; ए वयमां तो बाळकने उद्योग वगेरे सारी टेवो पडे एटली ज तेनी अपेक्षा छे. खरुं जोतां "शिक्षण संबंधी विचारो" मां ते बुद्धिनी केळवणीने अडकतो ज नथी; एनो ते "बुद्धिना प्रणयन" मां ज विचार करे छे. जरा ऊंडा उतरीने परीक्षा करवाथी अने बन्ने पुस्तको ध्यानमां राखवाथी लॉकना विचारोना घणा देखीता दोषोनुं समाधान थई शके छे, अने तेनो खरो उद्देश स्पष्ट थाय छे. आपणे ए बीजा पुस्तकमांथी थोडांएक अवतरणो आपीशुं.

१२. **घणां मनुष्यो अने शास्त्रोना परिचयनी जरूर.**— लॉक संबंधी बोलतां लॉर्ड किंग लखे छे, के "तेने बधी जातनां माणसो साथे वात करतां रस पडतो, अने बधानी वातचितमांथी ते कंइ फायदो मेळववानो यत्न करतो., अने आ तेनी सारी केळवणीनुं ज परिणाम हतुं एम मानवानुं नथी, कारणके तेनुं एवुं एक मत हतुं, के कोइ पण माणस पासेथी कंइ उपयोगी वात न शीखी शकाय-एम नथी." अने जे प्रमाणे ते पोते करतो ते प्रमाणे ते सर्वने करवानी भलामण करे छे.

"आपणे बधा अदूर दृष्टिना माणसो छीए, अने घणी वार विषयनी एक ज बाजु जोई शकीए छीए; आपणी कल्पना तेना संबंधनी बधी वस्तुओने ग्रहण करी शकती नथी. आ दोषमांथी मारा धारवा प्रमाणे कोइ पण माणस मुक्त नथी. आपणे थोडुं ज देखीए छीए, अने थोडुं ज जाणीए छीए, अने आपणा अधूरा विचारोने लीधे आपणां अनुमानो पण अधूरां थाय तेमां कशी नवाइ नथी. आथी करीने, पोतानी बुद्धिनुं जेने सर्वथी वधारे गुमान होय तेवा माणसने

पण शीखामण मळी शके, के बीजाओनी साथे, बलके शक्ति, चपळता, अने गांभीर्यमां पोतानाथी उतरता होय तेवानी साथे पण वात करवाथी लाभ छे. कारणके ज्यारे कोइ पण माणस बधुं तो जोई शकतो ज नथी, अने साधारण रीते आपणे बधा आपणी जूदी जूदी स्थिति प्रमाणे एक ज वस्तुने जूदीजूदी रीते जोइए छीए, त्यारे जे विचारो पोताना मनमां आव्या न होय; अने जे पोताना मनमां आवे तो उपयुक्त थाय, तेवा विचारो बीजाओने आवे छे के केम ए तपासवुं अयोग्य नथी, ए तपासवामां कोइ नीचुं थतुं नथी." * * * *

"केटलाएक माणसो खरी रीते विचार करनारा अने सत्यने चाहनारा होवा छतां घणां सत्यो शोधी शकता नथी. तेमना मनमां सत्य अने असत्यनुं मिश्रण थयेलुं होय छे; तेमना निर्णयमां शैथिल्य अने दोष देखाई आवे छे; अने तेओ मत बांधवामां घणी वार भूल करे छे. कारण एटलुं ज के तेओ एक ज प्रकारनां माणसो साथे वात करे छे, एक ज पद्धतिनां पुस्तको वांचे छे, अने एक ज जातना सिवाय बीजा विचारो सांभळता नथी. * * * * तेओ एकाद नानी खाडीमां ओळखीता आडतियाओ साथे ठीक व्यापार चलावे छे; * * * * अने जे खूणामां तेओ संतोषथी पडी रहे छे तेना मालनी जो के तेओ ठीक व्यवस्था करे छे, तोपण ज्ञानना महासागरमां उतरवानी हिंमत धरता नथी; अने बीजा भागोमां कुदरते जे खजानाओ भरी राख्या छे ते जोवा जता नथी. तेमनी पोतानी नानी जग्याओना खजानानी ज तेओ निरंतर प्रशंसा कर्या करे छे, अने ए जग्यामां ज सृष्टिनी सकळ इष्ट वस्तुओ भरेली छे एम मानी बेसे छे; पण वस्तुतः ए बीजा खजानाओ ओछा किंमती के उपयोगी होता नथी."

१३. **लॉक अने रूसो.**— रूसो जेने "शुद्ध लॉक" करीने कहे छे, तेनी छाया एमेलमां घणे स्थळे जणाई आवे छे. ज्यारे आपणे **रूसोना** विचित्र तरंगो जोइशुं, त्यारे आपणने तेना गुरुनां व्यावहारिक गुणो अने विवेक कदाच वधारे प्रशंसापात्र लागशे. लॉकने शोभानी

दरकार नथी; ते पोताने जे विचार खरा लागे छे ते मात्र सरलताथी प्रदर्शित करे छे, अने पोते पोताने समजे तथा बीजा पण पोतानो आशय समजे ते सिवाय तेने बीजी कशी अपेक्षा नथी. रूसोनी कल्पना सदैव भ्रमणमां रहे छे, ते कदापि आवेशथी मुक्त थती नथी, अने परम उन्नत सत्योनी साथे ते घणी वार उतावळथी बांधेलां मतो अने अयोग्य खंडनो मेळवी दे छे. एथी ऊलटुं, लॉकनी विचारश्रेणी निरंतर सौम्य, तेनी शैली निरंतर सरल अने आवेश-रहित, अने ते पोते निरंतर स्वस्थ मालुम पडे छे. तेनां पुस्तकोमां दोषो नथी तेम नथी, पण गुण घणा छे; अने शिक्षणनो एक समर्थ इतिहासक कहे छे, के "प्रजाओमां जेवी इंग्लंडनी गणना अने पदवी छे तेवी शिक्षकोमां लॉकनी छे," ए आपणने वास्तविक लागे छे.

१८. व्यवच्छेदक संक्षेप.—१. लॉकनो अभ्यास करवाथी मालुम पडे छे के असुक समाजमां अमुक समये फिलसुफी, राजनीति, धर्म, शास्त्र, वगेरे संबंधी जे विचारो प्रचलित होय, तेने अनुरूप ज शिक्षणना उद्देशो अने तेनी पद्धतिओ निर्णीत थाय छे; अने एटलुं स्पष्ट जणाय छे के पर्यंतस्थ विचारो धारण करवानुं पण मनुष्यमननुं एक वलण छे.

२. मनुष्यविचारनी आंतर प्रवृत्ति मुख्यत्वे करीने सोक्रेटीसना तत्त्वदर्शनमां अने बाह्य प्रवृत्ति मुख्यत्वे करीने बेकनना तत्त्वदर्शनमां स्फुटित थयेली छे; अने ए मूळद्वयमांथी तात्त्विक अने वास्तविक ए प्रमाणे शिक्षकोनी बे शाळाओ प्रसृत थयेली छे. पहेली शाळाना शिक्षको केळवणीने अने बीजाना ज्ञानने प्राधान्य आपे छे. सत्तरमी सदीमां मालब्रॉन्श अने लॉक ए अनुक्रमे सोक्रेटीस अने बेकनना अनुगामीओ छे; अने बन्नेमां थोडेघणे अंशे तेमना पुरोगामीओना दोषो जोई शकाय छे.

३. प्राचीन भाषाओना अभ्यासनुं खंडन, अभ्यासने क्रीडा जेवो बनाववानो प्रयत्न, कोमळ नियमननो उपयोग, अने उपयोगी व्यावहारिक विषयोनुं महत्त्व, ए बधांमां रेनेसान्सना आघातनो प्रत्याघात थतो समजी शकाय छे.

प्रकरण १०.

रूसो.

१. उच्चारण अने आचरण.*— शिक्षणना इतिहासमां जे महापुरुषोनी आपणे पिछान करीए छीए, तेमांना केटलाएक श्रेष्ठ वस्तुओ कही गया छे, अने केटलाएक करी गयेला छे. घणाखरा आचरणमां प्रवृत्त थयेला शिक्षकोए पोतपोताना समयमां प्रवर्तता विचारो उपरांत नवीन विचारो उच्चारवानो श्रम लीधेलो नथी; अने घणाखरा उच्चारणमां प्रवृत्त थयेला साक्षरोए पोताना विचारो प्रमाणे आचरवानो श्रम लीधेलो नथी. एवो प्रश्न थई शके के कही जवुं अने करी जवुं ए बन्नेमां श्रेष्ठता प्राप्त करवानुं एक ज माणसथी केम न बनी शके? अने तेनो एक उत्तर आपी शकाय. बीजा विषयोनी माफक शिक्षणमां पण उत्कृष्ट विचारने अनुरूप आचारनी योजना करतां विलंब लागे छे. मोटा विचारोनी गति घणे अंशे महानदोनी गतिने मळती आवे छे. मूळनी नजीकमां ज्यारे तेओ परम सुंदर अने आ-

---

* उच्चारण अने आचरण, विचार अने आचार, कल्पना अने क्रिया, एनो भेद देखाय छे तेना करतां वधारे सूक्ष्म छे. आपणे बधा साधारण मनुष्यो सत्यो जोइए छीए, पण पूर्ण अंशे नहीं; विचारो करीए छीए, पण स्पष्टताथी नहीं. थोडाएक असाधारण मनुष्यो अमुक सत्योने पूर्ण अंशे जोई शके छे, अने अमुक विषयोमां स्पष्टताथी विचार करी शके छे. तेओमांना जेमनामां वाणीवैदग्ध्य होय छे, तेओ मॉन्टेन अने रूसोनी माफक विचार अने वाणी बन्नेने अमर करी शके छे. जेमनामां वाणीवैदग्ध्य नथी होतुं तेओ पुस्तको द्वारा पोताना विचारोने अमर करी शकता नथी, पण कार्यो द्वारा करे छे. कोमेनीअस, पेस्टेलॉझ्झी अने फ्रबल ए आ प्रकारना द्रष्टाओ छे; अने तेमनी जेझूइटो जेवा शिक्षकोनी साथे गणना करवानी नथी. उदाहरण तरीके, फ्रबलनी बालवाटिका (किन्डरगार्टन) ए वस्तुगत कार्य नहीं पण वस्तुगत विचार छे: तेने अनुरूप कार्यो तो हजी हवे थवानां छे. बालवाटिका ए क्रिया नहीं पण योजना छे, ए जे लोको तेनो उपयोग करे छे तेमांना घणाखरानी निष्फळताथी सिद्ध थाय छे. फ्रबलनी योजना बालकोने माटे क्रीडारामनी नथी, के मुख्यत्वे करीने क्रीडामां ज्ञान आपवानी (= "शिशुशिक्षण"नी) पण नथी: तेना मत प्रमाणे बालको बालवृक्षो जेवां छे, अने बालोद्यानपालकनुं काम तेमनी शक्तिओनुं संवर्द्धन करवानुं छे. विचार जे प्रमाणे शब्दगत होय छे, ते प्रमाणे वस्तुगत पण होय छे; विचार ए क्रिया नथी, ते क्रियामां एकदम प्रयुज्य थई शके एम पण नथी.

कर्षक देखाय छे, त्यारे तेओ उपयोगी थई शकता नथी. जे गिरिवरोमां तेओ उत्पन्न थाय छे तेनो तेओ त्याग करे, अने धोधनुं वहन छोडीने सामान्य माणसोना आवासनी नजीकनां सपाट मेदानोमां वहेता थाय, त्यारे पहेलां तेमनो नित्यना व्यवहारमां उपयोग थई शके नहीं. मोटा विचारो होकायंत्रना जेवा छे; तेओ पहोंचवाना स्थळनी दिशा बतावे छे, पण मार्गनी मुश्केलीओ बतावता नथी. रूसोनी श्रेष्ठता तेना विचारोनी छे; तेना श्रेष्ठ विचारोने अनुरूप आचार थतां तो कोण जाणे केटलां शतको वीती जशे.

२. अढारमी सदीनी संहारक प्रवृत्ति.— अढारमी सदीनुं मुख्य लक्षण मानसिक प्रवृत्तिनुं हतुं, अने ए प्रवृत्तिनुं मुख्य कर्तव्य संहार करवानुं हतुं. मध्यकाळना घणा विचारोथी यूरप आगळ चाल्युं हतुं; अने ए काळे वारसामां आपेली समाजव्यवस्था एटली जीर्ण थई गई हती, के तेना पर बराबर सामर्थ्य अजमाववामां आवे तो ते तरत नष्ट थाय. प्रतिरोध करती अने भार थई पडती घणी वस्तुओनो उच्छेद करवानो हतो; अने तेटला माटे प्रबळ उच्छेदक शक्तिनी जरूर हती. सदीना वेचला भागमां प्रसिद्ध थयेलां पुस्तकोमां ए शक्ति देखाती हती; अने तेमां एक लेखक एवो हतो, के जे बीजा वधा करतां वधारे असर करी शकतो हतो, अने बीजा वधाथी जूदो पडतो हतो. ते कशी कुटुंबग्रंथि वगरनो, सामाजिक स्थिति वगरनो, लगभग केळवणी वगरनो, अने आचरणमां लगभग नीति वगरनो हतो, एम साधारण रीते कही शकाय; जोके तेनुं चरित्र एवुं विलक्षण छे के तेने माटे एकाद वाक्यमां अभिप्राय आपी शकाय नहीं. रूसोनां पुस्तको अने तेनां परिणामो दुनियाना इतिहासमांनी थोडीएक परम चमत्कारिक वस्तुओ छे; अने विशेष करीने शिक्षणमां तो मॉन्टेन, कोमेनीअस, के लॉके पण तेना करतां वधारे श्रेयस्कर भावना उत्पन्न करेली नहीं एम इतिहासकने मानवुं पडे छे.

३. **कुदरती स्थिति.—रूसो** जे लेखथी प्रथम प्रख्यात थयो, तेमां तेनो एम बतावबानो प्रयत्न छे के शास्त्रो, कळाओ, अने सुधाराना विस्तारने लीधे प्रथमथी ज नुकसान थतुं आव्युं छे; अने मनुष्ये सुखी थवुं होय तो तेणे सर्व कळाओ अने सुधारानो त्याग करीने फरी "कुदरती स्थिति" प्राप्त करवी जोइए. मनुष्य पोतानी शोधोने अनुसरवाथी दुःखी थयो छे, माटे जो ए बधी शोधो लई लेवामां आवे तो फरीने सुखी थाय. दलील कंइक आवी जातनी लागे छेः मनुष्य प्रथम सुखी हतो. मनुष्य हाल दुःखी छे: जेजे करवामां आव्युं छे ते तोडी नाखशो तो मनुष्य फरीने सुखी थशे.

मनुष्योनी शोधो पहेलां आ प्रकारनी एक कुदरती स्थिति हती, ए सिद्धांत **रूसो** बेधडक शिक्षणने लागु पाडे छे, अने ते परथी नीचे प्रमाणे नियम कहाडे छेः "जे प्रमाणे करवामां आवतुं होय तेथी ऊलटुं करो, एटले तमे वाजवी कारी शकशो." तेनी सलाह सुधारानी नहीं पण उच्छेदनी हती. तेणे सामान्य निशाळनुं शिक्षण लइने तेनो परिहास करेलो, अने खरेखर तेणे तेनी बेवकूफी साबित करेली. जे सिद्धांत वडे तेणे आखा यूरपना मन उपर एटली बधी असर करेली, ते कुदरती स्थितिनो अपूर्व सिद्धांत जाणवाने कोइने पण कुतूहल थाय; कोइने पण शास्त्रो अने कळाओ हानिकारक छे ए विचार विलक्षण लागे; अने तेटला माटे आपणे तेनो संक्षेप आपीशुं.

"कळाओए आपणी ढबछबने रूप आप्युं, अने आवेशने माटे परम सूक्ष्म भाषा बोलतां शीखव्युं, त्यार पहेलां माणसो जंगली होवा छतां स्वाभाविक हता; अने रीतभातना दोषथी वर्तन दुष्ट हशे एम तरत जणाई आवतुं. हाल आपणी रीतभातमां एवी नीच अने भ्रांतिजनक एकता आवी गई छे, के बधां हृदय सरखी जातनां लागे छे. एथी करीने आपणे केवा प्रकारना माणसनी साथे काम पाडीए छीए ते समजातुं नथी; एथी करीने वहेम, धास्ती, गुप्ति, छळ, वगेरे दुष्ट वृत्तिओ वधी पडी छे, अने सभ्यताना निगूढ लेपनी नीचे नास्तिकता,

अभिमान, निंदा, वगेरे छुपावी शकाय छे. आ बधां भयंकर परिणामोनुं अमुक कारण होवुं जोइए. इतिहास बतावे छे के ए कारण शास्त्र अने कळाओना विस्तारमां रह्युं छे. इजिप्त के जे एक वार उत्कृष्ट हतुं, ते फिलसुफी अने कळाओने जन्म आपनारुं थयुं, के तरत तेना पर केम्बीसिस, ग्रीको, रोमनो, आरबो, अने छेवटे तुर्कोओए विजय मेळव्यो. ग्रीसे बे वार एशिया जीतेलोः एक वार ट्रॉयना घेरामां अने बीजी वार तेना मुलकमां; पण ए ज ग्रीसमां कळाओनी उन्नति थई, के जोइ ल्यो नीतिनी अधोगति, अने मेकीडोननी धुरा. रोम अने चीननी पण ए ज प्रमाणे दशा थयेली देखाय छे. * * * * * * ईश्वरना मानीता लोको शास्त्रना चाहनारा न हता; अने ज्यारे नवो धर्म दाखल थयेलो, त्यारे क्राइस्टे तेना प्रचारनुं काम पंडितोने नहीं पण सरळ अने गरीब लोकोने— मच्छीमारोने अने मजूरोने सोंपेलुं.

"आ प्रमाणे परमकृपाळु परमेश्वरे आपणने जे सुखकारक अज्ञानमां मूकेला तेमांथी बहार नीकळवानो प्रयत्न करतां आपणने सोसवुं पड्युं छे. * * * कुदरत अमुक बाबतो आपणाथी गुप्त राखे छे, ते मात्र एटला ज माटे के अमुक दुःखोथी आपणे दूर रही शकीए.

"शुं त्यारे प्रमाणिकता ए अज्ञाननी ज उत्पत्ति छे, अने शुं शास्त्र अने नीति एक बीजाथी खरेखर विरुद्ध छे? आवो प्रश्न करवो मिथ्या छे; कारणके जो तमे शास्त्रो संबंधी ऊंडा उतरीने विचार करशो, तो तेओ पण ऐतिहासिक अनुमाननुं समर्थन करे छे एवुं समजाशे. उदाहरण तरीके, खगोळशास्त्र वहेममांथी उत्पन्न थयेलुं छे; भूमिति लाभनी इच्छामांथी; पदार्थविज्ञान निष्फळ जिज्ञासामांथी; बधां शास्त्रो अने नीतिशास्त्र सुद्धां अभिमानमांथी. आपणे शुं निरंतर शब्दोना दास रहीशुं, अने शास्त्र, फिलसुफी, वगेरेनां ए बधां भव्य नामो योग्य अने फलप्रद वस्तुओनां छे एम मानीशुं? कदापि नहीं.

"सत्यने शोधवा जतां मार्गमां आपणे केटली बधी भूलो करीए छीए, अने सत्य उपयोगी छे तेना करतां ए भूलो केटली वधारे हानि-कारक छे? अने ज्यारे सत्य मळ्युं एम आपणने लागे, त्यारे ते सत्य ज छे एनुं प्रमाण शुं? अने आखरे ज्यारे ते मळे, त्यारे कोण एम निश्चयथी कही शकशे, के "हुं तो तेनो सारो उपयोग करीश?" जो देवो शास्त्रनुं संवर्द्धन करता होय, तो श्रेय ज उत्पन्न थवुं जोइए; अने **सोक्रेटीस** जेवा महापुरुषो जेओ बीजाना अग्रेसर थवाने जन्मे छे तेमने माटे पण एम ज कही शकाय. पण साधारण माणसो कंइ देवो जेवा के **सोक्रेटीस** जेवा होता नथी.

* * * * *

"अने ए सिद्ध छे के कळाओनो विस्तार एशआरामनुं उत्तेजन करे छे, अने आपणो पोतानो अनुभव तथा इतिहास बतावे छे ते प्रमाणे जे गुणोथी देशनी स्वतंत्रता जाळवी शकाय छे ते लडायक गुणो एशआरामथी नाश पामे छे, एटलुं ज नहीं पण जे गुणोने लीधे ज देशनी स्वतंत्रता जाळववा योग्य थाय छे ते सुद्धां एथी नाबूद थाय छे. तमारा बाळको मोटा खर्चवाळी पाठशाळाओमां जइने बधुं शीखे छे, मात्र तेमनी फरजो सिवाय. दुनियामां कोइ स्थळे नहीं वपराती भाषाओ बोली शकवा छतां तेओ स्वभाषामां अज्ञान रहे छे; तेओ पोते पण न समजी शके तेवी कविताओ तेओ रची शके छे; अने असत्य तथा सत्यनो भेद जाणवानी शक्ति नहीं होवा छतां तेओ ए भेद बीजाओ न जाणी शके एवी रीते हेत्वाभास वापरी शके छे; औदार्य, न्याय, मिताचार, धैर्य, दया, तेनुं एमने कशुं ज्ञान नथी; अने तेओ ईश्वरनुं नाम सांभळे त्यारे मानपूर्वक भीति लागवाने बदले तेमने त्रास लागे छे.

"बुद्धिनुं मान वधवाथी अने सद्गुणनुं उतरवाथी जे हानिकारक असमानता दाखल थाय छे तेनां ज आ बधां दुष्परिणाम छे. माणसो कोइ पण पुरुष संबंधी ते प्रमाणिक छे के केम एम पूछता नथी, पण

ते हुशियार छे के नहीं एम पूछे छे; अने पुस्तक संबंधी ते सारुं छे के केम ए पूछवाने बदले ते सारी रीते लखायेलुं छे के नहीं एम पूछे छे. अने जे फिलसुफो तथा डहापणने आपणे चिरस्थायी कीर्त्तिनुं पारितोषिक आपीए छीए तेमां आखरे दम केटलो छे? ए बधा डाह्या माणसोनी वात सांभळतां तमने एम नथी लागतुं के ए बधा मात्र जल्पको अने उच्च स्वरे पोकारनारा छे, के 'मारी पासे आवो; हुं ज तमने कदापि छेतरीश नहीं, अने हमेशां खरा मापथी आपीश?' एक कहे छे के पदार्थ छे ज नहीं अने बधो मात्र आभास छे; बीजो कहे छे के पदार्थ सिवाय बीजुं कंइ छे ज नहीं अने जगत सिवाय कोइ ईश्वर नथी: एक कहे छे के सारुं अने खराब, नीति अने अनीति ए बधो भ्रम छे; बीजो कहे छे के माणसो मात्र वरु जेवां छे, अने तेओ एक बीजानुं निश्चिंत हृदये भक्षण करी शके. आवा विलक्षण पुरुषोने जीवित पर्यंत मान मळे छे; अने मृत्यु पछी तेमने अमर करवामां आवे छे, अने हाल वळी आपणे एवां उन्मत्त कथनो चिरस्थायी करवानी कळा शोधी कहाडी छे; अने मुद्रणनी ए पण बलिहारी छे के तेना वडे हॉब्स अने स्पाइनोझाना विचारो यावच्चंद्रदिवाकरौ कायम रहेशे. बेशक, ज्यारे राजाओने खबर पडशे के मुद्रणथी केटली बधी हानि थई छे, त्यारे तेओए ए कळाने जेटला प्रयासथी दाखल करेली तेटला ज प्रयासथी तेओ तेने यूरपमांथी देशनिकाल करशे.

* * * * *

"टूंकामां, अज्ञान बे प्रकारनुं छे: एक पाशवी, अने क्रूर छे, ते दुष्ट हृदयमांथी जन्म पामे छे, दुर्गुणोने वधारे छे, बुद्धिने भ्रष्ट करे छे, अने आत्माने मलिनता आपे छे; बीजुं अज्ञान आपणी शक्तिनी सीमामां ज जिज्ञासाने राखवामां समायेलुं छे; ए अज्ञान नम्र छे अने सद्गुणना स्नेहमांथी उत्पन्न थाय छे; ते जे वस्तु मनुष्य हृदयने पूर्ण न करी शके अथवा तेने सुधारी न शके तेना तरफ ज उदासीन रहे छे. ए अज्ञान मनोहर अने किंमती छे, अने निर्मळ तथा स्वस्थ मगजो

खजानो छे, एवुं मन पोतानी निर्मळता वडे ज सुख मानी शके छे; तेने बीजा सांस्कारिक कहे तेथी थता सुखनी अपेक्षा नथी." (जॉन मोरली कृत रूसो उपरथी.)

आ विचित्र विचारोमां जे असत्य छे ते हाल कोइने बताववुं पडे तेम नथी; तेमां जे सत्य छे तेनुं वारंवार विस्मरण थवानो संभव छे. प्रजाओनी उन्नति बुद्धि उपर नहीं पण नीति उपर आधार राखे छे, ए सत्य राजमंत्रीओए निरंतर ध्यानमां राखवा लायक छे; अने अमुक व्यक्तिनी उन्नति तेनी बुद्धिना करतां नीतिना उपर वधारे आधार राखे छे ए शिक्षके पण भूली जवानुं नथी.

रूसोनी बीजी खुबी ए छे के तेनामां संपूर्ण बुद्धिमोक्ष छे. प्रचलित विचारोथी ते सर्वथा छूटो रही शके छे, तेना पोताना विचारो खरा होय के खोटा, पण ते कोइनो ए अनुवाद मात्र करतो नथी. ते आपणने बहु सत्य आपी शकतो नथी, पण बहु सत्य आपणे मेळवी शकीए एवी स्थिति आपी शके छे. तेनो असाधारण उत्साह अने आवेश वाचकमां पण प्रवेश करे छे, अने तेनो पण बुद्धिमोक्ष थाय छे. थोडाएक लेखको एवा छे के जेमने आपणे तेमनी पासेथी मळेला विचारोनी खातर नहीं पण तेमना संसर्गथी मळेली वृत्तिनी खातर वधारे चाहीए छीए. ॲरिस्टोटल प्लेटोना करतां वधारे सत्यो शीखवे छे, पण खरी सत्यप्रीति उत्पन्न करवामां प्लेटो ॲरिस्टोटलथी चडी जाय छे. रूसो पण प्लेटोना वर्गमां छे.

४. एमेलना सिद्धांतो.—आखा पुस्तकमां केटलाएक सामान्य सिद्धांतोनुं निरूपण होवाने लीधे तेमां अमुक योजना अने व्यवस्था मालुम पडे छे.

प्रथम तो ए के बाळक प्रकृतिथी छेक निर्दोष अने साधु छे. एमेलना प्रारंभमां ज नीचेनो निर्देश आवे छेः—

"ईश्वरना हाथमांथी आवतां वधी वस्तुओ सारी होय छेः माणसना हाथमां वधी वस्तुओ बगडे छे". अने बीजे स्थळे, "आपणे आटली वात

तो सिद्ध ज थयेली मानवी के प्रकृतिनी प्रथम प्रवृत्ति हमेशां श्रेयस्कर होय छे. मनुष्यहृदयमां जन्मथी कशो दोष छे ज नहीं."

बेशक, जे लोको बाळकने पापी अने जन्म पहेलां ज दुष्ट थई गयेलो गणे छे, तेमनुं खंडन करवामां रूसो योग्य करे छे; पण ज्यारे ते कहे छे के जनस्वभावमां पापनुं बीज पण नथी, त्यारे ते भूल खाय छे. ते कहे छे के जनसमाज दुष्ट अने पापी छे, अने समाजमांथी ज बधुं पाप उद्भवे छे; ए हानिकारक असरमांथी बाळकना आत्माने बचाववानो छे. पण एवो प्रश्न करी शकाय के समाज शी रीते दुष्ट अने पापी थयो? समाज ए मात्र व्यक्तिओनो समूह छे, अने जो व्यक्तिओ निर्दोष होय तो समूह शी रीते दुष्ट अने पापी थई शके? ए तो वदतोव्याघात थाय. पण आपणे रूसोना विरोधो जवा दईशुं; मुख्य लक्षमां राखवानी वात ए छे के ते एमेल माटे जे शिक्षणनी योजना करे छे तेनां मुख्य लक्षणो बाळकनी साधुताना विचारमांथी ज उद्भवे छे, ए शिक्षण स्वाभाविक अने अक्रिय थवानुं छे.

एक प्रसिद्ध टीकाकार कहे छे: "एमेल प्रकृतिनुं बाळक छे, अने प्रकृतिनी अपेक्षाओ पूर्ण करवाने प्रकृतिना नियमो प्रमाणे प्रकृतिथी केळवणी पामे छे. आ विचार कंइ पुस्तकनी शरूआतमां ज मूकी दीधो छे एम नथी, पण ए आखा पुस्तकनो आत्मा छे; अने ते एवो छे-के जे नियमो अने सूचनाओ रूसोनी योजनाने एटली आकर्षक बनावे छे ते तेमांथी लई लेवामां आवे, तो भयंकर थई पडे."

समाजे जे कंइ स्थापित कर्युं छे ते कृत्रिम छे एम कहीने रूसो तेनुं खंडन करे छे. पडी गयेला रिवाजोने ते धिक्कारे छे; अने एमेलने ते प्रकृतिनी शाळामां मूकीने लगभग जंगली माणसनी माफक उछेरे छे.

बीजी तरफ जोतां एमेलनुं शिक्षण विशेषे करीने ते बार वर्षनो थाय त्यां सुधी अक्रिय अने प्रतिषेधक रहे छे; एटले के त्यां सुधी रूसो प्रकृतिने तेने गमे ते रस्तो लेवा दे छे. जेओ प्रकृतिने खराब मानता होय तेमना मतथी शिक्षणनुं काम प्रतिरोध अने निग्रहनुं छे. पण

प्रकृति श्रेयजननी छे, अने तेटला माटे तेने यथेच्छ वर्तवा देवामां ज शिक्षणनी पर्याप्ति थाय छे. जूदाजूदा अभिप्रायोना आघातथी बाळकनुं रक्षण करवुं, वखतसर तेना आत्मानी आसपास दिवाल तैयार करवी, अने ए प्रमाणे बहारनी कशी असर वगर तेनी शक्तिओने यथेच्छ प्रस्फुटित थवा देवी,—आ तेनो उद्देश छे.

एमेलनी अंदरनो बीजो मुख्य सिद्धांत शिक्षणना स्वरूप संबंधी छे, अने ते नीचेनां अवतरणो परथी स्पष्ट थशेः—

"आपणे निर्बळ जन्मीए छीए, आपणने बळनी जरूर छे; आपणे बधी वस्तुओ वगर जन्मीए छीए, आपणने मददनी जरूर छे; आपणे विवेकरहित जन्मीए छीए, आपणने विवेकनी जरूर छे. जे कंइ आपणी पासे जन्मथी होतुं नथी, अने जेनी आपणने मोटा थतां जरूर पडे छे, ते आपणने केळवणीथी प्राप्त थाय छे. आ केळवणी आपणने कुदरत तरफथी, माणसो तरफथी, अने वस्तुओ तरफथी मळे छे. आपणी इन्द्रियो अने शक्तिओनुं संवर्द्धन ए कुदरतनी केळवणी छे. ए संवर्द्धननो उपयोग करतां आवडे ए मनुष्यो पासेथी मळती केळवणी छे. अने आसपासनी वस्तुओ पासेथी आपणने जे अनुभव प्राप्त थाय ते वस्तुओथी अपाती केळवणी छे."

"पूर्णता थवाने माटे आ त्रणेय जातनी केळवणी आवश्यक छे, तेटला ज माटे जे आपणाथी छेक स्वतंत्र छे तेना वडे आपणे बीजी बेनी व्यवस्था करवी जोइए."

"शिक्षकनुं काम शीखववानुं नहीं पण दोरवानुं छे. तेणे सिद्धांतो आपवाना नथी पण ते शोधतां विद्यार्थीओने शीखववानुं छे. हुं अतिशय कठिन कळानी हिमायत करुं छुं;–सिद्धांतो आप्या वगर दोरवानी, अने कशुं न करवा वडे बधुं करवानी."

"पण सांसारिक प्रसंगो अने जिंदगीनी जरूरी मुद्दांनो विचार करवो पडे छे; त्यारे शिक्षके शुं करवुं? मारा शिष्यने सैनिक, के आचार्य, के पक्षवादी, के गमे ते थवुं होय, तेनी मने चिंता नथी.

ते पोताना बापदादाना धंधामां पडे त्यार पहेलां प्रकृति तेने माणस थवानी आज्ञा करे छे; अने मनुष्य तरीके केवुं जीवन गाळवुं ए हुं तेने शीखववा मागुं छुं. हुं कबूल करुं छुं के मारा हाथमांथी जतो वखते ते न्यायाध्यक्ष, के सैनिक, के आचार्य नहीं थाय; पहेलवहेलो तो ते माणस थशे. पण माणसे जेवा थवुं जोइए, तेवो ते प्रसंग आवतां थई शकशे."

हवे, "जीववुं एटले श्वास लेवो एटलुं ज नथी; जीववुं एटले तो काम करवुं, अने आपणा अवयवो, इंद्रियो, शक्तिओ, अने जेने लीधे आपणने जीववानुं भान थाय छे ते बधांनो उपयोग करवो, ए छे. सर्वथी वधारे जीव्यो कोण कहेवाय? जेणे सर्वथी वधारे वर्षो गाळ्यां होय ते नहीं पण जेणे जीवनमां सर्वथी वधारे अनुभव मेळव्यो होय ते."

आ उपरथी फलित थाय छे के शिक्षणनो उद्देश संपूर्ण जीवनने माटे योग्यता उत्पन्न करवानो छे.

पण साधारण केळवणी बाळकना जीवनने संवर्द्धित करवाने बदले ज्ञाननी खातर बाल्यावस्थानुं बलिदान आपे छे, अथवा खरुं कहीए तो तरुण अथवा प्रौढने जे ज्ञान उपयोगी थशे एवुं मनातुं होय तेना आभासनी खातर. रूसोनो मोटो गुण ए छे के ते आ भूलनुं खंडन करे छे. एमिलनुं पृथक्करण करतां आपणने स्पष्ट मालुम पडशे के रूसोनी अक्रिय अने प्रतिषेधक केळवणीनो मुख्य उद्देश रेनेसान्सना विचारोनो उच्छेद करवानो हतो. कोमेनीऊसे पहेलवहेलो शिक्षण संबंधी विस्तीर्ण विचार करेलो, अने जनस्वभाव साथे तेनो संबंध बतावेलो. पण कोमेनीऊस सुद्धां ज्ञानने अति महत्त्व आपवानी भूलथी छूटो रहेलो नहीं. तेनो विचार एवो हतो के मनुष्ये बधुं जाणवुं जोइए; अने तेथी तेणे ज्ञान आपवा उपर वधारे ध्यान आपेलुं. लॉके नीतिनी साथे सरखावतां ज्ञाननी अवगणना करेली; पण लॉक सुद्धां पोताना विचारनुं पूरुं अनुसरण करी शकेलो नहीं. ते वर्गविभागने महत्त्व

आपनारो हतो,. अने तेथी गृहस्थना पुत्रे शुं शुं जाणवुं जोइए तेनो विचार कर्या वगर रही शकेलो नहीं. एटले के रेनेसान्से जे एवो विचार आपेलो के " मनुष्य भणनारुं प्राणी छे, " तेमांथी पहेलवहेलो **रूसो** ज मुक्त थई शकेलो. **रूसो** ज हिंमतथी कही शकेलो, के "बार वर्ष सुधी तो शिक्षके बाळकने कशुं शीखववुं नहीं. "

रेनेसान्सनी विरुद्ध आवा प्रबळ आघातथी आपणे क्षुभित थई जइए एवो संभव छे. पण शिक्षकनुं कर्तव्य बराबर समजाय त्यार पहेलां शाळाओनो कचरो एवा सखत सपाटाथी दूर करवानो. कदाच जरूर ज हती. हवे प्रश्न ए रह्यो के कचरानी जग्याए नाखवुं शुं ? शिक्षकने हवे ज्ञान आपवानी चिंता रही नथी, तेटला माटे **रूसो** एवी सूचना करे छे के तेणे बाळकनो अभ्यास करवो. बाळकना अभ्यासनी उपर ज केळवणीनो पायो रचवानो विचार पहेलवहेलो **रूसोए** आपेलो छे; अने ए ज विचारने लीधे तेणे शिक्षणशास्त्रीओमां महत्पद प्राप्त कर्युं छे. ते बराबर कहे छे, के—

"दरेक अवस्थामां, जीववनी दरेक पंक्तिमां, तेने योग्य अमुक पूर्णता अने परिपाक होय छे. आपणे प्रौढ माणस संबंधी वारंवार सांभळए छीए पण आपणे प्रौढ बाळक सुद्धांनो विचार करवो जोइए. ए देखाव आपणने नवल लागशे, अने रमणीय पण ओछो नहीं थई पडे."

पण, "आपणे बाल्यावस्थाने समजता नथीः आपणा असद्विचारोने लीधे आपणे जेम वधारे आगळ चालीए छीए तेम वधारे भूलमां पडीए छीए. पंडितो माणसने जेजे वस्तुओ आवश्यक छे तेना पर ध्यान आपे छे, पण बाळको शुं समजवानी स्थितिमां छे तेनो विचार करता नथी. तेओ बाळकमां हमेशां माणसनी अपेक्षा राखे छे, अने बाळक माणस थाय ते पहेलां ते केवो होय छे ए संभारता नथी. अने आ बाबतनुं में खास अध्ययन कर्युं छे, एटले जो कदापि मारी पद्धति खोटी अने अशक्य मालुम पडे, तोपण मारां अवलोकननो सर्वथा

उपयोग करी शकाय. शुं करवुं जोइए ए बाबत मने सत्य नहीं मालुम पडतुं होय : पण हुं धारुं छुं के जे वस्तु उपर आपणे काम करवानुं छे ते हुं जोई शक्यो छुं. तेटला माटे तमारा शिष्योनो वधारे अभ्यास करजो; कारणके तमे तेमने समजता नथी ए निस्संदेह छे."

"प्रकृतिनी एवी अपेक्षा छे के बाळक माणस थाय त्यार पहेलां तेणे बाळक थवुं जोइए. जो आपणे आ क्रम फेरववाने यत्न करीशुं, तो अपक्व अने स्वादरहित फळो उत्पन्न थशे, के जे पक्व नहीं होवा छतां बगडी जशे: आपणे बाळपंडितो अने वृद्ध बाळको जोइशुं. बाळकोनी दृष्टि, विचारशक्ति, अने हृदय अमुक मार्गोमां ज प्रवृत्त थई शके एम होय छे; तेमनो पोतानो मार्ग छोडावीने आपणे मार्गे तेमने दोरवा, एना करतां कशुं वधारे बेवकूफी भरेलुं नथी."

"बाळकनी जग्याए जाणे पोते ज होइए एवी रीते आपणे धारी शकता नथी; आपणे तेना विचारोमां उतरी शकता नथी, अने आपणा विचारोनो तेनामां आरोप करीए छीए; निरंतर आपणी विचारश्रेणिनुं ज अनुसरण करीने आपणे तेमना मस्तकमां भूल अने मूर्खता भरीए छीए." "मने लागे छे के कोइ विचक्षण पुरुष बाळकोनुं अवलोकन करवानी कळा पर एकाद प्रबंध लखे तो बहु सारुं; ए कळा परम महत्त्वनी छे, पण आपणा वडीलो अने महेताजीओ हजी तेनां मूळतत्त्वो पण समजता नथी." (फ्रवल्ले ए प्रमाणे कर्युं छे.)

खरी केळवणी ते शुं ए आवां वाक्योथी रूसो बतावी आपे छे: पहेली आवश्यक बात ए छे के आपणने जेना पर काम करवानुं छे ते वस्तुनुं ज्ञान जोइए. पण कमनसीबे आ ज विषय उपर निशाळोमां सर्वथी ओछुं ध्यान आपवामां आव्युं छे. पुस्तको बाळकोने माटे नहीं, पण बाळको ज जाणे पुस्तकोने माटे रचवामां आव्यां होय एवी रीते तेमना तरफ वर्तवामां आवे छे. केळवणी एटले मात्र विद्या एवुं समजवाने लीधे बाल्यावस्थाने बिलकुल ओछा महत्त्वनी वय गणवामां आवी छे. जूना विचारना शिक्षको कहे छे के अमुक शब्दो,

कोष्टको, रूपो, शहेरो वगेरे बाळकोना मनमां भरी शकाय तो बहु थयुं. तेमने लखतां, वांचतां, अने गुणाकार करतां शीखवाय; पण उपरांत कशुं नहीं.

पण एमेल बहार पड्या पछी दुनियाए केळवणी संबंधी कल्पना बदली नाखी छे. नवी कल्पना प्रमाणे बाल्यावस्थानुं महत्त्व आपणा अभिप्रायो, के आपणा शब्दो के जे याद राखवानो आपणे बाळकने फरज पाडी शकीए, तेथी मापवानुं नथी. नवी कल्पना प्रमाणे बाळ-को साथे व्यवहार करतां आपणे आपणा अभिप्रायो के शब्दोनो विचार करवानो छे ज नहीं. आपणे विचार करवानो छे ते आपणा मननो नहीं, पण ते कुमळां बच्चांओना मननो.

५. **एमेलनी विचित्रता.**—एमेलना पृथक्करणमां उतरतां पहेलां तेनी विचित्रता संबंधी बे शब्द कहेवा घटे छे. ए पुस्तक वांचतां आपणने कोइ शिक्षणनो ग्रंथ वांचता होइए तेवुं लागतुं नथी, पण जाणे कोइ अद्‌भुत नवलकथा वांचता होइए तेवुं लागे छे. रूसो एक स्थळे शिक्षणनी फरज मातापिता उपर नाखे छे, पण एमेलने माटे करेली योजनामां ते सरलतानी खातर कुटुंबग्रंथिने दूर राखे छे. ते कहे छे, के "हुं हमेशां जे वधारे सरल होय ते पसंद करुं छुं"; अने बेशक ज्यां सुधी बधी आवश्यक बाबतो राखवामां आवे, अने मात्र आकस्मिक अंशोनो ज परिहार थाय, त्यां सुधी ए पद्धति प्रशस्य छे. पण तेनी सरलतानी प्रीति तेनी पासे कोइ वार सीमात्याग करावे छे. कोइ पाठशाळानी अमुक हाथीना दाखलानी एवी वात प्रचलित छे के जेमां "सरलतानी खातर तेना वजनने छोडी देवानुं हतुं." आ रूसोनी पद्धति प्रमाणे थयेलुं कहेवाय. ते बाळक बीजाओने आदर्श-रूप थवानो छे, तेनी केळवणीमां ते मातापिता, भाइबहेन, अने सह-चरोनी वात छोडी दे छे; सरलतानी खातर ए बधांनो हिसाब छोडी देवाय एम ते माने छे, अने एमेलने एकांतमां केळवणी लेवाने मोकली आपे छे.

६. **पुस्तकना विभाग.**—बेशक, एमेलमां एवी घणी अप्रस्तुत बाबतो छे, के जेने लीधे ते वांचवानुं वधारे रसिक अने तेनुं पृथक्करण करवानुं वधारे मुश्केल थई पडे छे. पण ए बधुं छतां कर्ता अमुक योजनाने, कंइ नहीं तो अवस्थानी पंक्तिओने वळगी रहे छे. पहेला बे सर्गोमां शैशव अने बार वर्ष सुधीनी वयनो विचार आवे छे. त्रीजा सर्गमां बारथी पंदर वर्ष सुधीमां आपवानी बुद्धिनी केळवणीनुं निरूपण छे. चोथा सर्गमां पंदरथी वीश वर्षनी वय सुधी रूसो धर्मशिक्षणनो अभ्यास करे छे. अने छेवटे पांचमा सर्गमां स्त्रीशिक्षणसंबंधी विवेचन छे. ए छेल्ला बे सर्गो आपणने बहु अगत्यना नथी.

७. **एमेलना पहेला बे सर्गो.**— मन अने हृदयनी केळवणी संबंधी आ बे सर्गोमां सूचना शोधवामां आवे तो ते मळवानी नथी. रूसोए जाणी जोइने बार वर्ष सुधी बुद्धि अने नीतिना शिक्षणने दूर राख्युं छे. बार वर्षनी वये एमेल दोडतां, कूदतां, अने अंतरो ओळखतां शीख्यो हशे, पण ते छेक ज अज्ञान रहेशे. तेणे कशो अभ्यास करेलो नहीं होय, अने ते " डाबा अने जमणा हाथनो भेद पण नहीं जाणतो होय. "

आ प्रमाणे पहेली वयमां एमेलनी केळवणीनुं मुख्य लक्षण शरीर अने इन्द्रियोना संवर्द्धनमां पर्याप्त थाय छे.

आपणे जोइशुं के घणी भूलोमांथी पण डहापणनी खूबीदार चमत्कारी तरी आवे छे, अने प्रकृतिना सिद्धांतमांथी केटलाएक भव्य विचारो प्रकट थाय छे.

८. **स्तनंधयावस्था अने माताने सूचना.**— स्तनंधयावस्थानुं विवेचन करतां जे माताओ बाळकोने उछेरवानुं काम भाडुती धात्रीओने सोंपे छे, तेमने रूसो कठिन उपालंभ आपे छे. तेना थोडा पण आवेशमय शब्दोए आखा यूरपनी जनेताओनां हृदय भेदेलां; अने तेमणे सत्वर पयःपानादिक स्वाभाविक कर्तव्यो फरी ग्रहण करेलां.

" बधा पोतानी ऊंचामां ऊंची फरजो अदा करे एम तमे इच्छो छो ? तो माताथी शरू करो; एथी जे लाभ थशे ते जोइने तमे विस्मि-

त थशे. आ प्रथम अधोगतिने लीधे उत्तरोत्तर वधारे अधोगति थती जाय छे. नीति संबंधी बधी व्यवस्था फरी जाय छे; बधां हृदयमांथी स्वाभाविक वृत्तिओ नष्ट थाय छे. आपणां कुटुंबोमां आनंद ओछो थयो छे; संवर्द्धित थतां बाळकोना मनोहर दर्शनथी पतिओ अनुरक्त थता नथी, अने बहारना माणसो आकर्षाता नथी. जेनां बाळको देखातां नथी ते माताने ओछुं मान मळे छे. हाल कुटुंबजीवन जेवुं कशुं रहेलुं नथी, अने परिचय वडे जन्मसंबंधनुं दृढीकरण थतुं नथी. पिता अने माता, बाळको अने भाइबहेनो जेवुं कशुं छे ज नहीं. तेओ एकबीजांने ओळखतां पण नथी, त्यारे एकबीजांने चाही शकवानुं तो क्यांथी ज बने! सहु पोतपोतानो विचार करे छे. ज्यारे वासगृह अफसोसथी भरेलुं अने एकांत सरखुं लागे, त्यारे आपणे गम्मतनी खातर बहार जइए एमां कंशी नवाइ नहीं."

"पण माताओ पोतानां बाळकोने मात्र पयःपान करावे एवी योजना करो, अने तमे जोशो के आपणी बधी रीतभात सुधरशे; अने बधां हृदयोमां स्वाभाविक वृत्तिओ पुनरुज्जीवित थशे. राज्यनी वस्ती वधशे, अने ए एक बाबतथी बीजी बधी बाबतो घाटमां आवी जशे. कुटुंबसुखनुं आकर्षण ए अनीतिने माटे श्रेष्ठ उपाय छे. सुकुमार बाळकोनो कोलाहल त्रासदायक नहीं पण रमणीय थई पडे छे; मातापितामां तेथी करीने वधारे विश्रंभ अने प्रणय उत्पन्न थाय छे: अपत्यग्रंथि वडे लग्नग्रंथि वधारे दृढ बने छे."* ज्यां कुटुंब चंचळ अने

* पूर्वजोना पुण्यप्रतापे एक मनोहर अने निर्मळ गुण हजी सुधी भरतभूमिमांथी नष्ट थयो नथी: आपणी जनेताओनां हृदय सत्ययुगमां हता तेवां ज अद्यापि वात्सल्यथी परिपूर्ण छे. यूरपने रूसोनी वाणीथी मोह थयो होय तेमां आश्चर्य नथी; पण अनन्य काव्यनाटकोमां तो ए धारा आद्यंत अविच्छिन्न रही छे. सरखावो:—

अन्तःकरणतत्त्वस्य दंपत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
आनंदग्रंथिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ भवभूति.

आलक्ष्य दंतमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति ॥ कालिदास.

६. **पुस्तकना विभाग.**—बेशक, एमेलमां एवी घणी अप्रसक्त बाबतो छे, के जेने लीधे ते वांचवानुं वधारे रसिक अने तेनुं पृथक्करण करवानुं वधारे मुश्केल थई पडे छे. पण ए बधुं छतां कर्ता अमुक योजनाने, कंइ नहीं तो अवस्थानी पंक्तिओने वळगी रहे छे. पहेला बे सर्गोमां शैशव अने बार वर्ष सुधीनी वयनो विचार आवे छे. त्रीजा सर्गमां बारथी पंदर वर्ष सुधीमां आपवानी बुद्धिनी केळवणीनुं निरूपण छे. चोथा सर्गमां पंदरथी वीश वर्षनी वय सुधी रूसो धर्मशिक्षणनो अभ्यास करे छे. अने छेवटे पांचमा सर्गमां स्त्रीशिक्षण संबंधी विवेचन छे. ए छेल्ला बे सर्गो आपणने बहु अगत्यना नथी.

७. **एमेलना पहेला बे सर्गो.**— मन अने हृदयनी केळवणी संबंधी आ बे सर्गोमां सूचना शोधवामां आवे तो ते मळवानी नथी. रूसोए जाणी जोइने बार वर्ष सुधी बुद्धि अने नीतिना शिक्षणने दूर राख्युं छे. बार वर्षनी वये एमेल दोडतां, कूदतां, अने अंतरो ओळखतां शीख्यो हशे, पण ते छेक ज अज्ञान रहेशे. तेणे कशो अभ्यास करेलो नहीं होय, अने ते " डाबा अने जमणा हाथनो भेद पण नहीं जाणतो होय. "

आ प्रमाणे पहेली वयमां एमेलनी केळवणीनुं मुख्य लक्षण शरीर अने इन्द्रियोना संवर्द्धनमां पर्याप्त थाय छे.

आपणे जोइशुं के घणी भूलोमांथी पण डहापणनी खूबीदार चमत्कारी तरी आवे छे, अने प्रकृतिना सिद्धांतमांथी केटलाएक भव्य विचारो प्रकट थाय छे.

८. **स्तनंधयावस्था अने माताने सूचना.**— स्तनंधयावस्थानुं विवेचन करतां जे माताओ बाळकोने उछेरवानुं काम भाडुती धात्रीओने सोंपे छे, तेमने रूसो कठिन उपालंभ आपे छे. तेना थोडा पण आवेशमय शब्दोए आखा यूरपनी जनेताओनां हृदय भेदेलां; अने तेमणे सत्वर पयःपानादिक स्वाभाविक कर्तव्यो फरी ग्रहण करेलां.

" बधा पोतानी ऊंचामां ऊंची फरजो अदा करे एम तमे इच्छो छो ? तो माताथी शरू करो; एथी जे लाभ थशे ते जोइने तमे विस्मि-

त थशो. आ प्रथम अधोगतिने लीधे उत्तरोत्तर वधारे अधोगति थती जाय छे. नीति संबंधी बधी व्यवस्था फरी जाय छे; बधां हृदयमांथी स्वाभाविक वृत्तिओ नष्ट थाय छे. आपणां कुटुंबोमां आनंद ओछो थयो छे; संवर्द्धित थतां बाळकोना मनोहर दर्शनथी पतिओ अनुरक्त थता नथी, अने बहारना माणसो आकर्षाता नथी. जेनां बाळको देखातां नथी ते मातने ओछुं मान मळे छे. हाल कुटुंबजीवन जेवुं कशुं रहेलुं नथी, अने परिचय वडे जन्मसंबंधनुं दृढीकरण थतुं नथी. पिता अने माता, बाळको अने भाइबहेनो जेवुं कशुं छे ज नहीं. तेओ एक-बीजाने ओळखतां पण नथी, त्यारे एकबीजाने चाही शकवानुं तो क्यांथी ज बने! सहु पोतपोतानो विचार करे छे. ज्यारे वासगृह अफसोसथी भरेलुं अने एकांत सरखुं लागे, त्यारे आपणे गम्मतनी खातर बहार जइए एमां कशी नवाइ नहीं."

"पण माताओ पोतानां बाळकोने मात्र पयःपान करावे एवी योजना करो, अने तमे जोशो के आपणी बधी रीतभात सुधरशे; अने बधां हृदयोमां स्वाभाविक वृत्तिओ पुनरुज्जीवित थशे. राज्यनी वस्ती वधशे, अने ए एक बाबतथी बीजी बधी बाबतो घाटमां आवी जशे. कुटुंबसुखनुं आकर्षण ए अनीतिने माटे श्रेष्ठ उपाय छे. सुकुमार बाळकोनो कोलाहल त्रासदायक नहीं पण रमणीय थई पडे छे; माता-पितामां तेथी करीने वधारे विश्रंभ अने प्रणय उत्पन्न थाय छेः अपत्य-ग्रंथि वडे लग्नग्रंथि वधारे दृढ बने छे.* ज्यां कुटुंब चंचळ अने

* पूर्वजोना पुण्यप्रतापे एक मनोहर अने निर्मळ गुण हजी सुधी भरतभूमिमांथी नष्ट थयो नथीः आपणी जनेताओनां हृदय सत्ययुगमां हतां तेवां ज अद्यापि वात्सल्यथी परिपूर्ण छे. यूरपने रूसोनी वाणीथी मोह थयो होय तेमां आश्चर्य नथी; पण अत्रत्य काव्यनाटकोमां तो ए धारा आद्यंत अविच्छिन्न रही छे. सरखावोः—

अन्तःकरणतत्त्वस्य दंपत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
आनंदग्रंथिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ भवभूति.

आलक्ष्य दंतमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति ॥ कालिदास.

६. **पुस्तकना विभाग.**—वेशक, एमेलमां एवी घणी अप्रसक्त बाबतो छे, के जेने लीधे ते वांचवानुं वधारे रसिक अने तेनुं पृथक्करण करवानुं वधारे मुश्केल थई पडे छे. पण ए वधुं छतां कर्ता अमुक योजनाने, कंइ नहीं तो अवस्थानी पंक्तिओने वळगी रहे छे. पहेला बे सर्गोमां शैशव अने बार वर्ष सुधीनी वयनो विचार आवे छे. त्रीजा सर्गमां बारथी पंदर वर्ष सुधीमां आपवानी बुद्धिनी केळवणीनुं निरूपण छे. चोथा सर्गमां पंदरथी वीश वर्षनी वय सुधी रूसो धर्मशिक्षणनो अभ्यास करे छे. अने छेवटे पांचमा सर्गमां स्त्रीशिक्षण संबंधी विवेचन छे. ए छेल्ला बे सर्गो आपणने बहु अगत्यना नथी.

७. **एमेलना पहेला बे सर्गो.**— मन अने हृदयनी केळवणी संबंधी आ बे सर्गोमां सूचना शोधवामां आवे तो ते मळवानी नथी. रूसोए जाणी जोइने बार वर्ष सुधी बुद्धि अने नीतिना शिक्षणने दूर राख्युं छे. बार वर्षनी वये एमेल दोडतां, कूदतां, अने अंतरो ओळखतां शीख्यो हशे, पण ते छेक ज अज्ञान रहेशे. तेणे कशो अभ्यास करेलो नहीं होय, अने ते " डावा अने जमणा हाथनो भेद पण नहीं जाणतो होय. "

आ प्रमाणे पहेली वयमां एमेलनी केळवणीनुं मुख्य लक्षण शरीर अने इन्द्रियोना संवर्द्धनमां पर्याप्त थाय छे.

आपणे जोइशुं के घणी भूलोमांथी पण डहापणनी खूबीदार चमत्कारी तरी आवे छे, अने प्रकृतिना सिद्धांतमांथी केटलाएक भव्य विचारो प्रकट थाय छे.

८. **स्तनंधयावस्था अने माताने सूचना.**— स्तनंधयावस्थानुं विवेचन करतां जे माताओ बाळकोने उछेरवानुं काम भाडुती धात्रीओने सोंपे छे, तेमने रूसो कठिन उपालंभ आपे छे. तेना थोडा पण आवेशमय शब्दोए आखा यूरपनी जनताओनां हृदय भेदेलां; अने तेमणे सत्वर पयःपानादिक स्वाभाविक कर्तव्यो फरी ग्रहण करेलां.

" बधा पोतानी ऊंचामां ऊंची फरजो अदा करे एम तमे इच्छो छो ? तो माताथी शरू करो; एथी जे लाभ थशे ते जोइने तमे विस्मि-

त थशे. आ प्रथम अधोगतिने लीधे उत्तरोत्तर वधारे अधोगति थती जाय छे. नीति संबंधी बधी व्यवस्था फरी जाय छे; बधां हृदयमांथी स्वाभाविक वृत्तिओ नष्ट थाय छे. आपणां कुटुंबोमां आनंद ओछो थयो छे; संवर्द्धित थतां बाळकोना मनोहर दर्शनथी पतिओ अनुरक्त थता नथी, अने बहारना माणसो आकर्षाता नथी. जेनां बाळको देखातां नथी ते माताने ओछुं मान मळे छे. हाल कुटुंबजीवन जेवुं कशुं रहेलुं नथी, अने परिचय वडे जन्मसंबंधनुं दृढीकरण थतुं नथी. पिता अने माता, बाळको अने भाइबहेनो जेवुं कशुं छे ज नहीं. तेओ एक-बीजाने ओळखतां पण नथी, त्यारे एकबीजाने चाही शकवानुं तो क्यांथी ज बने! सहु पोतपोतानो विचार करे छे. ज्यारे वासगृह अफसोसथी भरेलुं अने एकांत सरखुं लागे, त्यारे आपणे गम्मतनी खातर बहार जइए एमां कशी नवाइ नहीं."

"पण माताओ पोतानां बाळकोने मात्र पयःपान करावे एवी योजना करो, अने तमे जोशो के आपणी बधी रीतभात सुधरशे; अने बधां हृदयोमां स्वाभाविक वृत्तिओ पुनरुज्जीवित थशे. राज्यनी वस्ती वधशे, अने ए एक बाबतथी बीजी बधी बाबतो घाटमां आवी जशे. कुटुंबसुखनुं आकर्षण ए अनीतिने माटे श्रेष्ठ उपाय छे. सुकुमार बाळकोनो कोलाहल त्रासदायक नहीं पण रमणीय थई पडे छे; माता-पितामां तेथी करीने वधारे विश्रंभ अने प्रणय उत्पन्न थाय छेः अपत्य-ग्रंथि वडे लग्नग्रंथि वधारे दृढ बने छे.* ज्यां कुटुंब चंचळ अने

* पूर्वजोना पुण्यप्रतापे एक मनोहर अने निर्मळ गुण हजी सुधी भरतभूमिमांथी नष्ट थयो नथीः आपणी जनेताओनां हृदय सत्ययुगमां हतां तेवां ज अद्यापि वात्सल्यथी परिपूर्ण छे. यूरपने रूसोनी वाणीथी मोह थयो होय तेमां आश्चर्य नथी; पण अमारा काव्यनाटकोमां तो ए धारा आद्यंत अविच्छिन्न रही छे. सरखावो :—

अन्तःकरणतत्त्वस्य दंपत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
आनंदग्रंथिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ भवभूति.

आलक्ष्य दंतमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति ॥ कालिदास.

उत्साही होय छे, त्यां व्यावहारिक व्यवसायने ज माताओ परम उत्कृष्ट उद्योग मानी शके छे; अने पतिओने ते माधुर्यथी परिपूर्ण विरामनुं स्थळ थई पडे छे. आथी करीने आ एक दोषना परिहारथी समग्र उद्धार थई शके तेम छे; प्रकृति पोताना बधा हक स्थापित करी शके तेम छे. ज्यारे स्त्रियो फरीने खरेखरी माताओ थशे; त्यारे पुरुषो खरा पिताओ अने पतिओ थया वगर रहेवाना नथी."

"ज्यारे माताओ खरेखरी माताओ होती नथी, त्यारे बाळको तेमना तरफ खरेखरां बाळको थतां नथी. तेमनी फरजो परस्पर छे; अने जो एक तरफथी ते बराबर अदा न थई होय, तो बीजी तरफथी पण ते खराब रीते अदा थवानो संभव छे. बाळक माताने चाहवानी पोतानी फरज छे एम जाणे, त्यार पहेलां ते माताने चाहतुं होवुं जोइए. ज्यारे परिचय अने संभाळथी स्वाभाविक स्नेहनुं संवर्द्धन करवामां आवतुं नथी, त्यारे ते बाल्यावस्थाथी ज नष्ट थाय छे. आ प्रमाणे आपणे प्रथमथी ज प्रकृतिना प्रदेशनी बहार रहीए छीए."

रूसो एमेलने कठण अने सहनशील करवाने इच्छे छे. प्रकृतिने अनुसरीने बाळकने थोडांघणां दुःखोनो अनुभव थाय, ते पण तेने इष्ट लागे छे. ते कहे छे के ए बाबतमां चिंता राखवानी कशी जरूर नथी. "तेमनामां केटलुं बळ छे ए बराबर ध्यानमां राख्युं होय, तो ए बळ संग्रहवा करतां वापरवामां वधारे लाभ छे." ए ज प्रकारना विचारनी आपणे **लॉकना** प्रकरणमां परीक्षा करी गया छीए, तेथी आ प्रसंगे थोभवानी जरूर नथी. मात्र, बाळकोना रुदन संबंधी **रूसो** केटलीएक सारी सूचनाओ आपे छे, तेमांथी एकाद आपणे बतावीशुं.

"जन्मतां ज बाळक रडे छे; तेनी स्तनंधयावस्था रुदनमां जाय छे. कोइ वखत शांत करवाने सारु माता तेने झुलावे छे अने लाड करे छे; तथा कोइ वखत चूप रहेवाने तेने धमकी अथवा मार मळे छे. आपणे कां तो तेने गमे तेम करीए छीए, अथवा तो आपणने गमे तेम तेनी पासे करावीए छीए; आपणे कां तो तेना मिजाजने तांबे

थइए छीए, अथवा तो तेने आपणा मिजाजने तावे करीए छीए. कशो वचलो रस्तो नथीः कां तो तेणे हुकम करवा जोइए अथवा मानवा जोइए. आ प्रमाणे निरंकुश शक्तिनी अने गुलामगिरीनी भावनाओ तेनामां सर्वथी पहेली प्रकटे छे. बोलतां शीख्या पहेलां ते हुकम करे छे, करतां शीख्या पहेलां ते हुकमने अनुसरे छे; कोइकोइ वार अपराध जाण्या वगर अथवा यथार्थ रीते बोलीए तो अपराध कर्या वगर ते शिक्षा पामे छे. आ प्रमाणे तेना कोमळ हृदयमां आपणे ज दुष्ट वृत्तिओनुं आधान करीए छीए, अने पाछळथी प्रकृतिनो दोष कहाडीए छीए; आपणे ज तेने दुष्ट बनाववानो प्रयास लीधा पछी तेनी दुष्टता संबंधी फरियाद करीए छीए."

९. **बाळकना सुखने माटे प्रयत्न.—रूसो** बाळकनी बाल्यावस्थाने मान आपवानी अने तेनी स्वाभाविक वृत्तिओने अनुसरवानी सूचनाओ आपतां तृप्त थतो नथी. केवी खूबीदार अने भेदक रीते ते बाळकनो सुखी थवानो हक स्थापित करे छे!

"मनुष्यो, दयालु थाओ. दया तमारो परम धर्म छे; मनुष्यनी बधी स्थितिओ तरफ, बधी वय तरफ, मनुष्यजातिथी जे कंइ भिन्न नथी ते सर्व तरफ दयालु थाओ. दयाथी उच्चतर डहापण कयुं छे? बाल्यावस्था तरफ स्नेहथी जुओ; तेनां सुखोने, तेनी क्रीडाओने, तेनी प्रीतिपात्र प्रेरणाओने उत्तेजन आपो. जे अवस्थामां आपणा मुख पर वारंवार स्मितप्रभा तरी आवती, अने आत्मा स्वस्थ रहेतो, तेनुं स्मरण करतां कोने खेद नथी थतो? ए सुकुमार निर्दोष बच्चांओनो उत्सवकाळ एटलो टूंको अने क्षणभंगुर तथा तेमनो आनंद एटलो अमूल्य अने दूषणरहित छे, त्यारे ते झूंटवी लेवानी कोने इच्छा थाय? जे वीती गयेलां वर्षो तमारी पासे फरी आववानां नथी, ते तेमने पण फरी मळवानां नथी; त्यारे शा माटे नाहक तेमां दुःख अने चिंता नाखो छो? अरे पिताओ, तमने मालुम छे के तमारां बाळकोने मृत्यु कइ घडीए झडपशे? तो कुदरते तेमने जे थोडीघणी क्षणो आपी

झूंटवी लइने तमारा पोताने माटे पश्चात्ताप संग्रहता नहीं. जिंदगीनो आनंद तेओ अनुभवी शके तेवडां थाय के तेमने ते अनुभववा देजो. परमेश्वर गमे ते क्षणे तेमने बोलावी ले, तो जीवननो कशो स्वाद जोया वगर तेमने चाल्यां जवुं पडे तेम करता नहीं."

१०. **पिताने सूचना.**—माताने सूचना आप्या पछी रूसो पिता तरफ वळे छे; कारण के जेवी रीते "माता ए ज खरी धात्री छे, तेवी रीते पिता ए ज खरो शिक्षक छे." पिता साधारण शक्तिनो होय तोपण तेनाथी शिक्षकनुं काम श्रेष्ठ रीते थवानो संभव छे; कारणके "जे अंशे उत्साहनी खामी बुद्धिथी पूरी पडी शके तेना करतां वधारे अंशे बुद्धिनी खामी उत्साहथी पूरी पडी शकशे." "ज्यारे कोइ पुरुष बाळको उत्पन्न करे छे, अने तेमने उछेरे छे, त्यारे तेणे पोताना कर्तव्यनो तृतीयांश मात्र पूर्ण कर्यो एम समजवुं. मनुष्यजाति तरफ तेनी मनुष्यो आपवानी फरज छे, समाज तरफ सामाजिको आपवानी, अने नगर तरफ नागरिको आपवानी. जे कोइ माणस आ त्रिगुण ऋण आपवानी शक्ति छतां ते आपतो नथी ते पापी छे. अने जे कोइ अर्धुं आपे छे ते वधारे पापी छे. जे कोइ पिता तरीकेनी फरजो अदा करी शके नहीं, तेने पिता थवानो कशो हक नथी. दारिद्र्य, सखत मजूरी, के गमे ते मिष होय, तथापि कोइ पण माणस बाळकोने उछेरवानी अने केळववानी फरजमांथी मुक्त थई शके नहीं. वांचनार बंधुओ, तमे मारा शब्दो मानी शकशो. हुं भविष्य कहुं छुं के जे कोइ कोमळ हृदयनो हशे, अने आ पवित्र कर्तव्योनी अवगणना करशे,— तेने पोताना दोषने माटे लांबा वखत सुधी आंसु ढाळवां पडशे, अने ए आंसु शमाववाने तेने कशो दिलासो मळशे नहीं."*

---

* रूसो आवा शब्दोमां पोतानी जिंदगीना कया भागनुं स्मरण करे छे ते समजवुं मुश्केल नथी. आ प्रसंगे घणा लेखको पोतानी श्रेष्ठताथी संतुष्ट थता तेना उपदेश अने आचरणनो विरोध बताववामां प्रवृत्त थई जाय छे; पण पश्चात्तापनुं श्रवण करती वेळाए तो मौन ज उचित छे.

जे पिता शिक्षणनी फरज पोते बजाववाने छेक अशक्त होय तेने योग्य शिक्षक शोधी कहाडवानी रूसो भलामण करे छे.

११. **शिक्षकनुं कर्तव्य: निष्क्रिय केळवणी.**—अमुक वर्षो सुधी एमेलना शिक्षकनुं काम तेने बे मुश्केल कळाओ शीखववानुं छे– अज्ञान रहेवानी कळा, अने वखत गुमाववानी कळा. ते बार वर्षनो थाय त्यां सुधी तेने कशुं शिक्षण मळवानुं नथी. रूसो कहे छे, के "ए वये तेने पुस्तक शुं ए पण खबर नहीं होय;" जोके बीजे स्थळे आपणने एम कहेवामां आवे छे के तेने शीखववानो प्रयत्न नहीं थाय, तो दश वर्षनो थता सुधीमां ते पोतानी मेळे वांचतां शीखी जशे. तेना पर कशो अंकुश राखवानो नथी; अने तेने पोताने जे उपयोगी लागे ते सिवाय तेनी पासे कशुं करावबानुं नथी.

पण नियंत्रणमोक्ष मात्र बहारनो रहेवानो छे; खरो नहीं. जेवी रीते साधारण केळवणीमां बाळक पोताना शिक्षकने छेतरवामां पोतानी बधी बुद्धि वापरे छे, तेवी रीते प्राकृतिक केळवणीमां शिक्षक बाळकने छेतरवामां पोतानी बधी बुद्धि वापरशे. "देखावमां हमेशां तेने पोताने पोतानो मालेक रहेवा देजो, अने वस्तुताए तमे पोते मालेक थवानी पेरवी करजो. जे पराधीनतामां स्वाधीनतानो बाह्याकार रहे छे, तेना जेवी पूर्ण पराधीनता बीजी एक पण नथी; आ साधनथी तमे तेनी इच्छाशक्तिने पण अधीन करी शकशो."

"जनस्वभावनो सर्वथी विषम काळ जन्मनी क्षणथी बार वर्षनी वय सुधीनो छे. ए अरसामां दुर्गुणो मनमां प्रवेश करे छे, अने तेमने नष्ट करवानी आपणी पासे कशी शक्ति होती नथी." आ बधो वखत शिक्षके अज्ञान रहेवानी अने वखत गुमाववानी केळवणी आपवामां गाळवानो छे. "पहेली केळवणी शुद्ध निष्क्रिय होवी जोइए. तेनो उद्देश सद्गुण के सत्यनुं शिक्षण आपवानो नथी; पण हृदयने दुर्गुणथी अने बुद्धिने असत्यथी सुरक्षित राखवानो छे. जो तमे कशुं न करो अने कशुं थवा पण न दो, जो बार वर्षनो थाय त्यां सुधी ते ..।

जमणा हाथने पण न ओळखे ते छतां तमे तेने नीरोगी अने सशक्त बनावी शको, तो तमे पहेलो पाठ आपशो त्यारथी ज तेनुं बुद्धिचक्षु विकसित थशे. कशी भूलो के टेवोमां ते पडेलो नहीं होवाने लीधे तमारा प्रयत्नोने अटकाव करनारुं तेनामां कशुं नहीं होय; अने शरूआतमां कशुं नहीं करवाने लीधे ज तमे एक विलक्षण शिष्य उत्पन्न करी शकशो."

"तेनुं शरीर, तेना अवयवो, तेनी इंद्रियो, अने तेनी शक्तिओने गमे तेम कसरत आपजो; पण जेम बने तेम तेना मनने अप्रवृत्त राखजो. विवेक बधी लागणीओनी योग्यायोग्यतानो निर्णय करे छे, माटे विवेकनो विकास थया पहेलांनी बधी लागणीओने खोटी समजजो. बहारनी बधी असरो दूर राखजो; अने अश्रेयनो उद्भव रोकवाने पण श्रेय उत्पन्न करवामां उतावळ करता नहीं, कारणके बुद्धिनो प्रकाश थाय त्यारे ज श्रेयने श्रेय कही शकाय. जे कंइ विलंब थाय ते लाभकारक मानजोः लक्ष्य तरफ नुकसान थया वगर वधी शकवुं ए फायदो छे एम समजजोः बाळकोमां बाल्यने परिपक्व थवा देजो. टूंकामां तेमने गमे ते उपदेशनी जरूर होय, तोपण जो ते काले आपी शकाय, तो कदापि आज आपवानो श्रम लेता नहीं."

"आ देखीता अनुद्योगथी डरी जता नहीं. जे माणस पोताना जीवननो बने तेटलो उपयोग करवाने निद्रा पण नहीं लेवानो सिद्धांत करे, तेवा माणस माटे तमे शुं कहेशो? तमे कहेशो, के "ए माणस दिवानो [illegible] ते पोताना वखतनो लाभ लेतो नथी; पण पोतानो वखत [illegible] परित्याग करतां ते मृत्यु तरफ प्रयाण करे छे. त्यारे [illegible] व्यवस्था छे, कारण के बाल्य ए बुद्धिनी नि[illegible]

[illegible] आ निष्क्रिय केळवणीनो उप-
[illegible] वधारे अनुकूळ छे. साधा-
[illegible] तेना द्रष्टा जेवो मात्र

रहेशे. एमेलने कोइ पण विषयमां उपदेश करीने ज्ञान आपवानुं तेनुं काम नथी; तेने तो एटलुं ज करवानुं छे के प्रकृतिना वहोळा प्रदेशमां एमेल पोतानी मेळे शोधो करी शके एवा मार्गमां तेने मूकवो; अने सामान्य केळवणीने स्थळे उपदेशनी खातर रूसो जे कृत्रिम प्रसंगोनी योजना करे छे ते प्रसंगो गोठववा. खरेखरुं शिक्षकनुं काम तो प्रकृतिने ज करवानुं छे; पण आपणा उद्देशो सफळ करवाने माटे प्रकृतिने तैयार करवानी अने चातुर्यथी गोठववानी जरूर छे. रूसो वस्तुओना शिक्षणने ज स्वीकारे छेः—

"तमारा शिष्यने कशो वाचिक उपदेश आपता नहीं; उपदेश तेने सर्वथा अनुभवथी ज प्राप्त थवो जोइए." "शिक्षणमां सर्वथी वधारे महत्त्वनो अने उपयोगी नियम ए छे के वखत बचाववो नहीं पण गुमाववो."

गुरु मात्र प्रसंगोपात्त प्रकृतिनो उपदेश बाळक ग्रहण करे तेमां सहाय करवाने थोडा शब्दो बोली शके. "ते समजे एवा प्रश्नो पूछवा, अने तेना उत्तर बाळकने ज शोधवा देवा. तमारा कहेवाथी ते कोइ पण वस्तु जाणे एम थवा देवुं नहीं, पोतानी मेळे समजीने ज ते दरेक वस्तु जाणे एम करवुं."

"शरीर तेम ज मनना संबंधमां बाळकने छूटुं रहेवा देवुं."

"ते भले दोडे, अने रमे, अने एक दिवसमां सो वार पडे. तेम थाय तो ऊलटुं वधारे सारुं; कारणके ते जलदीथी आधार वगर चालतां शीखशे. स्वतंत्रताना सुखने लीधे थोडावणा उझरडा भूली जवाय छे."

उपदेशक प्रवृत्तिना धिक्कारने लीधे रूसो टेव पाडवानी पण मना करे छेः—

"जो बाळकमां कोइ पण टेव पडवा देवी होय, तो कशी टेव नहीं पाडवानी टेव तेने भले पडे."

जमणा हाथने पण न ओळखे ते छतां तमे तेने नीरोगी अने सशक्त बनावी शको, तो तमे पहेलो पाठ आपशो त्यारथी ज तेनुं बुद्धिचक्षु विकसित थशे. कशी भूलो के टेवोमां ते पडेलो नहीं होवाने लीधे तमारा प्रयत्नोने अटकाव करनारुं तेनामां कशुं नहीं होय; अने शरूआतमां कशुं नहीं करवाने लीधे ज तमे एक विलक्षण शिष्य उत्पन्न करी शकशो."

"तेनुं शरीर, तेना अवयवो, तेनी इंद्रियो, अने तेनी शक्तिओने गमे तेम कसरत आपजो; पण जेम बने तेम तेना मनने अप्रवृत्त राखजो. विवेक बधी लागणीओनी योग्यायोग्यतानो निर्णय करे छे, माटे विवेकनो विकास थया पहेलांनी बधी लागणीओने खोटी समजजो. बहारनी बधी असरो दूर राखजो; अने अश्रेयनो उद्भव रोकवाने पण श्रेय उत्पन्न करवामां उतावळ करता नहीं, कारणके बुद्धिनो प्रकाश थाय त्यारे ज श्रेयने श्रेय कही शकाय. जे कंइ विलंब थाय ते लाभकारक मानजो: लक्ष्य तरफ नुकसान थया वगर बधी शकवुं ए फायदो छे एम समजजो: बाळकोमां बाल्यने परिपक्व थवा देजो. टूंकामां तेमने गमे ते उपदेशनी जरूर होय, तोपण जो ते काले आपी शकाय, तो कदापि आज आपवानो श्रम लेता नहीं."

"आ देखीता अनुद्योगथी डरी जता नहीं. जे माणस पोताना जीवननो बने तेटलो उपयोग करवाने निद्रा पण नहीं लेवानो सिद्धांत करे, तेवा माणस माटे तमे शुं कहेशो? तमे कहेशो, के "ए माणस दिवानो थयो छे: ते पोताना वखतनो लाभ लेतो नथी; पण पोतानो वखत गुमावे छे: निद्रानो परित्याग करतां ते मृत्यु तरफ प्रयाण करे छे. त्यारे विचारो के अहीं पण ए ज व्यवस्था छे, कारण के बाल्य ए बुद्धिनी निद्रा छे."

ए स्पष्ट छे के जिंदगीनां पहेलां वर्षोमां आ निष्क्रिय केळवणीनो उपयोग सर्वथी ओछो हानिकारक अने सर्वथी वधारे अनुकूळ छे. साधारण रीते एमेलनो गुरु साक्षीना जेवो, प्रकृतिनी प्रवृत्तिना द्रष्टा जेवो मात्र

तरी शकीए. ए शब्दो तो तेनी वयमां अर्थरहित अने कोइ पण वयमां निरुपयोगी छे; अने एथी करीने आपणे नाहक बाल्यावस्थाने कायर करीए छीए. प्रकृति जे करे छे ते तो एटला माटे के जेजे विचारो बाळक ग्रहण करी शके अने तेने उपयोगी थाय, जेजे सत्योनो तेना सुखनी साथे संबंध होय अने जेथी करीने भविष्यमां ते पोतानुं कर्तव्य समजी शके ते निर्लेप लिपिमां तेना मगज उपर आलेखाय, अने तेना स्वभाव अने शक्तिओने अनुरूप वर्तन करवामां तेने खप लागे."

केळवणीना विषयमां रूसोनुं मत जे आगळ जतां फ्रबले स्पष्ट कर्युं ते ज छे: केळवणी ए "बालवाटिकानुं संवर्द्धन" छे. ते कहे छे: "तरुओ कृषिथी अने तरुणो केळवणीथी सुधरे छे." बालोद्यान-पालकने त्रण बाबत उपर ध्यान आपवानुं छे: (१) तेणे बधी दुष्ट वस्तुओथी बाळकनुं रक्षण करवुं जोइए; (२) तेना शरीरने निरोगी अने मजबूत, तथा तेनी इंद्रियोने अनुभव आपी सूक्ष्मग्राही बनाववी जोइए; अने (३) उपदेशथी नहीं पण क्रियाथी तेनी नीतिबुद्धिने केळववी जोइए.

१३. **बाळकनुं चांचल्य.**—बाळकोनुं अवलोकन करतां रूसोने तेमनुं अविरत चांचल्य ए मुख्य लक्षण लागेलुं. "वृद्धना हृदयमां उत्साह क्षीण थइने अंदर भराई रहे छे; पण बाळकना हृदयमां ते उछळतो रहे छे, अने सर्वत्र प्रसरे छे. तेनामां एटलुं जीवन देखाय छे के ते आसपासनी बधी वस्तुओने चंचळ करी शके छे. ते सुधारे के बगाडे तेनी तेने थोडी ज परवा छे: तेने मात्र वस्तुस्थिति बदलवाथी संतोष छे, कारणके स्थित्यंतर ए एक क्रिया छे. तेने भांगवातोडवामां मजा पडे छे; तेनुं कारण एम नहीं के तेने तोफान गमे छे; पण एटलुं ज के नवी रचनानुं काम हमेशां धीमुं होय छे, अने संहारनुं काम हमेशां त्वराथी थई शके तेवुं होवाने लीधे तेनी चंचळताने वधारे अनुकूळ छे;" तेटला माटे बाळकोने केळववामां एक मुख्य वात

१२. समकालीन केळवणीनुं खंडन.— रूसो प्रचलित पद्धतिनां दुष्परिणामो उपर घणी सखताइथी टीका करे छे. " बिचारां कमनसीब बाळकोना अभ्यासना विषयो एवा प्रकारना छे के ते तेमना मगजमां उतरे ज नहीं, त्यारे ते केटलुं ध्यान आपी शकतां हशे, ते विचारो. जे महेताजीओ विद्यार्थीओने पोते आपेला ज्ञाननो देखाव करे छे तेमने माराथी जूदी ज रीते बोलवाने माटे पगार मळे छे; पण तेओ जे प्रमाणे आचरण करे छे ते परथी तेओ सुद्धां मारा ज विचारना छे एवुं मालुम पडशे. कारणके तेओ खरुं जोतां शुं शीखवे छे? शब्दो, शब्दो, शब्दो वगर बीजुं कशुं नहीं. जे भिन्न भिन्न प्रकारनुं ज्ञान आपवानो तेओ दंभ करे छे तेमां कशा उपयोगी विषयो आवता नथी; कारणके तेम करवा जतां तो वस्तुओनुं ज्ञान आपवुं पडे, अने तेमां तेओ कशुं करी शके नहीं. पण तेओ जेनी अंदर शब्दो शीख्याथी बधुं शीखायेलुं लागे तेवा विषयोने ज पसंद करे छे; जेवा के भूगोळ, तवारीख, भाषाओ, वगेरे. आ बधा विषयो मनुष्यने अने तेमां विशेषे करीने बाळकने एवा अपरिचित होय छे, के आखी जिंदगीमां एक पण प्रसंगे तेमांनुं कशुं उपयोगी थई पडे तो मोटुं भाग्य." "अभ्यासना विषयो गमे तेवा होय, पण दर्शित वस्तुओनी खरी कल्पना वगर दर्शक चिह्नोनुं कशुं साफल्य नथी. अने ते छतां वस्तुओनी कशी कल्पना आपवाने शक्तिमान थया वगर आपणे बाळकने चिह्नोमां ज भमावीए छीए." "बाळक पृथ्वीना गोळानो शो अर्थ समजे छे? एक जूनुं भूगोळनुं पुस्तक सरलताथी कहे छे के ए प्लास्टरनो बनावेलो गोळ पदार्थ छे; अने बाळकोने पण ते संबंधी एवी ज कल्पना होय छे. ज्यारे वस्तुओ शीखतां नाम शीखवां ज पडे तेम छे, त्यारे वस्तुओ पहेलां तेमने नाम आपवामां केटली बधी हानि छे?" "नहीं! प्रकृति बाळकना मगजने वळी शके तेवुं अने गमे ते छाप ग्रही शके तेवुं करे छे, ते एटला माटे नहीं के आपणे तेना पर राजाओ अने तारीखो अने खगोळ अने भूगोळना गमे ते शब्दो को-

उपयोग करे छे, अने बिलाडी पोताने मळेली विलक्षण घ्राणेन्द्रिय वापरे छे. आ प्रवृत्तिने जे रीते केळववामां आवे ते रीते बाळको चंचळ अथवा स्थूळ, चपळ अथवा मंद, बेभान अथवा विचारवंत थाय छे."

"आ प्रमाणे बाळकनो पहेलो स्वाभाविक प्रयत्न पोतानां परिवेष्टननुं माप करवानो, अने दरेक वस्तुमां जे गुणो पोताने जरूरना होय तेनी परीक्षा करवानो होय छे; तेथी तेना प्रथम अभ्यासने आत्मसंरक्षण माटेनुं सप्रयोग पदार्थविज्ञान कही शकाय. आ अनुभवमां ते पूर्णता मेळवे, त्यार पहेलां आपणे तेनुं ध्यान विचारना विषयो तरफ दोरीए छीए. पण ज्यां सुधी तेना कोमळ अने नरम अवयवो जे पदार्थोमां तेने व्यवहार करवानो छे तेमने माटे योग्य थई शके तेम छे, अने ज्यां सुधी तेमनी इन्द्रियो निर्दोष अने भ्रमरहित छे, त्यां सुधी ते इन्द्रियोने पोतपोतानुं काम पूर्ण रीते बजावतां शीखवा देवानो समय छे; त्यां सुधी ते बाह्य वस्तुओ साथे आपणा दृश्य संबंधो समजवा देवानो समय छे. जे दरेक वस्तु मनमां प्रवेश करे छे ते इन्द्रियो द्वारा ज प्रवेश करी शके छे, तेटला माटे मनुष्यनी प्रथम विचारशक्ति इन्द्रियानुभव संबंधी छे; इन्द्रियानुभवनी विचारशक्ति उपर ज बुद्धिनी विचारशक्तिनुं बंधारण रहे छेः आपणा हाथ, पग, अने आपणी आंख ए ज तत्त्वज्ञानना आपणा पहेला शिक्षको छे. आ अनुभवने स्थळे पुस्तकोनो उपयोग थाय छे तेथी आपणे विचार करतां शीखता नथी, तेथी तो आपणे बीजाना विचारोने वापरतां ज शीखीए छीएः बीजानी साख उपर आधार राखीने विचारो लेतां ज शीखीए छीए, कशुं समजतां शीखता नथी."

"कोइ पण कळामां निपुणता प्राप्त करवाने माटे आपणे प्रथम तो योग्य ओजारो मेळववां जोइए; अने ए ओजारो सारी रीते वापरी शकाय तेटला माटे ते घसाइभुसाइ न जाय तेवां मजबुत होवां जोइए. ए प्रमाणे विचार करतां शीखवुं होय त्यारे प्रथम तो आपणे

ए छे के तेमनी चंचळताने विस्तृत थवाने अवकाश आपवो. स्तनंधयावस्थामां बंधन थई पडे तेवां वस्त्रो, अने शैशवमां निशाळ अने पाठनो परिहार करवो. पुस्तकाशिक्षणनो विचार पण करवो नहीं. रूसो कहे छेः—"दुनिया सिवाय बीजां पुस्तको नहीं जोइए; अने वस्तुओ सिवाय उपदेश नहीं जोइए. जे बाळक वांचे छे ते विचार करतो नथी; ते मात्र वांचे छेः ते कशो उपदेश मेळवतो नथी; ते मात्र शब्दो शीखे छे."

१५. इन्द्रियोनी केळवणी.— रूसोनी केटलीएक सर्वथी वधारे आकर्षक सूचनाओ इंद्रियोनी केळवणी संबंधी छे:—"आपणामां जे शक्तिओ पहेलवहेली मजबूत थाय छे ते आपणी इन्द्रियो छे, तेटला माटे तेमने पहेलवहेली केळवबी जोइए. पण तेने ज आपणे भूली जइए छीए, अने तेनी ज सर्वथी वधारे अवगणना करीए छीए." आपणे जोइए छीए के "न्हानुं बाळक दरेक वस्तुने अडवाने आतुर होय छे; दरेक वस्तुने हाथमां लेवाने आतुर होय छे. आ चंचळ वृत्तिने कदापि अटकावता नहीं; तेथी तो तेने बधो आवश्यक अनुभव प्राप्त थाय छे. वस्तुओने वारंवार जोवाथी, तेमनो स्पर्श करवाथी, अने सांभळवाथीज ते पदार्थोनां कद, अने आकार, अने दृश्य गुणो समजतां शीखे छे; अने दृष्टिनां परिणामो स्पर्शनी साथे सरखावबाथी अने स्पर्शनो अनुभव दृष्टि वडे निर्णीत करवाथी ज ते धीमे धीमे पदार्थोनी उष्णता अने शीतळता, कठिनता अने कोमळता, गुरुता अने लघुता ओळखवानी शक्ति मेळवे छे." "ओरडामां बिलाडी पहेलवहेली दाखल थाय छे त्यारे ते शुं करे छे? ते चारेय बाजु तपासे छे; क्षण एक विराम लीधा वगर जोया करे छे, सुंघ्या करे छे, अने तपास्या वगर तथा शुं छे ते ओळख्या वगर संतुष्ट थती नथी. बाळक पण ज्यारे चालतां शीखे छे, अने जाणे के संसारना मंदिरमां प्रवेश करे छे, त्यारे ए ज प्रमाणे वर्ते छे. तफावत मात्र एटलो के जे दृष्टि बन्नेने सामान्य छे, तेनी जोडे बाळक कुदरते आपेला हाथनो

नुपयुक्त रहेशे, तो ते नीचे प्रमाणे समाधान आपे छे. "पुस्तकोना उपयोग वगर पण बाळकनी स्मरणशक्ति अप्रवृत्त रहेती नथी. ते जे कंइ जुए छे अने सांभळे छे, तेनी तेने असर थाय छे; अने ते ते याद राखे छे. लोकोनां वचनो अने आचरणोनी ते नोंध राखे छे. आसपासनी बधी वस्तुओना विशाळ पुस्तकमांथी ते अजाणतां पण हमेशां पोतानी स्मरणशक्तिनो खजानो वधार्या करे छे; अने ते तेनी विचारशक्तिने आगळ जतां उपयोगी थई पडे छे. * * * * आ पद्धतिथी विलक्षण बाळको पेदा नहीं थाय ए खरुं, अने तेथी शिक्षकोनी पण ख्याति नहीं थई जाय; पण तेने लीधे विचक्षण अने सशक्त आदमीओ पेदा थई शकशे; अने जोके तेओ तारुण्यमां वखणाशे नहीं, तोपण मोटा थतां मान मेळवी शकशे." बीजे स्थळे ते कहे छे, के "जे कंइ आपणे समजता न होइए, तेनुं आपणे स्मरण राखवुं जोइए नहीं; कारणके जो राखीए तो पछी आपणा भंडारमां आपणो पोतानो केटलो छे ते आपणे कदापि कही शकवाना नहीं."

१६. **नीतिनी केळवणी.**—बार वर्षथी आगळ चालीए त्यार-पहेलां आपणे रूसोनी नीतिविषयक सूचनाओ तपासवानी जरूर छे. ते कहे छे, के "बाळकोने बाळको जेवां गणवां जोइए," ते बेशक खरुं छे, पण बाळको केवां होय छे? तेओ केटलुं समजी शके छे? ते दृश्य वस्तुओ ज समजी शके एम छे के नीतिने पण समजी शके? नीतिना विषयमां रूसोनी स्वाभाविक भावनाओ प्रशंसापात्र छे; पण तेना कशा ए सिद्धांतो नथी, अने तेनी सूचनाओमां पण विरोध देखाय छे. एक प्रसंगे ते कहे छे, के "बाळकोने एक ज ज्ञान आपवानुं छे; अने ते तेमना कर्तव्यनुं ज्ञान छे." बीजे प्रसंगे ते कहे छे, के "खरुंखोटुं पारखवुं, अने फरजनां कारणो समजवां ए बाळकनुं काम नथी." फरी अन्यत्र ते कहे छे, के "सर्वथी उत्कृष्ट सद्गुणो अक्रिय छेः ते प्राप्त करवा घणा कठिन छे; कारणके तेमनामां भव्यता नथी, अने बीजाने संतुष्ट करवानो संतोष पण तेमना वडे मळतो

अवयवो अने इन्द्रियोने केळववां जोइए, कारणके अवयवो अने इन्द्रियो ए बुद्धिनां ओजार छे; अने ए ओजारोनो सारी रीते उपयोग थई शके तेटला माटे शरीर मजबूत अने निरोगी होवुं जोइए. आ उपरथी जोई शकाय छे के माणसनी बुद्धि तेना शरीरथी स्वतंत्र रीते प्रस्फुटित थती नथी, पण शरीर जेवुं सारुं होय ते प्रमाणमां ज बुद्धिनी प्रवृत्ति सरल अने निश्चित थाय छे."

रूसो इन्द्रियोने केळववी जोइए एटली ज सूचना आपीने बेसी रहेतो नथी; ते केवी रीते केळववी जोइए ए संबंधी पण ते थोडुंएक कहे छे. अने घणा आधुनिक प्रयोगो जेवा के पदार्थपाठ, अने वास्तविक मापनतोलन वगेरेनी तेणे ज भलामण करेली एवुं मालुम पडे छे. "बाळक ज्यारथी पदार्थोने ओळखतां शीखे, त्यारथी तेने पसंद करेला पदार्थो ज आपवानी योजना थवी जोइए." बीजे स्थळे ते कहे छे, "इन्द्रियोनी केळवणी ए कंइ इन्द्रियोने वापरवी ए ज नथी; तेमां इन्द्रियो द्वारा खरी रीते विचार करतां शीखवानो पण समावेश थाय छे: एमां समजतां शीखवानुं छे, कारणके जे रीते आपणे शीख्या होइए ते रीते ज आपणे स्पर्शन, दर्शन अने श्रवण करी शकीए छीए. एवी एक स्वाभाविक अने यंत्रतुल्य क्रिया थाय छे, के जेना वडे बुद्धि बिलकुल केळवाया वगर शरीर सशक्त थई शके छे. तरवुं, दोडवुं, कूदवुं, फेंकवुं, ए बधुं बहु सारुं छे; पण शुं हाथपग सिवाय आपणी पासे बीजां साधनो छे ज नहीं? आपणे शुं आंख अने कानवाळा नथी? अने बीजा अवयवो वापरवामां तेमनी जरूर नथी पडती? माटे मात्र शक्तिने केळवता नहीं, पण तेने वापरनारी बधी इंद्रियोने केळवजो; दरेकने जेटली पूर्णता आपी शकाय तेटली आपजो; अने एकनां परिणामथी बीजीनां परिणामोनी परीक्षा करजो. मापवुं, गणवुं, तोळवुं, अने सरखाववुं."

२९. **पुस्तको वगरनी स्मरणशक्ति.**–जो एवो पूर्वपक्ष करवामां आवे, के रूसोनी योजना प्रमाणे बाळकनी स्मरणशक्ति बिलकुल अ-

पोताने अनुपयोगी पदार्थो आपी देवा, अने पाछा मळे एम खबर होय तेवा पदार्थो आपवा, — आ सिवाय त्रीजी जातनो उदारता बाळकोमां में कोइक ज वार जोयेली छे.

"लॉक कहे छे के 'आवुं करो के जेने लीधे उदारने वधारे सारो भाग मळे छे एम बाळकोने अनुभव थाय.' आ तेने उपरथी उदार अने अंदरथी कंजुस बनाववानी तैयारी छे. लॉक कहे छे के बाळकोने ए प्रमाणे उदारतानी टेव पडशे!

"बराबर; मखीचूसनी उदारता, पाइ आपीने पैसो लेवानी! पण तेमने ज्यारे खरेखर उदार थवानो प्रसंग आवे छे त्यारे ए टेव जती रहे छे. ज्यारे आपेली वस्तु पाछी आवती नथी, त्यारे तेओ आपवानी टेव छोडी दे छे. आपणे हाथनी टेवने बदले मननी टेव उपर लक्ष्य राखवुं जोइए. बाळकोने जेजे सद्‌गुणो शीखववामां आवे छे ते बधा आ ज प्रकारना छे; अने आवा सद्‌गुणो शीखवीने आपणे तेमनी बाल्यावस्थाने दुःखी करीए छीए. आ बहु सारी केळवणी!

"अरे शिक्षको, दंभ बधो छोडी द्यो. तमे पोते ज सत्य अने सद्‌गुणी थाओ; एटले तमारा शिष्यो ए गुणोने पात्र थाय त्यां सुधीमां तेमना स्मरणमां तमारी आबेहूब मुद्रा छपाई रहे." *

बाळकने निरंतर सूचनाओ नहीं आपवाने माटे पण रूसो योग्य सावचेती आपे छे. ते कहे छे, के "तमे बाळकने निरंतर सूचनाओ आप्या करशो, अने 'अहीं आवो! त्यां जाओ! ऊभा रहो! आम करो! तेम न करो!' ए प्रमाणे कर्या करशो, तो ते मूर्ख रहेशे. तमारा मनथी ज जो हमेशां तेना हाथने गति मळ्या करशे, तो तेनुं पोतानुं मगज नकामुं थई जशे.—पण आपणो करार याद राखजो; तमे जो दांभिक पंडित मात्र हशो तो मारुं लखेलुं वांचवाथी तमने कशो फायदो थवानो नथी."

* 'कारणो समजाव्या वगर बाळकोने कदापि विधि के निषेध न करी शकाय,' ए रूसोनो विचार खोटो छे. पण आ स्थळे ते ए विचारनुं प्रतिपादन करतो नथी. आ स्थळे तो टेव पाडवानी जे खोटी पद्धतिओ प्रचलित छे तेनुं ज ते खंडन करे छे.

नथी;" अने तेनो पाछो पोते ज परिहार करे छे. आम छतां तेनी स्वाभाविक भावनाओने लीधे ते गंभीर तत्त्वो जोई शके छे, अने नीतिशिक्षणनी प्रचलित योजनाओनुं खूबीथी खंडन करे छे.

"हमणां जे असत्य संबंधी कह्युं, ते बाळकोने जेजे गुणो शीखववामां आवे छे ते बधानी पद्धतिने लागु पडे छे. * * * तेमनी पासे वारंवार प्रार्थना कराववाथी तेओ निःश्वास नाखे छे, अने कहे छे के 'प्रार्थना कदापि न ज करवानी होय तो केवुं सारुं!'. तेमने उदारता शीखववाने आपणे तेमनी पासे दान अपावीए छीए, जाणे के आपणने पोताने आपतां शरम थती होय! बाळके नहीं पण शिक्षके ज आपवानुं काम करवुं जोइए. तमे तमारा शिष्यने गमे तेटला चाहता हो, तोपण एवुं काम करवानो हक तमारो छे. बाळकने लागवुं जोइए के ए करवानो हजी तेने अधिकार नथी.

"जे दाननुं महत्त्व अने गरीबनी गरज समजे छे, ते ज खरुं दान करी शके छे. बाळकने बेमांथी कशानुं भान होतुं नथी; अने तेथी तेना दानमां कशुं पुण्य नथी. ते आपे छे ते दया अथवा परोपकारवृत्ति वगर आपे छेः तेने आपतां लगभग शरम थाय छे; कारणके तमारी रीतभात परथी ते जुए छे के मात्र बाळको ज आपे छे, अने मोटा थतां आपवानी जरूर नथी. जुओ के जे पदार्थनुं बाळको मूल्य जाणतां नथी होतां, ते ज आपणे तेमनी पासे अपावीए छीएः जे धातुना ककडा ते गजवामां राखे छे, तेनो तेने बीजो कशो उपयोग नथी. बाळक एक पूरी आपी देवाना करतां सो रुपीआ आपी देवानुं वधारे पसंद करशे. पण ए उदार महात्माने ते जे वस्तुओने खरेखरी किंमती गणे छे ते- तेनां रमकडां के खावानुं आपी देवानुं कहो, अने त्यारे ते खरेखर उदार छे के नहीं तेनी तमने खबर पडशे.

"ए ज हेतु पार पाडवाने कोइ वार बीजी युक्ति करवामां आवे छेः बाळके आप्युं होय ते तेने तरत पाछुं आपवामां आवे छे, एटले के जे पाछुं मळशे एम ते जाणतुं होय ते आपवानी तेने टेव पडे छे.

सुफीना करवां कोइ सुशील स्त्रीनी रसिक वातचित तरुणने माटे वधारे योग्य छे." आवुं सांभळ्या पछी तेनी सूचनाओमां आपणने गमे तेटलो गुण लागे, पण आपणे तेनुं चरणसेवन करवाना नहीं.

२. रूसोने पोताने गणित अने प्राकृतिक शास्त्रनुं घणुं थोडुं ज्ञान हतुं, पण ते प्राकृतिक शास्त्रनो मोटो हिमायती हतो; अने पश्चिमावस्थामां वनस्पतिशास्त्रनो तेने असाधारण नाद लागेलो. एमेलनो अभ्यासक्रम खुल्ली हवामां छे, पण मुख्य उद्देश तेने प्रकृतिनां स्वरूपोनुं अवलोकन करावानो छे; अने जिज्ञासाने तृप्त करवामां उतावळ न करवाने लीधे ज तेने संवर्द्धित करवानो छे.

३. रूसो के जे घणुं करीने सर्वथी ओछी विद्वत्तावाळो छे त्यांथी मांडीने फ्रेडरिक ऑगस्ट वोल्फ* के जे घणुं करीने सर्वथी वधारे विद्वत्तावाळो हतो, त्यां सुधीना बधा शिक्षणशास्त्रीओनुं एक बाबतमां ऐकमत्य छे. बधा जुदाजुदा रूपमां एम कहे छे के आत्माशिक्षण सिवाय बीजुं खरुं शिक्षण छे ज नहीं.

बेशक, शिक्षकोनो मोटो दोष कही देवानो छे. तेओ आपणनी वृत्तिने प्रतिरुद्ध करी शकता नथी. विद्यार्थीओमां तेओ जे ज्ञाननी अपेक्षा राखे छे, ते तेमनी पोतानी पासे होय छे, तेथी तेओ बोल्या वगर रही शकता नथी; अने "जेमने पोते केटलुं आपी दे छे तेनी दरकार नथी, एवा धनाढ्य माणसोनी माफक" तेओ ज्ञाननुं दान करी दे छे. पण "खरुं शिक्षण" शीखता करवामां रह्युं छे; अने आपणथी ए जवल्ले ज बनी शके छे. रूसोए आ दोषने बराबर जोयेलो; अने तेना शब्दोमां जे सत्य छे ते घणुं किंमती छे. ते कहे छे:— "लांबां लांबां व्याख्यानो मने पसंद नथी; तरुणो ते पर थोडुं ज

---

* एक प्रख्यात जर्मन पंडित. तेनी बुद्धि एटली विलक्षण हती, के १० वर्षनी वये तेणे इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, अने स्पॅनिशना लगभग बधा मुख्य ग्रंथोनुं ज्ञान मेळवेलुं. इलियड अने ऑडिस्सी ए जुदाजुदा माणसोनां काव्योनो संग्रह छे; अने होमर नामे ए काव्योनो एक रचनार कदापि थयो ज नथी, ए मत पहेलवहेलुं तेणे प्रकट करेलुं. जन्म: १७५९; मृत्यु: १८२४.

१७. शिक्षणनी शरूआत.—बार वर्षनी वये एमेल शिक्षणने माटे योग्य थाय छे. "हवे श्रमनो, शिक्षणनो, अभ्यासनो वखत आवेलो छे. अने ए वखत में पसंद करेलो छे एम नथी; प्रकृति पोते ज ते बतावे छे."

हवे रूसो केवी नवल कल्पनाओ आपवानो छे? आपणे जोयुं के साधारण केळवणीने अनुरूप होय एवी कशी बातनी भलामण नहीं करवाने तेणे निश्चय करेलो छे. पण असाधारण बुद्धि सुद्धां पहेलांनी क्रियाओथी मुक्त रहेवानी साथे पहेलांना विचारोथी मुक्त थई शकती नथी; अने रूसोनी योजना मॉन्टेन अने लॉकना विचारोनी साथे मळती छे ए स्पष्ट देखाई आवे छे. भेद मात्र एटलो ज छे के रूसो ए प्रख्यात लेखकोने मळती योजना बतावबा उपरांत वधारे स्पष्टताथी अने बेधडक विचार करे छे.

रूसोनी शिक्षण संबंधी योजनामां नीचे प्रमाणे मुख्य लक्षणो छेः—

१. भाषा संबंधी शिक्षण जरा पण आपवानुं रहेतुं नथी. शब्दशिक्षण अदृश्य थाय छे; अने तरुणोए पुस्तकोमांथी अथवा पुस्तको संबंधी कशुं नहीं शीखवुं एम ठरे छे.

२. शिक्षणना विषयो गणित अने प्राकृतिक शास्त्रमां आवी रहे छे.

३. शिक्षणनी धारक पद्धति जतां ग्राहक पद्धति प्रवेश करे छे.

४. शिक्षणसाधन तरीके हाथनो पण उपयोग करवो जोइए, एवो निर्देश प्रकट थाय छे.

१. आपणा देशमां तो हजी पुस्तकशिक्षणनो ज महिमा छे; अने यूरपमां सुद्धां छेक हमणां सुधी ए ज प्रचलित हतुं. हाल थोडा वखतथी जे वस्तुशिक्षणनो तरंग चाल्यो छे तेमां रूसो आपणाथी एक शतक अथवा वधारे आगळ छे; तोपण साहित्यनुं खरुं स्वरूप ते समज्यो होय एवुं आपणाथी मानी शकातुं नथी. ते पोते पुस्तकोने "खरा अथवा खोटा पण स्पष्ट विचारोनो संग्रह" करवानां साधनो तरीके वापरतो; अने तेणे एवुं कह्युं छे के "पुस्तकोनी बधी दांभिक फिल-

करीने आपणी बुद्धि पराधीन थती नथी एटलुं ज नहीं, पण वस्तुओना संबंधो सुद्धां जोवामां, विचारोने संबद्ध करवामां, अने नवां साहित्यो शोधवामां आपणे वधारे प्रवीण थइए छीए. ज्यारे आपणे बीजाना विचारो लीधा कराए छीए, अने पोताना मनने तटस्थ रहेवा दइए छीए, त्यारे – जे माणसने हमेशां बीजा लोको वस्त्रो पहेरावे छे, जेनी पासे नोकरो सेवामां रहे छे, जेने घोडाओ ज अहींथी तहीं लई जाय छे, अने जे परिणामे पोताना शरीरनी शक्ति अने पोताना अवयवोनो उपयोग खोई बेसे छे, तेना जेवी स्थितिमां आपणे आवी पडीए छीए. **वोलोए रोसिनने** काव्य रचवामां कठिनता लागतां शीखवेलुं तेनुं तेने अभिमान हतुं. शास्त्राभ्यास सुगम करवानी घणी प्रशंसनीय पद्धतिओ प्रचलित छे, पण कोइ आपणने **प्रयत्नथी** शीखतां शीखवे, ते वधारे इष्ट छे."

४. आपणे पुस्तको तरफथी मळता लाभने गमे तेटला उत्कृष्ट गणीए, तोपण एटलुं तो कबूल करवुं जोइए के पुस्तकोना उपयोग वडे आपणी केटलीएक शक्तिओ अस्फुटित रहे छे. **रूसो** पुस्तक वगर शीखववानो प्रयास करतो होवाथी स्वाभाविक रीते ज बीजां साधनोनो अने विशेषे करीने आंख अने हाथनी केळवणीनो विचार करे छे. केळवणीमां हाथनो उपयोग करवा संबंधी हालमां घणुं बोलाय छे, अने घणा **रूसोना** मत साथे मळता थशे. "पुस्तकोमां बाळकने चोटाडी राखवाने बदले ज्यारे हुं तेने कोइ कारखानामां लई जाउं छुं, त्यारे तेना हाथ व्यापृत थवाथी तेनी बुद्धिने पण लाभ थाय छेः ते धारे छे के हुं मात्र कारीगर थाउं छुं, पण खरुं जोतां ते फिलसुफ थाय छे."

एमेलने अमुक धंधो शीखववामां **रूसोनो** बीजो पण उद्देश छे, ते ए के वखत पर तेनी बधी दोलत पायमाल थतां तेने पराधीन नहीं रहेवुं पडे. ते कहे छेः—

"तमे वर्तमान स्थिति पर आधार राखो छो, पण एटलुं भूली जाओ छो के तेमां एवा फेरफार थवानो संभव छे के जे तमे जाणी

ध्यान आपे छे, अने तेमांथी थोडुं ज ग्रहण करे छे. वस्तुओ! वस्तुओ! मारे फरीफरीने कहेवुं पडे छे के आपणे शब्दोने हदथी ज्यादे वजन आपीए छीए: आपणा जल्पक शिक्षणने लीधे आपणे मात्र जल्पको बनावीए छीए." तेटला माटे रूसो एवो नियम बांधे छे के शास्त्र एमेलने शीखववुं नहीं, पण तेनी पासे शोधाववुं; अने भूमितिनां सत्यो पण ते शोधी शके एम ते अपेक्षा राखे छे. पण एमेल बाळ पास्काल नहीं पण असाधारण शारीरिक केळवणी पामेलो साधारण बाळक होवाथी आवी अपेक्षा व्यर्थ छे. खरुं जोतां जे अभ्यासनी रूसो भलामण करे छे ते बुद्धिमल्लनो अभ्यास छे; अने बधा शिक्षकोने खबर छे के तनने कसरत आपवाना करतां मनने कसरत आपवानुं काम घणुं वधारे दुर्घट छे. रूसोनी सूचनानो तेओ कदापि स्वीकार करशे, तो ते इष्ट छे एम मानीने; शक्य छे एम मानीने नहीं. रूसो कहे छे:— "एमेलने पोतानी मेळे शीखवुं पडे छे, तेथी ते पोतानी बुद्धिनो उपयोग करे छे; बीजानी बुद्धिनो नहीं. ते बीजाना विचारने महत्त्व आपतो नथी, अने विचारमां अधिकारने स्वीकारतो नथी; कारणके आपणी घणी भूलो आपणे पोताने लीधे नहीं, पण बीजाने लीधे थाय छे. आवा निरंतर प्रयत्नथी जे प्रमाणे श्रमने लीधे शरीर सशक्त थाय छे ते प्रमाणे मन सुद्धां सशक्त थाय छे. बीजो लाभ ए छे के आपणी शक्तिना प्रमाणमां ज आपणुं संवर्द्धन थाय छे. शरीरनी माफक मन पण जेटलुं उपाडी शके तेटलुं ज ग्रही शके छे. ज्यारे स्मरणशक्ति संग्रह करे ते पहेलां बुद्धि पोते ज वस्तुओनुं ग्रहण करे छे, त्यारे ए संग्रहना पर तेनी मालेकी रहे छे; एथी ऊलटुं जो बुद्धि ग्रहण न करे तेवी वस्तुओनो आपणे स्मरणमां संग्रह करीए, तो पाछळथी ते वस्तुओनो बुद्धि कदाच स्वीकार पण न करे." वळी ते लखे छे: "ज्यारे आपणे पोतानी मेळे शीखीए छीए, त्यारे आपणे जे विचारो मेळवीए छीए, ते बीजाओनी पासेथी मळेला विचारोना करतां वधारे स्पष्ट अने निश्चित होय छे ए निर्विवाद छे, अने एथी

थाय बीजुं कशुं ए नहीं देखावुं जोइए. दरेक माणसे माताना दूधनी साथे देशभक्तिनुं एटले नियम तथा स्वाधीनताना स्नेहनुं पान करवुं जोइए. ए स्नेह ए ज तेनुं जीवन समजवुं. ते पोताना देशने ज जुए छे; तेनी खातर ज जीवे छे. ते एकलो पडे के कशुं नहीं: जो देश न होय तो ते पोते पण नथी ज. * * * वांचतां शीखे के पोलांडना बाळके पोताना देशनी हकीकतो वांचवा मांडवी जोइए; मारी एवी अपेक्षा छे के दशमे वर्षे तेने पोताना देशमां उत्पन्न थती बधी वस्तुओनुं ज्ञान थाय; बारमे वर्षे बधा प्रांतो, रस्ताओ, अने शहेरोनुं ज्ञान; पंदरमे वर्षे तेना बधा इतिहासनुं; सोळमे वर्षे कायदानुं; अने आखा पोलांडमां एवो कोइ प्रख्यात बनाव के वीर नहीं रहेवो जोइए, के जे तेना स्मरणमां न होय अने हृदयमां न होय."

पण एमेल जेवां पुस्तकनी महत्ता तेनी वीर्यवत्ताथी ज सिद्ध थई जाय छे. फ्रान्समां तेनां परिणाम एक तरफ मूकीए; पण जर्मनी सुद्धांमां तेणे ओछी असर करी नथी. त्यां तेनो स्वाभाविकता अने स्वाधीनताना अचिरप्रसृत विलक्षण प्रवाह साथे संगम थयेलो. हर्डर जेने केटलाएक जर्मनीनो रूसो कहे छे, तेणे पोतानी प्रियतमा केरोलाइनने "स्वर्गीय एमिलियस" संबंधी आवेशथी लखेलुं; अने जीवित पर्यंत रूसोनुं पोताना गुरु तरीके संबोधन करेलुं. बाझेडो रूसोना विचारोथी एटलो मोहित थई गयेलो के तेणे एमेलनुं जर्मनमां भाषांतर करेलुं; अने रूसोना विचारोनी वारंवार पोतानां पुस्तकोमां पुनरुक्ति करेली. लावाटरने पण बाझेडोनो समागम थतां एवो ज नाद लागेलो. पेस्टेलॉत्सीने पण पोताना सिद्धांतो मुख्यत्वे करीने एमेलमांथी ज मळेला. शिक्षणनो एक परम उत्कृष्ट ग्रंथ लेवानानो कर्ता रिख्तर पोतानुं ऋणकथन करतां कहे छे: "रूसोना ऐमिलियसने हुं प्रथम मूकुं छुं, अने तेनाथी पूर्णता समजुं छुं. तेनी पहेलांनुं कोइ पण पुस्तक तेनी साथे सरखावी शकाय तेम नथी; कोइमां पण कर्तव्यनी उन्नत कल्पनानुं वस्तुस्थितिना ऊंडा अवलोकन साथे एवुं मनोहर मिश्रण थयेलुं नथी;"

के अटकावी शको तेम नथी. मोटा होय ते न्हाना थाय छे; गरीब तवंगर थाय छे; राजा रंक थाय छे. नसीबना जखम शुं एटला असाधारण छे के तेमांथी बची जवानी तमे आशा राखो छो? आपणे एवा वखतनी नजीक जइए छीए के ज्यारे मोटा राज्यविप्लवो थवाना छे त्यारे तमारुं शुं थशे ते कोण नक्की करी आपे तेम छे? मने लागे छे के यूरपनां मोटा राज्यो झाझी वार टकवानां नथी. तेमनो अंत आवी चूक्यो छे; अने जेओ अत्यार सुधी दिवसना प्रकाशमां रह्यां छे, तेमने अस्तनो अनुभव थवानो छे.*

१८. उपसंहार.—एमेलनी खरी खूबी पृथक्करणथी बतावी शकाती नथी; ते समजवाने माटे तो ए आद्यंत वांचवानी जरूर छे. रूसो जे लखे छे तेमां आवेश मूके छे, अने तेथी आपणे पण उत्साही थइए छीए. पदेपदे मळता भव्य मनोभावो अने सत्योथी मोहित थतां आपणे तेनी विचित्रता अने भूलोने विसरी जइए छीए. वळी रूसोनो समय पण ध्यानमां लेवो जोइए. जो तेणे त्रीश वर्ष पछी विप्लवना प्रभातमां स्वतंत्र लोकोने माटे अथवा स्वातंत्र्य इच्छनारा लोकोने माटे ए पुस्तक लख्युं होत, तो बेशक ए जूदी ज रीते लखायुं होत. राज्यविप्लवना वखतमां ते केळवणी संबंधी कायदा बांधनार होत तो शुं करत, ते पोलांडना राज्य संबंधी तेणे जे विचारो लख्या छे तेपरथी जाणी शकाय छे.

"सार्वजनिक शिक्षण स्वतंत्र प्रजाओमां ज थई शके छे. * * * केळवणी ज प्रजाने एकता आपे छे; ते विचारोने एवी रीते वाळे छे, तथा इच्छा, आवेश, अने जरूरोनुं एवुं रूप बांधे छे के बधा मेळेमेळे देशप्रेमी थाय. बाळकने आंख उघाडतां देश ज देखावो जोइए; सि-

* आ सूत्रनासुं अनुसरण थयेलुं. मोटा अमीरोमां पण अमुक कारीगरी शीखवानी प्रणाली चालेली. सोळमो लुइ लुहारकाममां पोतानी निपुणता माटे मगरूर हतो ए सर्वने विदित छे. पाछळथी जेमने देशवटो लेवो पडेलो तेओमां आवी रीते जेओ धंधो शीखेला, तेवा घणानो निर्वाह थयेलो.

आपणे शीखववानुं नथी, अने ए शीखवानुं पण धीरजथी अवलोकन करतां आवडे तो ज बनी शके तेम छे: ए ज्ञान "जेना पर काम करवानुं छे" तेना संबंधी छे; ए ज्ञान ते आपणा शिष्योना अंतरनुं अने त्यां चालती क्रियाओनुं ज्ञान छे. आ मार्ग पहेलवहेलो रूसोए ज बतावेलो छे, अने ते पर चालतां शिक्षकनुं कर्तव्य कंइ जूदा ज प्रकारनुं—अपूर्व रसवाळुं थई जाय छे. दरेक शिक्षक विद्यार्थी थाय छे, कारणके बाळकोनां मन—तेओ वस्तुओने केवी रीते जुए छे, तेमनी केवी टेवो होय छे, तेमने शी मुश्केलीओ लागे छे, तेमने शुं गमे छे, शुं अणगमतुं लागे छे, तेओ शाथी उत्तेजित थाय छे, शाथी निरुत्साही थाय छे, शी रीते एक मनोभाव पछी बीजो प्रकट थाय छे, ए बधानुं आपणे अध्ययन करवानुं छे. जेनी आपणने जरूर होय ते मेळववाने आपणे जीवित पर्यंत प्रयास करी शकीए: आ मनुष्यमननुं ज्ञान छे, अने मनुष्यमन पर असर करवाने सारु आवश्यक छे.

१९. **व्यवच्छेदक संक्षेप.**—१. एमेलना अभ्यासथी केळवणीमां प्रकृति अने कळानी प्रवृत्तिनो भेद स्पष्ट थाय छे; अने आवेशथी विचारोने केटली गति मळे छे ए जोई शकाय छे.

२. प्रकृतिनी कल्पनानो रूसोए जे खोटो उपयोग कर्यो छे ते खरुं जोतां अढारमी सदीमां फ्रान्सना समाजमां जे कृत्रिम रीतभातनुं प्रबळ हतुं, तेनो प्रत्याघात छे. राजनीति, धर्म, अने फिलसुफीमां अधिकारनो जुलम हतो; अने स्वतंत्रता, वैचित्र्य, अने नवीनता माटे थोडो ज अवकाश हतो. शिक्षण संवर्द्धन तरीके नहीं, पण बनावट तरीके ज योजवामां आवतुं.

३. बाळक पोतानी प्रकृतिने लीधे ज वनस्पति अने प्राणीओनी माफक कशी बहारनी मदद वगर योग्य रीते वधी शके, ए विचारनी अधोगति थतां एवी कल्पना प्रकट थाय छे के श्रेष्ट शिक्षण ते पोतानी मेळे थयेलो विकास छे.

वगेरे. गोटी अने शिलरने पण ए मोहनी लागेली; अने कोनिग्सबर्गनो प्रख्यात फिलसुफ कॅन्ट के जे शहेरना घडियाळ करतां पण वधारे नियमित टेवनो आदमी हतो, ते पण पोतानुं आह्निक कर्तव्य छोडीने रूसोनुं पुस्तक वांची लेवाने एक दिवस घेर रहेलो. ते नीचे प्रमाणे लखे छे:—

"जे माणस मिथ्याभिमाननी खातर के मात्र कालक्षेपनी खातर वांचतो नथी, तेने रूसोनां पुस्तको परथी पहेलवहेली जे असर थाय छे ते ए छे के आ लेखकमां नैसर्गिक सूक्ष्मदृष्टिनी साथे कंइ एवी उदार भावनाओ अने कंइ एवुं संवेदनशील हृदय रहेलुं छे, के तेवुं बीजा कोइ पण देशना कोइ पण कालना कोइ पण लेखकमां जोवामां आव्युं नथी. आ असर पछी ते जे विलक्षण अने विचित्र विचारो स्फुटित करे छे तेथी विस्मय थाय छे. * * * ज्यां सुधी तेनी शैलीनी मोहनी मने लागे नहीं, त्यां सुधी फरीफरीने मारे रूसोनुं अध्ययन करवुं जोइए. त्यारे ज हुं तेना संबंधी योग्य विचार बांधी शकुं."

अने खरे! शिक्षकना कर्तव्यनी खरी कल्पना आपणने प्रथम रूसोए ज आपेली छे: "जेना पर काम करवानुं छे तेनुं अध्ययन करो," आ शब्दोमांथी ज "नवी केळवणी" नो प्रादुर्भाव थाय छे. आपण प्रौढ लोकोने बेसुमार अनुभवो थई गयेला छे, अने तेमांना घणा विस्मृत थयेला होवा छतां आपणी विचार करवानी रीतमां तेमनी अमुक मुद्रा रही गयेली छे. जेमजेम आपणी वय वधारे थती जाय छे, तेमतेम आपणामां वर्तमान करतां भूतनुं प्रबळ वधारे थतुं चाले छे; अने दुनियामां थोडुं ज नवलविशेष लागे छे. पण बाळकने तो वर्तमानमां क्षणेक्षणे नवतानुं दर्शन थाय छे, अने भविष्यनी तेने वधारे वधारे अपेक्षा रहे छे. दुनिया बाळकनी दृष्टिए केवी लागे छे ते समजवानुं आपण शिक्षकोनुं कर्तव्य छे. आपणे घणी चीजो जाणता होइए, अने ते शीखववाने आतुर होइए; पण ज्यां सुधी आपणे एक बीजुं ज्ञान मेळवीए नहीं त्यां सुधी आपणने फत्तेह मळवानी नथी. ए ज्ञान

प्रकरण ११.

अढारमी सदीना फिलसुफो.– कॉन्डियाक, डेडरो, हेल्वीशियस, अने कॅन्ट.

१. **अढारमी सदीना फिलसुफो.**—अढारमी सदीमां केळवणीमां जे विस्तार थयेलो, तेमां मुख्य अंश फिलसुफोना प्रयत्नतो हतो. शिक्षणमां प्रवृत्त थयेला माणसोए ज नहीं; पण ए सदीना लगभग बधा प्रख्यात लेखकोए ए विषयनुं थोडुंघणुं निरूपण करेलुं छे. रूसोनुं अध्ययन करवाथी कंइ समाप्ति थती नथी. एमेले जे प्रवाह शरू कर्यो, ते उपरांत समकालीन बीजा फिलसुफोए पण भिन्नभिन्न अने स्वतंत्र मार्गोमां परिक्रमण करेलुं छे; अने तेमनी भूलो तथा योजनाओ तपासवाथी केटलांएक उपयोगी सत्यो प्राप्त थाय तेम छे.

२. **कॉन्डियाक** (१७१५-१७८०).—मानसशास्त्री तरीके सूक्ष्मद्रष्टा अने फिलसुफ तरीके लॉकनो हरीफ होवा छतां कॉन्डियाके शिक्षणमां एटली उच्च पदवी प्राप्त करी नथी; अने तथापि तेनो अभ्यासक्रम वांचवाथी अमुक लाभ थाय तेम छे. आ पुस्तक तेणे पंदरमा लुइना पुत्र अने पार्मोना शाहजादा फर्डिनेन्डने शिक्षण आपवा सारु लखेला पाठोनो संग्रह छे.

३. **फिलसुफीनो अयोग्य उपयोग.**—शिक्षणना विषयमां फिलसुफीनो वधारेवधारे प्रवेश थतो जाय, ए बेशक अभिनंदनीय छे; अने कॉन्डियाके "शिक्षणकळा मानसशास्त्रमांथी ज प्रसरे छे" एटलुं बतावीने संतोष मान्यो होत तो ते प्रशंसापात्र हतुं. पण ते एटलेथी अटकतो नथी. ते शिक्षणकळामां एवा केटलाएक विचारो घुसाडे छे, के जेमनी योग्यता घणी शंकास्पद छे. उदाहरण तरीके, ते दुनियाना इतिहासमां शास्त्रो अने कळाओ केवी रीते प्रकट थयां तेनो निर्णय करे छे; अने ए ज क्रम बाळकना अभ्यासने माटे स्थापित करे छे:—

४. आ कल्पनामां अतिशयोक्ति अने प्रमाणाभावनी भूल थाय छे. केळवणी ए कंइ मात्र प्रकृतिनुं के मात्र कळानुं काम नथी: ते कळाथी वर्द्धित, नियमित, अने पूर्ण थती स्वाभाविक क्रिया छे. ज्यारे मात्र कुदरतथी ज केळवणी अपाय, त्यारे ते केवी थाय ए समजवाने वागना झाडने कुदरती स्थिति प्राप्त करवा देवाथी केवां फळ नीपजे छे ते जोवुं.

५. माणस अने बीजां प्राणीओमां भेद एटलो ज छे के ते पोतानां परिवेष्टननो दास नथी; पण तेना पर अंकुश राखी शके छे, तेने लगभग नवुं बनावी शके छे, अने तेथी उच्चतर थाय छे. आ शक्तिमांथी मनुष्यकळा जन्मे छे; अने ते प्रकृतिनी साथे केळवणीना काममां भाग ले छे.

६. प्रकृति निर्दोष अने अनुपम मार्गदर्शक छे, ए सुगम कल्पनाथी शिक्षणमां हजारो भूलोए प्रवेश कर्यो छे; अने शिक्षणना विषयमां जे घणा असद्विचारो छे, तेमांथी घणुं करीने नवदशांश "स्वाभाविक" अने "प्रकृति" ए शब्दोनुं संशोधन थतां दूर थाय तेवा छे.

७. विचित्रता, अतिशयोक्ति, निस्सीम आवेश, अने अयोग्य उच्छेदक प्रयत्न होवा छतां, तात्त्विक दृटिए जोतां एमेल असामान्य शक्तिनुं अने अमूल्य पुस्तक छे, एवी प्रतीति थाय छे.

आगळ आत्माना पृथक्करणने ज अभ्यासना पहेला विषय तरीके मूके छे. ते बाळकने ध्यान आपतो करवानी अपेक्षा राखतो नथी; पण तेने ध्यान एटले शुं ते ज शीखववानी अपेक्षा राखे छे.

बाळकने नानो सरखो मानसशास्त्री बनाववानी, अने जे शास्त्र बीजां बधां शास्त्रोनुं शिरोबिंदु होइने बधांथी वधारे कठिन छे तेने ज अभ्यासना प्रथम विषय तरीके पसंद करवानी योजना कोनाथी गंभीरता पूर्वक स्वीकारी शकाय?

४. बाळकोनी साथे दलील करवी जोइए.— रूसोए "आपणे बाळकनी साथे दलील करवी जोइए" ए लॉकना विचारनुं समर्थ खंडन करेलुं. कॉन्डियाक ए विचारने सत्य ठरावबाने मथे छे, अने तेने माटे शिथिल अने अपूर्ण मानसशास्त्रना सिद्धांतोनो उपयोग करे छे. ते कहे छेः—

"इन्द्रियो प्रस्फुटित थाय के विचार करवानी शक्ति स्फुरवा लागे छे ए सिद्ध छे; अने आपणामां विचारशक्ति वहेली दाखल थाय छे तेथी ज आपणे इन्द्रियोनो उपयोग वहेला करी शकीए छीए." वस्तुस्थितिनुं जरा पण अवलोकन करतां आवा विचित्र विचारो ऊडी जाय छे. कॉन्डियाक कहे छे के बुद्धिशक्ति "बाळक अने प्रौढ मनुष्य बन्नेमां एकसरखी होय छे" ते एक क्षण पण स्वीकारी शकाय नहीं. बेशक बाळकोमां अमुक विचारशक्ति होय छे; पण ते परिचित अने दृश्य पदार्थोमां ज उपयुक्त थई शके छे; तेने सामान्य अने विविक्त सत्त्वोमां उपयुक्त करवानो प्रयत्न मिथ्या छे.

५. प्राथमिक विषयो.— अमे कॉन्डियाकना प्राथमिक विषयो बिलकुल टीका कर्या वगर आपीशुंः १. विचारनुं स्वरूप; २. मानसिक क्रियाओ; ३. टेवो; ४. मन अने शरीरनो भेद; अने ५. ईश्वर संबंधी ज्ञान.

जेणे हजी स्वभाषाना व्याकरणनुं पण ज्ञान मेळव्युं नथी ते सात वर्षना बाळकने आवुं तत्त्वज्ञान शीखववानो कॉंडियाक शी रीते दंभ

"हुं जे पद्धतिनुं अनुसरण करुं छुं, ते प्रचलित पद्धतिने मळती आवती नथी; पण ए ज रीते शास्त्रो अने कळाओ उत्पन्न थयां छे."

बीजा शब्दोमां कहीए तो मनुष्यजातिए जे कर्युं छे, ते बाळके फरीने पोतानी मेळे करवुं जोइए. मनुष्यवर्गना भूलोथी भरेला अने मंद विस्तारनुं तेणे पदेपदे अनुसरण करवुं जोइए.*

बेशक कॉन्डियाकनी भूलमां अमुक सत्य पण छे. शास्त्रो अने कळाओमां शरूआत छूटीछूटी वस्तुओनां अवलोकनथी थयेली, अने सामान्य सिद्धांतो पाछळथी प्राप्त थयेला; अने हाल शिक्षणमां पण ए ज प्रमाणे करवुं जोइए ए वातनी कोइथी ना पडाय तेम नथी. बाळकने प्रथम हकीकतो ज शीखवा देवी, अने क्रमेक्रमे ज तेनी पासे एक पछी एकनुं अवलोकन करावीने सामान्य नियमनी सिद्धता कराववी, ए श्रेयस्कर छे; पण पृथक्करणपद्धति अने प्रयोगोनो एवो योग्य उपयोग कॉन्डियाकनी अतिशयोक्तिथी भिन्न छे. आटली बधी सदीओमां थयेलां कामनो लाभ लइने जे पद्धति ज्ञात सत्योथी शरूआत करे छे, ते संयोजनपद्धतिनो बिलकुल त्याग करवो, ए अपेक्षणीय नथी. मनुष्यजातिने जे श्रम पड्यो छे ते बधो श्रम बाळक पासे फरीने करावबो ए दुःखदायक अने मूर्खता भरेलो मार्ग छे.

फिलसुफीने चाहनारो होवाथी कॉन्डियाक वधारे मोटी भूल ए करे छे के अभ्यासना प्रारंभथी ज ते बाळकने मानसिक पृथक्करणमां प्रवेश करावबाने मथे छे.

"पहेली वात ए करवानी छे के बाळकोने तेना मननी शक्तिओथी जाणीतो करवो; अने ते वापरवानी जरूरनुं तेने भान आपवुं."

बीजा शब्दोमां कहीए तो कॉन्डियाक बाळकनी विचारशक्तिनी

---

* स्पेन्सरनी शिक्षण संबंधी फिलसुफीमा पण आ ज सिद्धांत मुख्य छे. "योजना अने क्रम बन्नेमा बाळकनी केळवणी मनुष्यजातिनी केळवणीने अनुसरती थवी जोइए; अथवा बीजा शब्दोमा कहीए तो व्यक्तिमां ज्ञाननी उत्पत्तिनो क्रम जातिमां ज्ञाननी उत्पत्तिना क्रमने अनुरूप थवो जोइए."

"विशेषे करीने, जेम शरीरनुं पोषण थाय छे, तेम बुद्धिनुं पण पोषण थवुं जोइए. खरुं, ज्ञान ए बुद्धिनुं अनुकूळ भोजन छे, अने बीजाना विचारो तथा दोषो विष छे. ए पण आवश्यक छे के बुद्धिए प्रवृत्त रहेवुं जोइए; कारणके ज्यां सुधी ते क्रियासक्त थाय नहीं त्यां सुधी ते निर्बळ रहे छे."

७. अभ्यासक्रमना बीजा विभागो.—एम लागे छे के **कॉन्डियाक** मात्र एक ज हेतु सफळ करवानी दरकार राखे छे: तेने मात्र पोताना शिष्यने विचारवंत करवानी उमेद छे. ज्यां सुधी बुद्धि पूर्ण विकसित अने सुघटित थतां **लॅटिनमां** तेने मात्र शब्दो शीखवानो श्रम रहे, त्यां सुधी ते बंध राखवामां आवे छे. **कॉन्डियाकने** प्राचीन भाषाओना अभ्यास पर बहु प्रीति नथी. ते **लॅटिनना** अभ्यासने बीजी पदवी आपे छे; अने **ग्रीकने** तो छेक बाद करे छे. पण ते इतिहासने घणुं महत्त्व आपे छे.

"विचार करतां शीख्या पछी राजपुत्रे छ वर्ष सुधी मुख्यत्वे करीने इतिहासनो अभ्यास कर्यो."

कॉन्डियाकना इतिहासनां मोटां बार पुस्तको भरायां छे. तेने **रॉलिननी** माफक लांबांलांबां वृत्तांतो लखवामां रस पडतो नथी; ते पृथक्करण करे छे, विचारो आपे छे, वृत्तांतोनो संक्षेप करे छे, अने तवारीखनी हकीकतो कहेवाने बदले फिलसुफी कहाडया करे छे.

८. आत्मविचार.— आटली टीका कर्या पछी **कॉन्डियाके** आत्मविचारनुं महत्त्व बताव्युं, अने स्मरणशक्ति पर विवेकनुं प्राधान्य स्पष्ट कर्युं, ते माटे आपणे तेनी प्रशंसा करवी जोइए. थोडांएक अवतरणोथी तेनो आशय प्रकट थशे.

सर्वथी वधारे आवश्यक वात ए छे के बाळकने पोतानी मेळे विचार करवानी टेव पडवी जोइए:—

"हुं कबूल करुं छुं के जे केळवणी मात्र स्मरणशक्तिने केळवे छे तेथी अद्‌भुत बाळको पेदा थई शके अने थाय छे; पण ए अद्‌भुत बा-

करे छे, ए आपणाथी समजी शकातुं नथी. तेणे अमुक कथाओ के ऐतिहासिक वार्ताओ शीखववानो यत्न कर्यो होत तो केवुं सारुं !

पण **कॉन्डियाक** आटलाथी अटकतो नथी. ज्यारे तेनो शिष्य बधी मानसिक क्रियाओनुं अने विचारनी उत्पत्तिनुं पूर्ण ज्ञान मेळवी रहे छे अने आठमे अथवा दशमे वर्षे तत्त्वज्ञानमां पोताना गुरुना जेटलो ज एटले के इन्द्रियजन्य ज्ञान उपर प्रबंध लखी शके एवो प्रवीण थाय छे, त्यारे तेने शुं शीखववानुं छे ए जाणो छो ? ए शीखववानुं कंइ इतिहासनी फिलसुफी जेवुं छेः—

"तेनी पोतानी बाल्यावस्थापर तेनी पासे विचार कराव्या पछी मने एम लाग्युं के दुनियानी बाल्यावस्थानो अभ्यास तेने सर्वथी वधारे रसिक लागशे; अने ते ते घणी सहेलाइथी समजी शकशे."

६. **विचार करवानी कळा.**—ज्यारे **कॉन्डियाक**ने मालुम पडे छे के मनुष्यमनना पृथक्करणथी अने मनुष्यजातिनी उन्नतिना अभ्यासथी तेना शिष्यनुं मन जोइए तेवुं तैयार थयुं छे, त्यारे ते तेने सामान्य अभ्यासक्रममां प्रवेश करावे छे. अहीं ते पोतानी नवीनतानो त्याग करे छे, अने वधारे योग्य तथा अनुकूळ विचारो आपे छे. ते कहे छे, के "व्याकरणनो अभ्यास जो वहेलो शरू थाय, तो ते उपयोगी थवाने बदले कंटाळा भरेलो थई पडवानो वधारे संभव छे." आ सिद्धांत तेणे मानसशास्त्रने पण लागु पाड्यो होत तो केवुं सारुं! हवे व्याकरण शरू करता पहेलां **कॉन्डियाक**नो शिष्य काव्योनो अभ्यास करे छे; अने ए प्रमाणे भाषाना नियमो पहेलां भाषानुं वास्तविक ज्ञान प्राप्त करे छे. **कॉन्डियाके** भाषणकळा, लेखनकळा, विचार करवानी कळा वगेरे उपर प्रबंधो लख्या छे; पण तेनी पृथक्कृति आपवानी जरूर नथी. एटलुं ज बताववुं बस छे के ते शैलीना सौंदर्य करतां विचारोना संबंध पर वधारे ध्यान आपे छे; अने भाषाना लालित्य करतां विचारना विस्तारनी तेने वधारे अपेक्षा छे.

बेशक गांभीर्य अने स्पष्ट विचारना अभावने लीधे डेडरोथी पूर्ण शिक्षक थवाय तेम न हतुं; पण तेनामां स्वाभाविक अने अभ्यासजन्य एवा केटलाएक गुणो हता खरा के जेथी केथेराइन रशियन लोकोनी केळवणीनी व्यवस्था बांधवानुं काम तेने विश्वासपूर्वक सोंपी शके. प्रथम तो ए के तेनुं ज्ञान सार्वत्रिक हतुं,—"बधां शास्त्रोनुं एटलुं ज्ञान के ते दरेकनुं महत्त्व जाणी शके, अने कोइ पण शास्त्रनुं एटलुं ऊंडुं नहीं के तेनो पक्ष करी शके." शास्त्रविस्तारमां रोकायेलो होवा छतां ते साहित्यनो परम भक्त हतो: शेक्सपियर अने अर्वाचीन काव्यने पूजनारो होवा छतां प्राचीन काव्यने पण तेटलुं ज मान आपनारो हतो; अने ते कहे छे ते प्रमाणे केटलाएक वर्षो सुधी तो जेवी रीते कोइ धर्मगुरु प्रतिदिन अमुक स्तोत्र वांचवानो धर्म चूके नहीं, तेवी रीते ते होमरनुं एकाद गीत वांचवाने चूकेलो नहीं.

१०. **केळवणीनी जरूर.—डेडरो** पोताना घणा समकालीन लेखकोथी एटले अंशे जूदो पडे छे के तेने शिक्षणनी नीतिशक्ति पर पूर्ण विश्वास छे. ते कहे छे. "शिक्षण वर्तनने बगाडतुं नथी एटलुं ज नहीं पण तेने मनोहर करे छे; ते कर्तव्य समजावे छे; अने दुर्गुणनो दोष ओछो करीने तेने नष्ट अथवा गुप्त करे छे * * * हुं बेधडक कही शकुं छुं के जे प्रमाणे पोशाकमां सुधारो थइने चामडांमांथी क्रमेक्रमे रेशमी वस्त्रो थयां छे ते प्रमाणे नीतिमां पण जनसमाजनी उन्नति थई छे."

सार्वजनिक शिक्षणनी व्यवस्थाना संबंधमां ते सर्वने जर्मनीमो दाखलो लेवानुं कहे छे. ते बधां बाळको माटे वांचन, लेखन, गणित अने धर्मनी शाळाओनी मागणी करे छे; ए शाळाओमां जवानी सर्वने फरज पाडी शकाय एम सूचवे छे; अने तेटला माटे तेमां शिक्षण मफत आपवानी भलामण करे छे. ते एथी पण आगळ जाय छे, अने निशाळमां पुस्तकोनी साथे बाळकने खावानुं पण मळवुं जोइए एवी अपेक्षा राखे छे.

ळको बाल्यावस्था सुधी ज अद्भुत रहे छे. * * * जे मात्र स्मरणथी ज जाणे छे ते कशुं जाणतो नथी. * * * जे विचार करतां शीख्यो नथी ते कशुं शिक्षण पाम्यो नथी."

"खरुं ज्ञान ग्राहक विचारमां रह्युं छे, धारक स्मरणशक्तिमां नहीं, अने जे फरी मेळवी शकाय ते वस्तुओ जे स्मरण मात्रमां छे ते वस्तुओना करतां वधारे सारी रीते शीखायेली समजवी. बाळकने मात्र ज्ञान आपवाथी पूर्णता थती नथी. ते पोतानी मेळे ज्ञाननी मृगया करीने केळवणी मेळवे ए आवश्यक छे; अने मुख्य वात तेने मार्ग बताववानी छे. जो तेने बराबर मार्ग दर्शाववामां आवे, तो ते वास्तविक विचारो प्राप्त करी शके, अने तेमनो परस्पर संबंध पण समजी शके. पछी बीजा वधारे दूरना विचारोनी साथे सरखावीने ते पोताने अभ्यास करवो होय तेवा पसंद करी शके. विचार होय तो एक वखत शीखेली वस्तुओ फरी मेळवी शकाय छे, कारणके विचार होय त्यां पहेलां ज्ञान शी रीते मळेलुं तेनुं ज्ञान होय छे: पण स्मरणशक्तिथी तेम बनी शकतुं नथी, कारणके स्मरणशक्तिने पोताना ज्ञाननी उत्पत्तिनुं ज्ञान नथी."

तेटला माटे कॉन्डियाक बीजां बधां शिक्षण करतां आत्मशिक्षणने उच्चतर मूके छे.

"हवे, साहेब, तमारे तमारी पोतानी मेळे शीखवानुं छे. तमे कदाच एम धारता हशो के तमे तमारा कर्तव्यनी समाप्ति करी; पण में मारा कर्तव्यनी ज समाप्ति करी छे. तमारे तो नवेसरथी शरू करवानुं छे."

९. डेडरो (१७१३-१७८४).—डेडरोए शिक्षणना इतिहासमां नोंधवा जेवां बे पुस्तको लख्यां छे: पहेलुं १७७३ मां, जेनी अंदर तेणे हेल्वीशियसना प्रबंधनुं खंडन कर्युं छे ते; अने बीजी १७७६ मां, जेनी अंदर रशियानी शहेनशाहबानु बीजी केथेराइननी विज्ञप्ति परथी तेणे "पाठशाळानी योजना" लखीने तेमां समग्र शिक्षणनो विचार करेलो छे ते.

नथी, रसायननो लेश पण नहीं, वस्तुओनां गमनपतन संबंधी पण थोडुं ज, घणा थोडा प्रयोगो, एथी पण थोडुं शारीर, अने भूगोळ तो बिलकुल नहीं."

१३. **सूचवेला फेरफारो.**— आवी सखत टीका कर्या पछी गंभीर अने मूलग्राही सूचनाओ आपवानी डेडरोनी फरज हती; पण जे सुधाराओ ते सूचवे छे ते बधा सरखा प्रशंसापात्र नथी.

प्रथम तो ते शास्त्रोनो परस्पर संबंध बतावीने तेमने अमुक वर्गमां गोठवे छे, अने केवी रीते एकना अभ्यासथी बीजानो अभ्यास सुगम थाय छे ते लक्षमां राखीने तथा दरेकनो उपयोग विचारीने तेनी पदवी नक्की करे छे. शाळाना अभ्यासक्रममां तो ते प्रायशः शास्त्रनी उपयोगिता पर ज लक्ष राखीने तेनी पदवीनो निर्णय करे छे; अने कहे छे, के "शास्त्रोना परस्पर संबंधने लीधे अमुक शास्त्रने एक पदवी मळे छे, अने उपयोगिताने लीधे बीजी पदवी मळे छे." पण ते एटलुं भूली जाय छे के निशाळमां तो मुख्य जरूर अभ्यासक्रमने बाळकनी वय अने योग्यताने अनुकूळ करवानी छे.

१४. **शास्त्रोनो अतियोग.**— जोके डेडरो शास्त्र अने साहित्य बन्नेने समान चाहनारो छे, तोपण ए बन्ने प्रकारना शिक्षणमां ते योग्य सीमा राखी शकतो नथी. ते शिक्षणनुं मध्यबिंदु फेरवी नाखीने शास्त्रोने जोइए तेना करतां वधारे महत्त्व आपे छे; अने ए प्रमाणे कोन्डोरसे अने ऑगस्ट कॉन्टनुं पुरोदर्शन करावे छे. पाठशाळामां ते जे आठ वर्गोनो समावेश करे छे, तेमां पांच वर्ष सुधी ते गणित, खगोळ, पदार्थविज्ञान, अने रसायननुं ज्ञान आपे छे; अने व्याकरण तथा प्राचीन भाषाओ माटे छेल्लां त्रण वर्षोमां ज व्यवस्था करे छे.

डेडरो साहित्यशिक्षणनो अयोग्य प्रतिरोध करे छे ए ज एक तेनो दोष नथी; तेनो बीजो दोष ए छे के ते गणितने पदार्थविज्ञाननी पहेलां मूके छे. "वांचतां शीखवा करतां भूमिति शीखवी सहेली छे" एम कहेवा मात्रथी कशुं साफल्य नथी; एथी आपणी खात्री थती नथी.

११. सार्वजनिक शिक्षणनी योजना.—जे बधा शिक्षण माटे समर्थ व्यवस्थानी अपेक्षा राखे छे तेमनी माफक डेडरो पण तेनो बंदोबस्त राज्यने सुप्रत करे छे. तेनी रशियन पाठशाळानी कल्पना १८०८ नी फ्रान्सनी युनिवर्सिटीने मळती छे. ते तेना अधिकारी तरीके एक राजकीय मंत्रीनी नीमणुक करवाने इच्छे छे; अने तेने परीक्षाओनी देखरेख राखवानुं, पाठशाळाओनां प्रमुखो नीमवानुं, खराब विद्यार्थीओने दूर करवानुं, अने अध्यापको तथा शिक्षकोने रजा आपवानुं काम पण सोंपी देवानो विचार करे छे.

१२ फ्रेंच पाठशाळाओ पर टीका.—डेडरो प्रचलित विषयो अने ते शीखववानी पद्धति पर घणी सखत टीका करे छे; अने तेना आरोपो कोई वार अन्याय्य गणवा छतां अवतारवा योग्य छे:—

"अत्यार सुधी पाठशाळाओमां साहित्य तरीके बे मृत भाषाओनुं शिक्षण अपाय छे के जे थोडा ज नागरिकोने उपयोगमां आवे छे; छ सात वर्षो सुधी अभ्यास थवा छतां ते शीखाती नथी; अलंकारना नामथी विचार करवानी कळा शीखव्या पहेलां बोलवानी कळा शीखववामां आवे छे, अने विचारो मळ्या पहेलां ते शब्दोमां केम मूकाय ते बतावववामां आवे छे; न्यायनुं नाम लइने ॲरिस्टोटलनी सूक्ष्म कल्पनाओ, अने तेनो परम उत्कृष्ट अने परम निरुपयोगी अनुमानखंड के जे स्पष्टताथी चार पानांमां लखावाने बदले सो पानांमां पण अस्पष्टताथी लखायेलो छे, ते मगजमां रेडवामां आवे छे; नीतिनुं नाम लइने शुं शीखवाय छे तेनी मने बराबर खबर नथी, पण हुं एटलुं जाणुं छुं के तेमां मन अथवा हृदयना गुणो संबंधी एक शब्द पण कहेवामां आवतो नथी; तत्त्वज्ञान कहीने जे बाबतो शीखवाय छे ते जेवी कठिन तेवी ज निष्फळ छे, तेमांथी ज अनास्था अने धर्मांधता उत्पन्न थाय छे, अने दरेक वातनो उत्तर आपवानी विनाशक शक्ति उद्भवे छे; पदार्थविज्ञानमां पदार्थनां तत्त्वो अने पृथ्वीनी योजनाना लांबालांबा विवादो चाले छे, पण प्राणिशास्त्रनो शब्द पण आवतो

पयोगी छे, पण मनना सामान्य प्रस्फोटनमां लाभकारक नथी; ए मात्र शोभानो विषय छे, अने बधा माणसोने माटे योजेली सामान्य केळवणीमां प्रथम पदने लायक नथी. डेडरोने शिक्षणविषयोमां साहित्यनो केटलो अधिकार छे ते मालुम नथी; ते जाणतो नथी के साहित्य ए बुद्धिने कसरत आपवानुं घणुं खूबीदार साधन छे; अने साम्य, यथार्थता, तथा स्पष्टता, के जे गुणो बधी स्थितिना मनुष्योने जीवनना बधा प्रसंगोमां उपयोगी छे ते प्राप्त करवानो पण साहित्य ज सर्वथी निश्चित अने सुगम मार्ग छे.*

१६. **मार्मोन्टलनो अभिप्राय.**—डेडरो शब्दो शीखववामां अने स्मरणशक्तिने केळववामां ज साहित्यना कर्तव्यनी समाप्ति समजे छे. आ बाबतमां तेना समकालीन लेखक **मार्मोन्टल** पासेथी तेने खरी वा-

---

* आ विचारनो एक बे अवतरणो आपीने विस्तार करवानी जरूर छे: "हुं जे मतनुं खंडन करूं छुं तेमां एम मानी लेवामां आवे छे के शिक्षणनो लाभ एटलो ज छे के ते व्यवहारमां उपयोगी थई पडे छे; उदाहरण तरीके, जेने पोतानी सांसारिक स्थितिने लीधे बुद्धिसंस्कारनो उपयोग करवो पडतो नथी, तेने तेनी कशी जरूर नथी. आ दृष्टिए जोतां साहित्य साक्षरोने ज उपयोगी छे, शास्त्र मात्र शास्त्रीओने, विनय अने सभ्यता मात्र समाजमां फरनाराओने. गरीब माणसे अज्ञान रहेवुं जोइए, कारणके केळवणी अने ज्ञान तेने निरुपयोगी छे. केवो नीच अने खोटो विचार! मानसिक अने आत्मिक संस्कार प्राप्त करवो ए दरेक मनुष्यनुं कर्तव्य छे. ए अलंकार मात्र नथी: ए धर्मना जेटली ज पवित्र वस्तुओ छे. (रेनन.)

" 'पेरेडाइझ लॉस्ट' परथी तमे शुं शीखो छो? कशुं नहीं. पाक (शास्त्र?) नी चोपडी परथी शुं शीखो छो? दरेक पानामां कंइक नवुं, कंइक पहेलां नहीं जाणता हता तेवुं. पण तेटला माटे शुं तमे पाकनी चोपडीने स्वर्गीय काव्यथी उच्चतर मूकशो? मिल्टन पासेथी तमने ज्ञान मळतुं नथी: ज्ञानना कोटयवधि अंश पण पृथ्वीनी सपाटी उपर ज राखनारी पदपंक्तिओ छे: मिल्टन पासेथी तमने जे मळे छे ते तो शक्ति छे, एटले के अपरिमितनी साथे संबंध करवानी तमारामां जे योग्यता रही छे, ते एथी विस्तार पामे छे. शक्तिनी दरेक पंक्ति पाछली पंक्ति करतां उच्चतर छे: ते पृथ्वीथी स्वर्ग पर जवानी निसरणी छे. ज्ञाननी बधी पंक्तिओ तमने एक ज सपाटी पर दोरी जाय छे, पण पृथ्वी परनी तमारी मूळ स्थितिथी एक फुट पण उच्चतर करी शकती नथी; शक्तिनी पहेली पंक्तिथी जे ऊंचे जवानी शरूआत थाय छे; तेमां चडतांचडतां एवा प्रदेश पर पहोंचाय छे के ज्यां दुनिया सांभरती पण नथी." (डी क्विन्सी.)

प्राणिशास्त्र अने सप्रयोग पदार्थविज्ञानना अभ्यासने एटला वखत सुधी बंध राखीने मात्र गणितनां विविक्त सत्यो उपर बाळकनुं ध्यान लगाडी मूकवुं ए मोटी भूल छे; कारणके डेडरो कबूल करे छे ते प्रमाणे ए शास्त्रोमां "आंख, नाक, जीभ, अने स्मरणशक्तिनो निरंतर खप पडे छे;" अने तेटला माटे ए बाळकोने विशेषे करीने शीखववा योग्य छे.

डेडरोनो शिष्य बार वर्षनी वय सुधी पाठशाळामां प्रवेश करवानो नथी, एम कहेवाथी तेना दोषनो परिहार थई शके तेम नथी. त्यां सुधी ते वांचन, लेखन, अने जोडणी शीखवानो छे. एम मानवाने कारण छे के ए पहेलां वर्षो जोइए तेवी रीते वपराशे नहीं; पण उपरांत ए स्पष्ट छे के बार वर्षनी वये गणितना नीरस सिद्धांतोमां उतरी शके तेटलो मननो परिपाक थतो नथी.

१५. **साहित्यशिक्षणना प्रदेश संबंधी अपूर्ण विचारो.**—डेडरो प्राचीन साहित्यना संबंधमां जे कहे छे ते विस्मयकारक छे. एक तरफथी ते विद्यार्थीना १९ मा अने २० मा वर्ष सुधी तेनो अभ्यास बंध रखावे छे; अने बीजी तरफथी ए प्राचीनो अने विशेषे करीने होमरने माटे परम भक्तिभावथी बोले छे!

"जो मारामां कंइ पण गुण होय, तो ते प्राप्त करावबामां होमर मारो गुरु छे. ग्रीक अने लॅटिन भाषाओना अभ्यास वगर योग्य संस्कार अने रसाभिज्ञता उत्पन्न थतां नथी. एक तरफ होमर, व्हर्जिल, होरेस, टेरेन्स, एनेक्रेओन, प्लेटो, अने युरिपिडीसथी, अने बीजी तरफ मोझीझ अने पेगंबरोना अभ्यासथी मारी बुद्धिने पोषण मळ्युं छे."

जे साक्षर आ प्रमाणे साहित्यने आस्मानमां चडावे छे, अने ए साथे तेनो शिक्षणमां प्रतिरोध करीने तेने लगभग नाबूद करी नाखे छे, तेनो विरोध आपणे केवी रीते समजावीशुं? कारण एटलुं ज छे के तेना धारवा प्रमाणे साहित्य मात्र वक्ताओने अने कविओने माटे उ-

१७. डेडरोनी योजनानां बीजां नवीन लक्षणो.—डेडरोनी रशियन पाठशाळानी विस्तीर्ण व्यवस्थामां उतर्या वगर अमे तेनां बीजां केटलांएक नवीन लक्षणो बतावीशुं.

१. वर्गोना विभागमां केटलीएक समवर्ती अभ्यासक्रमपंक्तिओ: पहेली शास्त्र अने साहित्यना अभ्यासक्रमोनी पंक्ति; ते पछी धर्म, नीति, अने इतिहासनां व्याख्यानोनी पंक्ति; अने छेल्ली आलेखन, संगीत, वगेरेनी क्रमपंक्ति.

२. इतिहासमां छेक आधुनिक वृत्तांतोथी शरू करीने प्राचीन वृत्तांतो शीखववानी विचित्र पद्धति.

३. वांचनकळानुं परम महत्त्व: "आलेखनना अध्यापकनी साथे एक वांचनना शिक्षकनी पण योजना करवी जोइए; सारुं वांचन एटलुं आनंददायक अने आवश्यक होवा छतां केळवायेला माणसोमां पण थोडा ज सारुं वांचतां जाणे छे."

४. कळाशिक्षण अने सौंदर्यना अभ्यास माटे विशेष प्रयास.

१८. हेल्वीशियस (१७१५–१७७१).— शिक्षण उपर हेल्वीशियसना विचारोनो अभ्यास अने तेना मनुष्य संबंधी प्रबंधनुं पृथक्करण करतां आपणे डेडरोनी रजा मागीशुं नहीं; कारणके सुभाग्य अथवा दुर्भाग्यने लीधे हेल्वीशियसना प्रख्यात समकालीन लेखके तेना पुस्तक पर टीका करी छे. डेडरोना प्रचंड खंडननी सहायथी ज आपणने हेल्वीशियसनो नीरस प्रबंध वांचवो गमे छे.

१९. मनुष्य संबंधी प्रबंध.–आ पुस्तक माटे हेल्वीशियसे १५ वर्ष सुधी विचार कर्यो हतो, अने ते तेना मृत्यु पहेलां (१७७२) प्रकट थयुं न हतुं. खरुं जोतां पहेला अने छेल्ला सिवायनां प्रकरणोमां ते पोताने गमती फिलसुफीनुं लांबुंलांबुं विवेचन मांडी बेसे छे; अथवा कायदानी लोकोना सुख उपर असर अने अज्ञाननां दुःखो संबंधी पिष्टपेषण कर्या करे छे.

तनी खबर पडी होत. मार्मोन्टलनी बुद्धि एटली समर्थ न हती, पण तेना विचारो केटलीक वार वधारे न्यायपुरस्सर हता; कारणके तेणे बाल्यावस्थाथी ज भाषाओनो अभ्यास कर्यो हतो:—

"एक भाषामांथी बीजी भाषामां अनुवाद करतां शब्दोनी पसंदगी अने योजनाने लीधे, अने ते वखते पण वाक्यरचनामां कंइक सौंदर्यना अनुभवने लीधे मने रस पडवा लाग्यो; अने ए प्रवृत्तिथी विचारपृथक्कृतिनी साथेसाथे मारी स्मरणशक्ति पण समर्थ थती गई. में जोयुं के शब्दने विचार साथे संयुक्त करवाथी ज ते मूळ नाखी शके छे; अने विचार करवाथी मने थोडी वारमां मालुम पड्युं के भाषाओना अभ्यासमां विचारोना सूक्ष्म भेद समजवा, तेमनुं पृथक्करण करवुं, तेमनी घटना तपासवी, अने तेमनो यथार्थ संबंध अने आशय पकडवो—ए बधांनो पण समावेश थाय छे. नवा शब्दोनी साथे नवा विचारो पण मनमां प्रवेश करे छे;† अने ए प्रमाणे आपणे धारीए छीए तेना करतां आपणे वधारे किंमती अने विस्तृत प्राथमिक फिलसुफी शीखीए छीए. आपणी पाठशाळाओमां लॅटिन वगर बीजुं कशुं शीखवातुं नथी, एम फरियाद करती वखते आपणे आ बधा लाभ भूली जइए छीए."

† आ विचार प्रचलित शिक्षणपद्धतिना एक नियमने सारी रीते स्पष्ट करे छे,—"पहेली कल्पना, पछी शब्द." पण उपर लखेलुं छे तेथी एम सूचित थाय छे के अनुभवमां घणी वार ए क्रम फरी जाय छे; अने प्रथम शब्द मळ्या पछी कल्पना प्राप्त थाय छे. जेवो वाक्य अने विचारनो संबंध छे तेवो ज शब्द अने कल्पनानो संबंध छे.

भाषांतरथी थतो लाभ पण सारी रीते बताव्यो छे. निशाळना विषयोमां मनने एथी वधारे सारी कसरत आपनार बीजो कोइ पण विषय छे के नहीं ए शंकास्पद छे. वास्तविक भाषांतरमां त्रण उत्कृष्ट क्रियाओनो समावेश थाय छेः १. मूळ शब्दरचनामांथी विचारनुं विघटन; २. मानसिक अधिष्ठान माटे विचारनुं ग्रहण; अने ३. नवी शब्दरचनामां विचारनुं आधान. एटला ज महत्त्वनी एक त्रीजी क्रिया ए छे के विद्यार्थीए जे भाग वांच्यो होय तेनुं तात्पर्य तेना पोताना शब्दोमां मूकाववुं. ए कसरतमां पण उपली त्रण क्रियाओनो समावेश थाय छे, कारणके भाषांतर विना पण तेनी अंदर विचारनो एक स्वरूपमांथी बीजा स्वरूपमां अनुवाद रहेलो छे.

आ प्रमाणे हेल्वीशियसनुं खंडन करवुं सहेल छे; पण डेडरोए जे खूबीथी टीका करी छे तेवी खूबी लाववी लगभग अशक्य छे. वर्तनना बंधारणमां हेल्वीशियस प्रकृति अने आंतर वलणोनी शक्तिनो इनकार करे छे, तेने पुनःस्थापित करवामां डेडरो केवी समर्थ दलील वापरे छे!

"हेल्वीशियसे मानेली यदृच्छा चिनगारीना जेवी छेः तेथी दारूनुं पीप सळगी उठे; पण पाणीना घडामां ते ओलवाई जाय."

"हजारो सदीओथी आकाशनी झाकळ खडको उपर पड्या करे छे, पण अद्यापि ते फलप्रद थयेला नथी. वावेलां खेतरोने फलप्रद थवाने तेनी अपेक्षा छे, पण झाकळथी करीने कंइ बीज ववातां नथी. जे यदृच्छा करीने कहेवाय छे तेनाथी पोताथी कशुं उत्पन्न थतुं नथी; गोवलकोंडानी खाणोमां जे मजूर काम करे छे तेनी कोदाळीथी हीरो सपाटी पर आवे छे खरो, पण कोदाळी कंइ हीराने पेदा करती नथी."

बेशक, एम कहेवामां आव्युं छे के "केळवणी मनने उपरथी ज मात्र स्पर्श करे छे," ते वास्तविक नथी. पण जोके तेनाथी घणुं थई शके छे, तोपण तेनाथी बधुं थई शकतुं नथी. जो मन सारुं होय तो ते तेने पूर्ण बनावे छे, जो नठारुं होय तो दुष्ट बनावे छे; पण योग्यता न होय त्यां योग्यता तेनाथी अपाती नथी; अने प्रकृतिनी जग्या तेनाथी लई शकाय तेम नथी.

२१. कॅन्ट (१७२४–१८०४).—एक शतकथी फिलसुफीना विस्तार उपर कॅन्टनी जे प्रबळ असर चाली आवी छे, ते सर्वने विदित छे. डेकार्ट पछी कोइ पण फिलसुफे तत्त्वज्ञानना गंभीर प्रश्नो संबंधी एटलुं कुतूहल उत्पन्न कर्युं नथी; अने कोइए पण मनुष्यबुद्धि शी वस्तु छे तेनुं सूक्ष्मतर अध्ययन कर्युं नथी. आवा फिलसुफे शिक्षणना प्रश्नो लइने तेना पर पोतानी सूक्ष्म बुद्धिनो प्रकाश नाख्यो छे, ए शिक्षणकलानुं सुभाग्य समजवुं. रूसो तरफ तेनो आदरभाव, एमेलनुं तेनुं अध्ययन, तेने पोताने मळेली केळवणी, जूदांजूदां कुटुं-

ज्यारे ते पिष्टपेषण करतो नथी, त्यारे उन्मत्त कल्पनाओ कहाडे छे. दंभ ए तेनुं मुख्य लक्षण छे. तेना मत प्रमाणे शिक्षण सर्वशक्तिमान छे; शिक्षणथी ज जूदाजूदा माणसोना मनमां तफावत पडे छे. प्रकृतिथी बधानी बुद्धि सरखी होय छे. बाळकना मनमां कशी शक्ति, वृत्ति, के योग्यता होती नथी. इंद्रियानुभव ए ज बुद्धिनुं तत्त्व छे; एटले पांच इन्द्रियोनो व्यवहार ए ज मुख्य बाबत छे: "इन्द्रियोमां ज मनुष्यनुं मनुष्यत्व रह्युं छे."

आ प्रमाणे इन्द्रियानुभव जनस्वभावनो पायो होवाथी अने ते परिवेष्टनथी बदलातो होवाथी हेल्वीशियस एवा अनुमान उपर आवे छे के बुद्धि अने नीतिनुं बंधारण घणे अंशे आकस्मिक परिणाम छे. तेटला माटे ते स्वेच्छानुकूळ बुद्धिमान माणसो उत्पन्न करवाने इच्छे छे; अने तेटला माटे आकस्मिक महापुरुषो केम उत्पन्न थाय छे तेनुं अवलोकन करवुं ते आवश्यक गणे छे. ए आकस्मिक कारणो हाथमां आवे के तरत तेनी कृत्रिम योजना करवाथी इष्ट परिणाम प्राप्त थशे एवी ते आशा राखे छे.

"असाधारण बुद्धि यदृच्छानुं परिणाम छे. रूसोने पण घणा प्रख्यात पुरुषोनी माफक यदृच्छानी ज उत्पत्ति गणी शकाय."

२०. हेल्वीशियसनुं डेडरोए करेलुं खंडन.—आवां उन्मत्त कथनोना उत्तर आपवा सहेला छे. जो हेल्वीशियसे शिक्षको अने मातापितानो मत पूछ्यो होत, जो तेणे पोते अवलोकन कर्युं होत, जो तेणे सरखा शिक्षणथी पण जूदीजूदी रीते केळवायेली पोतानी पुत्रीओनो ज विचार कर्यो होत, तो बेशक तेने शिक्षणशक्तिनी सीमा कबूल करवी पडत. तो ते समजत के केळवणीथी कंइ मंद वृत्तिना मनमां कल्पना प्रकटती नथी, के स्थूल हृदयमां आवेश उछळतो नथी, के परम अनुकूळ परिवेष्टनमां पण हेल्वीशियसमांथी एकाद मोन्टेस्क्यु के वोल्टेर पेदा थतो नथी.

અને કહે છે કે પ્રકૃતિથી બાળક સારો કે ખરાબ કશા પ્રકારનો હોતો નથી; કારણકે પ્રકૃતિથી તે નીતિબાહ્ય છે. બુદ્ધિ દ્વારા તેને કર્તવ્ય અને નિયમની કલ્પના પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જ તે સનીત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો બાળકમાં બધું બીજરૂપે રહેલું હોય છે. ભવિષ્યથી જ—કેળવણીથી તેનું જેવું પ્રસ્ફોટન થાય તેથી જ— તે સારો અથવા ખરાબ થાય છે. શરૂઆતમાં તેનાં બધાં વલણ અનિશ્ચિત હોય છે; અને પ્રકૃતિને બરાબર પ્રવૃત્ત કરતાં ન આવડે, તો જ પાપ પ્રવેશ કરે છે.

૨૪. બાળકને સ્વાધીનતા આપવાની અપેક્ષા.— બાળકોને અક્રિય શિક્ષણ અને સ્વાધીનતા આપવામાં પણ **કૅન્ટ રૂસોનો** જ વિચાર સ્વીકારે છે:—

" સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે શરૂઆતની કેળવણી નિષ્ક્રિય હોવી જોઇએ; એટલે કે પ્રકૃતિની સાવચેતીમાં કશી વૃદ્ધિ કર્યા સિવાય તે જે કંઇ કરે તેનું રક્ષણ માત્ર કરવાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઇએ. * * * પહેલાં થોડી જ મદદ આપીને બાળકોને પોતાની મેળે શીખવા દેવાં એ વધારે સારું. માણસની ઘણી અશક્તિનું કારણ તેઓ કેળવાયેલા હોતા નથી એ નથી, પણ તેમને ખોટા વિચારો અપાયા હોય છે, તે છે." **રૂસોની** માફક **કૅન્ટ** એમ કહેતો નથી કે બધી પરાધીનતા અસ્વાભાવિક છે; અને તોપણ તે બાળકની સ્વાધીનતા સંભાળવાને તત્પર રહે છે. જે માબાપો હમેશાં પોતાનાં ફરજંદોનો સ્વચ્છંદ તોડવાનો આગ્રહ રાખે છે, તેમના પર તે ટીકા કરે છે. તે કહે છે કે શરૂઆતમાં જો બાળકના તરંગોને અને રુદનને જલદીથી તાબે થયા ન હોઇએ, તો તેમનું બહુ નિયંત્રણ કરવાની જરૂર નથી. જે નિયમન તેમને નાખુશ અને નીચ કરે છે તેના જેટલી હાનિ બીજા કશાથી થતી નથી. પણ સ્વાધીનતાના આગ્રહમાં મનુષ્યેચ્છાની સ્વતંત્રતાનો આ મોટો હિમાયતી જરા સીમાત્યાગ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેને ટેવની પણ ધાસ્તી રહે છે. તે ભલામણ કરે છે કે ટેવો પડતી અટકાવવી જોઇએ, અને બાળકને કોઇ પણ બાબતનો અતિ પરિચય જોઇએ નહીં. એ પ્રમાણે તો

बोमां तेणे आपेलुं शिक्षण, अने विशेषे करीने जनस्वभावना तेना गंभीर अभ्यासने लीधे शिक्षण संबंधी प्रश्नोनो निर्णय करवानी तेनामां पूर्ण योग्यता हती. कोनिग्सबर्गनी पाठशाळामां ते अध्यापक हतो, त्यारे शिक्षणनी चर्चा करवानो तेने घणी वार प्रसंग आवेलो; अने एक स्नेहीए तेना विचारोने संग्रहीने प्रसिद्ध कर्या छे. अमे तेनुं संक्षिप्त पृथक्करण आपीशुं.

२२. **शिक्षणनी उत्कृष्ट कल्पना.**— कॅन्टना विचार प्रमाणे मनुष्योने केळववानी अने नियमनमां राखवानी कळा सर्वथी वधारे मुश्केल अने उपयोगी छे. केळवणीथी ज मनुष्यजातिनी पूर्णता अने उद्धार थाय तेम छेः—

" शिक्षणथी जनस्वभावनुं निरंतर प्रस्फोटन थतुं जशे, अने छेवटे तेने परम योग्य रूप प्राप्त थशे, ए कल्पवाथी पण संतोष थाय छे. "

" शिक्षणनी केटली शक्ति छे ए बराबर समजाववाने माटे तो कोइ देव जेवाए माणसोने केळववानुं काम हाथमां लेवुं जोइए. "

पण आ उत्कृष्ट उद्देश सफळ करवाने केळवणीने पिष्टपेषणनी प्रचलित पद्धतिओमांथी छूटी करवी जोइए; अने बाळकोने जनसमाजनी आधुनिक स्थितिने माटे नहीं पण भविष्यनी श्रेष्ठ स्थितिने माटे योग्य करवा जोइए.

२३. **प्रकृति पर विश्वास.**— रूसोए कहेलुं के बाळक जन्मथी निर्दोष छे, अने तेनी स्वाभाविक प्रवृत्ति सर्वथा श्रेयस्कर छे, ए विचार कॅन्ट पण थोडे अंशे मान्य करे छेः—

" कहे छे के वैद्यकमां वैद्य प्रकृतिनो अनुचर मात्र छे. नीतिशिक्षकनुं पण ए ज प्रमाणे समजवुं. बहारनी खराब असरो दूर राखवामां आवशे, तो प्रकृति पोतानी मेळे श्रेष्ठ मार्ग शोधी लेशे. "

आ प्रमाणे जनस्वभावनी विश्वासपात्रता पर शिक्षकोनुं ध्यान खेंचवामां रूसोए शिक्षणनी जे सेवा बजावेली, तेनी कॅन्ट प्रशंसा करे छे; पण ते रूसोनो अनुवाद मात्र करतो नथी. ते तेनी भूल सुधारे छे;

शासनने वधारे सारुं माने छे. विद्यार्थीओने ओछा हेतथी बोलाववामां अने तेमने शरम लागे तेवी योजना करवामां योग्य शासननो उपयोग थाय छे; कारणके तेओ माननी स्पृहा राखे छे, अने नीतिने सहाय तरीके ए वृत्ति उत्तेजन करवा लायक छे. शारीरिक शासन हमेशां संभाळथी करवानी जरूर छे; कारणके बच्चांओ तेथी कदाच पराधीन स्वभावनां थई जाय एवी धास्ती छे.

बीजो भेद स्वाभाविक अने कृत्रिम शासनोनो छे. कॅन्ट स्वाभाविक शासनोने पसंद करे छे, कारणके ते दोषनां ज परिणाम होय छे; उदाहरण तरीके, " बाळक वधारे खाय, के तरत तेने अजीर्णनुं शासन थाय छे. " कॅन्ट बेशक ए विचारमां रूसोनुं अनुसरण करे छे; अने अमे आगळ बतावीशुं ते प्रमाणे स्पेन्सरनी नीतिविषयक केळवणीमां पण ए ज मत मुख्य छे. अमे स्पेन्सरनी फिलसुफीमां ए विचारनी विस्तारथी परीक्षा करीशुं. अहीं मात्र एटलुं ज कहेवाथी बस थशे के प्रकृतिनां शासनो घणी वार बहु कठोर होय छे; अने ते अटकाववाने माटे ज घणी वार कृत्रिम शासनोनी जरूर पडे छे. बाळक वधारे खाइने अजीर्णमां सपडाय तेना करतां थोडी शिक्षा आपीने तेने अटकाववानी पद्धति वधारे सारी छे.

छेवटे कॅन्ट अक्रिय अने सक्रिय शासननो भेद करे छे; अने अक्रिय शासननी न्हाना दोषने माटे तथा सक्रिय शासननी मोटा अपराधने माटे योजना करे छे.

वळी, गमे ते शासन करवामां आवे, तथापि शिष्य तरफ रोष नहीं बताववानी कॅन्ट शिक्षकने भलामण करे छे:—

" ज्यारे शासन करवामां क्रोधनां चिह्न देखाय, त्यारे तेनी माठी असर थाय छे. "

२८. धर्मशिक्षण.— पहेलवहेलां आपणने एम लागी जाय छे, के कॅन्ट अहीं पण रूसोनो विचार स्वीकारे छे; अने न्हानपणथी बाळकने परमात्मानी कल्पना आपवानी मना करे छे:—

તે કેળવણીને પણ બંધ કરવાનું સૂચવી શકે, કારણકે કેળવણી માત્ર સારી ટેવોના સમૂહની પ્રાપ્તિ છે.

૨૬. વાર્તાઓનો પ્રતિરોધ.— માનસિક શક્તિઓની કેળવણીમાં પણ કૅન્ટ રૂસોની માફક અદ્ભુત નવલ કથાઓ અને વાર્તાઓનો પ્રતિરોધ કરે છે. " બાળકની કલ્પનાશક્તિ એટલી ચંચળ હોય છે કે તેને કથાઓથી પ્રસ્ફુટિત કરવાની કશી જરૂર નથી. " ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે કલ્પિત કથાઓથી કલ્પનાનું પ્રસ્ફોટન થવાની સાથે તેને સૌંદર્યબુદ્ધિ અને નીતિશક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. રૂસોએ લા ફૉન્ટેનની કથાઓ પર ટીકા કરેલી; પણ તેને સુદ્ધાં તેની નીતિશક્તિ સ્વીકારવી પડેલી.

૨૬. શક્તિઓનું સંવર્દ્ધન.— કૅન્ટના શિક્ષણનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરતાં શક્તિઓના સંવર્દ્ધનની ઘણી વધારે અપેક્ષા છે. તે દરેક માનસિક શક્તિની પરીક્ષા કરે છે, અને દરેકને કેળવવાને માટે સૂચનાઓ આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તે સ્મરણશક્તિના અયોગ્ય ઉપયોગ પર ટીકા કરે છેઃ—

" જેમનામાં માત્ર સ્મરણશક્તિ હોય છે, તે લોકો જીવતા કોશ જેવા અને જાણે કે વાગ્દેવીના ભાડુતી ઘોડા જેવા છે. "

ગ્રહણશક્તિને કેળવવાને તે બાળકો પાસે નિયમોનાં દૃષ્ટાંતો અથવા દૃષ્ટાંતો પરથી નિયમો કઢાવવાની ભલામણ કરે છે.

વિચારશક્તિને કેળવવાને તે સૉક્રેટીસની પદ્ધતિ ઉચિત ગણે છે; અને સાધારણ રીતે બધી શક્તિઓ સમર્થ કરવાને તેમની પ્રવૃત્તિને જ શ્રેષ્ઠ માર્ગ માને છે.

" કરવું એ સમજવાનો સૌથી સારો રસ્તો છે: જે કંઇ આપણે પોતાના પ્રયાસથી શીખીએ, તે જ આપણે પૂરેપૂરું શીખીએ છીએ. "

૨૭. જૂદાજૂદા પ્રકારનાં શાસનો.— શાસનોમાં કેવાકેવા ગુણો લાવી શકાય તે સંબંધી કૅન્ટે ઘણું સૂક્ષ્મ વિવેચન કર્યું છે. તે શારીરિક શાસન અને માનસિક શાસનનો ભેદ કરે છે, અને માનસિક

नीतिविषयक संभाषणनुं पुस्तक छे. तेमां सहु समजी शके तेवी रीते नित्यना व्यवहारनुं निरूपण थवुं जोइए, अने अमुक काम योग्य छे के नहीं एवो प्रश्न नीकळवो जोइए."

तेणे आवुं एक पुस्तक तैयार करवानी शरूआत पण करेली; अने तेनी एवी अपेक्षा हती के दररोज निशाळमां एक कलाक तो ए अभ्यासमां गाळवो; अने माणस तरफ माणसनी शी फरज छे ए बाळकोने समजाववुं. ते फरीफरीने कहे छे के माणस अने ईश्वरना भयने बदले पोताना अंतःकरणनो भय, बीजाना विचारोने बदले आत्मगौरव, शब्दोनां बाह्य मूल्यने बदले कृत्योनुं आंतर मूल्य, अने दुःखमय तपने बदले सुखमय धार्मिकतामां बाळकने धीमेधीमे प्रवेश कराववो.

२०. व्यवच्छेदक संक्षेप.—१. आ अभ्यासथी तत्त्वदर्शनोए शिक्षण उपर केवी असर करी छे, ते स्पष्ट थाय छे. जनस्वभावनी भिन्न भिन्न कल्पनाओने शिक्षणनी भिन्नभिन्न पद्धतिओ अनुसरे छे.

२. शिक्षणना बधा उपन्यासोमां कदाच सर्वथी अतिग्राही ए छे के दरेक व्यक्तिनुं शिक्षण मनुष्यजातिना शिक्षणने अनुसरीने निर्णीत थवुं जोइए. कॉन्डियाकना आ उपन्यासने स्पेन्सर नियम मानी ले छे.

३. धर्माधिकारनुं प्रबळ ओछुं थतुं चाले छे; अने राज्याधिकार प्रवेश करे छे.

४. हेल्वीशियसनी पद्धति शिक्षणने सांविधान मात्र गणे छे. तेनी एवी कल्पना छे के शिक्षक विचक्षण होय तो स्वाभाविक शक्तिओना भेदने हिसाबमांथी दूर करी शकाय. आथी करीने मनुष्य पोताना परिवेष्टननो दास थई जाय छे. खरी वात ए छे के मनुष्य ज एक एवो प्राणी छे के जे पोतानी संस्थितिने इच्छानुसार वाळी शके छे; अने तेनामां एटली शक्ति छे के ते पोतानी संस्थितिने पुनरुत्पन्न करीने तेनाथी उच्चतर थई शके, अने वधारे ए छे के स्वाभाविक शक्तिओ-

"धर्मना विचारोमां हमेशां अमुक ईश्वरवादनो समावेश थाय छे. हवे, जे बाळको दुनियाने तो शुं पण पोताने सुद्धां बराबर ओळखतां नथी, तेमने ईश्वरवाद शी रीते शीखवी शकाय? जे हजी कर्तव्य शुं एम समजतां नथी, तेमने ईश्वर प्रति आपणो शो धर्म छे ते केवी रीते समजावी शकाय?"

तेटला माटे ज्यां सुधी बाळकने ईश्वरना स्वरूपनी कल्पना प्राप्त थाय, त्यां सुधी धर्मोपदेश माटे थोभवुं, ए उचित लागे. पण कॅन्ट कहे छे के एम करवुं अशक्य छे; कारणके समाजमां फरवाने लीधे बाळक क्षणेक्षणे ईश्वरनुं नाम सांभळे छे, अने तेने वारंवार धर्मक्रियाओमां सामेल थवुं पडे छे. बीजा माणसो पासेथी तेने खोटा अने वहेमी विचारो मळे, तेना करतां तेने बाल्यावस्था-मांथी ज खरा धर्मविचारो समजाववा ए वधारे सारुं छे. खरुं जोतां कॅन्ट रूसोथी जूदो पडे छे ते एटला ज माटे के ते एमीलने एकांतमां राखवाने बदले समाजमां लावे छे. कॅन्टनी धर्मशिक्षणनी पद्धति पण विशाळ अने उत्कृष्ट छे. ते माने छे के बाळकने ईश्वरनी कल्पना आपवाने श्रेष्ठ मार्ग ए छे के मनुष्योमां पितानी जे कल्पना छे, तेनो उपयोग करवो. वळी ए आवश्यक छे के ईश्वरनी कल्पना पहेलां कर्तव्यनी कल्पना तेने प्राप्त थवी जोइए; अने नीति पहेली तथा धर्म पछी— एम क्रम आववो जोइए. नीति वगर धर्म मात्र वहेम छे: नीति वगर धार्मिक माणस मात्र दरबारी हजूरी जेवो ईश्वरनी महेरबानी मागनारो छे.

२९. **नीतिविषयक संभाषणनुं पुस्तक.**— कॅन्टनो नीतिविचार केटलो उत्कृष्ट छे ए जाणनारा लोकोने ते नीतिशिक्षणने जे महत्त्व आपे छे, तेथी विस्मय थवानो संभव नथी.

ते कहे छे, "आपणी निशाळोमां एक वस्तुनी मोटी खामी छे, पण ए जो होय तो तेमने नीतिनी सारी केळवणी मळी शके: ए वस्तु ते

नीतिविषयक संभाषणनुं पुस्तक छे. तेमां सहु समजी शके तेवी रीते नित्यना व्यवहारनुं निरूपण थवुं जोइए, अने अमुक काम योग्य छे के नहीं एवो प्रश्न नीकळवो जोइए."

तेणे आवुं एक पुस्तक तैयार करवानी शरूआत पण करेली; अने तेनी एवी अपेक्षा हती के दररोज निशाळमां एक कलाक तो ए अभ्यासमां गाळवो; अने माणस तरफ माणसनी शी फरज छे ए बाळकोने समजाववुं. ते फरीफरीने कहे छे के माणस अने ईश्वरना भयने बदले पोताना अंतःकरणनो भय, बीजाना विचारोने बदले आत्मगौरव, शब्दोनां बाह्य मूल्यने बदले कृत्योनुं आंतर मूल्य, अने दुःखमय तपने बदले सुखमय धार्मिकतामां बाळकने धीमेधीमे प्रवेश

[illegible] १. आ अभ्यासथी तत्त्वदर्शनोए शिक्षण [illegible] शाय छे. जनस्वभावनी भिन्न [illegible] तिओ अनुसरे छे. [illegible] र्वथी अतिग्राही ए छे के [illegible] ने अनुसरीने निर्णीत [illegible] र नियम मानी ले छे. [illegible]; अने . राज्याधिकार [illegible] न मात्र गणे छे. तेनो [illegible] स्वाभाविक शक्तिओना [illegible] करीने मनुष्य पोताना [illegible] त ए छे के मनुष्य ज एक [illegible] म इच्छानुसार वाळी शके छे; अने तेनामां एट [illegible] पोतानी संस्थितिने पुनरुत्पन्न करीने तेनाथी उच्चतर थई शके, अने वधारे ए छे के स्वाभाविक शक्तिओ-

"धर्मना विचारोमां हमेशां अमुक ईश्वरवादनो समावेश थाय छे. हवे, जे बाळको दुनियाने तो शुं पण पोताने सुद्धां बराबर ओळखतां नथी, तेमने ईश्वरवाद शी रीते शीखवी शकाय? जे हजी कर्तव्य शुं एम समजतां नथी, तेमने ईश्वर प्रति आपणो शो धर्म छे ते केवी रीते समजावी शकाय?"

तेटला माटे ज्यां सुधी बाळकने ईश्वरना स्वरूपनी कल्पना प्राप्त थाय, त्यां सुधी धर्मोपदेश माटे थोभवुं, ए उचित लागे. पण कॅन्ट कहे छे के एम करवुं अशक्य छे; कारणके समाजमां फरवाने लीधे बाळक क्षणेक्षणे ईश्वरनुं नाम सांभळे छे, अने तेने वारंवार धर्मक्रियाओमां सामेल थवुं पडे छे. बीजा माणसो पासेथी तेने खोटा अने वहेमी विचारो मळे, तेना करतां तेने बाल्यावस्थामांथी ज खरा धर्मविचारो समजाववा ए वधारे सारुं छे. खरुं जोतां कॅन्ट रूसोथी जूदो पडे छे ते एटला ज माटे के ते एमीलने एकांतमां राखवाने बदले समाजमां लावे छे. कॅन्टनी धर्मशिक्षणनी पद्धति पण विशाळ अने उत्कृष्ट छे. ते माने छे के बाळकने ईश्वरनी कल्पना आपवाने श्रेष्ठ मार्ग ए छे के मनुष्योमां पितानी जे कल्पना छे, तेनो उपयोग करवो. वळी ए आवश्यक छे के ईश्वरनी कल्पना पहेलां कर्तव्यनी कल्पना तेने प्राप्त थवी जोइए; अने नीति पहेली तथा धर्म पछी—एम क्रम आववो जोइए. नीति वगर धर्म मात्र वहेम छे; नीति वगर धार्मिक माणस मात्र दरबारी हजूरी जेवो ईश्वरनी महेरबानी मागनारो छे.

२९. **नीतिविषयक संभाषणनुं पुस्तक.**— कॅन्टनो नीतिविचार केटलो उत्कृष्ट छे ए जाणनारा लोकोने ते नीतिशिक्षणने जे महत्त्व आपे छे, तेथी विस्मय थवानो संभव नथी.

ते कहे छे, "आपणी निशाळोमां एक वस्तुनी मोटी खामी छे, पण ए जो होय तो तेमने नीतिनी सारी केळवणी मळी शके: ए वस्तु ते

नीतिविषयक संभाषणनुं पुस्तक छे. तेमां सहु समजी शके तेवी रीते नित्यना व्यवहारनुं निरूपण थवुं जोइए, अने अमुक काम योग्य छे के नहीं एवो प्रश्न नीकळवो जोइए."

तेणे आवुं एक पुस्तक तैयार करवानी शरूआत पण करेली; अने तेनी एवी अपेक्षा हती के दररोज निशाळमां एक कलाक तो ए अभ्यासमां गाळवो; अने माणस तरफ माणसनी शी फरज छे ए बाळकोने समजाववुं. ते फरीफरीने कहे छे के माणस अने ईश्वरना भयने बदले पोताना अंतःकरणनो भय, बीजाना विचारोने बदले आत्मगौरव, शब्दोनां बाह्य मूल्यने बदले कृत्योनुं आंतर मूल्य, अने दुःखमय तपने बदले सुखमय धार्मिकतामां बाळकने धीमेधीमे प्रवेश कराववो.

३०. व्यवच्छेदक संक्षेप.—१. आ अभ्यासथी तत्त्वदर्शनोए शिक्षण उपर केवी असर करी छे, ते स्पष्ट थाय छे. जनस्वभावनी भिन्न भिन्न कल्पनाओने शिक्षणनी भिन्नभिन्न पद्धतिओ अनुसरे छे.

२. शिक्षणना बधा उपन्यासोमां कदाच सर्वथी अतिग्राही ए छे के दरेक व्यक्तिनुं शिक्षण मनुष्यजातिना शिक्षणने अनुसरीने निर्णीत थवुं जोइए. कॉन्डियाकना आ उपन्यासने स्पेन्सर नियम मानी ले छे.

३. धर्माधिकारनुं प्रबळ ओछुं थतुं चाले छे; अने राज्याधिकार प्रवेश करे छे.

४. हेल्वेशियसनी पद्धति शिक्षणने संविधान मात्र गणे छे. तेनी एवी कल्पना छे के शिक्षक विचक्षण होय तो स्वाभाविक शक्तिओना भेदने हिसाबमांथी दूर करी शकाय. आथी करीने मनुष्य पोताना परिवेष्टननो दास थई जाय छे. खरी वात ए छे के मनुष्य ज एक एवो प्राणी छे के जे पोतानी संस्थितिने इच्छानुसार वाळी शके छे; अने तेनामां एटली शक्ति छे के ते पोतानी संस्थितिने पुनरुत्पन्न करीने तेनाथी उच्चतर थई शके. अने वधारे ए छे के स्वाभाविक शक्तिओ-

मां केटलांएक लक्षणो एवां होय छे के जे गमे तेवी केळवणीथी पण दूर थई शकतां नथी.

५. साहित्यनी बुद्धिवर्द्धक शक्ति, अने विशेषे करीने भाषांतरथी थतो लाभ मामॉन्टलना अवतरणथी सुप्रदर्शित थाय छे.

६. शिक्षणमां शक्तिसंवर्द्धन अने ज्ञानप्राप्ति ए बे उद्देशोनो भेद कॅन्ट स्वीकारे छे; अने स्पष्ट करे छे.

પ્રકરણ ૧૨.

ફ્રાંકે અને બાઝેડો.

૧. **જર્મન શિક્ષણ.**—બે સદીઓથી જર્મની શિક્ષણની સ્વભૂમિ જેવી થઈ પડી છે; અને એ દેશમાં શિક્ષણના જેજે ભગીરથ પ્રયત્નો થયા છે તે બધા લખવા બેસીએ તો ઘણાં પુસ્તકો ભરવાં પડે.

એક સમર્થ ઇતિહાસક લખે છે, કે "અઢારમી સદીની શરૂઆતથી એક સારો ફેરફાર થતો માલુમ પડે છે. કલ્પનાઓ હતી તે દૃશ્ય વસ્તુઓ થાય છે. શિક્ષણનું મહત્ત્વ દિન પ્રતિ દિન વધારેવધારે સ્વીકારાતું જાય છે; શિક્ષણકળા નિશાળની જૂની ધૂળ ખંખેરી નાંખીને વ્યવહારમાં પણ પ્રવૃત્ત થવા લાગે છે; અને ધર્માધિકારનું અંગ મટીને તે સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર અને કળા થવાની તૈયારી કરે છે. હજી પણ કેટલાએક ધર્મવેત્તાઓ તેની સેવા કરવાના છે, પણ હંવે તેઓ તે અધિકારને અધીન રહીને નહીં પણ ઘણી વાર વિરુદ્ધ સુદ્ધાં જઇને બજાવવાના છે."

પેસ્ટેલૉઝીના ભવ્ય અને ફલપ્રદ પ્રવાહની રાહ જોતાંજોતાં જે "**ધર્માચારીઓ**"એ પોતાની શાળાઓથી નવી પદ્ધતિઓનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો તેમનું, અને તેમના પછી થયેલા "**વિશ્વહિતૈષીઓ**" કે જેમાં **બાઝેડો** સર્વથી પ્રખ્યાત છે તેમનું થોડું વૃત્તાંત આપવું યોગ્ય છે.

ધર્માચરણ અને ફ્રાંકે (૧૬૬૩-૧૭૨૭).—"**ધર્માચરણ**" એ નામ મૂળે તો **પ્રોટેસ્ટંટ** ધર્મની એક પ્રશસ્ત પદ્ધતિને માટે વક્રોક્તિમાં વાપરવામાં આવેલું. **ફિલિપ જેકબ સ્પેનર** કરીને એક ધર્માત્માએ ૧૬૭૦ માં પોતાના આવાસમાં સભાઓ ભરીને બાઇબલનું જ્ઞાન અને ધર્માચરણ પ્રસારવાનું શરૂ કરેલું; અને તેથી **પ્રોટેસ્ટંટ** મતમાં ઘણા વિવાદો ચાલેલા. પણ આપણને એ હકીકતોમાં વધારે ઉતરવાનો અવકાશ નથી. એટલું જ જણાવવું બસ છે કે **ફ્રાંકે**એ પહેલવહેલો ધર્માચરણનો શિક્ષણ સાથે સંબંધ કરેલો.

धर्मांतरणमंडळमां दाखल थया पछी फ्रांके १६८७ मां हांवर्ग गयो; अने त्यां एक प्राथमिक शाळामां तेने किंमती अनुभव मळतां तेनी जीवितप्रवृत्ति निर्णीत थई. ते कहे छे: "आ शाळा उघाडवाथी शाळाओनी साधारण व्यवस्था केवी हानिकारक होय छे, अने बाळकोने नियममां राखवानुं काम केटलुं कठण छे, तेनी मने पूर्ण प्रतीति थई. अने मने एवी भावना थई आवी के परमेश्वर मने शाळाओ अने शिक्षणनो समुद्धार करवाने समर्थ करे तो केवुं सारुं!"

१६९१ मां हालनी युनिवर्सिटीनी स्थापना थई, अने पछीना वर्षमां स्पेनरनी भलामण उपरथी फ्रांके ग्रीक अने प्राच्य भाषाओनो अध्यापक अने पासेना एक देवळनो उपदेशक निमायो. अहीं तेणे एक एवुं मोटुं काम कर्युं के जेवुं शिक्षणना इतिहासमां बीजा थोडाए ज कर्युं छे. शरूआत तो बहु साधारण हती. गुरुवारे गरीब माणसो देवळ आगळ दान लेवाने एकठा थता: फ्रांकेने एवो विचार आव्यो के ए प्रसंगे तेमने धर्मोपदेशनो लाभ आपी शकाय. युवान अने वृद्धने पोताना घरमां आववानुं निमंत्रण करीने ते अन्ननी साथे धर्मज्ञाननुं पण दान करवा लाग्यो. ते गरीबोनी हालतथी वाकेफ थयो; अने तेनुं अंतःकरण दयाथी द्रवित थयुं. तेमनी जरूरो पूरी पाडवाने ते पोतानां सुखसाधनो ओछां करवा लाग्यो. तेणे मित्रोनी सहायता मागी अने आश्रय एकठो करवाने देवळमां एक पेटी लटकावी. एक दिवस तेने, तेमांथी कोइ परमार्थी स्त्रीए भेट मूकेला ७ फ्लोरिन मळ्या, अने ते धर्महर्षथी बोली उठ्यो: "आ उदार बक्षीसमांथी मारे कंइ उपयोगी काम करवुं जोइए; हुं गरीबोने माटे निशाळ उघाडीश." तरत पुस्तको खरीद करवामां आव्यां; अने बे कलाक शीखववाना काम सारु युनिवर्सिटीना एक गरीब विद्यार्थीनी नीमणुक थई. जरूर जेमजेम वधती गई तेमतेम बक्षीसो पण वधती गई; अने फ्रांकेए आखर सुधी पोतानुं प्रशस्य काम कर्यां कर्युं. मृत्यु वखते तेनी देखरेख नीचे शिक्षको अने विद्यार्थीओ मळीने ४२७३ माणसो काम करता हता.

नीचेनां अवतरणो परथी शिक्षण संबंधी फ्रांकेना मुख्य विचारो स्पष्ट थशेः—

"जे माणस खरेखरो धार्मिक छे ते ज जनसमाजनो खरो अंग छे. निर्मळ धार्मिकता वगर वधुं ज्ञान अने डहापण हानिकारक छे; अने तेनो सारो उपयोग थशे एवी कशी खात्री नथी. बधां बाळको सरखे अंशे खराब होतां नथी; पण बधांमां खराबीनुं बीज होय छे; अने तेथी हृदयनी संपूर्ण विशुद्धिने माटे बने तेटलो प्रयास करवानी जरूर छे. जोके केटलाएक दोषो खास ध्यान आपवा योग्य होय छे, तोपण जे दोषो कहाडवाने माटे आपणे मथता होइए तेटला ज दोषो छे, एम मानी बेसवानुं नथी. वळी, दरेक स्वभावमां जे कंइ विशेष अने भेद होय ते पण भूली जवाना नथी. धार्मिकता मनुष्यनी दरेक स्थितिने अनुकूळ छे; अने जे कोइ स्थितिने ए अनुकूळ नथी ए स्थिति ज तेटला माटे अयोग्य छे एम समजवुं. धार्मिकताथी व्यवहारमां डहापणनो परिहार थतो नथी; पण डहापण हमेशां धार्मिकताना प्राधान्य नीचे रहेवुं जोइए."

"तरुणोने आनंद अने विरामनी अपेक्षा रहे छे. आ अपेक्षा थोडे अंशे शारीरिक कसरतथी, थोडे अंशे मनोरंजक अने उपयोगी— विशेषे करीने हाथनी क्रियाओथी, अने थोडे अंशे कुदरत तथा कळाना नवा अने सुंदर पदार्थोनी परीक्षाथी संतुष्ट थाय छे. बधी केळवणीमां आपणे विद्यार्थीनी स्थिति अने भविष्यना उद्योग पर दृष्टि राखवी जोइए; पण धार्मिकता सर्वथा सर्व वर्गोने आवश्यक छे. तेटला माटे बधी निशाळोमां तेना पर मुख्य लक्ष्य रहेवुं जोइए. जे लोको धंधामां पडवाना छे तेमनी केळवणीमां धर्म पछी वांचन, लेखन अने गणित ए आवश्यक कळाओनुं प्राधान्य रहेवुं जोइए; अने तोपण प्राकृतिक शास्त्र, भूगोळ, इतिहास, राजनीति वगेरेनी छेक अवगणना करवानी जरूर नथी."

पण फ्रांकेनी खरी खूबी तेनी व्यवस्थानी हती. तेणे निशाळनी

सगवड अने जोइतां साहित्यो उपर खास ध्यान आपेलुं. १७१८ मां तेनी पाठशाळा सुगम स्थळे लई जवामां आवेली, अने त्यां एक वनस्पतिशास्त्रना अभ्यास माटे वाडी, प्राणिशास्त्र माटे संग्रहस्थान, पदार्थविज्ञान शीखववानां साहित्यो, रसायन अने शारीर माटे प्रयोगशाळा, अने काच कापवा तथा साफ करवा माटे कारखानानी पण योजना थयेली.

फ्रांकेना शिष्योए पोताना गुरुनो प्रशस्य प्रयत्न जारी राखेलो, अने तेमां केटलोक सुधारो पण करेलो. जर्मनीमां पहेलवहेलां कलाभवनो तेमणे ज उघाडेलां; अने आज सुधी फ्रांकेनी पाठशाळाओ नष्ट थयेली नथी.

३. बाझेडो (१७२३–१७९०).— शिक्षणना उद्धारनो एक परम प्रख्यात प्रयत्न गई सदीमां बाझेडोए करेलो. बाझेडो १७२३ मां हांबर्गमां जन्म्यो हतो. तेनी बाल्यावस्था सुखी न हती. तेनी मा हमेशां उदास रहेती अने तेनो बाप क्रूर हतो. बापने घेरथी न्हासी जइने ते कोइने त्यां नोकर रहेलो; अने तेना धणीए तेनी बुद्धि जोइने तेने निशाळमां दाखल करावेलो. वखत जतां ते लीपझिकनी पाठशाळामां पण गयेलो; अने तेना मित्रोए तेनी पासे उपदेशकना धंधा माटे अभ्यास करावेलो. पण ते गतानुगतिक थाय तेवो न हतो. ते त्यांथी पण पदवी लीधा वगर चाली नीकळ्यो अने १७४९ मां होल्स्टीनना कोइ क्वालेन करीने गृहस्थना घरमां शिक्षक तरीके रह्यो. आ जग्याए शिक्षणनी नवी पद्धतिओ शोधवानी तेनी शक्ति पहेलवहेली प्रकट थई. बाळकोनी बुद्धिने अनुकूळ पडे तेवी रीते वातचितमां अने रमतमां ते तेमने घणुं शीखवी शक्यो; अने पोताना शिक्षणनो घरनी आसपासनी चीजो, वाडी अने खेतरोनी साथे संबंध करी शक्यो. तेणे पोताना एक सात वर्षना शिष्यने भाषाओ शीखववाने नवी पद्धति शोधी कहाडी; अने ए पद्धतिथी ते पेते पण लॅटिन बांचतां अने लखतां शीख्यो.

थोडा वखत पछी रूसोनो एमेल तेना वांचवामां आव्यो. एथी करीने तेनी आंख उघडी एम तो नहीं कही शकाय, कारणके तेनी आंख उघडेली ज हती; पण तेनी दृष्टिमर्यादा विस्तृत थई, अने तेनो शिक्षक तरीकेनो उत्साह परम उत्तेजित थयो. ए वखते निशाळोनी स्थिति माटे बधे स्थळे असंतोष हतो. शारीरिक केळवणीनो बिलकुल प्रयत्न करवामां आवतो नहीं. स्वभाषा तरफ अनादर रहेतो. शिक्षण मात्र ग्रीक अने लॅटिन भाषाओनुं आपवामां आवतुं; तेनी पद्धति यंत्रतुल्य हती, अने ते सुधारवानो कोइ विचार करतुं न हतुं. गरीब अने मध्यम वर्गना लोकोनी केळवणी तरफ थोडुं ज ध्यान आपवामां आवतुं. रॉमर कहे छे: "ए वखतमां बाल्यावस्था ए घणां बाळकोने परम दुःखनी अवस्था हती. शिक्षण कठण अने कठोर हतुं. व्याकरण नेतर वडे स्मरणमां नांखवामां आवतुं; अने धर्मशास्त्र तथा काव्यनी पण ए ज दशा थती. निशाळना ओरडा भयंकर अंधकारथी भरेला रहेता. कोइ पण एम नहोतुं मानतुं के बाळकने कोइ ए काममां रस पडी शके, के तेओ वांचनलेखन वगर बीजुं कांइ करी शके. सोळमा लुइना जमानामां अमीरी वर्गना बाळकोने पोशाक पण एवो पहेरवो पडतो के चंचळ स्वभावनां होय तेने तो असह्य ज लागे." कॅन्टे कहेलुं के शिक्षणमां समुद्धारनो नहीं पण समुच्छेदनो वखत आव्यो छे; अने बीजा वधा लोकोनुं पण ए ज मानवुं हतुं. आ प्रमाणे शिक्षणमां नवीन प्रचारकोने माटे जोइए तेवो प्रदेश हतो; अने बाझेडो नवीन प्रचारकोनो शिरोमणि हतो.

१७६८ मां तेणे "विश्वहितैषीओ अने जागिरदारोने शिक्षणना संबंधमां संबोधन" ए नामे लेख लखीने तेमां पोताना "बालपुस्तक" नी योजना प्रसिद्ध करी. ए लेखनी जोइए तेवी असर थयेली. ज्यारे १७७४ मां "बालपुस्तक" प्रकट थयुं, त्यारे शहेनशाह बीजो जोसफ, रशियानी बीजो केथेराइन, डेन्मार्कनो सातमो क्रिश्चियन, ग्रॅन्ड प्रिन्स पॉल अने बीजां घणां प्रख्यात राजाराणीओए तेने भेटो मोकली आपली; तथा तेने कुल ३००० पोंड मळेला.

४. **गीटी साथे मुसाफरी.**–१७७४ मां ज्यारे बाझेडो पोताना पुस्तक माटे मदद मेळववाने चोतरफ फरतो हतो, त्यारे ते थोडो वखत फ्रांकफर्टमां रहेलो; अने त्यांथी बे प्रख्यात साथीओ साथे तेणे एम्स सुधी मुसाफरी करेली. आ साथीओमांनो एक **लावाटर*** हतो, अने बीजो २५ वर्षनी वयनो एक खूबसुरत जुवान ग्रंथकर्ता हतो. गीटीए आपणने बाझेडोनी विचित्रतानो चितार आपेलो छे, पण ते बधे अंशे विश्वासपात्र नथी. गीटी लावाटर अने बाझेडोनो भेद बतावबानो यत्न करे छे, अने बेशक जे अंशोमां विरोध बतावी शकाय तेमां अतिशयोक्ति करे छे. ते लखे छेः—

" **लावाटर** अने बाझेडो वच्चे एटलो विरोध हतो, के तेथी वधारे भाग्ये ज कोइ पण स्थळे जोई शकाय. **लावाटरनी** मुखाकृति सरल अने स्पष्ट हती; बाझेडोनी संकुचित अने जाणे अंदर पेसी गई होय तेवी हती. लावाटरनी आंख स्वच्छ, दयाळु अने विशाळ पोपचां नीचे आवी रहेली हती; बाझेडोनी न्हानी, काळी, चंचल अने ऊंडी उतरेली हती; बाझेडोनी भ्रमर गुच्छावाळी हती; लावाटरनी परम कोमळ वाळनी कमानो सरखी हती. बाझेडोनो आग्रही कठोर स्वर, तेनुं त्वरित अने तीणुं उच्चारण, धिक्कार प्रकट करतुं हास्य, वातचितना विषयनुं एकाएक परिवर्तन, अने तेनां बीजां बधां लक्षणो **लावाटर** जे विशेष लक्षणोना प्रदर्शनथी अमने बधाने दुराराध्य बनावतो हतो, तेथी छेक विरुद्ध हतां."

शिक्षणने चंचळ अने स्वाभाविक बनाववानो बाझेडोनो विचार गीटीने पसंद पडेलो, अने तेने एम पण लागेलुं के बाझेडोनी पद्धतिथी बाळकोनी मानसिक शक्तिओ सारी रीते प्रवृत्त थशे, अने तेमने दुनियामां नवो रस लागशे. पण तेने विषयोना स्वाभाविक क्रमवाळुं **कोमेनीऊसनुं "सृष्टिचित्र" बाझेडोना "बालपुस्तक" करतां वधारे सारुं**

* एक प्रख्यात स्विस उपदेशक. मनुष्योनी मुखमुद्रा परथी तेमनो स्वभाव जाणी शकाय छे. ए मतनुं पहेलवहेलुं समर्थन तेणे ज करेलुं. जन्म १७४१; मृत्यु १८०१.

लागेलुं. **गीटी** कहे छे के **वाझेडो** जाते बीजा माणसो पर असर करी शके के तेमना पर अधिकार चलावी शके एवा प्रकारनो माणस न हतो. जोके तेनी मुसाफरीनो उद्देश लोकोने पोतानी हितवर्द्धक योजनाओ तरफ आकर्षवानो अने हृदय ज नहीं पण कोथळीओ सुद्धां उघडाववानो हतो, अने जोके शिक्षणना विषय उपर ते प्रतीति थाय एवी छटाथी बोली शकतो हतो, तोपण प्रचलित धर्म उपर व्याख्यानो करीने तेणे बधुं बगाडेलुं.

गीटीने एवुं लागेलुं के **वाझेडोना** समागममां मनने प्रकाश तो नहीं पण कसरत आपवानो सारो प्रसंग छे, तेथी तेणे तेनी विचित्र रीतभात मुश्केली लागवा छतां सहन करेली. वाझेडोने पोताना साथीओने कायर करवामां रस लागतो हशे एम जणाय छे. " ते कोइ पण माणसने स्वस्थ रहेवा देतो नहीं. कठोर स्वरथी परिहास करीने ते तेने खीजवतो अथवा कंइ आकस्मिक प्रश्न पूछीने मुंझवणमां नाखतो, अने पोतानो हेतु सफळ थाय त्यारे बेहद हसी पडतो; पण जो कोइ पण माणस गभराया वगर तेना जेवी तरेहथी जवाब आपतो तो ते खुश थतो. " एटले सुधी तो **गीटी** तेने पूरो पडे तेवो हतो. पण ते कोइ बहु ज खराब जातनी तंबाकु वापरतो, तेथी **गीटीने** अतिशय त्रास थयेलो. **वाझेडोने** खबर पडी के **गीटीने** तेनो कंटाळो छे, त्यार पछी ते वापरीने अने तेनुं गुणकथन करीने ते दुष्टताथी मझा मेळवतो.

तेमना प्रसंगनो एक विचित्र वृत्तांत नीचे मुजब छे. एम्समां **गीटी** घणी वार अमीरी मंडळीओमां भाग लेतो. ते लखे छे, के " आनुं साटुं वाळवाने हुं हमेशां रात्रे थोडी वार **वाझेडो** पासे जतो. ते सूवा उठतो नहीं, पण निरंतर लखाव्या करतो. प्रसंगोपात्त ते कोच उपर पडीने जरा ऊंघी लेतो, त्यारे तेनो कारकून हाथमां कलम राखीने बेसी रहेतो; अने **वाझेडो** अर्ध जाग्रत अवस्थामां उठीने फरी पोताना विचारो लखाववा मांडे ते माटे तैयारी राखतो. आ बधुं जे हवा वगरना बंध ओरडामां चालतुं, ते खराब तंबाकुनी असह्य दुर्गंधथी भरा-

येलो रहेतो. ज्यारेज्यारे मारे कोइनी साथे नाचवानो करार न होय, त्यारेत्यारे हुं बाझेडो पासे दोडी जतो. ते कोइ पण सवाल उपर विवाद करवाने निरंतर तत्पर रहेतो; अने ज्यारे थोडी वार पछी फरीने मारे मिजलसमां जवुं पडतुं, त्यारे मारी पाछळ द्वार बंध थाय ते पहेलां तो ते एवी रीते पोतानो निबंध फरीने चलाववा मांडतो, के जाणे कशो विक्षेप थयो ज न होय."

९. "हितवर्द्धक."— पण बाझेडो पुस्तको छपावीने संतोष मानी ले एवो माणस न हतो. तेने पोताना सिद्धांतो उपयुक्त थता जोवानी घणी अभिलाषा हती; अने तेनी साथे तेनामां असाधारण आग्रह अने उत्साह होवाथी तेणे पोतानी शिक्षणानुभवशाळा उघाडवामां मदद मेळववाने माटे लखाणो जारी राख्यां.

छेवटे घणा प्रयास पछी तेने एक आश्रय आपनार मळ्यो. डेसोना अधिपति लीओपोल्डने बाझेडोनी योजनामां एटलो रस लाग्यो के तेणे ए योजना प्रवृत्त करवाने एक शाळा उघाडवानो निश्चय कर्यो. तेना निमंत्रण उपरथी अने तेना उदार आश्रयथी डेसोमां सन १७७४ ना डीसेंबरनी २७ मी तारीखे एक शाळा स्थापवामां आवी; अने बाझेडोए तेने "हितवर्द्धक" एवुं नाम आप्युं. आ प्रमाणे पहेली (अने घणुं करीने छेल्ली) ज वार एवी एक शाळा शरू थई, के जेनी अंदर बधा प्रचलित मार्गोनो त्याग थइने बधुं काम उच्चतर सिद्धांतोने अनुसरीने चालवा लाग्युं. आ समर्थ साहसथी पासेना अने दूरना घणा शिक्षकोनुं ध्यान खेंचायेलुं; पण एम जणाय छे के थोडां ज मावापोए पोतानां बाळको पर प्रयोग अजमाववानी संमति आपेली. ज्यारे १७७६ ना मे मासमां बाझेडोना निमंत्रण परथी जर्मनीनी अंदर अने बहारना जुदाजुदा प्रांतना शिक्षको परीक्षा वखते हाजर थयेला, त्यारे "हितवर्द्धक" मां मात्र १३ बाळको शीखतां हतां, अने तेमां २ तो बाझेडोनां पोतानां फरजंद हतां.

६. बालपुस्तक.— आपणे हितवर्द्धकनी व्यवस्था परथी प्रकट थता बाझेडोना सिद्धांतो तपासीए, त्यार पहेलां तेणे तेमनुं निरूपण शी रीते कर्युं हतुं ए जरा जोई जवानी जरूर छे. बधां बाळकोने "बालपुस्तक" परथी शीखववानुं ठर्युं हतुं; अने तेनी साथे मातापिता तथा शिक्षकोना उपयोग माटे एक "पद्धतिनुं पुस्तक" पण प्रकट करवामां आव्युं हतुं. "बालपुस्तक" नी अंदर संभाषणना रूपमां बाळकोने जुदाजुदा विषयो संबंधी पुष्कळ माहिती आपवानो प्रयत्न हतो; अने तेनां न्हानी वार्ताओ तथा सरल कविताओ पण प्रसंगोपात्त आवती. कद सिवाय घणे अंशे ए पुस्तक आपणां आधुनिक वांचनपुस्तकोने मळतुं हतुं; अने मुख्य लाभ ए हतो के तेनी साथे विषयोने लगतां केटलांएक चित्रो पण हतां. पद्धतिमां तो बाझेडोए प्रायशः रूसोनो ज अनुवाद कर्यो हतो. उदाहरण तरीके, "बाळकोमां तमारे काळाना करतां प्रकृति उपर वधारे ध्यान आपवुं जोइए. दुनियानी खूबीदार रीतभात अने रिवाजो घणुं करीने अस्वाभाविक होय छे. ते तो मोटी उमरे एनी मेळे प्राप्त थाय छे. बाळको तरफ बाळकोने घटे तेवी रीते वर्तशो तो तेओ वधारे वार निर्दोष रहेशे. जे बाळकनी सर्वथी सशक्त शक्तिओ इंद्रियगत छे, अने जे कंइ पण संविक्त सत्यने ग्रहण करी शकतो नथी, तेने प्रथम इंद्रियो द्वारा ज दुनियानो अनुभव प्राप्त थवो जोइए. दुनियाने ते प्रत्यक्ष जोई शके, अथवा प्रत्यक्ष दर्शन अशक्य होय त्यारे चित्रोमां जोई शके, एवी योजना करवी जोइए. ए रीते ते रमतां रमतां पण जूदीजूदी वस्तुओनां नाम शीखी शकशे. आ विषयमां कोमेनीअसे ज योग्य मार्ग बताव्यो छे. जेम बने तेम तेनी स्मरणशक्तिनी महेनत ओछी करवानी जरूर छे." बीजे स्थळे ते जे वस्तुओमां आ पद्धति वापरी शकाय तेनां उदाहरणो आपे छे. १. मनुष्य. अहीं ते परदेशी अने जंगली लोकोनां चित्रो, हाडपिंजर वगेरे साधनोनी भलामण करे छे. २. प्राणीओ. अहीं ते उपयोगी प्राणीओनां चित्रोनी ज भलामण करे छे; कारणके

जाणवानुं पणुं छे, अने शिक्षणनी सारी पद्धतिमां अभ्यासना कलाको वधवा जोइए नहीं पण घटवा जोइए. ते प्राणिज पदार्थमांथी उत्पन्न थती व्यापारनी वस्तुओने पण शिक्षणसाधनमां गणे छे. ३. वनस्पति. सर्वथी आवश्यक होय ते ज वृक्षो पसंद करवा, तेमनां बीज बताववां, अने तेमनां लाकडांनी घनाकृतिओ बताववी. माळी अने खेडुतनां ओजारो समजाववां. ४. खनिज अने रसायनना पदार्थो. ५. तोळवां अने मापवानां गाणितिक साहित्यो. पृथ्वीनी आकृति अने गति गोळाओ अने नकशाओ वडे समजाववी. ६. धंधाओ. जूदीजूदी जातनां ओजारोनो उपयोग शीखववो. ७. इतिहास. आ विषय ऐतिहासिक वृत्तांतोनां चित्रो वडे समजाववो. ८. व्यापार. मालना नमूनाओ बताववा. ९. न्हानां बाळकोने घरमांनी अने आसपासनी परिचित वस्तुओनां चित्रो बताववां.

आ उपरथी मालुम पडे छे के बाझेडोए पोताना अभ्यासक्रममां वैविध्यनी खूबी लाववानो यत्न करेलो. तेणे पोते पाछळथी कबूल करेलुं के "बालपुस्तक" शरू करती वखते बाळको केटलुं शीखी शके ते संबंधी तेना विचारो अतिग्राही हता; अने पछीथी तेने पोतानो अभ्यासक्रम घणो संकुचित करी नाखवानी जरूर पडेली. अने जे समुच्छेदथी एटली बधी नवी विद्या दाखल करवानी हती तेमां पण प्राचीन विद्यानी छेक ज अवगणना थाय तेम न हतुं. मातापिता पोतानां बाळकोनी नवी विद्यार्थी गमे तेटलां खुश थाय, तोपण साधारण लॅटिननां ज्ञान वगर तेमने संतोष थाय एवुं न हतुं, अने फ्रेंचनी अवगणना थाय ते सहन करवाने तो तेओ विलकुल अशक्त हतां. तेटला माटे ए शीखववानी जरूर हती. पण जोके जूना विषयो छोडी देवाय तेम न हतुं, तोपण जूनी पद्धतिओनो परित्याग शक्य हतो. बाझेडोए वातचितथी फ्रेंच अने लॅटिन शीखववानी योजना सूचवेली. बालकोने एक न्हानुं सरखुं संग्रहस्थान बताववुं, तेमने जूदीजूदी वस्तुओना नाम लॅटिन अथवा फ्रेंचमां शीखववां, पछी ए ज भाषा-

ओमां तेमने प्रश्नो पूछवा, अने तेना खरा उत्तरो शीखववा. आ प्रमाणे तेमने भाषानुं थोडुंघणुं ज्ञान थाय ते पछी तेमनी पासे एकाद सहेला पुस्तकनुं भाषांतर कराववुं. आ पद्धति वाझेडो पोते कहे छे ते प्रमाणे तेणे नवी शोधी कहाडेली नथी; अने ते फ्रेंच शीखववामां जे पद्धति एटली फत्तेहमंद नीवडी छे ते तरफ ध्यान खेंचे छे. "जे फ्रेंच स्त्रीशिक्षको शब्दावलि अने व्याकरण वगर पहेलां वातचितथी अने पछी वांचनथी त्रीशथी चाळीश बाळकोने निशाळमां एटली झडपथी अने सारी रीते फ्रेंच भाषा शीखवी शके छे, ते शुं लॅटिनशाळाना आपणा साधारण शिक्षको करतां शिक्षणकाममां वधारे कुशळता धरावे छे?"

धर्ममां पण ओछा उपयोगी विषयोना जेवी ज अपूर्व पद्धति हती. शिक्षकोए बधा धर्मोनुं निष्पक्षपात विवेचन करवुं अने मात्र स्वाभाविक धर्म शीखववो, एम ठरेलुं.

बधी पद्धतिनुं मुख्य सूत्र ए हतुं के सर्वथा प्रकृतिनुं अनुसरण करवुं. बाळकोनी स्वाभाविक वृत्तिओने केळववी अने सुमार्गे चडाववी; पण कदापि तेमनो निरोध करवो नहीं.

७. वोल्के.— आपणे वाझेडो जे सिद्धांतो अने पद्धति वडे "हितवर्द्धक"ने फत्तेहमंद करी दुनियाना शिक्षणनो समुद्धार करवानो हतो ते जोयां. गीटीना वर्णन परथी आपणे एम पण जोयुं के वाझेडो पोते एवी शाळानो अधिपति थवाने घणे अंशे अयोग्य हतो. पण सारे नसीबे तेने सहायको ठीक मळेला. परीक्षा वखते कुल त्रण मददनीश शिक्षको हता, जेमां वोल्के सर्वथी समर्थ हतो एम कहेवाय छे. तेने प्रथम आल्टोनामां वाझेडो साथे समागम थयेलो; अने "बालपुस्तक" लखवामां सहायता आप्या पछी ते "हितवर्द्धक"मां शिक्षक थयेलो. वोल्केए वाझेडोनी एक न्हानी पुत्री पर अजमावेला शिक्षण प्रयोगनुं वृत्तांत लखेलुं छे, ए बधे अंशे अनुकरणनी खातर तो नहीं पण नवीनतानी खातर जाणवा लायक छे. ए अद्‌भुत कन्य... ...-

ळवणी ते नव मासनी हती त्यारे शरू थयेली. वोल्के अने बाझेडो-नी स्त्री बन्ने दररोज ए कन्यानी साथे दोढ कलाक गाळतां, तेने आ-सपासनी वस्तुओ अने तेमना गुणो बतावीने ज्ञान प्राप्त करवामां मदद करतां, अने जेजे नाम बोलवां पडे ते साधारण रीते बाळकोनी आ-गळ अशुद्ध उच्चार करवामां आवे छे तेवा कशा उच्चार वगर स्पष्ट अने शुद्ध रीते बोलतां. साधारण रीते पुस्तकनुं चित्र जाणे वस्तु ज होय ए प्रमाणे बाळकोनी आगळ बोलवामां आवे छे, अने तेथी तेओ भूलावामां पडे छे,— तेवुं कशुं न थाय ते माटे संभाळ लेवामां आ-वती. दर्पणमां एमीलीनुं महोडुं देखाय ते प्रतिबिंब छे, एम हमेशां कहेवामां आवतुं; ते महोडुं छे, एम कदापि नहीं; तेनी ढींगलीने ढींग-ली कहेवामां आवती, छोकरी कदापि नहीं; इत्यादि. बाळकने आवा शुद्ध भावथी शीखववाने लीधे अने तेने पदार्थो पण पसंद करेला ज बताववाथी ए कन्यामां एटली अद्भुत विचारशक्ति आवेली, के तेना शिक्षकना कहेवा प्रमाणे बधा जोनाराने विस्मय थतो. ए वये ते अ-साधारण शुद्धताथी बोली शकती, एटलुं ज नहीं पण छूटाछूटा अक्ष-रो बोलीने जोडणी शीखववानी पद्धति वापरवाथी तेनामां एटली श-क्ति आवी हती के ते छूटाछूटा अक्षरो एक पछी एक बोलाय ते पर-थी आखां वाक्यो समजी शकती. उदाहरण तरीके, कोइ तेने एम क-हेतुं के त-म-ने ए-क पू-र-ण-पो-ळी आ-पी-श, तो "तमने एक पूरण-पोळी आपीश" एम तरत एमीली समजी जती. आ बधुं शिक्षण पुस्तको वगर चालतुं; अने ज्यारे त्रीजुं वर्ष पूरुं थतां तेने वांचन शीख-ववानुं शरू थयुं, अने ते एक मासमां बराबर वांचतां शीखी गई, त्यारे तेनो खरो लाभ देखाई आव्यो.

बीजा वर्षमां बाझेडोने अढी मास केथे बहार गाम जवुं पड्युं; दरमियान वोल्केए तेने पाछो आवे त्यारे विस्मित करवा सारु एमी-लीने वातचितथी एटलुं फ्रेंच शीखवी दीधुं के ते पोतानी बधी जरूरो एक पण जर्मन शब्द वापर्या वगर फ्रेंचमां ज दर्शावी शके. आटलुं

थया पछी तेने फ्रेंच वांचतां शीखवामां वार लागी नहीं, अने ते पण स्वभावनी माफक दोढ मासमां आवडी गयुं. ज्यारे एमीली साडा-चार वर्षनी थई, त्यारे फरी एक वार वाझेडोने बहार गाम जवुं पड्युं; अने फरी एक वार तेने विस्मित करवा सारु वोल्केए एमी-लीने लॅटिनमां प्रश्नोना उत्तरो आपतां शीखव्युं. आपणने एम कहे-वामां आव्युं छे के नव वर्षनी थई त्यारे पहेलां ते वांचतांवांचतां ज लॅटिन पुस्तकोनुं जर्मनमां भाषांतर करी शकती. स्वाभाविक रीते एम कल्पना थाय के आ अकालपरिणतिथी एमीली छेक कृत्रिम अने सरलतारहित कन्यका थई हशे. पण ए बाबतमां तेनो शिक्षक तेनो बचाव करे छे. वोल्के कहे छे के एमीलीए आ बधुं ज्ञान रमतांरमतां एटले के बिलकुल प्रयास वगर के बेसी रहेवानी हानिकारक टेव पड्या वगर मेळव्युं हतुं. ते विद्वान स्त्री थइने स्त्रियोनी फरजो बिल-कुल अदा न करी शके तेम न थाय तेटला माटे तेणे खास संभाळ लीधी हती. एथी ऊलटुं, ते शीववुं, भरवुं, रांधवुं, वगेरे घरकाममां जेवी जोइए तेवी निपुण हती.

वाझेडो पोतानी पुत्रीने केळवणी आपवामां केटलीक रीते रूसोना सिद्धांतोने अनुसर्यो होय एम जणाय छे; अने एमीली नाम पण एमेल परथी सूचित थयेलुं लागे छे. पण तेणे केटलीक रीते रूसोना मतथी ऊलटुं आचरण करेलुं; कारणके रूसो अकाल पुस्तकपांडित्यथी अने विशेषे करीने भाषाज्ञानथी खास करीने विरुद्ध हतो. आ विरोध घणे अंशे पिता तरीकेना तेना अभिमानमांथी उत्पन्न थयेलो; पण थोडे अंशे ते लोकोने विस्मय पमाडवानी इच्छानुं पण परिणाम होय. आ अद्भुत कन्यानो पुस्तकोमां अने परीक्षाओमां वाझेडोनी नवी पद्ध-तिना लाभना प्रत्यक्ष प्रमाण तरीके उपयोग थतो; अने वस्तुतः तेणे "हितवर्द्धक"ना बोधकपत्रनुं काम करेलुं.

८. हितवर्द्धकनी परीक्षा.—"हितवर्द्धक"नी परीक्षानुं एक सरस वर्णन पाछळथी शूमेल नामे गृहस्थे "फ्रेडनी डेसोनी मुसाफरी" ए नामथी

प्रसिद्ध करेलुं. तेना लखनार बालक होय ते प्रमाणे पोते जे जोयेलुं तेनुं कशी टीका वगर वर्णन आपे छे. थोडांएक अवतरणोथी "हितवर्द्धक"ना शिक्षणनी सहज कल्पना आवी शकशे.

"हमणां ज हुं मारा पितानी साथे "हितवर्द्धक," तथा बाझेडो, वोल्के, साइमन अने तेमना न्हाना विद्यार्थीओने जोइने आव्यो छुं. जे कंइ में जोयुं छे तेथी मने आनंद थयो छे; अने मारुं वर्णन क्यांथी शरू करवुं तेनो माराथी निर्णय थई शकतो नथी. "हितवर्द्धक"मां बे विशाळ सफेत ओरडाओ छे, अने पासे एक झाडनी घटावाळी वाडी छे. दरवाजा आगळ एक विद्यार्थीए अमारुं स्वागत कर्युं, अने पूछ्युं, के 'साहेब, तमे मि० बाझेडोने मळवा चाहो छो?' अमे कह्युं, के हा. पछी ते अमने बीजा घरमां लई गयो. मि० बाझेडो ए वखते टेबल आगळ बेसीने लखतो हतो. अमारो आववानो वखत जोइए तेवो योग्य न हतो, अने मि० बाझेडोए कह्युं, के 'माफ करजो, साहेब! हुं जरा काममां छुं.' तोपण तेणे अमारा तरफ सारो स्नेह दर्शाव्यो, अने सांजे मळवानुं वचन आप्युं. पछी अमे बीजा ओरडामां गया, अने मि० वोल्केनी तपास करी. वोल्के अमने विद्यार्थीओ पासे लई गयो. तेमना वाळ टूंका कापेला हता; अने तेओने शिखा न हती. तेमनी गरदन खुली हती, अने तेमना गलेबंधो कोट उपर लटकता हता." आगळ जतां ते परीक्षानुं वर्णन करे छे. "बाळको घणीघणी विचित्र क्रियाओ करे छे. तेओ हुकम मळतां रमत करवा लागे छे. आठ अथवा दश सिपाइओनी माफक हारबंध ऊभा रहे छे, अने मि० वोल्के नायक थाय छे. ए लॅटिनमां शब्द बोले छे अने बाळको ए कहे छे ते प्रमाणे करेछे. उदाहरण तरीके, ते कहे छे के 'नेत्रे निमीलयध्वम्,' अने तरत तेओ आंख बंध करे छे; ते कहेछे के 'परितः पश्यत', अने तेओ आसपास जोवा मांडे छे; "सीवकमनुकुरुत," अने तेओ दरजीनी माफक शीववा मांडे छे; 'चर्मकारमनुकुरुत' अने मोचीनी माफक मीण पायेली दोरी खेंचवा लागे छे. मि. वोल्के विचित्र रीते

हजार जूदाजूदा हुकम आपे छे. बीजी एक "छुपाववानी रमत" पण हुं तमने कही बतावुं छुं. एक माणस कोइ शरीरना भागनुं, के कोइ छोडनुं, के प्राणीनुं, के धातुनुं नाम लखीने छुपावी राखे छे; अने बाळको ते वरती कहाडवानो यत्न करे छे. जोवा आवनारामांथी एके "अंत्र" एम लख्युं, अने छोकराओने कह्युं के ए शरीरनो एक भाग छे. लागलुं वरतवानुं काम शरू थयुं. एके कह्युं के शीर्ष, एके नासा, एके अस्थि, एके हस्त, एके अंगुलि,—ए प्रमाणे घणी वार सुधी चाल्युं; पण छेवटे एके वरती कहाड्युं. पछी मि. वोल्केए एक चोपगा प्राणीनुं नाम लख्युं. फरी पाछा वरतारा चाल्याः सिंह, उष्ट्र, ऋक्ष, हस्ती इत्यादि. छेवटे एके कह्युं के "मूषक." अने ते खरुं हतुं. पछी तेणे एक शहेरनुं नाम लख्युं, अने बाळकोए लिस्बन, माड्रिड, पारिस, लंडन, वगेरे अटकळो करी; अने आखर एक सेन्टपीटर्सबर्ग कहेनारो जीती गयो. बीजी एक रमत आ प्रमाणे हती. मि. वोल्के लॅटिनमां हुकम आपतो गयो, अने तेओ जूदांजूदां प्राणीओना स्वरनुं एवी रीते अनुकरण करवा लाग्या, के अमे हसीहसीने थाकी गया. जे प्रमाणे हुकम थाय ते प्रमाणे तेओ सिंहनी माफक गर्जता, के कूकडानी माफक कु-कू-कू करता, के बिलाडीनी माफक मि-आंउंउं नो ध्वनि आदरता.

त्यार पछी जे विषय लेवामां आव्यो तेथी तो अमने एटलुं हसवुं आव्युं के मि. वोल्केने अमने ठपको आपवानी फरज पडी. बाळकोनी पास एक दीन आकृतिनी स्त्रीनुं चित्र लाववामां आव्युं. तेना देखाव परथी मालुम पडतुं हतुं के ते थोडा दिवसोमां विद्यार्थीओनी संख्यामां अमुक वृद्धि करवानी स्थितिमां छे; अने एक भाग तरफ जोतां तेणे एक पुत्र अने एक पुत्रीने माटे वस्त्रनी पण तैयारी करी राखेली जणाती हती. मि. वोल्केए बाळकोने ए प्रसंगथी सूचित थता केटलाएक प्रश्नो पूछ्या, अने मानो छोकरां पर केटलो बधो उपकार छे ए संबंधी पण विवेचन कर्युं.

पछी अंकगणितनी परीक्षा चाली. तेमां बाळको म्होएथी

હતા એ સિવાય કઇ નવલવિશેષ ન હતું. અંકગણિત પછી ચિત્રની પરીક્ષા લેવામાં આવી. મિ. વોલ્કેએ બાળકોને શું આલેખવું એમ પૂછ્યું. કોઇએ કહ્યું કે, સિંહ. પછી દોરવા લાગ્યો, પણ જાણી જોઇને તેને એક ચાંચ કહાડી; જે પરથી બાળકો બોલી ઉઠ્યા, કે નહીં, સાહેબ! સિંહને ચાંચ ન હોય. પછી બાળકો કહેતા ગયા તે પ્રમાણે તે બીજી બાબતોનાં ચિત્રો કહાડતો ગયો; અને કોઇ વાર તેઓ ભૂલ પકડે છે કે કેમ તે જોવાને ભૂલો પણ કરતો ગયો. * * * * પરીક્ષા પૂરી થયા પછી બાળકોએ બે નાટકો ભજવી બતાવ્યાં; એક ફ્રેંચમાં અને બીજું જર્મનમાં.

ઘણાખરા જોવા આવનારાઓને "હિતવર્દ્ધક" જોઇને સંતોષ થયેલો એમ માલુમ પડે છે. વિશેષે કરીને બાળકોના ઉત્સાહ અને ચાંચલ્યથી તેમના મન પર ઘણી સારી અસર થયેલી.

૯. **બાઝેડોના ઉદ્ધારક પ્રયત્નનું સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ.**—એ સારા વિચારને "હિતવર્દ્ધક" કેટલે અંશે પાત્ર હતું, તે હવે તપાસીએ. ફ્રેડના વૃત્તાંત પરથી આપણને જે અનુમાન કરવું પડે છે તે એ છે, કે બાઝેડોએ "બાળકો તરફ બાળકોને ઘટે તેવી રીતે વર્તશો, તો તેઓ વધારે વાર નિર્દોષ રહેશે" એ સિદ્ધાંતના ઉપયોગમાં સીમાત્યાગ કરેલો; અને વસ્તુતાએ "હિતવર્દ્ધક" એ એક સારી શિશુશાળા માત્ર હતી. બાઝેડોના પ્રયોગનાં ૧૩ બાળકોમાં કોઇની પણ વય ૧૦ વર્ષ કરતાં વધારે ન હતી. જો એ પ્રમાણે આપણે છથી દશ વર્ષનાં બાળકોને માટે જ બાઝેડોની પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ, તો કબૂલ કરવું જોઇએ કે તેમાં મોટા ફાયદા હતા. બાળકની કેળવણીની શરૂઆતમાં જ તેને ઘણા કઠણ પાઠ આપવાના અને તેની સર્વથી ચંચળ શક્તિઓની અવગણના કરવાના રિવાજને લીધે સર્વથા એવું પરિણામ આવે છે કે તેને ચોપડી જોતાં ત્રાસ થાય છે, અને નિશાળના કામમાંથી છૂટી મેળવવાને તે નિરંતર ઉત્કંઠિત રહે છે. બાઝેડો કહે છે: "બાળકોને હીલચાલ અને બોલચાલ ગમે છે, એ દ્વારા પ્રકૃતિ સૂચના કરે છે એમ સમજવું." અને તોપણ ન્હાનામાં ન્હાનાં બાળકોએ સત્તર અઢાર વર્ષના

जुवानोना जेटलुं स्वस्थ बेसी रहेवुं जोइए, अने तेटला ज कलाको सुधी चोपडीमां ध्यान राखवुं जोइए, एवी अपेक्षा राखवामां आवे छे. तेमनी चंचळताने नेतरथी दबावी देवामां आवे छे. पोताना हाथ, आंख, अने कान वापरवामां तेमने जे आनंद थाय छे ते पर कशुं लक्ष आपवामां आवतुं नथी; अने जे विषयो तेओ घणीवार समजी पण नथी शकता, तथा जे हमेशां तेमने नीरस लागे छे, ते पर ध्यान चोटाडी राखवानी तेमने फरज पाडवामां आवे छे. जेमने बाळकोने भणाववानो अनुभव मळ्यो छे, तेमने तेमनी पासे कोइ पण काम दिल दइने करावतां केटली मुश्केली पडे छे, तेनी खबर हशे. घणुं करीने आ मुश्केली दुर्लक्षनुं अने निशाळनुं काम जेम बने तेम दूर राखवानी टेवनुं परिणाम छे; अने ए टेव हमेशां तेमना पहेला पाठोनी नीरसतानुं परिणाम छे.*

वाझेडोए आ बधुं फेरवी नाखवानो निश्चय करेलो अने "हितवर्द्धक"मां ते बेशक फत्तेहमंद थयेलो. निशाळनुं काम आनंददायक करवानी तेनी केटलीक योजना तो आपणे जोई गया. ज्यारेज्यारे बनी शकतुं त्यारे ते बाळकोनी इंद्रियोने उत्तेजित करतो, अने आलेखवुं, निशान ताकवुं, वगेरे कसरतोथी तेमने तथा विशेषे करीने आंखने संभाळथी केळवतो. जोवानी शक्ति सूक्ष्म बनाववाने योजेली एक कसरत एवी हती के जे त्यार पछी एक जूदी ज जातनी शिक्षणपद्धतिमां उपयुक्त थती क्रियाने मळती आवे छे. संकीर्ण विषयनुं एकाद चित्र बताववामां आवतुं; अने थोडो वखत राखीने दूर करवामां आवतुं. पछी छोकरांओने तेनो वाचिक अथवा लेखिक वृ-

* आवो कंइक अनुभव कोने नहीं थयो होय? जे चंचळ अने इच्छक मनना बाळकने पोताने जेमां रस पडतो होय तेवी दरेक वस्तु संबंधी वात कर्या करवानी टेव पडी होय छे, तेवाने निशाळे मोकलवामां आवे छे. थोडा वखतमां तेनी चंचळता नष्ट थई जाय छे; तेनी वातचित मंद पडी जाय छे. तमे तेना अभ्यास संबंधी कइ प्रश्न करो, के तेम शुं शीख्या एम पूछो, तो गाते अवाजे ते एकाद व्याकरण के जोडणीनो नियम बोली जशे. जे शिक्षण सौथी वधारे फलप्रद अने आकर्षक थवुं जोइए तेनां आवां परिणाम थाय छे.

हता ए सिवाय कइ नवलविशेष न हतुं. अंकगणित पछी चित्रनी परीक्षा लेवामां आवी. मि. वोल्केए बाळकोने शुं आलेखवुं एम पूछ्युं. कोइए कह्युं के, सिंह. पछी दोरवा लाग्यो, पण जाणी जोइने तेने एक चांच कहाडी; जे परथी बाळको बोली उठ्या, के नहीं, साहेब! सिंहने चांच न होय. पछी बाळको कहेता गया ते प्रमाणे ते बीजी बाबतोनां चित्रो कहाडतो गयो; अने कोइ वार तेओ भूल पकडे छे के केम ते जोवाने भूलो पण करतो गयो. * * * * परीक्षा पूरी थया पछी बाळकोए बे नाटको भजवी बताव्यां; एक फ्रेंचमां अने बीजुं जर्मनमां.

घणाखरा जोवा आवनाराओने "हितवर्द्धक" जोइने संतोष थयेलो एम मालुम पडे छे. विशेषे करीने बाळकोना उत्साह अने चांचल्यथी तेमना मन पर घणी सारी असर थयेली.

९. बाझेडोना उद्धारक प्रयत्ननुं स्वरूप अने महत्त्व.—ए सारा विचारने "हितवर्द्धक" केटले अंशे पात्र हतुं, ते हवे तपासीए. फ्रेडना वृत्तांत परथी आपणने जे अनुमान करवुं पडे छे ते ए छे, के बाझेडोए "बाळको तरफ बाळकोने घटे तेवी रीते वर्तशो, तो तेओ वधारे वार निर्दोष रहेशे" ए सिद्धांतना उपयोगमां सीमात्याग करेलो; अने वस्तुताए "हितवर्द्धक" ए एक सारी शिशुशाळा मात्र हती. बाझेडोना प्रयोगनां १३ बाळकोमां कोइनी पण वय १० वर्ष करतां वधारे न हती. जो ए प्रमाणे आपणे छथी दश वर्षनां बाळकोने माटे ज बाझेडोनी पद्धतिनो विचार करीए, तो कबूल करवुं जोइए के तेमां मोटा फायदा हता. बाळकनी केळवणीनी शरूआतमां ज तेने घणा कठण पाठ आपवाना अने तेनी सर्वथी चंचळ शक्तिओनी अवगणना करवाना रिवाजने लीधे सर्वथा एवुं परिणाम आवे छे के तेने चोपडी जोतां त्रास थाय छे, अने निशाळना काममांथी छूटी मेळववाने ते निरंतर उत्कंठित रहे छे. बाझेडो कहे छे: "बाळकोने हीलचाल अने बोलचाल गमे छे, ए द्वारा प्रकृति सूचना करे छे एम समजवुं." अने तोपण न्हानामां न्हानां बाळकोए सत्तर अढार वर्षना

जुवानोना जेटलुं स्वस्थ बेसी रहेवुं, जोइए, अने तेटला ज कलाको सुधी चोपडीमां ध्यान राखवुं जोइए, एवी अपेक्षा राखवामां आवे छे. तेमनी चंचळताने नेतरथी दबावी देवामां आवे छे. पोताना हाथ, आंख, अने कान वापरवामां तेमने जे आनंद थाय छे ते पर कशुं लक्ष आपवामां आवतुं नथी; अने जे विषयो तेओ घणीवार समजी पण नथी शकता, तथा जे हमेशां तेमने नीरस लागे छे, ते पर ध्यान चोटाडी राखवानी तेमने फरज पाडवामां आवे छे. जेमने बाळकोने भणाववानो अनुभव मळ्यो छे, तेमने तेमनी पासे कोइ पण काम दिल दइने करावतां केटली मुश्केली पडे छे, तेनी खबर हशे. घणुं करीने आ मुश्केली दुर्लक्षनुं अने निशाळनुं काम जेम बने तेम दूर राखवानी टेवनुं परिणाम छे; अने ए टेव हमेशां तेमना पहेला पाठोनी नीरसतानुं परिणाम छे.*

वाझेडोए आ बधुं फेरवी नाखवानो निश्चय करेलो अने "हितवर्द्धक"मां ते बेशक फत्तेहमंद थयेलो. निशाळनुं काम आनंददायक करवानी तेनी केटलीक योजना तो आपणे जोई गया. ज्यारेज्यारे बनी शकतुं त्यारे ते बाळकोनी इंद्रियोने उत्तेजित करतो, अने आलेखवुं, निशान ताकवुं, वगेरे कसरतोथी तेमने तथा विशेषे करीने आंखने संभाळथी केळवतो. जोवानी शक्ति सूक्ष्म बनाववाने योजेली एक कसरत एवी हती के जे त्यार पछी एक जूदी ज जातनी शिक्षणपद्धतिमां उपयुक्त थती क्रियाने मळती आवे छे. संकीर्ण विषयनुं एकाद चित्र बताववामां आवतुं; अने थोडो वखत राखीने दूर करवामां आवतुं. पछी छोकरांओने तेनो वाचिक अथवा लेखिक सू-

* आवो कंइक अनुभव कोने नहीं थयो होय? जे चंचळ अने पृच्छक [illegible] पोताने जेमां रस पडतो होय तेवी दरेक वस्तु संबंधी वात कर्या करवानी टेव [illegible], तेवाने निशाळे मोकलवामां आवे छे. थोडा वखतमां तेनी चंचळता नष्ट थई जाय छे; तेनी वातचित मंद पडी जाय छे. तमे तेना अभ्यास संबंधी कइ प्रश्न करो, के तेम शुं शीख्या एम पूछो, तो गाते अवाजे ते एकाद व्याकरण के जोडणीनो नियम बोली जशे. जे शिक्षण सर्वेथी वधारे फलप्रद अने आकर्षक थवुं जोइए तेनां आवां परिणाम थाय छे.

त्यांत आपवो पडतो; अने जोयेली वस्तुओनां नाम योग्य क्रममां कही जवां पडतां. हाउडिन कोइ स्थळे कहे छे के पारिसना बाळचोरोने रस्ते जलदी चालीने जतां जे कोइ दुकान जोई होय तेनी अंदरनी वधी वस्तुओ याद राखवानी टेव पाडवामां आवे छे. पण "हितवर्द्धक"नी बीजी कसरतो बाळकोनो वधारे माननीय उद्योगो साथे संबंध करती. तेमने हाथनी विविध कारीगरीनी पण माहिती मळती. दरेक छोकराने सुतार के खरादीना जेवुं काम शीखवुं पडतुं; अने दरेकने डुंडीमांथी दाणा मसळवाना जेवी कसरत करवी पडती. बाझेडोनी २४ कलाकनी व्यवस्था नीचे प्रमाणे हती: ८ कलाक ऊंघना, ८ भोजन अने आनंदना, अने तवंगरनां छोकरां माटे, ६ निशाळ कामना तथा २ हाथ कामना. गरीबनां छोकरांने माटे तेणे छेल्ला ८ कलाकनी व्यवस्था ऊलटी राखेली; अने ६ कलाक हाथकामना तथा २ कलाक निशाळकामना करेला. "हितवर्द्धक"मां शरीरना संवर्द्धन उपर खास ध्यान आपवामां आवतुं. अर्वाचीन निशाळोमां कसरत पहेलवहेली त्यांथी ज दाखल थयेली; अने बाळकोने पगे चलावीने मुसाफरी पर लई जवानो जे रिवाज हाल जर्मनीमां सर्वत्र प्रचलित छे, तेना पण त्यां ज प्रयोगो थयेला.

आपणे उपर कह्युं छे ते प्रमाणे बाझेडो आ आदर्शरूप निशाळनो अधिपति रहेवाने योग्य न हतो. धीमेधीमे तेना घणा मित्रो हर्डरनी साथे एकमत थयेला के बाझेडो बाळको तो शुं पण वाछरडां सुद्धां सोंपवा जेवो आदमी नथी. तेणे थोडी वारमां ज पोतानी जग्यानुं राजीनामुं आपेलुं, अने तेने स्थळे कांपे निमायेलो. तेणे पण "हितवर्द्धक" छोडीने ए ज सिद्धांत उपर हांबर्गमां एक नवी निशाळ उघाडेली.

त्यार पछी साल्झमॅन, मेथीसन वगेरे घणा प्रख्यात पुरुषो "हितवर्द्धक" साथे संबद्ध थयेला; अने विद्यार्थीओनी संख्या ५० नी थयेली. तेओ रिगा अने लिस्बन वच्चेना यूरपना बधा भागोमांथी आ-

ज्या हता. पण ए संख्या परथी ज ए प्रयोगनुं आकर्षण के तेणे उत्पन्न करेलो आवेश मापवानां नथी. ओबरलिने तेने अमुक बक्षीस मोकलवा सारु पोतानी स्त्रीनी कमाणीनो पण उपयोग करेलो; अने कॅन्टे भविष्य भाखेलुं के हवे प्रकृत्यनुसार शिक्षण शरू थयुं, तेथी करीने छेक जूदी ज जातनां माणसो पेदा थशे.

आ आशा सफळ थयेली नहीं, अने कॅन्ट पोताना पुस्तकमां नीचे प्रमाणे कबूल पण करे छेः—

"कोइने एम लागे के शिक्षणमां प्रयोगो करवानी जरूर नथी; अने कोइ पण योजना सारी नीवडशे के खराब ए बुद्धिथी जाणी शकाय. पण ए भूलभरेलो विचार छे. अनुभव बतावे छे के आपणे आशा राखी होय तेथी प्रयोगमां घणीवार ऊलटां ज परिणाम नीपजे छे. आपणे एम पण जोइए छीए के ज्यारे प्रयोगो आवश्यक छे, त्यारे कोइ पण एक जमानाथी शिक्षणनी संपूर्ण योजना तो थई शके ज नहीं. जो कोइ पण प्रयोगशाळाए मार्ग जरा पण खुलो कर्यो होय, तो ते डेसोनी शाळाए कर्यो छे. ए प्रयत्नमां गमे तेटला दोषो बतावी शकाय, तोपण तेने एटलुं मान तो घटे ज छे. अने ज्यारेज्यारे आपणे आपणा प्रयोगोनां परिणाम जोइए, त्यारे तेमां दोषो देखाय एमां नवाइ नथी: तेथी मात्र एटलुं ज सिद्ध थाय छे के हजी नवा प्रयोगो करवानी जरूर छे. ए ज शाळामां शिक्षकोने पोतानी पद्धति अने योजनाने अनुसरवानी छूट हती; अने एमां ज तेमने परस्पर तथा यूरपना बधा विद्वानो साथे व्यवहार हतो."

उपला अवतरण परथी मालुम पडे छे के कॅन्ट हितवर्द्धकने भूतकालनी वस्तु तरीके गणीने बोले छे; अने ते छतां ए प्रयोग छेक निष्फळ न हतो एम माने छे. बेशक "जूनुं तेटलुं बधुं सारुं" एम माननारा लोकोए बतावेलुं के हितवर्द्धकना विद्यार्थीओ व्यवहारमां पड्या पछी इतर माणसो करतां कंइ वधे अंशे चडियाता न हता. पण जोके बाझेडोना वचन प्रमाणे तो तेमांथी लाभ मळेलो नहीं, ते

छतां तेथी घणा नवीन विचारो दाखल थयेला, अने वखत जतां तेनी असर पण थयेली.

१०. बाझेडोनी पाछली जिंदगी.—बाझेडोने माटे वधारे कहेवानुं रहेतुं नथी. ते डेसोमां रहेतो, अने खानगी शिक्षण आपीने पोतानो निर्वाह करतो. १७९० मां ते माग्डिबर्ग गयेलो, त्यां थोडी बिमारी पछी ६७ वर्षनी वये तेनुं मृत्यु थयेलुं. तेना छेल्ला शब्दो ए हता, के "मारा जातभाइओना लाभनी खातर मारुं शरीर पाछळथी चीरवामां आवे एम हुं इच्छुं छुं."*

११. व्यवच्छेदक संक्षेप.— १. प्रकरणनी शरूआतमां कह्युं छे ते प्रमाणे आपणे जोइए छीए के शिक्षणकळा निशाळनी जूनी धूळ खंखेरी नाखीने व्यवहारमां पण प्रवृत्त थवा लागे छेः निशाळकामनी साथे हाथकामनो संयोग थाय छे.

२. रूसोना केटलाएक विचारो प्रयोगमां मूकीने बाझेडो पेस्टेलॉझीना प्रयत्नो माटे मार्ग खुलो करे छे.

३. कॅन्ट कहे छे ते प्रमाणे कोइ पण एक जमानाथी शिक्षणनी संपूर्ण योजना थई शके तेम नथी; अने हमेशां नवा प्रयोगो अजमाववानी जरूर छे.

* बाझेडोनो पुत्र डेसोमां प्रेसिडेन्ट थयेलो. प्रेसिडेन्टनी पुत्रीए कवि विल्हेल्म मूलर साथे लग्न करेलुं; अने ए दंपतीनो पुत्र ते मॅक्समूलर. आ प्रमाणे बाझेडो प्रख्यात प्रोफेसर मॅक्समूलरनो प्रपितामह थाय.

प्रकरण १३.

पेस्टेलॉप्सी.

१. **पेस्टेलॉप्सी (१७४६–१८२७).**—शिक्षणना उद्धारक तरीके रूसोनो अभ्यास करतां आपणे तेना जीवनमां उतर्या नहीं ते एटला ज माटे के तेमां दरेक बनाव तेना शब्दोना गौरवने निर्बळ करे छे. पण पेस्टेलॉप्सीनुं जीवन जुदा ज प्रकारनुं छे. तेना चारित्रथी ज तेनां पुस्तको समजी शकाय छे: तेनी जिंदगी ए ज तेना विचारोनी अर्थबोधिनी छे.

२. **पेस्टेलॉप्सीनी केळवणी.**—जॉन हेन्री पेस्टेलॉप्सी झूरिकमां १७४६ मां जन्म्यो हतो. तेनी पांच वर्षनी वये तेना पितानो स्वर्गवास थयो; अने तेनी धार्मिक अने दयाळु माताए, तथा बेबेली नामे एक प्रमाणिक दासी, के जेने तेना पिताए मृत्यु वखते पोताना ज कुटुंबमां रहेवानी विनंती करी हती, तेणे तेने संभाळथी उछेर्यो. आ प्रमाणे रूसो अने लॉकने जे लाभ मळेलो नहीं ते तेने प्राप्त थयो; तेनी स्नेहवृत्तिने विकासित थवानो अवकाश मळ्यो, अने बुद्धिनी पहेलां हृदयनुं प्रस्फोटन थयुं. ज्यारे ते निशाळे गयो त्यारे तेना साथीओए तेने "मूर्खनगरना विचित्र हॅरी"नुं उपपद आप्युं; पण निःस्वार्थताथी तेमनी सुद्धां ते कृपा मेळवी शकेलो. कहे छे के एक वखत ज्यारे धरतीकंपने लीधे शिक्षको अने विद्यार्थीओ निशाळनुं मकान छोडीने न्हासी गयेला, त्यारे विचित्र हॅरीने तेना साथीओए पोतपोतानी किंमती वस्तुओ निशाळमांथी लई आववाने मोकलेलो. रजाओमां ते झूरिकथी त्रण माइल परना एक गामडामां उपदेश करता पोताना दादाने त्यां रहेतो; अने त्यां तेने गरीबोनी स्थितिनो तथा एक सारो माणस तेमने माटे केटलुं करी शके तेनो अनुभव मळतो. पोतानी केळवणीनुं स्मरण करतां ते आ प्रसंगोने घणुं महत्त्व आपतो. "कोइ पण बाळकने परमेश्वरथी डरतां शीखववुं होय, तो श्रेष्ठ उपाय ए छे के तेने कोइ खरेखरा क्रिश्चियननुं दर्शन अने श्रवण क०१. "

दादाना दृष्टांतथी तेने एटली चानक लागेली, के तेने तेना अनुसरणनी इच्छा थयेली, अने तेणे धर्मशास्त्रनो अभ्यास शरू करेलो.*

विद्यार्थी तरीके पण पेस्टेलॉझ्सीए बतावी आप्युं के ते साधारण आदमी नहोतो. तेना वखतनी स्विस पाठशाळामां एक समर्थ बुद्धिविषयक अने नीतिविषयक प्रवाह शरू थयो हतो. केटलाएक प्रख्यात अध्यापकोए अने तेमां विशेषे करीने बॉडमरे सरल आचार अने उच्च विचारना जूना स्विस सद्गुणोनी आकांक्षा उत्पन्न करेली; अने केटलाएक विद्यार्थीओ जेमां लावाटर अग्रणी अने पेस्टेलाझ्सी मुख्य भाग लेनार हतो तेओए उद्धारकोनो झुंडो उठावेलो. जिनीवा अने झूरिक जेवां मुख्य शहेरोना नागरिको वस्तुतः हकदार वर्गो जेवा थई पड्या हता; अने तेमना तरफथी जिनीवाना अध्यक्षोए रूसोना पुस्तको तरफ तिरस्कार प्रकट करेलो. आथी करीने झूरिकना उद्धारक विद्यार्थीओनी लागणी उश्केराई आवी; अने जो के तेमना वर्तमानपत्र "मेमोरियल"नो उद्देश राजनीतिनी चर्चाथी दूर रहेवानो हतो, तोपण कोइ मूलर करीने विद्यार्थीए अमुक लेख लख्यो, अने तेनी भाषाने लीधे तेना पर कावतरांनो आरोप आव्यो. मूलर न्हासी छूट्यो, अने तेना पर देशनिकालनुं हुकमनामुं थयुं. पेस्टलॉझ्सी अने तेना केटलाएक मित्रो केद थया. मेमोरियल बंध पाडवामां आव्युं.

३. **मेमोरियल.**—आ **मेमोरियल लावाटर** के जे **पेस्टेलॉझ्सीथी** पांच वर्षे मोटो हतो तेना तंत्रीपणा नीचे प्रकट थतुं हतुं, अने तेमां आपणे पेस्टेलॉझ्सीनो प्रथम लेख जोइए छीए. ते महाकांक्षी माणस तरीके प्रसिद्ध थाय छे. ते कहे छे के कोइ पण माणसने पोतानी इच्छाओ प्रकट करवामां हरकत नथी; अने १९ वर्षना तरुणनी इच्छाओ प्रायशः आशाओ होय छे. एक प्रसंगे ते लखे छेः "मारी एवी

---

* आ वखते तेणे कारखानामां काम करतां बाळकोने केटलुं दुःख पडे छे तेनुं अवलोकन करेलुं; अने पाछला वखतमां तेना तेना मन पर घणी असर रहेली.

इच्छा छे के कोइक माणसे सहु कोइ समजी शके तेवां शिक्षणनां थोडां सूत्रो सरल रीते लखवां जोइए; पछी केटलाएक उदार पुरुषोए तेनी छपामणीनो खर्च आपवो जोइए, के जेथी तेनुं न्हानुं पुस्तक विना मूल्ये अथवा थोडा मूल्ये वधा लोकोने आपी शकाय. पछी उपदेशको ते वधां मातपिताने वहेंची आपे; अने तेओ विवेकपुरस्सर तथा **क्रिश्चियन** पद्धतिथी पोतानां फरजंदोने उछेरतां थाय. पण एकी वखते आटली मागणी करवी ए कदाच वधारे पडतुं छे."

हकदार वर्गोने खबर हती के **मेमोरियल** तेमना सामाचाळाओना हाथमां छे, अने तेथी तेमणे ते बंध करेलुं त्यारे अने निरंतर **पेस्टेलॉप्सीने** खेडुतो पर थता जूलमथी वहु लागणी थनी; अने ते हकदार लोकोने माटे एम कहेतो, के "ए वांसडा पर चालनारा नट लोकोना जेवा छे; अने लोकोमां नीचे उतर्या वगर तेमने स्वाभाविक अने निश्चळ स्थिति कदापि मळवानी नथी."

४. पेस्टेलॉप्सीनी खेती (१७६८-१७७८).—अत्यार सुधीमां **पेस्टेलॉप्सी** धर्मशास्त्रने छोडी दइने कायदा तरफ वळ्यो हतो. पण आ अरसामां **रूसोनी** असरथी अथवा **रूसोना** लेखमां जे सरल अने स्वाभाविक स्थितिनुं मनोहर चित्र हतुं तेथी उत्तेजित थइने तेणे पोतानां जूनां लखाणोने वाळी मूक्यां, अने खेडुत थवानो निश्चय कर्यो.

आ निश्चयमां एक इतर जननो पण संबंध हतो. एक वखत न्हानपणमां ते पोताना चकलामां आवेली मि. **शूल्थेसनी** मोटी दुकानमां कंइ सुंदर वस्तु खरीद करवाने गयेलो. मि. **शूल्थेस** तो हाजर न हतो; पण तेनी दीकरी **एना शूल्थेस** के जे **पेस्टेलॉप्सीथी** सात वर्ष मोटी हती तेणे तेने तेना उडाउपणा माटे टपको आपेलो, अने पैसा साचवी राखवाने कहेलुं. पछी एनाए तेनी साथे वेवीशाळ करेलुं, पण तेनां मातापिता राजी नहोतां. तेमनो ब्लन्शली करीने एक मित्र हतो ते क्षयथी स्वर्गवासी थया पछी बन्नेनो संबंध वधारे गाढ आ मित्र **पेस्टेलॉप्सीथी** त्रण वर्ष मोटो हतो, अने ते

स्वभावने बराबर समजेलो होय एम मालुम पडेछे. तेणे पोतानी छेल्ली वातचित वखते एक सूचना आपेली, के जेनुं दुनियाने सारे न-सीबे अनुसरण करवामां आवेलुं नहीं. ब्लन्शलीए कहेलुंः "हुं जाउं छुं, अने तमे एकला रहेशो. जे कोइ धंधामां भलमनसाइ अने विश्वासु-पणाने लीधे तमारी पायमाली थाय तेवा धंधाथी दूर रहेजो; अने एवो कोइ शांत उद्योग पसंद करजो के जेमां कशुं जोखम न होय. एटलुं हुं खास करीने कहुं छुं के स्वस्थ विचारशक्तिवाळो, दुनियाना अनुभववाळो अने पूर्ण प्रमाणिक माणस के जे तमने वखतपर जो-खममांथी बचावी शके तेवो पासे न होय, तो कोइ पण मोटां काममां कदापि हाथ घालता नहीं."

ज्यारे एना शूल्थेस साथेनी मित्रतामांथी वेवीशाळ थयुं, त्यारे पेस्टेलॉग्सी बर्ननी नजीकमां एक प्रख्यात कृषिकार पासे कृषि शीखवाने एक वर्ष सुधी रहेलो. पेस्टेलॉग्सीए तेना नवा विचारो खुशीथी ग्रहण करेला. ते कहे छेः "हुं ज्यारे तेनी पासे गयो त्यारे मारा मनमां रा-जकीय विचारो भरायेला हता, अने तेमांना केटलाक सत्य अने गंभीर होवा छतां ते एकंदरे अवास्तव हता. तेनी पासेथी पाछो आवतां मने कृषि संबंधी घणा सत्य अने विस्तृत विचारो मळेला; तोपण ए सुद्धां एकंदरे तो अवास्तव ज हता."

पेस्टेलॉग्सीए पोताना शिक्षणवर्षमां एना शूल्थेसने घणा पत्रो लखेला. ए पत्रो अद्यापि वर्तमान छे, अने सामान्य प्रेमपत्रोथी घणे अंशे जूदा पडे छे. पेस्टेलॉग्सी पोतानो वृत्तांत आपे छे ते परथी जणाय छे के ते थोडे अंशे तो पोते पोताने बीजाओनी माफक समजी शकतो. ते लखे छेः "प्रियतमा, आगळ उपर मारे जे काम करवुं पडशे तेना संबंधमां मारामां जे दोषो मने पोताने देखाय छे, ते—भविष्य संबंधी योजना करवानो अनादर, सावधानतानो अभाव, अने आकस्मिक फेरफारोमां समयसूचकतानो खामी—ए छे. * * * रीतभातमां अने लगभग बधी न्हानी वस्तुओमां मारी जे मोटी बेद-

रकारी छे, ते संबंधी तो हुं बोलतो ज नथी; कारणके मने जोतां ज कोइ पण माणस ते जाणी शके. प्रिया, मारे एटलुं पण तमारी पासे कबूल करवुं जोइए के हुं मारी सहचरी तरफनी फरजने मारी देश तरफनी फरजना करतां सर्वथा गौण गणीश; अने जोके हुं पति तरीके परम अनुरक्त रहीश, तोपण नागरिक तरीकेनी फरजो अदा करवामां जे आडे आवशे तेना आंसुनी दरकार करीश नहीं. मारी प्रियाने हुं मारा हृदयनी बधी वातो जणावीश; अने मारा बधा विचारोमां तेने सामेल करीश. मारा घरमां प्रमाणिक सरलतानुं प्राधान्य रहेशे. * * * अने एक बीजी वात पण कहेवी जोइए. मारी जिंदगीमां मोटां अने जोखमवाळां काम आव्या वगर रहेवानां नथी. मारा देशनी सेवा करवाना मारा प्रथम सिद्धांतो हुं भूली जवानो नथी. ज्यारे देशहितनी खातर बोलवुं पडशे त्यारे हुं माणसना भयथी मौन राखवानो नथी. मारुं बधुं हृदय मारा देशने समर्पित छे; मारा स्वदेशीओना दुःख दूर करवाने गमे ते जोखम खेडवाने हुं निरंतर सज्ज रहीश. हुं जे काम करवानी अपेक्षा राखुं छुं तेनां कोण जाणे केवां परिणाम आवे! हुं केटलो बधो अशक्त छुं! अने तेथी मारा पर जे जोखमो आवी पडवानो संभव छे, तेनी तमने खबर आपवानी फरजनुं केटलुं बधुं गौरव छे! प्रिया, वहाली सखी, हवे हुं तमने मारा स्वभाव अने मारी आकांक्षाओ संबंधी बधुं काही चूक्यो. बधा उपर विचार करजो. जे गुणो तमने जणाववाने मारी फरज हती ते जाणीने जो कदाच मारा तरफनी तमारी मानवृत्ति ओछी थशे, तोपण में शुद्ध हृदयथी बधुं जणाव्युं छे ए गुणने तमे मान आपी शकशो. अने मारी पोतानी इच्छा सफळ करवाने मारा स्वभाव संबंधी तमारा अज्ञाननो में लाभ नथी लीधो, ए कल्पनाथी पण मारा संबंधी तमे उतरतो विचार बांधशो नहीं."

एना पण पोताना प्रियतमने योग्य ज हती. तेणे कहेलुं:"आवी उदारता अने वर्तननी आवी उत्कृष्टता मारा आत्मा पर ऊंडी असर

छे." तेवी ज उदारताथी तेणे पेस्टेलॉय्सीनी योजनाओनुं अभिनंदन कर्युं, अने कशी फरियाद वगर विवाहित जिंदगीनां ४६ वर्ष सुधी तेनां परिणामो सहन कर्यां.

कृषिना नवा विचारोथी पेस्टेलॉय्सीने एवुं लागेलुं के हवे धनाढ्य थवामां कशी वार नथी. तेणे झूरिकथी थोडे दूर कंइ साधारण जमीन खरीद करी; अने कोइ नाणावटीने समजावीने भाजीपालो तथा मजीठ रोपवाने नाणुं मेळव्युं. १७६९ ना सप्टेंबरमां तेणे लग्न कर्युं, अने छ मांस पछी नवी जमीन पर जे मकान तैयार थयुं हतुं तेमां बन्ने रहेवा गयां.

पण उमदा विचारो अने परम उद्योग छतां पेस्टेलॉय्सीनी योजना सफळ थई नहीं. नाणावटीओए तरत नाणुं पाछुं लई लीधुं. पेस्टेलॉय्सीमां तेमने जोइए तेटली सावधानता न हती. तोपण, तेनी स्त्रीनां स्नेहीओए तेनी पायमालीनो थोडा वखत सुधी अटकाव करेलो.

९. **न्युहोफनो बालकाश्रम**—पण पोतानी योजना निष्फळ थशे एवी शंका उठ्या पहेलां ज पेस्टेलॉय्सी पोताना आत्माने तेमां अति व्यापृत थवा माटे उपालंभ आपतो हतो. "मारा सार्वजनिक हितना विचारो क्यां चाल्या गया? मारे पोताने सारु अने कुटुंबने सारु द्रव्य मेळववामां ज मारी बधी शक्तिओ वापरवी? बीजुं शुं हुं करुं छुं?" तेने पुत्रप्राप्ति थई ते पछी आ विचारो तेने वधारे सालवा लाग्या; अने आ वखते स्वाभाविक रीते ज ते शिक्षण साथे संबद्ध थया. तेणे खेडुतोनी दुर्दशा घणी वार जोई हती. तेमने केम तारवा ए सवाल हतो.

पेस्टेलॉय्सीने तेनो एक ज उत्तर योग्य लाग्यो. तेने लाग्युं के केळवणीथी ज दुःखनिवृत्ति थई शके. आधुनिक घणा माणसोने एम लागे के बहु सारी केळवणी आपतां तो मजूर होय ते कारकून थाय. पण पेस्टेलॉय्सीनो विचार जूदो हतो. रूसोनो अभ्यास करवाथी पांडित्यने मुख्य गणवानी रेनेसान्सनी कल्पनाथी ते मुक्त थयो हतो;

अने तेना मत प्रमाणे केळवणी पुस्तकना उपयोगमां पर्याप्त थती न ह-तो. तेणे गरीबोनां छेक नीचला वर्गोनां बाळकोनुं अवलोकन कर्युं हतुं, अने तेमनी स्थिति केम सुधरे तेनो विचार कर्यो हतो. तेने ज्ञान-थी ज इष्ट परिणाम आवे एम लागतुं न हतुं. "ते जे जाणता न हता ते जाणवानी तेमने जरूर न हती; पण जेम वर्तता न हता तेम वर्त-वानी जरूर हती;" अने सद्विचारथी ज सदाचारनो संभव हतो. जो तेमनी चाहना अने संभाळ राखवामां आवे छे एम तेमने प्रतीति थाय, तो तेमनां हृदय उघडे, अने तेओ स्नेह तथा माननुं प्रतिदान करे. व-ळी, तेमने वडीलोने मान आपतां ज नहीं पण पोतानी मेळे काम सु-द्धां करतां शीखववुं जोइए. तेओ पोतपोतानो निर्वाह करी शके एवी तेमने केळवणी आपवी जोइए. आ विचारथी पेस्टेलॉप्सीए पोताना घरमां केटलांएक गरीबमां गरीब बाळकोने दाखल करवानो, तेमने प्रीतिनी हवानो अनुभव आपवानो, अने तेमने खेतरनुं अने कां-तवानुं काम शीखववानो निश्चय कर्यो. आ प्रमाणे ज्यारे तेनो पो-ताने माटेनो प्रयोग निष्फळ थयो, त्यारे तेणे पारकांने माटे नवो प्र-योग शरू कर्यो; अने पुष्कळ मुश्केलीओ वहोरी लीधी.

१७७४ ना शियाळामां न्यूहोफमां पहेलवहेलां छोकरां दाखल थयां. तेनी जग्याए कोइ ओछो उदार माणस होत, तो ते पोतानी स्त्री अने चार वर्षना छोकरानी शी स्थिति थशे, ए विचारथी हिंमत हारी गयो होत. ते लखे छे, "अमारी स्थितिथी मारी स्त्रीने घणुं दुःख खमवुं पडतुं, पण सार्वजनिक केळवणीने सरल अने फलप्रद करवा-मां तनमनधन अर्पण करवानो अमारो निश्चय एटलो दृढ हतो के ते कोइ पण हरकतथी चलित थयो नहीं."

आ छोकरां प्रथम २० थी वधारे न हतां; अने पेस्टेलॉप्सी तेमने पोतीकां गणीने वर्ततो. तेओ उन्हाळामां तेनी साथे वाडी अने खे-तरोमां तथा शियाळामां घरनी अंदर काम करतां. पाठमां थोडो ज वखत गाळवामां आवतो; अने बाळको घणी वार हाथथी काम कर-

तां करतां शीखतां. पेस्टेलॉज्सीनो एवो अभिप्राय हतो के वांचन लेखन पहेलां वातचित आवडवी जोइए, अने तेटला माटे ते तेमने नित्य व्यवहारना विषयो पर वातचित करतां शीखवतो. तेओ बाइबलनां अवतरणोनो पण अभ्यास करतां, अने तेनो तेमने मुखपाठ थई जतो.

आपणने कहेवामां आव्युं छे के थोडा महिनामां ए न्हानां बाळकोनो बधो आकार फरी गयो; मात्र रोटली अने शाकभाजी पर रहेवा छतां तेओ सशक्त अने नीरोगी जणावा लाग्यां; अने तेमनां वदनो पर आनंद, सरलता अने बुद्धिनी त्यां सुधी नहीं देखायली छाया देखावा लागी. काम अने पाठ बन्नेमां तेमणे सारो अभ्यास कर्यो; अने बन्नेमां तेमने रस पडवा लाग्यो. तेमनी बधी रहेणी अने कहेणीमां तेमना अंतःकरणमां पोताना हितैषी तरफ खरेखरी कृतज्ञता होय एम स्पष्ट थवा लाग्युं.

स्वाभाविक रीते ज आ प्रयोग पर घणा माणसोनुं ध्यान खेंचायुं; अने एकाद वर्ष पछी पेस्टेलॉज्सीने तेना आइस्लिन नामना मित्रे पोताना वर्तमानपत्रमां तेना कामने माटे लोकोनी मदद मागवानुं सूचव्युं. ए लेखमां पेस्टेलॉज्सी पोताना अनुभवनुं वृत्तांत लखे छेः "में सिद्ध कर्युं छे के गरीब लोकोनां घणां बाळकोनां मन विकसित थतां नथी ते नियमित कामने लीधे नथी; पण तेमनी जिंदगीनुं अनियमितपणुं, तेमना उपवास, तेमना प्रसंगोपात्त अमिताहार, तेमना निरंकुश मनोभावो अने तेमनी निराशा– ए कारणोने लीधे छे. में सिद्ध कर्युं छे के आळस अने गरीबाइमां उछरीने आरोग्य, बळ अने हिंमतमां क्षीण थयेलां बाळको पण नियमित काममां पड्या पछी फरीने तरत आरोग्य अने आनंद प्राप्त करे छे. मने मालुम पड्युं छे के तेमनी नीच स्थितिमांथी मुक्त थतां तेओ मायाळु अने विश्वासु थाय छे; सर्वथी अधम होय छे तेवांने पण स्नेहथी असर थाय छे; तथा दुःखमां छेक डुबी रहेला बाळकना नेत्रमां पण तेने छोडववानो प्रयास कर-

थामां आवतां संतोष अने आश्चर्य प्रकट थाय छे; अने मने खात्री छे के ज्यारे बाळकना मन पर असर थई शके त्यारे तेना प्रस्फोटन अने नीतिशक्तिमां गमे ते परिणाम लावी शकाय."

पेस्टेलॉज्सीनी तेटला माटे एवी अपेक्षा हती के छेक गरीब छोकराओने उद्योगशाळामां हाथनी केळवणीनी साथेसाथे मननी केळवणी आपवी. अने पोते शरू करेलुं काम विस्तृत करवाने तेणे मदद माटे विनंती करी.

मळेली मददथी उत्तेजित थइने, अने विशेष करीने पोताना बाळको तरफना स्नेहथी तथा श्रेय ज थशे एवी आस्थाथी पेस्टेलॉज्सीए पोतानो आश्रम विस्तृत कर्यो. परिणाममां तेनी पायमाली थई. घणां जूदांजूदां कारणोनो संयोग थवाथी ए दशा आवी. छोकरांने गमे तेम केळवे पण तेनाथी मावापोने केळवी शकाय तेम न हतुं; अने तेमांनां घणां खरां भिखारी वर्गनां होइने ए वर्गना दोषोथी भरपूर हतां. तेमने एवुं लाग्युं के पेस्टेलॉज्सी तेमनां बाळकोनी मददथी पैसा पेदा करे छे, तेथी तेओ वारंवार न्यूहोफमां आवतां, पेस्टेलॉज्सीनुं अपमान करतां, अने घणीवार छोकरांओने तेमनां नवां लुगडां साथे न्हसाडी जतां. आ सिवाय एक बीजुं पण कारण हतुं. पेस्टेलॉज्सीमां बिलकुल व्यवस्था राखवानी शक्ति न्होती. तेनो प्रयत्न एवा प्रकारनो हतो के तेथी नफो मळवाने बदले ऊलटुं नुकसान थाय. ते पोते कबूल करे छे के तेना पोताना सिद्धांतो प्रमाणे पहेलेथी शरूआत करवाने अने पायो मजबूत करवाने बदले ते बाळकोने अतिशय कठण काम सोंपतो; जाडुं कांती कांतीने स्थिरता अने चपळता प्राप्त कर्या पहेलां तेओ झीणुं कांते एवी अपेक्षा राखतो; अने रूना लुगडां वणी शके त्यार पहेलां रेशमी लुगडां वणाववानी महेनत करतो. ते कहे छेः "आ नुकसाननी मने खात्री थई त्यार पहेलां हुं घणा करजमां डुबी गयो, अने तेमां मारी वहाली स्त्रीनी पण बधी मिलकत उडी गई."

करजदारो साथे केवी जातनी व्यवस्था करवामां आवी तेनी. आ

पणने खबर मळी नथी. आटली वात जाहेर छे के बाळकोने मोकली देवामां आव्यां, अने जमीन करज चूकववा सारु भाडे आपवामां आवी; पण पेस्टेलॉप्सी पोताना मकानमां कायम रह्यो.

हवे आपणे पेस्टेलॉप्सीना इतिहासना सर्वथी दुःखदायक समयमां आव्या छीए. आ अढार वर्षनो समय के जे दरेक माणसनी जिंदगीमां सर्वथी उपयोगी छे ते पेस्टेलॉप्सीए गरीबाइना बाह्य दुःखमां अने निराशाना आंतर दुःखमां गाळ्यो. ते कहे छे, के "ज्यारे हुं मुश्केलीमां आवी पड्यो, त्यारे मारा मित्रो मने चाहता खरा; पण तेमने मारा विषे कशी सारी आशा न हती. आखा प्रांतमां एम बोलवामां आवतुं के हुं छेक पायमाल थयो छुं अने मारुं कोइ रीते बेहतर थई शके तेम नथी." आपणने कहेवामां आव्युं छे, के "तेना घरमां वारंवार पैसा, खोराक, बळतण वगेरेनी तंगी पडती, अने भूख तथा टाढथी रक्षण करवानां साधनो मळतां नहीं." अढार वर्ष!—तेना जेवा माणसने केटलो बधो वखत! इतिहास एवा वखत संबंधी कशुं कहेतो नथी. दश, वीश, त्रीश, वर्षो—जो तेमां कंइ मोटो बनाव बने नहीं, तो इतिहास तेने शून्य गणे छे. पण तेने पोताने दिवस पछी दिवस अने वर्ष पछी वर्ष चाल्यां जतां जोई केटलुं दुःख थतुं हशे! मनुष्यवर्गना कल्याण माटे प्रयास करवानी जेने एटली बधी अभिलाषा तेने प्रसंग ज मळे नहीं!

पण जे हमेशां बीजाने सारुं स्वार्पण करवाने तत्पर हतो,* तेने आ अणीए एक स्वार्पण करनार माणस मळी आव्युं. एलीझाबेथ नीएथ करीने कोइ दासीए न्यूहोफना दुःखनी हकीकत सांभळी; अने तेनो धणी तरत गुजरी गयेलो होवाथी तेणे मददे जवानो निश्चय कर्यो.

---

*एक वखत एवुं बन्युं के पैसानी अतिशय तंगीने लीधे पेस्टेलॉप्सीने पोताना एक मित्र पासेथी ४०० फ्रेंक करजे लेवा पड्या. ए रकम लइने घेर आवतो हतो त्यां मार्गमां तेने एक खेडुत मळ्यो. तेनी गाय खोवाई गई हती, अने ते निराशामां हाथ घसतो हतो. जरा पण अचकाया वगर पेस्टेलॉप्सीए पोतानी आखी थेली तेना हाथमां मूकी; अने तेना उपकारना शब्दो न सांभळवा पडे तेटला माटे जेटली बनी तेटली झपडथी चाल्यो गयो!

पहेलां तो पेस्टेलॉग्सीए तेनी मददनी ना पाडी. एक वधारे माणस पोताना घरनी गरीबाइमां दुःख खमे, ए तेने ठीक लाग्युं नहीं; पण तेना आग्रहथी तेने स्वीकार करवो पडयो.

आ अज्ञान पण धार्मिक अने समजु स्त्री पासेथी पोताने घणा विचारो मळेला एम पेस्टेलॉग्सी जणावे छे. ते गरट्रूडनी आदर्श हती, अने तेने ज माटे पेस्टेलॉग्सीए नीचे प्रमाणे लखेलुंः "सूर्य स्हवारथी सांझ सुधी पोताना मार्गमां क्रमण करे छे; पण तमारी आंखे गति देखाती नथी, अने काने शब्द संभळातो नथी. ज्यारे ते अस्त पामे छे, त्यारे पण तमने खात्री छे के ते पाछो ऊगशे, अने दुनियानां फळफळादिने पक्व कर्या करशे. मारा शब्दोमां गमे तेटली अतिशयोक्ति लागे पण हुं कही शकुं छुं के ए गरट्रूडनुं तेम ज जे कोइ स्त्री पोताना घरने ईश्वरनुं देवालय बनावीने पोताना पति तथा बाळकोने स्वर्गनी प्राप्ति करावे छे तेनुं प्रतिरूप छे." न्यूहोफमां तेणे अमूल्य सेवा बजावेली, अने घरने पाछुं सुखी करेलुं. पाछळथी वर्डनमां पण ए ज व्यवस्थापक तरीके रहेली; अने पेस्टेलॉग्सीना मददनीशोमांना एक क्रूझीने परणेली.

६. **लेखनप्रवृत्ति.**— पण आ दुःखना दिवसोमां तेनी गमे ते शंकाओ अने मुश्केलीओ हशे, तोपण ते पोताना जीवनना परम प्रयत्नथी चलित थयेलो नहीं; अने पोतानो उद्देश सफळ करवानुं साधन तेनी दृष्टिथी दूर थयेलुं नहीं. गेसनरना पत्रमां तेणे लखेलुंः "ज्यारे बधा माणसो मारो तिरस्कार करता हता, त्यारे पण मने मारा कर्तव्यनुं विस्मरण थयेलुं नहीं; अने जे दुःख मारी आसपास सर्वत्र देखातुं हतुं ते निवारवानो विचार बंध पडेलो नहीं. मारी शक्ति पण वधती गयेली; अने मारां पोतानां दुःखोथी मने अमूल्य सत्योनी प्राप्ति थयेली. मने बीजा कोइने मळ्युं नहीं होय तेवुं लोको संबंधी ज्ञान मळेलुं. जेथी बीजा कोइ छेतराय नहीं, तेथी हुं हमेशां छेतरातो; पण जेमां बीजा बधा भूल खाता, तेमां पछी हुं भूल खातो नहीं. * * *

मारा पोताना दुःखथी हुं लोकोनां दुःखो अने तेनां कारणो समजी शक्यो छुं; अने बीजा कोइथी दुःखना अनुभव वगर ते समजी शकाय तेम नथी. लोकोने जे दुःख हतुं ते मने पण हतुं; अने हुं तेमने जेवी रीते जोई शकतो, तेवी रीते बीजुं कोइ जोई शकतुं नहोतुं. अने ए विचित्र लागे तोपण खरुं छे के मारा काममां जे सत्यो पर में आधार राख्यो हतो, ते सत्यो मने काम निष्फळ थवाथी ऊलटां वधारे सिद्ध लागेलां."

पण पेस्टेलॉट्सीना हजी एवा थोडा मित्रो रह्या हता के जे तेना तरंगी स्वभावनी खरी किंमत समजता.. आमांनो एक "एफीमेराइडीझ" नामे वर्तमानपत्रनो तंत्री आउस्लिन हतो. आ मित्रे तेने लखवाने उश्केर्यो, अने थोडी वारमां "संन्यासीनो संध्याकाळ" ए नाम नीचे एफीमेराइडीझमां केटलाएक विचारो प्रकट थया. थोडा ज तंत्रीओए आ सूत्रो प्रकट कर्यां होत, अने छपायां ते वखते तेमणे थोडुं ज ध्यान खेंचेलुं. पण ते ध्यान आपवा योग्य हतां, एम सिद्ध थयुं छे. रॉमर कहेछेः 'ए विचारोमां पेस्टेलॉट्सीनां पहेलां वर्षोनुं फळ अने पाछलां वर्षोनुं बीज हतुं. तेमांथी तेना शिक्षणनी बधी योजना स्फुटित थाय छे. विधायक पोते पोताना सूत्र प्रमाणे मंदिरनुं निर्माण न करी शके, तोपण तेना सूत्रमां मंदिर समायेलुं छे एम समजाय छे." अमे ए १०८ सूत्रोनी माळामांथी थोडाएक मणिका बतावीशुंः—

"माणस—पछी ते सिंहासन पर के झुंपडीमां बेसतो होय—तोपण, स्वभावथी एनो ए होय छे; पण ते केवो छे! डाह्या माणसो आपणने शा माटे समजावता नथी? आपणी जातिनुं खरुं स्वरूप केवुं छे ते समर्थ बुद्धिवाळा माणसो पण केम तपासता नथी? शुं खेडुत कदापि बळदना गुण जाण्या वगर तेने वापरे छे! शुं भरवाडो पण घेटांनो स्वभाव समजवाने महेनत करता नथी?

"अने तमे—तमे माणसोनो उपयोग करो छो, तेमना पर राज्य चलावो छो, तेमने गमे ते रस्ते दोरो छो,—तमे शुं खेडुत पोताना बळदने

માટે અને ભરવાડ પોતાનાં ઘેટાંને માટે જેટલી મહેનત કરે છે તેટલી પણ નહીં કરો? તમારા ડહાપણમાં શું તમારી જાતિ સંબંધી જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે? તમારી ભલમનસાઇ એ શું લોકોના રક્ષકોની હોવી જોઇએ તેવી ભલમનસાઇ છે!

* * * *

"કુદરત મનુષ્યની બધી શક્તિઓને કસરતથી કેળવે છે: બધી શક્તિઓ ઉપયોગથી સંવર્દ્ધિત થાય છે.

"શક્તિઓને કસરત આપીને જો ખરેખરો લાભ મેળવવો હોય, તો મનુષ્યવર્ગના પ્રસ્ફોટનને માટે કુદરતથી નિર્ણીત થયેલા નિયમોનું અનુસરણ કરવું જોઇએ.

* * * *

"કુદરતની ખરી પદ્ધતિમાં ઉતાવળ નથી; કુદરત યોગ્ય વખતની રાહ જોઈ શકે છે; તે પદ્ધતિ નિશાળો છોડી દે છે, અને તેને બદલે શબ્દોની કૃત્રિમ પદ્ધતિ વાપરે છે. એથી કરીને અંદરના કશા તત્ત્વ વગર પ્રસ્ફોટનનું રૂપ માત્ર પેદા થાય છે."

સંધ્યાકાળની અવગણના થવાથી **પેસ્ટેલૉઝીના** મિત્રોએ તેને કંઇ વધારે લોકપ્રિય લેખ લખવાને ઉશ્કેર્યો. આથી કરીને તેણે જેમાં ખેડુતોની જિંદગીનું ચિત્ર તથા તેમની અધોગતિની નિદાનસહ ચિકિત્સા આવે, તેવી એક વાર્તા લખવાનો આરંભ કર્યો; અને એક જૂના ચોપડાની લીટીઓ વચ્ચે **"*લીઓનાર્ડ અને ગર્ટ્રૂડ*"** નો પહેલો ભાગ અદ્ભુત ત્વરાથી લખી કહાડ્યો. એ પુસ્તક અત્યંત લોકપ્રિય થઈ પડ્યું; અને તેમાં પાછળથી વધારો થયો ન હોત, તો હમેશાં લોકપ્રિય રહેત. કોઇ મોટા ચિત્રકારના ચિત્રમાં આપણે જે વસ્તુઓ જોઇએ છીએ તે કુદરતી વસ્તુઓ પ્રમાણે આબેહૂબ હોય છે; અને તેમાં તેની બુદ્ધિ કંઇ એવી ખૂબી મૂકે છે કે જે સામાન્ય દૃષ્ટિને મૂળ વસ્તુઓમાં પણ દેખાતી નથી. **પેસ્ટેલૉઝી** પણ **સ્વિસ** ખેડુતના જીવનને એવી જ રીતે ચિતરે છે. ચિત્ર પ્રકૃતિ પ્રમાણે આબેહૂબ છે; પણ એ પ્રકૃતિ નૈસર્ગિક બુદ્ધિથી જ લક્ષિત થાય તેવી છે. અને આવા પુસ્તકમાં નૈસર્ગિક બુદ્ધિ સિવાય

बीजी पण अमुक वस्तुनी, अर्थात् अनुभव अने स्नेहनी पण अपेक्षा छे. प्रथम आवृत्तिनी प्रस्तावनामां ते कहे छे, "जेनुं हुं अहीं वृत्तांत लखुं छुं, अने जे में पोते घणी वार जोयुं अने सांभळ्युं छे, तेमां लोकोनां जे वचनो, लागणीओ, निर्णयो, अने प्रयत्नो में जोया अने सांभळ्या छे, ते उपरांत एक पण मारो पोतानो विचार नहीं उमेरवानी संभाळ राखी छे." एक पाछली आवृत्तिमां ते लखे छे, "जे लोकोने हुं चाहुं छुं अने जेमनुं दुःख सरखा अनुभवने लीधे समजी शकुं छुं. तेमनुं श्रेय थाय ए सिवाय त्यारे पण मारो बीजो उद्देश नहोतो, अने आज पण नथी."

ज्यांज्यां जर्मन भाषा वंचाती हती त्यांत्यां आ पुस्तक प्रख्यात थयुं; अने जोके घणा लोकोने ते एक सारी वार्ता जेवुं मात्र लाग्युं, तोपण केटलाएक तेनुं खरुं हार्द समजी शक्या. बर्ननी कृषिसभाए कर्ताने एक सोनानो चांद मोकली आपीने तेनो उपकार मान्यो; अने पेस्टेलॉय्सी खेडुतोनी स्थिति समजे छे तथा ते सुधारवाना तेना विचारो उत्कृष्ट छे, एवी तेनी तरत ख्याति थई.

७. **गरट्रूडनी पद्धति.**—कोइकोइ स्थळे पेस्टेलॉय्सीना पोताना प्रयत्नमां तेने जे अनुभवो थया हशे, तेनुं आपणने सूचन देखाय छे. ते लखे छे, "जे स्नेह अने सबूरीथी गरट्रूड छोकरांओनी दुर्व्यवस्था सहन करती, ते भाग्ये ज मानी शकाय. तेमनी आंख जवल्ले ज सूतर उपर टकती, अने ते कोइ वार बहु जाडुं अने कोइ वार बहु पातळुं थई जतुं. ज्यारे तेओ बिगाड करतां, त्यारे तेओ गरट्रूडनी दृष्टि बीजी बाबत पर जाय तेनी राह जोतां, अने हाथमां लइने बारीमांथी फेंकी देतां. ज्यां सुधी तेमने मालुम पड्युं के गरट्रूडने रात्रे बहुं काम तोळती वखते तेमनी लुचाइनी खबर पडे छे, त्यां सुधी तेओ नेम करतां अटक्यां नहीं." अने ए ज संबंधमां पेस्टेलॉय्सी पोतानो पूर्ण निपुणतानो विचार प्रगट करे छे. हॅरी कहे छे, "जे तमे आंखे पाटा बांधीने न करी शको, ते तमने बिल्कुल आवडतुं नथी एम समजवुं."

पेस्टेलॉझी लखे छे, के " गरट्रूड पोतानी पद्धति शब्दोमां समजावी शकती न हती" अने बेशक ए शब्दोमां ते पोताने विषे बोले छे; पण गरट्रूडनी माफक तेनुं पण कोइ एवुं " वचन नीकळी जतुं के जेनाथी समग्र शिक्षणना कामनो तलस्पर्श थतो." उदाहरण तरीके आपणे गरट्रूड महेताजीने कहे छे ते लइए: " जे काम मावाप करतां नथी ते तमारे करवुं जोइए. बाळकोने वांचन, लेखन अने गणितनी कंइ सर्वथी वधारे जरूर छे एवुं नथी. कंइक शीखवुं ए बेशक सारी वात छे; पण कंइक थवुं ए सर्वथी सारी अने वधारे महत्त्वनी वात छे." ज्यारे शिक्षको अने शाळाना व्यवस्थापको आ सत्य समजता थशे, त्यारे ज सार्वजनिक शिक्षणनी कंइ आशा राखी शकाशे.

" जोके गरट्रूड पोतानां बाळकोना हाथनी चपळता न्हानपणमांथी ज प्रस्फुटित करवानो यत्न करती, तोपण तेमने वांचतां लखतां शीखववानी तेने उतावळ नहोती; अने तेम छतां न्हानपणथी ज ते तेमने बोलतां अने वात करतां शीखववाने महेनत लेती: कारणमां तेणे कहेलुं, 'जे कोइ बोली शके नहीं तेने वांचतांलखतां शीखववाथी शुं फळ छे, कारण के वांचनलेखन ए मात्र कृत्रिम भाषा छे.' * * * बाळको तरफ ते उपदेशकनी ढबे व्यवहार करती नहीं. * * * अने तेनो वाचिक उपदेश जे वास्तविक प्रवृत्तिमांथी प्रसूत थतो, तेमां ज छेवटे परिणत पण थतो. तेनी पद्धतिनुं ए परिणाम आवेलुं के बधां बाळको तेमनी वय अने खीलवटना प्रमाणमां जोइए तेवां कुशळ, बुद्धिमान, अने चंचळ थयेलां."

आ पुस्तकमां आपणे जोइए छीए के जे ज्ञान कार्यमां परिणत न थाय तेने निर्माल्य गणवामां आवे छे. " पादरीने थोडी वारमां खात्री थई के जे वाचिक उपदेश खरा डहापण अने धर्मने लक्ष्य करे छे तेने गौण करीने व्यावहारिक महेनतनी केळवणीने प्राधान्य आपवुं जोइए. * * * तेटला माटे तेणे झाझा शब्दो वापर्या वगर बाळकोने शांत उद्योगनी जिंदगी तरफ लई जवानो अने ईश्वरनी . [—

पूजा तथा मनुष्यवर्गनी प्रीतिनो पायो नाखवानो प्रयत्न करवा मांड्यो. तेटला माटे तेणे पोताना संक्षिप्त धर्मोपदेशनो दरेक शब्द तेमना नित्यानुभव साथे संयुक्त करवानुं शरू कर्युं; एटले के ज्यारे ते ईश्वर अने अनंतता संबंधी बोले, त्यारे बाळकोने जाणे ते मातापिता अने घर संबंधी अर्थात् परिचित वस्तुओ संबंधी बोलतो होय एवुं लागवा मांड्युं." आ प्रमाणे बाळकोनां हृदयनी संभाळ लइने, तेणे—"जे शाळागुरु तेमनी बुद्धिनी संभाळ लेतो, तेमां उतरती दरेक वस्तु आकाशना चंद्रनी माफक स्पष्ट रहे एवी योजना करतो, अने तेमने भूल वगर जोतां, सांभळतां, तथा ध्यान आपतां शीखवतो,"—तेना पाया पर इमारत आदरी.

बाळको तरफ आटली मृदु वृत्ति होवा छतां सखताइ बिलकुल न हती एम नहीं. पेस्टेलॉझीनुं एवुं मत हतुं, के "माणसोने केळववामां भयनी साथे युक्त होय त्यारे ज प्रीति उपयोगी थई शके छे, कारणके तेमने कांटाओ उखेडी नाखतां शीखववुं जोइए, अने ते तेमने फरज पाडवामां न आवे तो तेओ कदापि करवानां नहीं."

पुस्तकने अंते "ड्यूक" वोनलनो प्रयोग सफळ थयो छे के नहीं तेनो निर्णय करवाने एक कमिशन नीमे छे, अने पेस्टेलॉझी तेनी पासे नीचेनो हुकम अपावे छे; "पूर्णता लाववाने सारु परीक्षकोमां वकीलो, व्यापारिओ, उपदेशको, सरकारी अमलदारो, महेताजीओ, अने वैद्योने नीमवा जोइए; उपरांत जूदीजूदी पदवी अने स्थितिनी स्त्रियोनी पण जरूर छे, के जेओ पोतानी स्त्रीत्वदृष्टिथी वधुं तपासे अने कशुं अवास्तव छे के नहीं तेनी खात्री करे." आ बाबतमां पेस्टेलॉझी आज सुधी आपणाथी आगळ छे. केळवणीना कोइ पण कमिशनमां हजी स्त्रीनी नीमणुक थई नथी.

पांत्रीश वर्षनी वये पेस्टेलॉझीए ग्रंथो लखवानुं काम शरू कर्युं; अने छ सात वर्षो सुधी ते जारी राख्युं. तेना बीजा ग्रंथोमां शा सिद्धांतो हता ते आपणे हमणां ज जोइशुं.

८. १७९८ पहेलां पेस्टेलॉय्सीना सिद्धांतो.—पाछळ एक प्रसंगे कहेवामां आव्युं छे के क्रिया अने विचार बन्नेमां एकसाथे, जवल्ले ज श्रेष्ठता प्राप्त थई शके छे, अने विशेषे करीने शिक्षणमां—तो बन्नेमां महत्पद प्राप्त कर्युं होय तेवा थोडा ज माणसो मळी शके छे. पण व्यवहारमां एटलो अनभिज्ञ छतां कहेनार अने करनार बन्ने तरीके पेस्टेलॉय्सीए ऊंचुं पद प्राप्त कर्युं छे. तेणे शुं करवुं जोइए तेनो विचार करलो, एटलुं ज नहीं पण ए विचार अमलमां लाववाने समर्थ प्रयत्न करेलो. न्यूहोफनो तेनो पहेलो प्रयत्न तेनो पोतानो हतो ए आपणे जोयुं, अने स्टेन्झनो बीजो पण तेवो ज हतो; पण पाछळथी तेने बीजाओनी साथे काम करवुं पडेलुं, अने जो तेने न्यायाधीशो, बाळकोनां माता-पिता, अने पोताना सहायोनी मदद न मळी होत तो ते चाली शकत नहीं. १७८० थी १७९८ सुधी तेने जे स्वतंत्रता मळेली, तेवी फरी कदापि मळेली नहीं. तेटला माटे फरीने १७९८ मां पेस्टेलॉय्सी प्रवृत्तिमां पड्यो त्यार पहेलां तेना विचारो केटले अंशे सुस्थित थया हता ए तपासवानी जरूर छे.

पेस्टेलॉय्सीनो एवो उद्देश हतो के लोकोने गरीबाइ अने अधोगतिमांथी मुक्त करवा. तेने एम लागेलुं के ज्यां सुधी तेमनी बुद्धि अने नीति अव्यवस्थित छे त्यां सुधी तेओ सारी स्थिति प्राप्त करवाना नथी; अने तेटला माटे तेमने वधारे सारा अने वधारे बुद्धिमान करवा उपर ज तेनुं लक्ष्य रहेलुं. छेक अधम मावापनां बाळकोनो अभ्यास करतां पण तेने मालुम पड्युं हतुं के तेमनामां पण शक्तिओ अने मनोभावोनां एवां बीज होय छे के जेमनुं प्रस्फोटन थतां तेओ बुद्धिमान अने प्रमाणिक माणसो बनी शके. पण कहेवाती केळवणीथी तेवुं कशुं थतुं न हतुं. बाळकना परम उत्कृष्ट भागने संवर्द्धित करवाने बदले तेनी छेक अवगणना थती; अने बीजानां ज्ञान, विचारो, अने लागणीओ तेने शीखववामां आवतां. ए प्रमाणे "केळवणी"थी बीजाना विचारोना भार नीचे बाळकनी विशेषता नष्ट थवा उपरांत बीजुं थोडुं ज

पूजा तथा मनुष्यवर्गनी प्रीतिनो पायो नाखवानो प्रयत्न करवा मांड्यो. तेटला माटे तेणे पोताना संक्षिप्त धर्मोपदेशनो दरेक शब्द तेमना नित्यानुभव साथे संयुक्त करवानुं शरू कर्युं; एटले के ज्यारे ते ईश्वर अने अनंतता संबंधी बोले, त्यारे बाळकोने जाणे ते मातापिता अने घर संबंधी अर्थात् परिचित वस्तुओ संबंधी बोलतो होय एवुं लागवा मांड्युं." आ प्रमाणे बाळकोनां हृदयनी संभाळ लइने, तेणे—" जे शाळागुरु तेमनी बुद्धिनी संभाळ लेतो, तेमां उतरती दरेक वस्तु आकाशना चंद्रनी माफक स्पष्ट रहे एवी योजना करतो, अने तेमने भूल वगर जोतां, सांभळतां, तथा ध्यान आपतां शीखवतो,"–तेना पायापर इमारत आदरी.

बाळको तरफ आटली मृदु वृत्ति होवा छतां सखताइ बिलकुल न हती एम नहीं. पेस्टेलॉझीनुं एवुं मत हतुं, के "माणसोने केळववामां भयनी साथे युक्त होय त्यारे ज प्रीति उपयोगी थई शके छे, कारणके तेमने कांटाओ उखेडी नाखतां शीखववुं जोइए, अने ते तेमने फरज पाडवामां न आवे तो तेओ कदापि करवानां नहीं."

पुस्तकने अंते "ड्यूक" बोनलनो प्रयोग सफळ थयो छे के नहीं तेनो निर्णय करवाने एक कमिशन नीमे छे, अने पेस्टेलॉझी तेनी पासे नीचेनो हुकम अपावे छे; "पूर्णता लाववाने सारु परीक्षकोमां वकीलो, व्यापारीओ, उपदेशको, सरकारी अमलदारो, महेताजीओ, अने वैद्योने नीमवा जोइए; उपरांत जूदीजूदी पदवी अने स्थितिनी स्त्रियोनी पण जरूर छे, के जेओ पोतानी स्त्रीत्वदृष्टिथी बधुं तपासे अने कशुं अवास्तव छे के नहीं तेनी खात्री करे." आ बाबतमां पेस्टेलॉझी आज सुधी आपणाथी आगळ छे. केळवणीना कोइ पण कमिशनमां हजी स्त्रीनी नीमणुक थई नथी.

पांत्रीश वर्षनी वये पेस्टेलॉझीए ग्रंथो लखवानुं काम शरू कर्युं; अने छ सात वर्षो सुधी ते जारी राख्युं. तेना बीजा ग्रंथोमां शा सिद्धांतो हता ते आपणे हमणां ज जोइशुं.

८. १७९८ पहेलां पेस्टेलॉत्सीना सिद्धांतो.—पाछळ एक प्रसंगे कहेवामां आव्युं छे के क्रिया अने विचार बन्नेमां एकसाथे, जवल्ले ज श्रेष्ठता प्राप्त थई शके छे, अने विशेषे करीने शिक्षणमां—तो बन्नेमां महत्पद प्राप्त कर्युं होय तेवा थोडा ज माणसो मळी शके छे. पण व्यवहारमां एटलो अनभिज्ञ छतां कहेनार अने करनार बन्ने तरीके पेस्टेलॉत्सीए ऊंचुं पद प्राप्त कर्युं छे. तेणे शुं करवुं जोइए तेनो विचार करलो, एटलुं ज नहीं पण ए विचार अमलमां लाववाने समर्थ प्रयत्न करेलो. न्यूहोफनो तेनो पहेलो प्रयत्न तेनो पोतानो हतो ए आपणे जोयुं, अने स्टेन्झनो बीजो पण तेवो ज हतो; पण पाछळथी तेने बीजाओनी साथे काम करवुं पडेलुं, अने जो तेने न्यायाधीशो, बाळकोनां माता-पिता, अने पोताना सहायोनी मदद न मळी होत तो ते चाली शकत नहीं. *१७८० थी १७९८ सुधी तेने जे स्वतंत्रता मळेली, तेवी फरी* कदापि मळेली नहीं. तेटला माटे करीने १७९८ मां पेस्टेलॉत्सी प्रवृत्तिमां पड्यो त्यार पहेलां तेना विचारो केटले अंशे सुस्थित थया हता ए तपासवानी जरूर छे.

पेस्टेलॉत्सीनो एवो उद्देश हतो के लोकोने गरीबाइ अने अधोगतिमांथी मुक्त करवा. तेने एम लागेलुं के ज्यां सुधी तेमनी बुद्धि अने नीति अव्यवस्थित छे त्यां सुधी तेओ सारी स्थिति प्राप्त करवाना नथी; अने तेटला माटे तेमने वधारे सारा अने वधारे बुद्धिमान करवा उपर ज तेनुं लक्ष्य रहेलुं. छेक अधम मावापनां बाळकोनो अभ्यास करतां पण तेने मालुम पड्युं हतुं के तेमनामां पण शक्तिओ अने मनोभावोनां एवां बीज होय छे के जेमनुं प्रस्फोटन थतां तेओ बुद्धिमान अने प्रमाणिक माणसो बनी शके. पण कहेवाती केळवणीथी तेवुं कशुं थतुं न हतुं. बाळकना परम उत्कृष्ट भागने संवर्द्धित करवाने बदले तेनी छेक अवगणना थती; अने बीजानां ज्ञान, विचारो, अने लागणीओ तेने शीखववामां आवतां. ए प्रमाणे "केवळणी"थी बीजाना विचारोना भार नीचे बाळकनी विशेषता नष्ट थवा उपरांत बीजुं थोडुं ज

ફળ થતું. પેસ્ટેલૉઝીનો એવો વિચાર હતો કે આ બધું બદલી નાખીને કેળવણી બાળકમાંથી શરૂ કરવી; અને તે અંદરથી પ્રવૃત્ત થઇને બહાર આવે એવી યોજના કરવી. આ સિદ્ધાંત ઉપર ચાલીને તે બાળકની શક્તિઓનું સંવર્દ્ધન કરવાનાં સાધનો ખોળવા માંડ્યો, અને તે તેને મળ્યાં. તે કહે છે, "પ્રકૃતિ મનુષ્યવર્ગની બધી શક્તિઓને ઉપયોગથી જ પ્રસ્ફુટિત કરે છે; તેઓ વપરાવાથી જ સંવર્દ્ધિત થાય છે."[1] ઉચ્ચતર શક્તિઓ ખીલવવાને માટે નિત્યવ્યવહારના પ્રસંગો કરતાં વધારે સારાં સાધનો મળે તેમ નથી; અને તેટલા માટે પેસ્ટેલૉઝી કહે છેઃ "જે સંબંધોની આપણને અસર થાય છે, જે સંસ્થિતિઓથી આપણી પ્રવૃત્તિ ઉદ્ભવે છે, અને જે સાધારણ જ્ઞાન વગર આપણને ચાલતું નથી, તેમાં જ સત્યપ્રીતિ અને ડહાપણનું સ્વરૂપ બંધાય છે." અને વ્યવહારની ઇચ્છાઓ, જરૂરો, અને સંબંધગ્રંથિઓથી શરૂ કરવાને લીધે પેસ્ટેલૉઝીએ સ્વાભાવિક રીતે જ શારીરિક કામનો માનસિક કામ સાથે, ઉદ્યોગનો અભ્યાસ સાથે, અને કારખાનાનો નિશાળ સાથે સંબંધ કરેલો. શીખવવાને માટે તે ફરી ફરીને કહે છે કે જ્યાં સુધી મૂળતત્ત્વો પૂર્ણ રીતે સમજાયાં ન હોય, ત્યાં સુધી જરા પણ આગળ ચાલવું નહીં. તે કહે છે, "પ્રકૃતિની ખરી પદ્ધતિમાં ઉતાવળ નથી, તે યોગ્ય વખતની રાહ જોઈ શકે છે, તેને બદલે નિશાળો ઉતાવળ કરીને શબ્દોની કૃત્રિમ પદ્ધતિની યોજના કરે છે."

પેસ્ટેલૉઝીનો એક ચરિત્રલેખક કહે છે, કે તેણે મનુષ્યના સંવર્દ્ધનના નિયમને નિર્ણીત કરનારો સિદ્ધાંત શોધેલો, અને તેની શિક્ષણના મુખ્ય સિદ્ધાંત તરીકે યોજના કરેલી. એ સિદ્ધાંત તે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે આપે છેઃ "જે કંઇ વાસ્તવિક જ્ઞાન, ઉપયોગી શક્તિઓ, અને ઉત્કૃષ્ટ વિચારો માણસ મેળવી શકે, તે તેને ઈશ્વર

---

[1] ફ્રબલની બાલવાટિકા અને કેળવણીનું મોટું સત્ય એ જ છે· કામથી જ રૂપ બંધાય છે; જે શક્તિ વપરાય તે જ સંવર્દ્ધિત થાય છે. ઉદ્ભેદના મોટા નિયમનું તત્ત્વ પણ બીજું નથીઃ અવયવોનું રૂપ તેમને કરવાના કામ પ્રમાણે બંધાય છે (Structure is determined by Function). ઑરિસ્ટોટલ હેતુકારણ (Final Cause) ઉપર જે ભાર મૂકે છે, તે યોગ્ય જ છે.

तरफथी मळेली शक्तिओना संवर्द्धननुं फळ छे; अने तेणे बाह्य सृष्टिमांथी ग्रहण करेली वस्तुओनी परिणति छे. आ संवर्द्धन अने आ परिणतिने माटे एक स्वाभाविक अने आवश्यक क्रम छे; अने ए क्रमनुं निशाळोमां प्रायशः निरंतर उल्लंघन थाय छे."

९. **स्टेन्झनो बालकाश्रम.**—हवे आपणे पेस्टेलॉग्सीना प्रवृत्तिकाल उपर आवीए छीए. १७९८ मां फ्रेंचोए स्विट्झर्लॅडने पायमाल करेलुं. बधी बाबतो फ्रेंच रिवाजो प्रमाणे चालवा लागेली; अने राज्यकारभार माटे पांच डिरेक्टरो निमायेला. पेस्टेलॉग्सी बहुशासनना पक्षमां हतो, तेथी तेणे नवा अधिकारने पोतानी कलमथी मदद आपवा मांडी. डिरेक्टरोए लीओनार्ड अने गरट्रूड जेवा पुस्तकना कर्त्तानो सहाय तरीके खुशीथी स्वीकार कर्यो; अने लोकोमां नवीन राजकीय विचारो प्रसारवाने तेने एक वर्तमानपत्रनो तंत्री बनाव्यो. स्वाभाविक रीते तेमणे एम मानेलुं के बीजा माणसोनी माफक तेने पण कंइक जोइतुं हशे; पण ज्यारे तेमणे पूछ्युं त्यारे तेणे एटलुं ज कह्युं, के "मारे निशाळ स्थापवी छे." डिरेक्टरो अने मुख्यत्वे करीने लीं ग्रॅन्ड शिक्षणना हिमायती हता; अने पेस्टेलॉग्सीने पोतानो प्रयोग करवा देवाने खुश हता. तेटला माटे तेमणे आर्गोमां नवी शाळा उघाडवामां पेस्टेलॉग्सीने जोइए तेटलां नाणां कहाडवानो निश्चय कर्यो.

पण तंत्रीपणुं अने नवी शाळानी योजना एकाएक नष्ट थयां. कॅथलिक प्रांतोए नवा शासनने अधीन थवुं पसंद कर्युं नहीं. फ्रेंच सिपाइओए तेमनां घणां माणसोनो संहार कर्यो. डिरेक्टरो ए बाबतमां अंदरथी नाखुश हता, पण तेओ मात्र १११ निर्बळ वृद्धो, १६९ निराश्रित बाळको, अने २३७ बीजां छोकरांओना निर्वाह माटे, थोडी व्यवस्था करी शक्या. लीं ग्रॅन्डे पेस्टेलॉग्सीने सूचव्युं के तेणे थोडी वार पोतानी बीजी योजनाओ छोडीने स्टेन्झ जवुं जोइए, अने त्यांनां निराश्रित बाळकोनो कबजो लेवो जोइए. पेस्टेलॉग्सी आवा काममां ना पाडे तेवो न हतो. ते एकदम चाली नीकळ्यो. एक जूना मठनां

केटलांएक मकानो तेने स्वाधीन करवामां आव्यां. कडियाओनुं काम शरू थयुं; अने एक ओरडो तैयार थयो के तरत पेस्टेलॉग्सीए तेमां ४० छोकरांने दाखल कर्यां. ए वखते सखत शियाळो चालतो हतो (जान्युआरी १७९९).

आवी संस्थितिमां पेस्टेलॉग्सीए पोतानो पांच मासनो प्रयोग शरू कर्यो. विटंबना घणी हती. प्रथम तो पेस्टेलॉग्सी अने तेनां छोकरांने दिवसरात एक ज ओरडामां भराई रहेवुं पडतुं. छेवट सुधी एक दासी सिवाय तेनी पासे कोइ मददगार न हतुं; अने छोकरांनुं बधुं काम–केटलुंक तो कंटाळा भरेलुं–तेने जाते करवुं पडतुं. वनती ताकीदथी संख्या वधारवामां आवी; अने थोडी वारमां ८० सुधी पहोंची. केटलाएकने सूवाने माटे बहार जवुं पडतुं. पण आ मोटी विटंबनाओ छतां वधारे मुश्केली लोकोना प्रतिरोध अने तिरस्कारनी हती; अने ते छतां पेस्टेलॉग्सी सफळ थयेलो. लोको तेने कंइ विश्वहितैषी जेवो नहीं पण शेताननां नोकर जेवो गणता. तेमने लागलुं के सिपाइओ आवीने माणसोनां शरीरोनो नाश करी गया; अने आ प्रोटेस्टंट हवे आत्माओनो नाश करवा आव्यो छे. पेस्टेलॉग्सीने स्टेन्झना लोकोना तिरस्कारथी आश्चर्य थयेलुं जणाय छे; पण आपणने संस्थिति संभारतां स्पष्ट देखाय छे के ए तिरस्कार घणे अंशे स्वाभाविक हतो.

आ बेसुमार मुश्केलीओ छतां पेस्टेलॉग्सी फत्तेहमंद थयो. पांच मासनी अंदर तेणे बाळकोनां मन पोताने वश कर्यां; अने तेमनी शारीरिक स्थिति, बुद्धि, अने नीतिमां अजब फेरफार करी नाख्यो. मिशेले* कहे छे: "जो कोइ पण वखत दुनियामां चमत्कार थयो होय, तो ते अहीं थयेलो. ए प्रबळ आस्थानुं अने परम उदार हृदयनुं परिणाम हतुं. पेस्टेलॉग्सीने आस्था हती; तेने आग्रह हतो; अने ते फत्तेहमंद थयो."

* एक प्रख्यात फ्रेंच इतिहासक. १८३८ मां ते फ्रान्सनी कॉलेजमां इतिहासनो अध्यापक निमायेलो. जन्म १७९८; मृत्यु: १८७४.

पण आवा परिणामथी उत्तेजित थवा छतां पेस्टेलॉय्सीथी ए श्रम निरंतर लेवाय एम नहोतुं. तेनुं वय ५० वर्षनी उपर हतुं, अने ते जलदीथी निर्बळ थयो होत, कारणके १७९९ ना जून मासमां फ्रेंच सिपाइओए आवीने तेने स्टेन्झमांथी विदाय कर्यो, त्यारे पण तेने लो- ही पडतुं हतुं. बधां छोकरां मोकली देवामां आव्यां; अने पेस्टेलॉ- य्सीने पोताने पण तनदुरस्तीनी खातर जतुं रहेवुं पड्युं. पण तेना शि- क्षणनां घणां लक्षणो तेना स्टेन्झना अनुभवथी शरू थयेलां, अने तेटला माटे ए अनुभव अमे तेना पोताना शब्दोमां आपीशुं.

१०. **पेस्टेलॉय्सीनो पोतानो वृत्तांत.**—पोताना मित्र गेसनरना पत्रमां ते नीचे प्रमाणे लखे छेः—

"सखे, फरी एक वार मारुं स्वप्न उडी गयुं छे; मारुं काम नाश पाम्युं छे; अने मारुं बळ व्यर्थ वपरायुं छे.

"पण मारो प्रयत्न गमे तेवो निर्बळ नीवड्यो छे, तोपण मने आ- शा छे के जे स्थळेथी मारुं सूत्र खंडित थयुं छे ते स्थळेथी भविष्यमां फरीने कोइ शरूआत करशे. * * *

"लोकोने केळवणी आपवानी मारी जूनी इच्छाओ में फरी एक वार प्रदर्शित करी. विशेषे करीने ली ग्रॅन्डने में मारी योजना बता- वी, अने तेणे कबूल कर्युं के सार्वजनिक शिक्षणनो समुद्धार कर- वानी घणी जरूर छे. तेणे ए पण कबूल कर्युं के केटलांएक गरीब छोकरांने जो एवी केळवणी आपवामां आवे के जेथी तेओ व्यवहार त्याग करवाने बदले ऊलटा तेमां वधारे अनुरक्त थाय, तो ए प्रमाणे समग्र प्रजावर्गनी उन्नति थइ शके.

* * * *

"मारो एवो विचार हतो के झुरिकनी पासे अथवा आर्गोमां एक एवुं स्थळ शोधी कहाडवुं, के ज्यां बीजां शिक्षणसाधनोनी साथेसा- थे हुं उद्योग अने खेतीने जोडी शकुं, अने ए प्रकारे मारी शाळाने बराबर फतेहमंद करवाने संपूर्ण रीते खोलवी शकुं. पण अन्टर-

बोल्डननी विटंबनाने लीधे माराथी कशी पसंदगी थाय तेवुं रह्युं नहीं. ए कमनसीब प्रांतने मदद मोकली आपवानी सरकारने जरूर लागी; अने जे जग्याए फत्तेह मळवानां बधां साधनोनो अभाव हतो ते जग्याए मारी योजना अजमाववानी मने विनंती करवामां आवी.

"हुं त्यां खुशीथी गयो. मने लाग्युं के साधनोनी खोट लोकोनी निर्दोषपनाथी पूरी पडशे; अने दुःखने लीधे तेमनामां कृतज्ञता आवशे.

* * * * *

"वासने माटे सरकारे मने स्टेन्ल्लना उसुलाइन मठनो नवो भाग मुभत कर्यो हतो; पण हुं आवी पहोंच्यो त्यां सुधी ते अधूरे वनतो ता- न्हानां छोकरांने राखवाने कोइ रीते योग्य नहोतो. र सुधी प- घर तैयार करवानी जरूर हती. सरकारे हुकम आप आ मोटी आग्रहथी काम चलाव्युं. पैसानी मने तंगी नहोती. तिरस्कारनी
"पण घणी सारी मदद छतां आ बधी तैयारीओमां व कंइ वि- लागतुं अने वखत जाय ए सर्वथी मोटुं नुकसान हतुं. निराधार बाळ जेम बने तेम जलदीथी आश्रममां लाववानी जरूर हती.

"मारी पासे नाणां वगर बीजुं कशुं न हतुं त्यां ज छोकरां दाखल थयां. रसोडुं, ओरडा, के पथारीओ कशुं न हतुं. पहेलां तो आथी अत्यंत अव्यवस्था थई. थोडां अठवाडियां सुधी मारे एक न्हानी ओरडीमां भराई रहेवुं पड्युं. हवा मूळथी ज खराब हती, अने कडियाओना कामथी एटली धूळ उडती के ते वधारे खराब थती.

"पथारीओ न होवाथी प्रथम तो मारे केटलांएक गरीब बाळकोने तेमने घेर सूवा माटे मोकलवां पडतां; अने ते घणुं करीने बीजे दिवस सवारे पाछां आवतां. घणांखरां अतिशय नीच स्थितिमां हतां. केटलांएकने एवो त्वग्दोष हतो के ते चाली शकतां नहीं; केटलांएक माथे गडगूमडवाळां अने केटलांएक जूथी भरेलां कपडांवाळां हतां; केटलांएक उदास अने नीची दृष्टिनां हाडपिंजर जेवां हतां; केटलांएक उद्धत, तथा भीख, जूठ, तथा बधी जातना छळभेदना अनुभववाळां

हतां; केटलांएक दुःखथी मनभंग थयेलां, सहनशील, वहेमी, बीकण, अने स्नेहवृत्तिरहित हतां. केटलांएक एवां पण हतां के जेमणे कोइ वार थोडुं सुख जोयेलुं; तेओ बीजांथी अळगां रहेतां, अने पोते भिखारीओनी संगतिमां छे एथी त्रास थतो होय एवुं बतावतां. बधांमां शारीरिक अने मानसिक अंधकारने लीधे आळस भरेलुं हतुं. दशमां एकने पण मूळाक्षर आवडता नहोता; अने बीजुं ज्ञान तो क्यांथी ज होय?

...गमां ज्ञान नहोतुं तेनी मने थोडी ज चिंता हती; कारणके

१०. पेर...वमां गरीब बाळकोने जे शक्तिओ आपे छे ते पर मने

पत्रमां ते नी. मैं जोयुं हतुं के तेमनी कठोरता, शरम, अने देखीती

"सखे, ...वरण नीचे घणी उत्तम शक्तिओ रहेली होय छे; अने आ पाम्युं छे; आंव बाळकोमां पण स्वाभाविक शक्तिओ प्रस्फुटित थवा

"...नने खबर हती के व्यवहारनां साधारण कामकाजथी मा-...वस्तुओनो परस्पर संबंध शीखे छे, तेमनी स्वाभाविक बुद्धि विकसित थाय छे, अने तेमनी गुप्त शक्तिओ प्रकट अने प्रवृत्त थवा मांडे छे. मारो उद्देश ए शक्तिओ प्रकट करीने तेमने गृहकर्ममां प्रवृत्त करवानो हतो, अने मने खात्री हती के एटलुं जो थई शकशे तो ए स्वाभाविक शक्तिओने लीधे ज तेमनी बुद्धि अने नीति उन्नत थवा लागशे.

"ए प्रमाणे मारी इच्छाओने शी रीते सफळ करवी तेने मने खबर हती; अने मने लागतुं हतुं के वसंतऋतुना सूर्यथी उद्भिज्जनी माफक खरा स्नेहथी ए बाळकोनी स्थिति जलदी फरी जशे. आमां मारी भूल न हती. वसंतना सूर्यथी अमारा पर्वतो उपरनो बरफ पिगळी गयो त्यार पहेलां ए बाळको एवां थई गयां, के तमे तेमने भाग्ये ज ओळखी शको.

"पण मारे आगळ चालवुं न जोइए. जे प्रमाणे सांजे हुं मारा घर पासेना वृक्षनी वृद्धिनुं निरीक्षण करुं छुं, ते प्रमाणे मारा आ वृक्षनी

वृद्धिनुं तमे अवलोकन करो एवी मारी इच्छा छे. जे कीडाओ कोइ वार पांदडांमां अने कोइ वार अंतरमां छुद्धां चोटी जाय छे, तेनी हकीकत पण हुं छोडी देवानो नथी.

" में आश्रम उघाडयो. त्यारे एक दासी सिवाय बीजुं कोइ मारी मददमां न हतुं. मारे बाळकोने शीखववुं पडतुं एटलुं ज नहीं पण तेमनी शारीरिक जरूरो पर पण ध्यान आपवुं पडतुं. मने एकलां काम करवुं पसंद हतुं, अने दुर्भाग्ये मारो उद्देश सफळ करवानो ए ज उपाय हतो. बाळकोनी केळवणी संबंधी मारा विचारो केवा हता ते समजवानी कोइए दरकार न करी होत; अने ए वखते तो तेम करी शके एवो माणस पण मारा जाणवामां न हतो.

" अनुभवी शिक्षको मने मदद आपी शके तेम न हतुं, त्यारे अज्ञान शिक्षको तो क्यांथी ज आपी शके? सहायोने माराथी सूचना अपाय तेम न हतुं; तेम एवां कंइ साधनो मारी पासे न हतां, के जेथी हुं मारा विचारो वधारे स्पष्ट करी समजावी शकुं. आ प्रमाणे मारी इच्छा होय के नहीं तोपण मारो प्रयोग मारे एकलां अजमाववानो हतो; अने वहारनी मदद माराथी मागी शकाय त्यार पहेलां मारी योजनाने स्पष्ट करे तेवी हकीकतो मेळववानी हती. खरेखर मारी ए स्थितिमां मने मदद आपी शकाय तेम न हतुं. हुं जाणतो हतो के मारे बधुं एकला करवानुं छे, अने में ए प्रमाणे योजना गोठवेली.

"मारे मारा प्रयोगथी सिद्ध करवुं हतुं के जो सार्वजनिक शिक्षणथी मनुष्यवर्गने खरो लाभ करवो होय, तो तेमां गृहशिक्षणनां साधनोनुं अनुकरण करवुं जोइए; कारणके मारो एवो अभिप्राय छे के जो शिक्षणमां व्यवहारनी बाबतोनो समावेश न करवामां आवे, तो परिणामे मनुष्यनुं मन संकुचित थया वगर रहे नहीं.

" दरेक सारी केळवणीमां बाळकनी आंखो अने चहेरा परथी

आत्मानी अंदरना न्हानामां न्हाना फेरफार पण दिवसेदिवसे अथवा कलाकेकलाके जाणवानी मातामां शक्ति आववी जोइए. शिक्षकनी शक्ति पण पिताना जेवी जोइए.

"आवा पाया उपर में इमारत शरू करी. में निश्चय कर्यो के दिवसमां एक पण मिनिट एवी न रहेवी जोइए के ज्यारे मारां बाळकोने मारा चेहेरा परथी एम न देखाय के मारुं हृदय तेमनुं छे, तेमनो संतोष ए मारो संतोष छे, अने तेमनां सुखो ए मारां सुखो छे.

"माणस श्रेयने खुशीथी स्वीकारे छे, अने बाळक पण ते खुशीथी सांभळे छे; पण ओ शिक्षको, खात्रीथी समजो के जे वस्तु ते इच्छे, ते तमारी खातर नहीं पण पोतानी खातर इच्छे छे. जे श्रेय तरफ तमे तेने लई जवाने चाहता हो तेनो तमारी पोतानी वृत्ति उपर आधार होवो जोइए नहीं; ते स्वतः अने वस्तुस्थितिथी ज श्रेय होवुं जोइए, अने बाळकने पण ते श्रेय छे एम लागवुं जोइए. * * *

"मारुं पहेलुं काम ए हतुं के बाळकोनो विश्वास अने स्नेह मेळववो.. मने खात्री हती के जो एमां हुं सफळ थईश, तो बीजुं बधुं पोतानी मेळे थई रहेशे. सखे, जरा मारी स्थितिनो विचार करो, लोको अने छोकरांना विचार केटला विरुद्ध हता ए ध्यानमां ल्यो, एटले मने केटली मुश्केलीओ नडी हशे तेनो तमने खयाल आवशे.

"अने तोपण आ मदद अने आधारनो अभाव गमे तेवो दुःखदायक हतो ते छतां ते मारा प्रयत्ननी सफळताने अनुकूळ हतो, कारण के तेथी करीने मारे मारां बाळको माटे बधुं करवुं अने थवुं पडतुं. सवारथी सांज सुधी हुं एकलो तेमनी साथे रहेतो. तेमना आत्माने अने शरीरने श्रेयस्कर बधी वस्तुओ तेमने मारी पासेथी मळती. मदद, दिलासो, अने सलाह आपनार तेमने हुं ज हतो. तेमना हाथ मारा हाथमां हता; मारी आंख तेमनी आंख पर हती.

"अमे साथे हसतां अने रडतां. तेओ दुनिया अने स्टेन्झने विसरी

जतां; तेओ मारी साथे छे अने हुं तेमनी साथे छुं एटलुं ज तेमने याद रहेतुं. अमारुं खानपान साथे चालतुं. मारी आसपास मात्र तेओ ह-तां; कुटुंब, मित्रो, के नोकरो—एमांनुं कोइ नहोतुं. तेओ मांदां होय त्यारे, साजां होय त्यारे, अने सूए त्यारे हुं ज तेमनी पासे रहेतो. हुं सूवामां सर्वथी छेल्लो अने उठवामां सर्वथी पहेलो हतो. शयनगृह-मां हुं तेमनी साथे प्रार्थना करतो, अने तेमनी ज विनंती परथी तेओ निद्रित थाय त्यां सुधी तेमने शीखवतो. तेमनां वस्त्रो अने शरीरो छेक मलिन हतां; पण हुं तेनी संभाळ राखतो, अने एथी करीने घणी वार चेपना जोखममां आवी पडतो.

"वसंत आवतां सर्वने जणायुं के बाळको सारां थवा लाग्यां छे, अने वधवा लाग्यां छे. केटलाएक जोनाराओए तो एटले सुधी कहेतुं के तेओ ओळखी पण न शकाय एटलां बदली गयां छे.

* * * *

"जे सिद्धांतने अनुसरीने वर्तवानो हुं प्रयत्न करतो ते नीचे प्रमाणे हतोः प्रथम बाळकोना स्निग्ध भावोने विस्तृत करवा; अने तेमनी आ-ह्निक जरूरो पूरी पाडीने तेमनी प्रवृत्तिनी साथे स्नेह अने मायाळु प-णानो एवो संयोग करवो के जेथी ए गुणोनो तेमना हृदयमां आवि-र्भाव थाय. अने पछी तेमने एवो विवेक शीखववो के जेथी करीने तेओ पोतानी आसपासना माणसोनी साथे संबंध थतां ए गुणोनो यो-ग्य उपयोग करी शके. * * *

"हुं बाळकोने थोडी ज वातोनां कारणो आपतो; अने तेमने धर्म के नीति शीखवतो नहीं. पण प्रसंगोपात्त ज्यारे तेओ पूर्ण स्वस्थ होय, त्यारे तेमने कहेतोः 'बच्चां, तमने एम नथी लागतुं के तमे तोफान क-रतां हो, तेना करतां आवी रीते रहो ए वधारे सारुं अने योग्य छे?' ज्यारे तेओ मने भेटीने पिता कहीने संबोधन करतां, त्यारे हुं कहेतोः 'बच्चां, तमारा पिताने कोइ पण वार छेतरवो ए सारुं छे? मने आवी रीते चुंबन कर्या पछी हुं न होउं त्यारे कंइ पण खराब काम करवुं

ए तमने सारुं लागे छे?' ज्यारे अमारे देशनी दुर्दशा संबंधी वात थती, अने तेमने पोतानी सुखी स्थिति अनुभवतां संतोष थतो, त्यारे हुं कहेतोः 'माणसने दयाळु हृदय आप्युं छे ए ईश्वरनी केटली बधी कृपा समजवी!' * * * तेमने पूरेपूरी खात्री हती के तेओ जे कंइ करे छे ते भविष्यनी प्रवृत्तिनी तैयारी छे, अने तेमने विश्वास हतो के जो तेओ दृढ रहेशे तो सुखी थशे. एथी उद्योगी थवुं तेमने सहेलुं थई पडयुं; कारणके उद्योगनो उद्देश तेमनी इच्छा अने आशाने अनुकूळ हतो. सखे, सद्गुण आवा सुयोगथी ज विकसित थई शके छेः जे प्रमाणे जमीन पोताना स्वभावने अनुकूळ होय अने कुमळां मुळनी बधी जरूरो पूरी पाडती होय त्यारे ज न्हानो छोड वधी शके छे, ते प्रमाणे.

"ज्यारे पडोसनुं एल्टडोर्फनुं शहेर बळी गयुं, त्यारे बाळकोने मारी आसपास एकटां करीने में कह्युंः 'एल्टडोर्फ बळी गयुं छे; कदाच आ ज क्षणे सो छोकरां घरबार, खानपान, अने वस्त्र वगरनां हशे; तमे सरकारने एम विनंती नहीं करो, के तेओ वीश छोकरांने तमारी साथे आवीने रहेवा दे?' तेमणे आवेशथी कह्युं, 'अलबत्त! बेशक!' में कह्युंः 'पण बच्चां, तमे शुं कहो छो तेनो विचार करो. हाल पण आपणी पासे पूरता पैसा नथी; अने वधारे छोकरां आवशे तो सरकार वधारे आपशे ए कंइ नक्की नथी. माटे तेम थशे तो तमारे वधारे काम करवुं पडशे, वस्त्रो वहेंची लेवां पडशे, अने कोइ वार भूख्यां सूइ रहेवुं पडशे. आ बधां परिणाम सहन करवानी तैयारी न होय तो हा कहेतां नहीं.' आ प्रमाणे बधां परिणाम तेमना मनमां उतरे तेटला माटे में प्रयास करेलो; पण तेमनो निश्चय डगेलो नहीं. 'कंइ हरकत नहीं; अमे वधारे काम करवाने, ओछुं खावाने, अने वस्त्रो वहेंची लेवाने तैयार छीए. तेओ अमारी साथे रहेवा आवे एम अमारी इच्छा छे.'

"आ प्रमाणे दरेक सद्गुण संबंधी वात करतां पहेलां हमेशां

ते वृत्ति उत्पन्न करवाने यत्न करतो; कारणके समज्या वगर शब्दो बोलवानी छोकरांने टेव पाडवी ए हुं मूर्खता समजतो.

* * * *

" उद्योगनी साथे मौन ए कदाच आवी स्थितिमां सर्वथी वधारे उपयोगी छे. ज्यारे हुं शीखवतो होउं त्यारे मौन रखाववुं, अने बाळकोनी बेसवानी रीत पर ध्यान आपवुं, ए मने घणुं जरूरनुं लागतुं. हुं एटलो सफळ थयेलो के हुं चूप रहेवाने कहुं, के एक क्षणमां वधां चूप थई जतां, अने हुं धीमे स्वरे शीखवी शकतो. बधां बाळको एकसाथे मारा बोलेला शब्दो बोलतां, अने बीजो कंइ शब्द न होवाथी हुं तेमना उच्चारना दोष पकडी शकतो. एटलुं खरुं के हमेशां ए प्रमाणे थई शकतुं नहीं: कोइ वार तेओ वाक्यो बोली जतां होय त्यारे हुं तेमने तेमनी वचली आंगळी उपर नजर राखवाने कहेतो. आवी सहेली युक्तिओथी घणी वार केवा मोटा उद्देशो पार पडे छे ते अनुभव वगर समजी शकाय तेम नथी.

" उदाहरण तरीके, एक न्हानी छोकरी छेक जंगली हती, ते पोतानुं माथुं अने शरीर सीधां राखवाथी अने आसपास नहीं जोवाथी एटली सुधरी गई के ते भाग्ये ज मानी शकाय.

" आ अनुभवोथी मने मालुम पड्युं के योग्य रीते बेसवा उठवानी टेव पाडवाथी पण नीतिमां एटलो सुधारो थाय छे के जे तेना वगर उपदेशो अने भाषणोथी न थई शके.

* * * *

" पण ज्यारे तेमनामां हठ देखाती, त्यारे हुं सखत थतो अने तेमने शारीरिक शासन पण करतो.

" सखे, शिक्षणनो जे सिद्धांत एम कहे छे के आपणे शारीरिक शासन वगर मात्र शब्दोथी ज बाळकनां हृदय वश करी लेवां जोइए, ते बेशक सारो छे, अने अनुकूळ स्थितिमां चाली शके तेवो छे; पण मारां जेवां छोकरां के जेमनी वय जुदीजुदी हती, जेओ

वगे मागे भिखारी हतां, अने जेमनामां दुर्गुणोए ऊंडां मूळ नाख्यां हतां, तेमनी साथे वर्ततां शारीरिक शासन वगर चाले, एम मने लागेलुं नहीं; विशेषे करीने एटला माटे के तेमने सुमार्गे दोरवाने तेमना पर जे अधिकार मेळववो जोइए, ते जेम बने तेम सरल साधनोथी अने त्वराथी मेळववाने हुं उत्सुक हतो. मारे तेमने सजा करवी पडती ए खरुं; पण तेथी तेमनी मारा परनी श्रद्धा ओछी थती, एम मानवानुं नथी.

"छूटांछूटां अने प्रसंगोपात्त आचरणथी बाळकोना विचारो अने मनोभावो बंधाता नथी; ते तो दर रोजना अने दर कलाकना अनुभवथी बंधाय छे. ए अनुभवथी आपणे मायाळु छीए के नहीं तेनो तेओ निर्णय करे छे, अने ते प्रमाणे वर्ते छे. प्रसंगोपात्त आचरणनो तेओ सामान्य आचरण उपर दृष्टि राखीने विचार करे छे.

"आथी ज करीने मावापनी सजाथी जवल्ले ज खराब असर थाय छे. पण जे शिक्षको बाळकोनी साथे रातदिवस रहेता नथी, अने जेमने सहजीवननो संबंध नथी, तेमनी स्थिति जूदी छे.

"मारी सजाथी कोइ वार हठ थतो नहीं. जे छोकराने में सजा करी होय तेमने हुं थोडी वार पछी मारो हाथ आपुं, अने चुंबन करुं, तो तेओ संतुष्ट थतां; अने तेमनो संतोष तेमनी आंखमां देखाई आवतो. कोइकोइ वार सजाथी केवी असर थती तेनो एक दाखलो मने याद छे. एक वखत मारा एक प्रीतिपात्र छोकराए मारी महेरबानीनो खोटो लाभ लइने पोताना एक साथीने अयोग्य धमकी आपेली. मने बहु रीस चडी, अने में तेने सखत मार मार्यो. पहेलां तो तेने हृदय जाणे हमणां फाटी जशे एवी असर थई, अने पा कलाक सुधी ते अतिशय रड्यो. पण हुं बहार गयो त्यारे ते पोताना साथीनी पासे गयो, तेनी माफी मागी, अने पोतानी खराब चाल जाहेर करवा माटे तेनो उपकार मान्यो. सखे, आने नाटक समजता नहीं; ए छोकराए कदापि नाटक जोयुं न हतुं.

"तेटला माटे तेमनुं ध्यान खेंचे तेवां मारां बधां कामना हेतुओ तेमने समजाववाने हुं माराथी बनतुं करतो. अने हवे हुं वास्तविक गृहशिक्षणमां जे नीतिविषयक साधनो वापरवां जोइए तेना विचारमां उतरुं छुं.

"प्राथमिक नीतिशिक्षणमां त्रण भागनो समावेश थाय छेः प्रथम तो बाळकनी लागणीओने निर्मळ अने प्रवृत्त करीने तेनी नीतिबुद्धिने उत्तेजित करवी जोइए; पछी तेने संयम शीखववो जोइए, एटले के ते सर्वथा श्रेयनुं ज अनुसरण करी शके; अने छेवटे विचार अने सरखामणीथी तेने पोतानी संस्थिति प्रमाणे कर्तव्यनुं ज्ञान थाय एवी योजना करवी जोइए.

"अत्यार सुधी पहेला बे उद्देशोने माटे में जे उपायो योजेला तेनुं में विवेचन कर्युं. त्रीजाने माटे पण एवां ज सरल साधनो हतां; तेने माटे पण में बाळकोना नित्य व्यवहारना अनुभवनो उपयोग करीने तेमने कर्तव्यनी खरेखरी कल्पना आपेली. उदाहरण तरीके, ज्यारे तेओ गरबड करतां, त्यारे हुं तेमने ज इनसाफ करवानुं सोंपतो, अने पूछतो के एवी स्थितिमां शीखवाय खरुं? तेमनो सदसद्विवेक अने तेमनी न्यायबुद्धि घणुं करीने हमेशां एटली सत्यग्राही मालुम पडती, के हुं ते कदापि भूलीश नहीं.

* * * *

"आवुं शिक्षण संपूर्ण होवुं जोइएः अर्थात्— ते आपणी बधी शक्तिओ अने आवरणोने योग्य होवुं जोइए; अने ते सरलता, स्नेह, उत्साह, अने शांतिपूर्वक अपावुं जोइए. एथी करीने मेळेमेळे श्रेय अने सत्यने माटे आकांक्षा उत्पन्न थशे, अने घणां उपयोगी सत्यो मेळे मेळे हृदयमां स्फुरवा लागशे.

* * * *

"में अभ्यासनो कामनी साथे अने निशाळनो कारखानानी साथे संयोग करीने बन्नेने एक करवानो प्रयत्न करेलो. पण पदार्थो, साधनो, अने माणसो न होवाथी तेमां हुं फत्तेहमंद थयेलो नहीं. आश्रम बंध

थयो तेनी थोडो ज वखत पहेलां केटलांएक बाळको कांततां शीखेलां; अने मने स्पष्ट लागेलुं के बन्ने एकत्र थाय त्यार पहेलां प्रथम तो बन्ने छूटांछूटां स्थापित थवां जोइए, एटले के एक तरफ अभ्यास अने बीजी तरफ महेनत.

"पण बाळकोना काममां हुं हमेशां तरतना फायदा करतां तेमनी शारीरिक केळवणी उपर वधारे ध्यान आपतो, के जेथी करीने तेमनी शक्ति अने चंचळतानुं प्रस्फोटन थतां आगळ उपर तेओ पोतानो निर्वाह चलावी शके. ए ज श्रेणीए जे सामान्य रीते शिक्षण कहेवाय छे तेनी पण हुं शक्तिसंवर्द्धनमां ज पर्याप्ति समजतो; अने विचार तथा विवेकनो उपयोग करवो पडे, त्यार पहेलां ध्यान, अवलोकन, अने स्मरणशक्तिना समर्थनने आवश्यक मानतो. मने लागे छे के आम करवाथी जे जल्पकोना खोटा विचारो सरल अने समजु लोकोना अज्ञान करतां सार्वजनिक हित अने संवृद्धिने वधारे हानि करे छे, तेवा कदापि पेदा थशे नहीं.

"ए सिद्धांतने अनुसरीने प्रथम मारां बाळकोने वांचन, लेखन, अने जोडणी शीखववानी में बहु अपेक्षा राखेली नहीं; पण जेम बने तेम तेमनां मनने पूर्ण अंशे प्रस्फुटित करवानी योजनाओ रचेली.

* * * *

"न्हानामां न्हानी बाबतो पण पूर्ण रीते शीखवानी हुं छोकरांने फरज पाडतो, अने कदापि पाछळ पडवा देतो नहीं; उदाहरण तरीके, एक वखत शीखायेलो शब्द फरीथी भूलाय, के एक वखत सारी रीते लखायेलो अक्षर बीजी वार खराब रीते लखाय, एम कदापि थवा देतो नहीं. जेओ निर्बळ अने धीमा हता तेमने माटे हुं सबूरी राखतो; पण जेओ एक वखत सारुं करीने फरी तेवुं सारुं न करता तेमना तरफ अतिशय सखत थतो.

* * * *

"तमे जाणीने कदाच विस्मित थशो के मारा काम तरफ सर्वथी वधारे सारी नजर साधुओ अने साध्वीओनी हती. ट्रटमेन सिवाय

थोडा ज माणसोने ए संबंधी कशुं जाणवानी अपेक्षा हती. जेमनी मने सर्वथी वधारे आशा हती, तेओ तो पोताना उत्कृष्ट राजकीय नियोगोमां एटला बधा ग्रस्त हता के तेमने मारा क्षुल्लक प्रयत्न संबंधी विचार करवानो अवकाश न हतो.

"मारां स्वप्नो आ प्रकारनां हतां; पण ए स्वप्नो जाग्रत सृष्टिमां आववानी तैयारी हती, त्यां ज मारे स्टेन्झ छोडवुं पडयुं."

११. **पेस्टेलॉझीना अनुभवनुं महत्त्व.**—खरां उत्कृष्ट काम ते केटला वखत सुधी चाल्यां ए गणनाथी मपातां नथी. पेस्टेलॉझीनो पांच मासनो प्रयोग शिक्षणना इतिहासमां सर्वथी वधारे ध्यान आपवा लायक बनावोमांनो एक छे. हवे तेने पूरेपूरो संतोष थयो, खरी केळवणी केम आपवी तेनी खबर पडी, अने खरो मार्ग जोया पछी तेमां चालवाने पोतानी मनुष्यवर्ग तरफ प्रीतिने लीधे ते उत्साहित थयो. पण तेने शी रीते काम शरू करवुं ए बाबत शंका हती. केळवणी संबंधी तेना विचारो बधा शिक्षकोना विचारोथी जूदा हता; अने ए विप्लवकालमां पण आ उद्धारक सामे वक्र दृष्टिथी जोवाय ए स्वाभाविक हतुं. एक चरित्रलेखक कहे छे, के "तेनां बधां लक्षणो तेनी विरुद्ध हतां: जाडी, अस्पष्ट वाणी; खराब अक्षर; आलेखननुं अज्ञान; व्याकरणशिक्षणनो तिरस्कार. तेणे प्राणिशास्त्रना जूदाजूदा भागोनो अभ्यास कर्यो हतो; पण वर्गीकरण के परिभाषा पर खास ध्यान आप्युं न हतुं. तेने अंकगणितनी साधारण क्रियाओ विदित हती, पण गुणाकार अथवा भागाकारनो खरेखरो लांबो दाखलो होय तो तेने मुश्केली पडवानो संभव हतो; अने भूमितिनुं तो कदाच एक पण कृत्य करवानो तेणे यत्न कर्यो न हतो. घणां वर्षोथी तेणे एक पण पुस्तक वांच्युं न हतुं. पण साधारण बुद्धिनो कोइ पण तरुण जे ज्ञान एकादबे वर्षमां मेळवी शके तेने बदले जे ज्ञान घणा खरा शिक्षकोने न हतुं ते तेनी पासे हतुं;—ते मनुष्यमनथी अने तेना प्रस्फोटनना नियमथी, तथा स्निग्ध वृत्तिओना स्वरूपथी अने तेमने

उत्तेजित करवानी कळाथी लगभग पूर्ण अंशे वाकेफ हतो. जनस्त्र-भावना प्रस्फोटननुं तो जाणे तेने प्रत्यक्ष ज्ञान थतुं होय तेम लागतुं, अने तेनो ते अविरत विचार कर्या करतो. ”

आ माणसने शिक्षक थवाने उमेद हती. पण तेने निशाळ कोण सोंपे? कोइ पण तेम करवाने राजी होय एम लागतुं न हतुं; अने वर्न पासेना **बर्गडोर्फ** शहेरमां जो तेना थोडाघणा समर्थ मित्रो न होत तो शुं करवुं तेनी तेने सूझ न पडत.

१२. **बर्गडोर्फनी निशाळ.**—घणी मुश्केलीओ पछी पेस्टेलॉग्सीने **बर्गडोर्फ**नी प्राथमिक शाळामां छेक नीचला वर्गने शीखववानुं काम सोंपवामां आव्युं. आ वर्गमां ५ अने ८ वर्ष वच्चेनी वयनां लगभग २५ छोकरां हतां. अहीं तेणे सिद्ध करी आप्युं के ते मात्र तरंगी न हतो. पोतानी रीते आ छोकरांने आठ मास शीखव्या पछी तेने तेनी पद्धति माटे जाहेर मान मळ्युं. बर्गडोर्फनी शाळाकमिटीए नियम प्रमाणे परीक्षा लीधा पछी पेस्टेलाग्सीने नीचे प्रमाणे लखी मोकल्युं: “जुदीजुदी बुद्धिनां तमारां न्हाना बाळकोना आश्चर्यकारक अभ्यासथी स्पष्ट जणाय छे के दरेक माणसमां कंइक होय छे, अने बधा शिक्षकोने मानसशास्त्रना नियमने अनुसरीने शक्तिओ विकासित करतां आवडवानी जरूर छे. तमारी पद्धतिथी केळवणीनो पायो केवी रीते नाखवो जोइए, के जेथी तेना पर पाछळथी योग्य इमारत उठावी शकाय, ते तमे बतावी आप्युं छे. × × × × पांच अने आठ वर्षनी वच्चे प्रचलित दुःखदायक पद्धतिमां बाळकोने वांचन, लेखन, अने जोडणीनुं ज्ञान थाय छे; पण तमारा शिष्योए ए विषयोमां असाधारण फत्तेह मेळवी छे एटलुं ज नहीं, पण केटलाएके सारा अक्षर, आलेखन, अने हिसाबमां पण उंचा प्रकारनुं नैपुण्य प्राप्त कर्युं छे. बधानी अंदर इतिहास, प्राणिशास्त्र, मापनशास्त्र, भूगोल वगेरेने माटे तमे एवी जिज्ञासा उत्पन्न करी छे, के जो भविष्यना शिक्षकोने तेनो उपयोग करतां आवडे, तो तेमनो क्रम घणो सरल थइ जाय. ”

आ पत्रने लीधे १८०० ना जून मासमां पेस्टेलॉय्सीने बर्गडोर्फनी बीजी निशाळ शुरुत करवामां आवी. ए निशाळमां छोकरा अने छोकरीओ मळीने १० थी १६ वर्ष सुधीनी वयनां ७० बाळको हतां. अहीं ते पहेलांना जेटलो फत्तेहमंद थयेलो नहीं. रामसॉअर करीने एक दश वर्षनी वयनो छोकरो, के जे पाछळथी बर्डनमां पेस्टेलॉय्सीनो एक उपयोगी सहाय थई पडेलो, तेणे ए वखतनो वृत्तांत लखेलो छे. तेने बे वात स्पष्ट मालुम पडेली; एक ए के पेस्टेलॉय्सी बहु मायाळु पण बहु दुःखी हतो; अने बीजी ए के बाळको कशुं शीखतां नहीं अने गमे तेम वर्तता. घणा शिक्षको आ वृत्तांत वांचीने पेस्टेलॉय्सीनो परिहास करे छे; पण तेम करतां पहेलां थोडीएक हकीकत ध्यानमां लेवानी छे. पहेली ए के बाळक रामसॉअरने पोताना शिक्षकनी विचित्रता वधारे सारी रीते याद रही हशे; पण तेनुं शिक्षण केटलुं फत्तेहमंद हतुं तेनो तेनाथी निर्णय थई शक्यो नहीं होय, कारण के तेना उद्देशनी तेने खबर न हती. बीजुं, तेणे जोयेलुं के पेस्टेलॉय्सीने छूटाछूटा विद्यार्थीओने माटे नहीं पण आखी निशाळने माटे आग्रह हतो. पण जेने बर्गडोर्फनी बहारनी कशी खबर न हती, ते छोकराने एम क्यांथी मालुम पडे के पेस्टेलॉय्सीने मात्र बर्गडोर्फनां बाळकोनी नहीं पण आखा यूरपनां बाळकोनी चिंता हती? कारणके बर्गडोर्फ पेस्टेलॉय्सीने मान आपे के कहाडी मूके, पण तेनाथी तेने समाधाय तेम न हतुं. तेनी अपेक्षा विशाळ हती; तेनो प्रदेश बर्नथी अने स्विट्झर्लांडथी पण आगळ वधतो हतो; आखा यूरपना प्राथमिक शिक्षणमां फेरफार करी नाखवानी तेने आतुरता हती. तेना मनमां जे सत्य प्रज्वलित रहेतुं हतुं ते ते नीचे प्रमाणे प्रदर्शित करे छेः—

"जो गरीबने अने हलकामां हलका लोकोने मदद करवानी आपणी इच्छा होय, तो तेनो एक ज उपाय छेः निशाळोमां खरी केळवणी शरू करवी, ईश्वरे आपणी प्रकृतिमां जे नीति, बुद्धि, अने शरीरनी शक्तिओनां बीज मूकेलां छे ते खीलववां, अने ए प्रमाणे एवी

योजना करवी के जेथी माणस पोते संतोषमां रही शके, अने बीजाने संतोष आपी शके. आ रस्ते ज जे माणसने आ विशाळ जगतमां कोइ मदद करतुं नथी, अने मदद करवाने चाहतुं नथी, ते पोते पोताने मदद करतां शीखशे." "आखा यूरपमां जे सुधारानी जरूर छे, ते कंइ शाळागाडीने वधारे सारा घोडा जोडवाथी ज थाय तेम नथी; तेटला माटे तो गाडीने फेरवीने छेक नवे रस्ते वाळवी जोइशे."

१३. **नवा मार्गनुं संविधान.**—पेस्टेलॉझी हवे ए नवो रस्तो तैयार करवामां गुंथायो. अत्यार सुधी तेनी भव्य फत्तेहो मगजनी नहीं पण हृदयनी शक्तिथी मळी हती; पण शाळाना अभ्यासक्रममां मात्र हृदयनी ज नहीं पण मगजनी सुद्धां शक्तिओने विकसित करवानी जरूर हती. पेस्टेलॉझीने लाग्युं के बाळको पोतानी मेळे जे अवलोकन करे छे तेमांथी ज बधी केळवणीनो प्रारंभ थवो जोइए. ते कहे छे, "तेमना इन्द्रियानुभवने हुं खास महत्त्व आपतो. अने प्राथमिक शिक्षणनो निरंतर विचार करतां मने प्रतीति थई छे के बाळक जन्मथी ज पोतानो पहेलो पाठ शरू करे छे. बाळकनी इन्द्रियो प्रकृतिनी छायाने ग्रहण करती थाय त्यारथी ज प्रकृति तेने शीखवे छे. तेनी नवी जिंदगी ते छाया ग्रहण करवानी शक्तिनुं परिणत स्वरूप छे; ते शारीरिक संवर्द्धनमां वपरावानां बधां वळतत्त्वोनी प्रथम प्रवृत्ति छे; ते मनुष्य थनार प्राणीनी मोहनिद्रामांथी जागृतिनी दशा छे. तेटला माटे मनुष्यनी पोतानां योग्य प्रस्फोटन तरफ जे स्वाभाविक प्रवृत्ति प्रकटे छे, तेने मदद आपवामां ज शिक्षणकळानी पर्याप्ति थाय छे; अने ए कळा बाळकना प्रस्फोटनने घटे तेवी रीते तेना अनुभवने गोठववामां समायेली छे. तेटला माटे शिक्षणथी तेने जे अनुभव आपवानो छे तेमां अमुक व्यवस्थित क्रम होवानी जरूर छे; अने जूदांजूदां ज्ञानना प्रारंभ अने संवर्द्धननो क्रम जूदीजूदी शक्तिओना उद्घाटन अने समर्थनने अनुकूळ करवानी अपेक्षा छे. आ उपर-

मने तरत मालुम पड्युं के ए क्रम मनुष्यज्ञाननी बधी शाखाओ माटे, अने विशेषे करीने जे मूळतत्त्वो उपर आपणी विचारशक्तिनो आधार छे तेने माटे निर्णीत करवानी जरूर छे. आ सिद्धांतोने अनुसरीने ज खरेखरां शाळापुस्तको अने शिक्षणकळानां पुस्तको रची शकाय."

पेस्टेलॉय्सीए कहेलुं के "मारी शिक्षणने मानसशास्त्रीय करवानी इच्छा छे;" अने तेनुं ते एवुं स्पष्टीकरण आपे छे के मनुष्यबुद्धिना प्रस्फोटनना जे अनादिसिद्ध नियमो छे तेने अनुसरीने शिक्षण आपवुं जोइए. पण आ काम एवुं महाभारत छे के कोइ पण एक माणसथी–पेस्टेलॉय्सी सुद्धांथी—थई शके नहीं. मनुष्यमनना प्रस्फोटनना नियमो हजारो वर्षोना शोध पछी पण हाल पूरेपूरा निर्णीत थया नथी; अने पेस्टेलाय्सीने तो पोताना पुरोगामीओना यत्नोनी पण माहिती न हती. नियमो अने तेमनी योजना शोधी कहाडवाने तेणे भगीरथ प्रयत्न करेलो; तोपण जो ते एकलो रह्यो होत तो तेनाथी थोडुं ज थई शकत. सुभाग्ये ते पोताना तरफ केटलाएक तरुण अने आग्रही सहायोने आकर्षी शक्यो; अने तेमणे गुरु पासेथी उत्साह लइने दर्शावेला मार्गमां क्रमण कर्युं. तेमणे घणुं कर्युं; पण एक चीज गुरुथी अपाय तेवी न हती— तेनी प्रतिभा, नैसर्गिक शक्ति.

आ ज अरसामां अने तेने सहायो आवी मळ्या त्यार पहेलां पेस्टेलॉय्सीए शिक्षणना शुभेच्छकोनी सभाने माटे पोतानी पद्धतिनो एक वृत्तांत तैयार कर्यो; अने तेमां पण अमे उपर आप्या ते ज शब्दोथी शरूआत थाय छे—"मारी शिक्षणने मानसशास्त्रीय करवानी इच्छा छे." बधा शिक्षणने प्रत्यक्षथी शरू करीने ते तेनी जूदीजूदी योजनाओ समजावे छे, अने प्रस्फोटननां सामान्य साधनो तरीके नीचेना विषयोने स्वीकारे छेः भाषा, आलेखन, लेखन, अंकगणित, अने मापनशास्त्र. गरीबनी केळवणीमां ते त्यारे अने त्यार पछी घणी अवमानित वे वस्तुओने विशेष महत्त्व आपे छेः संगीत अने सौंदर्यनी सह-

इयतां. मातानां हालरडांमांथी ईश्वरस्तवन पर्यंत एक क्रम बंधावो जोइए; अने प्रकृतिना सौंदर्यमां जेथी मोहनी लागे छे ते वृत्ति केळवणीथी विकसित थवी जोइए. "प्रकृतिमां पुष्कळ मनोहर दर्शनो छे, पण गरीबो ए सौंदर्यनी कदर जाणी शके के तेमनी कदर जाणवानी शक्ति प्रस्फुटित थाय, एवी कशी व्यवस्था हजी सुधी यूरपमां थई नथी. * * * जो कोइ दिवस पण सार्वजनिक शिक्षणनो उद्धार थशे, अने ते प्रकृतिनी जरूरोने अनुकूळ थशे, तो आ खामी दूर थया वगर नहीं रहे."

अढारमी सदीना छेल्ला वर्षमां पण हजी पेस्टेलॉग्सी पोताना मार्गने माटे महेनत करतो हतो; अने तेने स्पष्टताथी जोई शकतो न हतो. १८०० ना मार्चमां ते एक मित्रने लखे छे, "लगभग ३० वर्षथी हुं दारिद्र्यनुं असह्य दुःख सहन करतो आव्यो छुं. * * * त्रीश वर्षथी मारे जिंदगीना घणा आवश्यक पदार्थोनो त्याग करवो पड्यो छे, अने योग्य वस्त्रोना अभावे ज घणी वार लोकोनी संगतिथी दूर रहेवुं पड्युं छे. घणी वार मारे भोजनने अभावे रस्ते चालतांचालतां रोटलाना सूका ककडाथी निर्वाह करवो पड्यो छे. आ बधुं गरीबोने मदद करवाना हेतुथी ज में सहन कर्युं छे, अने करूं छुं." ए स्पष्ट हतुं के तेने पोताने मदद मळे त्यार पहेलां ते बीजाने मदद करी शके एम न हतुं. आ वखते तेने जेवी जोइती हती तेवी मदद आवी मळी; तेने एक एवो सहाय मळ्यो के जे महेताजी होवा छतां शीखवाने उत्सुक हतो, अने बीजाना विचारो प्रयुक्त करवाने तत्पर हतो. आ माणस— हर्मन क्रूझी २९ वर्षनी वयनो हतो; अने १८ वर्षनी वयेथी गाइसनो पाठशाळामां शिक्षकनुं काम करतो हतो. ए वखतमां फ्रान्स अने ऑस्ट्रिया वच्चे लडाइ चालवाथी ए प्रदेश निराधार थयो हतो; अने घणां छोकरां रक्षणने माटे बीजा प्रांतोमां मोकलवामां आव्यां हतां. फिशर करीने एक पेस्टेलॉग्सीना मित्रे बर्गडोर्फथी गाइसना पादरीने लख्युं; अने जणाव्युं के बर्गडोर्फना लोको

ए गामनां ३० छोकरांनी संभाळ लेवाने राजी छे, अने तेमने कोइ शीखवी शके अने दिवसे देखरेख राखे तेवा माणस साथे तेमने मोकली आपवां. आ निमंत्रणने अनुसरीने क्रूझी बाळको साथे बर्गडोर्फमां आवी पहोंच्यो. बाळकोने खुल्ला मेदानमां गोठववामां आव्यां; अने दयाळु लोकोए पोताने गम्यां ते आश्रयार्थे चूंटी लीधां. फिशर अने पेस्टेलॉझीने जे मकान सरकार तरफथी सुप्रत थयुं हतुं, तेमां क्रूझीने उतारो आपवामां आव्यो. क्रूझीए पण तेमां ज निशाळ उघाडी. फिशर थोडा वखत पछी मृत्यु पाम्यो; अने क्रूझी के जे तेटला वखतमां पेस्टेलॉझीनो अनुयायी थयो हतो, तेणे पेस्टेलॉझीनी सूचना परथी एकत्र शाळा चलाववानो निश्चय कर्यो. १८०० ना जूलाइनी २३ मी तारीखे वाडी अने किल्लानो जोइए तेटलो भाग मफत वापरवानी पेस्टेलॉझीने सरकार तरफथी परवानगी मळी; अने ए प्रमाणे बर्गडोर्फनो प्रख्यात आश्रम स्थापित थयो.

थोडी वार पछी क्रूझीए टॉबलर अने बूस नामे बीजा बे सहायोने दाखल कर्या; अने ए मंडळनुं ते पोते नीचे प्रमाणे वर्णन आपे छे. "अमारा मंडळमां आ प्रमाणे चार जूदीजूदी जातना माणसो हताः * * * एक स्थापनार, के जेने लोको तरंगी लेखक अने व्यवहारने माटे अशक्त गणता हता ते, अने बीजा त्रण जुवानो. तेमांना एक टॉबलरे पोतानी जुवानी गुमावी हती, अभ्यास मोडो शरू कर्यो हतो, अने तेनी शिक्षणप्रवृत्तिए तेना वर्तन अने बुद्धिने शोभे तेवुं फल उत्पन्न कर्युं न हतुं; बीजो बूस हतो ते संगीत अने आलेखनमां पोतानो अवकाश निर्गमन करतो; अने त्रीजो जे ग्राम्यशाळानो शिक्षक (क्रूझी पोते) हतो, ते पोताना कामने माटे कशी तैयारी वगर पोतानी फरज बने तेवी सारी रीते बजाववाने यत्न करतो. आ मंडळमांथी भाग्ये एकने पण पोतानुं घर हशे; अने तेथी जेओ अमने जोता, तेओ अमारी शक्ति विषे बहु उतरतुं मत बांधता. अने तोपण अमने ओळखनारा जे आशा राखता, अने अमने पोताने जे आशा

हती, ते करतां पण अमारुं काम वधारे सफळ थयुं; अने अमारा पर लोकोनो पूर्ण विश्वास बेसी गयो.

थोडी वार पछी सरकारनी मददथी पेस्टेलॉय्सी अने क्रूझीनी संयुक्त शाळामां शिक्षकोने माटे एक खास वर्ग दाखल करवामां आव्यो; अने प्राथमिक शिक्षकोने एक मास पेस्टेलॉय्सी पासे रहीने अभ्यास करवा सारु मोकलवामां आव्या. आश्रम १८०१ ना जान्युआरी मासमां स्थापित थयो, अने त्रण वर्ष पुरेपूरी फत्तेहमां गयां. तेमां " घर अने निशाळमां भेद होवो जोइए नहीं " ए पेस्टेलॉय्सीनो विचार प्रयुक्त थयो. एक प्रसंगे कोइ जोवा आवनाराए कह्युं, के " आ कंइ निशाळ नथी पण कुटुंब छे; " अने पेस्टेलॉय्सीए उत्तर आप्यो, के " मारा मनथी ए ज तेनी उत्तमोत्तम प्रशंसा छे." जग्याना संकोचने लीधे बाळकोनी संख्या १०० नी नीचे राखवी पडती; अने ए बाळको घणी छूट भोगवतां, तथा इनाम वगर अने लगभग सजा वगर काम करतां. सरकारी अने खानगी माणसोए परिणामोनी घणी प्रशंसा करेली.

१८०२ ना जून मासमां बर्ननी सार्वजनिक शिक्षणनी मंत्रदसभानो प्रमुख लखे छेः " पेस्टेलॉय्सीए वधा प्राथमिक शिक्षणना वास्तविक अने सार्वत्रिक नियमो शोधी कहाडया छे. " एक प्रख्यात द्रष्टा लखे छेः ".बाळको थोडुं जाणे छे, पण जे तेओ जाणे छे ते सारी रीते जाणे छे. * * * तेओ सुखी छे, अने पोताना काममां तेमने घणो रस पडतो होय एम लागे छे. आथी करीने पद्धतिनी श्रेष्ठता सूचित थाय छे. * * * दुनियामां बीजो पेस्टेलॉय्सी पेदा थतां वार लागशे, तेथी मने लागे छे के तेनी शोधना वधा लाभ तो भविष्यमां ज मालुम पडशे."

विशेषे करीने अंकगणितमां पद्धतिनी श्रेष्ठता प्रकट थती. नूर्नबर्गनो कोइ व्यापारी पेस्टेलॉय्सीथी विरुद्ध विचारोनो हतो ते जोइने विस्मित थयेलो, अने तेणे कबूल करेलुं, के " ए बाळको अपूर्ण

ळणी विषम गणत्रीओ एवी सहेलाइथी करतां हतां के ते जोइने मने आश्चर्य लागेलुं."

१४. पेस्टेलॉत्सी अने शहेनशाह नेपोलियन.— अत्यार सुधी स्विट्झर्लॅंडनी उच्छेदक प्रवृत्तिथी पेस्टेलॉत्सीने लाभ थयेलो एम कही शकाय; पण हवेना प्रत्याघातथी तेने ए लाभना करतां वधारे हानि थई. स्विट्झर्लॅंडे पोतानी भविष्यनी राजकीय व्यवस्था निर्णीत करवाने केटलाएक मंत्रीओने पारिसमां नेपोलियन पासे मोकली आप्या, आमां पेस्टेलॉत्सी पण निमायो; अने ते भविष्यना राज्य करतां भविष्यनी निशाळोनो वधारे विचार करतोकरतो चाली नीकळ्यो. पारिसमां तेणे बोनापार्टनी मुलाकात लेवानो यत्न कर्यो; पण नेपोलियने कहेवराव्युं के तेने ककानी वातो संबंधी विचार करवाने अवकाश नथी. आम छतां तेणे मोंगेने पेस्टेलॉत्सीने जे कहेवानुं होय ते सांभळी लेवाने मोकल्यो; पण ए गाणितिकने केटलाएक ईंग्रेजोनी माफक एवुं लागेलुं के "पेस्टेलॉत्सीमां कंइ नथी." स्विट्झर्लॅंडमां पाछा फरतां वुसे पेस्टेलॉत्सीने पूछ्युं, "केम! बोनापार्टने मळ्या!" पेस्टेलॉत्सीए उत्तर आप्यो, "ना, हुं बोनापार्टने मळ्यो नहीं, अने बोनापार्ट मने मळ्यो नहीं." आ उत्तरमां ए महान् विजेतानी समान होय एवुं सूचन होवाथी पेस्टेलॉत्सीना समकालीनोने दंभ जेवुं लागेलुं; पण वर्तमान स्थिति ए मत शब्दोनी योग्यता बतावे छे. प्रत्याघातनुं ए परिणाम आव्युं के स्विट्झर्लॅंडनुं संयुक्त राज्य बंध थयुं; अने भिन्नभिन्न प्रांतो पुनरुज्जीवित थया. आथी पेस्टेलॉत्सीनी राजकीय मददनी आशाओ उडी गई, अने तेना आश्रमनुं स्थळ पण लई लेवामां आव्युं. पेस्टेलॉत्सीने बर्न नजीक मुन्शेनबख्सीना एक जूना मठमां जइने निवास करवो पड्यो.

१५. फेलनबर्ग.—मुन्शेनबख्सीनी पासे होफिलमां इमेन्युअल फेलनबर्गनुं प्रयोगक्षेत्र हतुं. फेलनबर्ग अने पेस्टेलॉत्सी जूना मित्रो अने पत्रव्यवहारना संबंधवाळा हता; अने तेमने एकबीजाने माटे मान-

वृत्ति होवाथी, तथा पेस्टेलॉय्सी जेवो विचारमां अग्रणी हतो तेवो फेलनबर्ग व्यवस्थामां अग्रणी होवाथी, तेमना संयोगथी बन्नेने लाभ थवानो संभव देखातो हतो; पण तेम थवाथी सारुं परिणाम आवेलुं नहीं. शिक्षकोनी एवी इच्छा हती के व्यवस्थानुं काम फेलनबर्गने सोंपवुं, अने पेस्टेलॉय्सीनी इच्छा विरुद्ध तेम करवामां आवेलुं. पण पेस्टेलॉय्सी ए "लोहमनुष्य" साथे काम करी शक्यो नहीं; अने तेथी घणां आमंत्रणोमांथी एकने स्वीकारीने ते न्यूचेटलना सरोवरनी पासे आवेला वेर्डनना किल्लामां जइने रह्यो. वर्ष एकमां तेना जूना सहायो तेने फरी आवी मळ्या; कारणके पेस्टेलॉय्सीना शासनाभाव करतां फेलनबर्गनुं शासन तेमने वधारे लाभकारक लाग्युं नहीं.

१६. **वेर्डननो आश्रम.**—आ प्रमाणे शिक्षणना इतिहासमां सर्वथी प्रख्यात शाळानी स्थापना थई. केटलांएक वर्षो सुधी तेनी फत्तेह विस्मयकारक हती. बधा देशोमांथी शिक्षको आवता; तेमां केटलाएक जुदांजुदां राज्यो पोतानां माणसोने पेस्टेलॉय्सीनी पद्धति शीखवाने मोकली आपतां ते हता. घणे दूरथी बाळको पण आवतां; तेमां केटलांएक पेस्टेलॉय्सीने मुफत थतां, अने केटलांएक पोताना शिक्षक साथे वेर्डनमां रहीने दिवसे ज आश्रममां आवतां. उत्साहनो तरंग परम सामर्थ्यथी उछळी नीकळ्यो; पण तरंगमां निश्चळता होती नथी, अने उत्साह नरम पडे छे त्यारे ऊलटी निराशा थाय छे. वेर्डनमां पण एम ज थयुं; अने पेस्टेलॉय्सीना जीवन पहेलां आश्रमना जीवननी समाप्ति थई. पण जे सिद्धांतो उपर अने जे वृत्तिथी तेणे काम कर्युं ते नष्ट थयां नहीं; अने जर्मनीमां तो हाल पण बधा प्राथमिक शिक्षको पोताने पेस्टेलॉय्सीथी उपकृत थयेला समजे छे.

१७. **प्रोफेसर विलेमिननो वृत्तांत.**—आश्रमना प्रथम दिवसोनो प्रो. विलेमिने पोतानां बाळकोने सारु वृत्तांत लख्यो छे ते घणो आकर्षक छे. ते १८०९ मां पोतानी आठ वर्षनी वये वेर्डनमां दाखल थयेला; अने त्यां बे वर्ष सुधी रहेलो. तेमांथी अमे " ... "

वर्णन अहीं उतारीशुंः "एक वणा कुरूप माणसने तमे जुओ छो एम धारो; तेना वाळ कठोर अने ऊभा छे, म्हो पर शीळीना डाघ अने करचली छे, दाढी अस्वच्छ छे, गळे कंइ बांधेलुं नथी, सुरवाल बराबर वदन वगरनी अने मोजां मोटा जाडा जोडामां उतरी गयेलां छे; चालतां चालतां ते हांफे छे अने ठेके छे; तेनी आंख वखते एटली विकसे छे के तेमांथी विद्युत्प्रकाश नीकळतो होय एम लागे छे, अने कोइ वार एटली मींचाई जाय छे के जाणे ते कंइ आंतर विचारने जोती होय; तेना वदनमां कोइ वार अति गंभीर शोकच्छाया अने कोइ वार परम स्वास्थ्य सहित सुख देखाय छे; तेनी वाणी कोइ वार धीमी अने कोइ वार त्वरित, कोइ वार कोमळ अने मधुर तथा कोइ वार गर्जना जेवी छे; आवा माणसने कल्पो, अने तमे जेने अमे बावा पेस्टेलॉय्सी करीने कहेता तेने प्रत्यक्ष जोशो. में तमने चितार आप्यो छे तेवो होवा छतां अमे तेने चाहता; अमे बधा तेने चाहता, कारणके ते अमने बधाने चाहतो; अमे तेने एटला चाहता के तेने थोडी वार जोइए नहीं तो व्याकुळ थई जता, अने ते देखाया पछी तेना वदन परथी अमारी आंख फेरवी शकता नहीं."

आ वखते तेना सहायोनी पण तेना पर एटली ज प्रीति हती; तेओ गमे तेवा उतारामां रहेता, अने पगार लेता नहीं. विद्यार्थीओ जे पैसा आपता, ते कुटुंबना अध्यक्षना ओरडामां मूकवामां आवता; बधा शिक्षकोने तेनी कूंची मळती, अने तेमने वस्त्रो खरीदवां होय त्यारे जोइए तेटलुं नाणुं तेमांथी लई आवता. आ व्यवस्था अथवा अव्यवस्थाथी केटलाक वखत सुधी बिलकुल नुकसान थयेलुं नहीं. विलेमिन कहे छे ते प्रमाणे क्रिश्चियन धर्मना पहेला दिवसो जाणे फरीने आव्या होय तेवुं ज थोडी वार तो रहेलुं.

१८. **प्रशियानो पेस्टेलॉय्सीना मतनो स्वीकार.**—आपणे जोयुं के शहेनशाह नेपोलियनने कक्कानी वातोनो विचार करवाने अवकाश न हतो. पण जे प्र[illegible] सल्तनतने तेणे जेनानी (१८०६) लडा-

इमां पायमाल करी, तेणे ल्हाणपणथी जोयेलुं के बाळकोमांथी माणसो थाय छे, अने तेमनी केळवणी परथी तेओ केवां माणसो थशे ए निर्णीत थाय छे. प्रशियानी फरी शी रीते उन्नति थाय तेनो निर्णय करवानो हतो; अने राज्यकर्ताओए एवो निर्णय कर्यो के लोकोने केळवणी आपवाथी ते थशे. राजाए कहेलुं, "आपणो मुलक ओछो थयो छे; अने बहार आपणी सत्ता तथा आबरू पडी भांगी छे. पण देशमां सत्ता अने आबरू मेळववाने आपणे महेनत करवी जोइए अने ते करीशुं. तेटला माटे मारी एवी इच्छा छे के लोकोनी केळवणी उपर जेम बने तेम वधारे ध्यान आपवुं."

आ ज अरसामां राणी लुइझाए पण पोताना आह्निक पुस्तकमां नीचे प्रमाणे लखेलुं: "हुं **लीओनार्ड** अने **गरट्रूड** वांचुं छुं, अने ए **स्विस** गामडांमां कल्पना द्वारा भ्रमण करतां मने आनंद थाय छे. जो माराथी स्वेच्छा प्रमाणे वर्ती शकातुं होय तो हमणां हुं एक गाडी लइने **स्विटझर्लांडमां पेस्टेलॉग्सीने** मळवा जाउं, तेनुं उत्साहथी करसंवाहन करुं, अने आंखनां आंसुथी मारो उपकार सूचवुं." "पोताना बंधुओना श्रेयने माटे शा स्नेह अने उत्साहथी ते प्रवृत्त थाय छे! बेशक, मनुष्यवर्गने माटे हुं तेनो अंतःकरणथी उपकार मानुं छुं."

आ प्रमाणे अधोगतिना वखतमां **प्रशियाए** गंभीरतापूर्वक सार्वजनिक शिक्षणनी योजना हाथमां लीधी, अने तेमां **पेस्टेलॉग्सीए** बतावेलो मार्ग ग्रहण करवानो निश्चय कर्यो. वळी **पेस्टेलॉग्सीना** सिद्धांतो बुद्धि अने हृदयमां स्थापित करवा सारु तेनी पासे १७ तरुणोने मोकली आपवामां आव्या, अने तेमणे त्रण वर्ष सुधी अध्ययन करवुं एम ठराव थयो.

१९. **अधःपातनां कारणो.**—आ वखतमां बाळकोनी नीरोगी अने सुखी जिंदगीनां वृत्तांतो आपणने मळे छे; अने आखी कारकीर्दीमां पण **पेस्टेलॉग्सीनो** एकेय शिष्य बिमारीथी मरी गयेलो नहीं. समर्थ शिक्षकोना हाथ नीचे २४ मांथी १० कलाक अभ्यासमां गाळवामां

आवता; पण तेनी अंदर कसरत, हाथनुं काम, अने संगीतनो सुद्धां समावेश थतो. शाळाजीवननुं ऐकात्म्य पण थोडा एवा उत्सवदिवसोथी दूर करवामां आवतुं.

अने तोपण आश्रमनी अंदर तेना विनाशनां बीज दाखल थयां हतां. अधःपातनां घणां कारणो हतां, जोके अंदर फाटफुट थई त्यार पहेलां ते बधां प्रकट थयां न हतां.

प्रथम तो शाळानी नीति अने व्यवस्थानो पेस्टेलॉत्सीए कुटुंबसंबंध उपर आधार राख्यो हतो. तेने बाळकोनो "पिता" थवानी अपेक्षा हती. बर्गडॉर्फमां ए संबंध वास्तविक लागतो; पण वेर्डनमां छोकरांनी संख्या, अने तेमनी भाषा, रीतभात, तथा अनुभवना भेदने लीधे ते अवास्तव थयो. छोकरांओ हजी तेने "बाबा पेस्टेलॉत्सी" करीने कहेतां; पण जेवी रीते एक पिताए पोतानां फरजंदोने ओळखवां जोइए तेवी रीते ते तेमने ओळखी शकेलो नहीं. आ प्रमाणे स्नेहनुं नियमन धीमेधीमे अदृश्य थयुं, अने तेने स्थळे शाळानुं नियमन स्थापित थयुं नहीं.

बीजुं, आपणाथी जोई शकाय छे के बर्गडॉर्फमां पण, अने वेर्डनमां वधारे अंशे, पेस्टेलॉत्सी अशक्य वस्तुओने माटे यत्न करतो हतो. तेनी योजना प्रमाणे बाळकनी शक्तिओने अमुक व्यवस्थित क्रममां विकसित करवानी जरूर हती, अने पहेला यत्नोथी भविष्यनी मुश्केलीओ दूर करवानी बाळकमां शक्ति आववानी हती. पण आवी केळवणी कंइ गमे ते वये आपी शकाय नहीं, अने तोपण गमे ते वयनां अने गमे ते देशनां बाळको आश्रममां दाखल थतां. ए नवां आवनारांने पोताना अज्ञाननी खात्री थाय, अने तेमने नवे ज रस्ते वाळी शकाय ए बने तेवुं न हतुं.

पण आना करतां एक वधारे हानिकारक बीज पण दाखल थयुं हतुं. पेस्टेलॉत्सीए १८०८ ना पहेला दिवसना पोताना भाषणमां खेदपूर्वक कहेलुं, के "आ काम स्नेहथी स्थपायुं छे, पण स्नेह आ-

पणी पासेथी अदृश्य थयो छे." आ खरुं. हतुं; अने विरोधनां मूळ देखातां हतां तेना करतां वधारे ऊंडां हतां. **जोसफ श्मिड** करीने एक भरवाडनो छोकरो पोतानी गणितमां निपुणताने लीधे शिक्षक थयो हतो, अने आश्रमनी घणी कीर्त्तिनो तेना विद्यार्थीओ उपर आधार हतो. पण तेना विचारो बीजा शिक्षकोना विचारथी छेक भिन्न हता; अने **नीडरर** करीने एक पादरी के जे पर्यंषक वृत्तिनो अने पेस्टे-लॉझीनो मुख्य सहायलेखक हतो तेनी साथे तेने सर्वथी वधारे विरोध हतो.

२०. आश्रमनी अवदशा अने पेस्टेलॉझीनुं मृत्यु.—थोडी वार पछी **श्मिड** अने बीजा शिक्षको वच्चे विरोध एटलो वधी पड्यो, के **श्मिड**ने जतुं रहेवुं पड्युं. १८१० मां तेणे **वेर्डन** छोड्युं, अने ते कहेवा लाग्यो के " **पेस्टेलॉझी**नो आश्रम मनुष्यजातिने कलंकरूप छे. " हवेनो व्यवस्थापक व्यवस्था राखवानी अनुपम अशक्तिवाळो होवाथी आश्रमनी छेक दुर्दशा आवी. पहेलांना दिवसो जता रह्या; अने ना-णांनी तंगी पडवा लागी. पछीनां पांच वर्षोमां दुर्दशा वधती गई, अने शिक्षकोए छेवटे समर्थ **श्मिड**ने पाछो बोलाववानुं विनाशकारक पगलुं भर्युं. ते १८१५ मां पाछो आव्यो, **पेस्टेलॉझी**ने तेणे वश कर्यो, अने तेनी पासेथी तेना बधा प्रमाणिक सहायोने दूर कर्या. **नीडरर** गयो एटलुं ज नहीं, पण **क्रूझी**, अने **पेस्टेलॉझी**नी नीमकहलाल दासी एलीझाबेथ नीएथ, जे **क्रूझी**ना भाइने परणीने हाल विधवा थई हती तेने पण जतुं रहेवुं पड्युं. पेस्टेलॉझीनो पौत्र श्मिडनी बहेनने परण्यो, अने आ प्रमाणे कुटुंबग्रंथि दृढ करीने तेणे वृद्ध **पेस्टेलॉझी** पर पूर्ण अधिकार मेळव्यो, अने छेवट सुधी राख्यो. **श्मिड**ना साथीओना तेनी शक्ति अने प्रमाणिकता संबंधी विचारमां भूल थई हशे एम जणाय छे. तेणे आश्रमनो विनाश कर्यो; अने छेवटे न्यायाध्यक्षोए तेने **वेर्डन**मांथी कहाडी मूक्यो.

१८१५ मां **पेस्टेलॉझी**नो मुख्य आधार भांगी पड्यो हतो; तेनी वहाली स्त्रीनुं मृत्यु थयुं हतुं; अने **श्मिड**नी जाळ पूरेपूरी पथराई हती.

विस्तारनुं प्रयोजन नथी. १८२४ मां आश्रमनो अंत आव्यो, अने पेस्टेलॉय्सी न्युहोफमां पोताना पौत्र साथे रहेवा गयो. मृत्यु पहेलां एक वार ते कोइ निराधाराश्रम जोवा गयो हशे, त्यां बाळकोए "लीओनार्ड अने गरट्रूड"मां आपेलुं एक गीटीनुं गीत गाइने तेना माथा पर मूकवाने एक ओकनुं ताज तैयार करेलुं. पण तेनी तेणे ना पाडेली, अने कहेलुं, के "हुं तेने योग्य नथी; ते निर्दोषताने माटे राखी मूको."

१८२७ ना फेब्रुआरीनी १७ मी तारीखे ८१ वर्षनी वये पेस्टेलॉय्सी निद्रावश थयो.

२१. पेस्टेलॉय्सीनो उद्देश.— पेस्टेलॉय्सीए कहेलुं, के "आखा यूरपमां जे सुधारानी जरूर छे ते कंइ शाळागाडीने वधारे मारा घोडा जोडवाथी ज थाय तेम नथी; तेटला माटे तो गाडीने फेरवीने छेक नवे रस्ते वाळवी जोइशे." आ उपमान कठोर लागे छे, पण ते कदाच जे फेरफारनी जरूर हती तेना करतां वधारे कठोर नथी. आपणे पेस्टेलॉय्सीना मत प्रमाणे खरो मार्ग कयो छे ते नक्की करीए, अने पछी हालनी शाळागाडी कये मार्गे चाले छे तेनो कोइ पण माणस पोतानी मेळे निर्णय करी शकशे.

पेस्टेलॉय्सीने जे फेरफार माटे सर्वथी वधारे आग्रह हतो ते उद्देश संबंधी हतो. निशाळनो उद्देश भणाववानो नहीं पण केळववानो छे.

आ उद्देशना फेरफारथी स्वाभाविक रीते ज बीजा घणा फेरफार थाय छे. शाळामां ज्ञान अने कळा मेळववानी शक्तिथी मापीए, तो कोइ परीक्षके कह्युं छे ते प्रमाणे न्हानां छोकरां निशाळनो छेक निरुपयोगी भाग छे. पण जो निशाळनो उद्देश भणाववानो नहीं पण केळववानो होय, तो न्हानां छोकरां छेक निरुपयोगी होवाने बदले सर्वथी वधारे उपयोगी छे. बधा प्रकारनी घटनाना विस्तारमां पाछला वखत करतां शरूआतना वखत पर वधारे आधार रहे छे; अने ए नियम मनुष्यमनने पण लागु पडे छे, एम स्वीकारवामां शंकानुं कारण नथी.

आ कारणने लीधे पेस्टेलॉय्सीना वखत पछी शिक्षणशास्त्रे मुख्यत्वे करीने न्हानां छोकरांनो ज विचार कर्यो छे. सिद्धांत ए रह्यो छे के न्हानुं बाळक ए अस्फुटित घटना छे, अने केळवणीथी ए स्फुटित थाय छे. तेटला माटे पेस्टेलॉय्सीना मतनुं रहस्य मुख्यत्वे करीने तेनी पद्धतिमां नहीं पण तेना उद्देशमां समायेलुं छे; तेनी क्रियामां नहीं पण तेना प्रयत्नमां रह्युं छे.

उपर प्रमाणे पेस्टेलॉय्सीए विद्वद्वर्गने मनुष्यना स्वभाव अने भावी पर विचार करवानी, तथा कये मार्गे ए भावी तरफ तेने योग्य रीते लई जवाय, ते संबंधी विचार करवानी फरज पाडेली. ए वसुधा समग्रने कुटुंबक प्रमाणे चाहनारो हतो. स्विस खेडुत वर्गनी अवदशाथी खिन्न थयेलो छतां तेने पूर्ण श्रद्धा हती, के यत्नथी तेमने मनुष्यत्वने योग्य स्थिति प्राप्त करावी शकाय. तेमनी उन्नतिना उपायो माटे तेणे शोध करेली, अने निश्चय करेलो के ए वहारनी संस्थिति सुधारवाथी नहीं, पण तेमने माटे निर्णीत थयेली ईश्वरी योजना सफळ करवाथी अने तेमने ईश्वरदत्त शक्तिओनो उपयोग अने तेमना अस्तित्वनुं ज्ञान मळवाथी ज बनी शकशे. ते कहे छे, "न्हानपणथी ज गरीब अने दुःखी माणसो माटे महेनत करवानी फरज मने उत्कृष्ट अने आवश्यक लागती; * * * के जेथी करीने तेओ पोताने मळेली शक्तिओ जाग्रत थवाने लीधे मनुष्यत्वनुं गौरव समजे, अने 'मनुष्य ईश्वरनी प्रतिकृति छे, तथा ईश्वरी संतान तरीके आचरवानो तेनो धर्म छे' ए सत्य तेओ अनुभवमां लावे." "न्हानपणथी शारीरिक अने मानसिक केळवणी तरफ आटलुं बधुं ध्यान खेंचवामां मारो शो हेतु छे? कारणके एथी एक उच्चतर उद्देश तरफ क्रमण थाय एम हुं मानुं छुंः एथी करीने मनुष्यो ईश्वरदत्त शक्तिओनो अनियंत्रित अने संपूर्ण उपयोग करी शके छे; एथी करीने समग्र मनुष्यवर्गनी पूर्णता एमनी प्रवृत्तिनुं लक्ष्य थाय छे; अने जे सर्वज्ञ अने परम समर्थ सत्ताए तेमने उत्पन्न कर्या छे तेनां साधन तरीके तेओ पोतपोतानी पदवीमां रहीने आचरण करी शके छे."

शिक्षणना आ उत्कृष्ट उद्देश पर श्रद्धा होवाथी पेस्टेलॉज्सीने बधा माणसोने सरखी बाळकेळवणी मळे एवी अपेक्षा हती. ते कहे छे, "दरेक मनुष्यनो तेने मळेली शक्तिओना संवर्द्धन पर हक छे; अने बाल्यावस्थाना रक्षकोनुं ए मोटामां मोटुं कर्तव्य छे."

२२. माताने संबोधन.— पेस्टेलॉज्सीए तेटला माटे माताओना हाथमां जे शक्ति रहेली छे तेनी तेमने प्रतीति करावत्राने अने तेनो सदुपयोग शीखववाने आवेशथी संबोधन करेलुं. "माता बाळकना संवर्द्धनमां मुख्य सहाय थवाने बधी रीते योग्य छे अने ईश्वरथी ज ते माटे निर्मित थयेल छे; * * * अने तेनामां मात्र सविवेक स्नेहनी ज अपेक्षा छे. * * * ईश्वरे तारा बाळकने मनुष्यनी बधी शक्तिओ आपेली छे, पण मुख्य प्रश्न अनिर्णीत रहे छे — ए के आ बुद्धि, आ हृदय, अने आ शक्तिनो केवी रीते उपयोग करवो? केनी सेवामां नियोग करवो? कहे छे के खुदाए कोइ पुराना पीरने माटे बेहेस्तनो दरवाजो उघाडेलो, अने त्यां पहोंचवानी सीडी पण तेने बतावेली. ए सीडी हजी दरेक आदमीने माटे खुली छे; तारा बाळकनी आगळ पण ते मोजूद छे. पण तेना पर चडतां तेने शीखववुं जोइए. ए प्रयास मात्र बुद्धिथी के मात्र हृदयना आवेगथी सफळ थाय तेवो नथी; तेनी सफळता माटे तो ए बन्ने शक्तिओनो योग थवानी जरूर छे. ए शक्तिओ ईश्वरे ज तेने आपेली छे पण ते प्रस्फुटित थवामां तारी मददनी जरूर छे." "मातानो स्नेह ए शिक्षणमां मुख्य साधन छे. * * * ए ज द्वारा बाळकने ईश्वर पर स्नेह थई शके छे."

२३. शिक्षकनुं कर्तव्य.— पेस्टेलॉज्सीना प्रस्फोटनसूत्र प्रमाणे तेनी योजनामां ज्ञानदान अने धंधानी केळवणीनी गौणता छे. "शिक्षणमां बाळकोने शुं आपवुं जोइए ए विचार करवाने बदले तेमनामां स्फुटित रूपे नहीं तो बीज रूपे शुं रहेलुं छे, तेनो विचार करवो जोइए. आपणे याद राखवुं जोइए के माणसनी बधी शक्तिओ ईश्वरदत्त छे, अने ते तेना उपयोगने माटे ईश्वरने जवाबदार छे; तेटला माटे शिक्ष-

णमां बाळकने केवो बनाववो जोइए तेनो निर्णय करवानो नथी, पण ते केवो थवाने निर्मित थयो छे तेनो निर्णय करवानो छे."

शिक्षकनुं कर्तव्य आ प्रमाणे बाळकना तन, मन, अने हृदयना विकासमां स्नेहपूर्वक निरीक्षण राखवानुं छे.

२४. **नीतिनी केळवणी.**— एटलुं फरीफरीने कहेवानी जरूर छे के पेस्टेलॉय्सी बुद्धिनी केळवणीना करतां नीतिनी केळवणीने प्राधान्य आपे छे; अने शिक्षणना काममां हृदयथी- स्नेहथी- गमे ते चमत्कार थई शके एम माने छे. तेनी नीतिशिक्षणनी पद्धति तेना पोताना पत्रमां सुप्रदर्शित थयेली होवाथी आ स्थळे वधारे कहेवुं अनावश्यक छे.

२५. **बुद्धिनी केळवणी.**— पेस्टेलॉय्सी लॉकनी माफक ज्ञानने छेक्षुं मूकतो नथी, तेम रूसोनी माफक पहेलां बार वर्षोमां तेनो प्रतिरोध सुद्धां करतो नथी; तेने ज्ञाननी अपेक्षा छे, पण ज्ञान शक्तिओनुं संवर्द्धन करे तेवी रीते आपवानी अपेक्षा छे. एवी रीते ज्ञान आपवानी पद्धतिने ते "प्रत्यक्ष" कहे छे; अने एक फ्रेंच लेखक तेनो अर्थ नीचे प्रमाणे समजावे छे.

"प्रत्यक्ष ए मनुष्यबुद्धिनी सर्वथी स्वाभाविक प्रवृत्ति छे; एथी करीने मनुष्य कशा प्रयास, संदेह, के व्यवधान वगर वस्तुस्थितिने ग्रहण करे छे. प्रत्यक्ष साधारण रीते इन्द्रियार्थसंनिकर्षने माटे वपराय छे; पण ज्यारे कोइ विचार पण तेटलो ज प्रतीत थयो होय, अने तेटलो ज प्रमाणोत्तर लागतो होय, त्यारे आपणे ते 'प्रत्यक्ष' थाय छे एम कही शकीए."

लॉके पण कहेलुं, के "ज्ञान ए बुद्धिनुं आंतर प्रत्यक्ष छे; अने जो तेम होय तो आपणे बीजानी आंखथी जोई शकीए एम मानवुं, ए मूर्खता छे;" पण लॉके मानेलुं के बाळकोमां ए प्रत्यक्ष करवानी शक्ति होती नथी. तेटला माटे तेने बाळको शुं शीखे छे तेनी थोडी ज दरकार हती; अने निशाळनो उद्देश तेना मत प्रमाणे एटलो ज हतो के

तेथी बाळको रसळता अटके. पेस्टेलॉझीए जोयुं के बाळक जन्मथी ज अभ्यास करवा मांडे छे, अने तेथी कोइ पण वये तेनी केळवणी शरू करी शकाय. पण बाळक केवी रीते शीखे छे ? बीजा माणसोना अनुभवो अने विचारोना शब्दो सांभळवाथी नहीं; पण तेना पोताना अनुभवोथी अने एथी सूचित थयेला विचारोथी.

बाळकोनी आगळ तेमनी संस्थिति संबंधी ज्ञान पृथकरण करीने एवी रीते मूकवुं के तेनी बुद्धि तेना पर प्रवृत्त थई शके, एमां पेस्टेलॉझीनी योजना प्रमाणे खरी शिक्षककळा समायेली छे. ए रीति तेओ थोडुं शीखे छे; पण जेटलुं शीखे छे, तेटलुं तेमनुं पोतीकुं थाय छे. तेमनुं ज्ञान वास्तविक थाय छे; कारणके तेमने शुं विचार करवो ए शीखववामां आवतुं नथी पण विचार करतां ज शीखववामां आवे छे. शिक्षक मात्र अवलोकनने माटे साधनो अने प्रसंगोनी योजना करे छे, अने स्नेहपूर्वक निरीक्षण राखे छे. ते कदापि संविक्त वस्तुओ— जेवी के व्याख्याओ अने नियमोथी शरू करतो नथी, पण संहत वस्तुओ अने बनावोथी शरू करे छे. ते पहेला पदार्थो अने पछी शब्दो, पहेली पृथक्पृथक् हकीकतो अने पछी सामान्य नियमो आपे छे. बाळकने आंख, कान, अने आंगळीओ छे; तेनो ते वस्तुओ पर उपयोग करीने ज्ञान मेळवे छे. प्राथमिक शिक्षण ए उपयोगमां ज पर्याप्त थाय छेः तेथी बाळकने पोतानी शक्तिओनुं भान थाय छे, तेना मननुं रूप बंधाय छे, अने ते भविष्यने माटे योग्य थाय छे. टूंकामां पेस्टेलॉझीनी पद्धति पृथक्करणनी अथवा ज्ञान शोधवानी छे; संयोजननी अथवा ज्ञान आपवानी नथी.

२६. **हाथनी केळवणी.**—पेस्टेलॉझी नीति अने बुद्धिनी केळवणीनी साथे हाथनी केळवणीने पण घणुं महत्त्व आपे छे. ते माने छे के काम करवानी टेवथी बाळकोमां स्वमान आवे छे, अने तेमनो शाळानुभव पछीना अनुभव साथे संयुक्त थाय छे. आपणने पण हवे मालुम पडवा लाग्युं छे के केळवणीमां मननी साथे तननो पण संबंध

छे; अने एथी पुस्तक वगर मन शीखी शके छे. ए सत्यनो स्वीकार थशे, त्यारे बीजा घणा फेरफारो थवानो संभव छे.

२७. उपसंहार.— पेस्टेलॉझ्सीना जे मुख्य सिद्धांतो आपणे जोई गया, तेने जोसफ पेन पोताना व्याख्यानने अंते नीचे प्रमाणे स्फुट करे छे.

१. शिक्षणना सिद्धांतो गमे तेम बनाववाने बदले जनस्वभावनी अंदर शोधवा जोइए.

२. जनस्वभाव ए एक घटना छे—ते शरीर, नीति, अने बुद्धि संबंधी शक्तिओनो समूह छे; ए शक्तिओ प्रस्फोटन माटे स्वतः प्रवृत्त थाय छे, अने तेने पात्र छे.

३. शिक्षकनुं कर्तव्य बे प्रकारनुं छे. तेणे प्रतिरोधो दूर करीने शिष्यना आत्मविकासने अवकाश आपवो जोइए: तथा तेने आत्मशक्तिओनो उपयोग करवाने उत्तेजित करवो जोइए, उपयोगने माटे साधनो तथा प्रसंगो आपवा जोइए, अने तेनी प्रवृत्तिनुं संभाळथी निरीक्षण करवुं जोइए.

४. आत्मविकास बाह्य वस्तुओथी इन्द्रियो द्वारा मळेला अनुभवनी साथे शरू थाय छे; ए अनुभव मनमां ज्ञाननुं रूप पकडे छे, अने ते बधा ज्ञाननो पायो छे.

५. स्वतंत्रता अने स्वप्रवृत्तिथी ज मन पोताने केळवी शके छे, अने शक्ति तथा स्वाधीनता प्राप्त करे छे.

६. क्रियानैपुण्य मात्र ज्ञान उपर नहीं पण क्रियाशक्तिओना उपयोग उपर पण आधार राखे छे; तोपण ज्ञान अने कर्म बन्ने साथे थवानी जरूर छे.

७. बधी केळवणी बाळकना प्रत्यक्षथी अने स्वानुभवथी शरू थवी जोइए. एथी विरुद्ध मार्गे मात्र शाब्दिक अने अवास्तव ज्ञान मळे छे. पहेली वस्तु अने पछी शब्द.

८. बाळके जे स्वानुभवथी मेळव्युं छे ते ते जाणे छे, अने पोताना शब्दोमां समजावी शके छे: तेम करी शकवुं ए तेना अवलोकन अने ज्ञाननी कसोटी छे.

९. स्वानुभवनी अपेक्षा ए शिष्यना मनने पासेना परिचित पदार्थोथी शरू करवानी फरज पाडे छे; अने तेटला माटे तेनी संहतथी संविक्त तरफ, पृथक्‌थी सामान्य तरफ, अने परिचितथी अपरिचित तरफ संक्रांति थाय छे.

पण पेस्टेलॉय्झीना सिद्धांतो जाणवाथी ज तेनी महत्तानो पूरेपूरो खयाल आवी शकतो नथी. एटलुं खरुं के तेनामां कंइ अपूर्व मोहनी हती; अने तेनी शहेनशाहोने पण असर थती. ए मोहनी घणुं करीने तेना कारुण्यपूर्ण हृदयनी हती;—तेना निस्सीम स्नेहनी, आस्थानी, अने परार्थपरायणतानी हती.. मख्यात फिलसुफ फिश्टे कहेलुं, के "पेस्टेलॉय्झीना आश्रममांथी ज जर्मन प्रजानो उद्धार थशे एम मने लागे छे."

२८. **व्यवच्छेदक संक्षेप.**—१. उद्देश जाणवाथी मार्ग जणाय छे; अने प्राप्त करवाना आवेगथी मार्ग थाय छे. आ प्रमाणे शिक्षणना उद्धारकोना बे वर्ग पडे छे. केटलाएक बुद्धिबळथी लक्ष्यने जुए छे, त्यां पहोंचवाने माटे अमुक व्यवस्थित मार्गनो निर्णय करे छे, अने तेओ पोते अथवा पाछळथी कोइ ए मार्गमां प्रयाण करे छे. बीजाओ अमुक प्रबळ मनोभावथी प्रवृत्त थाय छे; अने आवेशने लीधे लक्ष्यनुं स्थानक अने स्वरूप सुद्धां बराबर जोई शकता नथी. केटलाएकनो हेतु बुद्धिगत अने केटलाएकनो हृदयगत होय छे; अने घणुं करीने एकनुं प्राधान्य होय त्यां बीजानी गौणता होय छे.

२. पेस्टेलॉय्झीनुं हृदय आवेशमय हतुं. तेने घणुं लागतुं; पण ते स्पष्टताथी जोई शकतो नहीं. तेना आवेगो परम उदार अने उत्कृष्ट हता; पण व्यवहारमां वस्तुस्थिति बराबर न जोवाथी पदेपदे तेना कार्यने हानि थयेली.

३. व्यवस्था, सौष्ठव, वगेरेथी मापीए तो पेस्टेलॉझीनी शाळाओ निष्फळ थयेली; पण स्थापनारनी दया, परायणता, अने स्वार्पणथी आखा शिक्षकवर्गमां प्रसरेला नवा चैतन्यथी मापीए, तो ते परम सफळ थयेली. आधुनिक धोरणथी विचारीए तो पेस्टेलॉझ्झो शीखवनार तरीके छेक साधारण पण केळवनार तरीके सर्वोत्कृष्ट हतो.

४. खरी केळवणी ए उद्भेद छे, आंतर जीवननुं बाह्य प्रस्फोटन छे, ए कल्पना नवीन नथी; पण पेस्टेलॉझ्झीए तेने जीवन आप्युं त्यां सुधी ते मृतप्राय हती.

प्रकरण १४.

फ्रेडरिक फ्रबल.

१. फ्रबल (१७८२-१८५२).—हवे आपणे शिक्षणना इतिहास-मां सर्वथी कठिन भागमां आव्या छीए. बालवाटिका (किन्डरगार्टन) ना प्रख्यात योजनार फ्रेडरिक फ्रबलना केटलाक विचारो एवा छे के जे समजतां तेनामां अर्वाचीन शिक्षणविचारनी परिणति थती होय एम आपणने लागे छे; पण तेना घणा विचारो दुर्गम्य छे. केटलाएक इतिहासको तेना अर्थरहित लागता अध्यात्मवाद उपर मोटो दोष मूके छे; अने तेनी महत्तामां ए न्यूनता गणे छे. अमे तेना जे विचारो स्पष्ट समजाय छे तेनुं निरूपण मात्र आपीशुं.

२. तेनु तारुण्य.—फ्रबल १७८२ मां थुरिंगियामां जन्म्यो हतो. कोमेनिअसनी माफक तेनी बाल्यावस्था दुःखी हती, अने तेना स्मरणथी मोटी वये पण तेने बाळकोनुं सुख वधारवानी अतिशय आकांक्षा रहेती. जन्म पछी थोडे वखते तेनी मातानुं मृत्यु थयुं, अने तेने तेना पिता तथा मामाए उछेर्यो. मामाए तेने निशाळे मोकल्यो; पण त्यां ते घणा विचारवंत छोकराओनी पेठे मूर्खमां खपतो. आखी जिंदगीमां वस्तुओना गूढ संबंधो अने तेमनी अंतःस्थित एकता शोधवानो तेनो प्रयास हतो. पण निशाळना विषयोमां तेने कशी एकता लागी नहीं; अने शिक्षकोनी खातर ते कशुं शीख्यो नहीं. परिणामे ए थयुं के तेने विद्यालयमां अभ्यास करवा जवानी रजा न मळी, अने तेने जंगलखाताना कोइ नोकर पासे काम शीखवा रहेवुं पड्युं. त्यां जंगलमां फरीफरीने तेने प्रकृतिनो सारो अनुभव थयो; अने कशा शास्त्रशिक्षण वगर तेने कुदरती नियमोनी एकतानुं ज्ञान थयुं.

केटलांएक वर्षो सुधी जूदाजूदा धंधाओमां भटक्या पछी ते थोडो वखत विद्यालयमां पण जई आव्यो; पण तेने पोतानी शक्तिओने जोडनारुं तेवुं 'गुरुत्वमध्यबिंदु' मळ्युं नहीं. छेवटे ते मळी आव्युं.

फ्रांकफर्टमां एक शिल्पी पासे हतो, त्यां तेने ग्रुनर करीने एक शिक्षकनी साथे संबंध थयो. तेणे तेने शिक्षक थवाने उश्केर्यो.

फ्रबलनी जिंदगीमां आ प्रसंग परिवर्तनशील हतो. त्रीशत्रीश बाळकोना वर्गमां आव्यो के तरत तेने एम थयुं के हवे जोइतुं हतुं ते मळ्युं: "पाणीमां माछली पडी होय तेना जेवुं लाग्युं." थोडी वार तो एवुं सुख रह्युं; पण पछी पोतानुं कर्तव्य बराबर सफळ करवाने कयां साधनो लेवां तेना चिंतनमां ते पड्यो. तेना पोताना अनुभवथी अने प्रकृतिनां अवलोकन पर विचार करवाथी तेने रस्तो तो सूझ्यो, पण ज्ञान अने अनुभव बन्नेमां न्यूनता हती. ए पूर्ण करवानो तेणे निश्चय कर्यो.

आ अरसामां तेणे पेस्टेलॉझ्झीना ग्रंथो वांच्या, अने तेनी एटली असर थई के ते वेर्डन जइने बे वर्ष सुधी रह्यो. पण तेनाथी पण एने संतोष थयो नहीं. मनुष्य अने प्रकृति बन्ने एक शक्तिनां बाळको होवाथी बन्नेने माटे एकसरखा नियमो होवा जोइए एवी श्रद्धाने लीधे तेने प्राकृतिक शास्त्रनी वधारे अपेक्षा हती, अने पेस्टेलॉझ्झीनी योजना तेने पूरेपूरी शास्त्रीय लागी नहीं. पोतानी जिज्ञासा तृप्त करवाने ते फरीथी विद्यालयमां गयो, अने त्यां सृष्टिनी एकतानी वधारेवधारे प्रतीति थवाथी संतुष्ट रहेवा लाग्यो. पण त्यां वधारे वार तेनाथी रहेवायुं नहीं. प्रशियाना राजानुं निमंत्रण स्वीकारीने ते १८१३ मां सेनामां दाखल थयो; पण समर युद्धमां ते पोतानी केळवणीने विसर्यो नहीं. ए अनुभवथी तेने व्यवस्था अने संयुक्त प्रवृत्तिनी खरी कदर आवी; अने केवी रीते एक एक नथी पण अनेकनो भाग छे, अने केवी रीते अनेक एकनुं रक्षण करे छे, तेनी समज पडी. पण समरमां रहेवाथी तेने जे सर्वथी मोटो लाभ थयो ते तो ए के तेने लॅंगथल अने मिडेन्डोर्फनी साथे मित्रता थई. ए तरुणो वयमां फ्रबलथी १० वर्ष न्हाना हता; अने आगळ उपर तेना मोटा सहायो थई पडेला.

लडाइमांथी पाछा आव्या पछी १८१४ मां फ्रबल बर्लिननी अंदर

खनिजविद्याना संग्रहस्थानमां प्रो. वीसना हाथ नीचे तंत्री निमायो; अने त्यां तेनुं शीखववानुं बंध पड्या छतां शीखवानुं बंध पड्युं नहीं. बधे स्थळेथी तेने प्रकृतिनी एकतानां प्रमाणो मळतां गयां; अने शिक्षणमां पण एकता दाखल करवानो तेणे निश्चय कर्यो. तेणे पोतानी नोकरी छोडी दीधी, अने थोडा वखत उपर मृत्यु पामेला एक भाइनां बाळकोने केळवणी आपवाने माटे ते चाली नीकळ्यो. थोडी वार पछी मिडेन्डोर्फ तेने आवी मळ्यो, अने कीलहाउमां निशाळ गया पछी लेंगेथल पण आव्यो. कीलहाउ ए नवा धर्मनुं मक्का थई पड्युं. तेमां फ्रबल, मिडेन्डोर्फ, लेंगेथल, अने मिडेन्डोर्फनो एक संबंधी वरप—ए बधा परण्या; अने एक न्हानो सरखो शिक्षणसमाज वसावीने रह्या. निशाळ उत्तरोत्तर वृद्धि पामती गई, अने १८२६ मां फ्रबले "मनुष्यनी केळवणी" नामनुं पोतानुं मोटुं पुस्तक प्रकट कर्युं.

३. बालवाटिकानी स्थापना.— १८३७ मां फ्रबले पहेली बालवाटिकानी स्थापना करी, त्यां सुधीना तेना भिन्नभिन्न अनुभवोमां विस्तारथी उतरवानुं प्रयोजन नथी. स्विट्झर्लांडमां तेणे जोयुं हतुं के न्हानपणमां बाळकोनी बिलकुल संभाळ लेवाती नहीं होवाने लीधे निशाळोने घणुं नुकसान थाय छे; अने "बालवाटिका" नाम परथी तेनो एम सूचववानो आशय हतो के खेतीनी अंदर जेवां बालवृक्षो होय छे, तेवी रीते केळवणीनी अंदर बाळको छे; तेमने पण यथेच्छ प्रस्फोटन थई शके तेटला माटे योग्य परिवेष्टननी अपेक्षा छे; अने तेमने पण तेमनी प्रकृतिने अनुकूळ साधनोथी ज उछेरी शकाय छे.

फ्रबल तेम ज तेना अनुयायीओ बालवाटिकाने शाळा कहेता नथी; कारणके तेमना मत प्रमाणे ए शाळानी वय पहेलांनुं शक्तिओनुं संवर्द्धन छे. बालवाटिकानुं संविधान त्रण अने सात वर्षनी वच्चेनां बाळकोने माटे ज छे. फ्रबल पोते तेनो उद्देश नीचे प्रमाणे प्रकट करे छे: "बाळको निशाळे जवा योग्य थाय त्यां सुधी तेमना पर देखरेख राखवी, स्वभावने अनुसरीने तेमनामां योग्य गुणोनुं अभि-

ધ્યાન કરવું, તેમની શારીરિક શક્તિઓને સમર્થ કરવી, તેમની ઇન્દ્રિયોને કસરત આપવી, તેમના ખીલતા મનને વ્યાપાર આપવો, તેમને મનુષ્ય અને ઇતર પ્રકૃતિની પિછાન કરાવવી, તેમના હૃદય અને આત્માને યોગ્ય દિશા બતાવવી, અને એ પ્રમાણે તેમનું ઈશ્વરના સામીપ્ય અને સાયુજ્ય પ્રતિ સંક્રમણ કરાવવું."

એ ખુલ્લું છે કે આ અભ્યાસક્રમમાં વાંચન, લેખન, અને અંકગણિત, તથા વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, અને ભૂગોળનું નામ પણ નથી; અને તે છતાં જૂદીજૂદી જાતની પ્રવૃત્તિ— જેવી કે અવયવોની પ્રવૃત્તિ, ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ, બુદ્ધિ, હૃદય, અને ધર્મવૃત્તિની પ્રવૃત્તિને માટે પુષ્કળ અવકાશ છે.

૪. **બાલોદ્યાનપાલિકા.**— પેસ્ટેલૉઝીનું એવું મત હતું કે બાળકને છસાત વર્ષ સુધી માતાએ જ કેળવણી આપવી જોઇએ, પણ ફ્રૉબલ એથી વિરુદ્ધ જઇને દરેક સમજુ માતાએ પોતાનું બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય, એટલે તેને બાલોદ્યાનપાલિકાને સુપ્રત કરવું જોઇએ, એમ ભલામણ કરે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે પેસ્ટેલૉઝીની સૂચના પ્રમાણે વર્તવામાં આવે તો બાળકને કુટુંબના અનુભવમાં જ ભરાઇ રહેવું પડે; અને ફ્રૉબલ બતાવે છે કે જિંદગીમાં જે શક્તિઓની જરૂર પડે છે તે બધીના સંવર્દ્ધન માટે કુટુંબમાં યોગ્ય અવકાશ મળતો નથી. ઉપરાંત, ઘણીખરી માતાઓ પૂરેપૂરી યોગ્ય ન હોવાથી જે હાનિ થવાનો સંભવ છે તે તરફ પણ ફ્રૉબલ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

૫. **અનુભવનો વિસ્તાર.**— ફ્રૉબલ બાળકોની બધી શક્તિઓને પ્રસ્ફુટિત થવાનો અવકાશ મળે તેટલા માટે ઘણાં બાળકોને એકઠાં કરવાં, એ આવશ્યક ગણે છે. આથી કરીને તેમની શક્તિઓ તથા પ્રવૃત્તિઓનો જે આઘાત અને પ્રત્યાઘાત થાય છે તે વસ્તુતઃ મોટપણની જિંદગીની પ્રતિકૃતિ છે. મનુષ્યના બધા આવેગો અને ઇચ્છાઓને તેમાં પ્રસંગ મળે છે; તથા જિજ્ઞાસાના ઉત્તેજનથી અને અનુકરણ તથા શોધની આકાંક્ષાથી બુદ્ધિ પણ નિરંતર પ્રવૃત્ત રહે છે. તેની જ સાથે શારીરિક

खनिजाविद्याना संग्रहस्थानमां प्रो. वीसना हाथ नीचे तंत्री निमायो; अने त्यां तेनुं शीखववानुं बंध पड्या छतां शीखवानुं बंध पडयुं नहीं. बधे स्थळेथी तेने प्रकृतिनी एकतानां प्रमाणो मळतां गयां; अने शिक्षणमां पण एकता दाखल करवानो तेणे निश्चय कर्यो. तेणे पोतानी नोकरी छोडी दीधी, अने थोडा वखत उपर मृत्यु पामेला एक भाइनां बाळकोने केळवणी आपवाने माटे ते चाली नीकळ्यो. थोडी वार पछी मिडेन्डोर्फ तेने आवी मळ्यो, अने कीलहाउमां निशाळ गया पछी लेंगेथल पण आव्यो. कीलहाउ ए नवा धर्मनुं मक्का थई पडयुं. तेमां फ्रबल, मिडेन्डोर्फ, लेंगेथल, अने मिडेन्डोर्फनो एक संबंधी बरप—ए बधा परण्या; अने एक न्हानो सरखो शिक्षणसमाज वसावीने रह्या. निशाळ उत्तरोत्तर वृद्धि पामती गई, अने १८२६ मां फ्रबले "मनुष्यनी केळवणी" नामनुं पोतानुं मोटुं पुस्तक प्रकट कर्युं.

३. बालवाटिकानी स्थापना.— १८३७ मां फ्रबले पहेली बालवाटिकानी स्थापना करी, त्यां सुधीना तेना भिन्नभिन्न अनुभवोमां विस्तारथी उतरवानुं प्रयोजन नथी. स्विट्झर्लांडमां तेणे जोयुं हतुं के न्हानपणमां बाळकोनी बिलकुल संभाळ लेवाती नहीं होवाने लीधे निशाळोने घणुं नुकसान थाय छे; अने "बालवाटिका" नाम परथी तेनो एम सूचववानो आशय हतो के खेतीनी अंदर जेवां बालवृक्षो होय छे, तेवी रीते केळवणीनी अंदर बाळको छे; तेमने पण यथेच्छ प्रस्फोटन थई शके तेटला माटे योग्य परिवेष्टननी अपेक्षा छे; अने तेमने पण तेमनी प्रकृतिने अनुकूळ साधनोथी ज उछेरी शकाय छे.

फ्रबल तेम ज तेना अनुयायीओ बालवाटिकाने शाळा कहेता नथी; कारणके तेमना मत प्रमाणे ए शाळानी वय पहेलांनुं शक्तिओनुं संवर्द्धन छे. बालवाटिकानुं संविधान त्रण अने सात वर्षनी वच्चेनां बाळकोने माटे ज छे. फ्रबल पोते तेनो उद्देश नीचे प्रमाणे प्रकट करे छेः "बाळको निशाळे जवा योग्य थाय त्यां सुधी तेमना पर देखरेख राखवी, स्वभावने अनुसरीने तेमनामां योग्य गुणोनुं आधि-

ष्ठान करवुं, तेमनी शारीरिक शक्तिओने समर्थ करवी, तेमनी इन्द्रियोने कसरत आपवी, तेमना खीलता मनने व्यापार आपवो, तेमने मनुष्य अने इतर प्रकृतिनी पिछान करावी, तेमना हृदय अने आत्माने योग्य दिशा बतावी, अने ए प्रमाणे तेमनुं ईश्वरना सामीप्य अने सायुज्य प्रति संक्रमण कराववुं."

ए खुल्लुं छे के आ अभ्यासक्रममां वांचन, लेखन, अने अंकगणित, तथा व्याकरण, इतिहास, अने भूगोळनुं नाम पण नथी; अने ते छतां जूदीजूदी जातनी प्रवृत्ति— जेवी के अवयवोनी प्रवृत्ति, इन्द्रियोनी प्रवृत्ति, बुद्धि, हृदय, अने धर्मवृत्तिनी प्रवृत्तिने माटे पुष्कळ अवकाश छे.

४. **बालोद्यानपालिका.**— पेस्टेलॉग्सीनुं एवुं मत हतुं के बाळकने छसात वर्ष सुधी माताए ज केळवणी आपवी जोइए, पण फ्रबल एथी विरुद्ध जइने दरेक समजु माताए पोतानुं बाळक त्रण वर्षनुं थाय, एटले तेने बालोद्यानपालिकाने सुप्रत करवुं जोइए, एम भलामण करे छे. ए स्पष्ट छे के पेस्टेलॉग्सीनी सूचना प्रमाणे वर्तवामां आवे तो बाळकने कुटुंबना अनुभवमां ज भराई रहेवुं पडे; अने फ्रबल बतावे छे के जिंदगीमां जे शक्तिओनी जरूर पडे छे ते बधीना संवर्द्धन माटे कुटुंबमां योग्य अवकाश मळतो नथी. उपरांत, घणीखरी माताओ पूरेपूरी योग्य न होवाथी जे हानि थवानो संभव छे ते तरफ पण फ्रबल आपणुं ध्यान खेंचे छे.

५. **अनुभवनो विस्तार.**— फ्रबल बाळकोनी बधी शक्तिओने प्रस्फुटित थवानो अवकाश मळे तेटला माटे घणां बाळकोने एकठां करवां, ए आवश्यक गणे छे. आथी करीने तेमनी शक्तिओ तथा प्रवृत्तिओनो जे आघात अने प्रत्याघात थाय छे ते वस्तुतः मोटपणनी जिंदगीनी प्रतिकृति छे. मनुष्यना बधा आवेगो अने इच्छाओने तेमां प्रसंग मळे छे; तथा जिज्ञासाना उत्तेजनथी अने अनुकरण तथा शोधनी आकांक्षाथी बुद्धि पण निरंतर प्रवृत्त रहे छे. तेनी ज साथे शारीरिक

शक्तिओ — हाथ, पग, स्नायु, इन्द्रियो- संगतिजन्य आवेशथी वधारे चंचळ रहे छे. आ प्रमाणे बालवाटिकामां छोकरां वधारे सारां केळवाय छे एटलुं ज नहीं पण तेओ एकबीजांने केळवे छे.

पण अत्यार सुधी आपणे फ्रबलना शिक्षणविचारनी मात्र सीमा उपर फर्यां करीए छीए. हवे आपणे वर्तुलनी अंदर पेसीने मध्यबिंदुए पहोंचीए. अने ए बराबर थई शके तेटला माटे प्रथम तो ए विचारनी उत्पत्ति तपासीए.

६. बाळकनुं अवलोकन — धारो के आपणे फ्रबलने पोताने जोइए छीए. तेणे पुस्तकोमांथी अने अनुभव करीने सामान्य जनस्वभावनो गंभीर अभ्यास तथा बाळकना स्वभावनुं सूक्ष्म अवलोकन कर्युं छे; ए स्वभावमांथी श्रेष्ठ फळ उत्पन्न करवाना साधनरूप शिक्षणशास्त्रनुं पण तेणे विस्तीर्ण ज्ञान मेळव्युं छे; ते साथे तेने खात्री थयेली छे के घणीखरी चालती केळवणी अस्वाभाविक छे एटलुं ज नहीं पण छेक स्वभावविरुद्ध छे; एथी बाळकना अंतर उपर कशी असर थवाने बदले ऊलटो तेना प्रस्फोटननो प्रतिरोध थाय छे. हवे आ रीते साधनसंपन्न फ्रबल खुल्ली हवामां यथेच्छ क्रीडा करतां केटलांएक बाळकोने जुए छे एम धारीए.

७. अवलोकन परथी उठता विचारो.— थोडी वार ए रमणीय देखाव जोया पछी ते पोताना मनमां बोली उठे छेः " केवुं उछळतुं जीवन ! शो अगाध आनंद ! शी निस्सीम प्रवृत्ति ! केवो शारीरिक शक्तिनो आविर्भाव ! केवो बाह्य अने आंतर जीवननो सुयोग ! शुं सुख, शुं आरोग्य, शुं बळ !

" पण मारे जरा बारीकीथी जोवुं जोइए. आ बाळको करे छे शुं ! हवा तेमना कोलाहल अने हर्षनादथी गाजी रहे छे. केटलाएक एक दडानी पाछळ दोडे छे अने कूदे छे; केटलाएक लखोटानी कसानमांथी लखोटा पाडवाने मथे छे; केटलाएक पोतानी लाकडीओ साथे सरत चालती होय ते प्रमाणे दोडे छे; अने केटलाएक एकबीजाना

खभा पर हाथ नाखीने धीमेधीमे फरे छे, अने कंइ बहु ज रसिक विषय उपर वातचित करे छे.

"हुं तेमना शब्दो सांभळुं छुं. तेमां सरलता, आनंद, बुद्धि, अने प्रसंगोपात्त परिहास पण स्फुटित थाय छे.

"पण पेली तरफ छोकरांनुं एक टोळुं मळेलुं देखाय छे. तेओ कंइक वस्तु आतुरताथी तपासता होय एम लागे छे. ते शुं छे ? हवे देखायुं. एक छोकरो पोताना गजवामांथी कंइक फळ कहाडे छे, अने पोताना सोबतीओने बतावे छे. बीजाओ ते जुए छे अने प्रसन्न थाय छे. ए फळ नवुं छे. तेओ तेने दाबी, सूंघी, अने चाखीने ते संबंधी वधारे माहिती मेळववाने उत्सुक छे. मालेक ते तेमना हाथमां आपे छे; तेओ दाबे छे, अने सूंघे छे, पण चाखता नथी. मालेकने तेओ ते पाछुं आपे छे; तेनो हक वधा स्वीकारे छे. ते ते चाखवा मांडे छे; अने बीजाओ तेना तरफ आतुरताथी जोई रहे छे. तेना चहेरा परथी जणाय छे के स्वाद सारो छे; तेनी आंखमां संतोष झळके छे. बीजाओ ए संतोष मेळववानी इच्छा करे छे.

"ते तेमनी इच्छा जुए छे; फळना ककडा करे छे, अने तेमने वहेंची आपे छे. तेमना आनंदथी तेनो पोतानो आनंद पण वृद्धि पामे छे. एकाएक मेदानना बीजा भागमां कंइ कोलाहल थतां वधानुं ध्यान ते तरफ खेंचाय छे; अने तेओ विखेराई जाय छे.

"हवे आ वधी प्रवृत्तिनुं तात्पर्य शुं छे ते विचारवुं जोइए. मने तेमां घणुं ऊंडुं तात्पर्य देखाय छेः

"(१) प्रथम तो ए के शरीर, बुद्धि, अने नीति ए त्रणेय प्रकारनी शक्तिओनुं संवर्द्धन अने विस्तरण थाय छे. अवयवो, इन्द्रियो, फेफसां, जिह्वा, बुद्धि, हृदय, वधां प्रवृत्त थाय छे.

"(२) बीजुं ए के चंचळता अथवा क्रिया ए आ शक्तिसंवर्द्धननुं सामान्य लक्षण छे.

"(३) त्रीजुं ए के स्वप्रवृत्ति अथवा नियंत्रणमोक्ष ए चंचळतानुं प्रेरक अने नियामक कारण छे.

"(४) चोथुं ए के नियंत्रणमोक्ष अने चंचळतानो शुभ योग थवाथी सुखनो प्रादुर्भाव थाय छे. करवानी इच्छामांथी क्रिया उद्भवे छे; क्रियाथी फरी करवानी इच्छा उत्तेजित थाय छे.

"(५) पांचमुं ए के उत्पन्न थता सुखनो उत्पादक कारणना गौरव पर आधार नथी. एक लाकडीनो ककडो, के एक पत्थर, के एक सफरजन, के एक लखोटाथी पण एटली प्रवृत्ति थाय छे, के जाणे ते परम मूल्यवान वस्तु होय. तेना पर जे क्रिया थाय छे तेथी ज ते आनंददायक थई पडे छे.

"(६) छट्ठुं ए के आ स्वप्रवृत्तिथी संतोष थाय छे ते एटला माटे के ए बाळकोना पोताना प्रयासनुं परिणाम छे. जे कंइ तेओ पोते अने पोताने माटे करे छे, तेमां तेमनो पोतानो अनुभव होवाथी तेमने रस लागे छे. बीजाओ तेमने माटे जे कंइ करे छे तेमां तेमने तेवो रस पडतो नथी. गमे तेवा हेतुथी पण कोइ माणस जो तेमनी स्वप्रवृत्तिमां प्रतिरोध करे, तो तेमनी शक्तिओ जड थाय छे, अने तेओ नाखुश थाय छे.

"जे निस्सीम प्रवृत्तिनुं हुं दर्शन करुं छुं तेनुं तात्पर्य मने आ प्रमाणे समजाय छे. पण जे देखाव हुं जोउं छुं तेने मारे शुं नाम आपवुं ? तेने मारे रमतनुं ज नाम आपवुं जोइए. तेटला माटे रमत ए बाळकनी स्वप्रवृत्ति छे, अने ते स्वाभाविक रीते ज बाळकना सुखमां परिणमे छे. रमत ए नियंत्रणमुक्त बाळकनुं स्वाभाविक अने योग्य कर्तव्य छे. जे बाळक रमतुं नथी तेनामां कंइक खामी छे: तेनी इंद्रियो, अवयवो, अथवा आरोग्यमां कंइक अपूर्णता छे. नीरोगी बाळक रम्या करे छे; हमेशां रम्या करे छे: रम्या वगर तेनाथी रहेवातुं नथी.

"पण शुं आ रमतनी वृत्तिनुं कांइ वधारे ऊंडुं तात्पर्य नथी ? शुं

परमेश्वरे मात्र वखत गाळवाने अने निष्फळ व्यायाम माटे ज तेनी योजना करी छे? नहीं! ए स्पष्ट छे के ते बाळकनी बधी शक्तिओना विकासनुं साधन छे. रमतथी ज बाळक पोताना अवयवोनो उपयोग करतां शीखे छे; अने ए उपयोगथी ज आरोग्य अने बळ मेळवे छे. रमतथी ज ते बाह्य पदार्थोना गुणो, तेमनो अने पोतानो संबंध, इत्यादिनुं ज्ञान मेळवे छे; अने ए ज्ञान तेना बधा ज्ञाननो पायो छे. बीजानी साथे रमत करतां ते नीतिना संबंधो पण शीखे छे; ते जाणे छे के तेनाथी एकलां रहेवाय तेम नथी, अने पोताना हक जाळववा होय तो बीजाना हक्को जाळववानी जरूर छे. वळी रमतमां अने रमत द्वारा ते उद्देशने घटे तेवां साधनो योजतां अने शोधतां, जोडतां, बांधतां, अने शब्दो वापरतां शीखे छे. रमत ए आ प्रमाणे बाळकना समग्र प्रस्फोटननुं साधन छे; अने पोतानामां ज तेनी परिणति थती नथी.

"पण जे साधनथी आवां परिणाम नीपजे ते शिक्षणसाधन छे; माटे रमत ए केळवणी छे. अने ए केळवणी एवा प्रकारनी छे के जेनो साधारण शिक्षण पर आधार नथी; जे बाळक पोताने माटे अने पोतानी मेळे मेळवे छे. मारा अवलोकननुं तत्त्व ए ज छे के बाळक पोते ज पोतानी बधी स्वाभाविक शक्तिओनी स्वप्रवृत्तिथी तेमने भविष्यना उपयोग माटे प्रस्फुटित अने समर्थ करे छे. ते पोते पोताने केळवे छे.

"पण त्यारे हुं—के जे जनसमाज तरफथी शिक्षक नीमायेलो छुं, तेने आ बाळकना स्वभावना ज्ञानमांथी शुं मळ्युं? एटलुं ज के मारे तेमने ए स्वभावने अनुसरीने केळवणी आपवी जोइए. मारे शरू थयेली प्रवृत्ति बदलवाने बदले जारी राखवी जोइए; ते उपरथी लक्षित थता सिद्धांतो स्वीकारवा जोइए; अने मारा पोताना नियमो तेने अनुसरीने निर्णीत करवा जोइए. विशेषे करीने जे चंचळता बधा लाभनुं मुख्य कारण छे तेने मारे अक्षत राखवी जोइए; अने तेने माटे

નવા પ્રદેશો અને દિશાઓ તૈયાર કરીને તેને ઉત્તેજિત કરવી જોઇએ. રમત એ બાળકોની કેળવણી છે; પણ તેમાં કેળવણી સમાપ્ત થતી નથી. તેની જિંદગી બધી રમતથી પૂરી થવાની નથી.

" ત્યારે હાલ પણ તેની રમતને કામનું રૂપ આપી શકાય કે નહીં?- કામ પણ એવું કે જે રમત જેવું લાગે, એ જ વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થાય, અને એ જ શક્તિઓને કસરત આપે? રમત એ લક્ષ્ય વગરની અનિયમિત કેળવણી છે. એથી પાયો નખાય છે; પણ ઉપલી રચના થતી નથી. રમતને એવી વ્યવસ્થિત કરવી જોઇએ કે જેથી ઉપલી રચના મૂળના પાયાને અનુરૂપ થાય.

" હું જોઉં છું કે આ છોકરાંને ચલનવલન ગમે છે; તેઓ નિરંતર ચાલતાં અથવા દોડતાં, કૂદતાં અને ચોતરફ અવયવો ફેરવતાં હોય છે; અને તેમને તાલબદ્ધ ગતિથી મઝા પડે છે. હું તેને માટે એવાં સાધનો બનાવી શકું કે જેથી પરિણામે તેમની શારીરિક શક્તિ વધે, તેમને અવયવોનો ઉપયોગ કરતાં આવડે; અને તેની સાથે કોઇ વાદિત્રનું આકર્ષણ પણ હું યોજી શકું.

"હું જોઉં છું કે તેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો વાપરે છે, પણ માત્ર પરિવેષ્ટનથી જરૂર પડે ત્યારે જ અને તેટલા માટે અપૂર્ણ રીતે વાપરે છે. હું ઇન્દ્રિયોની નિયમિત કેળવણી માટે યોજના કરી શકું કે જેથી તેમની દર્શન, શ્રવણ, અને સ્પર્શની શક્તિ વધારે ચપળ થાય. હું સ્થૂલ આંખને રંગના સૂક્ષ્મ ભેદો ઓળખતાં અને જડ કાનને સ્વરના સૂક્ષ્મ ભેદો સમજતાં શીખવી શકું.

" હું જોઉં છું કે તેઓ અવલોકન કરે છે; પણ તેમનાં અવલોકનો પ્રાયશઃ ક્ષણિક અને અસ્પષ્ટ, તથા પ્રમાણમાં નિષ્ફળ હોય છે. હું તેમની જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલ ઉત્તેજિત કરીને તેમને ધ્યાન બેસાડતાં અને અવલોકન કરતાં શીખવી શકું. હું તેમને સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ કલ્પના, પૂર્ણ અને અપૂર્ણ જ્ઞાનનો ભેદ જાણતાં શીખવી શકું.

" हुं जोउं छुं के तेओ शोध अने संविधान करे छे; पण ते घणी वार खराब रीते अने योजना वगर करे छे. हुं आ वृत्तिनो लाभ लई शकुं, अने तेने निश्चित प्रदेश बतावी शकुं. हुं तेमने शोध करवाने उश्केरीश, अने संविधान माटे केळवीश. साधनो हुं सादां वापरीश; पण तेने अमुक उद्देश माटे संयुक्त करतां तेओ पोतानुं आकृतिनुं ज्ञान वापरशे, एटलुं ज नहीं पण आकृतिथी शुंशुं थई शके ए कल्पना पण वापरशे. घणीघणी रीते हुं तेमने शोधवाने, बांधवाने, योजना अने अनुकरण करवाने उश्केरीश; अने ए प्रमाणे तेमनी सौष्ठव तथा सौंदर्यनी वृत्तिने प्रस्फुटित करीश.

" आवी रीते ज्यारे बधी रमत कामना रूपमां परिणत थाय त्यारे ज खरी केळवणी शरू थई शके. आ कल्पना बाळकोनी पासेथी मळी शके छे. बाळको ज आपणने तेमने केम केळववां ए शीखवे छे."

आ प्रमाणे आपणे फ्रबलना विचारनी उत्पत्ति तपासी गया. हवे ए विचार तेणे शी रीते प्रयुक्त कर्यो ते जोइए.

८. **पश्चिमावस्थाः बेरनेस मारेन हॉल्ट्झ बूलो.**— पण तेम कर्या पहेलां **फ्रबलनी** पाछली जिंदगीनुं अवलोकन करी जवुं जरूरनुं छे. **बालवाटिका** स्थापित कर्या पछी तेणे मोटां शेहेरोमां फरीने भाषणो आपवा मांड्यां; अने **ब्लेंकनबर्ग**मां एक शिक्षकना वर्गने तैयार करवानुं शरू कर्युं. पण पैसानी तंगीने लीधे थोडी वार पछी पहेली **बालवाटिका** बंध करवी पडी; अने **फ्रबल** प्रथम **कीलहाउ**मां अने पछी **थुरिंगियन** वनमां **लाइबेनस्टाइन** पासे पोताना शिक्षकवर्गने लई जइने रह्यो. तेणे पोताना देशनी स्त्रियोने संबोधननो एक लेख प्रसिद्ध कर्यो; अने तेमां तेमने स्त्रीत्वनुं पवित्र कर्तव्य बाळकोनी स्नेहपूर्वक संभाळथी नहीं पण बुद्धिपूर्वक केळवणीथी ज पूरेपूरुं सफळ थाय छे, एवो आवेशमय उपदेश कर्यो. घणी उदार स्त्रियो तेना निमंत्रणने मान आपीने तेनी पासे आवी मळी; विधवाओ अने कन्याओ, तरुण अने प्रौढ, जेमने फरजंद हतां ते अने जेओ बीजाना फरजंदोने केळववामां

सहाय थवाने उत्सुक हतो ते, वधी ए गामडामां तेने आवी मळी; गामनां छोकरांनो शिष्यवर्ग थयो; तेमनी रमतो, कसरतो, अने गीतावलिओनो क्रम धीमेधीमे संपूर्ण थयो; अने उत्कृष्ट आशाओथी भरेलो सफेत वाळनो वृद्ध फ्रबल ए नवल सुखमय बाळकसमाजना मध्यबिंदु जेवो थयो.

आ छेल्लां चार वर्षमां ज फ्रबलनुं खरुं स्वरूप आपणने प्रदर्शित थाय छे; कारण के १८४७ मां तेने **बेरनेस फॉन मारेन होल्ट्झ बुलो**नो समागम थयो; अने ए अमीरी बानुए ज आपणने तेनो खरेखरो चितार आप्यो छे. फ्रबल **लाइबेनस्टाइन** नजीक एक खेडुतना घरमां रहेलो हतो ते प्रदेशमां **बेरनेस**नुं पग जवुं थयेलुं. तेनो जे घरमां उतारो हतो तेनी मालेके तेने कहेलुं, के ए माणस न्हानां छोकरां साथे रमे छे, अने नाचे छे, तेटला माटे सौ तेने " दिवानो " कहे छे. थोडा दिवस पछी फरवा जतां तेणे " लांबा सफेत थई गयेला वाळवाळा एक ऊंचा पातळा माणसने जोयो; ते त्रणथी आठ वर्ष सुधीनी वयनां छोकरांने दोरी जतो हतो; तेमांनां घणांना पग उघाडा हता, अने वस्त्रो पण थोडां हतां; तेओ बब्बे साथे तालबद्ध गतिमां पासेनी टेकरी पर चडतां हतां; अने त्यां योग्य गायन गातांगातां ते तेमने कंइक रमत शीखवतो हतो. **बेरनेस मारेन होल्ट्झ** कहे छे, के " जे दयालु निःस्वार्थता अने सहनशीलताथी ते ए काम करतो हतो, तेथी— अने पोताना निरीक्षण नीचे रमत चलावती वखते तेनी समग्र आकृतिना अवलोकनथी अमारुं हृदय भराई आव्युं; मारी अने मारी साथेनी स्त्रीनी आंखमां आंसु आव्यां, अने में कह्युं: 'आने पासेनां माणसो " दिवानो " कहेतां हशे, पण घणुं करीने ए एवो आदमी छे, के जेने समकालीनो धिक्कार आपीने प्रस्तरप्रहार करे छे, पण जेने अनुगामीओ देवनी माफक पूजे छे.'"

बेरनेसने तरत फ्रबल साथे स्नेह थयेलो; अने ए उदार बानुए पोतानी आखी जिंदगी तेना सिद्धांतो दुनियाने समजाववामां निर्गमन करी छ.

फ्रबलने एवामां एक अणधार्युं दुःख आवी पड्युं. प्रशियन सरकारने एवो वहेम आव्यो के ते सामान्यस्वामित्वनो हिमायती छे; अने तेथी तेनुं शिक्षण कायदाथी बंध करवामां आव्युं. १८९२ ना मे मासमां फ्रबलना जन्मदिवसने निमित्ते मोटो उत्सव करवामां आव्यो; पण ते वधारे वार जीव्यो नहीं. पछीना मासमां मेरीएन्थल पासेना एक गामडामां तेनुं मृत्यु थयुं.

९. सिद्धांतनी योजना.— दरेक शिक्षणपद्धतिमां विविध क्रियाओनो समावेश थाय छे; अने दरेक क्रियामां पद्धतिनां मूळतत्त्वो प्रयुक्त थवानी जरूर छे. न्हानुं बाळक बेशुमार क्रियाओमां प्रवृत्त थइने पोतानी केळवणी चलावे छे— ताल प्रमाणे चालीने, वीजी कसरतो करीने, गीतो शीखीने अने गाइने, इन्द्रियोनो हेतुपूर्वक उपयोग करीने, पदार्थोना गुणोनुं अवलोकन करीने, गणीने, रंग अने आकृति समजीने, आलेखीने, काष्ठघनथी बांधकाम करीने, मीण अथवा माटीनी प्रतिमा बनावीने, रंगबेरंगी कागळने नमूना प्रमाणे गूंथीने, कागळमां भिन्नभिन्न आकृतिओ कोतरीने अथवा कापीने, वाळाने जूदीजूदी रीते वाळीने, कागळो वाळतां भूमितिनां मूळतत्त्वो शीखीने, वार्तानां कथन अने श्रवणमां स्वभाषाथी परिचित थइने, नाटक करीने, कोयडा छोडीने, वाडीमां काम करीने, इत्यादि. आ बधी प्रवृत्तिओ बाळक स्वाभाविक रीते ज प्रदर्शित करे छे, अने शिक्षके पोतानो उद्देश सफळ करवाने तेनो उपयोग करवो जोइए.

पण फ्रबले अवलोकनशक्ति खीलववाने पदार्थपंक्तिनी जे नवी योजना शोधी छे, ते तरफ खास ध्यान आपवानी जरूर छे. ए पदार्थो धीमेधीमे अने अमुक व्यवस्थित क्रममां बाळकोने आपवाना छे; अने फ्रबल ते दरेकने "भेट"नुं मनोहर नाम आपे छे.

पंक्ति शरू थया पहेलां बाळकनी आगळ एक किरमजी रंगनो ऊननो दडो मूकवामां आवे छे. शिक्षक प्रथम तेने टेबल पर चलावे छे, जमीन पर फेंके छे, हवामां उछाळे छे, दोरीने लटकावीने आन्दो-

लक तरीके वापरे छे, अवकाशमां वर्तुलाकारे फेरवे छे, इत्यादि. पछी ते बाळकना हाथमां आपवामां आवे छे. ते तेने पकडवानो यत्न करे छे, निष्फळ थाय छे; फरी प्रयत्न करे छे, सफळ थाय छे; जमीन पर गबडावे छे; फेंकवानो यत्न करे छे— टूंकामां पोतानी बधी शक्ति तेना पर वापरे छे; निरंतर प्रसन्न थाय छे; कंइकंइ क्रिया करतां कदापि कायर थतो नथी. आ रमत छे पण ए रमतमांथी केळवणी मळे छे.

तेने मेळेमेळे रंग, आकृति, गति, आघात, अने प्रत्याघातनी समजण पडे छे.

दरमियान शिक्षक वस्तुओ अने क्रियाओ माटे शब्दो वापरे छे; अने बाळक अनुभवनी साथे भाषा द्वारा अनुभव प्रदर्शित करतां पण शीखे छे.

पछी पहेली भेट आवे छे. तेमां त्रण प्राथमिक अने त्रण संयुक्त रंगना मळीने छ ऊनना नरम दडा होय छे. बाळक जुए छे के तेमांनो एक आगळना दडाने मळतो छे; बीजा जूदा रंगना छे. तेमां साम्य अने भेदना नियमो प्रयुक्त थाय छे; अने स्पर्श तथा दृष्टिनी शक्तिओ वधारे स्पष्ट अने सशक्त बने छे. आ छ दडाना जूदाजूदा प्रकारना संयोगथी जे बेशुमार क्रियाओ थई शके छे ते संबंधी अहीं विस्तार थई शके तेम नथी.

बीजी भेटमां कठण लाकडानी बनावेली एक गोळाकृति, एक घनाकृति, अने एक नळाकृति— ए प्रमाणे आवे छे. पहेलां जे दडो हतो तेनुं हवे गोळाकृति नाम पडे छे. पदार्थ फरवाथी नवा अनुभवो थाय छे; कोमळताने बदले कठिनतानुं ज्ञान थाय छे; अने जूदीजूदी आकृतिनां साम्यवैषम्य जोई शकाय छे. वळी गोळ गबडी शके छे, घन घसाय छे, तथा नळ एक तरफ गबडे छे अने बीजी तरफ घसाय छे, वगेरे प्रयोगो प्रत्यक्ष करवाथी गणितनां साधारण मूळतत्त्वोनो पण पायो नखाय छे.

त्रीजी भेटमां एक घनाकृति होय छे अने तेमांथी आठ न्हानी घनाकृतिओ छूटी पडी शके छे. आकृति पहेलां जोयेला घननी ज, पण कद जूदुं होय छे. हवेना अनुभवथी आखांनो भागोनी साथे अने भागोनो आखांनी साथे संबंध समजाय छे; अने बाळक अर्ध, पा, अष्टमांश, वगेरे शब्दो अने तेना अर्थो शीखे छे. पण आ त्रीजी भेटमां एक नवी शक्ति—कल्पना उद्दीप्त थाय छे; अने तेनी साथे विधायक शक्ति प्रकटे छे. बाळकमां अनुकरणशक्तिनी साथे सर्गशक्ति पण रहेली छे. ए आठ घनो जूदीजूदी रीते गोठववाथी लांबी बेठक, के अढेलीने बेसवानी बेठक, के राणीनुं तख्त, के दरवाजो, के कंइकंइ थई शके छे. आ प्रमाणे रमतमां पण कळानां लक्षणो स्फुटित थाय छे. अहीं एटलुं पण जणाववुं जोइए के बाळकने बीजाए बनावेली आकृतिओथी नहीं, पण पोते शोधेली अने रचेली आकृतिओथी ज संतोष थाय छे. तेने पदार्थ उपर पोतानुं मन वापरवानी इच्छा रहे छे; अने तेनुं काम करी आपो ते एने पोताना हक जवा सरखुं लागे छे.

१०. **उद्भेदनो नियम.**—बीजी भेटो संबंधी विवेचननी जरूर नथी. अत्यार सुधी आपणे उत्पत्ति अने क्रियाना रूपमां फ्रबलनो शक्तिसंवर्द्धननो नियम तपासी गया; हवे ए नियमने केवुं शास्त्रीय रूप आप्युं छे ते जोई जइए. तेम करवामां पुनरुक्ति थशे तेमां पण इष्टापत्ति छे. बावेन करीने एक लेखक ते नीचे प्रमाणे समजावे छे:—

"उद्भेदना विचारमां पहेली वात लक्षमां लेवानी ए छे के तेथी परिमाणनी वृद्धि सूचित थती नथी (जोके ते पण तेनी अंदर आवी शके), पण घटनानी सूक्ष्मता, अने स्वाभाविक क्रियाओमां विशेष शक्ति, चपलता, अने वैविध्य सूचित थाय छे. कोइ पण वस्तुनी आंतर व्यवस्था ज्यारे दरेक अंशमां पूर्ण होय, अने ज्यारे तेनी दरेक स्वाभाविक क्रिया जेवी जोइए तेवी रीते थती होय, त्यारे ते वस्तुने आपणे पूर्ण रीते उद्भिन्न अथवा प्रस्फुटित कहीए छीए. जो आ भेद आपणे मनने लागु पाडीए, तो परिमाणनी वृद्धिने स्थळे मनमां रहेली

वस्तुनी वृद्धि आवशे; अने उद्भेद अथवा प्रस्फोटन मननी घटना पूर्ण थवामां एटले के ज्ञानना संबंधमां वधारे शक्ति, चपलता, अने वैविध्य प्राप्त करवामां पर्याप्त थशे. बीजी वात विचारवानी ए छे के आ उद्भेद शी रीते उत्पन्न थई शके? बीजमांथी पूर्ण घटना अने थोडी वस्तुमांथी वधारे स्फुट वस्तु आपणे शी रीते बनावी शकीए? सृष्टिना दरेक भाग तरफथी एवो उत्तर मळतो जाय छे के उद्भेद ए क्रियानुं शक्तिना उपयोगनुं परिणाम छे. घटनाना कोइ पण भागनी अवगणना अथवा अनुपयोगथी ते भाग हमेशां निर्बळ अने कोइ वार नष्ट थाय छे. आ नियम व्यक्तिओने ज नहीं पण वर्गो सुद्धांने लागु पडे छे. जमानाओनी प्रवृत्ति अथवा अप्रवृत्तिथी कोइ शक्ति अथवा अवयव धीमेधीमे सशक्त अथवा क्षीण थाय छे. फ्रबल कहे छे ते प्रमाणे भूत, वर्तमान, अने भविष्यनी मनुष्यजातिमां ए प्रकारनुं ऐक्य छे. कोइ अमुक व्यक्तिना अमुक भागनुं केटलुं प्रस्फोटन थशे, तेनो आधार थोडे भागे तेना मूळ अंश उपर अने थोडे भागे (साधारण रीते घणे भागे) तेने उपयोगना जे प्रसंगो मळ्या होय, अने ए प्रसंगोनो जे उपयोग थयो होय, तेना पर रहे छे. हाथने केळववो होय तो हाथने कसरत आपवी जोइए; शरीरने केळववुं होय तो शरीरने कसरत आपवी जोइए; मनने केळववुं होय तो मनने कसरत आपवी जोइए; समग्र मनुष्यने प्रस्फुटित करवो होय तो समग्र मनुष्यने कसरत आपवी जोइए. पण शुं गमे तेवी कसरतथी चालशे? आनो उत्तर पण स्पष्ट छे. जे कसरत वस्तुना स्वभावने अनुकूळ होय अने तेना सामर्थ्यना प्रमाणमां होय तेनाथी ज खरुं प्रस्फोटन थाय छे. बीजी बधी कसरत थोडे अथवा घणे अंशे हानिकारक छे. एक बीजी बाबत पण ध्यानमां राखवानी छे. खरुं प्रस्फोटन उत्पन्न करवुं होय तो कसरत वस्तुनी पोतानी आंतर प्रवृत्तिथी पेदा थवी जोइए अने चालु रहेवी जोइए; अने ए प्रवृत्तिनी साथे संबंध राखती बधी शक्तिओ जाग्रत थइने प्रवृत्त रहेवी जोइए. उदाहरण तरीके, आपणे कोइ रोपने वधारे प्रस्फुटित करवो होय तो आखा रोपने तेनी स्वाभाविक रीते प्रवृत्त

थवाने अने प्रवृत्ति अखंडित राखवाने उत्तेजित करवो जोइए. आपणे वखत ओछो करी शकीए; परिणाम बदली शकीए; पण वधुं रोपनी प्रवृत्ति द्वारा ज करी शकीए. वस्तुनो आ पोतानी प्रवृत्तिने आपणे स्वप्रवृत्ति कहीए छीए. साधारण रीते मनमां आपणे ज्ञान, लागणी, अने इच्छा-ए त्रण प्रवृत्तिओनो समावेश करीए छीए. मानसिक प्रस्फोटनने माटे जे कसरत योजवानी होय ते ज्ञान, लागणी, अने इच्छानी प्रकृत्तिने अनुकूळ अने तेनी शक्तिना प्रमाणमां होवी जोइए. अने एम मालुम पडवुं छे के प्रवृत्ति जेम समग्र मननी वधारे होय, अने जेम ते आत्मोत्पादित, आत्मरक्षित, अने आत्मनियमित वधारे होय, तेम परिणाम वधारे सारुं आवे छे. बीजा शब्दोमां कहीए तो ज्ञान, लागणी, अने इच्छा—सर्वने कसरत मळवी जोइए."

फ्रबलनी पहेलां घणा तत्त्ववेत्ताओए क्रियानुं परम महत्त्व बतावेलुं; पण फ्रबले क्रिया उपर वधी रचना करेली एटलुं ज नहीं, पण क्रियाने माटे ईश्वरनो सुद्धां आधार लीधेलो. "ईश्वर निरंतर उत्पन्न करे छे अने क्रिया कर्या करे छे. ईश्वरनो दरेक विचार काम छे; बनाव छे."

११. **उपसंहार.**—छेक १८५४ मां हेन्री बर्नार्डे कहेलुं, के "बालवाटिका ए बालवर्द्धननी दुनियामां प्रकट थयेली बीजी बधी योजनाओ करतां वधारे अपूर्व, मनोहर, अने तत्त्वपुरस्सर छे." हवे तो दुनियाना घणा भागोमां ए प्रसरी गयेली छे; पण फ्रबलनी भेटोनी माफक तेना विचारो जलदीथी ग्रहण थता नथी, अने हजी तेनी योजनानो जेटलो देखाय छे तेटलो विस्तार थयेलो नथी. डा. जेम्स वॉर्ड लखे छे, के "बालवाटिकानो उद्देश जेओ समजे छे तेओ तेमांथी सारां परिणाम निपजावी शके छे; पण जेओ नथी समजता तेओ तेने यंत्रतुल्य बनावी दे छे;" अने मि. बावेने योग्य रीते कह्युं छे, के बालवाटिकाना विचार वगर बालवाटिकानी क्रिया ए जीव वगरना शरीरनी माफक जलदीथी विकार पामीने नष्ट थाय छे." तात्पर्य ए के फ्रबलनी महत्ता बालवाटिका परथी समजवानी नथी; पण "म-

नुष्यनी केळवणी"मां तेणे जे विचारो आपणने आपेला छे, ते परथी समजवानी छे.

कोइए कह्युं छे के "अंतिम विचारोनी अपेक्षा ए मूर्खतानुं मुख्य लक्षण छे," अने ते योग्य छे. डा० जॉन्सने कहेलुं के "केळवणी केवी रीते आपवी ए तो क्यारनुं नक्की थई चूक्युं छे; अने हवे तेमां कशुं वधारे जाणवानुं नथी." पण ते पछी आपणा विचारो केटला विस्तृत थया छे! ए प्रमाणे तो मध्यकालना खगोळवेत्ताओए पण कह्युं होत के खगोळ संबंधी कशुं वधारे जाणवानुं रह्युं ज नथी.

फ्रबले कहेलुं के "बाळकमां प्रदर्शित थता जनस्वभावनी मारी कल्पना अने शिक्षणयोजनानो सार्वत्रिक अंगीकार थतां पहेलां तो कदाच शतको वीती जशे;" अने ते पोताने शिक्षणविचारना केप्लर अथवा न्यूटन जेवो गणे छे. तेने ए पद अपाय के नहीं ए प्रश्न छे. ओगणीसमी सदी चाले छे त्यां सुधी तो ए बाबतमां कोइ पण डाह्यो माणस अंतिम अभिप्राय आपी शके एम नथी. पण "नवी केळवणी"-नो जय थतो जाय छे. पार्कर बेधडक कहे छे के "बालवाटिका (बाळकनी स्वप्रवृत्तिनुं उत्तेजन) ए ओगणीसमी सदीना शिक्षणमां सर्वथी वधारे महत्त्वनो अने ऊंडे प्रसरतो समुद्धार छे." कोइकोइ वार लोकोने शंका थाय छे के "नवी केळवणी" ए नाम साभिप्राय के आवश्यक नथी; पण जे केळवणीने डा. जॉन्सने संपूर्ण गणेली, अने जे आपणने जूनी लागे छे, तेने ज्ञाननी अपेक्षा हती; अने जे केळवणीने विद्यानी नहीं पण स्वप्रवृत्ति द्वारा प्रस्फोटन करवानी अपेक्षा छे; ते एथी एटली भिन्न छे के तेने सुखेथी "नवी" कही शकाय. आपणे नवी केळवणीमां शुंशुं समाय छे तेनो विचार करीए, तो मालुम पडशे के सिद्धांतमां कदाच नहीं पण क्रियामां तो ए नवी ज छे.

उदाहरण तरीके, न्यूयॉर्कनुं शाळापत्र शुं कहे छे ते जोइएः—

१. दरेक अभ्यासने ते जे शक्ति संवर्द्धन करी शके तेना प्रमाणमां किंमती गणवो जोइए; अने शक्तिसंवर्द्धन स्वप्रवृत्तिथी थाय छे.

२. स्मरणशक्तिनो बीजी उच्चतर शक्तिओना साधन तरीके उपयोग करवो जोइए.

३. जे कंइ शिक्षण आपवामां आवे ते बाळकनी वर्तमान स्थितिने अनुकूळ होवुं जोइए; अने ए भविष्यना तरुण अथवा प्रौढ मनुष्यनी जरूरो परथी निर्णीत करवानुं नथी.

४. आधुनिक भाषा, आधुनिक साहित्य, अने प्रकृतिना अभ्यासमां वधारे वखत गाळवो जोइए; प्राचीन भाषाओना अभ्यासमां थोडो.

५. मननी साथेसाथे शरीरने पण केळववुं जोइए.

६. गरीब अने तवंगर सर्वेने हाथ अने आंख वापरतां शीखववुं जोइए.

७. स्त्रियोनी उच्चतर केळवणीने माटे पण पुरुषोनी केळवणीना जेटली ज अपेक्षा राखवी जोइए.

८. शिक्षकोए वैद्योनी माफक शास्त्र अने कळानुं सानुभव ज्ञान मेळववुं जोइए.

ज्यारे आ अभ्यासक्रमनो स्वीकार थशे त्यारे बेशक नवी केळवणी आववानी. हाल तो स्वप्रवृत्तिनुं उत्तेजन शक्य छे एम कोइ मानतुं नथी. आपणी निशाळोनुं काम घटमाळनी माफक चाले छे; अने घणा वखत सुधी तेम ज चाल्या करशे. हेलमॅन लखे छे, के "प्राथमिक शाळाथी मांडीने छेक ऊंची पाठशाळा सुधी उत्पादक प्रवृत्ति दूर राखवामां आवे छे. ज्ञान एवी रीते आपवामां आवे छे के तेमांथी कशुं पेदा थई शके नहीं; अने ते एवी ज निष्फळ अने शाब्दिक पद्धतिथी तपासवामां आवे छे. शिष्यने जिंदगीना कोइ पण प्रसंगे पोतानुं ज्ञान वापरतां शीखववामां आवतुं नथी; अने वापरवानी रजा पण मळती नथी. निशाळनी खराब टेवोए एटलां ऊंडां मूळ नाख्यां छे के दूरदर्शी फ्रबेले करेली बालवाटिकानी योजना पण ए दोषनो परिहार करवाने बदले तेनो भोग थई पडे छे." जेमने निशाळनो अनुभव छे, तेओ आ आरोप कबूल करे छे.

कहे छे के शास्त्रनो अभ्यास ए ईश्वरना विचारोनो अभ्यास छे; अने ए प्रमाणे शिक्षणना बधा खरा उद्धारको आपणने ईश्वरना विचारो बतावे छे. "मनुष्यना दरेक व्यवहारने माटे अमुक ईश्वरी नियम छे, ए सिद्ध छे;" अने बाळकने केळवणी आपवामां ए नियम केवा प्रकारनो छे ते आपणे शोधी कहाडवुं जोइए. घणी भूलो पछी आपणने कंइक खरी वात देखाती होय एम लागे छे; अने आपणामां जे थोडीघणी सूक्ष्मदृष्टि आवी छे, ते शिक्षणशास्त्रीओनो प्रताप छे. एओमां कोइनुं पण नाम घणुं करीने पेस्टेलॉग्सी अने फ्रबलथी चडियातुं नथी.

१२. व्यवच्छेदक संक्षेप.—आ प्रकरणनी अंदर त्रीजी वार शिक्षणनी साथे प्रकृतिना संबंधनो उपदेश आवे छे. रूसो, पेस्टेलॉग्सी, अने फ्रबल– ए बधा वधतां जतां प्रमाणेथी स्वाभाविक केळवणीनी, प्रतिरोधना अभावनी, अने आंतर प्रवृत्तिनी हिमायत करे छे.

२. बालवाटिकाथी प्राथमिक शिक्षणमां घणा फायदा थया छे; अने तेनो उद्देश स्वप्रवृत्ति द्वारा बाल्यावस्थाने सुखी अने विकसित करवानो छे. तेनी सामे कोइ वार एम कहेवामां आवे छे के बाळकने बधुं सरल अने रसिक करी आपवा जतां तेने सहनशीलता अने आग्रही उद्योगनी टेव पडशे नहीं; पण एटलुं भूली जवामां आवे छे के जे बाबतमां रस पडतो होय तेमां ज सहनशीलता अने आग्रही उद्योगनी टेवो उछेरी शकाय छे. मंदता ए सहनशीलता नथी; अने मजूरी ए आग्रही उद्योग नथी.

३. आ नवी प्रवृत्तिने लीधे जनस्वभावनो वधारे गंभीर अभ्यास थवा लाग्यो छे; अने प्राथमिक शिक्षण तथा प्राथमिक शाळानुं महत्त्व वधतुं गयुं छे.

४. बालवाटिका प्राथमिक शाळाथी भिन्न रहेशे के तेना कर्तव्यनो प्राथमिक शाळामां समावेश थशे, तेनो निर्णय भविष्य उपर रह्यो छे. पण घणुं करीने बन्ने संयुक्त थई जशे.

प्रकरण १५.

झाकोटोः तेनुं चरित्र अने सार्वजनिक शिक्षणनी पद्धति.

१. झाकोटो (१७७०-१८४०).— ६०-७० वर्ष अगाउ यूरपमां एक चमत्कारिक शिक्षकनी चमत्कारिक वातो सर्वत्र प्रसरी रही हती. लोको कहेता हता, के "न्हानां बाळको थोडा मासमां विदेशी भाषाओ शीखी शके छे; स्वभाषा एटली थोडी मुद्दतमां आवडी जाय छे के बाळको जुदीजुदी जातना विषयो पर सहेलाइ अने खूबीथी लखी शके छे; अने संगीत, चित्रकळा, तथा जेजे विषयमां ए पद्धति वापरवामां आवे छे ते बधामां ए प्रमाणे निपुणता प्राप्त थाय छे." एम पण कहेवातुं हतुं, के "ए बधां परिणामो गोखणथी- एटले बीजाए तैयार करेलुं मानसिक भोजन विद्यार्थीओना मनमां पराणे भरवाथी— नहीं, पण तेमनी पोतानी मानसिक शक्तिओना उपयोगथी नीपजे छे, अने सरल तथा स्वाभाविक साधनोथी मननी शक्तिओने जाग्रत अने विकसित करवानुं तो ए पद्धतिने खास अभिमान अने गौरव छे." संभळातुं हतुं, के "ए पद्धति गरीब अने तवंगर बन्नेना शिक्षणने लागु पडे तेवी छे; अने एथी करीने सार्वजनिक शिक्षणनी साथे सार्वजनिक बुद्धिमोक्ष पण थई शके छे." कोईकोइ तो एटले सुधी कहेता हता, के "अद्भुत बुद्धि अने परम गंभीर ज्ञानमांथी उद्भवेलो ए सिद्धांत जडथी चैतन्य जेटलुं चडियातुं छे, तेटलो न्यूटनना शोधोथी चडियातो छे; अने तेनो शोधक दुनियाना बधा उपकारकोनो शिरोमणि छे." आ बधी वातो साधारण लोकोमां ज चालती एम नहीं. हॉलंड अने फ्रान्सनी सरकारे ए पद्धति पर रिपोर्ट करवाने मंत्रीओ मोकली आप्या हता; मोटा अमीरउमरावोए तेनो स्वीकार कर्यो हतो; अने घणा शिक्षको ए समजवाने तथा तेनां परिणामो तपासवाने मुसाफरी करता हता. ए चमत्कारिक शिक्षकना वृत्तांतमां आपणे हवे उतरीए छीए.

એટલું પહેલેથી જ કહેવું ઘટે છે કે ઝાકોટોની કે કોઇ પણ માણસની પદ્ધતિની અમને ખાસ અપેક્ષા નથી. આજકાલ ચારે તરફ શિક્ષણપદ્ધતિશાળાઓ* ઉઘડી છે; અને તેમાં ક્યારનું શોધી કહાડવામાં આવ્યું છે કે સિદ્ધાંતોના અભ્યાસમાં ઘણા વખત અને બુદ્ધિબળની જરૂર પડે છે, પણ પદ્ધતિઓ થોડા વખતમાં અને બિલકુલ વિચાર વગર પકડી શકાય છે. પદ્ધતિઓ એ કામ કરવાના ખાસ પ્રકારો છે, અને શું કરવું તથા શા માટે કરવું એ નક્કી થયા પછી પદ્ધતિના જ્ઞાનથી શિક્ષકની શક્તિ ઘણી વધી શકે છે. પણ કેમ કરવું તેનો નિર્ણય કર્યા પહેલાં શું કરવું અને શા માટે કરવું તેનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે†; અને સિદ્ધાંતોથી છૂટી પાડીને પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરતાં ગતાનુગતિક ઘટમાળમાં પડી જવાને લીધે શિક્ષકની વધી ઉચ્ચતર શક્તિઓને કેદખાનું ભોગવવું પડે છે.

ઝાકોટોને શિક્ષણના ઇતિહાસમાં જગ્યા આપવાની જરૂર છે, તે એટલા માટે કે તે પોતાની પદ્ધતિના આધાર તરીકે કેટલાએક સિદ્ધાંતો પણ સ્થાપિત કરે છે. એ સિદ્ધાંતો આપણે થોડી વારમાં તપાસીશું.

૨. **ઝાકોટોનું ચરિત્ર.**—જોસફ ઝાકોટો ૧૭૭૦ ના માર્ચની ચોથી તારીખે ડિઝોંમાં ગરીબ માબાપને પેટે જન્મ્યો હતો; અને ૧૮૪૦ ના જૂલાઇની ૩૦ મી તારીખે પારિસમાં મૃત્યુ પામ્યો. ન્હાનો હતો ત્યારથી જ તે આત્મશિક્ષણનો હિમાયતી હતો. કહે છે કે તેના પોતાના પ્રયત્નથી જેજે જ્ઞાન મેળવી શકાતું તેમાં તેને ઘણો આનંદ પડતો; પણ જેજે તેને અધિકારપૂર્વક કહેવામાં આવતું, તેના પર તેને તિરસ્કાર હતો. જેમાં તે તકરાર લઇ શકે તેવી વાત તે કદાપિ કબૂલ કરતો નહીં; જે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય નહીં તેનો ત્યાગ કરતો; વ્યાકરણ અને એવા બીજા લોકોના અનુમાનસંગ્રહો શીખવાની ના પાડતો, તોપણ પોતાને ગમતા તેવા લેખકોના ગ્રંથોમાં-

---

* ગર્ભબીજની માફક નામમાં પણ વસ્તુઓના ભવિષ્યવિકાસનું પુરોદર્શન થાય છે.

† અર્થાત્, શક્તિકારણ સંબંધી યોગ્ય નિર્ણય હેતુકારણ અને રૂપકારણ નિર્ણીત થયા પછી જ થઇ શકે છે.

थी अवतरणो पाठे करतो; अने ए प्रमाणे वैयाकरणोना करतां तेमना गुरुओनी संगतिने वधारे पसंद करतो. बाळक हतो त्यारे पण जेटलुं ते जाणतो हतो तेटलुं बधुं पोतानी मेळे शीख्यो हतो.

अने तोपण १९ वर्षनी वय सुधीमां तेणे एटली विद्या मेळवी के जे पाठशाळामां ते विद्यार्थी हतो, तेमां ज ते साहित्यनो अध्यापक निमायो. थोडो वखत कायदानो अभ्यास कर्या पछी २५ वर्षनी वये ते **कलाभवनना सबडिरेक्टर** थयो; अने ते पछी थोडे वर्षे तेने डिजोंमां "शास्त्रीय पद्धति"ना अध्यापकनी मानवंती पदवी मळी. अहीं तेनी नवी पद्धति पहेलवहेली प्रकट थई. ते चर्चातां विषय उपर पोताना ज्ञानभंडारमांथी प्रवाह चलावीने अने बधी बाबतो समजावीने विद्यार्थीनी शोधक शक्तिने अप्रवृत्त राखतो नहीं; पण विषयना मुख्य विभागोने स्पष्ट कर्या पछी तेने विद्यार्थीओनी आगळ मृगयाने माटे मूकतो, के जेथी करीने दरेक शिष्य शिकारनी अंदर भाग लई शके अने पोतानुं बळ वापरी शके. बधाने प्रश्नो पूछवानी, पूर्वपक्षो करवानी, अने समाधानो बताववानी छूट हती. अध्यापक तेमने प्रश्नो पूछीने खरे रस्ते लई जवा उपरांत कशुं करतो नहीं. छेवटे मात्र ते बधी दलीलोनो उपसंहार करी जतो, अने स्पष्ट थयेली हकीकतो विद्यार्थीओनी आगळ रजु करतो; अने ए प्रमाणे तेमने पोताना प्रयासनुं दान करवाने बदले तेमनी पासे प्रयास करावतो. वर्ग चलाववानी आ पद्धति विरुद्ध जे कंइ कही शकाय ते आगळ उपर राखीने हाल तो एटलुं ज कहेवुं बस छे के घणा माणसोना कहेवा प्रमाणे ए पद्धति परम सफळ नीवडेली; अने फ्रान्सना केळवणी खाताना प्रधाने सरकार तरफथी झाकोटोनो खास उपकार मानेलो. पाछळथी ते अनुक्रमे प्राचीन अने पूर्वनी भाषाओनो, गणितनो, अने रोमना कायदाओनो अध्यापक निमायेलो; अने तेमां पण ते ए ज पद्धतिने अनुसरीने ए ज अंशे फत्तेहमंद थयेलो, एम कहेवामां आव्युं छे.

३. लोवेननो प्रयोग.—बुर्बोन कुटुंबनो प्रतिपक्षी होवाथी ज्यारे

तेने फ्रान्स छोडवुं पडयुं, त्यार पछी १८१८ मां बेल्जियमनी सरकारे तेनी लोवेनना विद्यालयमां फ्रेंच साहित्यना अध्यापक तरीके नीमणुक करी. तेनी कीर्त्ति बेल्जियममां पण पहोंचेली होवाथी तेने पुष्कळ मान मळ्युं; पण काम शरू थतां एक अणधारी अडचण आवी पडी. तेना मोटा वर्गना घणा विद्यार्थीओने फ्लेमिश अने डच वगर बीजी एक पण भाषा आवडती न हती; अने ए भाषाओ ते पोते समजतो न हतो. हवे शुं करवुं? विचार करतां तेने नीचेनी युक्ति सूझी. तेणे ए विद्यार्थीओने फेन्लोननो टेलेमेकस आप्यो; अने दुभाषिया द्वारा समजाव्युं के तेमणे फ्रेंच पुस्तक पाठ करवानो अने सामेना डच भाषांतरनी मददथी अर्थ समजी लेवानो यत्न करवो. तरुण विद्यार्थीओए पोतानुं काम उत्साहथी आदर्युं; अने थोडी वारमां पहेला सर्गनो अर्धो भाग पाठ कर्यो. पछी तेमने कहेवामां आव्युं के तेओ जेटलुं शीख्या छे तेटलुं भूली न जवाय तेटला माटे तेमणे शीखेला भागनुं वारंवार पुनरावर्तन कर्या करवुं; बन्ने पुस्तको सरखावीने फ्रेंच अने डचनुं साम्यवैषम्य शोधवानो यत्न करवो; अने पछी ध्यानपूर्वक पुस्तक आगळ वांचवुं, तथा तेनो सार गमे तेवी अपूर्णता रहे तोपण फ्रेंचमां कहेवो. आ प्रवृत्तिनी साथे पहेलेथी ज विषय अने भाषा संबंधी प्रश्नो पूछवामां आवता, विद्यार्थीओने उत्तरो जेवा बने तेवा फ्रेंचमां आपवा पडता, अने तेमां पाठ करेला भागनी शब्दपंक्तिओ वापरवी पडती. आ पद्धतिथी तेमनो अभ्यास विलक्षण त्वराथी चाल्यो. एकबे अठवाडियामां आ फ्लेमिंगो के जेमने बिलकुल फ्रेंच आवडतुं न हतुं, तेओ अध्यापकनुं कहेवुं साधारण रीते समजवा लाग्या; अने जेमजेम तेओ पुनरावर्तनथी टेलेमेकसनो एक पछी एक सर्ग शीखता गया, तेमतेम पोताना निबंधोमां पण तेओ मेळेमेळे शुद्ध लेखन अने व्याकरणना नियमोने अनुसरवा लाग्या; अने छेवटे तो फ्रेंचमां एटला निपुण थया के झाकोटो जरा अतिशयोक्तिथी कहे छे ते प्रमाणे तेओ तेना पोताना अने तेना सहाध्यापकोना करतां पण वधारे शुद्ध अने सुंदर भाषा लखवा लाग्या। प्रचलित व्या-

करण अने कोशनी पद्धतिथी छेक ज विरुद्ध मार्गे आवुं अद्‌भुत परिणाम आवेलुं जोतां बधाने आश्चर्य थयुं; जोके ते परथी निर्णीत थयेला सिद्धांतो झाकोटो सिवाय बीजा कोइना पण जोवामां आव्या नहीं.

आ प्रयोग, तेमी पद्धति, ते परथी कहाडेला सिद्धांतो, अने तेनां परिणामोमां झाकोटोना सार्वजनिक शिक्षणनी वधी विशेषता आवी जाय छे, तेटला माटे ते संबंधी जरा विस्तारथी विवेचन करवानी जरूर छे.

६. प्रकट थयेला सिद्धांतो.—लोवेननो प्रयोग चालतो हतो ते दरमियान झाकोटोने एवो विचार आवेलो के तेना विद्यार्थीओने जे ज्ञान मळ्युं हतुं ते कंइ तेना ज्ञाननी मददथी के तेना परिणाम तरीके नहीं, पण तेमना पोताना प्रयत्नथी ज मळ्युं हतुं; अने जोके तेओ तेना निरीक्षण नीचे काम करता हता, तोपण वस्तुतः पोते पोताना ज शिक्षक हता.

आ अनुमान विलक्षण अने नवीन लाग्युं. त्रीश वर्षथी ते शिक्षणनुं काम करतो हतो, अने अत्यार सुधी एवुं सांभळ्युं हतुं के शिक्षको समजावे तेमां ज शिक्षणनुं बधुं तत्त्व छे. पण हवे तेनी आंख आगळ ए वात खोटी पडेली लागी; एमां कशा संदेहनुं स्थळ देखायुं नहीं. तेणे पोताना विद्यार्थीओने कशुं समजाव्युं न हतुं; कारणके भाषाना अज्ञानथी समजावी शकाय एम हतुं ज नहीं. अने ए प्रतिरोध छतां तेनी योजनाथी विद्यार्थीओ **फ्रेंच** शीख्या हता; जोके तेणे ते शीखव्युं एम साधारण रीते कही शकाय नहीं. पण ए रीते बीजा विषयो शीखवी शकाय? **लॅटिन** अने **ग्रीक**मां ए प्रमाणे बनी शके? आ प्रश्नोनुं निराकरण करवाने तेणे ए भाषाओमां पण पोतानी पद्धतिनो प्रयोग कर्यो, अने कहे छे के ते सफळ थयो. पोतानुं विशाळ ज्ञान बाजुए राखीने ते शिष्योनी ज शक्तिओने संवार्द्धित करवामां निमग्न थयो; अने शिष्य पोते प्रयास करतो होय तेने बदले पोतानी मदद कदापि न आपवाना सिद्धांतने वळगी रह्यो. ते पोताना मनमां कहेतो हशे, के:—

"हुं मारा शिष्यनो चालक नथी; पण भोमियो अने मित्र छुं. अमे जे प्रवास साथे करवाना छीए ते तेणे पोताने पगे चालीने करवो जोइए; मारे पगे चालीने नहीं. मारा पग वापरवाथी तेने लाभ नथी; तेना पोताना पग कसरतथी सशक्त थइने जोइए तेवा केळवाय, तो ज ते जिंदगीनी मुसाफरीने माटे योग्य थई शके. हुं मित्र तरीके तेना तरफ पूर्ण अनुभाव दर्शावुं, तेनी मुश्केलीओनो विचार करवा लागुं, तेनी मंदता सहन करुं, तेने सस्मित वदनथी अने उत्साहक शब्दथी आश्वासन आपुं, तेने मारा पोताना दाखलाथी अने प्रसंगोपात्त बधुं श्रमसाध्य छे एवुं कहीने श्रम सहन करतां शीखवुं, आ बधी मदद भोमिया अने मित्र तरीके मारे तेने आपवी जोइए; पण मने पूर्ण प्रतीति छे के मारी मित्रता जो खरेखरी होय तो ते जेम बने तेम तेना पोताना साधनो पर आधार राखे एम मारे करवुं जोइए, अने मात्र तेनी इच्छाशक्तिने, तेनी नीतिने, अने तेनी स्मरणशक्तिने मंदोत्साह, विचारहीनता, अने मूर्खताथी सुरक्षित राखवी जोइए. खरेखरी मुश्केली आ ज छे, बुद्धिनी खामीनी नहीं; अने आ मुश्केली दूर करतां न शीखे तो माणस कदापि माणसाइमां आवे नहीं." आवा निश्चयने लीधे झाकोटोए कशी समजूती आप्या वगर पोताना शिष्योने **लॅटिन** अने **ग्रीक** भाषाओ शीखवी; अने कहे छे के पहेलां जेने ते समजूती आपतो ते शिष्योना करतां आ लोको घणी वधारे झडपथी तथा घणुं वधारे पाकुं शीख्या; अने तेमना मनने पण घणो वधारे लाभ थयो.

पण तेने थोडी वारमां मालुम पड्युं के तेना प्रयोग परथी उपरना करतां पण एक वधारे विस्तीर्ण सिद्धांत प्रकट थाय छे. तेणे विचार्युं: "हुं **फ्रेंच**, **लॅटिन**, अने **ग्रीक** भाषाओ जाणुं छुं ते छतां जाणे ते न जाणतो होउं ए रीते में ते मारा शिष्योने शीखवी छे. ए ज पद्धतिथी हुं जे विषय नथी जाणतो ते पण तेमने शीखवी शकुं. शीखववुं एटले शिष्योने शीखता करवा; शीखववुं एटले शिक्षके पोतानुं ज्ञान

तेमने आपवुं एवुं ज कंइ नक्की नथी.* मारा शिष्यनी केळवणीनो आधार मारा ज्ञान उपर नथी, पण तेना पोताना प्रयत्न उपर छे. ए प्रयत्न वगर मारी शक्ति अने विद्या गमे तेटली होय ते तेने नकामी छे. तेटला माटे शिक्षणनी पद्धति पण मारी नथी, पण तेनी छे; तेनुं मन स्वयंप्रवृत्त थाय ए ज तेनुं कर्तव्य छे. ए रीते शिष्य जो शीखवाने आतुर होय तो शिक्षक तेने गमे ते शीखवी शके, पोताने न आवडतुं होय ते पण शीखवी शके. उदाहरण तरीके **आलेखन** शीखवनुं होय तो शिष्ये शुं करवुं जोइए? वस्तुनी सामे ध्यानपूर्वक जोवुं; तेनी आकृतिनी रेखाओनुं अवलोकन करीने ते प्रमाणे नवी रेखाओ दोरवी; नकलने मूळ वस्तुनी साथे सरखाववी, अने भूलो शोधवी; वारंवार प्रयत्न करीने भूलो दूर करवी; वस्तुना बधा भागोना परस्पर संबंधनो विचार करवो, अने ते परथी सौष्ठवादिना नियमो कहाडवा; इत्यादि. हवे आ बधुं शिष्ये पोते करवुं जोइए. ए जो शिक्षक करी आपे तो शिष्यने ऊलटी हानि थाय. त्यारे शिक्षके शुं करवुं? शिष्यना पहेला प्रयत्नो गमे तेवा होय तोपण तेमने उत्तेजन आपवुं; तेना मंद थता उत्साहने सतेज करवो; तेने अवलोकन करवानी टेव पाडवी; तेनी पासे पोताना कामनो मूळ वस्तुनी साथे वारंवार सरखामणी करावीने तेनामां चित्रकारनी दृष्टि अने वृत्ति उत्पन्न करवी; तेने बधी बाबत पर विचार करवानी टेव पाडवी; अने विचारनी साथे संतत प्रयत्ननो योग करवो. आ आलेखन शीखववामां शिक्षकनुं कर्तव्य छे. आ कर्तव्य सरल छे? बेशक नहीं; पण ते बजाववाने माटे चित्रकार तरीके ऊंचा प्रकारनी निपुणता आवश्यक

* ज्ञानमां पण ज्ञान आप्युं त्यारे कहेवाय, के ज्यारे विद्यार्थीओए ते ग्रहण कर्युं होय त्यारे; जो विद्यार्थीओ कोइ पण वात शीख्या न होय, तो शिक्षके ते शीखवी एम खरी रीते बोलाय ज नहीं. 'हुं शीखवुं छुं पण ए शीखतो नथी,' एम बोलवामां खरुं जोतां वदतोव्याघात थाय छे. सिपाइ दोड्यो होय, तो ज में एने दोडाव्यो एम कही शकाय; तेम विद्यार्थी शीख्यो होय, तो ज में तेने शीखव्युं एम कही शकाय. शीखववुं एटले शुं ते ज बराबर समजावाय, तो हाल शिक्षकोने जे घणी सूचनाओ आपवामां आवे छे, तेटली बधीनी जरूर रहे नहीं. फाकोटोनो अर्थ जुदो ज छे, ए ध्यानमां राखवुं.

નથી. મને અલિખન આવડતું નથી, તોપણ એ હું કરી શકું એમ મને લાગે છે. મારાથી થાય છે કે નહીં તે હું જોઉં છું." જાકોટોએ પ્રયોગ કર્યો; અને કહે છે કે તે જાણીતા વિષયોમાં જેવો ફત્તેહમંદ થયો હતો, તેવો જ અહીં પણ થયો. પછી પોતાની શીખવવાની શક્તિમાં નહીં પણ શિષ્યોની શીખવાની શક્તિ પર વધતી જતી શ્રદ્ધાથી તેણે સંગીત, ડચ અને રશિયન ભાષા શીખવવાનો પ્રયોગ કર્યો; અને તેમાં પહેલાંના કરતાં પણ વધારે આબરૂ મેળવી. ઘણા અને જૂદીજૂદી જાતના પ્રયોગોથી તેણે ખાત્રી કરી કે એ પદ્ધતિ દરેક જ્ઞાનને અને દરેક વિદ્યાર્થીને લાગુ પડી શકે છે; આત્મશિક્ષણમાં મનુષ્ય મન હમેશાં એ જ પદ્ધતિ વાપરે છે; અને તેટલા માટે તેણે પોતાની પદ્ધતિને "સાર્વજ્ઞાનિક શિક્ષણ" નું નામ આપ્યું. પણ આ નામમાં પણ તેને પોતાના સિદ્ધાંતોનું વધું ફળ પર્યાપ્ત થયેલું લાગ્યું નહીં; અને તેથી તેણે આગળ વિચાર કર્યા કર્યો. તેણે કહ્યું, "જો મન આ પ્રમાણે પોતે પોતાને શીખવી શકે, અને જો બધા માણસો જેની પોતાને જરૂર હોય તે બધી બાબતો પોતે પોતાને શીખવી શકે, તો પછી શિક્ષકોએ પોતાની સમજૂતી-જડ કરી નાખતી સમજૂતી-શા માટે આપવી જોઇએ? જો એમ હોય તો જેઓ આપણને નિરંતર સમજાવ્યા કરે છે કે તેમની સમજૂતી વગર આપણે શીખી શકીએ એમ નથી, અને વિચાર કરી શકીએ એમ નથી, જેઓ મનને સંવર્દ્ધિત કરવાના મિષથી તેની યથેચ્છ પ્રવૃત્તિને મદદ કરવાને બદલે તેમાં ઊલટો પ્રતિરોધ કરે છે, જેઓ જ્ઞાનની મનોહર વાડીમાં રહીને પુકાર કર્યા કરે છે કે તેમની પાસેથી કૂંચી મેળવ્યા વગર કોઇથી પણ તેમાં દાખલ થવાય તેમ નથી, તેમની આપણે શા માટે ગુલામગિરી કર્યા કરવી! આપણે તેમના અભિમાનની સામે ઉઠવું જોઇએ; તેમની ધોંસરીમાંથી છૂટા થવું જોઇએ; અને આ મહાસત્ય પ્રકટ કરવું જોઇએ કે જગત્કર્તાએ માણસો બનાવ્યાં ત્યારથી જ તેમને બીજાની સમજુતી વગર પોતાની મેળે શીખવાને સમર્થ કર્યાં છે; કે તેણે બધાને એ માટે સરખી શક્તિ આપી છે; અને આ નિર્દેશ ઉપર આપણે બુદ્ધિમોક્ષની ઇમારત ઉઠાવવી જોઇએ."

५. शिक्षकोनो क्रोध.— जेवुं झाकोटोए आ मत प्रकट कर्युं, तेवा जूदाजूदी पंक्तिना शिक्षको तेना पर उतरी पड्या. पोते नहोतो जाणतो ते शीखव्युं छे, एम कहेवुं ए भयंकर हतुं; पण एथी आगळ वधीने जणाववुं के दरेक माणसमां पोतानी मेळे शीखवानी शक्ति छे ए तो छेक ज असह्य. तेना उपर "मूर्ख", "ठग", "दांभिक," वगेरे वचनोनो वरसाद वरसवा लाग्यो. बीजी तरफथी तेना मित्रोए तेनी प्रशंसानां रणशिंगडां फूंकवा मांड्यां. ए वधी गर्जना चालती हती ते झाकोटो स्वस्थताथी सांभळतो हतो, अने कहेतो हतो अथवा कह्युं होत, के "मित्रो, एटलो वधो कोलाहल न करो. मारा सिद्धांतो अने अभिप्रायो ए मारी पद्धति नथी. धारो के (साबित थाय तेम तो नथी ज, तोपण) तमे साबित करी शको के समजुती आवश्यक छे, के तमारी श्रेष्ठता बीजानी अधमता—एटले असमान बुद्धिनी सिद्धता छे; धारो के तमारा विचारो खरा छे अने मारा खोटा छे; तोपण आटली वात तो नक्की छे के हुं नहोतो जाणतो ते में शीखव्युं छे; अथवा तमने गमे तो एम कहो के मारी साथे रहीने घणा माणसो हुं नहोतो जाणतो तेवी बाबतो कशी समजुती वगर शीख्या छे. मारी इच्छा मात्र एटली ज छे के लोको ए वात जाणे, अने ए नवीन अनुभवनो लाभ ले: तेओ जाणे के मारा शिष्यो कशी समजुती वगर संगीतनी वधी शाखाओ, चित्रकळा सहित आलेखन, तथा प्राचीन अने अर्वाचीन भाषाओ शीख्या छे; अने ते पण प्रचलित शिक्षणना करतां घणा थोडा वखतमां अने घणी वधारे सारी रीते. अने ते शाथी शीख्या? हुं ए विषयो जाणुं छुं तेथी नहीं, कारणके हुं नथी जाणतो; पण एटला माटे के अमारी संस्थितिने लीधे ज तेमने पोतानी मेळे प्रयास करवानी अने शिक्षकना ज्ञानने बदले पोतानां साधनो पर आधार राखवानी जरूर पडी. ए प्रवृत्तिथी तेमने विचार करवानी टेव पडी; अने विचार करवानी टेवथी ए वधुं परिणाम थयुं. पण जोके मारा सिद्धांतो ए मारी पद्धति नथी एटलुं हुं कबूल करुं छुं, तोपण मारा विचारो मने एथी विरुद्ध विचारोना करतां वधारे

लाभकारक लागे छे. उदाहरण तरीके, एक गरीब माणस छे, ते पोताना बाळकने शिक्षण आपवाने घणो ज उत्सुक छे; पण तेनी पासे तेने निशाळे मोकलवा जेटला पैसा नथी, अने ते तेने शीखवी शके एम नथी (एटले के ते धारे छे के तेनाथी नहीं शीखवी शकाय.) कारणके ते पोते अज्ञान छे, अने पोताने वांचतां पण आवडतुं नथी. हवे एने जो मारा पर-मारा सिद्धांतो पर-श्रद्धा बेसे, अने ए जो स्नेहपूर्ण हृदयनो अने आग्रही इच्छाशक्तिनो आदमी होय, तो पोताने वांचतां न आवडतुं होय ते छतां ते पोताना बाळकने वांचतां शीखवी शके. अने कोइ माता पण ए प्रमाणे पोताने न आवडतुं होय ते पोताना बाळकने शीखवी शके; अने जो ते व्हीकण होय, अने पोताने अशक्त माने, तो हुं तेना कानमां कहुं, के "तमारामां जोइए तेवी शक्ति छे; कोइ पण स्त्रीमां के पुरुषमां वधारे नथी; वधांनी बुद्धि सरखी छे; तमारामां मात्र आग्रह होय अने खरेखरो स्नेह होय तो बीजा कशानी जरूर नथी;" तो ते मारुं कहेवुं मानीने प्रयत्न करशे, अने सफळ थशे. आ बनावो कल्पित नथी पण खरेखरा छे. सिद्धांत गमे ते होय, पण आ परिणाम प्रत्यक्ष छे. तेटला माटे बधे स्थळे अने विशेष करीने गरीबोनी खातर बुद्धिमोक्षनी हकीकत जाहेर करो."

आ बधा विलक्षण विचारोने लीधे झाकोटो आपणने एवा कोइ नौकासेनापति जेवो देखाय छे, के जे पोताना प्रतिपक्षीओने विस्मित करवा सारु जहाज उपर घणी मोटी तोपो चडाववा जतां तेनी सलामतीने पण नुकसान करे छे. माटे आपणे तेना सिद्धांतोमां सत्य केटलुं छे ते तपासीए.

६. **सिद्धांतोनी परीक्षा.**— झाकोटोए कह्युं छे, के "बधा मनुष्योमां शीखवानी शक्ति सरखी छे."

आ शंकास्पद रूपमां तेणे जे सत्य मूक्युं छे ते एटलुं ज छे के शिष्यनी शीखवानी शक्ति घणे अंशे तेनी इच्छा उपर आधार राखे छे; अने ज्यां शीखवानी इच्छा नथी, त्यां शक्ति पण नथी.

२. "दरेक माणस शीखवी शके, अने पोताने न आवडतुं होय ते पण शीखवी शके."

आनो अर्थ शुं छे ते तपासीए. प्रथम तो शीखववुं ए शब्दमां जे अस्पष्टता छे ते दूर करीए. झाकोटोनुं एवुं मत छे के शीखववुं एटले शीखता करवा. शीखववुं अने शीखवुं ए आ प्रमाणे परस्पर सापेक्ष शब्दो छे: ज्यां कशुं शीखातुं नथी, त्यां कशुं शीखवातुं पण नथी. पण शीखववानो आ अर्थ प्रचलित अर्थने थोडे ज अंशे मळतो छे. वक्ता अथवा उपदेशक ज्यारे पोताना श्रोताओने शीखववानो प्रसंग आपे छे, त्यारे ते शिक्षण आपे छे एम आपणे कहीए छीए; अने श्रोताओ ध्यान आपता बंध पडचा के ते ज क्षणे तेनुं शिक्षण बंध पडचुं, एम कहेता नथी.[1] बीजी तरफ बाप पोताना छोकराने निशाळे मोकलीने तेने शीखतो करे छे तेटला माटे तेने आपणे शिक्षक कहेता नथी. ए प्रमाणे आपणा घणाखराना मनमां शिक्षणनी जे कल्पना छे, तेमां अमुक ज्ञान आपवानो अथवा अमुक कळा केम करवी ए बताववानो समावेश थाय छे; अने आपणने झाकोटोनो निर्देश असंभाव्य लागे छे, कारणके जेने ज्ञान न होय ते ज्ञान आपी शके नहीं, अने जेने करवानी खबर न होय ते करतां शीखवी शके नहीं. तोपण आपणे झाकोटोनी– शीखता करवानी– व्याख्या स्वीकारीए, अने त्यारे पण जे माणस पोते न जाणतो होय ते केटले अंशे बीजाने शीखता करे छे ते तपासीए.

शीखववाना विषयोना नीचे प्रमाणे त्रण विभाग पाडी शकाय:—
१, हकीकतो; २, हकीकतो परथी नीकळतां अनुमानो, अर्थात् **शास्त्र**; ३, शीखनारे करवानां कामो, अर्थात् कळाओ.

१. केटलीएक हकीकतो आपणे प्रत्यक्ष जाणीए छीए.. एवी हकीकतोनी संख्यामां वधारो करवाथी लाभ छे. आना जेटले पूर्ण अंशे

[1] एम कहेता नथी, पण एम कहेवा माडीए तो केटलो लाभ थाय ते § ४ नी नीचे आपेली टीपमां बताव्युं छे, ए स्थळे जे अर्थ कर्यो छे ते रूढि उपर जोईने नहीं, पण व्याकरण उपर जोईने ज कर्यो छे; अने आ स्थळे जे टीका थायछे तेमां महत्त्व पाछला वाक्यनुं छे, आगलानुं नहीं.

शी रीते शीखवी शके ते समजातुं नथी. बेशक, ते सिद्धांतो शोधवामां तेना शिष्यनी साथे प्रयास करी शके, पण कांतो ते तेनी साथे रहे अथवा आगळ जाय. जो साथे रहे तो ते सहाध्यायी छे एम समजवुं जोइए; अने जो आगळ जाय तो ते जाणे तेटलुं ज शीखवी शके.

(३) छेवटे आपणे कळाओनो विचार करीए. झाकोटोना अनुयायीओ कहे छे, के ते चित्रकार अथवा संगीतज्ञ न हतो, तो पण तेणे आलेखन अने चित्रनी कळाओ पोताना शिष्योने शीखवेली हवे, कळामां नियमानुसार उद्योग पर घणो आधार रहे छे. परम समर्थ कलानिपुण पण पोतानी "शक्ति" बीजाने आपी शके नहीं; अने शिक्षक तरीके तो प्रतिभा सिवाय, बीजी बाबतोमां ते कळानां साधनो पर जे वधारे लक्ष आपतो होय, तेवा माणसना करतां उतरतो पण होय. कळाओमां तो शिक्षक केम करवुं जोइए ते जाणतो होय तो कदाच करतां जाणवानी पण तेने जरूर नथी; पण केम करवुं जोइए एनुं तेने ज्ञान छे, ते ते करी बतावीने सिद्ध करे, ते वगर लोको ते स्वीकारशे नहीं. लेसिंग* कहे छे के राफाएल† हाथ वगर जन्म्यो होत तोपण ते मोटो चितारो थयो होत. पण कदाच दुनियाए तेनो मोटा चितारा तरीके स्वीकार कर्यो न होत. त्यारे आपणे एटलुं कबूल करीए के शिक्षकने सर्वोत्तम कलानिपुण थवानी जरूर नथी; अने अमुक संस्थितिमां तो बिलकुल कलानिपुण थवानी जरूर नथी. पण जो तेने शिष्योने सोंपेलुं काम करतां न आवडतुं होय तो ते केम करवुं एटलुं तो आवडवुं ज जोइए. पण झाकोटो छेक ज अज्ञानतो दावो करे छे. आपणने कहेवामां आव्युं छे के तेणे विद्यार्थीओनी आगळ वस्तुओ मूकीने अने तेमनी पासे कागळ उपर बने तेटली सारी नकल करावीने तेमने आलेखन शीखवेलुं. बेशक कळा-

---

* एक प्रख्यात जर्मन कवि अने टीकाकार. चित्र अने कवितानो भेद प्रथम स्पष्ट करनार ते ए ज. तेनो लेओकून नामनो ग्रंथ विश्वविख्यात छे. जन्म: १७२९; मृत्यु: १७८१.

† इटलीनो एक प्रख्यात चितारो. जन्म: १४८३; मृत्यु: १५२०.

नी उत्पत्ति ए प्रमाणे ज छे; अने कोइ माणस परम आग्रही अने (झाकोटोनुं विरुद्ध मत छतां कहेवुं पडे छे, के) साधारण करतां वधारे बुद्धिनो होय, ते योग्य शिक्षण वगर घणुं शीखी शके; पण तेने कहेवाता शिक्षकना अज्ञानथी घणुं नुकसान थशे. पेन्सिल पकडवानी रीत ज खराब होय, तो निपुणता प्राप्त करवी तेने बमणी मुश्केल थई पडे; अने ए प्रमाणे तेनो अर्धो वखत निरर्थक जाय. अने तेनी दृष्टि पण पहेला चित्रकारोना करतां वधारे सारी नहीं होवाथी तेनां सृष्टिचित्रोमां पण तेटला ज दोषो आवे. **संगीतना संबंधमां** पण कहेवामां आव्युं छे के संगीत न आवडतुं होय तेवो माणस सितार के सारंगी बजावतां शीखवी शके. आ विचार विचित्रताना प्रदेशमांथी अर्थशून्यताना प्रदेशमां संक्रांति करे छे. बुद्धिथी घणी वार घणी मुश्केलीओ दूर थाय छे; पण आत्मशिक्षित अने कुशिक्षित गवैयाओने योग्य शिक्षण न होवाथी घणी वार केटला वखत अने बुद्धिबळनी हानि थई छे, ते जोतां खेद थाय छे.

७. **खरुं शिक्षण.**— अमे झाकोटोनी पोते न जाणतो होय ते शीखववानी हकीकत आटली सूक्ष्मताथी तपासी छे, ते एटला ज माटे के तेना सिद्धांतोमांथी निर्माल्य भाग दूर थया पछी जे खरुं सत्य छे ते पर योग्य ध्यान आपी शकाय.

ए सत्य ते आगळ घणे प्रसंगे अने झाकोटोना पोताना शब्दोमां कहेवाई गयुं तेज छे. सर्वथी ऊंचा प्रकारनुं अने श्रेष्ठ शिक्षण विद्यार्थीओने बीजा लोकोना विचारोना धारक बनाववामां रह्युं नथी; (जे शिक्षणमां विचारोने बदले मात्र शब्दो ज अपाय छे तेनी तो वात पण नथी करता), पण जे विद्यार्थीओने पोतानी मेळे काम करवामां अने विचार करवामां मार्ग बतावे छे अने उत्तेजन आपे छे, ते छे. शिक्षक जो शिष्यने माटे पाचन करी शके के चाली शके, तो ज तेने माटे विचार करी शके के जोई शके. शिष्यने बधुं पोताना श्रमथी प्राप्त थवुं जोइए, अने शिक्षके तेने उत्तेजन अने सलाह आपवी जोइए. आ

तत्य कदाच घणुं स्पष्ट लागशे; पण स्पष्ट होय के नहीं छतां तेनी लग-
भग हमेशां अवगणना करवामां आवे छे. जेझुइटोने जे भाषणो आप-
वानी पद्धति पसंद पडी हती, ते तो हवे गई छे; अने विद्यार्थीओने
शिक्षकने बदले पुस्तको पासेथी हकीकतो शीखवी पडे छे. पण आ
फेरफार मात्र आनुषंगिक छे. शिक्षणनुं स्वरूप तो एनुं ए रह्युं छे, ज्यां
शिक्षक मात्र छोकराओए पाठ करेलुं सांभळी जतो नथी, त्यां पण ते
समजुती आपवा उपरांत थोडुं ज करे छे. ते पोते जे कही जाय छे
ते परथी पोताना शिक्षणनी किंमत करे छे; शिष्यो जे शीखे छे ते
परथी नहीं. पण ए बीजा प्रकारनुं ज शिक्षण उत्कृष्ट प्रकारनुं छे. मि
विल्सन "बेवकूफी अने समजुतीथी भरेला शिक्षण" संबंधी बोलत
बन्ने समानार्थ छे एम सूचवे छे, ते योग्य छे.

८. शिक्षण नहिं पण प्रणयन.— केळवणी संबंधी वधा अ
लेखकोनी कल्पना जुदा प्रकारनी छे. तेमना मत प्रमाणे गुरुए पोतान
मन अने पोताना ज्ञान उपर लक्ष राखवानुं नथी, पण शिष्यनुं म
अने तेना थता जता विस्तार उपर लक्ष राखवानुं छे. खरुं जोतां ते
काम शीखववाना करतां केळववानुं वधारे छे. झाकोटोना विचि
विचारनुं पण तत्त्व आ ज छे; कारणके जे रीते कसरती उस्ताद पो
न करी शके तेवां काम करतां पोताना शिष्योने शीखवी शके छे,
रीते आपणे पण कदाच आपणामां न होय ते शक्तिओ शिष्योम
केळवी शकीए. हवे केळवणी एटले विकसित करवाना उद्देशार्थ
शक्तिओने खेडवी—ते; अने कोइ पण शक्तिने केळववी होय तो तमा
तेने उपयुक्त करवी जोइए. आ उपरथी फलित थाय छे के बाळक
मन ए कंइ तेमनी स्मरणशक्ति ज नथी; अने गुरुए तेनी पासे हकी
कतो याद राखाववा करतां कंइक वधारे प्रयत्न करवो जोइए. झाको
टोए आ सत्यने प्राधान्य आपीने अने पोतानी पद्धतिथी, स्मरणशक्ति
सिवाय बीजी पण शक्तिओ केळवी शकाय छे एवुं बतावीने शिक्ष
पानी सारी सेवा बजावी छे.

९. वधुं वधामां छे.—" वधुं वधामां छे " ए झाकोटोनो बीजो विचित्र विचार छे. आपणने तेना आध्यात्मिक अर्थनी आ स्थळे अपेक्षा नथी, पण मात्र शिक्षणना संबंधमां तेनो शो अर्थ थाय छे ते जोइशुं.

कोइ साधारण फ्रेंच शिक्षकने तमे पूछो के झाकोटो कोण हतो, तो ते घणुं करीने एम कहेशे, के ते फेनेलोनना टेलेमेकस पाठ करवाथी वधुं आवडी जाय एम माननारो कोइ माणस हतो. वधारे तपास करतां तमने मालुम पडशे के आ अभिप्राय वधे अंशे खरो नथी. झाकोटो पोताना शिष्योमां जे वस्तुओनी अपेक्षा राखतो तेमां मुखपाठ ए एक न्हानो भाग मात्र हतो; पण ते साथे तमने एटलुं पण जणाशे के आखा टेलेमेकसनो पाठ ए तेना मत प्रमाणे आवश्यक हतो, अने ते जे कंइ शीखवतो, तेनो ए मुख्य पुस्तकनी साथे संबंध करतो. बेशक जो " वधुं वधामां छे, " तो वधुं टेलेमेकसमां छे; अने कोइए पूर्वपक्ष करेलो ते प्रमाणे टेलेमेकसना पहेला सर्गमां अने पहेला शब्दमां पण छे. आखो टेलेमेकस " केलिप्सो " शब्दमां छे एम सिद्ध करवाने झाकोटोए कंइकंइ कोटि करेली; अने पहेला शब्दने बदले कदाच पहेलो अक्षर तेणे लीधो होत तोपण ते सिद्ध करी शकत. वांचनारने आवा विवादथी प्रतीति थवाने बदले गम्मत ज थाय छे, तोपण ए निष्फळ नथी. एथी करीने तेना मनमां एक उपयोगी सत्य प्रवेश करे छे, के जेना पर कदाच ते वखत सुधी तेणे जोइए तेवुं ध्यान आप्युं नहीं होय. ते जुए छे के वधुं ज्ञान परस्पर संबद्ध छे; अथवा तो एवी हजारो ग्रंथिओ छे के जेथी करीने आपणे ज्ञानना जूदाजूदा विषयोने संबद्ध करी शकीए. जो आ ग्रंथिओनी मददथी आपणे नवा ज्ञानने पहेलां प्राप्त करेला ज्ञाननी साथे संयुक्त करी शकीए, तो आपणे वधारे जलदीथी अने वधारे समजीने शीखी शकीए, अने ते कायम रहेवानो पण वधारे संभव रहे. आपणे जाणीए छीए के स्मरणशक्तिने विचारोना कृत्रिम संबंधोथी पण सहाय मळी शके छे, अने ९

त्रिक संबंधोथी तो वधारे मळे छे. आ कारणने माटे ज " बधुं बधामां छे "- एटले के बधुं ज्ञान परस्पर संबद्ध छे, ए विचारनुं महत्त्व छे: धारो के आपणे एक ज विषय जाणता होइए, पण ते पूर्ण रीते जाणता होइए, तो आपणुं ज्ञान (अक्षरगणितनी परिभाषामां) अज्ञान वत्ता ए विषयना ज्ञानथी प्रदर्शित थतुं नथी. आपणे वस्तुतः घणुं वधारे मेळव्युं छे. ज्यारे आपणी आगळ बीजा विषयो आवे छे, त्यारे ते आपणा पहेलांना ज्ञान साथे एवा संबद्ध मालुम पडे छे, के आपणे ते जाणता ज होइए एम लागे छे. बीजा शब्दोमां बोलीए तो ज्यारे आपणे थोडुं पण पाकुं शीखीए छीए, त्यारे जोके आपणी उपलब्धि थोडी छे, तो पण उपलभ्यता घणी छे.

१०. **सिद्धांतनी योजना.**— ' बधुं बधामां छे ' ए सिद्धांतनी ज्ञाकोटोनी योजना एवी हती के शिष्ये थोडुंएक पकुं शीखवुं, अने बीजा वधा ज्ञानने तेनी साथे संयुक्त करवुं. भाषाने माटे शिष्ये एकाद श्रेष्ठ पुस्तक लइने तेनुं पूर्ण अध्ययन करवुं. तेनुं ज्ञान मात्र शाब्दिक होवुं जोइए नहीं; पण तेणे लेखकनो आशय अने आवेग बरावर पकडवो जोइए. ज्ञाकोटोनी आ सलाह बीजा घणा प्रख्यात शिक्षकोनी सलाह साथे मळती आवे छे, जोके तेमना सिद्धांतो जूदा छे. जेक्टोनुं ए सूत्र हतुं के विद्यार्थीए थोडुंएक तो एवुं शीखवुं के जेमां खामी न रहे. पेस्टेलॉझ्झीए पण शरूआतनां मूळतत्त्वो फरीफरीने बरावर पक्कां थाय त्यां सुधी शीखववानी सलाह आपेली. ॲस्कम*, रेट्के, अने कोमेनीऊस—ए बधाए अमुक श्रेष्ठ पुस्तक वारंवार वांचवानी अने शब्दो तथा विचारो स्मरणमां दृढताथी ठसाववानी सूचना करेली.

* ॲस्कम (१५१५-१५६८) ए एक पहेलवहेलो इंग्रेजी शिक्षणनो उद्धारक हतो, अने तेना मृत्यु पछी बे वर्षे एटले १५७० मां प्रसिद्ध थयेला तेना " महेताजी " नामे ग्रंथमां प्रकट करेली शिक्षणनी नवी पद्धतिने लीधे तेनुं नाम अद्यापि कायम रह्युं छे. डा. जॉन्सन कहे छे के ए ग्रंथमां भाषाशिक्षणने माटे जे सूचना आपी छे ते सर्वोत्कृष्ट छे. ॲस्कम कृत्रिम पद्धतिने बदले स्वाभाविक पद्धतिनो उपयोग करवानी भलामण करे छे, अने कहे छे के मृतभाषाओ पण स्वभाषानी माफक " अनुकरणथी अने अनुकरणथी ज भाषा खरी शकाय छे, कारणके जेवुं तमे सांभळो छो तेवुं तमे बोलतां शीखो छो. " ते

पण जोके झाकोटो एटले लगी* पहेलांना चिंतकोने मळतुं ज मत आपे छे, तोपण एक बाबतमां तेमनाथी भिन्न पडतो देखाय छे. ते स्मरणशक्तिने घणुं काम सोंपे छे, अने टेलेमेकसना छ सर्गो पाटे करावबानी अपेक्षा राखे छे. बीजी तरफ **मॉन्टेन, लॉक, रूसो**, हर्बर्ट स्पेन्सर, अने बीजा मोटा लेखको एथी विरुद्ध मत आपे छे. रट्केए तो एटले सुधी कहेलुं के कशुं पाटे करावबुं नहीं. स्मरणशक्ति भरवानी अने पुस्तक वगर कही जवानी पद्धतिनी सामे चारे तरफ पोकार संभळाय छे; अने **ॲस्कम** तेनुं समर्थ खंडन करे छे. ते पोताना वखतनी व्याकरणशाळाना छोकराओ विषे बोलतां कहे छे, के "पुस्तक वगर शीखवाथी तेमनुं बधुं ज्ञान जिह्वा अने ओटमां बंधाई रहेतुं, कदापि मगज के बुद्धिमां चडतुं नहीं, अने तेटला माटे झडपथी बहार कहाडी शकातुं. चोपडी वगर तेओ बधुं शीखता; चोपडीमां

सरत करीने कहे छे के जे कोइ योग्य विद्यार्थी हलीना एकाद प्रकरणनुं भाषांतर करीने तेनो निरंतर अभ्यास कर्या करे, ते जेओ साधारण निशाळमां व्याकरणना नियमो उथलाववामां पांचछ वर्षो गाळे छे, तेमना करतां वधारे लॅटिन शीखशे. लॉकनी माफक ॲस्कम पण स्वानुभव उपरथी बोले छे; अने कहे छे के राणी एलीझाबेथे नाम अने क्रियापदना रूपो जोया पछी लॅटिन के ग्रीक व्याकरणनुं पुस्तक हाथमां पण लीधुं नहोतुं, तोपण हमेशां सवारे डीमोस्थिनीस अने आइसोक्रेटीसना लेखोनुं बेवडुं भाषांतर करवाथी अने हमेशा सांजे हलीना कोइ भागनो पण ए ज प्रमाणे अभ्यास करवाथी तेणे ए बन्ने भाषाओमां एटली निपुणता मेळवेली, के तेनी साथे भाग्ये ज कोइने सरखावी शकाय. ॲस्कम एलीझाबेथ गादीए आवी ते पहेला दश वर्ष उपर तेनो शिक्षक हतो; अने पाछळथी अनुक्रमे एलीझाबेथ, मेरी, अने छठ्ठा एड्वर्डनो लॅटिन तंत्री थयेलो.

रट्के पण पोतानी भाषाशिक्षणनी पद्धतिने माटे प्रख्यात छे. तेना मुख्य सिद्धांतो नीचे प्रमाणे छेः १. बधी बाबतमां प्रकृतिना क्रमनुं अनुसरण करवुं. २. एक वखते एक ज बाबत उपर ध्यान आपवुं. ३. एक बाबतनुं वारंवार पुनरावर्तन कर्या करवुं. ४. बधुं प्रथम स्वभाषामां शीखववुं. ५. कोइ पण बाबत बलात्कारे करावची नहीं. ६. कंइ पण पाटे कराववुं नहीं; बराबर समजायेली होय अने परिचित थयेली होय तेवी बाबत एनी मेळे याद रहे छे. ७. विरामने माटे योग्य वखत राखवो; अने पाठमां पण थोडीथोडी वारे छूटी आपवी. ८. बधी पद्धतिओ परस्पर अनुकूळ करवी. ९. प्रथम वस्तु अने पछी तेनी समजूती— उदाहरण तरीके, प्रथम नियमनुं साधन, अने पछी नियम; प्रथम वर्तन देखाडवुं, अने पछी तेना गुणो समजाववा. १०. दरेक बाबत प्रयोग अने पृथक्करणथी शीखववी; इत्यादि. रट्केए आदरेलुं काम ज कॉमेनीअसे उपाडी लीधेलुं.

थोडुं ज अथवा कशुं नहीं." पण खरुं जोतां आ बधा वांधा वस्तुना ज्ञानने स्थळे दाखल थता शब्दज्ञाननी सामे छे. आपणे बधा शब्द अने अर्थनो नित्य संबंध छे एम मानवानी वारंवार भूल करीए छीए. पण झाकोटोए ए जोखमने माटे खास संभाळ लीधेली. पाठे करेला विषयमां शिष्यनी सूक्ष्म परीक्षा करवामां आवती; अने शिक्षकनुं मुख्य कर्तव्य ए ज हतुं के प्रश्नो पूछीपूछीने तेणे शब्दनी साथ अर्थ पण पोतानो शिष्य बराबर समजे छे के नहीं तेनी प्रतीति करवी. तोपण टेलेमेकसना छ सर्ग पाठे करवा ए वजन वधारे हतुं; अने छने बदले तेणे एक ज सर्ग राख्यो होत, तो ते तेना सिद्धांतोने वधारे प्रतिरूप थात.

श्रेष्ठ पुस्तक अथवा आदर्शपुस्तक शीखवानी त्रण रीत छे. पहेली ए, के ते फरीफरीने झडपथी वांची जवुं, अने ते रेटके अने हॅमिल्टननी रीत हती; बीजी ए के दरेक पाठ पक्को करवो, अने ओछामां ओछो वार वार वांची जवो, अने ते ॲस्कमनी रीत हती; अथवा त्रीजी ए, के विद्यार्थीए हमेशां शरुआतथी शरु करवुं अने दररोज थोडुंथोडुं आगळ वधवुं, अने ते झाकोटोनी पद्धति हती.† बेशक आ छेली पद्धति लांबे सुधी चाली शके नहीं. पुस्तकमां थोडेएक आगळ पहोंचाय, ते पछी दर वखत पुनरावर्तन शरुआतथी शरु थई शके नहीं; तोपण तेमां दरेक भागनुं एटली वधी वार पुनरावर्तन थतुं

† हॅमिल्टन (१७७५-१८२९) प्रथम वेपारी हतो. हाम्बर्ग जइने तेणे एक देशवितारित सेभ्रूतिनी पासे फ्रेंचनो अभ्यास कर्यो, अने तेनी मददथी पोतानी भाषाशिक्षणनी पद्धतिने सुघटित करी. ए पद्धति एवी हती के न्हानांन्हानां वाक्योनुं शब्दशः भाषांतर करवुं, अने व्याकरण शीख्या पहेलां शब्दो शीखवा. आ रीते प्रसंगोपात्त कोशनी मदद लइने ते फ्रेंच पुस्तको वांची शकेलो; अने एज रीते जर्मन अने इटालियन पण शीखेलो. पाछळथी अमेरिका जइने तेणे भाषाओ शीखववा मांडेली, अने पोतानी पद्धति प्रसिद्ध करेली.

ए विचित्र छे के युरपमां विदेशी भाषाओ झडपथी अने सारी रीते केम शीखवी शकाय ते माटे एटलो बधो विचार थाय छे, ते छतां आपणा लोकोए इंग्रेजी शीखववानी श्रेष्ठ पद्धति संबंधी जरा पण विचार कर्यो नथी. आपणे एक भाषा शीखववामां अतिशय कालक्षेप करीए छीए. आ बाबतमां शिक्षको योग्य विचार करी शके तेटला माटे अमे भाषाशिक्षणनी पद्धतिना मुख्य लक्षणो आ स्थळे बताव्यां छे.

के कशुं भूलाय नहीं. झाकोटोने पोतानो शिष्य भूली जवाने शीखे एवी नहीं, पण हमेशां याद राखवाने शीखे एवी अपेक्षा हती. तेणे कहेलुं, "आपणे जे शीख्या होइए तेना प्रमाणमां आपणे सुशिक्षित छीए एम समजवानुं नथी, पण आपणने जेटलुं याद होय तेना प्रमाणमां ज आपणे सुशिक्षित छीए." शीखवानी क्रियाथी सुशिक्षित थवा उपरांत बीजा पण लाभ छे, ते ते स्वीकारतो नथी; एटलुं ज नहीं पण जेटलुं भूलायुं तेटलुं शीखायेलुं ज नथी एम मनाववाने प्रयत्न करे छे, जे देखीती भूल छे; अने झाकोटोना पोताना बीजा सिद्धांतोनी विरुद्ध छे. आगळ एक प्रसंगे कह्युं छे ते प्रमाणे बीजा केटलाएक चिंतकोनो विचार एथी ऊलटो ज छे. तेओ एम माने छे के ज्यां सुधी विचार पोतानुं रूप बदले नहीं, त्यां सुधी ते आपणो थयो छे एम समजाय नहीं. बाइबलमां पण लख्युं छे, के "घउंनो दाणो जमीनमां उतरीने नष्ट थाय नहीं, त्यां सुधी ते एकलो रहे छे; पण ज्यारे ते मरे छे, त्यारे तेमांथी घणां फळ नीपजे छे;" अने उद्भिज्जसृष्टि मानससृष्टिने घणे

भाषाशिक्षणनी खरी पद्धति भाषाना स्वरूप परथी ज लक्षित थाय छे. भाषा वाचिक छे; अने ए वाचिक छे ए लक्षण पर पूर्ण ध्यान आपवामां न आवे तो सजीव के मृत कोइ पण भाषा सारी रीते शीखवी शकाय नहीं. शरूआतमां दरेक भाषा म्होंएथी उच्चार करीने ज शीखववी जोइए. विद्यार्थीओए प्रथम कानथी सांभळीने सादां नाम के टूंकां वाक्यो समजतां शीखवुं जोइए; पछी ते बोलतां शीखवुं जोइए; अने एटलुं थाय ते पछी ज लखतांवांचतां शीखवुं जोइए. भाषाशिक्षणनी खरी पद्धति पृथक्करणनी छे. एमां पृथक् उदाहरणो परथी सामान्य नियमो तरफ संक्रांति थाय छे; अने विद्यार्थी उदाहरणो परथी नियमो शोधे, त्यार पछी ज ते नवां उदाहरणो आपवामां तेमनो उपयोग करे छे: मृतभाषाओ शीखववानी जूनी पद्धतिनो दोष ए ज छे के तेमां आ पहेली क्रियानी छेक ज अथवा घणी अवगणना करवामां आवे छे; अने जे वास्तविक ज्ञान पहेली क्रियाथी ज मळी शके ते वगर विद्यार्थीने उतावळे बीजी क्रिया तरफ लई जवामां आवे छे. शिक्षणना आ प्रदेशमां वाचिक शिक्षण, दरेक शब्दनी साथे श्रवण, जिह्वा, नयन अने हाथनो परिचय, वगेरे आवश्यक पाया तरीके छे. शब्दविचार अने वाक्यविचार बन्ने विद्यार्थीए शब्दो अने वाक्यो परथी शोधी कहाडवानी जरूर छे; अने पदेपदे शोधेला नियमो तेनी पासे नवां वाक्योमां उपयुक्त करावंवानी जरूर छे. स्वभाषा अने परभाषा बन्ने शीखववानी पद्धति एक ज छे; पृथक् उदाहरणो आप्या पछी तेमांथी सामान्य नियमो कढाववा; अने ए नियमोनो फरी नवां उदाहरणोमां उपयोग कराववो.

अंशे मळती होवाथी ते आ प्रसंगमां पण बराबर लागु पडे छे. ए मतने अनुसरतां जे सीमात्याग थवानो संभव छे, ते संबंधी आगळ कहेवामां आव्युं छे; माटे अहीं तो एटलुं ज जणाववुं बस छे के एक रूपमां विस्मृत थयेलुं ज्ञान फरी बीजा रूपमां प्रकट थई शके छे. बधा व्यवस्थित ज्ञानमां जननशक्ति रहेली होय छे, अने अमुक ज्ञान नाश पामे तेथी तेनी संतति नाश पामती नथी.* अमुक प्रतीति वधारे दृढ थाय, अथवा अमुक अनुमानने आधार मळे तेमां ज ज्ञाननुं कर्तव्य सफल थई जाय छे. गणितना एकाद साधनथी ते प्रसंगे अनुमान करवानी खरी रीतनो अनुभव थाय ए तेनुं पूर्ण फळ छे; पाछळथी आपणे साधन के साध्यने भूली जइए, तेथी एक वार थयेलो लाभ नष्ट थतो नथी. तेम ज पदार्थविज्ञाननुं अमुक सत्य सिद्ध करवाने आपणे जे प्रयोगो जोया होय तेनुं विस्मरण थाय, तोपण जो एथी करीने ते सत्य आपणने वधारे सारी रीते समजायुं होय, अने पाछळथी आपणे वधारे विस्तीर्ण प्रदेशमां ए सत्य जोई शकता होइए, तो ए प्रयोगो विस्मृत थयेला होवा छतां निष्फळ थयेला नथी. आपणे बधा आपणा मनमां चालती घणी वातो भूल्या वगर रहेता नथीः बधा पुख्त माणसोनां अमुक मतो, निश्चयो, अने ज्ञान होय छे; पण ए रस्ते जतां मार्गमां केटलां स्थळो आव्यां, ते वधाने याद होतुं नथी. आपणे

* आ उपरथी आपणा निशाळकामने माटे पण एक सारी कसोटी नीकळे छे. निशाळना पाठ भूली जवाय छे ए बधा कबूल करे छे. माटे ए तो आपणे पण "अवश्यं भाविभावानां प्रतीकारो न विद्यते" कहीने स्वीकारीए. पण दरेक बाबत शीखवती वखते नीचे प्रमाणे पूछी शकायः "ए उत्पादक अने सफळ थशे के नहीं? एनी उपरनां आवरणो खरी पडशे, त्यारे अंदर कंइ रहेशे के नहीं? रहेशे, तो शुं रहेशे? आटलुं ज्ञान स्मरणमांथी शुं बिलकुल जतुं रहेशे, अने तेनुं चिह्न पण नहीं रहे? एम हशे तो ए अभ्यास पुस्तकमां छे तोपण हुं शीखवीश नहीं. अथवा, ए आवुं विषम अने अनुपयोगी लागे छे तो पण एथी कोइ पण वधारे विशाळ अने वधारे उपयोगी सत्य सहेलुं नहीं थई शके? एथी रसेन्द्रिय सुधरी शकशे, विवेक वधारे सारो थई शकशे, के विरुद्ध हकीकतोनी योग्य तुलना करवानी शक्ति वधी शकशे? एम जो हशे, तो ते भूली जवाशे एम जाणतो होइश, ते छतां हुं ते शीखवीश; अने ईश्वरनो उपकार मानीश के उपयोगी बाबतो याद राखवानी कळानी साथे विस्मरणमांथी पण लाभ मेळववानी कळा दुनियामां छे खरी."

कोइ समर्थ इतिहास वांचीए के कोइ नवा देशमां मुसाफरी करीए, त्यारे आपणने जे थोडीघणी हकीकतो याद रही होय तेना करतां आपणे घणुं वधारे शीख्या होइए छीए. आपणा मनने जाणे ते इतिहास अथवा देशनी साथे पिछान ज थई होय तेवुं लागे छे; अने ए बाबत हकीकतोना ज्ञानथी छेक ज निराळी छे. वळी आपणा मनोभावो तेमज विचारो जे हकीकतोथी ते उद्भूत थाय छे तेनुं स्मरण गया पछी पण घणी वार सुधी कायम रहे छे, ए वात व्यवहारमां पण घणी वार मानी लेवामां आवे छे. कहे छे के एक वकीले कोइ जूना न्यायाधीशना ठरावनी सामे वांधो लीधेलो, त्यारे तेणे तेने एवुं कहीने बेसाडी दीधेलो, के "साहेब, तमे वांच्या हशे, तेना करतां वधारे कायदा हुं भूली गयो छुं." हवे, जो तेनी इच्छा भूली जवायेली बाबतो परथी स्मरणमां रहेली बाबतोनुं प्रमाण कहाडवानी होय, तो बेशक एम बोलवामां तेनी भूल गणाय, कारणके बन्ने वच्चेनुं प्रमाण हमेशां निश्चित होतुं नथी; पण तेनो एवो आशय होई शके के तेना विस्तीर्ण वांचवानी असर रही छे, अने ते प्रतिपक्षीनी बिनअनुभवी नजरना करतां वधारे दृष्टिबिंदुओमांथी जोई शके छे. शीखेली वस्तुओनुं ज्ञान विस्मृत थया पछी पण तेथी मळेली शक्ति रही शके ए स्पष्ट छे; तेटला माटे शीखेलुं भूली जवाय त्यारे शीख्याना वधा लाभ नाश पामे छे एम समजवानुं नथी.

११. शाळाओमां थती स्मरणशक्तिनी हानि.—पण उपर जे कह्युं तेथी घणीखरी शाळाओमां स्मरणशक्तिनी जे धिक्कारवा लायक हानि चाले छे, ते सारी ठरती नथी. घणुं एवुं शीखवाय छे के जे आवश्यक पुनरावर्तन नहीं थवाथी नष्ट थाय छे; अने घणुं एवुं शीखवाय छे के जे याद रहे तेमां पण कशो सार नहीं. उद्देश उपयोगी ज्ञान आपवानो नथी, पण स्मरणशक्तिमां एवी हकीकतो भरवानो छे के जेना उपर मननी बीजी शक्तिओ प्रवृत्त थई शके; अने ए उद्देश सफळ थई शके तेटला माटे हकीकतो एवी जोइए, के जेने मन बराबर पकडी शके, अने जे संयुक्त थई शके. तोपण

बाळकोने तो एवी वातो शीखववामां आवे छे के जे कदापि कोई पण जातनी घटनानो भाग थई शके नहीं. आपणे तेने भूगोळ अथवा "पृथ्वीज्ञान" शीखवता नथी, पण जग्याओनां नाम मात्र शीखवीए छीए. आपणो इतिहास पण एवो ज असंबद्ध विषय छे. आपणे बाळकोने भूमि संबंधी ज्ञान आपवानी जरूर धारता नथी; पण आग्रह-पूर्वक भूमिचिह्नो शीखवीए छीए. अने कदाच ए बधुं निरर्थक छे एवी आंतर प्रतीति होवाथी शिक्षको के शिष्यो ए वस्तुओ याद राखवाने शीखवानी छे एम मानता नथी. लोको कहे छे के छोकरो निशाळ छोडे छे, त्यारे शीखेली बाबतोनो नवदशांश भाग ते भूली गयलो होय छे; अने अमे बेधडक कही शकीए छीए के ए अडसट्टो खोटो नथी.

१२. हानिनो उपाय.-ज्ञाकोटोना सिद्धांतो स्वीकारवाथी आपणे आमांनी घणी हानि अटकावी शकीए छीए. आपणे थोडुंएक पकुं ज्ञान आपीए छीए, तेनी साथे नवुं ज्ञान जोडी शकाय छे, अने ते वखते मालुम पडे छे के एक विषयनी साथे पूर्ण परिचय थवो ए ते विषयने समजी जवाना करतां अने प्रसंग आव्ये कही जवाना करतां कंइक विशेष छे. एनी ए वातनुं वारंवार पुनरावर्तन करवाथी आपणे आपणा ज्ञान उपर अधिकार मेळवीए छीए; अने थोडी हदमां पण स्वस्थता मळवाथी शक्तिनी प्रतीति थाय छे. एक साधारण उदाहरण लइने एम कही शकाय, के आपणे जेम चूलामां अग्नि प्रज्वलित करीए छीए, तेवी रीते बाळकमां ज्ञान प्रज्वलित करवुं जोइए. बेवकूफ नोकर थोडांएक लाकडां होय, ते आखा चूलामां पाथरी मूके छे. ते सळगे छे, ठरी जाय छे, अने नकामां थाय छे. बीजो जे वधारे डाह्यो अथवा वधारे अनुभवी होय छे ते बधां लाकडांने एक स्थळे सळगावे छे, अने अग्नि ए प्रमाणे समुचित थवाथी बधी दिशामां प्रसरे छे. आपणे पण ए ज प्रमाणे शरूआतनुं ज्ञान समुचित करवुं

जोइए; अने थोडी वार सुधी तेनी ज्योति नहीं देखाय तोपण जरा सळग्या पछी अग्नि पोतानी मेळे विस्तार पामशे.*

* आ विषय उपर अमे त्रण विचक्षण विद्वानो- प्रो. डी. मॉर्गन, सर आर्थर हेल्प्स, अने सर जेम्स स्टीवनना विचारो पण आपीशुं.

डी. मॉर्गन झाकोटोनी योजनाना संबंधमां लखे छेः "थोडुं पण पकुं ज्ञान होय तो तेने नवुं ज्ञान सहेलथी चोंटी शके छे, एम कहेवामां घणुं सत्य छे. एवो दिवस जलदीथी आववानो छे के ज्यारे परीक्षाने माटे तैयार करेला ज्ञानने वीजुं कशुं चोंटी शकतुं नथी एम मालुम पडशे." बीजे स्थळे ते कहे छे, "ज्यारे कोइ विद्यार्थी जूदाजूदा घणा विषयोमांथी थोडोथोडो भाग शीखवामां वखत गाळे छे, त्यारे ते शुं मेळवे छे— विस्तीर्ण ज्ञान के उपयोगी टेवो? तेनुं ज्ञान विविध कही शकाय, तोपण ते घणी वार रही शकशे नहीं; कारण के अपूर्ण ज्ञान जलदीथी जतुं रहे छे, अने त्यारे थोडी ज उपयोगी शक्ति पाछळ रहे छे. जे मनमां बधुं थोडुंथोडुं ज भराय छे, तेमांथी थोडी विद्या जलदीथी उडी जाय छे; अने मानसशास्त्रवेत्ता कदाच नीचेनी हकीकत समजावी शके— के जे माणसोए एकादवे विषयोनुं गंभीर अध्ययन कर्युं होय छे, तेओ जीवित पर्यंत शीखी शके छे; अने बीजा विषयोनुं थोडुं थोडुं ज्ञान पण धारी अने वापरी शके छे; पण जेओए एक विषयनुं वधारे ज्ञान कदापि मेळव्युं नथी, तेओ पुख्त थया पछी जवल्ले ज नवुं ज्ञान मेळवे छे, अने घणी वार मेळव्युं होय तेमांथी पण भूली जाय छे."

वांचन विषे लखतां सर आर्थर हेल्प्स कहे छेः "बधी वस्तुओ परस्पर एटली संबद्ध छे, के कोइ पण माणस जे एक विषयने सारी रीते जाणतो होय, ते पोतानी इच्छा होय तो वीजुं घणुं जाण्या वगर रहे नहीं; अने जे माणसनी पासे परोववानी दोरी होय, ते जे माणस मोतीओ लई लइने गमे तेम फेंकी दे छे, तेना करतां ओछां मोती राखशे एवो संभव नथी. पण आटलुं कहेवाथी वस्तुस्थितिनुं बरावर प्रदर्शन थतुं नथीः कारणके जे उत्पन्न करवानी मारी अपेक्षा छे ते महेलुं धारण ज करी शके छे एम नथी; पण तेमां चैतन्य होय छे, अने ते निरंतर वृद्धि पामे छे. अने जे कोइ माणसने अमुक विषय के कामनो अनुभव हशे ते आ वात कबूल करशे; कारणके तेणे जोयुं हशे के जे कंइ तेने मळे छे, ते एनी मेळे पोताना खास विषयनी जोडे संयुक्त थई जाय छे. एकलां फरवामां, मंडळीमां, अने काम करतां तेने एवुं लागे छे के जाणे ए विषय तेना पोतानाथी पण लगभग स्वतंत्र होय, अने सावधान दृष्टिथी जे कंइ नीकळे तेमां पोतानो भाग मागतो होय."

अनियमित अने व्यवस्थित वांचन उपर पोताना भाषणमां सर जेम्स स्टीवने कहेलुं, के "विद्या ए व्यवस्थित दुनिया छेः पंचमहाभूतनो संकुल समूह मात्र नथी. मनुष्यज्ञानना बधा समुच्चयो एकत्रीजाथी भिन्न नथी. बधा एक सत्यवृक्षना संबद्ध भागो छे; अने जोके आवुं वृक्ष परम विस्तीर्ण होवाने लीधे आपणामांना कोइथी पूरुं जोई शकाय तेम नथी, तो पण दरेक शाखानो बीजी बधी शाखाओ साथे अमुक संबंध छे, अने ते पोतपोतानी शाखामां आपणे शोधी कहाडवो जोइए. जे प्रमाणमां कोइ पण माणसे आवा संबंधोनी परीक्षा करी होय, अने तेमनुं वास्तविक स्वरूप ग्रहण कर्युं होय, ते प्रमाणमां ज तेनुं ज्ञान वास्तविक अने गंभीर छे, एम समजवुं."

१३. **नियमनुं बराबर अनुसरण थवाने माटे सूचना.**—"शिष्ये थोडुंएक पकुं शीखवुं, अने बीजा बधा ज्ञानने तेनी साथे संयुक्त करवुं," ए नियम अमलमां लाववाने माटे झाकोटो नीचे प्रमाणे सूचना आपे छे:—

१. शीखवुं– एटले के जेटला भागमां विषयनुं प्रदर्शन थतुं होय, अने तेनां मुख्य लक्षणो आवी जतां होय, तेटलो एवी पूर्णताथी शीखवो, के ते कदापि खसे नहीं, अने छ मासे के बार मासे पण तेवोने तेवो याद रहे.

२. पाठ करवो—एटले के उपर प्रमाणे शीखेलुं भूली न जवाय तेटला माटे तेनुं प्रतिदिन अथवा घणी वार शरूआतथी मांडीने बिलकुल चूक्या वगर पुनरावर्तन कर्या करवुं.

३. विचार करवो— एटले के उपर प्रमाणे प्राप्त करेली वस्तु उपर विचार करीने तेने स्मरणशक्तिनी साथे बुद्धिना अधिकार नीचे पण लाववी, के जेथी करीने समग्र अने अंश मात्रमां सूक्ष्म रीते समजावाने लीधे अज्ञात वस्तुओ तेनी पासे लावी शकाय, अने तेनी मददथी समजी शकाय.

४. कसोटी करवी – एटले के पोते शीखेली वस्तुओ (शब्दो, वाक्यो, वगेरे) परथी बीजाए कहाडेलां अनुमानो (व्याकरणना नियमो) खरां छे के नहीं, तेनी कसोटी करवी.

१४. **वांचन, लेखन, अने स्वभाषा शीखववानी पद्धति.**— छेवटे अमे झाकोटोनी योजनामां वांचन, लेखन, अने स्वभाषानुं शिक्षण केवी रीते अपातुं हतुं, तेनो संक्षिप्त वृत्तांत आपीशुं.

शिक्षक एक पुस्तक*— धारो के गुजराती 'बीजी चोपडी'—ले छे, पहेला शब्द तरफ आंगळी करे छे, अने कहे छे, के एनुं नाम "वांह!" बाळक शब्द सामुं जुए छे, अने ए प्रमाणे उच्चार करे छे. पछी

* आपणी भाषामां बाळको समजी शके तेवुं एक पण वार्तानुं पुस्तक नथी. बेचार छे ते भाषांतरो छे; अने भाषांतर होवाने लीधे ज स्वभाषा शीखववाने माटे पूर्ण अंशे योग्य नथी. "बीजी चोपडीनुं" उदाहरण लाचारीए ज लेवुं पडयुं छे.

शिक्षक बे शब्द साथे ले छे, अने बोले छे, के "वाह! आ;" पछी "वाह! आ केवी;" पछी "वाह! आ केवी मजानी;" इत्यादि. एकादबे लीटी ए प्रमाणे पूरी थाय ते पछी शिक्षक पूछे छे, के "'चोपडी' शब्द क्यां?" (एकने बतावीने) "आ शब्द कयो छे?" (पुस्तकनो बीजो भाग उघाडीने) "आ लीटीमां मने ए शब्द बतावो." आ प्रमाणे एकबे वाक्यो पूरां थाय, त्यारे ओळखायेला शब्दोना अक्षरो कढाववामां आवे छे; अने बाळक ए अक्षरो बीजां स्थळोमां पण बतावे छे. ज्यारे ते एकबे वाक्यो वांची शके, त्यारे तेमांनुं एक वाक्य तेनी आगळ न्हाने अक्षरे लखीने मूकवामां आवे छे, अने ते ए प्रमाणे नकल करे छे. ज्यारे पहेला शब्दनी नकल करी रहे छे, त्यारे शिक्षकना प्रश्नो वडे ते पोतानो शब्द मूळ शब्दथी केटले अंशे जूदो जातनो छे ते समजे छे; अने बीजो वार यत्न करे छे. शिक्षक मात्र प्रश्नोथी मार्ग दर्शावे छे; वधो सुधारो शिष्य पोतानी मेळे करे छे. ज्यां सुधी ए एक वाक्य सामे जोया वगर स्मरणथी सारी रीते लखी शकाय, त्यां सुधी एनी ए क्रिया जारी रहे छे. पछी ते मोटा अक्षरे लखवानो प्रयत्न करे छे. एम कहेवामां आवे छे के आ योजनाथी बाळकनी अवलोकन अने तुलना करवानी शक्तिओ मजबूत थाय छे; अने वांचनलेखन घणी झडपथी शीखाय छे.

स्वभापाने माटे एक आदर्शपुस्तक* पसंद करीने तेनुं पूर्ण अध्ययन करवामां आवे छे. धारो के 'करण घेलो' पसंद करवामां आवेलो छे. शिष्य थोडांएक वाक्यो पाठ करे छे, काले वधारे पाठ करे छे, अने ए प्रमाणे शरूआतथी शरू करीने जारी राखे छे. शीखेला भागनुं बेत्रण वार पुनरावर्तन थाय, पछी शिक्षक गमे ते भाग ले छे, अने तेनी कसोटी करे छे: वनराज कोण हतो? तेणे शो हुकम आपे-

---

* गुजरातीमां आदर्शपुस्तक क्यांथी कहाडवुं? समर्थ अने स्वतंत्र लेखक जोवा जइए तो एक ज छे; पण तेनी भाषा सारी कही शकाय तेवी नथी. (व्याकरणना केटलाएक दोषो सुधार्या पछी) भाषामां तो 'करण घेलो' ज सर्वोत्तम छे, एम हजी केटलांएक वर्षो सुधी कहेवुं पडशे.

लो ? जोशीओए शुं कहेलुं ? शहेरनुं शुं नाम पाडेलुं ? शा माटे पाडेलुं ? पाटणमां हाल शुं देखाय छे ? वधारे निशानीओ शा माटे रही नथी ? शहेर हतुं तेनी शी साबिती छे ? महत्त्व एटले शुं ? शोभा एटले शुं ? इत्यादि."

मुखपाठनी साथे तरत ज बीजी क्रियाओ चालवा मांडे छे. विद्यार्थीओ अमुक भाग जोया वगर लखे छे; अने जोडणी, विरामचिह्नो, वगेरे पोतानी मेळे पुस्तकमां जोइने सुधारे छे. एक पण भूल न थाय त्यां सुधी एनो ए भाग फरीफरीने लखवो पडे छे. जेणे आ पद्धतिनो उपयोग कर्यो छे, ते कहे छे के शुद्धलेखन शीखववानी ए श्रेष्ठ पद्धति छे. पछी विद्यार्थी संक्षेपो लखे, शब्दोनी व्याख्याओ आपे, समानार्थ शब्दोनो भेद समजावे, उपमाओ अने रूपको स्पष्ट करे, वर्णनोनुं अनुकरण करे, कल्पित संभाषणो अथवा पत्रो लखे, इत्यादि. व्याकरणमां पण घणा मनोयत्नो आपी शकाय; अने विद्यार्थी पोते संग्रह अने सरखामणी करीने उपसर्ग, प्रत्यय, वगेरेना अर्थो शोधी शके. करण घेलो जेवा पुस्तकमांथी पण ए प्रमाणे पूर्ण अध्ययन करतां बेसुमार बाबतो नीकळी शके, अने तेना पर मन प्रवृत्त थतां ते जेवुं जोइए तेवुं केळवाय.

१९. उपसंहार.— आ प्रमाणे आपणे झाकोटोनी आत्मशिक्षणनी पद्धति तपासी गया. बधा आत्मशिक्षको वस्तुओ परथी व्याख्याओ तरफ, हकीकतो परथी विचारो अने उपन्यासो तरफ, उदाहरणो परथी नियमो तरफ, अने पृथक् अवलोकनो परथी सामान्य सिद्धांतो तरफ संक्रांति करे छे. खरुं जोतां तेओ सर्व शोधक पद्धतिनो उपयोग करे छे; अने ए पद्धतिना लाभ बर्कें नीचे प्रमाणे वताव्या छे:— "मने निश्चय छे के शिक्षणनी जे पद्धति शोधक पद्धतिने मळती आवे छे, ते सर्वोत्कृष्ट छे; कारणके तेमां थोडांएक शुष्क अने निर्जीव सत्योथी संतोष मानवाने बदले तेमनां मूळ तरफ क्रमण करवामां आवे छे. एथी करीने विद्यार्थी शोधने रस्ते चडे छे; अने जे क्रममां

लेखके पोताना शोधो कर्या छे, ते ज क्रममां गति करे छे." झाकोटोने माटे एटलुं तो बेधडक कही शकाय, के तेणे बधा शिक्षकोना करतां शोधक पद्धतिनो प्राथमिक शिक्षणनी साथे वधारे सारो योग करेलो.

झाकोटो पाछला वखतमां पोतानी जन्मभूमिमां अने छेवटे पारिसमां रहेलो. अंत सुधी तेणे पोताना बंधुओना बुद्धिमोक्षने माटे असामान्य आग्रह अने उदार निःस्वार्थताथी प्रयास कर्या करेलो. तेनी मुद्रा भूलाई गई नथी.

१६. व्यवच्छेदक संक्षेप.—१. आ अभ्यासथी आत्मशिक्षण अने स्वप्रवृत्ति ज विद्याप्राप्तिनां मुख्य कारणो छे, ए सत्य वधारे स्फुट थाय छे.

२. ए सत्यनी अतिव्याप्तिनो प्रयत्न थतां बधुं पोतानी मेळे शीखी शकाय, एवो विचार प्रकट थाय छे, अने ते असत्य छे एवुं मालुम पडे छे.

३. विशेष ज्ञानना करतां विशेष उत्पादक ज्ञान वधारे किंमती छे, ए प्रतीति वधती जवाने लीधे "घणुं: घणां नहीं" ए न्हाना प्लिनीना महावाक्यनो वधारे स्वीकार थतो जाय छे.

४. झाकोटो कहे छे के जेटलुं ज्ञान भूलाय छे, तेटला पर करेलो श्रम व्यर्थ जाय छे, ए खोटुं ठरे छे; अने ए प्रमाणे निशाळो परनो सर्वथी साधारण लोकापवाद दूर थाय छे.

प्रकरण २६.

हर्बर्ट स्पेन्सर.

१. **केळवणी विषे निबंध.**—अत्यार सुधी अमे जे शिक्षकोना विचारोनुं निरूपण कर्युं तेमांना कोइना पण ग्रंथोनो आपणी भाषामां अनुवाद थयेलो नथी; पण प्रख्यात हर्बर्ट स्पेन्सरनो "केळवणी विषे निबंध" सर्वने विदित छे. ए निबंधनो सुधरेली दुनियानी लगभग बधी भाषाओमां अनुवाद थयेलो होवाथी तेनी प्रशंसा करवी निरर्थक छे; तेम एनो घणुं करीने बधा शिक्षकोए अभ्यास करेलो होवाथी तेनो संक्षेप आपवो पण निरर्थक छे. अमे मात्र तेना मुख्य विचारोनी परीक्षा करीशुं.

२. **जुदाजुदा प्रकारनां ज्ञानोनुं महत्त्व.**—ए विचित्र छे के लॉकथी फ्रबल सुधीना बधा शिक्षकोए ज्ञान ए केळवणीनो मात्र गौण भाग छे एम फरीफरीने कहेलुं छतां स्पेन्सर एवी रीते लखे छे के जाणे ज्ञानमां ज बधी केळवणी आवी जती होय. पण पेस्टॅलॉत्सी अने फ्रबले आपणने एवी कल्पना आपी छे के केळवणीनुं कर्तव्य मानसिक घटनाने प्रस्फुटित करवानुं छे, अने ज्ञाननुं मूल्य पण ए मानसिक प्रस्फोटनमां केवी सहाय करे छे ते परथी ज निर्णीत करवानुं छे. ए कल्पनाथी शिक्षकनी प्रवृत्ति बदली जाय छे. तेने पछी अंदर रेडवाना ज्ञान उपर नहीं पण जे स्वभाव अने शक्तिओ ए ज्ञान ग्रहण करवानां छे तेना पर ज दृष्टि राखवानी रहे छे.

पण आधुनिक शिक्षणशास्त्रना श्रेष्ठ सिद्धांतनो त्याग करीने स्पेन्सर पोताना विषयविभागमां जूना महेताजीओनी भूलमां पडे छे. तेना पुस्तकनां चार प्रकरणो नीचे प्रमाणे छे:—

१. कयुं ज्ञान सर्वथी वधारे मूल्यवान छे?
२. बुद्धिनी केळवणी.
३. नीतिनी केळवणी.
४. शरीरनी केळवणी.

એટલે કે સ્પેન્સરના ધારવા પ્રમાણે કેળવણીમાં પહેલી વાત વિચારવાની એ છે કે: "કયું જ્ઞાન સર્વથી વધારે મૂલ્યવાન છે?" પણ કદાચ એમ કહી શકાય કે પ્રકરણોનો ક્રમ ફેરવી નાખવાથી પુસ્તક વધારે સારું થઇ શક્યું હોત.

બીજા પ્રકરણમાં સ્પેન્સર પોતે જ કહે છે, કે "આપણે ધીમેધીમે પેસ્ટેલૉઝીના વિચાર તરફ સંક્રમણ કરીએ છીએ. એ વિચાર એ છે, કે ક્રમ અને પદ્ધતિ બન્નેમાં આપણે માનસિક ઉદ્ભેદનો સ્વાભાવિક ક્રિયાને અનુસરવું જોઇએ; બધી શક્તિઓ અમુક ક્રમમાં જ પ્રસ્ફુટિત થાય છે, અને વધીને પ્રસ્ફોટનકાલમાં અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન જોઇએ છે. આપણું કામ એ ક્રમ શોધવાનું અને એ જ્ઞાન પૂરું પાડવાનું છે." પહેલું પ્રકરણ લખતી વખતે સ્પેન્સરને આ સિદ્ધાંતનું વિસ્મરણ થયેલું, એ ખેદકારક છે. સ્પેન્સર બધા પ્રચલિત શિક્ષણનું ખંડન કરે છે. શા માટે? શું ને એમ કહે છે કે અમુક વખતે અપાતું જ્ઞાન પ્રસ્ફોટનના ક્રમને અનુકૂળ નથી! બેશક એ વાંધ ઘણી વાર લાવી શકાય, પણ સ્પેન્સર એમ કહેતો નથી. તે તો શક્તિપ્રસ્ફોટનની છેક જ અવગણના કરે છે, અને પ્રાચીન સાહિત્ય નિરુપયોગી છે તેટલા જ માટે તેને ઉડાવી દે છે.

પણ "કયું જ્ઞાન સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું છે" એ પ્રશ્નથી સ્પેન્સર જે શરૂઆત કરે છે, તે એવી મનોહર છે કે વાંચનાર મોહિત થઇ જાય છે, અને આવી ખૂબીદાર તૈયારીનું કંઇક સંતોષકારક પરિણામ આવવું જ જોઇએ એમ માની લે છે. સ્પેન્સર લખે છે, " આપણને અપાતી કેળવણી હજી જંગલી અને કાચી સ્થિતિમાં છે તેનું વધારે પ્રમાણ જોઇતું હોય તો તે એ છે કે જૂદાજૂદા પ્રકારનાં જ્ઞાનોના મૂલ્યની જ હજી સુધી ચર્ચા થઇ નથી; અને જ્યારે ચર્ચા થઇ નથી ત્યારે નિર્ણય તો ક્યાંથી જ થયો હોય? મૂલ્યનો નિર્ણય કરવાને અમુક ધોરણ નક્કી થયું નથી, એટલું જ નહીં પણ તેનું કોઇ ધોરણ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં પણ આવ્યું નથી. અને તેનું કોઇ ધોરણ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે

जोवामां आव्युं नथी एटलुं ज नहीं, पण तेवा धोरणनी जरूर छे तेनी पण थोडी ज प्रतीति थई होय एम देखाय छे."

"केळवणीमां आ मोटामां मोटो प्रश्न छे, अने तेनी व्यवस्थित चर्चा थवानी जरूर छे. सर्वथी वधारे महत्त्वनो जोके सर्वथी छेल्लो विचारवानो प्रश्न ए छे, के जूदाजूदा विषयोमांथी आपणे कया उपर वधारे ध्यान आपवुं तेनो निर्णय शी रीते करवो? एक पण योग्य अभ्यासक्रम निर्णीत थाय त्यार पहेलां आपणने कइकइ बाबतो जाणवानी सर्वथी वधारे जरूर छे ते नक्की थवुं जोइए; अथवा बेकन कहे छे ते प्रमाणे जूदांजूदां ज्ञानोनुं केटलुंकेटलुं मूल्य छे ते आपणे निर्णीत करवुं जोइए."

आवी रीते शरूआत करीने स्पेन्सर वाचकवर्गनुं आकर्षण करे छे; पण तेनुं परिणाम एटलुं ज आवे छे के 'शास्त्र' ज सर्वथी वधारे महत्त्वनुं ज्ञान छे, अने शास्त्रमां साहित्य अने इतिहास सिवाय लगभग बधां ज्ञानोनो समावेश थाय छे. एटलुं कहेवुं जोइए के आ "जूदांजूदां ज्ञानोनुं केटलुंकेटलुं मूल्य छे, तेनो निर्णय" नथी. आ तो बधी जातना खोराकोना फायदाओनो निर्णय करवो होय, अने कोइ कहे, के 'बे सिवाय बधी जातना खोराक बहु सारा छे' तेना जेवुं थाय छे. ए स्पष्ट छे के आपणने बधां शास्त्रो सारां छे एटलुं ज जाणवानी जरूर नथी*, पण दरेकनुं केटलुं अने कया प्रकारनुं महत्त्व छे ते जाणवानुं छे. उदाहरण तरीके, इन्द्रियविज्ञानना संबंधमां नीचेना प्रश्नोना उत्तरो मळवा जोइए; (१) ए व्यवहारमां उपयोगी छे तेटला माटे के मनने संस्कार आपे छे तेटला माटे अभ्यास करवा योग्य छे? (२) जो ए व्यवहारमां उपयोगी छे तो दरेक माणसने ते

* आवा मोटा फिलसुफ उपर हेत्वाभासनो दोष मूकतां साहस जेवुं लागे, पण न्यायना अभ्यासीओने मालुम पडशे के ए भागग्रहणदोष (Fallacy of Division) करे छेः— बधां शास्त्रो मनुष्यवर्गने आवश्यक छे, माटे दरेक शास्त्र दरेक मनुष्यने आवश्यक छे! फिलसुफो पण सत्य अने न्यायने विसरीने पोताने गमती वातो ज सिद्ध करता हशे?

જાણવાની જરૂર છે, કે પ્રસંગ આવે ત્યારે કોઇ વૈદ્યની પાસેથી પણ તેનો લાભ મેળવી શકાય? (૩) જો એ સંસ્કારની ખાતર મૂલ્યવાન છે, તો તે મનની અમુક એક પ્રવૃત્તિને સંસ્કાર આપે છે, કે સમગ્ર મનને સંસ્કાર આપે છે? સ્પેન્સરનો ઉત્તર અપૂર્ણ છે.

સ્પેન્સર લખે છે: "એક બીજી પણ વાત કહેવી જોઇએ. દરેક જાતના જ્ઞાનને બે પ્રકારનાં મૂલ્ય છે– એક જ્ઞાન તરીકે અને બીજું કસરત તરીકે. વ્યવહારમાં ઉપયોગી થવા ઉપરાંત દરેક જ્ઞાન મનને કસરત પણ આપે છે; અને પૂર્ણ જીવનની તૈયારી કરનાર સાધન તરીકે આપણે જ્ઞાનનો એ બન્ને પ્રકારે વિચાર કરવો જોઇએ." પણ વ્યવહારમાં શાસ્ત્ર સર્વથી વધારે ઉપયોગી છે એ સિદ્ધ કર્યા પછી જ્યારે કસરત તરીકે પણ તે એટલું જ મૂલ્યવાન છે કે નહીં એ વિચાર પર તે આવે છે, ત્યારે નીચે પ્રમાણે પતાવે છે: "આ વિભાગનું વિવેચન અમારે ટૂંકામાં કરવું પડે છે, અને સુભાગ્યે વિસ્તીર્ણ વિવેચનની જરૂર પણ નથી. એક હેતુ સફળ કરવાને શું ઉત્તમ છે તે શોધવામાં બીજો હેતુ સફળ કરવાને શું ઉત્તમ છે તે પણ ગર્ભિત રીતે શોધાયેલું જ છે. આપણને ખાત્રી છે કે વ્યવહારમાં જે જ્ઞાન સર્વથી વધારે ઉપયોગી છે તે પ્રાપ્ત કરવામાં આપણી શક્તિઓને પણ શ્રેષ્ઠ કસરત મળવી જ જોઇએ. જો વ્યવહારને માટે એક જાતની કેળવણી અને મન કસવાને બીજી જાતની કેળવણી જોઇતી હોય, તો સૃષ્ટિમાં બધે સ્થળે જે મનોહર અને મિતવ્યયી વ્યવસ્થા દેખાય છે તેમાં ખામી આવે." આ મત સિદ્ધ કરવાને સ્પેન્સર શિકારથી જ ચપળતા પ્રાપ્ત કરતા અમેરિકન શિકારીનું અને સર્વાળા ગણતાં જ સર્વાળા ગણવાની શક્તિ મેળવતા હિસાબી કારકૂનનું દૃષ્ટાંત આપે છે.

"કુદરતની મિતવ્યયી વ્યવસ્થા!" એ તો કોઇ આક્ષેપકે કહ્યું હોત તો જ શોભત. હજાર બીજમાંથી એકને જ ઉગાડી શકવું; બેસુમાર હાનિકારક ઉદ્ભિજ્જોથી એક ફલપ્રદ વૃક્ષના વિસ્તારમાં પ્રતિરોધ કરવો; સરસમાં સરસ પાક થયો હોય તેનો જંતુઓને ભોગ આપવો;

भयंकर उडतां दरदोथी हजारो सशक्त बाळकोनो संहार करवो—ए वधी "कुदरतनी मितव्ययी व्यवस्था!"

पण आपणे अमेरिकन शिकारी अने हिसाबी कारकूननो विचार करीए. स्पेन्सरना दृष्टांतथी एटलुं ज सिद्ध थाय छे के अमेरिकन शिकारीने मात्र चपळता अने झडपनी ज अपेक्षा छे, अने ते तेने पोतानी शिकारनी प्रवृत्तिथी मळे छे; तथा हिसाबी कारकूनने झडपथी सर्वाळा गणवानी शक्ति आवश्यक छे, अने ते तेने पोतानां रोजनां कामथी ज प्राप्त थाय छे. आवी रीते विचार थाय ते स्पेन्सरनी फिलसुफीने प्रतिरूप ज छे. बेशक जीववुं ए ज कर्तव्य होय तो कुदरत जीववाने माटे जोइए तेवा गुणो आपे छेः एटले के जेमनामां जीववाने माटे जोइए तेवा गुणो आवी शके छे तेवां प्राणीओ ज जीवतां रहे छे, अने बाकीनां नाश पामे छे.

खरी वात ए छे के जीवनप्रयत्नथी जविनप्रयत्नना गुणो ज मळी शके छे. अमेरिकन इंडियनने योग्य मनुष्य थवाने माटे झडप अने चपळता सिवाय बीजा पण गुणोनी अपेक्षा छे ; अने हिसाबी कारकूनने पण हिसाबी कारकून थया पहेलां अने पछी मनुष्य थवानी अने रहेवानी जरूर छे. मनुष्य ए कंइ यंत्र मात्र नथी, अने ते फिलसुफीना विचारो करी शके ते पण उचित ज छे; अने एम जो होय तो ते शक्ति सर्वाळा गणवाथी आवशे नहीं. मनुष्य कंइ प्रकृतिनो दास नथी ; अने व्यवहारनी केळवणी ए संस्कारनी केळवणी नथी. आम कहेवाना करतां तो एम कहेवुं वधारे योग्य छे के व्यवहार अने संस्कार ए परस्पर ऊलटा प्रमाणमां छे. सर्वने विदित छे के मोटा वेपारीओनी पेढीओमां व्याज वगेरे छापेलां पत्रको परथी गणवामां आवे छे, अने तेमां अंकगणितना नियमोनो के गणितना सिद्धांतोनो बिलकुल उपयोग थतो नथी. आवा हिसाबी कारकूनने व्याजना पत्रकनो उपयोग करवामां चपळ थवानी जरूर छे ; अने स्पेन्सरना मत प्रमाणे तेमांथी ज तेने योग्य कसरत मळवी जोइए. पण जो आपणे एटलुं

स्वीकारीए के निशाळनुं एक कर्तव्य मनने विचार करतां शीखववानुं छे, तो कयुं साधन श्रेष्ठ छे—व्याजना पत्रकनो उपयोग करवानुं, के नियमो वापरतां शीखववानुं, के गणितना सिद्धांतो समजवानुं? शुं ए स्पष्ट नथी के खरेखरी केळवणी तो गणितना सिद्धांतोमांथी ज मळी शके?

पण अत्यार सुधी अमे ज्ञानना व्यावहारिक अने सांस्कारिक मूल्यनुं ज विवेचन कर्युं; अने बताव्युं के ए बन्ने एक नथी एटलुं ज नहीं, पण घणीवार ऊलटा प्रमाणमां होय छे. हवे एटलुं बताववुं जोइए के व्यवहारने माटे पण ते बे प्रकारनुं होई शके: आत्मस्थित अने इतरस्थित.

आपणे कोइ पण मोटा वेपारीने पूछीए, के 'तमे रेलवे गाडीमां बेसवाने टिकेट शा माटे खरीदो छो? आखी गाडी ज शा माटे राखी लेता नथी?' तो ते कहेशे, के 'मालीकीना करतां भाडुं आपवुं वधारे अनुकूळ पडे छे.' फरी तेने पूछीए, के 'तमे तैयार कपडां शा माटे ल्यो छो? घेटां पाळीने अने ऊन मेळवीने तमारी मेळे ज लूगडां शा माटे वणता नथी?' तो ते कहेशे, के 'ए बधुं करवाने मने वखत नथी, अने ए बधुं मने आवडतुं पण नथी; मनुष्यनी शक्ति एटली थोडी अने तेनी जरूर एटली बधी छे के ते पोते जे उत्पन्न न करी शके ते तेणे खरीदवुं ज जोइए.' जो ए वेपारी अर्थशास्त्र जाणतो होय तो ते कहे के कामनी वहेंचणीमां ज लाभ छे. दरकोई बधुं थई शकतुं नथी. कामनी वहेंचणीना नियमथी 'नेधे'ज मालीकी अने उत्पादनना करतां भाडुं आपवाथी अने खरीदी करवाथी वधारे फायदो थाय छे. उपयोगी ज्ञानमां पण ए ज प्रमाणे समजवुं: जे ज्ञाननो दररोज खप पडे तेवुं ज्ञान आपणे पोतीकुं करी राखवुं जोइए; पण जे ज्ञाननो कोइ प्रसंगे ज खप पडे तेवुं ज्ञान प्रसंगोपात्त भाडे लावी शकाय. बिमारी आवी पडे त्यारे वकील वैद्यने बोलावे छे; अने कोइए हक डुबाव्या होय त्यारे वैद्य वकीलने बोलावे छे. दरेक वैद्य अने दरेक वकील वकीलात अने वैद्यक

शीखतो नथी ; अने ते एटला ज माटे के ए ज्ञान पोतानी पासे राखवाना करतां जोइए त्यारे मेळववामां वधारे सुगमता छे. आ उपरथी जे सिद्धांत नीकळे छे ते ए ज छे के दरेक मनुष्यने काम करनार, नागरिक अने मनुष्य तरीके अमुक ज्ञान हमेशां जोइए छीए, अने ते तेणे पोते ज प्राप्त करी राखवुं जोइए; पण केटलांएक ज्ञाननी तेने कोइ ज वार जरूर पडे छे, अने ते जोइए त्यारे भाडे लाववानुं वधारे अनुकूळ होय तो तेने पोतानी पासे राखवानी जरूर नथी. उदाहरण तरीके, आपणा वेपारीने नित्य व्यवहारने माटे पोताना वेपारनी वस्तुओ जाणवानी, नागरिक तरीके पोताना हको अने फरजो जाणवानी, अने मनुष्य तरीके इतिहास, भूगोळ, साहित्य, अने शास्त्रनो थोडो भाग जाणवानी अने तेटला माटे वांचतां जाणवानी जरूर छे. आ बधुं वेपारीने आवडवुं जोइए ; अने तेनो व्यावहारिक उपयोग आत्मस्थित छे. पण प्रसंगोपात्त, बिमारीमां, के मुसाफरीने माटे तैयारी करतां, के एवे कोइ पण वखते तेने बीजी जातनां ज्ञाननी जरूर पडे छे ; अने त्यारे ते बीजा माणसोनी पासेथी अथवा पुस्तकोमांथी ते मेळवी शके. ए उपयोग इतरस्थित छे.

३. **मनुष्यनी जूदीजूदी प्रवृत्तिओनो क्रम.**—पण आपणे स्पेन्सरनो अभ्यासक्रम जरा वधारे स्थिरताथी तपासीए. ते कहे छे के पूर्ण जीवनने माटे आपणे "शरीरनी योग्य संभाळ राखतां, मननी योग्य संभाळ राखतां, कामकाजनी व्यवस्था करतां, बाळकोने उछेरतां, नागरिक तरीके योग्य वर्तन करतां, अने अवकाशनो वखत आनंददायक रीते गाळतां तथा आपणी बधी शक्तिओनो योग्य उपयोग करतां जाणवुं जोइए." स्पेन्सर कहे छे के आ बधी बाबतोने माटे जूदांजूदां शास्त्रो छे, अने केळवणीनुं काम ते शीखववानुं छे.

पण आ बधी बाबतो पर व्यवस्थित शास्त्रो होय तोपण ते बाळकोथी समजी शकाय तेवां होवानो संभव नथी; अने कोइ पण माणसने ते बधां शीखवाने के दरेकनो 'योग्य' भाग शीखवाने पण वखत

नथी. बहु तो एटलुं थई शके के बाळकोने ए शास्त्रोनां मुख्यमुख्य परिणामो शीखवी शकाय; पण तेथी तो स्पेन्सर कहे छे ते प्रमाणे मात्र अविकारने उत्तेजन मळे, अने विचारशक्ति बिलकुल प्रस्फुटित थाय नहीं.

पहेला वर्गनी प्रवृत्तिने माटे स्पेन्सर कहे छे के ए वात कुदरते घणे अंशे पोताना ज हाथमां राखी छे. ते मात्र एटली ज सलाह आपे छे के आपणे कुदरती नियमोथी विरुद्ध आचरण कदापि नहीं करवुं जोइए.

स्पेन्सर माने छे के इन्द्रियविज्ञानथी परोक्ष रीते आत्मसंरक्षणने मदद मळे छे. पण शुं दरेक माणसे व्यवहारनी खातर तेनो अभ्यास करवो जोइए? उत्तर ए छे के थोडाएक नियमो ज दरेक माणसथी शीखी शकाय तेम छे, अने खरुं शास्त्र तो वैद्योना हाथमां ज रही शके. अनुकूळ संस्थितिमां तो मनुष्यनुं शरीर नियमित रीते चाल्या ज करे छे; अने कंइ प्रतिकूळता थाय त्यारे उत्तमोत्तम ज्ञान अने कळा वगरना कोइ पण माणसने ते सुप्रत करवामां हानि छे. अनुभव बतावे छे के अर्धज्ञान अथवा अपूर्ण ज्ञान एवा विषयोमां भयंकर छे. दरेक माणसे हवा, खोराक, कसरत, वगेरे संबंधी मुख्य हकीकतो जाणवी जोइए; पण ज्यारे कोइ मांदो पडे अथवा जखमी थाय त्यारे तो वैद्य वगर छूटको ज नथी. टूंकामां, इन्द्रियविज्ञानना खरा शास्त्रनो उपयोग, इतरास्थित छे. दरेक माणसने पाघडीनी पण जरूर छे, पण तेटला माटे दरेके शुं पाघडी बांधतां शीखवुं जोइए? बिलकुल नहीं. दरेक माणस पोते जे पाघडी खरीद करे तेना गुणदोष जाणी शके अने तेने खरीद कर्या पछी साचवी शके तो बस छे, एथी वधारे ज्ञान पाघडीना धंधावाळाओने ज सोंपवुं जोइए.

स्पेन्सरनी बीजा वर्गनी प्रवृत्ति निर्वाहसाधननी छे; अने ते बतावे छे के बधा धंधाओमां शास्त्रोनो खप पडे छे. प्रचलित अभ्यासक्रम अयोग्य छे एम सिद्ध करवाने ते कहे छे के पदार्थनी भारसहनशक्तिनो

शीखतो नथी; अने ते एटला ज माटे के ए ज्ञान पोतानी पासे राखवाना करतां जोइए त्यारे मेळववामां वधारे सुगमता छे. आ उपरथी जे सिद्धांत नीकळे छे ते ए ज छे के दरेक मनुष्यने काम करनार, नागरिक अने मनुष्य तरीके अमुक ज्ञान हमेशां जोइए छीए, अने ते तेणे पोते ज प्राप्त करी राखवुं जोइए; पण केटलांएक ज्ञाननी तेने कोइ ज वार जरूर पडे छे, अने ते जोइए त्यारे भाडे लाववानुं वधारे अनुकूळ होय तो तेने पोतानी पासे राखवानी जरूर नथी. उदाहरण तरीके, आपणा वेपारीने नित्य व्यवहारने माटे पोताना वेपारनी वस्तुओ जाणवानी, नागरिक तरीके पोताना हको अने फरजो जाणवानी, अने मनुष्य तरीके इतिहास, भूगोळ, साहित्य, अने शास्त्रनो थोडो भाग जाणवानी अने तेटला माटे वांचतां जाणवानी जरूर छे. आ बधुं वेपारीने आवडवुं जोइए; अने तेनो व्यावहारिक उपयोग आत्मस्थित छे. पण प्रसंगोपात्त, बिमारीमां, के मुसाफरीने माटे तैयारी करतां, के एवे कोइ पण वखते तेने बीजी जातनां ज्ञाननी जरूर पडे छे; अने त्यारे ते बीजा माणसोनी पासेथी अथवा पुस्तकोमांथी ते मेळवी शके. ए उपयोग इतरस्थित छे.

३. **मनुष्यनी जूदीजूदी प्रवृत्तिओनो क्रम.**—पण आपणे स्पेन्सरनो अभ्यासक्रम जरा वधारे स्थिरताथी तपासीए. ते कहे छे के पूर्ण जीवनने माटे आपणे "शरीरनी योग्य संभाळ राखतां, मननी योग्य संभाळ राखतां, कामकाजनी व्यवस्था करतां, बाळकोने उछेरतां, नागरिक तरीके योग्य वर्तन करतां, अने अवकाशनो वखत आनंददायक रीते गाळतां तथा आपणी बधी शक्तिओनो योग्य उपयोग करतां जाणवुं जोइए." स्पेन्सर कहे छे के आ बधी बाबतोने माटे जूदांजूदां शास्त्रो छे, अने केळवणीनुं काम ते शीखववानुं छे.

पण आ बधी बाबतो पर व्यवस्थित शास्त्रो होय तोपण ते बाळकोथी समजी शकाय तेवां होवानो संभव नथी; अने कोइ पण माणसने ते बधां शीखववाने के दरेकनो 'योग्य' भाग शीखववाने पण वखत

नथी. बहु तो एटलुं थई शके के बाळकोने ए शास्त्रोना मुख्यमुख्य परिणामो शीखवी शकाय; पण तेथी तो स्पेन्सर कहे छे ते प्रमाणे मात्र अधिकारने उत्तेजन मळे, अने विचारशक्ति बिलकुल प्रस्फुटित थाय नहीं.

पहेला वर्गनी प्रवृत्तिने माटे स्पेन्सर कहे छे के ए वात कुदरते घणे अंशे पोताना ज हाथमां राखी छे. ते मात्र एटली ज सलाह आपे छे के आपणे कुदरती नियमोथी विरुद्ध आचरण कदापि नहीं करवुं जोइए.

स्पेन्सर माने छे के इन्द्रियविज्ञानथी परोक्ष रीते आत्मसंरक्षणने मदद मळे छे. पण शुं दरेक माणसे व्यवहारनी खातर तेनो अभ्यास करवो जोइए? उत्तर ए छे के थोडाएक नियमो ज दरेक माणसथी शीखी शकाय तेम छे, अने खरुं शास्त्र तो वैद्योना हाथमां ज रही शके. अनुकूळ संस्थितिमां तो मनुष्यनुं शरीर नियमित रीते चाल्या ज करे छे; अने कंइ प्रतिकूळता थाय त्यारे उत्तमोत्तम ज्ञान अने कळा वगरना कोइ पण माणसने ते सुप्रत करवामां हानि छे. अनुभव बतावे छे के अर्धज्ञान अथवा अपूर्ण ज्ञान एवा विषयोमां भयंकर छे. दरेक माणसे हवा, खोराक, कसरत, वगेरे संबंधी मुख्य हकीकतो जाणवी जोइए; पण ज्यारे कोइ मांदो पडे अथवा जखमी थाय त्यारे तो वैद्य वगर छूटको ज नथी. टूंकामां, इन्द्रियविज्ञानना खरा शास्त्रनो उपयोग, इतरास्थित छे. दरेक माणसने पाघडीनी पण जरूर छे, पण तेटला माटे दरेके शुं पाघडी बांधतां शीखवुं जोइए? बिलकुल नहीं. दरेक माणस पोते जे पाघडी खरीद करे तेना गुणदोष जाणी शके अने तेने खरीद कर्या पछी साचवी शके तो बस छे. एथी वधारे ज्ञान पाघडीना धंधावाळाओने ज सोंपवुं जोइए.

स्पेन्सरनी बीजा वर्गनी प्रवृत्ति निर्वाहसाधननी छे; अने ते बतावे छे के बधा धंधाओमां शास्त्रोनो खप पडे छे. प्रचलित अभ्यासक्रम अयोग्य छे एम सिद्ध करवाने ते कहे छे के पदार्थनी भारसहनशक्तिनी

गणत्रीमां चूक पडवाथी घणा विधायकोए बांधेला पूलो भांगी जाय छे; घणा वहाणवटीओ 'तरंगरेखा' नो नियम नहीं जाणवाथी खराब रीते वहाणो बांधे छे, अने नुकसान खमे छे; घणा रंगरेजो, खांड साफ करनाराओ, अने खेडुतो रसायनना ज्ञान वगर थोडाघणा निष्फळ थाय छे; घणा खाण खोदनाराओ भूस्तरना ज्ञान वगर छकड खाई बेसे छे; इत्यादि. पण आ बधाने माटे शुं शिक्षक जवाबदार छे? शुं प्राथमिक शाळाना शिक्षके सातथी चौद वर्षना बाळकोने आ बधी बाबतो शीखववी? शुं दरेक माणसने बधां शास्त्रो शीखवी शकाय? ए तो अशक्य ज छे. त्यारे शुं दरेक बाळके कया धंधामां पडवुं ए आपणे ज नक्की करवुं, अने जे बाळकोने माटे जे धंधो ठराववामां आवे तेमां उपयोगी थाय तेवां शास्त्रो तेमने शीखववां? अर्थात् दरेक धंधाने माटे जूदी शाळा उघाडवी? एवी उद्योगशाळाओ जर्मनीमां छे; पण त्यां तो कोइ पण बाळक धंधामां पडे त्यार पहेलां तेनी सामान्य केळवणी पूरी थयेली होय छे.

पण अहीं स्पेन्सर धंधाओने माटे ज शास्त्रनी हिमायत करे छे तेना संबंधमां एटलुं कही शकाय, के घणां शास्त्रो तेओ जे प्रवृत्ति संबंधी विचार करे छे तेमां वधारे शक्ति आपतां नथी. कोइ पण माणस आंखनी रचना अने प्रकाशना नियमो जाणवाथी वधारे सारी रीते जोई शकतो नथी. तरवामां अथवा होडी चलाववामां मोटो गाणितिक होय ते पण जेने द्रवोत्पीडनना नियमोनी कशी खबर न होय तेना करतां हमेशां वधारे सारुं काम करी शकतो नथी. बेशक स्पेन्सर जे उदाहरणो आपे छे, तेमां शास्त्रीय ज्ञानथी घणुं नुकसान अटकी शक्युं होत, पण ते परथी भूल करनाराओए शास्त्र शीखवुं जोइतुं हतुं एवुं अनुमान नीकळतुं नथी; एटलुं ज बस छे के ए माणसोए पोते नहोता समजता तेवी बाबतोमां शास्त्रवेत्ताओनो विचार लेवो जोडतो हतो. जो स्पेन्सरनुं कहेवुं मानीए तो दरेक माणसे पोते ज पोताना वैद्य, वकील, स्थपति, दरजी, अने धर्माचार्य थवुं जोइए.

વળી નિર્વાહસાધન મેળવવામાં સ્પેન્સર જ્ઞાનને જ મુખ્ય ગણીને ક્રિયાશક્તિને છેક ભૂલી જાય છે. બેશક વિચારની મદદ વગર ક્રિયાથી હાલની દુનિયામાં થોડું જ થઈ શકે છે; પણ એટલું ભૂલી જવું નહીં જોઈએ કે ઉદ્યોગોની વર્તમાન સ્થિતિમાં વિચાર અને ક્રિયા કરનારા માણસો એના એ હોતા નથી. દરેક ઉદ્યોગમાં યોજના કરનારાઓ જૂદા હોય છે, અને શક્તિ વાપરનારા જૂદા હોય છેઃ એટલે કે યોજના અથવા રૂપ અને મહેનત અથવા શક્તિ આવશ્યક કારણો હોવા છતાં એક જ વ્યક્તિમાં સ્થિત હોવાની જરૂર નથી; ઉદ્ભેદના નિયમ પ્રમાણે એક જ વ્યક્તિમાં સ્થિત થઈ શકે તેમ પણ નથી. અને એ જ શ્રેણીએ વિચાર કરતાં માલુમ પડે છે કે શાસ્ત્રીય શોધકો પણ બધાં શાસ્ત્રો શીખે તેથી લાભ નથી; પણ થોડાં શાસ્ત્રો પૂર્ણ અંશે શીખે તેમાં જ લાભ છે.

૪. **સાહિત્ય, ધર્મ, અને શાસ્ત્ર.**— સ્પેન્સરની બીજી પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી; કારણકે ઉપર કહ્યું છે તેટલાથી જ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે તેની યોજના અશક્ય છે. મોટામાં મોટા ચિંતકોએ ફરીફરીને સમજાવ્યું છે કે ખરી કેળવણી થોડા જ વિષયોથી આપી શકાય છે. દુનિયામાં ઘણું જાણવા જેવું છે તેટલા માટે પહેલેથી જ ઘણું જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ પ્રાયશઃ, દુનિયામાં ઘણું ખાવા જેવું છે તેટલા માટે ઘણું ખાવાનો પ્રયત્ન કરવા સરખું છે. પણ નિશાળમાં થોડા જ વિષયો શીખવવા જોઈએ એમ ઠરે, તે પછી પણ તેમાં શાસ્ત્રનું કે ભાષા અને સાહિત્યનું પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ એ સવાલ રહે છે. એક તરફથી શાસ્ત્રના હિમાયતીઓ કહે છે કે દુનિયામાં ચોતરફ શાસ્ત્રના વિજયસ્તંભો દેખાય છે, અને આધુનિક સમયમાં શાસ્ત્ર વગર ચાલે તેમ નથી; ત્યારે બીજી તરફથી ભાષા અને સાહિત્યના હિમાયતીઓ કહે છે કે દુનિયામાં મોટામાં મોટા કવિઓ, ફિલસુફો, વીરો, રાજ્યનિયામકો, અને ધર્માચાર્યો શાસ્ત્ર વગરના શિક્ષણથી પણ થઈ શક્યા છે. બન્ને પક્ષો અતિશયોક્તિ કરે છે.

खरी वात ए छे के एक तरफ शास्त्रथी सूक्ष्म अवलोकन करवानी, कार्यनां कारणो तपासवानी, अने व्यवस्थित विचार करवानी एवी केळवणी मळे छे, के कोइ पण अभ्यासक्रममां तेना वगर अपूर्णता रहेवानो संभव छे; त्यारे बीजी तरफ मनुष्यजीवन संबंधी बधा महत्त्वना विचारो साहित्यथी ज मळी शके छे, अने सद्गुण तथा डहापण तेमांथी ज उद्भवे छे. शास्त्रनो प्रदेश संकुचित छे, अने ते अमुक शक्तिओने ज केळवे छे; भाषा अने साहित्यनो प्रदेश सार्वत्रिक छे, अने ते समग्र मनुष्यने केळवे छे. जड प्रकृति संबंधी वधु ज्ञान शास्त्रमांथी मळे छे; पण चेतन अथवा मनुष्यनी प्रकृतिनुं खरुं ज्ञान तो साहित्यमांथी ज प्राप्त थाय छे. बेशक दरेक देशमां शास्त्र अने धंधाओनी केळवणी आवश्यक छे, अने आपणा जेवा देशना तो अस्तित्वनो पण घणे अंशे कळाओ अने व्यापार उपर ज आधार छे. पण जीवन सार्थक होय तो ज ते इष्ट छे; अने मनुष्यत्व रहे तो ज यांत्रिक प्रवृत्तिओ हितकर छे. कोइ पण मनुष्य गर्भशास्त्रनुं एकाद पानुं वांचे अने न समजे, तो मनुष्य तरीके ते उतरतो थतो नथी, अने समजे तो उच्चतर थतो नथी; पण जो ते सरस्वतीचंद्रमांथी एकाद (सरल) प्रसंग वांचे अने न समजे, तो मनुष्य तरीके ते बेशक उतरतो छे, अने समजे तो बेशक उच्चतर छे. कोइ पण माणस आखी जिंदगी गर्भशास्त्रमां गाळे अने बीजुं कशुं न वांचे, तो ७० वर्षनी वये पण ते बाळक ज रहे; भाषाना अभ्यासीनुं तेवुं परिणाम आववानो कदापि संभव नथी. भाषा ज देशनां बधां माणसोने अने वर्तमानने भूतनी तथा भविष्यनी साथे संबद्ध करे छे. भाषाथी बधी शक्तिओ केळवी शकाय छे. भाषानी वृद्धि ए विचारनी वृद्धि छे. भाषाथी बाळको योग्य रीते केळवाय नहीं, तो दोष भाषानो नहीं पण शिक्षकोनो समजवो. टूंकामां, सामान्य शाळाओना अभ्यासक्रमनी अंदर भाषानुं ज प्राधान्य रहेवुं जोइए; शास्त्र आवे ते उचित छे पण तेनी पदवी सर्वथा गौण रहेवी जोइए.

अने आ ज स्थळे स्पेन्सरना बीजा एक विचारनी पण परीक्षा करवानी जरूर छे. ते कहे छे, के "खरुं शास्त्र वस्तुतः धर्ममय छे." शास्त्रने धर्ममय कहेवामां तेनो शो आशय हशे ते तरत समजी शकातुं नथी. तेनो कंइक आशय तो होवो ज जोइए. ते शास्त्रने धर्ममय कहेवानां त्रण कारणो आपे छेः (१) "कारणके ते विश्वनो अभ्यास करे छे, अने तेना कारणनां कार्योनुं अवलोकन करे छे;" (२) "ते बधी वस्तुओमां प्रकट थता नियमो तरफ पूर्ण आस्था अने पूज्यभाव उत्पन्न करे छे;" अने (३) "ते आपणा पोताना संबंधी अने विश्व साथेना आपणा संबंधो संबंधी आपणने खरी कल्पना आपे छे." छेवटे ते कहे छे, के "शास्त्र आपणने बधी तरफ जे अनुल्लंघनीय मर्यादाओ छे ते बतावे छे, अने आदिकारणनुं आपणने कदापि ज्ञान थवानुं नथी ए स्पष्ट रीते समजावे छे."

आ उपरथी एम जणाय छे के शास्त्र पोतानाथी जे कंइ आपणने आपी शकातुं नथी तेनी प्राप्तिने ते अशक्य गणे छे; अने तेटला माटे ते "धर्ममय" छे!

ज्यां सुधी स्पेन्सर पोताना प्रदेशमां रहीने ज विचारो आपे, त्यां सुधी ते बेशक माननीय छे; पण ज्यारे तेमांथी बहार नीकळीने शास्त्र धर्मनी अशक्यता सिद्ध करे छे अने तेटला माटे "धर्ममय" छे एवुं मत आपे, त्यारे आपण अशास्त्रीय लोकोने एम लागे छे के ते भाषानो दुरुपयोग करे छे.

पण स्पेन्सरथी डरी जवानुं कशुं कारण नथी. बेकनना वखत पछी घणी शोधो थई छे, छतां कोइए पण तेना नीचेना शब्दोने असिद्ध कर्या नथीः "दुनिया आत्माथी उतरती छे; अने तेटला माटे वस्तुस्थितिमां जे प्रकट थाय छे तेना करतां वधारे विशाळ महत्तानी, वधारे पूर्ण साधुतानी, अने वधारे समग्र वैविध्यनी मनुष्यमनने अपेक्षा रहे छे."

'वस्तुस्थिति'—आ ज मनुष्यबुद्धिथी समजी शकाय तेटले अंशे

शास्त्र छे; अने स्पेन्सर कहे छे, के ए ज्ञान सर्वथी वधारे महत्त्वनुं छे एटलुं ज नहीं; पण एथी ज मनुष्यमनने वधारेमां वधारे संतोष मळी शके छे. वस्तुओ संबंधी ते आपणने घणुं कहे छे; पण वस्तुओनी बहार ते आपणने कशुं कहेतुं नथी एटलुं ज नहीं, पण स्पेन्सरना मत प्रमाणे एम कहे छे के कशुं जाणी शकाय तेम नथी. ते कहे छे के शास्त्र आपणने वधी तरफ अनुल्लंघनीय मर्यादाओ बतावे छे. ते मर्यादाओने 'अनुल्लंघनीय' कहे छ. पण ए ते शी रीते सिद्ध करे तेम छे? शुं एम कहेवुं बहेतर अने वधारे शास्त्रीय नथी के आपणने नहीं पण शास्त्रने ए मर्यादाओ अनुल्लंघनीय छे? जीवनना गंभीर प्रश्नो संबंधी शास्त्रे मौन राख्युं छे अने राखवुं ज जोइए; शास्त्रथी ग्रही शकाय तेना करतां दुनियामां कंइकंइ वधारे अने विलक्षण वस्तुओ छे.*

पण कदाच घणा माणसो महान् शास्त्रवेत्ता डार्विननी माफक धर्म वगर चलावी शके, तोपण तेमनी एवी केटलीएक जरूरो होई शके के जे शास्त्रथी पूरी न पडे. डार्विनने पोताने कुटुंबस्नेह वगर चालतुं नहीं; अने कुटुंबस्नेह ए उपयुक्त शास्त्र छे, एम डार्विन के स्पेन्सर कोइए हजी सुधी सिद्ध कर्युं नथी. अने पूर्ण जीवनने माटे एवी घणी कल्पनाओ (उ. त. प्रेम, उदारता, फरज, इत्यादि)नी अपेक्षा छे, के जे कदापि शास्त्रमांथी मळी शके तेम नथी.

वळी पूर्ण जीवनने माटे सौंदर्यनी अभिज्ञता पण एक आवश्यक साधन छे; अने शास्त्रनो ज परिचय सौंदर्यबुद्धिने अनुकूळ होवाने बदले प्रतिकूळ छे. डार्विन पोते ज कहे छे: "मारुं मन जाणे पुष्कळ छूटीछूटी हकीकतो परथी सामान्य नियमो कहाडवाना यंत्र जेवुं थई गयुं होय एम जणाय छे; पण एथी करीने मगजना जे भाग

---

* पूर्ण जीवनने माटे तो स्पेन्सरना वधा शास्त्र करतां जीन पॉल रिख्तरनी नीचेनी मनोहर उपमामां वधारे डहापण छे एम मालुम पडशे: "बेशक तमारी बुद्धिने नित्य व्यवहारनां वधां कामनुं ज्ञान थाय तेम करजो. अने तेनां मूळ ऊंडां नखावजो; पण धर्म अने कवितायी तेनुं अंतःकरण स्वर्गने माटे उघाडुं राखजो: छोडना पोषक मूळनी आसपास माटी दाबी देजो; पण संभाळ राखजो के जरा पण फूलमां आवीने न पडे."

उपर उच्चतर रसास्वादनो आधार छे ते ज शाथी क्षीण थयो हशे ते माराथी समजी शकातुं नथी. * * * जो मारे मारी जिंदगी हवे फरीथी जीववानी होय, तो हुं एवो नियम करुं के कंइ नहीं तो अठवाडियामां एक वार कंइ कविता वांचवी, अने कंइ संगीत सांभळवुं; कारणके एथी करीने मगजनो जे भाग हाल क्षीण थयो छे, ते उपयोगथी कदाच सशक्त रह्यो होत. उच्चतर रसास्वादनी हानि ए सुखनी हानि छे; अने ते लागणीओने निर्बळ करवाथी कदाच बुद्धिने अने वधारे करीने नीतिने हानिकारक थई पडे."

आ प्रमाणे एक मोटामां मोटो शास्त्रवेत्ता पोते ज कहे छे के पूर्ण जीवनने माटे शास्त्रना करतां कंइक जुदी ज वस्तुनी—सौंदर्यनी अभिज्ञतानी आवश्यकता छे; अने ते शास्त्रथी प्राप्त थती नथी.

आना जवाबमां स्पेन्सर शुं कही शके तेम छे? ते कहे छे, के (१) कविता अने कलाओनो शास्त्र शीख्या पछी ज अभ्यास करवो जोइए, कारणके क्रियानी प्रवृत्ति अवकाशनी प्रवृत्तिथी पहेली आवे छ; अने (२) कविता अने कलाओमां शास्त्रनो ज उपयोग छे. पहेलाने माटे तो उपर कहेलु ज छे के बधा माणसोने माटे एकसरखो अभ्यासक्रम राखवानो जरूर नथी; अने स्पेन्सरनी बधी प्रवृत्तिओने माटे ते कहे छे तेटलुं ज्ञान आपवा मांडीए, तो काव्यो अने कळाओ माटे वखत मळे ज नहीं.

स्पेन्सर बीजुं कारण ए आपे छे के कविता अने कळाओमां शास्त्रना नियमोनुं अनुसरण थाय छे, तेटला माटे कविओ अने कलानिपुणोने शास्त्रना नियमोनुं ज्ञान होवुं जोइए. पण आमां आपण अशास्त्रीय लोकोने हेत्वाभास लागवानो संभव छे. कविओ अने कलानिपुणो बेशक प्रकृतिनुं निरूपण करे छे; पण प्रकृतिना नियमो अने प्रकृति ए एक नथी. वृक्षो अने वादळांनुं बराबर चित्र आपवाने वनस्पतिशास्त्र अने भूतल आवश्यक छे एम मानी शकातुं नथी. ए प्रमाणे तो एम पण कही शकाय के बाळकने पत्थर फेंकतां शीखतां पहेलां पत्थरनी गतिथी आकाशमां कइ आकृति थाय छे ते जाणवानी जरूर छे!

स्पेन्सर शास्त्र न जाणवाथी केटलाएक चितारा‌ओए करेली भूलो-ना दाखला आपे छे. कदाच, ए लोकोए शास्त्र उपर वधारे ध्यान आप्युं होत तो ए भूलो नहीं करी होत, पण साथे कदाच ए चित्रो पण नहीं कर्यां होत. तेओ कंइक उपस्करनुं चित्र कहाडे, तो कोइक अं-शमां सुतार दोष बतावी शके; तेओ कोइ दिवाल चितरे, तो तेमां कडियानी सूक्ष्म दृष्टि कंइक खामी बतावी शके. पण आवा दोषोथी दूर रहेवाने तेमणे बधा धंधा‌ओनी सूक्ष्म बाबतो जाणवी जोइए, एम तो स्पेन्सर पण नहीं कहे. चितारानुं काम आंखने जेवां आकृति अने रंग देखाय छे ते आपवानुं छे; शास्त्रीय पुस्तकोने माटे चित्रो तैयार करवानुं नथी. पण स्पेन्सर चितारा‌ओए प्राकृतिक शास्त्रो जाणवां जोइए एटलुं कहीने ज अटकतो नथी. "द्रष्टा‌ओना मन उपर केवी असर थशे ते पण तेमणे समजवुं जोइए– अने ए मानसशास्त्रनो विषय छे!" कविता संबंधी ते कहे छे ते उपरना करतां पण वधारे विलक्षण छे. पण स्पेन्सर बतावे छे ते बाबतो पर ध्यान आपीने रचेलां काव्यो प्रसिद्ध करवानो श्रम निरर्थक जवानो संभव छे.

५. बुद्धिनी केळवणी.— हवे आपणे स्पेन्सरना बीजा प्रकरण उपर आवीए छीए; अने तेमां ते बुद्धिना योग्य प्रस्फोटनने माटे नीचे प्रमाणे नियमो आपे छेः—

१. "केळवणीमां आपणे सरलथी संकुल तरफ संक्रांति करवी जोइए." आ रूपमां ए नियमनो स्वीकार थई शके तेम नथी; कारण के सर्वने विदित छे के मनुष्यमनमां सरल वस्तु‌ओथी शरू कर-वानी शक्ति नथी. मनना पहेला अनुभवो हमेशां संकुल होय छे, अने बीजी जातना होई शके नहीं. पण आगळ जतां ज्यारे स्पेन्सर समजावे छे के पृथक् उदाहरणो करतां सामान्य नियमो वस्तुत: वधारे संकुल छे, त्यारे ए अर्थमां तेनो सिद्धांत स्वीकारवामां बाध लागतो नथी.

२. "मनना प्रस्फोटनमां सविकल्पक अथवा स्पष्ट ज्ञान हमेशां निर्विकल्पक अथवा अस्पष्ट ज्ञाननी पाछळ आवे छे." आ संबंधमां ते

लखे छेः " अपक्व मनमां व्यवस्थित विचारो ठसाववा शक्य नथी, अने शक्य होय तो तेम करवुं उचित नथी. बेशक आपणे एवा विचारोनां शब्दावरणो शीखवी शकीए; अने जे शिक्षको एवी शब्दपंक्तिओ शीखव्या करे छे, तेओ मानी ले छे के शब्दोनी साथे बाळको विचारोनुं पण ग्रहण करे छे. पण सहेज परीक्षाथी जणाशे के तेम थतुं नथी. * * * माटे केळवणीमां आपणे प्रथम अस्पष्ट शरूआतथी ज संतोष मानवो जोइए; अने पछी धीमेधीमे तेमनी मोटी अने न्हानी भूलो सुधारवाने यत्न करवो जोइए. "

३. " शिक्षण संहतथी शरू थइने संविक्तमां परिणत थवुं जोइए. " आना संबंधमां स्पेन्सर जे लखे छे ते दरेक शिक्षके मनन करवा लायक छे. " पृथक्पृथक् सत्योनो समावेश करवाने मनुष्य जे सामान्य निर्देश योजे छे, अने जे सामान्य निर्देश एकमां घणांनो समावेश करवाथी तेमने सरल लागे छे, ते बाळकने पण सरल लागशे एम तेओ मानी ले छे. पण तेओ भूली जाय छे के कोइ पण सामान्य निर्देश तेनी अंदर जेजे पृथक्पृथक् सत्योनो समावेश थाय छे तेना समूहना प्रमाणमां ज सरल छे-वस्तुतः एकएक पृथक् सत्यना करतां ते वधारे संकुल छे- अने पृथक्पृथक् घणां सत्यो समजाया पछी ज सामान्य निर्देश स्मरणशक्ति अने बुद्धिने सुखरूप थई पडे छे. अने जे मनमां ए पृथक् सत्यो न होय तेनाथी तेनो अर्थ समजी शकातो नथी. वे जूदाजूदा प्रकारनी सरलतानो भेद नहीं समजवाथी लोको मूळतत्त्वोने सरल मानी ले छे; पण एम करतां आपणे पहेलो नियम आप्यो तेनुं उल्लंघन थाय छे. ए नियमनुं तात्पर्य ए ज छे के दृष्टांतो द्वारा ज सिद्धांतो समजाववा; अने विशेष तथा संहत द्वारा ज सामान्य तथा संविक्त तरफ संक्रमण करवुं. "

४. " समग्र मनुष्यवर्गनी अंदर अमुक क्रममां ज ज्ञान उत्पन्न थतुं गयुं छे; अने बाळकने पण शीखववुं होय तो ए ज क्रममां शीखवी शकाय. " स्पेन्सर आ सिद्धांत स्थापित करवानुं मान कॉम्टने आपे

छे; पण आपणे बताव्युं छे ते प्रमाणे ए ज सिद्धांत उपर कॉन्डियाके पोतानी शिक्षणयोजना घडी हती.

स्पेन्सरनी आ सिद्धांत माटेनी विचारपंक्ति नीचे प्रमाणे देखाय छे: समूहनी अत्यार सुधी जे स्थिति थई छे, तेवी ज स्थिति हवे पछी पण समूहनी अंदरना दरेक मनुष्यनी थवी जोइए, समूहथी (मनुष्यवर्गथी) अत्यार सुधी वधुं ज्ञान अमुक क्रममां ज शीखायु छे; माटे हवे पछी दरेक मनुष्यथी पण वधुं ज्ञान ए ज क्रममां शीखी शकाय. स्पेन्सर "शकाय' ए शब्दनो एवी रीते उपयोग करे छे के आपणाथी कशुं बोली शकातुं नथी. तेणे जो 'शीखवुं जोइए' के 'शीखवुं उचित छे' एम कह्यु होय, तो आपणे दोषथी दूर रही शकत; पण जो ज्ञान मेळववाने एक ज मार्ग होय, तो ए मार्गनो स्वीकार करवो जोइए एवुं समजाववानुं रहेतुं ज नथी. पण स्पेन्सरनो झोक बेशक सुधारो करवानो छे; अने ते परथी बीजा क्रममां पण ज्ञान प्राप्त थई शके छे एवुं लक्षित थाय छे. तेटला माटे जे प्रश्न उत्पन्न थाय छे ते आ प्रकारनो छे: समग्र मनुष्यवर्ग जे क्रममां ज्ञान प्राप्त कर्युं छे ते ज क्रममां दरेक मनुष्ये पण पोतानुं ज्ञान प्राप्त करवुं जोइए के नहीं ?

स्पेन्सर कहे छे, "ऐतिहासिक क्रम मुख्य अंशोमां आवश्यक हतो, अने जे कारणोथी मनुष्यवर्गमां अमुक क्रमे ज ज्ञान दाखल थयुं ते ज कारणो बाळकोने पण लागु पडे छे, ए सिद्ध थई शके तेम छे." पण मनुष्यवर्गमां ज्ञान कया क्रममां दाखल थयुं ए सिद्ध करवुं सहेलुं नथी; कारणके मनुष्यवर्गना जूदाजूदा विभागोमां जूदांजूदां ज्ञानो जूदाजूदा क्रमोमां दाखल थयां छे. साधारण रीते एम कही शकाय के आधिभौतिक शास्त्रोनी पहेलां ज आध्यात्मिक ज्ञाननो दुनियामां घणो विस्तार थयो हतो; पण तेटला माटे शुं आधिभौतिक शास्त्रोनी पहेलां आध्यात्मिक ज्ञान आपवुं ? बेशक मनुष्यमननी शक्तिओ अमुक क्रममां ज सशक्त थाय छे, तेथी जूदाजूदा विषयो अमुक अमुक वये ज शीखवी शकाय छे; अने जूदाजूदा विषयो पण पर-

स्पर एवी रीते संबद्ध छे के ते अमुक क्रममां ज शीखववा जोइए. पण ऐतिहासिक क्रम ते ए ज क्रम छे एम कही शकातुं नथी. ए प्रमाणे तो हिंदुओने छेक हमणां ज प्राकृतिक शास्त्रोनुं ज्ञान थयुं छे, अने फिलसुफीमां तेमणे घणां शतको पहेलां गंभीर विचार कर्यो हतो; तेटला माटे हिंदु बाळकोने पहेली फिलसुफी अने पछी प्राकृतिक शास्त्रो शीखववां जोइए एम कही शकाय.

स्पेन्सरनो दोष ए छे के ते सत्य शोधवामां अने सत्य समजवामां जे मोटो तफावत छे ते भूली जाय छे. जे सत्यो मोडां शोधायां छे, ते मोडां ज शोधी शकाय तेवां हतां, एम कहेवुं पण खोटुं छे; कारण के तेते विषयो पर विचार करनारा समर्थ पुरुषो वहेला पेदा थया होत, तो ते वहेलां पण शोधायां होत. पण ए स्वीकारीए तोपण मोडां शोधायेलां सत्यो मोडां ज समजावी शकाय ए खरुं नथी. हवामां वजन छे ए सत्य हालनां साधनोनी मददथी बाळकने पण समजावी शकाय छे; अने ॲरिस्टॉटल तथा प्लेटोना केटलाएक विचारो वृद्धने पण समजावी शकाता नथी. स्पेन्सरना मत प्रमाणे तो जे हुन्नरो नवा ज दाखल थया छे, ते हुन्नरो पण तरुणोने शीखवी शकाय नहीं; अने केळवणी संबंधी स्पेन्सरना पोताना विचारो ऐतिहासिक क्रममां तेनी पहेलां अविलुं बधुं ज्ञान आप्या वगर कोइ पण तरुणने आपी शकाय नहीं!*

---

* बधां ज्ञानोमां कयां पहेलां शीखववां ते जाणवाने माटे तो नहीं, पण दरेक पृथक्पृथक् ज्ञान शीखववाने माटे तेनो ऐतिहासिक क्रम जाणवो उपयोगी छे एम कही शकाय. केटलांक ज शास्त्रनां सत्यो परस्पर एवी रीते संबद्ध होय छे, के पहेलां सत्यो बराबर समज्या पहेलां पाछलां सत्यो बराबर समजी शकाय ज नहीं. मनुष्यवर्गमां ए सत्यो पहेलवहेलां जे रीते जणायां तेनुं ज्ञान शोधक पद्धतिमां परम सहायक नीवडवानो संभव छे; विशेषे करीने एटला माटे के शोधमां साधनो हमेशां सत्यनां प्रमाणो होतां नथी.

आश्चर्य ए ज छे के प्रसिद्ध शिक्षणशास्त्रीओ पण आवां सिद्धांतोनी पूर्ण परीक्षा करतां डरी जाय छे. एक कहे छे के 'स्पेन्सरनुं मत खरुं छे पण बहु उपयोगी नथी.' बीजो कहे छे के तेना पर कशो विचार आपी शकाय तेम नथी. पण ए स्पष्ट छे के स्पेन्सरनुं मत जो खरुं होय तो ते घणुं उपयोगी छे, कारणके तेथी बधा विषयो शीखववानो योग्य क्रम निर्णीत थई जाय छे; अने ए पण स्पष्ट छे के तेना पर विचार आपी शकाय तेम छे.

५. उपरना सिद्धांत परथी स्पेन्सर एवो नियम कहाडे छे के पहेलां प्रयोगो, दृष्टांतो, तथा अनुभव; अने पछी नियमो, सिद्धांतो, तथा शास्त्र ए क्रमे शीखववुं जोइए. स्पेन्सर कहे छे के ऐतिहासिक क्रम एवो छे तेटला माटे आपणे तेने अनुसरवुं जोइए; पण एम कहीं शकाय के ए क्रम आवश्यक छे, तेटला माटे ज इतिहासमां तेनुं अनुसरण थयेलुं छे.

६. ए ज सिद्धांत परथी स्पेन्सर बीजो नियम एवो कहाडे छे के आत्मप्रस्फोटनने जेम बने तेम वधारे उत्तेजन आपवुं जोइए. बाळको पोतानी मेळे शोध करे अने अनुमानो कहाडे एवी योजना करवी जोइए.*. तेमने जेम बने तेम ओछुं कहेवुं जोइए, अने तेमनी पासेथी जेम बने तेम वधारे कढाववुं जोइए. स्पेन्सर कहे छे ते प्रमाणे आ बाबत पर जेटलुं ध्यान अपाय तेटलुं ओछुं छे; जोके घणा बुद्धिमान शिक्षक वगर ए पद्धति वापरी शकाय तेवी नथी. पण जो केळवणीथी शक्तिओनुं संवर्द्धन करवुं होय, अने शिष्य पोतानी मेळे शीखी शके एवी योग्यता उत्पन्न करवी होय, तो ए स्पष्ट छे के

* केटलाएक शिक्षणशास्त्रीओ आ पद्धतिनी विरुद्ध एवी दलील लावे छे के तेनुं हमेशां अनुसरण थई शके तेम नथी; अने तेनुं अनुसरण करवुं इष्ट पण नथी, कारणके शिष्य शिक्षक के शोधक नथी, पण शिष्य छे. बाळको कया प्रकारनां सत्यो पोतानी मेळे शोधी शके ते संबंधी आगळ एक प्रसंगे कहेलुं छे. अहीं एटलुं ज वधारे कहेवाथी बस थशे के शिष्यने जो पोतानी मेळे ज्ञान मेळववानी शक्ति आपवानी होय, तो थोडोघणो कालक्षेप थतां पण तेनी शोधकशक्तिने विकसित करवानी जरूर छे. बेशक, आवतुं चंद्रग्रहण कया मासनी कई तिथिए थशे एटलुं ज कहेवुं होय, त्यां ग्रहण संबंधी बधा नियमो शिष्य पासे शोधाववानी जरूर नथी. पण जोके घणा विषयोमां आपणाथी परिणामो ज जाणी शकाय छे, तोपण बधामां परिणामो ज जाणवां बस छे, एम धारीने व्यवहार करवामां आवे, तो तेमांथी सारुं परिणाम नीकळशे नहीं. एटलुं ध्यानमां राखवुं जोइए के आत्म अने आप्त वचन उपर आधार राखवामां सीमात्याग थई शके छे; अने जोके आत्म पर अयोग्य आधार राखवाथी कदाच बीजा सीमात्यागथी वधारे हानि पण थाय, तोपण शिक्षक पासे होय त्यारे तेवुं थवानो संभव न होवाने लीधे वधारे धास्ती बीजा सीमात्यागनी ज छे. टूंकामां एटलुं ज के लगभग दरेक नियममांथी अनिष्ट अर्थ कहाडवो होय तो कहाडी शकाय छे; पण उद्देश खरा अर्थने पकडवानो होवो जोइए, गमे ते अर्थ लइने तेनुं खंडन करवानो नहीं.

ज्ञान आपीने शिष्यो पासे ते बोलावी जवाथी थोडुं ज साफल्य छे. याद राखवानी अने फरी कही जवानी शक्तिमां बाळकनी बधी शक्तिओनो थोडो ज समावेश थाय छे ; अने तोपण घणा शिक्षको ए ज शक्तिओने केळव्या करे छे. बेशक एथी वधारे करवुं ए सहेलुं नथी ; पण अशक्ति आपणामां छे, बाळकोमां नहीं. स्पेन्सर लखे छे: "बाळको जे संतत अवलोकन, शोध, अने अनुमान कर्या करे छे ते जेणे जोयुं होय, अने पोतानी शक्तिओ जेमां वापरी शकाय ते विषयोमां तेओ केवा सूक्ष्म विचारो आपी शके छे ते जेणे सांभळ्युं होय, तेने एम लाग्या वगर केम रहे के ए ज शक्तिओ जो तेमने अनुकूळ होय तेवा ज्ञान उपर योग्य रीते प्रवृत्त थाय, तो तेओ कशी मदद वगर पोतानी मेळे पण शीखी शके? दर वखत कही देवानी जरूर आपणी मूर्खतानुं परिणाम छे: बाळकोनी मूर्खतानुं नहीं. जे बाबतोमां तेमने आनंद पडतो होय, अने जे तेओ समजतां होय, तेमांथी आपणे तेमने खेंची जइए छीए ; अने तेमने एवी संकुल बाबतो आपीए छीए, के जेमां तेओ समजता न होवाने लीधे तेमने रस पडतो नथी. ज्यारे तेओ पोतानी खुशीथी ए बाबतो ग्रहण करता नथी, त्यारे आपणे ते धमकी अने शिक्षानी शक्तिथी तेमना मनमां खोसीए छीए. आ प्रमाणे जे ज्ञान तेओ इच्छे छे तेनी मना थवाथी, अने जे तेओ पचावी शके तेम नथी ते तेमना मनमां भरावाथी, तेमनी शक्तिओ विकृत थाय छे; अने तेमने बधां ज्ञान उपर अरुचि उपजे छे. अने परिणामे ज्यारे आपणे पोते ज उत्पन्न करेला दुराग्रही आलस्यने लीधे अने अभ्यासुनी अयोग्यताने लीधे तेओ समजूती वगर कशुं समजी शकता नथी, अने जे कहेवामां आवे ते मात्र सांभळ्या करे छे, त्यारे आपणे एवुं अनुमान करीए छीए के केळवणी ए ज रीते आपी शकाय: आपणी पद्धतिथी ज अशक्ति उत्पन्न करीने आपणे कहीए छीए के बाळकोनी अशक्तिने लीधे आपणी पद्धति आवश्यक छे." बेशक भूलो बताववानुं काम उपायो सूचववाना करतां सहेलुं छे. पण जेमणे बाळकोनी साधारण बेदरकारीनुं अवलोकन कर्युं होय, अने जेमने तेमनां चित्त

एकाग्र न होवाथी जे कालक्षेप थाय छे तेनो अनुभव होय, तेओ ज्यारे रमतमां तेमनुं चांचल्य जुए छे, त्यारे स्वाभाविक रीते ज ए भेदनुं कारण शोधवानुं तेमने कुतूहल थया वगर रहेतुं नथी. विचार करतां मालूम पडे छे के निशाळोमां मात्र स्मरणशक्तिनो ज उपयोग थाय छे, ते ए भेदनुं एक मुख्य कारण छे.

६. आ उपरथी आपणे स्पेन्सरनी बुद्धिनी केळवणीना छेला नियम उपर आवीए छीए. शिक्षणमां शिष्योने रस लागवो जोइए. "कुदरते ज एवी व्यवस्था करी छे के नीरोगी होइए. त्यारे आपणां तनमननी शक्तिओना उपयोगथी आपणने आनंद थाय छे. एटलुं खरुं के केटलीएक उत्तमोत्तम मानसिक शक्तिओ जे मनुष्यवर्गमां हजी थोडी ज प्रस्फुटित थयेली छे, अने जे केटलाएक घणा आगळ वधेला मनुष्योमां ज वधारे अंशे देखाय छे, ते उपयुक्त थतां आनंद आपती नथी. पण ए शक्तिओ एवी संकुल छे के व्यवस्थित केळवणीमां तेमनो उपयोग मोटी वये ज करवामां आवशे; अने एथी करीने विद्यार्थीओ कार्योना हेतुओ समजता थाय, अने भविष्यना सुखनी खातर वर्तमाननुं असुख सहन करी शके त्यार पहेलां तेमने कशो श्रम पडशे नहीं. पण एथी उतरती बधी शक्तिओ तेमना उपयोगथी प्रकट थता संतोषथी ज उत्तेजित थाय छे; अने योग्य व्यवस्था होय तो एथी वधारे उत्तेजननी कदापि जरूर पडती नथी. ज्यारे कोइ बीजी जातनुं उत्तेजन आपवुं पडे, त्यारे समजवुं के आपणे लीधेलो रस्तो बराबर नथी. अनुभवथी दिन प्रति दिन वधारे स्पष्ट रीते जणातुं जाय छे के बधा विषयोमां अमुक रसिक अने आनंददायक पद्धति हमेशां शोधी शकाय छे; अने बीजी बधी कसोटीओथी मालुम पडे छे के ए ज पद्धति खरी पद्धति छे." तपास करतां जणाशे के घणाखरा शिक्षको आ सिद्धांतने स्वीकारता नथी. कारण पूछशो तो तेओ कहेशे के निशाळनुं काम बाळकोने आनंददायक करी शकाय ज नहीं. केटलाएक एम पण कहेशे के तेम करवुं ए इष्ट पण नथी. आपणे आ बन्ने मतोनो विचार करीए.

बेशक, जो बाळकोने निशाळना कोइ पण काममां रस पडे ए अशक्य न होय तो कहेवानुं कशुं रहेतुं नथी. पण कोइ एटलुं बधुं कहेता नथी. दरेक शिक्षकने मालुम पडे छे के बाळकोने जे बाबतो शीखवाय छे तेमांनी केटलीएक तेमने बीजीना करतां गमे छे; अने कदाच एक छोकरो एक विषयने तो बीजो छोकरो बीजा विषयने पसंद करे छे. अने तेने एम पण जणाय छे के वर्गो तेम ज छूटक छोकराओ पोताने जे गमे छे तेमां सारी रीते चाली शके छे. त्यारे बहु तो एम कही शकाय के केटलाएक शीखववाना विषयो घणा छोकराओने पसंद पडशे नहीं. पण जो शिक्षण आनंददायक करवुं इष्ट छे. एटलुं कबूल थाय, तो ए सिद्धांत उपर आपणे जे विषयो अने पद्धतिओ पसंद करीशुं, तेनो थोडे अंशे आधार रहेशे. बेशक केटलाएक चिंतको तो एटले सुधी कहे छे के मनुष्यमन पोताने अनुकूळ होय ते ज्ञाननी ज इच्छा करे छे; अने आपणे ते इच्छाने ज अनुसरवुं जोइए, पण आना उत्तरमां एम कही शकाय के जेम बीजा विषयोमां तेम आ विषयमां पण आपणी स्वाभाविक प्रेरणाओ जेम छेक अवगणना करवा लायक नथी, तेम बुद्धिए सूचवेला हेतुथी छेक अनियंत्रित पण राखवा लायक नथी. शारीरिक केळवणीमां पण हालमां आपणे एटलुं समजता थया छीए. लॉक कहे छे के बाळकोने जेम बने तेम साकर अने मीठुं ओछां आपवां. पण हाल वैद्योए शोधी काढयुं छे के बाळकोने जेम बीजा पोषणनी जरूर छे तेम साकरनी पण जरूर छे. अने ते छतां कोइ पण माणस पोतानां बाळकोने मिठान ज आप्या करवानुं के गमे तेटलां फळ आप्या करवानुं पसंद करशे नहीं. एज अंगीए विचार करतां मालुम पडशे के बाळकोने वधारे संगीन खोराक आपवानी साथे तेमनी कुतूहल वृत्तिने पण थोडे अंशे तृप्त करवी जोइए. पण जोके विद्यामां के कोइ पण बाबतमां आपणे बाळकोनी रुचि अथवा अरुचिनी छेक ज अवगणना नहीं करवी जोइए, तोपण तेने कोइ वार अतिशय महत्त्व अपाई जवानो संभव छे. कोइ पण विषय

तरफ अरुचि भणी वार ए विषयमां दृष्टि नहीं उतरवाथी थाय छे. ज्यारे छोकराओ खूणानुं कद केम पारखवुं ए जाण्या वगर भूमितिनो पहेलो स्कंध भणी जाय छे, अने काटखूण चोखूण शुं ते बराबर समज्या वगर बीजो स्कंध पूरो करे छे, त्यारे तेमने भूमिति तरफ अरुचि थाय तेमां कशुं आश्चर्य नथी. आ प्रमाणे जे निष्फळता खराब शिक्षणमांथी ज उत्पन्न थाय छे, तेनो शिक्षको शिष्योनी जडता उपर दोष मूके छे, अने शिष्यो विषयनी नीरसता उपर मूके छे. जो शिक्षको शिष्योने शिक्षण आनंददायक थई पडे एवी अंतःकरणथी इच्छा राखे, तो विषयोमां फेरफार कर्या वगर घणुं थई शके एम लागे छे.

पण निशाळना कामनी वर्तमान नीरसताना पण समर्थको नथी एम नथी. तेओ कहे छे के मनने विषम काम करवानी टेव पडवी जोइए, अने ए टेव नीरस कामथी ज पडे. जेम वछेराने वर्तुलमां फरतां रस पडतो नथी, अने पडवो जोइए नहीं; तेम ज बाळकोने संस्कृत व्याकरण शीखतां रस पडतो नथी, अने पडवो जोइए पण नहीं. आवी बाबतोमां रस पडतो नथी तेथी ज तेओ लाभकारक छे. कदाच आवी थोडीघणी केळवणी मनने नरम करी शके; अने जे वेठने ते पहेलां तिरस्कारत ते करवाने योग्य करी शके; पण उच्चतर कर्तव्यने माटे जे चंचळता आवश्यक छे तेना क्षयथी ज आ परिणाम प्राप्त थाय छे. कार्लाइल वेठ संबंधी बोलतां कहे छे ते प्रमाणे 'रेतीमां तमारुं गाडुं दोरवाने गमे तेवुं खच्चर हशे ते चालशे, पण मोटा अरबी घोडाने ए काम सोंपवामां ऊलटुं जोखम छे.' अने नवा वछेराओने माटे आवी नरम मजूरी मात्र करवाने योग्य करे तेवी केळवणीनी कोण हिमायत करशे?

पण बुद्धिनी केळवणी संबंधी स्पेन्सरनी बधी सूचनाओमां आपणाथी उतरी शकाय तेम नथी. एटलुं कहेवुं बस छे के ए बधी पूर्ण ध्यानथी विचारवा लायक छे; अने तेमां एटली खूबी छे के वांचनाराने एनी मेळे ज विचार करवानी इच्छा थाय छे.

૬. નીતિની કેળવણી.—નીતિની કેળવણીના ઉદ્દેશ સંબંધી અને એ ઉદ્દેશનો નીતિના ઉત્કૃષ્ટ આદર્શની સાથે જે સંબંધ છે તેને માટે સ્પેન્સર નીચે પ્રમાણે લખે છે: "પણ ઇચ્છિત હેતુ (સર્વોત્કૃષ્ટ નીતિ પ્રમાણે આચરણ) એકદમ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જોઇએ તેવી પદ્ધતિઓ હોય, અને માબાપમાં પણ એ પદ્ધતિઓનો સર્વથા ઉપયોગ કરવામાં જોઇતી દીર્ઘદૃષ્ટિ, સ્નેહવૃત્તિ, અને દૃઢતા હોય, તોપણ એમ કહી શકાય કે બીજી વસ્તુઓના કરતાં કુટુંબવ્યવસ્થાને વધારે જલદીથી સુધારવામાં લાભ નથી. આપણો હેતુ શો છે? શું કેળવણીનો નિકટ હેતુ એ નથી કે બાળક વ્યવહારને માટે યોગ્ય થાય, અને તે નાગરિક થાય ત્યારે સદાચરણની સાથે દુનિયામાં પોતાનો રસ્તો પણ કરી શકે? અને આ દુનિયાની અંદર રસ્તો કરવો (એમ રસ્તો કરવાનો દોલત મેળવવી એવો અર્થ કરતા નથી, પણ કુટુંબપોષણને માટે જોઇતું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું એવો જ કરીએ છીએ)–તેમાં શું વર્તમાન દુનિયાને માટે અમુક યોગ્યતા હોવી જોઇએ એમ સૂચિત થતું નથી? અને કેળવણીની અમુક પદ્ધતિથી સર્વોત્કૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થઇ શકે, તોપણ તે વર્તમાન દુનિયાને માટે યોગ્ય થશે કે કેમ એ શું શંકાસ્પદ નથી? એથી ઉલટું એમ નથી લાગતું કે તેની અતિશય પ્રમાણિકતા અને અતિ ઉચ્ચ વર્તનને લીધે જિંદગી તેને અસહ્ય અને અશક્ય પણ થઇ પડશે? અને વ્યક્તિ તરફ જોતાં પરિણામ ગમે તેવું સંતોષકારક લાગે, પણ સમાજ અને આગળના જમાનાઓ તરફ જોતાં એ આત્મનાશક નથી લાગતું? માનવાને કારણ છે કે જેમ રાજ્યમાં તેમ જ કુટુંબમાં પ્રચલિત શાસન આસપાસના જન-સ્વભાવને જેવું ઘટે તેવું જ હોય છે. બન્નેમાં આપણાથી કહી શકાય કે લોકોના સાધારણ વર્તન પરથી જ તેમના પર રાખવાનો અંકુશ નિર્ણીત થાય છે. બન્નેમાં સાધારણ વર્તનમાં સુધારો થવાથી જ શાસનમાં સુધારો થઇ શકે છે; અને એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે સાધારણ વર્તનમાં સુધારો થયા વગર જો શાસનમાં સુધારો થાય, તો લાભને બદલે હાનિ થાય. હાલ માબાપ અને શિક્ષકો તરફથી બાળકોને જે કઠો-

रता सहन करवी पडे छे, ते व्यवहारमां पडतां तेमने जे कठोरतानो अनुभव थवानो छे तेने माटे तैयारी छे. अने एम पण दलील करी शकाय के जो मावाप अने शिक्षको बाळको तरफ पूर्ण न्याय अने अनुभावथी वर्ते, तो पाछळथी मनुष्यना स्वार्थीपणाने लीधे तेमना पर जे दुःखो पडवानां छे ते वधारे विषम थई पडे.

"पण कोइ एम कहे, के 'ए रीते तो जोइए तेना करतां वधारे सिद्ध थई जाय छे. जो नीतिशिक्षणनी कोइ पण पद्धतिथी बाळको जोइए तेवां तरत बनी शके नहीं, जो कोइ पण पद्धति एवी होय तो-पण वर्तमान मातापिता एटलां अपूर्ण छे के तेओ तेने अनुसरी शके नहीं, अने जो एवी पद्धति सफळ थाय त्यारे पण वर्तमान समाज तरफ जोतां तेनां परिणामो अनिष्ट नीवडे, तो ए स्पष्ट नथी के वर्तमान संस्थितिमां सुधारो करवो ए शक्य पण नथी अने इष्ट पण नथी?' नहीं. सिद्ध थाय छे ते एटलुं ज के कुटुंबशासननो सुधारो बीजा सुधाराओनी साथेसाथे चालवो जोइए; एटलुं ज के नियमननी पद्धतिओ एकदम नहीं पण धीमेधीमे सुधारवी जोइए; एटलुं ज के सद्गुणनी वधी उत्कृष्ट भावनाओ व्यवहारमां प्रवृत्त थतां सांप्रत समाजनी स्थितिथी-एटले के बाळको, मातापिता, अने समाजना दोषोथी गौण थई जाय छे, अने सामान्य नीति उच्चतर थाय त्यारे ज उच्चतर आचरणमां परिणत थई शके छे.

"पण आपणो टीकाकार एम कहे, के 'त्यारे एटलुं तो स्पष्ट छे के कुटुंबशासननो कोइ पण सर्वोत्कृष्ट आदर्श निर्णीत करवो व्यर्थ छे. जे पद्धतिओ वर्तमान समयमां अनुसरी शकाय नहीं, ते पद्धतिओनुं निरूपण अने प्रशंसन करवाथी कशो लाभ नथी.' फरी पण आपणे एम कही शकीए, के नहीं. जेवी रीते राजकीय शासनमां शुद्ध सदाचरण हाल अशक्य छे, तोपण तेनाथी ऊलटी दिशामां नहीं पण तेना तरफ ज संक्रांति करवाने माटे सदाचरण शुं एम जाणवानी जरूर छे, ते प्रमाणे कुटुंबशासनमां पण धीमेधीमे अनुसरण करवाने

माटे ज अमुक सर्वोत्कृष्ट आदर्श स्थापित करवानी जरूर छे. आवो आदर्श राखवाथी ज कशां अनिष्ट परिणामो नीपजशे एवी धास्ती राखवानी जरूर नथी. साधारण रीते मनुष्यजाति एटली स्थितिरक्षक छे के कोइ पण फेरफार एकदम थाय ज नहीं. वस्तुस्थिति ज एवी छे के मनुष्यो अमुक उच्चतर विचारने माटे योग्य थाय, त्यार पहेलों तेओ तेने स्वीकारी शकता नथी ; उच्चारणमां स्वीकारी शके, पण आचरणमां नहीं. सत्यनो स्वीकार थया पछी पण ते प्रमाणे आचरण करवामां एटली अडचणो नडे छे, के तेथी विश्वहितैषीओ अने फिलसुफो पण कायर थई जाय छे. तेटला माटे आपणे एटली खात्री राखवी के बाळकोना स्वाभाविक शासनमां नडती मुश्केलीओने लीधे ज तेनुं परिपूर्ण अनुसरण थई शकशे नहीं."

अमाराथी आ स्थळे नीतिमीमांसामां विस्तारथी उतरी शकाय तेम नथी ; अने तोपण आवा विचारोनो दोष बतावबो ए आवश्यक कर्तव्य छे. स्पेन्सरनो निकट उद्देश नागरिकने सदाचरणी अने दुनियामां रस्तो करवाने समर्थ करवानो छे; अने बीजे स्थळे ते कहे छे के ए निकट उद्देश ते ज शक्य आदर्श छे. अमे बेधडक कही शकीए छीए के नीतिना उद्देशनी आ कल्पना छेक खोटी छे. जो स्पेन्सरनो आशय एटलो ज होय के गमे तेटलो प्रयत्न करीए तोपण आपणाथी सर्वोत्कृष्ट आचरण कदापि करी शकावानुं नथी अने करावी शकावानुं नथी, तो एटलुं तो सहु कोइ जाणे छे अने खरुं छे : पण तेनी पाछळनी दलील परथी मालुम पडे छे के तेनो आशय एवो नथी. जोके आपणने घणी वार निकट उद्देशनी प्राप्तिथी ज एटले के सर्वोत्कृष्ट उद्देशनी निकट जवाथी ज संतोष मानवो पडे छे, तोपण निकट जवुं ए आपणो उद्देश नथी. उद्देश शिखरनी पासे जवानो नथी; पण शिखर प्राप्त करवानो छे. नीतिनी खरी कल्पना तो एवी छे के सद्गुणनुं अनुसरण करतां दुःखनी तो शुं पण मृत्यु सुद्धांनी दरकार करवानी नथी. पण स्पेन्सर कहे छे के आपणुं कर्तव्य दुनियामां रस्तो करवानुं छे; आपणे

रता सहन करवी पडे छे, ते व्यवहारमां पडतां तेमने
अनुभव थवानो छे तेने माटे तैयारी छे. अने एम प
शकाय के जो मावाप अने शिक्षको बाळको तरफ
अनुभावथी वर्ते, तो पाछळथी मनुष्यना स्वार्थीपणाने ल
जे दुःखो पडवानां छे ते वधारे विषम थई पडे.

"पण कोइ एम कहे, के 'ए रीते तो जोइए तेना
सिद्ध थई जाय छे. जो नीतिशिक्षणनी कोइ पण पद्धा
जोइए तेवां तरत बनी शके नहीं, जो कोइ पण पद्धति ए
पण वर्तमान मातापिता एटलां अपूर्ण छे के तेओ तेने अ
नहीं, अने जो एवी पद्धति सफळ थाय त्यारे पण वर्त
तरफ जोतां तेनां परिणामो अनिष्ट नीवडे, तो ए स्पष्ट नथी
संस्थितिमां सुधारो करवो ए शक्य पण नथी अने इष्ट प
नहीं. सिद्ध थाय छे ते एटलुं ज के कुटुंबशासननो सुधा
सुधाराओनी साथेसाथे चालवो जोइए; एटलुं ज के नियम
तिओ एकदम नहीं पण धीमेधीमे सुधारवी जोइए; एटलुं ज
गुणनी वधी उत्कृष्ट भावनाओ व्यवहारमां प्रवृत्त थतां सांप्रत
स्थितिथी-एटले के बाळको, मातापिता, अने समाजना दोषोथ
थई जाय छे, अने सामान्य नीति उच्चतर थाय त्यारे ज
आचरणमां परिणत थई शके छे.

"पण आपणो टीकाकार एम कहे, के 'त्यारे एटलुं तो स्प
के कुटुंबशासननो कोइ पण सर्वोत्कृष्ट आदर्श निर्णीत करवो
छे. जे पद्धतिओ वर्तमान समयमां अनुसरी शकाय नहीं, ते पद्ध
ओनुं निरूपण अने प्रशंसन करवाथी कशो लाभ नथी.' फरी
आपणे एम कही शकीए, के नहीं. जेवी रीते राजकीय शासन
शुद्ध सदाचरण हाल अशक्य छे, तोपण तेनाथी ऊलटी दिशामां न
पण तेना तरफ ज संक्रांति करवाने माटे सदाचरण शुं एम जाणवान
जरूर छे, ते प्रमाणे कुटुंबशासनमां पण धीमेधीमे अनुसरण करवान

માટે જ અમુક સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શ સ્થાપિત કરવાની જરૂર છે. આવો આદર્શ રાખવાથી જ કશાં અનિષ્ટ પરિણામો નીપજશે એવી ધાસ્તી રાખવાની જરૂર નથી. સાધારણ રીતે મનુષ્યજાતિ એટલી સ્થિતિરક્ષક છે કે કોઇ પણ ફેરફાર એકદમ થાય જ નહીં. વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે મનુષ્યો અમુક ઉચ્ચતર વિચારને માટે યોગ્ય થાય, ત્યાર પહેલાં તેઓ તેને સ્વીકારી શકતા નથી; ઉચ્ચારણમાં સ્વીકારી શકે, પણ આચરણમાં નહીં. સત્યનો સ્વીકાર થયા પછી પણ તે પ્રમાણે આચરણ કરવામાં એટલી અડચણો નડે છે, કે તેથી વિશ્વહિતૈષીઓ અને ફિલસુફો પણ કાયર થઇ જાય છે. તેટલા માટે આપણે એટલી ખાત્રી રાખવી કે બાળકોના સ્વાભાવિક શાસનમાં નડતી મુશ્કેલીઓને લીધે જ તેનું પરિપૂર્ણ અનુસરણ થઇ શકશે નહીં."

અમારાથી આ સ્થળે નીતિમીમાંસામાં વિસ્તારથી ઉતરી શકાય તેમ નથી; અને તોપણ આવા વિચારોનો દોષ બતાવવો એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. સ્પેન્સરનો નિકટ ઉદ્દેશ નાગરિકને સદાચરણી અને દુનિયામાં રસ્તો કરવાને સમર્થ કરવાનો છે; અને બીજે સ્થળે તે કહે છે કે એ નિકટ ઉદ્દેશ તે જ શક્ય આદર્શ છે. અમે બેધડક કહી શકીએ છીએ કે નીતિના ઉદ્દેશની આ કલ્પના છેક ખોટી છે. જો સ્પેન્સરનો આશય એટલો જ હોય કે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ આપણાથી સર્વોત્કૃષ્ટ આચરણ કદાપિ કરી શકાવાનું નથી અને કરાવી શકાવાનું નથી, તો એટલું તો સહુ કોઇ જાણે છે અને ખરું છે: પણ તેની પાછળની દલીલ પરથી માલુમ પડે છે કે તેનો આશય એવો નથી. જોકે આપણને ઘણી વાર નિકટ ઉદ્દેશની પ્રાપ્તિથી જ એટલે કે સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદ્દેશની નિકટ જવાથી જ સંતોષ માનવો પડે છે, તોપણ નિકટ જવું એ આપણો ઉદ્દેશ નથી. ઉદ્દેશ શિખરની પાસે જવાનો નથી; પણ શિખર પ્રાપ્ત કરવાનો છે. નીતિની ખરી કલ્પના તો એવી છે કે સદ્ગુણનું અનુસરણ કરતાં દુઃખની તો શું પણ મૃત્યુ સુદ્ધાંની દરકાર કરવાની નથી. પણ સ્પેન્સર કહે છે કે આપણું કર્તવ્ય દુનિયામાં રસ્તો કરવાનું છે; આપણે

जो बहु सारा थइए तो रस्तो करवामां विघ्न आवे, माटे आपणी आसपास जे माणसो होय तेमना करतां वधारे सारा थवुं ज नहीं; न्यायी थवुं पण अति न्यायी नहीं; परोपकारी थवुं, पण अति परोप-कारी नहीं; संयमी थवुं, पण अति संयमी नहीं; निर्मळ थवुं, पण अति निर्मळ नहीं; साधु थवुं, पण अति साधु नहीं.

पण स्पेन्सरनी फिलसुफी खोटी छे; अने खोटी छे एटलुं ज नहीं, पण अनीतिनी उपदेशक छे.* ते सुखदुःखना सर्वाळा परथी ज सद्गुण दुर्गुणनो निर्णय करे छे; एटले तेना मत प्रमाणे तो सर्वोत्कृष्ट उद्देश सर्वोत्कृष्ट होई शके ज नहीं, कारणके तेना मत प्रमाणे जेमांथी दुःख नीपजे ते सर्वोत्कृष्ट नथी. बेशक अमारा मत प्रमाणे तो जे सर्वोत्कृष्ट छे ते स्वतः सर्वोत्कृष्ट छे; अमारा मत प्रमाणे तो सद्गुणने सुखनी अ-पेक्षा नथी; † अमारा मत प्रमाणे सुख उत्पन्न करी शके तेटला माटे

---

* केटलाएक माणसोने आ शब्दो अति निठुर लागशे; पण ते अयोग्य नथी. साधारण रीते आपणे नीतिना अभावने अनीति कहेता नथी ते एटला ज माटे के आपणे दुनियाथी डरी जइए छीए. एटलुं तो सहु कोइ जाणे छे के पोतानाथी बनी शके तेवी वस्तुओ ज पोतानुं कर्तव्य थई शके छे; पण 'सद्गुण' ए शब्द घणां माणसो जे कर्तव्यो करतां नथी ते करवाने माटे, अने 'दुर्गुण' ए शब्द घणां माणसो जे करे छे ते नहीं करवाने माटे वापरवा-मां आवे छे. वस्तुतः जे सद्गुण नथी ते दुर्गुण ज छे. काइ माणस डुबी जतो होय, अने तमे तेने बचावी शको तेम हो, तो तेने बचाववो ए तमारी फरज छे; ए फरज तमे न बजावो तो तमे पापी छो. लोको तमने पापी कहेता नथी ते एटला ज माटे के घणाखरा माणसो एवी फरजो बजावता नथी. सूक्ष्म दृष्टिए जोशो तो मालुम पडशे के पात्रने दान नहीं आपवुं ए पण पाप छे. टूंकामां, जे कंइ नीतिनुं आचरण तमे करी शको एम होय अने न करो ते पाप छे. स्पेन्सर सर्वोत्कृष्ट शुं छे ते जाणनारने पण ते प्रमाणे आचरण नहीं करवानी सूचना आपे छे; माटे ते पाप करवानी सूचना आपे छे. दुनिया आखी थोडेघणे अंशे खराब छे एम कहेवाना करतां दुनिया आखी जेवी जोइए तेवी सारी नथी एम कहेवुं आपणा अभिमानी मनने वधारे रुचे छे; पण जेवी रीते ज्ञान प्राप्त करवामां आपणुं अज्ञान केटलुं छे ते जाणवुं हितावह छे, तेवी ज रीते सद्गुण प्राप्त करवामां आपणा दुर्गुणो केटला बधा छे ते जाणवुं हितावह छे.

† सुखदुःख परथी सद्गुणदुर्गुणनो निर्णय करवानी पद्धतिने अमे शा माटे अयोग्य गणीए छीए, ते आ स्थळे विस्तारथी समजावी शकाय तेम नथी. एटलुं ज कहेवुं बस थशे के जो सद्गुण सुखनी खातर ज इष्ट होय, तो पछी पोताना सुख अने इतर मनुष्योना सुखनी वच्चे विरोध आवे, त्यारे समाधान थई शकवुं अशक्य छे. एवुं तो सिद्ध नहीं ज करी शकाय

सद्गुण सद्गुण नथी, पण सद्गुण सद्गुण छे माटे ज ते सुख उत्पन्न करी शके छे; अमारा मत प्रमाणे तो सर्वोत्कृष्ट आदर्शनुं अनुसरण सर्वथा इष्ट छे, दुःख थाय तोपण इष्ट छे.

अने स्पेन्सरना उपदेशमां आ एक ज विरोध नथी. ते कहे छे के आखो समाज सुधरे, तो ज एक बाळकने सुधारवो उचित छे; पण आखो समाज एक साथे शी रीते सुधरी शके ए शंकानुं समाधान ते आपतो नथी. ते कहे छे के कुटुंबशासननो सुधारो बीजा सुधाराओनी साथेसाथे चालवो जोइए; पण बधा सुधाराओ एक क्षणे शी रीते थई शकशे, ए शंका पाछळ रहे छे. वळी, एम पण कही शकाय के स्पेन्सरना मत प्रमाणे बधो सुधारो अयोग्य छे; कारणके बधा सुधारामां वर्तमान दुनियामां होय तेना करतां कंइक वधारे सारुं करवानो प्रयत्न होय छे.

७. नीतिनी केळवणीनी पद्धति.— पण हवे आपणे स्पेन्सरनो उद्देश छोडीने तेनी पद्धतिनी परीक्षा करीए. आपणे पहेलेथी ज धारी शकीए ते प्रमाणे ते परिणामोनी पद्धतिनी भलामण करे छे. पण तेणे आपेलां घणांखरां परिणामो नीतिविषयक नहीं पण भौतिक छे— बाळकना संबंधमां आंगळी बाळवानां के खराब रीते मूकेलुं सरखुं मूकवानां छे; प्रौढना संबंधमां अजीर्णनां के पगारमां नुकसाननां छे. स्पेन्सर कहे छे के आवां सारांनरसां परिणामोना स्वानुभवथी बाळक अने तरुण खराखोटानुं ज्ञान मेळवे छे.

जो हुं गम्मतनी खातर मारा पगमां टांकणी घोचुं तो मने दुःख थाय छे, अने भविष्यमां हुं बीजा प्रकारनी गम्मत शोधुं छुं. आ "कुदरती परिणाम" छे— एटले के कुदरतनो नियम तोडवाथी कुदरत मने सजा करे छे. स्पेन्सर कहे छे के नीतिनी केळवणीमां ए प्रमाणे

के बीजाने सुख करवाथी ज तमने सुख मळी शके. ए सहु कोइ जाणे छे के घणी वार बीजानुं सुख न्यून करवाथी अथवा बीजाने दुःख करवाथी पोताने सुख थई शके छे; अने बहारथी व्यवस्थित रीते सद्गुणी अने अंदरथी व्यवस्थित रीते दुर्गुणी रहेनार मनुष्यने स्पेन्सरनी फिलसूफी कशुं कही शके तेम नथी.

कुदरती प्रत्याघात थवा देशे. पण पगमां टांकणी भोंचवी, ए नीतिनो दोष नथी; ए मात्र भौतिक दोष छे. स्पेन्सर नीतिना प्रत्याघात अने कुदरतना प्रत्याघात बन्नेने एक गणे छे ते भूल छे. बाळक क्रोधाविष्ट थइने पोतानी मानुं चीनाइ माटीनुं प्यालुं भांगी नाखे, तेथी कुदरती प्रत्याघात तो परम संतोषनो थाय छे. ज्यारे ते रोजना पाटनुं दुःख दूर करवानी आशाथी पोतानी चोपडी बाळी मूके छे, त्यारे बहारनुं प्रज्व-लन तेना आंतर आनंदना करतां ओछुं प्रकाशित होय छे. ए पण कुद-रती प्रत्याघात छे. वळी ते झाड उपर चडे अने पडीने पोतानो मग भांगे, त्यारे एक पग ठराव्या पहेलां बीजो उपाडवानी भूलनो कुद-रती प्रत्याघात स्पष्ट छे. तेणे नीतिनो नहीं पण कुदरतनो नियम तोड्यो छे, अने कुदरती परिणामो सहन करवां जोइए. पग बराबर ठराव्यो होत, अने केरी तोडी शक्यो होत, तो ते कुदरती प्रत्याघातमां दुःखने बदले सुख अनुभवी शक्यो होत. आ उदाहरणो परथी स्पष्ट मालुम पडे छे के कुदरती प्रत्याघातो नीतिथी बहार छे; अने बाळकना आच-रणमां जरा पण अनीति होय, तो ते बीजी रीते उत्पन्न थवी जोइए. कइ रीते? आ रीते के तेणे नीतिनो नियम तोड्यो छे; अने ए नियम मातापिता के शिक्षकनी आज्ञा– ए ज होई शके. आमां कुदरती प्रत्याघात शुं, ए प्रश्न छे. आ प्रश्नमां स्पेन्सर एटलो गुंचवाई जाय छे, के छेवटे माबाप अथवा शिक्षकनी नाखुशी ए ज कुदरती प्रत्याघात छे, एम ते कहे छे. पण धारो के मारो छोकरो मारी आज्ञानी विरुद्ध अमुक झाड उपर चड्यो छे एम हुं जोउं छुं. अहीं मारे शुं करवुं? मारे लुच्चाइथी झाड हलाववुं अने तेने पाडी नाखवो? तेने पग भांगवानी सजा करवी? एम करवामां तो कदाच फोजदारी गुन्हो थाय एवी धास्ती रहे छे.

खरी वात ए ज छे के कुदरती प्रत्याघातना नियमथी नीतिनी अंदर साफल्य थोडुं ज छे. पहेलेथी ज आपणने नीतिना प्रत्याघातोनो वि-चार करवो पडे छे.

बधां माबापो अने शिक्षकोने खबर छे के बाळकोना गुन्हाओमांथी नवाणुं टकामां कुदरती नियमनुं नहीं पण नीतिना नियमनुं उल्लंघन होय छे- मातापिता अथवा शिक्षकमां रहेला अधिकारनी अवगणना होय छे- तेमनी आज्ञानो भंग होय छे. घणीखरी वार कुदरती प्रत्याघात (भौतिक परिणाम) कशा होता ज नथी; अने घणीखरी वार माबाप के शिक्षक वचमां पडीने सजा न करे तो कुदरती प्रत्याघात ऊलटा आनंददायक होय छे. अने स्पेन्सरने पोताने पण ए कबूल करवानी फरज पडे छे, कारणके थोडाएक बालिश गुन्हाओ मूक्या पछी ते पण माबाप अथवा शिक्षकनी प्रशंसा अने नाखुशीथी तथा तेमने योग्य लागे तेवी सजाथी ज बाकीनी केळवणी चलावे छे. तेने बीजो रस्तो मळतो नथी. बाळकनी नीतिमां प्रशंसा अथवा नाखुशी वगर कुदरती प्रत्याघात छे ज नहीं. पण जो वधारे उपयोगी बाबतोमां तेम छे, तो ओछी उपयोगी बाबतोमां पण तेम होवुं ज जोइए. ज्यारे बाळक वस्तुओने अव्यवस्थित करी नाखे छे, अने तेनी मा तेने फरी बराबर गोठववानी फरज पाडे छे, त्यारे ए गोठववाथी तेने नीतिनी केळवणी मळती नथी: केळवणी तो तेनी मानी नाखुशीथी ज मळे छे; अने फरी गोठववानी सजा पण ते नाखुशी ए रीते बाह्य क्रियामां प्रदर्शित थतां बाळकना मन पर असर करे तो ज सफळ छे. तेम ज, चोरेलुं अथवा बेदरकारीथी खोयेलुं बीजानुं चप्पु भरी अपाववाथी कांइ नीतिनी लागणी उत्पन्न थती नथी; ए लागणी तो ते पहेलां उत्पन्न थवी जोइए, अने भरी आपवुं पडे ए मात्र ते वृत्तिनुं बाह्य प्रदर्शन छे एम समजावुं जोइए. स्पेन्सर जे छोकरानो दाखलो आपे छे तेने पण पोताना वडीलनी नाखुशीथी लागणी थई होय, अने तेथी करीने पोतानी अयोग्यतानुं भान थतां ते पारिपत्य करवा प्रवृत्त थयो होय, ते सिवाय मात्र पोताने अडचण पडे छे ए अनुभवथी वडीलने प्रसन्न करवाना प्रयत्नमां नीतिनी केळवणी मळती नथी. अने स्पेन्सर पोते ज जे पिताने तेनां बाळको चाहे छे तेने माटे शुं कहे छे? ते कहे छे के एवो पिता पोतानी खुशी अथवा नाखुशीथी चाहे ते करावी शके

छे. बेशक ते करावी शके छे. पण बाळको शुं भौतिक परिणामोना विचारथी तेम करे छे? तेम होय तो ए बाळको नथी, पण दुष्ट अने नीच बाळराक्षसो छे.

आ प्रमाणे स्पेन्सरना उद्देशनी माफक तेनी पद्धति पण चारे तरफथी तूटी जाय छे. तेना कहेवामांथी जे सार नीकळे छे ते एटलो ज छे के जो नीतिनी शिक्षा उपरांत आपणे कंइ पण बीजी शिक्षा करीने नीतिनो नियम बाळकना मनमां ठसाववो होय, तो ए शिक्षा नियमना भंगनुं कुदरती परिणाम केवुं थाय छे ए ध्यानमां राखीने करवी जोइए. आ कंइ नीतिनी केळवणी आपवानी पद्धति छे ज नहीं; पण मात्र ज्यारे आपणे आपणी नाखुशी बहारनी रीते प्रदर्शित करवी होय, त्यारे बनी शके तो अनुसरवानो नियम छे.

पण आ विषय पूर्ण कर्या पहेलां कुदरतना इनसाफ तरफ दृष्टि करवानी जरूर छे. स्पेन्सर कहे छे के कुदरती प्रत्याघात पूर्ण अंशे न्यायपुरस्सर होय छे; पण विचार करतां एम लागे छे के माणसो जो कुदरतनुं नियंत्रण करे नहीं, तो तेना प्रत्याघातथी जवले ज इनसाफ थाय छे. कुदरती प्रत्याघातो कोइ वार अतिशय कठोर अने कोइ वार अतिशय नरम होय छे. बे छोकराओ ऊंची दिवाल पर चडे छे. तेमने एम करवानो हक नथी, पण "छोकरा ते छोकरा ज"—तेओ चडे छे; अने एक पडे छे तथा पोतानो पग भांगे छे, अने बीजो पडे छे तथा तेने मात्र जरा घसारो लागे छे. आमां कोना तरफ कुदरत इनसाफथी वर्ते छे? बेशक बन्ने पाछळथी संभाळ राखशे; पण जेनो पग भांग्यो छे ते कदाच हमेशां ऊंची जग्याओथी डर्या करशे, अने ए परिणाम सारुं नथी. हिंमत ए सद्गुण छे; कुदरते अतिशय कठोर शिक्षा करीने एक सद्गुणनुं बीज नष्ट कर्युं एम कही शकाय. एक न्हानुं बाळक बत्तीमां आंगळी खोसे छे. खरेखर, केटलाएक कलाको सुधी वेदना भोगववी पडे ए शिक्षा जोइए ते करतां वधारे कठोर छे. टूंकामां कुदरतनुं कशुं ठेकाणुं नथी; अने तेनुं अनुसरण करवामां घणी वार न्यायनुं अनुसरण नहीं थवानो

संभव छे. कोइ छोकरो बेदरकारीमां चप्पुनी धार बूटी करे छे. स्पेन्सर कहेशे के तेने फरी चप्पु नहीं आपवुं ए ज सजा करवी जोइए. अने कुदरती प्रत्याघात कही शकाय, पण मारे कुदरतने शामाटे ए प्रत्याघात करवा देवो? मारे ए छोकराना हेतुनो विचार करवो जोइए. बेदरकारीथी चप्पुनी धार बूटी करवामां अनीति शुं छे? हुं तो एम कहुं के तेनी साथे ए बनावनो जरा अफसोस करवो, अने तेने नवुं चप्पु लाववाने पैसा आपवा. जो चप्पुनी धार बूटी करवामां कंइ पण अनीति होय, तो ते जाणी बूजीने बूटी करवामां अथवा तमे असुक रीति वापरवानी मना करी होय ते रीते वापरीने बूटी करवामां छे: अनीति अधिकारे मूकेला नियमनुं उल्लंघन करवामां रहेली छे. ए ज प्रमाणे वस्तुओने अव्यवस्थित करवानुं पण समजवुं. स्पेन्सर कहे छे के बाळक पासे वस्तुओ फरीने व्यवस्थित कराववी: पण वस्तुओने अव्यवस्थित करवामां कशुं पाप नथी; ए तो एक निर्दोष, आनंददायक, अने आकर्षक क्रीडा मात्र छे. स्वाभाविक प्रत्याघात अव्यवस्थाने वधारवानो छे, के जेथी ऊलटो वधारे आनंद थाय. अनीति जो तमे मना करी होय तो ज उत्पन्न थाय छे: एटले के अहीं पण ते अधिकारनी अवगणनामांथी ज उत्पन्न थाय छे. स्पेन्सर कुदरती प्रत्याघातोने अयोग्य महत्त्व आपे छे, अने तेमने खोटी रीते समजे छे. समग्र नीतिनी केळवणीमां तमारे बाळकना हेतुनो ज विचार करवानो छे; अविचारीपणाथी के उछळती शक्तिथी थयेला बीजा वधा गुन्हाओने नीतिथी बहार गणवा जोइए.

छेवटे एटलुं बताववुं जोइए के स्पेन्सरनी पद्धतिथी मात्र निषेधक केळवणी मळे छे. निषेधक केळवणीथी दुर्गुणनुं बाह्य प्रदर्शन अटकी शके, पण अंतःकरणमां दुर्गुणनां मूळ तो कदाच वधारे पण नखातां जाय. एथी उत्कृष्ट सद्गुणनी कल्पनाओ मळती नथी; अने उत्कृष्ट सद्गुणो प्रस्फुटित थता नथी. सुखदुःखना सवालाथी मनुष्यनी नीति कदापि उत्कृष्ट थयेली नथी; अने थवानी पण नथी.

आ उपरथी मालुम पडशे के (१) नीतिनी केळवणीमां स्पेन्सरनो उद्देश खोटो छे; (२) तेनुं नीतिनुं धोरण खोटुं छे; (३) तेनी पद्धति मात्र अमुक प्रसंगे केवी सजा पसंद करवी ए माटे नियम छे, अने ते पण संकुचित प्रदेशमां ज लागु पडे छे; (४) जोके आखा प्रकरणमां घणे स्थळे बहु सारी सूचनाओ मळी आवे छे, तोपण मातापितानी खुशी अने नाखुशी संबंधी स्पेन्सर विचार करे छे, त्यां सुधीनी बधी दलील एकंदरे ऊंधे रस्ते चडावनारी छे; अने (५) स्पेन्सरनी केळवणी मात्र प्रतिषेधक रहे छे, अने जे सद्‌गुणो प्रस्फुटित करवानी मातापिता अने शिक्षक अपेक्षा राखे छे, ते तेनी पद्धतिथी प्राप्त थई शके तेम नथी. दोषनी शिक्षा करवाने नहीं पण उपर कह्युं ते माटे आपणने पद्धतिनी जरूर छे. ए पद्धतिनो उद्देश सर्वोत्कृष्ट आदर्शनो होवो जोइए; कारण के **क्रिश्चिअन** अने बधा डाह्या माणसो समजावे छे के आपणे चडवा योग्य ऊंचाण पर-थोडेघणे ऊंचे पण शिखर पर पहोंचवाना प्रयत्नथी ज चडी शकीए; निराश थइने तळेटीए बेसी रहेवाथी नहीं.

८. उपसंहार.—स्पेन्सरना शारीरिक केळवणीना प्रकरणमां घणी उपयोगी सूचनाओ छे, पण अमाराथी वधारे अवतरणो आपी शकाय तेम नथी; अने अमारा वांचनाराओनी पासे मूळ पुस्तक भाषांतरना रूपमां छे, एटले तेम करवुं आवश्यक पण नथी. उपर जे कह्युं छे ते परथी सारी रीते समजायुं हशे के प्रस्तुत लेख परम समर्थ छतां तेनी पद्धति न्यायनी नहीं पण समर्थननी छे. स्पेन्सर पक्षवादीनी ढबथी लखे छे, अने तेथी जोके तेनुं पुस्तक वांचतां बीजां पुस्तकोना करतां घणो वधारे रस पडे छे, तोपण तेथी तेनी विरुद्ध जवानी पण स्वाभाविक इच्छा थाय छे. शिक्षको उपर ते एटलो प्रहार करे छे के तेने लीधे एक तरफथी अनुभवी शिक्षकोना मन पर तेना सत्योनी बहु असर थती नथी, अने तेओ तेना दोष पकडवामां आग्रही थई जाय छे; अने बीजी तरफथी नवा शिक्षक थनाराओनां मनमां खोटा विचारो भराई

जाय छे, अने तेओ दुराग्रहथी तेने पकडी राखे छे. तेना कहेवामां जे सत्य छे, तेनुं अत्यार सुधीमां जुदेजुदे प्रसंगे निरूपण थई गयेलुं छे तेटला माटे, अने अमारो लेख विशेषे करीने तरुण शिक्षकवर्गने माटे ज होवाथी अमे तेना दोषो बताववामां वधारे कालक्षेप कर्यो छे; अने तोपण छेवटे फरीने एटलुं कहेवुं जोइए के ए पुस्तक एवा माणसे अने एवी रीते लखेलुं छे, के ते वांचवाथी दरेक शिक्षकने अमूल्य लाभ थाय तेम छे; कारणके दरेक शिक्षकने तेथी विचार करवानी जरूर पडे छे.

१. व्यवच्छेदक संक्षेप.—१. स्पेन्सरना निबंध उपर पहेलो आरोप तो ए छे के तेना प्रकरणोना क्रमथी केळवणी शक्तिओनुं प्रस्फाटन करवाने बदले ज्ञान आपवामां ज पर्याप्त थाय छे, ए असद्विचारने उत्तेजन मळे छे.

२. कयुं ज्ञान सर्वथी वधारे महत्त्वनुं छे ए विचार करवामां पुख्त मनुष्यने माटे जे ज्ञान सर्वथी वधारे महत्त्वनुं छे ते बाळकने आपवुं जोइए, एम मानी लेवामां आवे छे.

३. पुख्त मनुष्यने माटे कयुं ज्ञान सर्वथी वधारे महत्त्वनुं छे, ए विचार करवामां जे ज्ञान आखा समाजने उपयोगी छे, ते दरेक मनुष्यने पण उपयोगी छे, एवी विचारपरंपरा चाले छे; अने तेमां एटलुं भूली जवाय छे के उपयोग पर दृष्टि राखतां तो कोइ पण ज्ञान सर्वथी वधारे उपयोगी होई शके ज नहीं: कारणके समाजनी अनेक प्रवृत्तिओ होय छे, अने एक माणसनी ते बधी प्रवृत्तिओ होई शके नहीं, अने होय ते इष्ट पण नथी.

४. शास्त्रनी प्रशंसा करवामां स्पेन्सर एक भूल तो ए करे छे के ज्यां फत्तेहनुं मान व्यावहारिक दीर्घदृष्टि अने क्रियाशक्तिने आपवुं जोइए, त्यां ते ए मान शास्त्रीय ज्ञानने आपे छे; अने बीजी भूल ए के शास्त्रनुं नाम लइने ते शास्त्रना प्रदेशथी बहार जाय छे, अने धर्मने

अशक्य कहे छे, तथा चित्र, काव्य, वगेरे कळाओने उपयुक्त शास्त्रो कहे छे.

५. अमेरिकन इंडियन अने हिसाबी कारकून वगेरेनां दृष्टांतोथी मनुष्यने मात्र पोतानी स्थितिने माटे योग्य करवानो छे एवी कल्पनानुं समर्थन थाय छे, अने केळवणीनी ए कल्पना अधम छे.

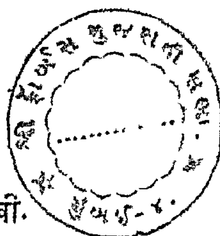
६. व्यवहारने माटे योग्यता ए ज संस्कारने माटे योग्यता छे, ए मत जो अमेरिकन शिकारीने अमेरिकन शिकारी अने हिसाबी कारकूनने हिसाबी कारकून राखवो होय तो ज खरुं छे. स्पेन्सर आ मतने माटे मात्र कुदरतनी नितव्ययी व्यवस्थानुं प्रमाण आपे छे.

७. स्पेन्सर मनुष्यने सर्वोत्कृष्ट मनुष्य बनाववानी नहीं, पण उपयोगी यंत्र बनाववानी अपेक्षा राखे छे; पण केळवणीनो खरो हेतु बाळकने प्रथम सांस्कारिक मनुष्य अने पछी उपयोगी बनाववानो छे.

८. बुद्धिनी केळवणी संबंधी स्पेन्सरनी घणीखरी सूचनाओ मान आपवा लायक छे; पण शिक्षणमां ऐतिहासिक क्रमनुं अनुसरण करवुं जोइए, ए सिद्धांत अवळे रस्ते चडावे तेवो छे.

९. 'कुदरती', 'प्राकृतिक', 'स्वाभाविक",—अने तत्सम बीजा शब्दोनो गमे तेवो उपयोग थाय छे; अने कोइ वार 'जे होवुं जोइए' तेना अर्थमां अने कोइ वार 'जे छे' तेना अर्थमां वपराइने ए शब्दो विषयने अव्यवस्थित करी नाखे छे.

१०. कुदरती परिणामोनी पद्धति थोडा ज प्रसंगोमां वापरी शकाय छे; अने हमेशां वपराय तो निर्दय नीवडवानो संभव छे.

प्रकरण १७.

डा. आर्नोल्ड अने रगबी.

१. आर्नोल्ड.—१८२७ मां आर्नोल्डना एक मित्रे (डा. हॉकिन्से) लखेलुं, के "जो रगबीना मुख्य शिक्षक (हेडमास्तर) नी जग्या आर्नोल्डने मळशे, तो ते इंग्लंडनी वधी सार्वजनिक* शाळाओमां अपाती केळवणीनुं रूप बदली नाखशे. आ भविष्यवाद ते वखते जरा वधारे पडतो लाग्यो हशे; अने तोपण ते अक्षरशः खरो पडेलो. १८४२ मां तेनुं मृत्यु थया पछी तेना बीजा एक मित्रे (विन्चेस्टर स्कूलना हेडमास्तर डा. मोबरलीए) लखेलुं, "आपणी सार्वजनिक शाळाओमां विलक्षण फेरफार थई गयेलो छे; अने मने खात्री छे के डा. आर्नोल्डनी नीडर सरलता, दृढता, नीतिशक्ति, अने धार्मिकता—के जेनो तेनी पासे जनारा कोईने पण असर थया वगर रहेती नहीं, तेने लीधे ज ए वधो सुधारो घणे अंशे थई शक्यो छे."

आवा उद्धारकना चरित्रनुं फरीफरीने अने ऊंडा उतरीने अध्ययन करवुं जोइए; कारणके विशेषे करीने शिक्षणमां तो गमे ते काल अने गमे ते देशना उद्धारक होय, ते घणे अंशे सर्व काल अने सर्व देशने उपयोगी थई शके छे.

अमारो उद्देश पण आथी निर्णीत थई जाय छे. अमे आर्नोल्डनुं समग्र चरित्र आपीशुं नहीं, पण शिक्षक तरीके तेनुं वर्णन आपवानो यत्न करीशुं; अने तेनी साथे वधा शिक्षकोने तेना दृष्टांत परथी शुं शीखवानुं छे, ते पण प्रसंगोपात्त सूचवीशुं.

२. लेलहाम.—टॉमस आर्नोल्ड १७९५ मां वाइटना टापुनी अंदर वेस्ट काउझमां जन्म्यो हतो. छ वर्षनो थयो ते पहेलां तेना पितानुं

---

* इंग्लंडनी 'पब्लिक स्कूलो' केवा प्रकारनी छे ते 'सार्वजनिक शाळाओ' ए पदथी बिलकुल प्रतीत थवानो संभव नथी; पण अहीं तेमनी बधी व्यवस्था समजाववानो अवकाश न होवाथी चलावी लेवुं पडयुं छे.

मृत्यु थवाथी तेनी मा अने मासीए तेने उछेर्यो; अने मासीए तेना प्राथमिक शिक्षणनुं काम पोताना हाथमां लीधुं. वॉर्मिन्स्टर अने विन्चेस्टरनी निशाळमां भणतो हतो ते वारे ते तेना साथीओने जरा अतडो, बधाथी जूदी तरेहनो, अने जूदी प्रवृत्तिवाळो देखातो हतो. पण ऑक्सफर्डना कॉर्पस क्राइस्टी कॉलेजमां दाखल थया पछी ते वधारे मळतावडो थयो; अने थोडी वारमां पोताना समवयस्थोमां हिंमत, निखालसपणा, अने वात्सल्यने माटे, तथा विशेषे करीने राजकीय अने धार्मिक विषयोमां जेओ स्थितिरक्षक हता, तेमना पर समर्थ आक्षेपो करवाने माटे प्रसिद्ध थयो. पण विद्यार्थी तरीके तो तेणे थोडी ज कीर्त्ति मेळवी: कारणके व्यवस्थित अभ्यासक्रमना करतां ते फिलसुफी अने इतिहासनो वधारे शोकीन हतो; कोइ अध्यापक मळी जाय तो भूस्तरमां पण उतरी पडतो; अने गमे ते वखते न्हानी मुसाफरीओ करवाने तत्पर रहेतो. परिणाम ए आव्युं के विशाळ संस्कार अने महाकांक्षी सिद्धांतो प्राप्त करवा छतां तेनुं पूर्ण संस्फोटन थयुं नहीं. अमे तोपण भविष्यमां ते कंइक करशे तेनी सर्वने एटली प्रतीति थयेली के तेना करतां केटलाएक वधारे मान पामेला उमेदवारो छतां ओरियेल कॉलेजमां तेने शिष्यगुरुनी पदवी (फेलोशिप) मळी. ते बीजां चार वर्षो सुधी ऑक्सफर्डमां रह्यो ए अरसामां तेणे पुष्कळ वांच्युं होय, अने शिक्षण, साहित्य, तथा धर्म संबंधी घणा सिद्धांतो निर्णीत कर्या होय, एम देखाय छे. छेवटे २६ वर्षनी वये तेणे लेलहाममां जइने खानगी शिक्षकनी वृत्ति ग्रहण करी, अने (१८१९ मां) जे माननीय प्रवृत्तिनुं अमे विवेचन करवाना छीए, ते शरू करी.

३. खानगी शिक्षण.—पण आगळ चालतां पहेलां बे हकीकतो पर ध्यान खेंचवानी जरूर छे: एक तो ए के जिंदगी अने शिक्षणमां कर्तव्यता संबंधी तेनी कल्पना क्रिश्चियन हती; अने बीजी ए के ते असामान्य कुटुंबवात्सल्यवाळो हतो. खुशमिजाज, मार्दव, आग्रह,

अने एवा बीजा जे गुणो तेनामां देखाता हता, तेमनुं तेना कुटुंबसुखथी पोषण अने संवर्द्धन थयुं हतुं.

२६ मे वर्षे तेणे लेलहाममां निवास कर्यो, ते पछीनां ९ वर्षो तेने अतुल्य महत्त्वनां हतां. ए अरसामां ज तेणे संकुचित विचारोनी सांकडी खाडीओमांथी वधारे विस्तीर्ण अने ऊंडा प्रवाहोमां संक्रमण करेलुं, अने भविष्यनी प्रवृत्तिओने माटे योग्यता प्राप्त करेली. ते धर्मवेत्ता, इतिहासक, नागरिक, अने शिक्षक-ए सर्व हतो; पण अमाराथी तेना एक अंशनुं ज विवेचन थई शके तेम छे. पण आर्नोल्ड शिक्षक तरीके परम माननीय हतो एटलुं सिद्ध थशे, तो अमारा वाचकवृन्दने ते बीजी रीते पण माननीय हतो ए समजाववुं कठिण थई पडशे नहीं; कारणके माननीय शिक्षक कदापि मात्र शिक्षक ज होतो नथी, हमेशां कंइक वधारे होय छे.

खानगी शिक्षक तरीकेना तेना आचरणमां कदाच सर्वथी आकर्षक लक्षण तेनी शिष्यो स्वीकारवानी पद्धतिनुं हतुं. जेओ ए धंधो करे छे तेमने सारी रीते विदित छे के तेमनी पासे आवता घणाखरा विद्यार्थीओमां बुद्धि अथवा नीति अथवा बन्नेनां दूषणो होय छे. पण ए स्थितिने घटे तेवुं वर्तन भाग्ये ज करवामां आवे छे; घणाखरा शिक्षको कंइ नहीं तो पोतानी पासे पूरता शिष्यो थाय त्यां सुधी—जे आवे तेने स्वीकारे छे. आर्नोल्डनुं वर्तन तेवुं नहोतुं. जो कोइ पण शिष्यने सुधारी शकाय नहीं, तो ते तेने स्वीकारवानी ना पाडतो; अने पोताना शिष्योमां कोइ न सुधरे तेवो देखातो तो तेने रजा आपतो. एटलुं ज नहीं, पण कोइ खराब छोकरो पोतानी पासे होय, त्यां सुधी नवाओने लेतो नहीं—एवी धास्तीथी के तेओ कदाच खराब संगतिने लीधे बगडे.

पण तेने एटली बधी भीति मंद बुद्धिनी नहीं पण दुर्गुणनी हती. एक प्रसंगे ते लखे छे: "तेओ केवा अज्ञान होय छे, तेनी तमे भाग्ये ज कल्पना करी शकशो. एकने खुणो एटले शुं तेनी खबर नहोती; ' ' "

हुं धारतो हतो तेना करतां मने वधारे श्रम पडे छे; पण जे बाबतोने हुं वधारे महत्त्वनी मानुं छुं, ते संबंधी मने चिंता नथी. मारे एटलुं फरीफरीने मनमां ठसाववुं जोइए के मोटामां मोटुं अज्ञान अने बुद्धिमान्द्य पण दुराग्रही औद्धत्य अने जाणी जोइने तोफान करवानी टेवना करतां घणुं ओछुं दुःखदायक छे." फरीने ते लखे छे, "तेमने राखवामां घणुं जोखम छे; अने मने लागे छे के तेओ सारी अथवा नठारी रीते वर्ते, तेना पर मारी स्वस्थतानो आधार रहे छे." टुंकामां शिक्षक तरीकेनां तेनां पाछलां तेम ज पहेलां वर्षोमां तेनो एवो ज निश्चय हतो, के विद्यार्थीओने क्रिश्चियन (=क्राइस्टे बतावेली नीतिने अनुसरनारा) बनाववा.

आथी करीने ते कठोर शिक्षक थयेलो एम नहीं. एथी ऊलटुं, ते तेमनी साथे घणा स्नेहथी वर्ततो; अवकाश अने अभ्यास बन्ने वखते तेमनी साथे रहेतो; अने तेमना श्रम तथा आनंद बन्नेमां भाग लेतो, अने मदद आपतो. ते कहे छे, "चाहने थोडी वार होय ते पहेलां मारा बधा विद्यार्थीओ दिवानखानामां आवे छे; थोडो वखत रहे छे; अने कोइ वांचे छे, कोइ वातचित करे छे, कोइ रमत रमे छे, अने कोइ चित्रो जुए छे; इत्यादि."

आर्नोल्डनो एक शिष्य लेलहाम छोडया पछी १८ वर्षे ते संबंधी नीचे प्रमाणे लखे छेः—

"लेलहामना मंडळमां दाखल थतां वार त्यांनी विलक्षण प्रवृत्तिथी हुं चकित थयेलो. तेमां बधी व्यवस्था एवा प्रकारनी हती के अहीं कंइ मोटुं अने गंभीर काम थाय छे एवुं नवा आवनारने तरत लाग्या वगर रहे नहीं. खानगी शिक्षक तरीके डा. आर्नोल्डनी खूबी ए ज हती के ते सकल जीवनने आग्रही अने गंभीर बनावी शकतो. दरेक विद्यार्थीने एवुं लागतुं के मारे कंइ काम करवानुं छे; अने ए सारी रीते करवामां ज मारुं कर्तव्य अने सुख पर्याप्त थाय छे. दरेकने एवुं लागतुं के दुनियामां हुं पण उपयोगी थइ शकुं एम छे, मारे पण

फरजो बजाववानी छे; अने ए ज्ञानथी बधाने अपूर्व उत्साह आवतो एटलुं ज नहीं, पण जे ए प्रमाणे जीवन अने आत्माना रहस्यनी प्रतीति करावतो, तेना तरफ सर्वने स्नेह अने पूज्यभाव प्रदीप्त थतो. डा. आर्नोल्डनुं हृदय विशाळ हतुं; ते बधा प्रकारनी सत्प्रवृत्तिनी कदर जाणतो; अने समाजना हितने माटे दरेक व्यक्तिना विशेष प्रस्फोटनने इष्ट गणतो. एथी करीने घणी भिन्नभिन्न प्रकृतिना विद्यार्थीओने उत्तेजन मळतुं; कोइने पण हुं रही गयो छुं एम लागतुं नहीं, के मारामां वधारे शक्ति नथी तेटला माटे माराथी जीवनने सार्थक करी शकाय तेम नथी एवी निराशा थती नहीं. बधा शिष्योने आ प्रमाणे स्वाश्रयी करवानी अने बधामां तेमने ईश्वरे सुप्रत करेलां कर्तव्यनुं ज्ञान प्रदीप्त करवानी अद्भुत शक्ति— ए आर्नोल्डनुं विशेष लक्षण हतुं; रुगबीमां हतो त्यारे ए शक्ति तेनामां देखाती हती एटलुं ज नहीं, पण मने बराबर याद छे के लेलहाममां पण तेनामां ए ज चमत्कार हतो. मने स्मरण छे के विद्यार्थीओना मन उपर तेनो अधिकार जोइने हुं विस्मित थयेलो. ए अधिकार तेनी बुद्धि, तेनी विद्वत्ता के तेनी वक्तृत्वशक्तिने माटेना मानथी उत्पन्न थयेलो एम नहीं; पण घणे अंशे तेना आत्माना धर्माग्रहथी ज उत्पन्न थयेलो. तेनो उद्योग एवो संतत अने आग्रही हतो, तेमां कर्तव्यना गौरवनी एवी ऊंडी प्रतीति स्पष्ट थती हती, अने तेनी साथे तेनामां एवी नम्रता अने सरलता हती, के मेळेमेळे बीजाओमां पण एवी शक्तिओनो प्रादुर्भाव थतो; अने आपणे पण एवुं करी शकीए एम तेमना अंतरमां स्फुरी आवतुं.

"आमां कोइ पण एक जातना कामने के एकदेशी प्रवृत्तिने महत्त्व आपवामां आवतुं नहीं; पण मात्र एवी ज नम्र, गंभीर, अने धार्मिक श्रद्धा उत्पन्न थती के उद्योग ए संसारमां मनुष्यनुं कर्तव्य छे, तेटला ज माटे तेने जुदीजुदी शक्तिओ आपवामां आवी छे, एथी ज तेनी प्रकृति प्रस्फुटित थाय छे, अने ए ज स्वर्ग प्राप्त करवानो मार्ग छे. एथी करीने दरेक तरुणने पोतानी खास शक्तिओने विकसित करवामां

आर्नोल्डना अनुभावनी प्रतीति थती; आर्नोल्ड ते जे कंइ करी शके तेने अंतःकरणथी मान आपे छे, अने किंमती गणे छे एवुं तेने लागतुं; अने एथी करीने श्रम करवामां तेनो उत्साह कदापि क्षीण थतो नहीं.

"आर्नोल्ड अतिशय नम्र हतो अने वधा प्रकारना ज्ञानने माटे तेने गंभीर पूज्यभाव हतो. प्रसंगोपात्त ज्यारे शिक्षकने पोताने जे ज्ञान न होय ते शिष्यमां देखाय, त्यारे ते एटलुं मोटुं अने घणी वार घटे ते करतां एटलुं वधारे मान आपतो, के शिष्यने अमुक विलक्षण लागणी थई आवती. पण एथी कशुं मिथ्याभिमान उत्पन्न थतुं नहीं. तेनुं पोतानुं उदाहरण निरंतर सामे होवाथी वधाने एवुं ज लागतुं के ज्ञान मात्र साधन छे, अने सर्वना श्रेयने माटे तेनो उपयोग करी शकाय तेटला माटे ज तेने महत्त्व आपवामां आवे छे. आवुं हतुं तेथी कशा पण अर्ध ज्ञानथी कोइ संतोष मानी ले एम बनतुं नहीं.

"तेनुं धर्माचरण पाछळनी माफक ते वखते पण छेक सरल (=मिथ्यागौरव रहित) हतुं. धर्म ए कंइ तेनी प्रकृतिमां छूटो भाग न हतो, तेनी जिंदगीनी दरेक शाखामां धर्मनो सुकोमल प्रकाश झळकी नीकळतो. पोताना शिष्योने धर्म संबंधी पाठ आपवामां ते घणो श्रम लेतो; अने तेनां भाषणोमां असामान्य गंभीरता अने अपूर्वता हती. पोताना शिष्यो साथेना सहवासमां साधारण प्रसंगे के फरवा जती वखते ते खास धर्म संबंधी वातचित करतो एम नहीं; पण हमेशां ते धर्म संबंधी प्रश्नोमां उतरवाने तत्पर रहेतो; अने तेना गंभीर स्वभावनी साथे तेनो उदार धर्माग्रह निरंतर एवी रीते प्रकट थतो, के तेनुं समग्र बाह्य अने आंतर जीवन ईश्वरबद्ध छे, एम कोइने पण लाग्या वगर रहे नहीं.

"नित्य व्यवहारमां ते पोताना शिष्योने माटे घणो कालव्यय करतो. सात वागतां पाठ शरू थता, अने भोजननो वखत बाद करतां त्रण वागता सुधी चालता; पछी ते पोताना शिष्योनी साथे फरवा जतो; अने साडापांच वागे आवीने जमतो. सात वागे घणीखरी वार कं-

इक पाठ चालतो, अने ज्यारे चाहा लीधा पछी बधा दिवानखानामां एकठा थता, त्यारे ज ते पोतानुं खास काम शरू करतो; अने धर्मनां व्याख्यानो अथवा रोमनो इतिहास लखतो.

"जे निश्चिंतता अने आनंदथी अमे वाडीमां रमता, टेम्समां न्हाता, अथवा गम्मतनी खातर भालां लइने मांहोमांहे लडता, ए लेलहामनुं सुख अमारामांना कोने विसारे पडे तेम छे? अने अमारो गुरु अमारां जेटला ज उत्साहथी ए बधी क्रीडाओमां भाग लेतो ए पण कोनाथी भूलाय तेम छे?"

लेलहाम छोडया पछी खानगी शिक्षकना कामने माटे आर्नोल्डे लखेलुं, "मने खबर छे के ए उतरतुं काम गणाय छे, पण अमने—दंपतीने— ते पसंद पडयुं छे; अने मारा कंइ पण दोष वगर मारे रुगबी छोडवुं पडे, तो हुं घणा आनंदथी फरी ए ज काममां पडुं. मने सत्तरअढार वर्षना तरुणोनी संगति पसंद छे, कारणके बुद्धिमां नहीं तो अवयवो अने आवेशमां तेओ जाग्रत होय छे; मोटी वयना माणसोनी माफक मानसिक उत्साह प्राप्त कर्या वगर पण तेओ स्थूल अने आवेशरहित थई गयेला होता नथी. तमारुं काम औषधनी माफक पराणे लेवुं पडे छे एम नहीं मानो, तो तमने ते खराब पण नहीं लागे. मने खात्री छे के जो तमारी स्त्रीने ते खराब नहीं लागे, तो तमने पोताने पण नहीं लागे; अने तेनामां जो डहापण हशे, तो तमने नहीं लागे, तेथी तेने पण नहीं लागे. खानगी शिक्षण दुःखदायक लागे छे तेनुं कारण मने एटलुं ज देखाय छे के लोको ते बीजा कंइ कामना साधन तरीके स्वीकारे छे, अने क्यारे वखत आवे के मूकी देवाय एम आतुर रहे छे; पण बीजा कोइ पण धंधानी माफक ए पण जिंदगीनुं एक कर्तव्य छे एम मानीने तमे ते हाथमां ल्यो, तो तेमां दरेक कलाक गाळतां तमने दुःख नहीं थाय, अने तेथी तमने केटला एकांतवासनुं अने बीजा समागमनुं नुकसान थाय छे एवो विचार पण नहीं आवे. अने ए प्रमाणे ए ज तमारुं मुख्य काम छे एम धारीने तमे ते उपर वखत

गाळशो, तो तमने ते आनंददायक लागशे; अने उत्साही तरुणोना निरंतर सहवासथी तमारुं पोतानुं मन पण जाग्रत अने उत्साही रहेशे. तमारे जेम बने तेम शिष्योनी साथे रहेवुं जोइए; अने तेमनी साथे परिचित थवानो यत्न करवो जोइए. लेलहाम छोडया पहेलां हुं ए ज प्रमाणे वधारेवधारे करतो जतो; तेमनी साथे न्हावा जतो, मारी शक्ति प्रमाणे कूदवानी अने बीजी कसरतोमां भाग लेतो, अने केटली-एक वार तेमनी साथे होडीओमां हलेसां मारतो. तेमने तेथी हमेशां सुख थतुं; अने मने पोताने पण तेमना जेटलुं ज सुख थतुं, तथा तेथी लाभ थाय छे एवुं वारंवार मालुम पडतुं."

४. **रुगबीनुं दिग्दर्शन.— आर्नोल्ड लेलहाममां** हतो त्यारे पण वधारे विस्तीर्ण प्रदेशमां तेने दिग्दर्शन थवा लाग्यां हतां. शरूआतमां ज एक सार्वजनिक शाळाना हेडमास्तरनी जग्याने माटे तेने कहेवामां आवेलुं, पण ते बहार पडेलो नहीं. केटलांएक वर्षो पछी तेणे पोतानी मेळे ज लंडननी युनिवर्सिटीनां इतिहासना अध्यापकनी जग्याने माटे यत्न करेलो; पण तेनी रणभूमि बीजे स्थळे थवानुं निर्णीत थयुं हतुं. **लेलहाममां** ९ मुं वर्ष चालतुं हतुं, ते वखते ते **रुगबीनी** निशाळना हेडमास्तरनी जग्याने माटे उमेदवार थयो.

ते लखे छेः "मारी हालनी जग्या करतां त्यां द्रव्य वधारे मळे अने उपयोगी वधारे थई शकाय, ते संबंधी तो मने कशी शंका नथी; पण हुं उपयोगी थई शकीश के नहीं, अने सार्वजनिक शाळानो हेड-मास्तर थवाने हुं योग्य छुं के नहीं तेनी मने शंका छे." एक मास पछी ते जरा वधारे स्वस्थताथी लखे छेः "मने लागे छे के हुं सोत्साह अंतःकरणथी काममां पडी शकीश; ईश्वरेच्छा तो **क्रिश्चियन** केळ-वणी केवी होवी जोइए ते संबंधी मारा विचारो क्रियामां मूकी शकीश; अने अनंत जीवनमां पण फळ मळी शके एवा अंकुरो संवर्द्धित करवानो यत्न करी शकीश." आ महाकांक्षा तेनी नीमणुक थया पहेलां अने पछी पण दृढ रहेली. एक मित्रनी मुबारकबादीना

उत्तरमां ते लखे छे, "परम कृपालु परमेश्वरे छेल्लां आठ वर्षोमां मने जे आरोग्य अने सामर्थ्य आप्या कर्युं छे ते जो जारी रहेशे, तो श्रमनी मने कशी दरकार नथी. पण हुं शाळाने जेवी करवा धारुं छुं तेवी करी शकीश के नहीं—एटले के सर्व अंशे अथवा पूर्ण अंशे नहीं पण कंइक अंशे–ईश्वरी महिमाना साधन जेवी, अने तेमां आवनाराओनुं अनंत काल पर्यंत श्रेय करे तेवी बनावी शकीश के नहीं, तेनी मने अतिशय चिंता रहे छे." बीजा एक मित्रने ते लखे छे, "आवा कामने माटे जे डहापण जोइए छे ते आपवाने मारा मित्रो पण मारी साथे ईश्वरने प्रार्थना करशे एवी मने आशा छे. खरेखर छोकराओने ग्रीक वांचतां शीखववानुं महत्त्व प्रमाणमां केटलुं थोडुं छे, अने शिक्षकने ए ज करवानुं होय तो तेनुं कर्तव्य केटलुं सरल थई जाय?" जेम अठवाडियां जतां जाय छे, अने जग्या पर जवानो वखत पासे आवतो जाय छे, तेमतेम काम वधारे गंभीर लागतुं जाय छे. "रुगवीमां सुधाराने माटे पूछता हो, तो तेने क्रिश्चयन शिक्षणनुं स्थळ करवानी मारी अंतःकरणथी इच्छा छे, ए ध्यानमां राखवानी हुं तमने विनंती करुं छुं. तेनी ज साथे मारो उद्देश बनी शके तो क्रिश्चियन माणसो बनाववानो छे, कारणके क्रिश्चियन बाळको तो हुं भाग्ये ज बनावी शकुं: एटले के मारा धारवा प्रमाणे बाल्यावस्थानी स्थिति एटली अपूर्ण छे, के क्रिश्चियन सिद्धांतो तेमना आचरणमां पूर्ण रीते परिणत थई शके तेवी रीति तेमने समजावी शकाय ज नहीं; अने मने लागे छे के मनुष्यजातिनी बाल्यावस्थामां जे उतरता प्रकारनी नीति हती, तेवी ज कंइकथी तेमना संबंधमां पण चलावी लेवुं पडशे. तोपण मने लागे छे के घणुंक सारुं थई शके तेम छे, अने जो एवो विश्वास मने न होत, तो हुं ए काम स्वीकारत ज नहीं." तेनी नवी स्थितिने माटे जोइए तेना करतां वधारे ऊंची आशा राखनार एक मित्रने ते लखे छे, "तमे जाणो छो के में कदापि आपणी बधी सार्वजनिक शाळाओनो तिरस्कार कर्यो नथी; पण मात्र तेमां जे थई शके ते थतुं नथी ते माटे अफसोस कर्यो छे. मने जे दूषणो देखाय छे ते वखत जतां

जो हुं पोते दूर नहीं करीश, तो तेनुं एटलुं तो फळ थशे ज के जेओ सार्वजनिक संस्थाओने जोइती त्वराथी सुधारता नथी, तेमने माटे वधारे सारो विचार बांधतां हुं शीखीश." आ प्रमाणे आर्नोल्डे भविष्यना महत्कार्यने माटे नम्रता अने आग्रहनां आयुधो सज्ज राख्यां हतां.

आर्नोल्डनां उपलां वाक्यो पर विचार करो, तेमनुं मनन करो, अने सार ग्रहण करो. आपणे तेना संबंधी वधारे जाणीए, तो एवी शंका रहे, के तेणे थोडा ज शिक्षको धारे छे तेवुं धारेलुं, अने थोडा ज करे छे तेवुं करेलुं? तेना शब्दो परथी ज आपणने एवुं नथी लागतुं के तेनी स्थितिना बधा मनुष्योने ते आदर्शरूप छे? तेना पुरोगामीओए कर्युं छे तेना करतां कशुं वधारे करवानुं जाणे होय ज नहीं, ए रीते ते पोतानुं कर्तव्य समजतो नथी; तेम ज पुरोगामीओने मान आप्या वगर पोते जे सुधारा करवानो छे, तेनी ते वात करतो नथी. ते खरो उद्धारक छे एम देखाय छेः तेने लागे छे के तेने कंइक सुधारो करवानो छे; एटले के अमुक अंशे भूतकालने मान आपवानुं छे, अने अमुक अंशे वर्तमान तथा भविष्यनी सेवा करवानी छे. अने एटलुं ज बस नथी. तेनो उद्देश उच्चग्राही छे. ते दोष देवाने के नाश करवाने सज्ज थतो नथी; पण ईश्वर अने मनुष्यना स्नेहथी प्रेराइने, बीजाओने निर्मळ अने उच्चगामी करवा तत्पर थाय छे. शिक्षको, तमारुं काम पण ए ज—एवुं ज गंभीर छे; तमे तेना तरफ जुओ, अने तेनी पासेथी उपदेश ग्रहण करो. तमारा करतां कयुं काम वधारे महत्त्वनुं छे? अने तमने तेना जेवुं कर्तव्य न होय, अने ते करवाने तेना जेवो आग्रह न होय, तो कृपा करीने रहेवा दो; ए कामने छूटुं ज रहेवा देशो, ते पण योग्य ज थशे.

९. **समरमां प्रवेश.**—निशाळ हाथमां लेती वखते **आर्नोल्डे** एक मित्रने लखेलुं; "हुं एकदम उतावळो सुधारो करी नाखीश एवी धास्ती राखता नहीं; मने पोताने तो माराथी केळवणीमां धर्मनो सिद्धांत लावी शकाशे के नहीं ए ज शंका छे; मारी ऊंडामां ऊंडी इच्छा ए ज छे, अने तेने माटे प्रयास करवानी शक्ति मळे ए मारी

प्रार्थना छे; पण एटलुं जो थई शकशे, तो मारी आशा करतां पण वधारे थयुं एम हुं मानीश. ए सुख एटलुं वधुं छे के तेनी साथे सरखावी शकाय तेवी दुनियामां बीजी कोइ पण वस्तु मने देखाती नथी; थोडे अंशे पण ते थई शके तो चिंता अने श्रमनां २० वर्ष पण हुं सार्थक गणुं छुं." सुधारानो कोइ पण उद्देश आथी उच्चतर होई शके नहीं; अने तेटला माटे कोइ पण प्रयत्नमां आथी वधारे धैर्य अने सामर्थ्यनी जरूर पडे नहीं. आर्नोल्डने पोताना पर पडवानी मुश्केलीओनी खबर हती. "हुं रुगबीमां आव्यो, त्यारे मारा मनमां सुधारानी घणी योजनाओ हती; पण मने तरत मालुम पड्युं के निशाळमां सुधारो करवानुं काम में धार्युं हतुं तेना करतां घणुं वधारे विकट छे." पण ते हिंमत हारेलो नहीं; एथी ऊलटुं तो एवा आग्रहथी तेणे काम करवा मांडेलुं के तेना मित्रोने पण धास्ती लागेली; अने तेना प्रतिपक्षीओए एवी अडचणो अने धमकीओ बतावेली के तेना करतां ओछो दृढ माणस होय ते तो डरी ज जाय. पण आर्नोल्ड पोताना सिद्धांतोमां अडग हतो. ते जे करतो ते कशुं विचार वगर के धांधलथी करतो नहीं. शाळानी व्यवस्था संबंधी तेणे कहेलुं, के "बीजी व्यवस्था आथी सारी होई शके; पण मारे आमां काम करवानुं छे, अने हुं तेने बनशे तेटली सारी करीश." ए प्रमाणे आखी इमारतनो नाश कर्या वगर ते छूटा छूटा भागोने दुरस्त, मजबूत, अने उपयोगी करवामां प्रवृत्त थयो; अने वधा फेरफारोमां एटलुं डहापण बताव्युं, के तेना जेवा आग्रही अने आवेगवाळा माणसमां एटली स्थिरता जोइने कोइने पण विस्मय थाय. तेनो एक शिष्य लखे छे, " डाक्तरना पोताना हाथमां होय तेवा बधा सुधाराओ तेणे ए ज प्रमाणे स्वस्थताथी अने स्वाभाविक रीते कर्या छे; खराब वस्तुने स्थळे सारी मूकीने खराबने नष्ट थवा दीधी छे; कशी अदृढता के उतावळ बतावी नथी,—वर्तमानमां जे सारामां सारुं थई शके ते कर्युं छे, अने बीजी बाबतोमां सहनशीलता दाखवी छे."

एक पछी एक सुधारो बताववाने बदले अमे ते करनारनुं संबद्ध वर्णन ज आपीशुं. तेणे सुधारो न होय एवी तो निशाळमां एक पण

बाबत बताववी मुश्केल छे, कारणके बधी बाबतोमां–ज्यां बाह्याकृति बदली न होय त्यां पण–तेणे पोताना अंतरात्माना प्रभावथी आंतर स्वरूप बदली नाखेलुं. तेटला माटे आर्नोल्डनुं मात्र उद्धारक तरीके नहीं, पण शिक्षक अने व्यवस्थापक तरीके एटले के रुगबीना हेडमास्तर तरीके पण चित्र आपवुं घटे छे.

६. निशाळना अमानतदारो (ट्रूस्टीओ) साथेनो संबंध.—शाळाना अमानतदारोना संबंधमां तेणे पहेलेथी ज कहेलुं के मने कशा प्रतिरोध वगर स्वतंत्रता मळवी जोइए. "मारा पोताना तरफ ज नहीं, पण रुगबीना जेवी इंग्लंडनी बधी शाळाओना शिक्षको तरफ मारी ए फरज छे के मारा प्रदेशमां थता बधा प्रतिरोधनी सामे थवुं;" अधिकारी शिक्षक छे, अमानतदारो नहीं; अमानतदारोए नहीं पण शिक्षके ज अधिकारीनुं काम करवुं जोइए, अने अधिकारीनो अधिकार राखवो जोइए. तेम छतां, कोइ पण जातनो योग्य अंकुश दूर करवानी तेनी इच्छा नहोती. योग्य प्रसंगे ते अमानतदारोने घणुं मान आपतो, अने तेमने अधीन रहेतो; तथा साधारण रीते तेमनी साथेनो तेनो व्यवहार बन्ने पक्षने संतोषकारक हतो. तेनुं कहेवानुं एटलुं ज हतुं के जो अमानतदारोने मारा पर एटलो विश्वास होय, के तेओ मने शाळानो अधिकारी बनाववाने अने राखवाने चाहे, तो ते एटले सुधी होवो जोइए के हुं शाळानी साथे मारो पोतानो पण अधिकारी रही शकुं. मने रजा आपवानो तेमनो हक छे; पण हुं कंइ करतो होउं तेमां वच्चे आववानो नहीं. सारे नसीबे, रुगबीनी शाळानी व्यवस्था मुख्य शिक्षकनी स्वतंत्रताने अनुकूळ हती.*

---

* आ संबंधमां अर्ल हाऊने डा. आर्नोल्डे लखेला बे पत्रो उतारवा योग्य लागे छे. ए अमीर रुगबी शाळानो एक अमानतदार हतो. तेणे डा. आर्नोल्डने एडिनबर्ग रिव्युनां डा. हॅम्पडन उपरनो लेख तेनो छे के केम एम पूछेलुं, अने लखेलुं के तेना उत्तर उपरथी ए संबंधी विचार करवामां आवशे. डा. आर्नोल्डे तेना उत्तरमा नीचे प्रमाणे लखेलुं.—

रुगबी, २२ मी जून, १८३६.

नामदार साहेब,

आप साहेब जे उत्तरनी मागणी करो छो, ते में केटलीक वार मारा मित्रोने आपेलो छे;

૭. વિદ્યાર્થીઓનાં માતાપિતા સાથેનો સંબંધ.—વિદ્યાર્થીઓનાં માતાપિતા સાથેના સંબંધમાં પણ તેનો તેટલી જ સ્વતંત્રતાને માટે આગ્રહ હતો. તે કોઇને પણ વચ્ચે પડવા દેતો નહીં; તેમનાં કશાં બ્હાનાંને ગણકારતો નહીં; અને પોતાનાં બાળકો તેના હાથ નીચે મૂકવાથી તેમને તેના

અને મેં કંઇ પણ લખ્યું હોય તો તેના સંબંધમાં લેખકત્વ છુપાવવાનો કે તેનો ઇનકાર કરવાનો મારો સ્વભાવ નથી, એ હકીકત પ્રસિદ્ધ છે.

તે છતાં આપ સાહેબ જે પ્રશ્ન પૂછો છો તે મને કે કોઇ પણ માણસને પૂછવાનો ખાસ મિત્રો સિવાય બીજાને જરા પણ હક ન હોવાથી તેનો ઉત્તર આપવાની ના પાડવી એ મને ઉચિત લાગે છે.

અર્લ હાઉએ આ ઉપરથી બીજો પત્ર લખીને જણાવેલું કે ડા. આર્નોલ્ડે કૃપા કરીને તેની વિનતી પ્રમાણે કરવું; કારણકે પ્રચલિત અફવા ખરી હોય, તો તેના અધિકારને લીધે તેને એ બાબતમાં કંઇ કરવાની જરૂર પડે. તેનો ઉત્તર ડા. આર્નોલ્ડે નીચે પ્રમાણે આપેલો:—

૨૦ મી જૂન, ૧૮૩૬.

નામદાર સાહેબ,

મારો પત્ર આપને અવિનીત લાગ્યો છે તે માટે હું ઘણો દિલગીર છું; પણ ખુલાસાને માટે વધારે વિગતોમાં ઉતર્યા વગર આપ નામદારના પત્રનો વધારે વિસ્તારથી ઉત્તર અપાય એમ નહોતું જ; અને એટલા ટૂંકા ઉત્તરને માટે વિસ્તાર કરવો એ મને યોગ્ય લાગેલું નહીં. આપ નામદારની લખવાની ઢબ અધિકારની હતી; અને આપનો પ્રશ્ન એવો હતો કે જનસમાજના નિયમ પ્રમાણે ખાસ મિત્રતા નહીં તો અમુક પરિચય હોય ત્યારે જ તે પૂછી શકાય. પ્રસ્તુત પ્રસંગમા એવો કશો આધાર હોઇ શકે નહીં તેટલા માટે, અને શાળાની સાથે બિલકુલ સંબંધ ન હોય તેવાં મારાં ખરાં અથવા કહેવાતાં લખાણો સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવાનો રગ્બી શાળાના અમાનતદાર તરીકે આપનો અધિકાર છે એમ હું માની શકતો નથી અને માનતો નથી તેટલા માટે, આપ નામદારના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની ના પાડવાની જ મારી ફરજ છે એવું મને લાગેલું.

પ્રસંગ એવો વિષમ છે કે કાં તો (જો ઉત્તર ન આપું તો) હું ખરી હકીકત ગુપ્ત રાખવાને ઇચ્છું છું એવું દેખાય, અને એ મારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ છે; અથવા કાં તો (જો ઉત્તર આપું તો) એ હકનો ઇનકાર કરવાની મારી પોતાના તરફ અને રગ્બીના જેવી ઇંગ્લંડની બધી શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકો તરફ ફરજ છે, તે હક મારે સ્વીકારવો પડે. પણ હું ધારું છું કે આ પ્રસંગે તો હું કશું ગુપ્ત રાખવાને ઇચ્છું છું એવી કોઇને શંકા લાવવાની જરૂર નથી. એડિનબર્ગ રિવ્યૂના લેખ સંબંધી હું ઘણા માણસોની રૂબરૂ બોલ્યો છું, અને કોઇને પણ મારા શબ્દો ગુપ્ત રાખવાની ઉક્ત કે અનુક્ત વિનંતી કરી નથી. પણ અધિકારની રીતે તો- આપ નામદારના તરફ જરા પણ અવમાનનાર્થી નહીં, પણ ઉત્તર આપવાથી જે સિદ્ધાંતને હું કોઇ પણ રીતે ન્યાયપુરસ્સર કે યોગ્ય ગણી શકતો નથી તેને સ્વીકાર થાય તેટલા જ માટે-હું કશો ઉત્તર આપી શકતો નથી.

पोताना उपर जरा पण हक मळे छे एवुं मानतो नहीं. अने तेम छतां कोइ पण शिक्षकने विद्यार्थीओनां मातापिता तरफ पोतानी फरजनो तेनाथी उच्चतर विचार नहीं होय. " कोइ पण नवो छोकरो आवे छे, त्यारे मने अतिशय चिंता रहे छे; कारणके आ स्थळमां सारी अने नठारी बन्ने प्रकारनी असर थई शके तेम छे. * * * जो कोइ पण नवो छोकरो आवे त्यारे मारुं हृदय क्षुभित थाय नहीं, तो मारे जवानो ज वखत आवी चूक्यो एम हुं मानीश." छोकरो रह्या पछी पण ए लागणी ओछी थती नहीं. आर्नोल्डे विद्यार्थीओनां मावापोने जे पत्रो लख्या छे, ते परथी ते शिक्षक तरीके तेमना पर केटली अने केवा अंतःकरणथी देखरेख राखतो, ए स्पष्ट मालुम पडे छे.

८. शिष्योनी साथेनो संबंधः शिक्षकना कर्तव्यनी कल्पना.— *आर्नोल्डनो* तेना शिष्योनी साथेनो संबंध प्रदर्शित करवाने वधारे विस्तार करवानी जरूर छे. आपणे जोयुं छे के तेना मत प्रमाणे शिक्षकमां घणा जूदाजूदा गुणोनी जरूर छे; अने ए गुणोने माटे मात्र विचारमां नहीं पण आचरण सुद्धांमां तेनो आग्रह हतो. शिक्षकनु मन हमेशां जाग्रत अने उत्साही रहेवुं जोइए, अने जाग्रत तथा उत्साही शरीर वगर मन तेवुं होई शके नहीं, तेटला माटे ते कहेतो, के " ज्यारे पुस्तकालयनी सीडीए हुं दोडतां चडी शकीश नहीं, त्यारे एम ज समजीश, के मारे जवानो वखत आवी चूक्यो." पोताना नवा अभ्यासमां अने पोतानी अंदर नवी शक्तिओ केळववामां पण तेनो ए ज सिद्धांत मालुम पडे छे. पोताना खानगी शिष्योने माटे ते कहे छे, " हुं मारुं पोतानुं मन सुधारवाने प्रयास न करतो होउं, तो जेवा तेमने विषे विचार बंधाय तेवा बांधतो नथी." सघळांना सर्वथी वधारे उद्योगी विद्यार्थीना करतां पण तेनो गुरु बमणो उद्योगी विद्यार्थी हतो. एक उपशिक्षकनी नीमणुक करती वखते आर्नोल्डे लखेलुं, "शिक्षकनु कर्तव्य बराबर बजाववाने जे गुणो हुं आवश्यक मानुं छुं ते क्रिश्चियन अने गृहस्थना गुणो छे एम टूंकामां कही शकाय; एटले के मनुष्ये तेने कंइ गौण,

वस्तु गणीने नहीं पण सर्वथी वधारे गौरवनी फ़रज गणीने ते काममां पडवुं जोइए; * * * ते संवर्द्धक विचारोनो, अने जे समाजमां दाखल थाय तेनां श्रेय, गौरव, अने प्रतिष्ठाने माटे काळजी राखनारो होवो जोइए; अने शिष्योना सुधारामां जरा पण पाछळ पड्या वगर पोताना ज्ञानमां पण वृद्धि करी शके तेवा सशक्त मननो अने जिज्ञासु होवो जोइए.* " वळी, जेवी रीते आ बधा गुणोनी ते शिक्षकमां अपेक्षा राखतो, तेवी रीते योग्य अंशे विद्यार्थीमां पण अपेक्षा राखतो; तेमनी मानसिक स्थितिनी साथे शारीरिक स्थितिने माटे पण तेने चिंता रहेती; अने " ज्यारेज्यारे ते जोतो के तेओ हदथी वधारे वांचे छे, त्यारेत्यारे ते तेमने शीखामण आपतो, काम ओछुं करावतो, अने विद्यार्थीओ उपला वर्गमां होय त्यारे रजाओमां अथवा तहेवारोमां तेमने सशक्त करवा सारु पोतानी साथे रहेवाने आमंत्रण करतो. छोकराओना मनने माटे तो तेनी ए ज इच्छा हती के तेमणे काम करवुं जोइए. तेओ काम करता होय तेथी ज संतोष मानीने तेमनी हुशियारी के ज्ञानने ते ओछां उपयोगी गणतो. ते कहेतो के दुनियामां कोइ पण हकीकत जो खरेखरी प्रशंसापात्र होय तो ते ए छे के स्वाभाविक शक्तिओ उतरती होय तेने पण खरा आग्रहथी केळवी शकाय छे; अने ईश्वरी डहापण तेने पण पावन करे छे. " केळवणी संबंधी तेणे लखेलुं, के " बुद्धिना संबंधमां तेनुं मुख्य कर्तव्य ज्ञाननी इच्छा उत्पन्न करवानुं, अने ते जे शोधे छे ते मेळववानी अने तेनो

---

* जे पत्रमांथी आ शब्दो लीधेला छे तेनी शरूआतमां ज आर्नोल्ड लखे छेः— " मारे एवा माणसनी जरूर छे के जे क्रिश्चियन अने गृहस्थ होय, उत्साही होय, जेनामां व्यावहारिक बुद्धि होय, अने जे बाळकोना स्वभावने समजतो होय. मने विद्वत्तानी एटली बधी दरकार नथी; कारणके तेने निशाळनां नीचलां धोरणो ज शीखववां पडशे; पण फरी विचार करतां लागे छे के मने विद्वत्तानी पण घणी दरकार छे, कारणके तेने कदाच उपलां धोरणो पण शीखववां पडे; अने उपरांत, हुं धारुं छुं के जे माणस विषयने पूर्ण रीते जाणतो होय ते ज शरूआतमां पण सर्वथी सारी रीते शीखवी शके. पण जो अमुक गुण वगर चलाववानुं होय, तो जेने काममां रस पडतो होय, अने जेनुं मन उत्साही होय, तेने हुं ऊंडी विद्वत्तावाळाना करतां वधारे पसंद करुं छुं. कारणके विद्वत्ता उत्साहना करतां वधारे सहेलाइथी मेळवी शकाय. * * * "

सदुपयोग करवानी शक्ति आपवानुं छे; " अने आ शब्दोथी आर्नोल्डने केवो छोकरो संतोष आपी शकतो हशे ते स्पष्ट थाय छे— एटले के जे शीखवाने इच्छतो अने प्रयत्न करतो हशे ते†. पण शारीरिक अने मानसिक प्रस्फोटनना करतां तेनो घणो वधारे आग्रह तो नीतिने माटे हतो. ते छोकराओने कहेतो, के " आपणे अहीं पहेली जरूर धर्म अने नीतिना सिद्धांतोनी छे; बीजी गृहस्थना जेवा वर्तननी; अने त्रीजी बुद्धिशक्तिनी. " एक मित्रने तेणे लखेलुं, के " गमे तेटली शिष्यवृत्तिओ मेळवी होय तेने हुं थोडामां थोडी धार्मिक उच्चताना प्रमाणमां पण छेक निर्माल्य गणुं छुं." आर्नोल्डनी ए धर्मवृत्ति संबंधी अमारे आगळ जतां वधारे कहेवुं पडशे; अहीं मात्र शिक्षक तरीकेनुं तेनुं चित्र पूर्ण करवाने माटे ज तेनो उल्लेख कर्यो छे.

आर्नोल्डमां बधा प्रकारनी पूर्णता हती, एम कहेवानो अमारो आशय नथी. बेशक मनुष्य तरीके अने शिक्षक तरीके तेनामां पण खामीओ हती; अने शिष्योना संबंधमां तेनाथी धारेलुं बधुं थई शकतुं नहीं. पण तेनी खामीओ जाणवानी इच्छावाळाओने अमे तेनुं चरित्र (इंग्रेजी न जाणनाराओने तो लखाय त्यारे) वांचवानी भलामण करीए छीए; अमारां थोडांघणां पानांमां तो तेनी गुणगणना पण पूरी थाय तेम नथी.

९. शासन.—"डाक्टरनुं शासन ए केवो जोवा जेवो देखाव छे" एम कोई रुगवीना माणसे कहेलुं. विद्यार्थीओने तेनो प्रथम अने मुख्यत्वे करीने शासक तरीके ज अनुभव थतो. ते कंई शिक्षक ज नहीं पण मुख्य शिक्षक— बधी व्यवस्थानो नियंता, नियमो अने कायदाओनो घडनार, मान अने अपमान आपवानो अधिकारी हतो. आ-

---

† लेलहाममां एक वखत क्रोधमां आवीने तेणे एक शिष्यने सख्त शब्दो कहेला, त्यारे ते शिष्ये तेना सामुं जोइने जवाब आपेलो, के " तमे गुस्से शा माटे थाओ छो, साहेब?— हुं माराथी बने छे तेटलो प्रयत्न तो करुं छुं. " घणां वर्षो पछी पण ते आ वात पोताना छोकराओने कहेतो अने बोलतो, के " मारी आखी जिंदगीमां मने कोई वार एटली शरम लागी नथी— तेनो देखाव, अने तेना शब्दो हुं कदापि भूलवानो नथी."

नॉल्डने माटे घणी वार एम कहेवामां आवतुं के ते राज्यमां प्रधान थवाने जन्म्यो हतो. आ मतने माटे तेनां लखाणो अने नागरिक तरीकेना तेना प्रयत्नो उपरांत रगबी शाळानी व्यवस्था खास प्रमाण तरीके आपी शकाय. ए शाळा एक न्हाना सरखा राज्य जेवी हती; शिक्षको तेना न्यायाधीशो हता; अने ३०० विद्यार्थीओ तेना नागरिको हताः दरेकनी जूदीजूदी अभिरुचि, शक्तिओ, अने संस्थिति हती, अने तोपण एकंदरे कोइ पण राज्य कदापि तेना करतां वधारे सारी रीते चाल्युं नथी; कोइमां पण पाप अने अपकीर्त्तिथी वधारे रक्षण थयुं नथी; अने कोइ पण उत्कृष्टता अने सत्य तरफ वधारे दृढताथी संक्रांत थयुं नथी.

१०. धर्मोपदेश.— शाळाना धर्मोपदेशक तरीके आर्नोल्डनी पदवी एथी पण उच्चतर हती. तेना आव्या पछी एकबे वर्ष ज्यारे ए जग्या खाली पडी, त्यारे तेणे अमानतदारोने लखी जणाव्युं, के 'मुख्य शिक्षक तरीके छोकराओना खरा धर्मशिक्षकनुं काम पण मने ज सोंपवुं उचित छे.'‡ पण आगळ चालता पहेलां एटलुं कही लेवुं जोइए

‡ ए जग्याने माटे अरजी मोकलतां ते नीचे प्रमाणे लखे छेः " ए जग्या खाली पडी छे तेनी मने गई काले रात्रे ज खबर पडी. पण बाबत एटला महत्त्वनी छे के हुं घणा विनयपूर्वक अमानतदारोने मारी अरजी पर खास ध्यान आपवाने विनंती करुं छुंः—एटले के जो कशी हरकत न होय तो धर्मोपदेशकनी जग्याए मारी ज नीमणुक करवी, अने वेशक ए जग्याने माटे जे पगार अपातो होय ते कहाडी नाखवो. धर्मोपदेशक गमे ते होय, तोपण मुख्य शिक्षक तरीके छोकराओना खरा धर्मशिक्षकनुं काम मारुं ज छे, एम मने लागवुं जोइए. बीजा कोइने तेमना पर एटली प्रीति होवानो संभव नथी; अने बीजा कोइना अधिकारनी (हुं मारा पोताने माटे नहीं, पण मारी स्थितिने लइने लखुं छुं) तेमना पर एटली असर थवानो संभव नथी. मने लागे छे के निशाळमां ज्यारे जूदुं धर्मालय होय, त्यारे शिक्षक ज धर्मनो उपदेश करे ए स्वाभाविक अने योग्य छे; अने हुं मानुं छुं के बीजो कोइ ए कामने माटे गमे तेवो योग्य होय, तोपण शिक्षके पोतानी ए खास फरज तेने सुपत करवी जोइए नहीं. पण आ एक सामान्य सिद्धांतनी वात छे; अने आ प्रसंगे हुं तेनो उपयोग करुं छुं ते एटला ज माटे के अमानतदारोना ध्यानमां मारो उद्देश बराबर उतरे; तेओ मने ए जग्याने माटे जोइती अनुज्ञा अपाववाने माटे बिशपने भलामण करे; तथा पगार नहीं लेवानी मारी दरखास्त मंजूर राखे, कारणके नोकरीने माटे तो पगार मने मळे ज छे, अने मुख्य शिक्षक अने धर्माधिकारी तरीके विद्यार्थीओनो धर्मशिक्षक थवाने हुं बंधायेलो ज छुं एम मारुं मानवुं छे."

के धर्मोपदेशकनी नीमणुक उपर ज तेणे धर्मोपदेशनो आधार राख्यो नहोतो. ते शिक्षक थयो त्यारथी ज तेणे धर्मोपदेश शरू कर्यो हतो; अने ते जे शरू करतो ते जारी राखतो. वळी ते धर्माधिकारी हतो तेथी ज तेणे धर्मोपदेश आपेलो एम नहीं; तेने धर्माधिकार न होत तो कदाच ते बहु वार उपदेश आपत नहीं, पण तरुणोनां कर्तव्यो संबंधी तो तेमने वारंवार कह्या वगर रहेत ज नहीं, अने तेना काव्यना पाठो-मां धर्मनी हवा तेवीने तेवी ज आव्या करत. ते फरीफरीने कहेतो के "धर्माचार्यनी माफक शिक्षकनुं कर्तव्य पण आत्माना उद्धारनुं छे." ए ज हेतुथी तेणे धर्मोपदेशकनी जग्या लीधेली. मात्र धर्मालयमां ज नहीं पण आखी निशाळमां ए कर्तव्य तेणे केवी रीते बजावेलुं, ते तेना एक शिष्यना ज वर्णनथी वधारे सारी रीते समजाशे.

"मारा करतां वधारे योग्य कलमोए ए देखाव चितरी बताव्यो छे. श्रोताओनी बेठकोथी ऊंचुं रहेलुं ते धर्मासन, ते भव्य उन्नत स्वरूप, अंतःकरणमां धर्माग्रह प्रज्वलित करती ते आंख, ते अवाज–कोइ वार वेणुना जेवो मंद अने कोमल, अने कोइ वार सरल युद्धनादना जेवो स्पष्ट अने प्रबोधक! एक पछी एक रविवारे ते त्यां उभो रहीने पवित्रता, स्नेह, अने कीर्तिना महाराज (क्राइस्ट), के जेना भावथी ते आविष्ट हतो अने जेना अधिकारथी ते बोलतो हतो, तेनुं समर्थन करतो. बाळकोनी पंक्तिओ पाछळ पंक्तिओ–जे केटलाएक तरतना पोतानी माताओ पासेथी आवेला ते, अने केटलाएक आवता अठवा-डियामां संसारनी सफरमां जवाना ते तेना सामुं जोई रहेता. आखा देखावमां अमुक महत्ता अने भव्यता हतीः विशेषे करीने वर्षना आ भागमां–के ज्यारे मात्र धर्मासन अने मुख्य विद्यार्थीओनी नजीक ज दीवाओ हता, अने धर्मालयना बीजा भागोमां सुकोमल संध्या प्रसरीने, वायनी पाछळना प्रदेशमां अंधकारनुं रूप धरी लेतो हतो.

"पण रविवारे संध्याकाले आ बधा त्रणसें छोकराओ पोतपोतानी प्रवृत्तिथी मुक्त थइने खुशी अथवा नाखुशीथी ए तरफ शा माटे

आकर्षाता हता? एवी शी मोहनी हती के जेथी वीश मिनिट सुधी बधा त्यां स्थिर थई रहे? बेशक, आखी निशाळमां छूटीछूटी जग्याए एवा थोडाएक छोकरा तो हता ज के जे हृदय अने बुद्धिना गुणोने लीधे ते प्रसंगे बोलायेलां परम गंभीर अने डहापणथी भरेलां वचनो सांभळवाने योग्य अने स्मरणमां राखवाने शक्तिमान हता. पण तेवा हमेशां थोडा हता, घणी वार बहु थोडा हता, अने केटलीएक वार तो आंगळी पर गणी शकाय तेटला हता. पण त्रणसें छोकराओमांथी बाकीना अमे बधा, के जेओ मात्र डाक्टरथी ज व्हीता, अने आ लोक के परलोकमां बीजा कशाथी व्हीता नहीं, जेओ क्राइस्टना करतां निशाळनो वधारे विचार करता, अने ईश्वरी नियमोना करतां छोकराओना विचारोने वधारे महत्त्व आपता, ते अमे बधा शाथी द्रवित अने ध्यानस्थ थई जता? अमे जे सांभळता तेमांथी अर्धुं पण अमे समजता नहीं; अमने अमारां हृदयनुं के एकबीजानुं ज्ञान न हतुं; अने तेने माटे जे श्रद्धा, आशा, अने स्नेहनी वृत्ति जोइए ते अमारामां थोडी ज हती. ते छतां अमे बधा ध्यानथी सांभळता, ते एटला ज माटे के बधा छोकराओ (अने प्रौढ माणसो पण) अमारामां जे कंइ नीच अने अयोग्य हतुं तेनी सामे जे खरा अंतःकरणथी प्रयत्न करतो हतो, तेना तरफ ध्यान आप्या वगर रही शके नहीं. ए अवाज कंइ पोते अतिशय ऊंचे रहीने नीचे पाप करनाराओने सलाह अने चेतवणी आपनारना जेवो अकोमल न्होतो; ए अवाज तो अमारी साथे अने अमारा पक्षमां रहीने लडनारनो प्रबोधक अवाज हतो; अने ए तेने, अने अमने पोताने, अने एकबीजाने मदद आपवानी सूचना करतो हतो. अने एथी करीने श्रमित थतांथतां अने धीमे धीमे, पण स्थिरता अने निश्चयनी साथे, बाळकने पहेलवहेलुं जीवनुं तात्पर्य समजातुं हतुं; तेने मालुम पडतुं हतुं के मूर्ख अने आळसु लोकोने रहेवाना स्वर्गमां ते आवी चड्यो नथी, पण एक रणक्षेत्रमां आव्यो छे; ए रणक्षेत्र पुरातन काळथी निर्णीत थयेलुं छे, तेमां कोइ

पण द्रष्टाओ छे ज नहीं, तेमां न्हानामां न्हाना होय तेमणे पण भाग लेवानो छे, अने तेमां जीतहारथी जीवनमृत्युनो निर्णय थवानो छे. अने ते तेमनामां ए प्रतीति जाग्रत करतो, तथा धर्मासन पर पोताना दरेक शब्दथी, अने पोताना नित्यना आचरणथी तेमने ए युद्ध केम करवुं ते शीखवतो; अने तेमनी साथे ज लडनार सैनिक तथा नियामक तरीके त्यां उभो रहेतो. ए नियामक पण बालसेनाने जोइए तेवो ज हतो; तेने कशी शंकाओ नहोती, अने तेनी कोइ पण आज्ञा अनिश्चित नहोती; दरेक छोकराने लागतुं के बीजाओ गमे तो भले युद्ध थोडी वार बंध राखे, पण तेनो तो शरीरमां जरा पण श्वास अने लोहीनुं टीपुं रहे, त्यां सुधी लडवा करवानो निश्चय हतो. तेना आचरणना बीजा भागोथी कोइकोइ छोकराओने असर थती हशे, पण घणा खरा तो तेना आ असाधारण आग्रहथी ज तेने वश थई जता, तथा पहेली तेना पर अने पछी तेना गुरु (क्राइस्ट) पर श्रद्धा राखतां शीखता."

११. शिक्षणनी पद्धति.—शाळाना छट्टा धोरणना विद्यार्थीओने आर्नोल्ड पोते शीखवतो; अने तेमने शीखववामां पोते जे सिद्धांतो वापरतो, तेनुं आखी शाळामां अनुसरण थतुं. ते तेमनां मगजोमां हकीकतो अने नियमो भरवाने बिलकुल प्रयत्न करतो नहीं; अने कोइ पण विषय पर कोइ पण प्रकारनुं लांबुं व्याख्यान आपतो नहीं. ते भाषण करतो तो प्रसंगने ज वळगी रहेतो; अने पाठ करेली कविता सांभळतो, तो जेम बने तेम थोडुं कहेतो, समजुतीथी नहीं पण प्रश्नोथी शीखवतो, अने तेमनी पोतानी पासे काम करावतो. छतां कोइ पण वखते ते तटस्थ मात्र छे, एम देखातुं नहीं; विद्यार्थीओने लागतुं के ते पण तेमनी जोडे काम करवा लागे छे; अने मात्र तेओ नकामा बेसी रहे तेवी रीते काम करतो नथी. तेनो मुख्य उद्देश दरेक छोकरानी बुद्धिने प्रस्फुटित करवानो हतो; अने ते एवी रीते शीखवतो के जेथी दरेक जेटले अंशे इष्ट होय तेटले अंशे स्वतंत्र काम करी शके.

તે કહેતો, કે "તમે અહીં વાંચવાને નહીં, પણ કેમ વાંચવું તે શીખવાને આવો છો." તે કહેતો, કે "જે નિબંધમાં છોકરાએ પોતાની મેળે વાંચ્યું છે અને વિચાર કર્યો છે એમ માલુમ પડે, તેને હું સર્વોત્તમ ગણું છું;" અને તેનો પ્રયત્ન હમેશાં દરેકને પોતાની મેળે વાંચવાને અને વિચાર કરવાને શક્તિમાન કરવાનો હતો. એક મિત્રને તે લખે છે, "મારો મુખ્ય હેતુ તેમને કામ કરવાનાં સાધનો આપવાનો છેઃ ભાષાંતરનાં શબ્દો કેવી રીતે પસંદ કરવા, ઇતિહાસમાં પ્રમાણોનો કેવો રીતે નિર્ણય કરવો, વિગ્રહોનું કેવી રીતે પૃથક્કરણ કરવું, ઇત્યાદિ. આની સાથે કઇકઇ બાબતો કયેકયે સ્થળે મળી શકશે, તે કહું છું; અને જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તેની કેવી રીતે પરીક્ષા કરવી, તે બતાવું છું. હકીકતો કહેવાના કરતાં એ પ્રમાણે કરવાનો મારો વધારે પ્રયત્ન છે."

પણ આ ચિત્ર તેના ચરિત્રલેખક ડીન સ્ટૅનલીના શબ્દોથી વધારે સારી રીતે પૂર્ણ થશેઃ—

"અત્યાર સુધી તેના શિક્ષણના સિદ્ધાંતો તેનાથી ભિન્ન હોય તેવી રીતે બતાવવામાં આવ્યા છે, પણ જેમજેમ આપણે તેના પોતાના શિક્ષણ તરફ સંક્રાંતિ કરીએ છીએ, તેમતેમ એ ભેદ કરવો અશક્ય થઈ પડે છે; યોજના યોજનારમાં સમાઈ જાય છે, અને રગબીના હેડમાસ્તરનું સ્મરણ વિદ્યાર્થીઓના પ્રણેતા અને મિત્રના સ્મરણથી છૂટું પાડી શકાતું નથી. તેના વિદ્યાર્થીઓ એવાં ઘણાં ન્હાનાં લક્ષણો યાદ કરી શકશે, કે જે સ્વતઃ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં બધાં મળીને તેની રીતભાતનું મનોહર ચિત્ર દૃષ્ટિગત કરી શકે. જે દૃષ્ટિથી પાઠ શરૂ થયા પહેલાંના મૌનની થોડી ક્ષણોમાં તે તેમના તરફ જોતો, અને જેમાં એક મોટી શાળાના શિખર પર તેની અને તેમની પદવીનું ગૌરવ અને જોખમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું તે; જે ઢબથી બેસીને તે એકાદ કોશનાં પાનાં ફેરવતો, અને જે છોકરો જવાબ દેવાનો હોય તેના તરફ જોઈ રહેતો, તે; અને અવાજ તથા રીતભાતના જે ફેરફારોમાં પરિચયને લીધે અંતરની જૂદીજૂદી વૃત્તિઓ પ્રતિબિંબિત થતી ભાસતી, તે બધાંનું તેમને તરત સ્મરણ આવશે. વળી,

खरा उत्तर अथवा भाषांतर पछी जे परम संतोषथी ते 'घणुं सारुं' कहेतो ते वखतनुं तेनुं प्रसन्न वदन, अने एथी ऊलटुं थतां एकाएक 'बेसी जाओ' एम कहेती वखतनी तेनी गंभीर मुखमुद्रा; बधुं बराबर चालतुं होय त्यां सुधी विद्यार्थीओ तेना समान ज छे, एवुं मानवाथी प्रकट थतो तेनो विनय अने आदरभाव; सघने अंते अपाती सूचनाओमां प्रदर्शित थतो तेनो संपूर्ण विश्वास; तेओ सारुं करता होय त्यारे जे हर्षथी ते कहेतो, के 'पुस्तकालयमां आवतां मने निरंतर सुख थाय छे,' ते हर्ष, ते वचन, ते आकृति, अने एवी अनेक बावतो तेमना स्मरणमां आवीने भूतकालने थोडो वार तो वर्तमान बनावी मूकशे. * *

"आ पद्धतिथी छोकराओने पोतानां काममां जे रस लागतो, ते तेना रोजना पाठोमां ज प्रदर्शित थता गुणो तरफ पूज्यभावथी वृद्धि पामतो. तेमने मालुम पडतुं के ते जे कंइ कहेतो, ते पोतानी शक्तिओ बताववाने नहीं पण तेमने शीखववाने माटे कहेतो; तेनामां कशो दंभ नहोतो; अने ज्यारे तेओ जोता के ते कदापि मुश्केलीओ छुपावतो नहीं, हमेशां अज्ञान कबूल करतो, पोतानी शुक्रीडिडीझनी आवृत्तिना दोषो स्वीकारतो, अने लॅटिन कविता, गणित, के विदेशी भाषाओमां कोइ पण प्रसंगे जे विद्यार्थीओने वधारे माहिती होवानो संभव होय तेमनो पासे ते मत अने मदद मागतो, त्यारे तेमने विस्मय लाग्या वगर रहेतुं नहीं. जे विषयो तेने प्रिय हता तेमां संयोजन अने एकीकरण करवानी तेनी शक्तिनो निरंतर अनुभव करवाथी पण शिष्योने घणो लाभ थतो; अने ए शक्ति विशेष करीने प्राचीन इतिहासने अर्वाचीन दृष्टांतोथी अने अर्वाचीन इतिहासने प्राचीन दृष्टांतोथी स्पष्ट करवामां प्रदर्शित थती. विशाळ भूमिकाओमां छोकराओने परिक्रमण करावीने ते तेमने जे जुदाजुदा विषयोनो परस्पर संबंध समजावतो; पोताने अमुक माहिती न होय त्यारे अचकाया वगर जे सरलताथी ते ते मेळववानां साधनो तेमने बतावतो; अने साधनोनी पण

खबर न होय, त्यारे जे आतुरताथी ते ते शोधी कहाडतो; ते बधांथी ज्ञाननो प्रदेश केटलो विस्तीर्ण छे, तेनी विद्यार्थीओने प्रतीति थती. काव्यमां तो अमुक सुंदर भाग आवे त्यारे जे हर्ष अने आवेशथी ते उभो रहेतो, फरीफरीने वांचतो, अने दरेक शब्दथी मळता संतोषनी खातर ज तेनुं उच्चारण कर्या करतो, तेनो अमुक अंश शिष्योमां पण आव्या वगर रहेतो नहीं. इतिहास अथवा फिलसुफीमां जे वृत्तांतो, वाक्यो, अथवा लेखको संबंधी तेणे कंइ कह्युं होय, ते विद्यार्थीओना स्मरणमां आलेखाई जतुं, अने घणे लांबे वखते पण तेमांथी अमुक विचारो अथवा शोधोनो प्रादुर्भाव थतो; जोके ए ज वृत्तांतो अने वाक्यो बीजा कोइए कह्यां होत तो तेनुं विस्मरण थयुं होत. छोकराओ बराबर समजी शके एम नथी एवुं लागे, त्यारे जे संकोचथी ते थोडुंएक ज्ञान आपतो, तेथी ज करीने—जोके जे केटलाएक ते जे कहे ते आतुरताथी संग्रहवाने तत्पर रहेता तेमने थोडी रीस साथे निराशा थती, तोपण—बधाने एम लागतुं के ए भंडार अखूट अने अगाध छे, अने एथी ज करीने ते जे थोडुंघणुं कहेतो तेनुं बमणुं महत्त्व लागतुं."

१२. **छट्ठा धोरणनो अधिकारः बालपरिचर्या.**—मात्र शिक्षक अने शिष्य वच्चे होय तेना करतां हेडमास्तर अने छट्ठा धोरणनो संबंध वधारे निकट हतो. इंग्लंडनी सार्वजनिक शाळाओनी पद्धति प्रमाणे उपला वर्गना विद्यार्थीओ उपशिक्षको जेवा हता, तेमनी पदवी विद्यार्थीओ अने शिक्षकोनी वच्चे हती; अने तेमनुं काम नीचला छोकराओ उपर अधिकार वापरीने छोकराओमां मांहोमांही व्यवस्था राखवानुं हतुं. ए अधिकार अमलमां लाववाने केटलाएक उपला छोकराओने जे तेमनी विरुद्ध थाय तेमने शारीरिक शिक्षा करवानो पण हक आपवामां आव्यो हतो. आर्नोल्ड रुगबीमां आव्यो ते वखते ए पद्धतिने माटे चारे तरफ असंतोष फेलायेलो हतो; अने घणा आशा राखता हता के आर्नोल्ड छट्ठा धोरणना अधिकारने कां तो छेक निर्मूळ अथवा घणो ओछो करी नाखशे. पण तेणे दुरुपयोग बंध क-

रवा उपरांत बीजुं कशुं कर्युं नहीं; एथी ऊलटुं तेणे प्रचलित पद्धति कायम राखी. ते कहेतो, के "छोकराओनी अंदर तेमनुं पोतानुं अमुक शासन रहे ए आवश्यक छे; अने सार्वजनिक शाळाओनी प्रचलित पद्धति प्रमाणे ए शासन सर्वोत्तम छोकराओना हाथमां ज रहे छे." पण आर्नोल्ड तेने नियमनना ज साधन तरीके गणतो एम नहीं. ते कहेतो, के "सार्वजनिक केळवणी सुधारवानी जेनी खरेखरी इच्छा होय, तेणे आ बाबत पर खास ध्यान आपवुं जोइए. प्रश्न ए छे के बाळकोना समाजमां एवां कंइ लक्षणो दाखल करी शकाय के नहीं, के जे तेमनां स्वाभाविक लक्षणोनी साथे बहु विरोधमां आव्या वगर परिणामे समग्र वर्तनने उच्चतर करी शके? बेशक कोइ पण शाळामां आ प्रश्ननुं संतोषकारक निराकरण थयुं छे एम कही शकाय नहीं. पण मने खात्री छे के आपणी मोटी सार्वजनिक शाळाओमां उपला धोरणना छोकराओनो नीचला छोकराओनी साथे जे प्रकारनो संबंध छे, तेनो योग्य उपयोग करवाथी श्रेष्ठ परिणाम लावी शकाय." आ विचारथी आर्नोल्डे उपला छोकराओनो शाळामां व्यवस्था राखनाराओ तरीके ज नहीं पण उच्चतर वृत्ति अने उद्देशना उपदेशको तरीके पण उपयोग करेलो. तेमनी मदद पर ते जे आधार राखतो, अने जे लागणीथी ते तेमने पोताना सहगामी मित्रो जेवा गणतो, ते जोवाथी कोइने पण असर थाय तेवुं हतुं. एक वार तेणे कहेलुं, के "मारो ज्यां सुधी छठ्ठा धोरण उपर विश्वास छे, त्यां सुधी इंग्लंडमां बीजी कोइ पण जग्याने हुं आना करतां वधारे पसंद करतो नथी; पण जो तेओ मने मदद नहीं करे, तो मारे जवुं जोइशे."

पण छठ्ठा धोरणनो अधिकार कायम राखवाने आर्नोल्डनुं सर्वथी सबळ कारण हजी सुधी अमे बताव्युं नथी;—ते ए ज हतुं के अधिकार वापरवाना अभ्यासथी तेमने पोताने घणो लाभ थाय. तेणे कहेलुं, के "तेओ आखी शाळाना वर्तनने माटे पोताने जवाबदार गणे छे, अने तेमनी पदवीना स्वाभाविक प्रभावथी ज तेमनी वयना जे लक्षणो-

ए तेवो अधिकार भोगव्यो न होय, तेओना करतां तेमनां मन अने वर्तनमां वधारे गौरव अने गांभीर्य आवे छे." तेने एवी अपेक्षा हती के बाळकोए जेम बने तेम वर्तनमां प्रौढता प्राप्त करवी जोइए; अने तेम थई शके एवी श्रद्धाने लीधे ज तेणे उपला छोकराओने अधिकार आपेलो. एथी ज करीने ते तेमने गृहस्थ अने विचारवंत मनुष्योना जेवा गणीने तेमनी साथे आचरण करतो; पोते मान आपीने तेमने स्वमान राखतां शीखवतो; अने तेमना पर विश्वास राखीने तेमने विश्वासपात्र बनावतो.* अने एवा ज हेतुथी तेणे बालपरिचर्यानी रीत पण कायम राखेली. ते कहे छे, के "एथी करीने तेमने जे नियमन मळे छे, अने अमुक परिचर्या करवानी होवाथी तेमनामां जे चपळता, करदक्षता, विवेक, अने समयपालकता आवे छे, ते कंइ केळवणीमां क्षुल्लक गणवा योग्य नथी."

'बालपरिचर्या'नी पद्धतिमां शाळाना न्हाना छोकराओने मोटा छोकराओने अधीन थवुं पडे छे, ए हकीकत सुप्रसिद्ध छे; पण ए अधीनता व्यवस्थित अधिकार तरफ एटले के उपला वर्गना छोकराओ तरफ ज होय छे. आर्नोल्डना मत प्रमाणे एथी करीने ज मोटा छोकराओ न्हाना छोकराओ पर जूलम करे, एम थवानो संभव नथी. ते नीचे प्रमाणे लखे छे:—

जे जूलम बालपरिचर्यानी पद्धतिनुं परिणाम छे, अने जे वधारे शारीरिक बळमांथी उत्पन्न थाय छे, ते बे वच्चे भेद करवानी जरूर

---

* उदाहरण तरीके, शिक्षको आगळ कोइ असत्य बोले, तेने ते मोटा अपराध गणतो; छोकराओ जे कंइ कहे तेना पर पूर्ण विश्वास राखतो, अने पछी जो कोइए असत्य कहेलुं मालूम पडे, तो तेने सखत सजा करतो, अने ते उपला धोरणना होय तथा वारंवार एवो गुन्हो करे, तो काहाडी पण मूकतो. नीचलां धोरणोमां पण छोकराओने ते खास तपासतो होय एवुं देखातुं नहीं; अने उपला धोरणमां तो कोइ अमुक वात कहे, अने पछी पोते खरु बोले छे ए सिद्ध करवाने प्रमाण आपवा जाय, तो ते तरत अटकावतो: "तमे एम कहेता हो, तो थयुं—अलबत्त हुं तमे कहो छो ते मानुं छुं;" अने एथी करीने परिणामे वधाओमां एवी वृत्ति उत्पन्न थयेली, के "आर्नोल्डने असत्य कहेवुं ए शरम भरेलुं छे, कारणके ए जे कहीए ते माने छे."

छे; कारणके जे निशाळोमां कायदेसर बालपरिचर्या नथी ते निशाळोमां शारीरिक बळनो जूल्म तेटलो ज, अने मारा धारवा प्रमाणे तो हजारगणो वधारे होय छे. उदाहरण तरीके, तमारो लेखक विन्चेस्टरनी निशाळना शयनगृहना जूलमनी— कामळामां लपेटीने गबडाववानी, आंगळां बांधवानी, अने एवी बीजी बाबतोनी फरियाद करे छे. बेशक, आ बधी बाबतो धिक्कारवा लायक छे; पण तेने बालपरिचर्या साथे शो संबंध छे? ज्यां कशी बालपरिचर्या नथी, त्यां ते निर्दयतानी परिसीमा सुधी चाले छे, एम हुं जाणुं छुं. विन्चेस्टरनी पाठशाळामां के ज्यां दरेक ओरडामां बेत्रण निरीक्षको सूता, त्यां हुं जेटली मुद्दत हतो, तेटली मुद्दतमां एवुं कोइ वार बन्युं होय एम मने सांभरतुं नथी. * * *"

१३. **विसर्जनपद्धति.**— पग जोके साधारण रीते **आर्नोल्ड** छट्ठा धोरण उपर एटलो बधो आधार राखतो, तोपण तेने खबर हती, के तेमां कोइकोइ वार अमुक दोषोनुं संवर्द्धन थई शके छे. ते मानतो के ज्यारे कोइ छोकराओ एवा नीवडे, के जेमना पर सारी असर थवी अशक्य होय, अने जे बीजा पर सारी असर करे तेम न होय, त्यारे तेमने निशाळमांथी दूर कर्या वगर निशाळ कदापि सारी रीते चाली शके नहीं. पग घणां मावापो एम धारे छे के ज्यां सुधी छोकराओ कांइ मोटो गुन्हो न करे, त्यां सुधी तेमने निशाळमां रहेवानो हक छे; अने साधारण रीते घणां मावापो निशाळने तोफानी छोकराओने माटे, दवा तरीके वापरे छे. आवां मावापोने ज्यारे **आर्नोल्डे** साधारण गुन्हाओने माटे पण रजा आपवा मांडेली, त्यारे अतिशय क्रोध चडेलो. पण **आर्नोल्ड** डगेलो नहीं. आपणे जोयुं छे ते प्रमाणे लेलहामनां हतो, त्यारथी ज तेनो एवो निश्चय बंधायो हतो के जे छोकराओने निशाळथी कशो लाभ थाय नहीं, अने जेमने निशाळमां राखवाथी बीजाओने ऊलटुं नुकसान थाय तेमने रजा ज आपवी जोइए. ते कहेतो, के "ज्यां सुधी कोइ पण माणस एम न समजे के शिक्षकनी पहेली, बीजी, अने त्रीजी फरज जेमांथी कशुं न थई शके

तेवा विद्यार्थीओने दूर करवानी छे, त्यां सुधी सार्वजनिक शाळाओ जेवी थई शके अने थवी जोइए तेवी कदापि थशे नहीं." तेनी आ पद्धतिनी विरुद्ध पुष्कळ अने सखत फरियादो थयेली; पण ए सरते ज तेणे पोतानी जग्या स्वीकारी हती, अने तेने अनुसरवानो तेनो दृढ निश्चय हतो.

आवी रीते जे छोकराओने दूर करवामां आवता, तेमां छेक खराब छोकराओनो ज समावेश थतो, एम नहीं; घणी वार खरेखरा सारा छोकराओने पण तेमनी संस्थितिथी नुकसान थवानो संभव होय तो जवुं पडतुं. ते अपराध तरफ नहीं, पण अमुक व्यक्तिने अथवा आखी निशाळने तेथी शुं परिणाम थशे ते तरफ दृष्टि राखतो; अने तेटला माटे कोइ वार बीजाओने जे गुन्हाओ भारे लागे तेमने माटे पण माफी आपतो, अने कोइ वार बीजाने साधारण लागे तेवा गुन्हाओने माटे रजा आपतो. बेशक, आवी रीते जेमने रजा आपवामां आवती, तेमनी अपकीर्त्ति थती नहीं; तेमने कहाडी मूक्या एम गणवामां आवतुं नहीं; अने घणी वार सत्रने अंते ज ए बधी व्यवस्था थई जवाने लीधे केटलाने रजा मळी तेनी बीजाओने खबर पण पडती नहीं.*

---

* नीचेना पत्रो परथी आर्नोल्डना आ संबंधमां केवा सिद्धांतो हता, ते वधारे स्पष्ट रीते मालूम पडशेः—

१. एक पाठशाळाना प्रिन्सिपालने.—"— ना संबंधी जो तमे छ महिना पहेलां मने पूछ्युं होत, तो तेना आचरण अने उद्योग संबंधी हुं ऊंचामां ऊंचो अभिप्राय आपत. त्यार पछी जे थयुं छे, तेमां पण पक्षापक्षी अने निशाळियाना झनून सिवाय बीजुं थोडुं ज छे; अने तेने जोके हुं अयोग्य अने निशाळने अतिशय हानिकारक मानुं छुं, तोपण एवी संस्थिति पाठशाळामां के पाछळनी जिंदगीमां आववानो संभव नथी, अने तेथी कोइ पण छोकराना सिद्धांतो के स्वभाव उपर तेथी चिरस्थायी दोष रहे एम हुं मानतो नथी. हुं धारुं छुं के तमारी पासे—— दृढ विचारनो अने गृहस्थना आचरणनो माणस नीवडशे; ते सारी रीते वांचशे, अने तेना अभ्यास के आचरण उपर जे शिक्षक ध्यान आपशे, तेनो सारो बदलो आपशे. एवा घणा थाय छे के जेओ निशाळना करतां पाठशाळामां घणुं वधारे सारुं करी शके छे; अने—— तेवो छे एम मने लागे छे. एवा छोकराओ ज्यां सुधी पोताना समवयस्कोनी साथे ज अने प्रौढ माणसोना जोइए तेटला परिचय वगर रहे छे, त्यां सुधी तोफानी अने ऊंधा विचारना रहे छे; पण प्रौढ सहवास अने उच्चतर संगतिमां आवतां तेओ सुधरी जाय छे."

१४. शारीरिक शिक्षा.— बालपरिचर्याना संबंधमां आर्नोल्डनो जे लेखनुं आपणे उपर विवेचन कर्युं, तेमां ज ते शारीरिक शिक्षा संबंधी नीचे प्रमाणे लखे छे:— "न्हाना छोकराओना अपराधोने माटे पण शारीरिक शिक्षा बिलकुल काढी नाखवी ए मने अनावश्यक लागे छे, एटलुं ज नहीं पण अघटित लागे छे. बेशक शिक्षाने दूर करीने नीतिबुद्धि पर असर थाय एवा उपायो सर्वथा योजवा ए इष्ट छे. अने अमुक अंशे शक्य छे. एवी रीते शारीरिक शिक्षा दूर करवाने जे कोइ शिक्षक प्रयास करे छे, ते डहापण वापरे छे अने पोतानी फरज बजावे छे; अने एथी करीने शारीरिक शिक्षा घणी ओछी थइ शके अने थाय छे ए सिद्ध छे. पण गुन्हाओ ओछा करीने शारीरिक

---

२. * * * * "तेओ गया त्यां सुधी तेमनुं आचरण जेवुं जोइए तेवुं सारुं हतुं, अने पाठशाळामां तेओ घणुं सारुं काम करशे एम मारे कहेवुं जोइए: कारणके अहीं तेमना बधा आचरणमां दुर्गुण करतां मूर्खता वधारे हती, अने निशाळमां तेमनी खोटी स्थितिने लीधे ज अने तेमना दोषनुं अहीं खास जोखम होवाथी ज अमारे तेमने रजा आपवी पडी.—— पोतानुं काम घणी सारी रीते करतो हतो. अने अमारी पासेथी गया पछी जे खानगी शिक्षकनी साथे ते रहे छे, तेनी पासेथी ते संतोषकारक प्रमाणपत्र मेळवशे एवी मारी खात्री छे."

३. * * * * "—— कंइ खराब छोकरो हतो ज नहीं. मात्र निशाळनी अंदर मननुं गौरव मेळव्या पहेलां तेणे तननुं गौरव मेळव्युं हतुं; अने तेटला माटे न्हाना छोकराओ तेना बळनी खातर तेने एक वीर जेवो गणता. ए प्रकारना मानथी तेने नुकसान थयुं हतुं, तेथी ज में तेना पिताने तेने लइ जवाना अने तेने जेम बने तेम जलदी युनिवर्सिटीमां दाखल करवानी सलाह आपेली."

४. एक खानगी शिक्षकने.—"तमे —— ने राखो छो ए जाणी मने संतोष थाय छे; अने एथी मने आश्चर्य लागतुं नथी. कारणके हुं पहेलेथी ज एम मानतो हतो के निशाळमां तेना सद्गुणो नहीं पण दुर्गुणो ज प्रस्फुटित थवा पामे छे. बीजा पण एवा केटलाक छे, के तेओ तमने घणा संतोषकारक लागे; पण तेओ अहीं छे त्यां सुधी सुधरता नथी."

५. "—— अमारी पासेथी गयो ते सारुं थयुं छे. ए बाबत मने कशो शक नथी. तेना जेवा घणा छोकराओ होय छे, के जेमनाथी सार्वजनिक शाळा सहेवाती नहीं; पण जेओ खानगी शिक्षणना सुख अने रक्षणथी बहु सारा थइ शके."

आवा कोलेजने माटे ते कदाचित् कहेशे, के "अरे! जो नेपोलियन साथेनो विग्रह हजी सुधी चालतो होत, तो तेने केटलो लाभ थात! थोडांएक वर्ष कठण थवाथी ते बहु सारो नीवडत."

शिक्षा दूर करवी ए एक वात छे; अने गुन्हाओ थता होय तोपण शारीरिक शिक्षा न करवानुं कहेवुं ए जुदी वात छे. गुन्हाओ कदापि नहीं थाय एम मानवुं ए मूर्खता छे; अने छोकराना मनमां तेनी स्थिति स्वाभाविक रीते ज अपूर्ण अने अधीन छे एम ठसाववुं आवश्यक छे. तेने लागवुं जोइए के जे प्रमाणे तेना न्हानपणना गुन्हाओ अने साधारण वर्तणुक तेना म्होटपणना गुन्हाओ अने वर्तणुकथी भिन्न होय छे, ते प्रमाणे तेनी शिक्षा पण भिन्न होवी जोइए; तेम न थाय तो छोकराओमां होय छे तेवी बेदरकारीनी साथे तेनामां पुख्त माणसोने ज घटे तेवुं अभिमान आवी जवानो संभव छे.

"न्हाना छोकराओने माटे तो नियमननी श्रेष्ठ पद्धति ए ज छे, के शारीरिक शिक्षा बाळकोनी मानसिक अने नीतिविषयक उतरती स्थितिने घटित ज छे, अने तेथी करीने ए स्थितिमां कंइ खास अधमता आपनारी नथी, तेटला माटे ते कायम राखवी; अने जे छूटा छूटा छोकराओ पोताना सिद्धांतोने ज उच्चतर करीने ए शिक्षामांथी बचवाने यत्न करे, तेमने घणे तटलुं उत्तेजन आपवुं. 'तमे ज्यां सुधी बाळको छो त्यां सुधी बाळकोने घटे तेवी शिक्षा करवाथी तमारो अधःपात थतो नथी' एम कहेवानी साथे तेमने एम पण कहेवुं जोइए, के 'जेमजेम तमे नीतिमां प्रौढता प्राप्त करता जशो, तेमतेम अमे पण घणी खुशीथी तमने प्रौढ गणीने तमारी साथे आचरण करीशुं:' एटले के जेमजेम तेमनामां प्रौढताना दृढ सिद्धांतो देखाता जाय, तेम तेम प्रौढताने घटता मानने माटे तेमनो हक थाय छे एम आपणे समजवुं जोइए; अने जेमजेम तेओ पोतानी उतरती स्थितिमांथी मुक्त थवानो प्रयास करे, तेमतेम आपणने पण तेमनी उतरती स्थितिनुं विस्मरण करतां संतोष थवो जोइए. नियमननी आ पद्धति ज खरेखरी उदार अने डहापण भरेली छे एम कही शकाय: कारणके तेमां सद्गुणना उच्चतर प्रयासने माटे उच्चतर मान मळे छे, अने जेनामां गुलामना जेवी बेदरकारी, मूर्खता, अने नीचता होय, तेना तरफ पण स्व-

तंत्र अने समाज मनुष्यना जेवुं आचरण करवुं जोइए, ए मिथ्याभिमानी विचारने जरा पण उत्तेजन मळतुं नथी."

आर्नोल्डनो चरित्रलेखक कहे छे, के "तेटला माटे तेणे न्हाना छोकराओने माटे शारीरिक शिक्षा कायम राखेली; पण तेनो उपयोग ते असत्य, सुरापान, वगेरे नीतिसंबंधी अपराधोमां ज करतो; अने तो पण ए शिक्षा तेने एटली नापसंद हती, के उपला नियमो प्रमाणे थवी जोइए तेना करतां ते घणी ओछी वार थती."

१९. शिष्यो तरफ स्नेह, अनेअनुभाव, अने मार्दव.—आर्नोल्डनो एक शिष्य मोडा आवेला त्रण न्हाना छोकराओ हेडमास्तरना अभ्यासगृहमां तेने मळवा गयेला, तेनुं वर्णन आपे छे. आर्नोल्ड पोताना शिष्योनी साथे जे रीते वर्ततो तेनुं ए चित्र एवुं मनोहर छे के उपरनां थोडांएक अवतरणोनी साथे इनसाफनी खातर ते आपळ लाववानी जरूर छे.

"ए ज बारणुं पुस्तकालयनुं," ईस्टे टॉमने आपळ कर्यो अने धीमेथी कह्युं. आनंद अने हास्यना अवाजो अंदरथी संभळाया, अने तेणे बीतांब्हीतां पहेली वार ठोक्युं तेनो उत्तर मळ्यो नहीं, पण बीजी वार ठोकतां डाक्टरनो अवाज आव्यो, के "अंदर आवो," अने टॉमे आगळियो फेरव्यो, अने ते पहेलो अने बीजा तेनी पाछळ ओरडामां दाखल थया.

"डाक्टरे पोताना काममांथी ऊंचुं जोयुं; ते एक कुहाडी वती कोइ छोकरानी नावली समी करतो हतो. तेनी आसपास त्रणचार छोकरां हतां; मोटा टेबलने एक खूणे सुप्रकाशित बत्तीओ बळती हती; बीजी बाजुए पुस्तको अने पत्रो पड्यां हतां; अने ओरडाना बाकीना भागोमां प्रज्वलित हसन्वीनो आरक्त प्रकाश पडतो हतो. बधुं एवुं सुकोमल, स्निग्ध, अने स्वस्थ हतुं, के छोकराओने एक क्षणमां हिंमत आवी गई; अने टॉम एक मोटा कोचनी ओथे ऊभो हतो, त्यांथो आगळ चाल्यो. डाक्टरे छोकराओने निशानी करी, अने तेओ पेला त्रण न्हाना

છોકરાઓ તરફ જિજ્ઞાસા અને ગમ્મતની દૃષ્ટિઓ કરતાકરતા વિદાય થયા.

"ડાક્ટરે આગ તરફ પોતાની પીઠ કરી, અને એક હાથમાં કુહાડી અને બીજા હાથમાં પોતાના ઝભ્ભાનો નીચલો ભાગ લઈને તેમના તરફ આંખ ફેરવી કહ્યું, " કેમ બચ્ચાઓ, તમને મોડું કેમ થયું?"

" સાહેબ, અમે સરતને રસ્તે ગયા હતા, ત્યાં ભૂલા પડ્યા."

" હાં! મને લાગે છે કે તમે દોડી શક્યા નહીં હો?"

" નહીં! સાહેબ," ઈસ્ટ આગળ પડીને બોલ્યો, ડાક્ટર તેની દોડવાની શક્તિને માટે ઉતરતો મત બાંધે એ તેને ગમ્યું નહીં—" નહીં! સાહેબ, અમે વાડી સુધી તો બરાબર પહોંચ્યા, પણ—"

" અરે! પણ બચ્ચા, આ શું થયું છે તને?" ઈસ્ટનાં કપડાંની દુઃખદાયક હાલત નજરે પડતાં ડાક્ટરે વચ્ચેથી કહ્યું.

" એ તો—સાહેબ, હું જરા પડી ગયો," ઈસ્ટે નીચું જોઈને કહ્યું; "પેલું વૃદ્ધ બુંડ આવી ચડ્યું"—

" પેલું શું–શું?"

" એ તો–સાહેબ, ઑક્સફર્ડની ગાડી," હૉલે ખુલાસો કર્યો.

" હાં! હાં! સમજ્યો. રેગ્યુલેટર."

" અને–સાહેબ, હું પાછળ ચડવા ગયો ત્યાં મ્હોંભેર પડ્યો," ઈસ્ટે જારી રાખ્યું.

" તને બહુ ઇજા તો નથી થઈ કે?"

" ના! ના! સાહેબ."

" વારુ, ત્યારે તમે ત્રણેય ઉપર જાઓ; અને ઘરમાં કહો કે તમને ચાહ આપે. તમે હજી બહુ ન્હાના છો; અને એવી લાંબી સરતમાં તમારે જવું જોઇતું નહોતું. ખેર. વૉર્નરને કહો કે તમે મને મળી ગયા છો. ગુડ નાઇટ."

" 'ગુડ નાઇટ સાહેબ.' અને મોટા હર્ષથી તેઓ દોડી ગયા—"લાંબીની નિશાળ".

तंत्र अने समान मनुष्यना जेवुं आचरण करवुं जोइए, ए मिथ्याभिमानी विचारने जरा पण उत्तेजन मळतुं नथी."

आर्नोल्डनो चरित्रलेखक कहे छे, के "तेटला माटे तेणे न्हाना छोकराओने माटे शारीरिक शिक्षा कायम राखेली; पण तेनो उपयोग ते असत्य, सुरापान, वगेरे नीतिसंबंधी अपराधोमां ज करतो; अने तो पण ए शिक्षा तेने एटली नापसंद हती, के उपला नियमो प्रमाणे थवी जोइए तेना करतां ते घणी ओछी वार थती."

१९. शिष्यो तरफ स्नेह, अने अनुभाव, अने मार्दव.—आर्नोल्डनो एक शिष्य मोटा आवेला त्रण न्हाना छोकराओ हेडमास्तरना अभ्यासगृहमां तेने मळवा गयेला, तेनुं वर्णन आपे छे. **आर्नोल्ड** पोताना शिष्योनी साथे जे रीते वर्ततो तेनुं ए चित्र एवुं मनोहर छे के उपरनां थोडांएक अवतरणोनी साथे इनसाफनी खातर ते आपळ लाववानी जरूर छे.

"ए ज बारणुं पुस्तकालयनुं," **ईस्टे टॉमने** आपळ कर्यो अने धीमेथी कह्युं. आनंद अने हास्यना अवाजो अंदरथी संभळाया, अने तेणे हींतांहींतां पहेली वार ठोक्युं तेनो उत्तर मळ्यो नहीं. पण बीजी वार ठोकतां डाक्टरनो अवाज आव्यो, के "अंदर आवो," अने टॉमे आगळियो फेरव्यो, अने ते पहेलो अने बीजा तेनी पाछळ ओरडामां दाखल थया.

"डाक्टरे पोताना काममांथी ऊंचुं जोयुं; ते एक कुहाडी वती कोइ छोकरानी नावली समी करतो हतो. तेनी आसपास त्रणचार छोकरां हतां; मोटा टेबलने एक खूणे सुप्रकाशित वत्तीओ बळती हती; बीजी बाजुए पुस्तको अने पत्रो पड्यां हतां; अने ओरडाना बाकीना भागोमां प्रज्वलित हसन्तीनो आरक्त प्रकाश पडतो हतो. बधुं एवुं सुकोमल, स्निग्ध, अने स्वस्थ हतुं, के छोकराओने एक क्षणमां हिंमत आवी गई; अने टॉम एक मोटा कोचनी ओथे ऊभो हतो, त्यांथी आगळ वध्यो. डाक्टरे छोकरांओने निशानी करी, अने तेओ पेला त्रण न्हाना

છોકરાઓ તરફ જિજ્ઞાસા અને ગમ્મતની દૃષ્ટિઓ કરતાકરતા વિદાય થયાં.

"ડાક્ટરે આગ તરફ પોતાની પીઠ કરી, અને એક હાથમાં કુહાડી અને બીજા હાથમાં પોતાના ઝભ્ભાનો નીચલો ભાગ લઇને તેમના તરફ આંખ ફેરવી કહ્યું, "કેમ બચ્ચાઓ, તમને મોડું કેમ થયું?"

"સાહેબ, અમે સરતને રસ્તે ગયા હતા, ત્યાં ભૂલા પડ્યા."

"હાં! મને લાગે છે કે તમે દોડી શક્યા નહીં હો?"

"નહીં! સાહેબ," ઈસ્ટ આગળ પડીને બોલ્યો, ડાક્ટર તેની દોડવાની શક્તિને માટે ઉતરતો મત બાંધે એ તેને ગમ્યું નહીં—"નહીં! સાહેબ, અમે બાર્ડી સુધી તો બરાબર પહોંચ્યા, પણ—"

"અરે! પણ બચ્ચા, આ શું થયું છે તને?" ઈસ્ટનાં કપડાંની દુઃખદાયક હાલત નજરે પડતાં ડાક્ટરે વચ્ચેથી કહ્યું.

"એ તો–સાહેબ, હું જરા પડી ગયો," ઈસ્ટે નીચું જોઇને કહ્યું; "પેલું વૃદ્ધ ભૂંડ આવી ચડ્યું"—

"પેલું શું–શું?"

"એ તો–સાહેબ, ઑક્સફર્ડની ગાડી," હૉલે ખુલાસો કર્યો.

"હાં–હાં! સમજ્યો. રેગ્યુલેટર."

"અને–સાહેબ, હું પાછળ ચડવા ગયો ત્યાં મ્હોંભેર પડ્યો," ઈસ્ટે જારી રાખ્યું.

"તને બહુ ઇજા તો નથી થઇ કે?"

"ના! ના! સાહેબ."

"વારુ, ત્યારે તમે ત્રણેય ઉપર જાઓ; અને ઘરમાં કહો કે તમને ચાહ આપે. તમે હજી બહુ ન્હાના છો; અને એવી લાંબી સરતમાં તમારે જવું જોઇતું નહોતું. ખેર. વૉર્નરને કહો કે તમે મને મળી ગયા છો. ગુડ નાઇટ."

"'ગુડ નાઇટ સાહેબ.' અને મોટા હર્ષથી તેઓ દોડી ગયા–"હગ્બીની નિશાળ":

पण आर्नोल्डनो पोताना शिष्यो तरफनो अनुभाव आथी पण घणे ऊंडे सुधी प्रसरतो. तेनो चरित्रलेखक कहे छे, के "बहारना माणसने जे लक्षणो अने कृत्योथी कशुं समजाय नहीं, तेमांथी तेने घणुं जाणवानुं मळतुं. निशाळना दरेके छोकराना देखाव अने रीतभातथी ते परिचित हतो. एक नवा सहायशिक्षकने तेणे एक वार कहेलुं, के 'पेला बे छोकराओ साथे फरे छे, तेमने तमे जुओ छो? में पहेलां कोइ वार तेमने साथे जोया नथी; तेमनी संगति उपर तमारे ध्यान आपवानी जरूर छे:–कारणके छोकराओनी चालचलगतमां जे फेरफार थाय छे, ते जाणवाने संगतिना जेवुं बीजुं एक पण साधन नथी.' आथी करीने बाळकोनां लक्षणोनो तेने जे गंभीर अनुभव थयेलो, ते तेना उपदेशोमां स्पष्ट देखाय छे; अने घणी वार छोकराओने तेमना पोताना गुप्त विचारो पण ए जाणे छे एवो अनुभव थतां आश्चर्य थतुं. एक शिष्य कहे छे, के 'मने वारंवार एम लागतुं के हमणां जेणे भाषण कर्युं ते अमारामांनो ज कोइ होत, तोपण तेने अमारा विचारोनुं वधारे पूर्ण ज्ञान होई शकत नहीं.' * * * घणी वार कोइने खबर पडे नहीं ते पहेलां तेने सारो अथवा नठारो फेरफार थवानी खबर पडती अने ते निश्चयथी एवा अभिप्रायो आपतो, के जे ते वखते शंकास्पद लागता, पण पाछळथी खरा पडता. अने आथी करीने जेओ हमेशां तेनी साथे रहेता तेओ कहेता, के 'छोकराओ संबंधी तेना विचारोने अमे वेदवाक्य गणीए छीए; अने ते कोइने माटे खराब मत आपे त्यारे तेनुं आवी बन्युं एम समजीए छीए.' * * *

"पण आवा प्रसंगो न आवे त्यारे पण लगभग बधाने माटे तेना अंतःकरणमां अनुभावनुं ऊंडुं झरण निरंतर वह्या करतुं हतुं; अने ते तेनुं अल्पभाषित्व छतां पण कोइकोइ वार बहार देखाई आवतुं. जे प्रसंगे क्रोधथी अनुभावनो नाश थवो जोइए एम लागे, तेवे प्रसंगे पण अपराधीने शिक्षानो हुकम फरमावतां तेने कोइकोइ वार एटली बधी असर थती के तेनाथी मुश्केलीथी ज बोली शकातुं. छवा घेरणमां

एक वखत कोइ मोटा अपराधनी वात सांभळ्या पछी तेणे कहेलुं–अने कहेतांकहेतां तेनी आंखमां आंसु भराई आवेलां–के 'ए जाणे मारां पोतानां फरजंदोमांथी ज कोइ होय एवुं मने लाग्युं; अने हकीकत खरी छे एम खात्री करी नहीं, त्यां सुधी में ते कोइने–शिक्षकोने पण–कही नहीं.' अने आ वृत्ति सहवास पण थया पहेलां उत्पन्न थती. एक वखत अमुक बुद्धिमान छोकराने माटे तेणे एक सहायशिक्षकने कहेलुं, के 'ए जो खराब नीवडशे, तो मने लागे छे के माराथी ते सहन थशे नहीं;' अने एटलुं बोलतां तेनो कंठ गद्गदित थई गयेलो.

१६. सहायशिक्षको साथेनो संबंध.—आर्नोल्डनो तेना सहायशिक्षको साथे जे संबंध हतो ते बताव्या वगर पण तेना चित्रमां अमुक खामी रहेवानो संभव छे, कारणके तेनो एक मोटो सुधारो ए हतो के तेणे उपशिक्षकोने तेमनी छेक उतरती पंक्तिमांथी उच्चतर करीने विश्वस्त अने माननीय बनावेला. तेणे तेमना पगारो वधारेला; तेमना कामनुं गौरव करेलुं; अने तेमनी तथा शिष्योनी वच्चे एक नवो ज संबंध स्थापित करेलो. ज्यारेज्यारे तेमने अमुक मान घटित होय त्यारे ते कदापि आप्या वगर रहेतो नहीं, एटलुं ज नहीं, पण ज्यारे ज्यारे पोताना शिक्षणनी खातर नहीं पण तेमना शिक्षणनी खातर विद्यार्थीओ आवे छे एम लागतुं, त्यारे तेने आनंद थतो.* तेनो एक सहाय लखे छे, के "मने तेना हाथ नीचे काम करवानुं गम्युं छे, ते माटे हुं प्रतिदिन परमेश्वरनो उपकार मानुं छुं. तेणे पोते लखेलुं, के "मने लागे छे के जे माणसने हुं दाखल करुं, तेमां जरा ऊंची अपेक्षा राखवानो मारो हक छे, कारणके मारो मुख्य उद्देश अहीं एवा बुद्धिमान, सदाचरणी, अने उत्साही गृहस्थो एकठा करवानो छे के जेओ शाळानी प्रतिष्ठा हमेशांने माटे निभावी शके."

* स्पेन्सर थॉर्नटन करीने आर्नोल्डनो एक शिष्य के जे शिष्यगुरुनुं काम पण करतो, तेने माटे तेणे एक वार कहेलुं, के "ए माणसनी, आगळ तो मारे टोपी उतारीने उभा रहेवुं जोइए;" अने आ शब्दोथी वक्तानुं के विषयनुं वधारे गौरव प्रकट थायछे तेनो निर्णय करवो कठिन छे.

आर्कबिशप व्हेटलीनी साथे सहायशिक्षको संबंधी वातचित करतां तेणे कहेलुं, के "वीशमांथी ओगणीश छोकराओने माटे तो साधारण शिक्षक चाली शके. पण वीशमो छोकरो के जे बुद्धिमान होवाथी बीजा बधाना करतां वधारे महत्त्वनो छे, तेने-जेने ते पोतानाथी उच्चतर मानी शके तेवा माणसना हाथ नीचे पहेलेथी ज न मूक्यो होय, तो घणुं नुकसान थाय छे. नुकसान जूदाजूदा प्रकारनुं थई शके. कोई छोकरो ज्यारे एम जुए के बीजी रीते पोतानाथी उतरता माणसमां पण अमुक ज्ञान छे, त्यारे ए ज्ञाननी ज ते अवगणना करे. बीजो पोताना शिक्षकथी पोते उच्चतर छे एवुं जोवाथी पोते आखी दुनियाथी उच्चतर छे एवुं मानी ले, अने अहंकारी थाय. त्रीजो जेने पोते मान आपवुं जोइए तेनी खातर नम्रताने लीधे ज पोतानी बुद्धिशक्तिने ओछी करवानो यत्न करे, अने ए प्रमाणे भक्तिभावथी ज खुवार थाय."

१७. **विद्यार्थीओना मन उपर असर.**—छेवटे आर्नोल्डना बधा गुणोथी तेना विद्यार्थीओना मन उपर केवी असर थयेली, ते बतावीने अमे आ प्रकरण पूर्ण करीशुं.

स्टॅनली लखे छे, " जे प्रमाणे एक तरफथी तेनो छोकराओ तरफनो अनुभाव बहार देखातो तेना करतां घणो वधारे हतो; ते प्रमाणे छोकराओना मन उपर तेनी जे असर थयेली, ते कंइ तेनी साथे खास परिचय के वातचितना प्रसंगथी नहीं, पण ज्यारेज्यारे संबंधमां आवे, तेते वखते तेना समग्र वर्तनथी ज थयेली हती. ते जेटलो वखत रगबीमां रह्यो ते दरमियान ए असर अने तेनां सारां परिणामो दिन प्रति दिन वधतां गयां हतां. बेशक, पहेलेथी ज छोकराओने एटलुं तो लाग्युं हतुं के साधारण शिक्षकोना करतां आमां कंइ जूदी ज खूबी छे, अने घणाने तेना तरफ पूज्यभाव बंधायो हतो; पण थोडांएक वर्षो पछी ज तेनी अने तेना मोटा शिष्योनी वच्चे गाढ संबंध बंधायेलो; अने तेथी पण पाछला वखतमां ज आखी निशाळमां ए भाव थोडे

घणे अंशे प्रसृत थयेलो, अने बीजे नहीं तो उपलां धोरणोमां अभिमान अने स्नेहपूर्वक ज तेना संबंधी विचार अने वात करवानी प्रणाली चालेली.

* * * *

"पण तेनो अधिकार साधारण रीते वहारनी रीतभातथी प्राप्त थयो नहोतो. कंइक तेना स्वाभाविक अल्पभाषित्वने लीधे, अने कंइक क्षुल्लक प्रसंगो पर बहु बोलवा तरफ तिरस्कारने लीधे ते थोडुं ज बोलतो; अने तेनी बोलवानी ढब एवी हती, तथा तेने पोताने खबर न होवा छतां तेनो अवाज अने देखाव पण एवो उग्र हतो, के घणी वार तेथी छोकराओ आकर्षावाने बदले ऊलटा विमुख थवाने इच्छे. बेशक घणा न्हाना छोकराओ साथेनी तेनी वर्तणुक तो हमेशां स्नेह अने मार्दवथी भरेली हती; नीचलां धोरणोमां तेमनी परीक्षा लेती वखते ते कोइकोइ वार तेमने पोताना अंक पासे लेतो, अभ्यासपुस्तक पोताने हाथे ज बंध करीने तेमने बाइबल अथवा इंग्लंडना इतिहासमांथी चित्रो बतावतो, अने ए शाशा प्रसंगनां छे तेनो उत्तर तेमनी पासेथी कढावतो. पण जेओ आथी वधारे वयना हता, अने ते छतां जे पदवी प्राप्त कर्या पछी ज तेनी साथे सहवासमां आवी शकाय तेथी उतरता हता, तेमने तो पहेलवहेली तेनी उग्रतानी ज असर थती. बेशक घणाना मनमां ए असर बीकनी ज हती, अने ए जो पाछळथी दूर थई न होय, तो तेवा छोकराओने तेनाथी वधारे विमुख करती. पण तेनी साथे तेनी वर्तणुकनी नीडर सरलताने लीधे, तेनी उत्कृष्ट नीतिना गौरवनी प्रतीतिने लीधे; अने (जूदाजूदा शिष्योना कहेवा प्रमाणे) 'शिक्षा करवामां तेनो उद्देश पोताना श्रेय अथवा सुखनो नथी, पण छोकराना सुख अथवा श्रेयनो छे, ए प्रतीत करवानी तेनी अद्‌भुत शक्ति' ने लीधे; 'तेनी सत्यपरायणता अने आचरणनी पारदर्शक निर्मलता' ने लीधे; 'तेनी दृढता, अने छोकराओनां मन पारखवानी तेनी तलस्पर्श करती सूक्ष्मदृष्टि' ने लीधे; तथा 'ज्यारेज्यारे ते सामुं जुए छे त्यारेत्यारे ते आपणा अंतःकरणना ऊंडामां ऊंडा भागमां जोई शके छे, अने तेना अवाज तथा देखावमां ज एवुं कंइक छे, के जेनी आगळ कशुं नीच, के असत्य, के

निर्दय टकी शकतुं नथी'— एवी संपूर्ण श्रद्धाने लीधे घणाना मनमां शरूआतथी ज बीकनी साथे अमुक भक्तिभावनी वृत्ति पण पराणे अने कदाच अजाणतां मिश्रित थया वगर रहेती नहीं. * * * *

“पण जेमजेम छोकराओ निशाळमां उपर चडता जता, तेमतेम तेमने बीकने बदले समताप भक्तिभाव लागतो जतो, अने ए भावनुं अमुक वफादारीना जेवुं रूप थतां ते पाछला वखतना निकट अने स्निग्ध संबंधमां पण कायम रहेतुं. एक विद्यार्थी के जेने निशाळमां हतो त्यां सुधी तेनी साथे बिलकुल परिचय नहोतो, अने पाछळथी पण थोडो ज हतो, अने जे कदापि छट्ठा धोरण सुधी पहोंच्यो नहोतो, ते लखे छेः 'कशी अतिशयोक्ति वगर खात्रीथी हुं कही शकुं छुं के तेनामां कंइ लोकोत्तर महत्ता अने सुजनता छे एम मने लागतुं, तथा ए गुणोने घटे तेटलो मारो तेना तरफ स्नेह अने पूज्यभाव हतो; अने मने याद छे के तेनी खातर माराथी प्राण पण आपी शकाय एवा विचारो ते वखते मने आवता.' जे अविचारी सोबतीओनी साथे ते रहेतो, तेने उद्देशीने ते लखे छे, 'हुं मानतो के मारे पण तेनी खातर निशाळमां अमुक कर्तव्य बजाववानुं छे, अने तेटला माटे जे लोको मारी आसपास हता तेमना बधा मनोभावो—अने विशेषे करीने तेना तरफना भाव—उच्चतर करवाने हुं यत्न करतो.' घणुं करीने सर्वथी उपला धोरणनी नीचेना छोकराओमां ज आ वृत्ति पहेलवहेली उत्पन्न थती; अने तेमने तेना संबंधी वधारे जाणवानी प्रबळ इच्छा थई आवती. पछी जेमजेम तेओ तेनी साथे सहवासमां आवता जता, तेमतेम तेनी शक्ति विषेनो तेमनो सामान्य विचार दृढ थतो, अने तेओ एवा एक माणसना शिष्यो छे, के जे तेमने पोताने ज नहीं, पण आखी दुनियाने माननीय छे,—एम मानतां तेमने उत्कृष्ट अभिमाननुं सुख थतुं; अने तेना धर्माग्रहनी वधारे प्रतीति थतां, अने ते तेमने माटे केटली चिंता राखे छे ते अनुभवतां, जेओ बेदरकार हता, तेमनामां पण सुजनताने माटे मान अने पोताना कर्तव्यमां प्रीतिनी अननुभूत

वृत्ति प्रकट थई आवती. अने ज्यारे तेओ निशाळ छोडीने जता, त्यारे तेमने लागतुं, के एटला वखत सुधी तेओ साधारण दुनियामां नहीं पण कोइ जूदा ज–उच्चतर प्रदेशमां हता; तथा जे केटलाएकने तेनी साथे हता त्यां सुधी तेना शिक्षणनो वधारे लाभ नहीं लेवाने माटे पश्चात्ताप थतो, तेमने–ज्यारे तेमना मनमां कंइ साधारणना करतां वधारे सारो विचार आवतो त्यारे तेनुं स्मरण आवतुं, अने साहित्यमां तो कोइ पण अपूर्व विचार स्फुरी आवे त्यारे लगभग हमेशां मालुम पडतुं के तेनुं प्रथम बीज आर्नोल्डना एकाद वाक्यमांथी ज मळेलुं. अने ज्यारे तेमणे तेना स्वर्गवासनी खबर सांभळी, त्यारे ज- तेमना हृदयमां नहीं तो तेमना विचारोमां तेनो केटलो वधो भाग हतो, तेनो तेमने–घणाने तो पहेली ज वार–खरो प्रबोध थयेलो.

"तेनी जिंदगीनां छेल्लां दश वर्षमां जेओ तेनी साथे छठ्ठा धोरणमां हता, तेमांना लगभग बधाने ए ज प्रमाणे लागेलुं; पण बीजा केटलाएक के जेमने अमुक खास कारणोने लीधे तेनी साथे वधारे परिचय थतो, तेमनो संबंध एथी पण वधारे दृढ थतो. वडा शिष्यो उपरनो तेनो भाव मात्र शिक्षकना शुष्क भावथी भिन्न ज प्रकारनो होवाथी तेओ निशाळ छोडीने जता ते पछी वधतो जतो लागतो. ज्यारेज्यारे तेना शिष्यो युनिवर्सिटीमां प्रवेश करवाने माटे शाळा छोडीने जवानी तैयारी करता, त्यारेत्यारे तेनां व्याख्यानोमां अप्रतिम स्नेह अने बोध उभराई जतो. निशाळनी अंदर जे स्नेहव्यवहार मात्र प्रसंगोपात्त अने जाणे के ककडेककडे ज चाली शकतो, ते हवे तेओ संतोषथी संपूर्ण रीते भोगवता. तेमना तरफ जे तेनो अस्खलित स्नेह हतो, तेनुं भान केटलीक वार तो आवा वियोगप्रसंगना थोडाक शब्दोथी ज–तेना अंतःकरणना आशीर्वादथी ज–थतुं. निशाळमां हता त्यां सुधी तेमना श्रेयने माटे तेने जे प्रतिनी चिंता रहेती, ते ज प्रतिनी चिंता हवे तेमनी आखी जिंदगीना श्रेयने माटे बिलकुल अधिकारजन्य संकोच वगर देखाई आवती. जे कोइ पण शिष्य तेनी साथेनो पोतानो संबंध

चालु राखवानी इच्छा बतावतो, तेने माटे तेनुं घर हमेशां खुल्लुं हतुं, अने हमेशां ते योग्य सलाह अने अनुभाव आपवाने तत्पर रहेतो. स्नातकोमां पहेलां चार वर्ष पछी एक पण अर्ध वर्ष एवुं नहीं जतुं के जेमां तेना पूर्वना शिष्यो तेने मळवा आव्या न होय; कोइक तो वर्षमां त्रणचार वार आवता, अने केटलाएक तो महिनामहिना सुधी रहेता. घणी वार ते युनिवर्सिटीनी परीक्षाने माटे तेमने तैयार करवा सारु पहेलांथी पोते ज परीक्षा लेवाने सज्ज थतो; अने जे घणा माणसोनी साथे तेने पत्रसंबंध हतो तेमां तेमने पण ते दाखल करतो, अने कोइ पण प्रकारनी हरकत आवी पडे ते लखी जणाववाने तेमने उत्तेजित करतो. वळी एवा एक नहीं पण अनेक दाखला छे के ज्यारे तेना कोइ शिष्यो अर्थसंकोचमां होय त्यारे तेमने युनिवर्सिटीमां प्रवेश करती वखते किंमती पुस्तकोनी मोटी बक्षीसो वडे अने कोइ वार तो रोकड नाणां वडे पण ते मदद करतो; अने ते स्वीकारवानो आग्रह करतां दलील एम आपतो, के 'मारी स्थितिना जेजे लाभ छे, तेमां तमने आवी रीते मदद करी शकुं ए सर्वोपरि छे, अने तेनो मारे अवश्य उपयोग करवो जोइए.' ज्यारेज्यारे बहारनी दुनियाने माटे ते कंइ लखतो, त्यारेत्यारे तेमनो विचार तेना हृदयमां पहेलो आवतो, अने ते कहेतो, के 'एमनां श्रेयने माटे मने स्वाभाविक रीते सौथी वधारे काळजी छे; अने तेमना पर पूर्व संबंधनी एटली असर रहेली धारी शकाय, के तेओ मारुं कहेवुं कंइ नहीं तो पूर्ण शांतिथी सांभळशे ज एवी मने आशा रहे.' अने ज्यारेज्यारे शाळानी अंदरना संक्षोभने लीधे अथवा बहारना विरोधने लीधे तेने हृदयोद्वेग थतो, त्यारेत्यारे ते कहेतो, के 'एमनो समागम जाणे मारा जीवनमां सर्वथी वधारे सुखप्रद झरण होय ए प्रमाणे हुं मारुं चित्त ते तरफ वाळुं छुं.'

"बीजी तरफ, तेना शिष्योने तेना वर्तननां जे केटलांक लक्षणो निशाळमां हता ते वखते बराबर जणायलां के समजायेलां नहोतां,

ते हवे समजावा अने आकर्षवा लाग्यां. एवा शिष्यो, के जेमनां वर्तन एकबीजाथी अने तेना पोतानाथी छेक भिन्न हतां, अने जेमना विचार जेमजेम तेओ मोटा थता जता, तेमतेम तेना पोताना विचारोथी वधारेवधारे जुदा पडता जता, ते बधा तेना तरफ स्नेह अने पूज्यभावथी जोता; तेनी प्रसन्नताने ज पाठशाळाना उच्चतर विद्याभ्यासनुं पारितोषिक मानता; तेना यश के अपयशनी तेमने वारंवार स्पृहा के चिंता रहेती; अने तेनी पसंदी के नापसंदो–ए ज तेमना आचरणना सौथी मोटा प्रयोजक हेतु, तथा तेनुं निदर्शन–ए ज संसारप्रवृत्तिमां तेमनो मुख्य नियम हतो. प्रत्येक महत्त्वने प्रसंगे तेओनुं वलण तेनी सलाह लेवा तरफ थतुं; अने ते फकत सलाहनी ज खातर नहीं, पण एटला माटे के तेनी सलाह लीधा विना कोइ पण महत्त्वनुं काम आरंभवुं तेओ अनुचित मानता. जे कंइ काम तेओ माथे लेता तेमां–तेने ते पसंद छे, अने ते तेनां परिणामने महत्त्व आपे छे, ए प्रतीतिथी तेमनो उत्साह सविशेष सतेज थतो. * जे अनेक बाबतोनुं शिक्षणसमये संपूर्ण स्फोटन कर्या वगर तेणे सूचन मात्र करेलुं, ते बाबतो विषे तेने प्रश्न पूछवानो हवे तेमनो अधिकार थयो छे, एम लागतां तेमने संतोष थतो; पण कदाच एथी पण वधारे तेना जे अनुभाव अने स्नेहने लीधे तेओ तेना शिष्यो ज नहीं पण सहचरो छे एम लागतुं, तेने तेओ किंमती गणता. बाळकोना संबंधमां तेना वर्तननी अंदर जे उत्साह हमेशां बहार देखाई आवतो एम आगळ कहेलुं छे, ते आ तरुणोना संबंधमां वधारे महत्त्वनो हतो. आ ओगणीशमी सदीना अभ्यासको गई सदीना अभ्यासकोथी जे नवीन विचारोने लीधे जुदा पडे छे, ते बधामां तेनी कंइ तेमना करतां ओछी प्रीति न हती; अने ज्यारे ज्यारे तेओ व्यवहार के विवादथी कायर थइने थोडा दिवस रुग्बीमां रही आवता, त्यारेत्यारे तेमने अनुभव थतो, के 'मरणियाळानी ज्यारे भूमि पर सघळे हिम व्यापी रह्युं होय, अने आसपास बधुं निर्जीव अने नीरस थई गयुं होय, त्यारे समुद्रतट पर फरवुं, अने महासागरनी निरव्याधी अभिनवता अने चंचलतानो उपभोग करवो ए

કેવું આહ્લાદક છે!' * તેના સમાગમથી જ તેમનામાં શક્તિ અને તેજનું નવીન ઝરણ પ્રકટ થઈ આવતું; અને તેની પાસેથી તેઓ પાછા જતા તે પછી પણ ઘણા વખત સુધી જીવનમાં એક જાતની રસાલતા અને ઉત્કૃષ્ટતા લાગતી. અને સંસ્કારને લીધે તેમના બધા વિચારોમાં તેની એટલી પ્રત્યક્ષતા ભાસતી, કે જ્યારે તેના મૃત્યુને લીધે તેઓ તેનાથી વિયુક્ત થયા, ત્યારે પણ તેમનો સંબંધ તેમને અત્રુટિત લાગેલો; અને અમર જીવન તથા અનંત સમાગમની ગંભીર પ્રતીતિમાં એ વિયોગનું તો તેમને પૂરેપૂરું ભાન પણ થયેલું નહીં."

૧૮. વ્યવચ્છેદક સંક્ષેપ.—ઉપર જે લખેલું છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ડા. આર્નોલ્ડ કંઇ મોટો શિક્ષણશાસ્ત્રી નહીં, પણ મોટો શિક્ષક હતો; અને તેની મહત્તા તેના કોઇ એક ગુણમાંથી નહીં પણ તેના બધા-ગુણોમાંથી પ્રકટ થતી હતી. તેના ચરિત્રમાંથી જે ઉપદેશ લેવાનો છે, તેનો બુદ્ધિના કરતાં હૃદયની સાથે વધારે સંબંધ હોવાથી તેનું પૃથક્કરણ આપવું ઉચિત લાગતું નથીઃ વિચારો સંક્ષિપ્ત રૂપમાં દર્શાવી શકાય, પણ વૃત્તિઓ સંક્ષિપ્ત રૂપમાં દર્શાવવા જતાં તેમનું ગૌરવ પણ સંક્ષિપ્ત થવાની ધાસ્તી છે.

* આ ઉપમા ડા. આર્નોલ્ડને પોતાને ખાસ પસંદ હતી.

પ્રકરણ ૧૮.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

૧. સિંહાવલોકનઃ વિષયના પ્રદેશનું સ્પષ્ટીકરણ.—ઉપોદ્ઘાતમાં આપેલી યોજના પ્રમાણે અમે અત્યાર સુધીમાં પ્રખ્યાત શિક્ષકો અને ફિલસુફોએ શિક્ષણકલાની ઉન્નતિને માટે કેવી કેવી સૂચનાઓ આપી છે, અને પ્રયત્નો કર્યા છે, તેનું નિરૂપણ કરી ગયા. હવે પહેલાં જે કેટલીક સ્પષ્ટતા ન થઈ શકત અને હવે થઈ શકશે તે કરીને, અને શિક્ષકોના, ફિલસુફોના, અને સાધારણ જનસમાજના પ્રયત્નો પછી હાલ શિક્ષણની કેવી સ્થિતિ છે તે બતાવીને, તથા પ્રસંગોપાત્ત ફેરફારો સૂચવીને, અમે વિષયની સમાપ્તિ કરીશું.

અમે શિક્ષકો અને ફિલસુફોના વિચારો અને પ્રયત્નોનું જ નિરૂપણ કર્યું છે, અને તેને ‘ શિક્ષણનો ઇતિહાસ ’ એવું નામ આપ્યું છે. પ્રચલિત પરિભાષા પ્રમાણે એમ કહેવાય, કે આપેલો ઇતિહાસ ઘણે અંશે શિક્ષણકલાનો નહીં પણ શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે. એ ઇતિહાસમાં શિક્ષણની કલ્પના ઉત્તરોત્તર વધારે સ્પષ્ટ થતી જતી દેખાય, તે પરથી શિક્ષણકલા ઉત્તરોત્તર સારી થતી ગઈ છે, એવું સિદ્ધ થતું નથી. અને આ હકીકત સ્મરણમાં ઠસાવવાની જરૂર છે. ઇતિહાસ બતાવે છે, કે ફિલસુફોની ઘણી સૂચનાઓનું બિલકુલ અનુસરણ થયું નથી; કેટલીએકના શબ્દનું જ અનુસરણ થયું છે; થોડીએકના શબ્દ અને હેતુ બન્નેનું અનુસરણ થયું છે. પણ થોડા અંશોમાં ઉન્નતિ થવાની સાથે બીજા અંશોમાં અધઃપાત થયો હોય, તો એકંદરે શિક્ષણકલાની ઉન્નતિ થઈ છે, એમ કહી શકાય નહીં.

આપણે જોઇએ છીએ, કે અમુક કલાઓમાં ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ જ થતી જાય છે; અને અમુક કલાઓમાં નથી થતી. યાંત્રિક કલાઓમાં ઉન્નતિ દેખાય છે; ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, અને સાહિત્ય જેવી કલાઓમાં દેખાતી નથી. જો શિક્ષણકલાનું સ્વરૂપ એ પાછલી કલાઓના જેવું

ठरे, तो तेमां उत्तरोत्तर उन्नति थवी ज जोइए, एम आपणाथी कही शकाय नहीं; अने स्वरूप एवुं ज छे, ए सिद्ध छे. जे कलाओनो दरेक जमानामां सुधरतां जतां अने एकठां थतां जतां भौतिक साधनो पर घणो थोडो, अने नैसर्गिक शक्ति पर घणो वधारे आधार होय, तेनी उन्नतिने माटे कशो नियम होई शके नहीं; अने छे पण नहीं.

ए ज परथी लक्षित थाय छे के अमुक अंशे कोइ पण कलामां उन्नति थती नथी; अने अमुक अंशे दरेक कलामां थाय छे. नैसर्गिक शक्ति नैसर्गिक होवाने लीधे ज तेनी उन्नतिने माटे कशो नियम नथी; अने नैसर्गिक शक्तिना अंशमां कोइ पण कलानी उन्नति थई शके नहीं. एथी ऊलटुं दरेक जमानामां सुधरतां अने एकठां थतां जतां भौतिक साधनो वारसामां आपी शकाय तेवां होवाथी तेमनी हमेशां उन्नति थती जाय छे; अने ए अंशमां दरेक कलानी उत्तरोत्तर उन्नति थती जाय छे. भौतिक साधनोना महत्त्ववाळी कलाओनी हमेशां उन्नति थाय छे, नैसर्गिक शक्तिना महत्त्ववाळी कलाओनी नथी थती, ए सामान्य सिद्धांत उपर कह्यो, ते आथी विरुद्ध नथी.

पण जे प्रमाणे भौतिक साधनो सुधरतां अने एकठां थतां जाय छे, ते प्रमाणे अमुक प्रकारनुं ज्ञान पण वधारे स्पष्ट अने एकठुं थतुं जाय छे. ए ज्ञान ते शास्त्रीय ज्ञान. बेकनना कहेवा प्रमाणे दुनिया उत्तरोत्तर डाही तो नथी थती जती, कारणके बेकन पोते ज बतावे छे ते प्रमाणे डहापण ज्ञानथी भिन्न अने उच्चतर छे; पण शास्त्रीय ज्ञान बेशक वधतुं जाय छे. नैसर्गिक कलाओमां शास्त्रीय ज्ञान कदापि नैसर्गिक शक्तिना करतां वधारे काम करी शकतुं नथी, तेथी कोइ पण पाछली सदीना उत्तमोत्तम चित्र, शिल्प, के काव्यनी माफक ते सदीनुं उत्तमोत्तम शिक्षण पण अद्यापि पोतानी उत्तमोत्तम पदवी राखी शके. पण चित्र, शिल्प, अने काव्यनी माफक शिक्षणमां पण घणा दोषो शास्त्रीय ज्ञानथी दूर करी शकाय; अने जे रीते १००० वर्ष पहेलांनां साधारण मकानो अने वस्त्रोना करतां हालनां साधारण

मकानो अने यन्त्रो सारां छे, ते रीते साधारण शिक्षणनी पण उन्नति थई शके.

जो तेम न थतुं होत, तो आ बधुं लखवानुं पण न रहेत. शिक्षणना इतिहासना ज्ञानथी शिक्षकोने लाभ थशे एवी प्रतीति वगर ए इतिहास लखायो न होत. जो इतिहासना ज्ञानथी लाभ छे, तो तत्सम बधा ज्ञानथी लाभ छे. अने जो शिक्षकने शास्त्रीय ज्ञानथी लाभ छे, तो ते ज्ञान तेने आवश्यक पण छे.

पण शिक्षकने जे शास्त्रीय ज्ञान आवश्यक छे, तेने 'शिक्षणशास्त्र' एवुं नाम अपाई गयेलुं होवा छतां एवुं नाम आपवाथी घणी भूलो थवानो संभव छे. थोडा ज मास पहेलां इंग्लंडनां बधां शिक्षणविषयक मासिकोए प्रो. मीकल्जॉने शिक्षणनुं शास्त्र छे ज नहीं एम कहेलुं, तेना पर मोटी चर्चा चलावी हती. ए चर्चा छेवटे 'शास्त्र' शब्दना अर्थपरत्वे ज मतभेद छे, एवा प्रकारनी दलीलथी उडी गई हती. हवे एटलुं तो स्पष्ट छे के जे अर्थमां पदार्थविज्ञान, रसायन, के भूस्तर शास्त्र छे, ते अर्थमां तो शिक्षण शास्त्र नथी ज. दरेक शास्त्र अमुक अस्तित्ववाळा पदार्थनुं पृथक्करण करे छे, अने तेना संबंधी नियमो शोधे छे; शिक्षणशास्त्रने तेवो कशो विषय होई शके नहीं. अने शिक्षणने शास्त्रनुं नाम आपनारा पोते पण सारी रीते समजे छे, के ए स्वतंत्र शास्त्र नथी, पण शारीरशास्त्र, मानसशास्त्र, वगेरेनो समुच्चय छे. आम होय त्यारे शिक्षणने शास्त्रनुं नाम आपवाथी भूलो थवानो संभव रहे ज. ए श्रेणीए तो चित्रकलाने माटे जे ज्ञान आवश्यक छे तेने चित्रशास्त्र, अने शिल्पने माटे जे आवश्यक छे तेने शिल्पशास्त्रनुं नाम आपी शकाय! तेम करवामां 'शास्त्र' शब्दना शोकीनोने इष्टापत्ति होय, तोपण शास्त्रीय शोधकोने छे ज नहीं. कलाओमां शास्त्रीय ज्ञाननी पदवी सर्वथा गौण छे, अने क्रियाशक्तिनुं ज प्राधान्य छे. शास्त्र अने कलाना उद्देशो भिन्न छे; अने ते प्राप्त करवाना तेमनी

पद्धतिओ पण भिन्न छे. शिक्षणनुं शास्त्रीय ज्ञान शास्त्रनी पद्धतिथी आपवामां आवे तेथी सर्वथा हानि ज छे. ए शास्त्रीय ज्ञान शिक्षणकलामां उपयोगी करवानुं छे ए निरंतर दृष्टिमां राखीने ते अपायुं होय, त्यारे ज फलप्रद नीवडी शके. शास्त्र संन्यासीनी माफक स्वतंत्र अने विरक्त छे; कला गृहस्थनी माफक संबद्ध अने अनुरक्त छे: अने संन्यासीथी जेम गृहस्थ उच्चतर छे, ते प्रमाणे कला शास्त्रथी उच्चतर छे. गृहस्थ थनार बाळकने जो संन्यासीनी माफक केळववाथी लाभ थाय, तो ज शिक्षणकलाना शास्त्रीय ज्ञानने शास्त्रनी माफक शीखववाथी लाभ थाय.

शिक्षणकलामां तेनुं शास्त्रीय ज्ञान केटली मदद आपी शके? प्रो. मीकलजॉन कहे छे के रंगना शास्त्रीय ज्ञानथी जेटली चित्रकलाने मदद मळे तेटली ज शिक्षणना शास्त्रीय ज्ञानथी शिक्षणकलाने मळे छे, ते बेशक खोटुं छे. कयो रंग केवी रीते उत्पन्न थाय छे, ए जाणवाथी ते क्यां वापरवो तेनी खबर नथी पडती ए खरुं; पण कइ शक्ति क्यारे प्रस्फुटित थाय छे, ते जाणवाथी ते क्यारे वापरवी तेनी खबर पडे छे. अने सामान्य रीते उत्पादनात्मक कलाओमां बधुं नवुं ज उत्पन्न करवानुं होवाथी अस्तित्वनुं ज्ञान जेटलुं उपयुक्त थई शके, तेना करतां संवर्द्धनात्मक कलाओमां जेनुं अस्तित्व होय तेनुं ज संवर्द्धन करवानुं होवाथी अस्तित्वनुं ज्ञान अर्थात् शास्त्रीय ज्ञान वधारे उपयुक्त थई शके छे. बीजी तरफ जोइए, तो वैद्यकनुं शास्त्रीय ज्ञान वैद्यने जेटलुं उपयोगी थई पडे, तेटलुं शिक्षणनुं शास्त्रीय ज्ञान शिक्षकने थई पडतुं नथी. (कारण ए छे के शरीरना संबंधमां मनुष्यो लगभग समान, अने मनना संबंधमां बधा थोडाघणा असमान होय छे; अने शरीर संबंधी शास्त्रीय ज्ञान मेळववामां जे मुश्केली छे, तेना करतां मन संबंधी शास्त्रीय ज्ञान मेळववामां घणी वधारे मुश्केली छे.) एटले के शिक्षणना शास्त्रीय ज्ञाननी शिक्षकने जे आवश्यकता छे, ते चित्रकलाने रंगना शास्त्रीय ज्ञाननी छे तेना करतां व-

धारे, अने वैद्यकने शरीरना शास्त्रीय ज्ञाननी छे तेना करतां ओछी छे.

२. शिक्षणनी स्थिति.—हवे प्रश्न ए छे के अत्यार सुधीमां मळेला शास्त्रीय ज्ञानथी शिक्षणकलानी केटली उन्नति थई छे? कोइ पण अंशमां उन्नति थई छे के नहीं? प्राचीन अने अर्वाचीन शिक्षणकलामां शो भेद छे?

आ प्रश्ननो संतोषकारक उत्तर आपवामां वेहद मुश्केली छे. एक तो एटला माटे के शिक्षण संबंधी वधुं शास्त्रीय ज्ञान बधा शिक्षकोने मळेलुं नथी; अने मळी शके पण नहीं. शास्त्रीय ज्ञान वारसामां आपी शकाय छे एम अमे कह्युं छे, ते इतर ज्ञाननी साथे सरखामणीमां ज खरुं छे. शास्त्रीय ज्ञान पण ते शोधनाराओना मनमां होय तेवा रूपमां पुस्तकोमां उतरतुं नथी; अने पुस्तकोमांथी पण सर्व पोतपोतानी शक्ति प्रमाणे ज ग्रहण करी शके छे. ज्ञान एकठुं थतुं जाय छे, तेनो अर्थ एटलो ज के पुस्तको एकठां थतां जाय छे; एटले के व्यक्तिओमां ज्ञान एकठुं थई शके एम छे, एकठुं थतुं जाय छे एम नहीं. यूरपना शिक्षकोने माटे कदाच सामान्य रीते एम कही शकाय के तेमने यूरपमां प्राप्त थयेलुं शिक्षण संबंधी शास्त्रीय ज्ञान सुलभ छे; पण आपणा हिंदुस्तानना शिक्षकोने तो ते थोडुं ज मळ्युं छे, अने मळी शके तेम छे. वळी शिक्षणनी स्थिति पण जूदा जूदा देशोमां जूदी जूदी छे; अने बधा देशोना शिक्षणनी स्थितिने माटे सामान्य निर्देशो आपवामां मुश्केली छे. तोपण हिंदुस्तान अने विशेषे करीने गुजरातमां शिक्षणनी स्थिति केवी छे, ते बतावबानी आवश्यकता एटली बधी छे, के शिक्षणना इतिहासनो मुख्य प्रदेश यूरपमां ज होवा छतां अमारे ते संबंधी अहीं विवेचन करवुं पडे छे. अने एक दृष्टिए जोतां तेवा विवेचनमां अयोग्यता नथी. अमारो हेतु मात्र शास्त्रीय ज्ञाननी संवृद्धि थया छतां कलाथी उन्नति थई नथी, ए विरोध प्रदर्शित करवानो नथी. इति-

हासना अभ्यासीने बीजे स्थळेथी शास्त्रीय ज्ञान मळे ते पछी ए दृष्टिए पोतानी आसपास केवी स्थिति छे तेनी पण परीक्षा करवानो हक छे. अने ए परीक्षाथी घणो लाभ छे. यूरपना शिक्षणसंबंधी विचारो जोया पछी यूरपमां शिक्षणनी शी स्थिति छे, ए जाणवाथी बेशक बहु लाभ छे; पण वधारे लाभ ए विचारोनी मददथी आपणी स्थिति योग्य रीते समजवामां छे. तोपण अमे प्रायशः बधा देशोने लागु पडे तेवी बाबतो ज बतावीशुं; अने क्वचित् आ देशने ज लागु पडे तेवी हकीकत कहेवामां आवे, तो तेवे स्थळे क्षमानी आशा राखीशुं.

त्यारे प्राचीन अने अर्वाचीन शिक्षणमां पहेलो भेद तो आपणा वृद्धो घणी वार बतावे छे ते ज छे. तेओ कहे छे के जूना वखतमां बाळको बहु भणता नहीं, पण रमतो रमता अने सशक्त थता; हाल घणाखरा निशाळे जाय छे, अने त्यां शारीरिक केळवणीने माटे नहीं जेवी व्यवस्था होवाथी तेओ निर्बल अने उत्साहरहित थई जाय छे. पण शारीरिक आरोग्य अने शक्ति मानसिक आरोग्य अने शक्तिने माटे सुद्धां आवश्यक छे. मॉन्टेने लख्युं छे, के "मनने सशक्त करवाने स्नायुओने पण सशक्त करवा जोइए;" अने रूसोए कह्युं छे, के "शरीर अशक्त होय तेम ते हुकम चलावे छे, अने सशक्त होय तेम हुकमने ताबे रहे छे." खरुं जोतां शरीरने अशक्त थवा देवुं ए एक पाप छे, कारणके तेथी पाछळना जमानाओने पण दुःख भोगववु पडे छे.* आ नुकसान एटलुं वधुं छे के केळवणीमां थोडी हानि थाय तोपण ते दूर करवुं जोइए. पण शारीरिक केळवणीने वखत आपवाथी बीजी केळवणीने कशी हानि थवानी नथी.

---

*संतति उपर थती असरना विचारथी आपणा आचरणनुं गौरव अतिशय वधी जाय छे. प्रस्तुत विषय शारीरिक अशक्तिनो छे, अने तेनां परिणामने माटे पुरावानी जरूर नथी. पण नीतिना संबंधमां संततिनां प्रमाणो घणी वार बहु जाणवा लायक होय छे. एम कहेवाय छे के जूक्स नामना कुटुंबनो एक पुरुष दारूडियो हतो, तेनी प्रजामां ७५ वर्षनी अंदर २४८ बिमार, ९० वेश्यानो धंदो करनार, अने २०० चोरी तथा खून करनार स्त्री पुरुषो एकठा थयेलां !

पाश्चात्य देशानां बाळकोनी स्थिति आपणा जेटली खराब नथी; तेमनी शारीरिक अने मानसिक बन्ने प्रकारनी केळवणी आपणाथी चडियाती छे. मात्र कवायत जेवी एक न्हानी बाबत पण आपणी निशाळोमां दाखल करवामां आवे, तो शारीरिक केळवणीथी बीजी केळवणीने पण केटलो बधो लाभ छे, तेनी खबर पडे.

बीजुं अने घणुं वधारे महत्त्वनुं नुकसान ए छे के पारमार्थिक धर्मगुरुओना हाथमांथी शिक्षणनुं काम आर्थिक ज्ञानगुरुओना हाथमां आवतां वधी प्रजाओनी धर्मवृत्ति अने नीतिने मोटी हानि थई छे. आपणा देशमां तो धर्मनी गंभीर वृत्ति घणां शतकोथी नाश पामी छे, तेथी आपणने थयेली हानि पाश्चात्य देशोना जेटली नथी. पण ए देशोमां धर्म अने नीतिनी अवदशाथी घणां गंभीर स्त्रीपुरुषोने चिंता थवा लागी छे; अने शिक्षणनुं काम राज्योए हाथमां लीधुं, एटले तेना शा उपायो योजवा तेनो विचार थवा मांड्यो छे. प्रशियामां शिक्षणनुं काम राज्यना हाथमांथी बिलकुल लई लेवाने माटे हीलचाल चाले छे; अने ए ज उद्देशथी स्थपायेली बर्लिननी एक सभामां केटलाएक प्रख्यात माणसो पण भळ्या छे. बेशक आपणे त्यां तो ब्रिटिश शाहेनशाहतनी पहेलां केळवणीनी बिलकुल व्यवस्था हती ज नहीं एम कहीए तो चाले; तेथी आपणे एवा विचारोने अनुमोदन आपवाने हजी घणी वार छे.

आनी विरुद्ध घणी वार एम कहेवामां आवे छे के अर्वाचीन शिक्षणना व्यवस्थापकोए बीजुं कंइ नहीं तो देशना मोटा भागने वांचतांलखतां शीखव्युं छे, अने एटली केळवणीथी पण गुन्हाओ ओछा थता जशे, एवी सुखेथी आशा राखी शकाय; कारणके गुन्हेगारोनां पत्रको तपासतां तेमांना घणाखरा बिलकुल केळवणी वगरना मालुम पडे छे. आ विचार एटलो बधो प्रचलित छे के घणी वार तेने माटे आधार मागवामां आवतो ज नथी; अने कोइ वार आवे छे, तो गुन्हेगारोनां पत्रकोनो आधार रजु करवामां आवे छे;

तथा तेमां थतो अनुमानदोष कोइ पकडी शकता नथी. पण तेवा-ओनी भूल बतावतां हर्बर्ट स्पेन्सरे बराबर कह्युं छे, के " लोको जेओ वांचतांलखतां जाणता होय तेवा अने जेओ न जाणता होय तेवा गुन्हेगारोनी संख्या सरखावे छे; अने नहीं जाणनारनी संख्या वधारे मालुम पडवाथी 'अज्ञान ए गुन्हाओनुं कारण छे,' एवुं अनुमान स्वीकारी ले छे. पण तेमने एटलुं सूझतुं नथी, के एवी रीते अने एवां ज पत्रको परथी तो एम पण सिद्ध करी शकाय, के अस्नात रहेवाथी, अथवा गंदां कपडां राखवाथी, अथवा खराब हवामां रात्रि गाळवाथी मनुष्य गुन्हा करवा प्रवृत्त थाय छे!" अने डा. ड्रेपर बेधडक लखे छे, के "मात्र वांचनलेखन जेटला प्राथमिक शिक्षणनुं तो गुन्हाओ घटाडवानुं नहीं, पण वधारवानुं वलण छे."

अने हाल घणाखराने मात्र वांचनलेखननुं ज शिक्षण मळे छे, ए निर्विवाद छे.

पण शिक्षणनी खरेखरी केवी स्थिति छे ते बराबर जाणवाने माटे शिक्षकोनी केवी स्थिति छे ते जोइए.

२. **शिक्षकोनी स्थिति**—शिक्षकनी योग्यताने माटे जूनी कल्पना एवी छे के जे विद्वान होय ते सारो शिक्षक थई शके. प्राचीनो विद्वत्ता अने शिक्षणशक्ति वच्चे स्पष्ट भेद करता न हता. संस्कृत जिज्ञासुओ हाल पण जे शास्त्री सर्वथी वधारे शास्त्रवित् कहेवातो होय तेनी ज पासे अध्ययन करवानी अपेक्षा राखे छे. अने संस्कृत जिज्ञासुओ ज ए भूल करे छे एम नथी. आपणे त्यां तो केळवणी खातामां पण एवो ज विचार प्रवर्ततो जणाय छे के जे सारो पंडित होय ते सारो शिक्षक थई शके. इंग्लिश पाठशाळाओमां शीखेला बी. ए., एम. ए., वगेरे उपाधिधारीओनी तेमनी उपाधिओ उपरथी ज शिक्षणयोग्यता स्वीकारी लेवामां आवे छे. प्राथमिक शाळा-ओना शिक्षकोने माटे शाळाओ छे; हाइस्कूलोना शिक्षकोने माटे नथी. अने प्राथमिक शाळाओना शिक्षकोना संबंधमां पण परीक्षा

लेवानी पद्धति बहुधा एवी छे के परीक्षको सामान्य विद्वत्ता परथी ज शिक्षणशक्तिनी तुलना करे छे एवुं समजाय.

पण एम थोडा वखतथी मालुम पड्युं छे के सफल शिक्षणने माटे विद्वत्ता करतां कंइक वधारे योग्यतानी जरूर छे. सारा शिक्षको थवाने माटे शिक्षके विषयो जाणवा ए ज बस नथी, पण तेनी साथे ते विषयो शीखववानी श्रेष्ठ पद्धतिओ सुद्धां जाणवानी तेने जरूर छे. आ सत्य—जे कंइ काम करवानुं होय ते करतां पहेलां ते केम करवुं ए दरेक करनारे शीखवुं जोइए,—ए शिक्षणना संबंधमां समग्र जनसमाजने हमणां ज प्रतीत थयेलुं होवा छतां सामान्य रूपमां तो २००० वर्ष पहेलां मूकायुं हतुं. **सॉक्रेटीसनां** स्मरणीयोमां **झेनोफन** नीचेनी हकीकत आपे छेः—**यूथीडेमस** ए एक मिथ्याभिमानी अने महत्त्वाकांक्षी तरुण हतो. तेने नगरना शासनमां भाग लेवानी घणी अभिलाषा हती; पोतानी वयना तरुणोना करतां पोते घणो वधारे डाह्यो छे, एम बतावबाने तेणे घणां पुस्तको एकठां कर्यां हतां; अने ए पुस्तकोथी ते **ॲथन्सनो** शासक थवाने अने राजकीय बाबतोमां सलाह आपवाने योग्य छे एम सिद्ध करी आपवानी ते आशा राखतो हतो. **सॉक्रेटीसने** आ अज्ञान अने मिथ्याभिमानी तरुणनुं अभिमान उतारवानी जरूर लागी. प्रसंग तरत ज मळी आव्यो. **यूथीडेमस** पोताना केटलाएक खुशामतखोर मित्रोनी साथे एक लगामो बनावनारनी दुकाने बेठो हतो, त्यां **सॉक्रेटीस** जइ चड्यो; अने बोल्यो, "मने लागे छे के **यूथीडेमसे** पोताना पहेला भाषणनी तैयारी करी मूकी छे, अने हुं धारुं छुं के ते नीचे प्रमाणे शरू करशेः अहो! ॲथन्सवासीओ, हुं कोइ पण माणस पासेथी कदापि कशुं पण शीख्यो नथी; तेम ज जेओ वाणी अने क्रियामां कुशळ कहेवाय छे तेमनी साथे में वातचित करी नथी; अने कोइ पण सुज्ञने मारा गुरुनुं पद आपवानी में दरकार करी नथी; में एथी ऊलटुं ज कर्युं छेः एटले के हुं कोइ माणस पासेथी कशुं शीख्यो नथी, एटलुं ज नहीं पण तेवुं देखाय

पण नहीं ते माटे में सभाळ लीधी छे; अने तोपण—कशा पूर्वचिंतन वगर मने जे सलाह सूझे ते तमने आपवाने हुं तत्पर छुं." पछी सॉक्रेटीस ए भाषणनो नीचे प्रमाणे परिहास करे छे: "अहो! ॲथन्स-वासीओ, हुं कदापि कोइ माणस पासेथी वैद्यक शीख्यो नथी, अने कोइ पण वैद्यने मारा गुरुनुं पद आपवानी में दरकार करी नथी; में एथी उलटुं ज कर्युं छे: एटलेके हुं कोइ माणस पासेथी कशुं शीख्यो नथी, एटलुं ज नहीं पण तेवुं देखाय पण नहीं ए माटे में संभाळ लीधी छे; अने तोपण—तमे मने वैद्यनी पदवी आपो एम हुं इच्छुं छुं, कारणके हुं तमारा पर प्रयोगो करीने जाणवानुं जाणी लइश." झेनोफन कहे छे के आवा प्रकारनी शरूआत सांभळीने बधा हसी पडेला.

सॉक्रेटीसे आ विचार २००० वर्ष पहेलां प्रकट करेलो, छतां शिक्षणकलामां तेनी आवश्यकता १०० वर्षथी ज समजाई छे; अने पद्धतिनुं ज्ञान आवश्यक गणावा लाग्युं छे. शिक्षकनी योग्यता संबंधी आ बीजी कल्पना शिक्षणपद्धतिशाळाओमां प्रदर्शित थाय छे. ए शाळाओनो हेतु विषयोनुं अने ते शीखववानी सारामां सारी पद्धतिओनुं ज्ञान आपवानो छे.*

पण धीमे धीमे शिक्षकनी योग्यतानी कल्पना एथी पण उच्चतर थई छे. ए कल्पना एवी छे के शिक्षके विषयो अने ते शीखववानी

* हेतु एवो छे तोपण सॉक्रेटीस जे भूलनो परिहास करे छे तेवी भूल शिक्षणपद्धतिशाळाओमां नथी थती एम नथी. आपणा देशमां तो घणे स्थळे नवा शिष्यगुरुओने पद्धतिनुं कशुं ज्ञान आप्या वगर दाखल थाय त्यारथी ज शिक्षणानुभवशाळामां मोकली आपवामां आवे छे. भूल वैद्यकनी पाठशाळाना विद्यार्थीओने इस्पितालना दरदीओने दवा आपवा मोकलवाना जेवी ज छे; पण जोखम घणीवार ओछुं लागे छे. निशाळोमां अपाती मानसिक पोषण अने व्याधिओनी औषधिओ कशो गुण न करे, अने शक्ति न आपे, तोपण भयंकर जवल्ले ज नीवडे छे. खरेखरुं जोतां तो निशाळोमां जे शक्तिक्षीणता थायछे तेनी हानि बेहद छे; अने शरीरना वैद्योनी पाठशाळाओना करतां मनना पोषको अने वैद्योनी पाठशाळाओ (शिक्षणपद्धतिशाळाओ) उच्चतर गणावा लागे ते पहेलां ते समजावानी नथी.

पद्धतिओ जाणवी बस नथी, पण तेनी साथे तेने ए पद्धतिना आधारभूत सिद्धांतो पण जाणवानी जरूर छे. बीजा शब्दोमां बोलीए तो हवे एवुं समजावा मांडयुं छे के शिक्षके शुं शीखववुं अने केवी रीते शीखववुं ए ज जाणवुं बस नथी; पण तेनी साथे जे शीखववानुं छे ते शा माटे अने जेवी रीते शीखववानुं छे तेवी रीते शा माटे शीखववानुं छे ते पण जाणवानी तेने जरूर छे.

शिक्षणशास्त्रनी आ छेल्लामां छेली कल्पना पण मात्र बुद्धिविषयक छे ए स्पष्ट छे. नीति अने धर्मनी केळवणीने तेथी शी हानि थई छे ते अमे सूचव्युं छे. पण मात्र ज्ञाननी दृष्टिए जोतां पण ते अपूर्ण छे. ए कल्पनामां शिक्षणक्रियामां शिष्यना ज्ञाननुं जे महत्त्व छे तेनो बिलकुल समावेश थतो नथी. शिक्षकने बाळकना मननुं—मानसशास्त्रनुं—ज्ञान होय तो ज ते तेना पर योग्य क्रिया करी शके. पण मानसशास्त्र यूरपनी पण थोडी ज शिक्षणपद्धतिशाळाओमां शिखवाय छे; अने आपणे त्यां तो बिलकुल शीखवातुं नथी.

शिक्षणशास्त्रनी प्रचलित कल्पना आ प्रमाणे घणी अपूर्ण छे. अने छतां तेने अनुरूप पण शिक्षको तैयार थाय छे? आपणे शिक्षको क्यां अने केवी रीते तैयार थाय छे ते तपासीए.

९. शिक्षणपद्धतिशाळाओ.— शिक्षकनी योग्यतानी कल्पना उपर प्रमाणे (ज्ञानना संबंधमां) उन्नतर थतां स्वाभाविक रीते ज शिक्षकोने माटे शाळाओनो उद्भव थवो जोइए एम समजी शकाय छे. शिक्षको सारा होय तो ज शिष्योने सारी केळवणी आपी शकाय, ए समजवाने माटे खास विचारनी नहीं, पण ध्यान खेंचावानी ज जरूर हती. शिक्षकोने पोताना कामने माटे केळवणी आपवामां आवे तो ज तेमांना घणाखरा ते माटे योग्य थई शके ए पण सहज मालुम पडयुं हशे. अने ए प्रमाणे शिक्षणपद्धतिशाळाओनी स्थापना थई हशे. ए स्थापना करनाराओने जे मोटी आशाओ होवी जोइए, अने हशे ज, ते पार पडी छे? नथी पार पडी, तो शा माटे?

एक कारण तो ए छे के शिक्षणपद्धतिशाळाओनो उद्देश तेना शिक्षको गमे तेटली पूर्णताथी समजता होय तोपण तेमनाथी ते सफळ थई शके तेम नथी. ज्ञान आपवाना करतां शक्ति आपवानुं काम घणुं वधारे दुर्घट छे; अने नैसर्गिक शिक्षणशक्ति न होय तो ते घणी वार आपी शकाती नथी. शिक्षणकलानुं वस्तुमूल्य गमे तेटलुं ओछुं होय, तोपण ते सर्वथी ऊंचा प्रकारनी कला छे; अने तेमां थोडा ज नैपुण्य मेळवी शके तेम छे. योजना गमे तेवी योग्य होय तोपण शिक्षणपद्धतिशाळाओ जेवा जोइए तेवा शिक्षको तैयार करी शके ए वस्तुस्थितिमां अशक्य छे.

पण योजना सुद्धां घणे अंशे अयोग्य छे. शिक्षकोने पद्धतिओ शीखववामां आवे छे; पण पद्धतिओ शोधवानी शक्ति तेमने आपवामां आवती नथी. तेमने सूचना करवामां आवे छे के तेमनुं कर्तव्य बालकोनी अंतःस्थित शक्तिओने प्रस्फुटित करवानुं छे; पण तेमनी पोतानी अंतःस्थित शक्तिओ प्रस्फुटित करवामां आवती नथी; तेमने कहेवामां आवे छे के ज्ञान नहीं पण शक्तिओ ज इष्ट छे, अने ते छतां तेमने तो ज्ञान ज आपवामां आवे छे. उद्देश मात्र शिक्षको ज तैयार करवानो होवाथी शिक्षको तैयार थता नथी. सामान्य संस्कार आपवा तरफ के जिज्ञासा विस्तृत करवा तरफ कशुं ध्यान अपातुं नथी. शिक्षकोने केळवणी शुं ए शीखववामां आवे छे, पण तेओ पोते बिलकुल केळवाता नथी. तेमनी दृष्टिमर्यादा संकुचित थई जाय छे; तेमनो उद्देश अधोगामी थाय छे; अने पोतानी किंमत परीक्षाथी ज निर्णीत थयेली होवाथी स्वाभाविक रीते परीक्षाने ज तेओ पोताना कामनी कसोटी मानी ले छे.

५. **शिक्षणानुभवशाळाओ.**—शिक्षणानुभवशाळा के जे दरेक शिक्षणपद्धतिशाळामां आवश्यक अंग गणाय छे, ते शिक्षणकलानी अधोगतिनी पूर्णता करे छे. 'करवानां काम करवाथी आवडे छे' ए एक गंभीर सत्य छे, एटले के एनो अर्थ एटलो गंभीर छे के ते

समजवाने घणो विचार करवो पडे छे. आगळ कहेलुं छे ते प्रमाणे '(कशुं जाण्या वगर) दवा आपवाथी (दरदीने घटे तेवी) दवा आपता आवडे छे' ए रीते तेनो अर्थ समजवानो नथी. काम करवाथी काम करवानी शक्ति आवे छे ए खरुं छे, पण जे शक्ति काम करे छे ते ज शक्ति केळवाय छे. शिक्षणानुभवशाळामां शीखववाथी शीखववानी शक्ति आवे छे, ए हकीकत 'शीखववानी शक्ति' एटले शुं ए स्पष्ट कर्या पछी ज स्वीकारी शकाय तेम छे. हाथमां चोपडी लइने छोकराओ घेरथी गोखी लाव्या छे के नहीं ए तपासवुं ए जो शीखववुं कहेवातुं होय, तो बेशक ए प्रमाणे कर्या करवाथी शीखववानी शक्ति—एटले छोकराओ घेरथी गोखी लाव्या छे के नहीं ते तपासवानी शक्ति आवे छे—वधती जाय छे. छोकराओने हकीकत कही जवी ए जो शीखववुं कहेवातुं होय, तो बेशक एम कर्या करवाथी शीखववानी शक्ति—एटले छोकराओने हकीकतो कही जवानी शक्ति आवे छे.—वधती जाय छे. अमुक क्रियाओ करी बतावीने अने अमुक हकीकतो कही बतावीने छोकराओ परीक्षामां पसार थई शके एवुं करवुं ए जो शीखववुं होय, तो बेशक ए प्रमाणे कर्या करवाथी शीखववानी शक्ति एटले अमुक क्रियाओ करी बतावीने अने अमुक हकीकतो कही बतावीने छोकराओ परीक्षामां पसार थई शके एवुं करवानी शक्ति आवे छे—वधती जाय छे. पण ऑरिस्टोटले घणी वखत पहेलां समजाव्युं छे, के दरेक वस्तुनुं तेना काम प्रमाणे ज रूप बंधाय छे; अने सारां काम करवाथी ज सारी टेव पडे छे. शीखववाथी शीखववानी शक्ति आवे छे ते खरुं छे; पण खराब रीते शीखववाथी खराब रीते शीखववानी ज शक्ति आवे छे, अने उत्तरोत्तर सारी रीते शीखववाना प्रयत्नथी ज उत्तरोत्तर सारी रीते शीखववानी शक्ति आवे छे. शिक्षणानुभवशाळामां सारी टेवो पडे छे एम कोनाथी कही शकाशे? एक ज प्रकारनुं काम करवाथी सारी टेवो न पडे तो खराब पडे तेनी कोनाथी ना-

पडाशे ? शिक्षणानुभवशाळाओ घणे अंशे हानि ज करे छे तेनी पण कोनाथी ना पडाशे ?

बेशक आ संबंधमां आपणा देशनी जेटली अधोगति छे, तेटली पाश्चात्य देशोनी नथी. अने तोपण पाश्चात्य देशोनी केटली अधोगति छे ते बताववाने आ स्थळे एकबे प्रमाणो आपवानी जरूर छे. आपणे केळवणीमां पाश्चात्य देशोथी–उदाहरण तरीके इंग्लंडथी–पछात छीए, एम सर्व स्वीकारे छे; तेथी इंग्लंडमां ज केटली अधोगति छे तेनां प्रमाणो आप्या पछी आपणी अधोगति छे एम कहेवामां मिथ्यारोप लागशे नहीं.

इंग्लंडमां पण शिक्षणपद्धतिशाळामां दाखल थता विद्यार्थीओए बधा विषयोनुं संतोषकारक ज्ञान मेळवेलुं होतुं नथी. तेमने शिक्षणनो अनुभव मेळववानी साथे साथे विषयोनुं ज्ञान पण मेळववुं पडे छे. परिणामे तेमना शरीरने अने अभ्यासने हानि पहोंचे छे. केळवणी संबंधी १८८२ ना कायदानी अंदर परीक्षकोने सूचनामां लख्युं छे, के " शिक्षणपद्धतिशाळानी प्रवेशक परीक्षा लेनाराओ अने ए शाळाना शिक्षको पोतानो अफसोस जाहेर करे छे, के उमेदवारो आवे छे त्यारे तेमने गणित, भूगोळ, व्याकरण अने इतिहासनुं मात्र नहीं जेवुं ज्ञान होय छे. " एथी करीने शिक्षणकळा उपर जोइए तेटलुं ध्यान आपी शकातुं नथी; अने सामान्य विषयो शीखववा पडे छे. ए विषयोमां पण विद्यार्थीओ सारुं शीखे छे एम नथी; अने केळवणीना कमिशनरो पोते कबूल करे छे, के "(शिक्षणपद्धतिशाळाओमां) ए विद्यार्थीओने जे शिक्षण मळे छे तेथी तेओनुं मिथ्याभिमानी अने दांभिक थवानुं वलण थाय छे; अने तेमने अपातुं ज्ञान पण एवा प्रकारनुं छे के जे मात्र गोखणनुं रूप पकडे एवो संभव छे." मॅथ्यु आर्नोल्ड अने बीजा घणा परीक्षको वारंवार फरियाद करे छे के शिक्षकोने माहिती ठीक होय छे, पण तेमनो संस्कार घणो ज क्षुद्र अने तेमनी विचार करवानी शक्ति शोचनीय मालुम पडे छे.

पण आ बधा आरोपोना बचावमां एवुं कही शकाय के मूळ कल्पना ज शिक्षकोने ज्ञान आपवानी छे, केळवणी आपवानी नथी. मूळ कल्पना अपूर्ण छे ए मान्य छे; पण तेने अनुरूप शिक्षको तैयार थता नथी एम कहेवुं खोटुं छे. कल्पना एवी छे के शिक्षकोने पद्धतिओनुं अने सिद्धांतोनुं ज्ञान होवुं जोइए; अने पद्धतिओनुं अने सिद्धांतोनुं ज्ञान तेमने आपवामां आवे छे. शिक्षकोने संस्कार थोडो ज मळे छे, अने तेमनी जिज्ञासा थोडी ज उत्तेजित थाय छे ए खरुं; पण तेम करवानो उद्देश ज नथी. उद्देश विस्तृत के उच्चतर करवो जोइए एम कहेवामां योग्यता छे; पण उद्देश सफळ थतो नथी, एम कहेवुं न्यायपुरस्सर नथी.

अमारा आरोपना शब्द मात्र उपर दृष्टि करतां आ बचाव खरो लागे छे; पण वस्तुतः ते जरा पण टकी शकतो नथी. बेशक शिक्षकोने पद्धतिनुं पण यथास्थित ज्ञान मळतुं नथी एवुं स्पष्ट रूपमां कहेवानी अमे जरूर धारी नथी; कारणके अमने प्रतीति छे के मात्र पद्धतिनुं ज्ञान आपवानो प्रयत्न करवाथी पद्धतिनुं ज्ञान कदापि आपी शकाय नहीं. सहु कोइने अनुभव छे के आपणा शिक्षको पोते जे शीखेला होय छे तेनो प्राथमिक शाळाओमां उपयोग करता नथी. आनुं एक कारण परीक्षानी पद्धति छे; पण बीजुं कारण ए पण छे के तेओ पद्धतिओ बराबर शीखेला होता नथी, अने तेथी ते वापरवानी तेमने इच्छा थती नथी. खरी पद्धतिओ बीजुं घणुं शीखव्या वगर शीखवी शकाय तेम छे ज नहीं. वळी उद्देश मात्र पद्धतिओ शीखववानो छे एम कहेवामां भूल थाय छे. मूळ उद्देश विद्यार्थीओने योग्य शिक्षण आपवानो छे; अने तेना साधन तरीके शिक्षकोने पद्धतिओ शीखववामां आवे छे. ए उद्देश सफळ नथी थतो ए निर्विवाद छे. ए उद्देश शिक्षणपद्धतिशाळाओनी पदवी उच्चतर करवामां आवे, के शिक्षणनो विषय युनिवर्सिटीओमां दाखल थाय, त्यारे ज सफळ थई शके तेम छे.

आ उपरथी मालुम पडे छे के शिक्षणशक्तिनी कल्पना वधारे स्पष्ट थवा छतां आपणे हजी सुधी शिक्षकवर्गनी उन्नति करी शक्या नथी.

पण हवे आवा शिक्षको शिक्षणकलामां केवां साधनोनो उपयोग करे छे, ते जोइए.

६. **शिक्षणनां साधनो.**—अहीं प्रथम तो ए मालुम पडे छे के जूदे जूदे वखते जूदी जूदी अने छेक विरुद्ध प्रवृत्तिओनुं अनुसरण थयुं छे; अने **स्पेन्सर** कहे छे ते प्रमाणे एक प्रकारनी भूल दूर थया पछी वारंवार तेथी विरुद्ध प्रकारनी भूलनुं प्राधान्य थयुं छे. आ प्रकारनी संस्थिति थवी ए मनुष्यना विचारपरत्वे सामान्य नियम होय एवुं लागे छे; अने ए सामान्य नियमनो ॲरिस्टोटलना प्रख्यात 'मध्यवाद' मां * समावेश थाय छे. ॲरिस्टोटलनी कल्पना एवी देखाय छे के वर्तन अथवा क्रियानी अंदर बे विरुद्ध प्रवृत्तिओना समाधानमां ज सत्य रहेलुं छे; अने मनुष्यमन एवुं निर्बळ छे के ते प्रायशः सत्यना एक ज अंशनुं ग्रहण करी शके छे. उदाहरण तरीके, **सॉक्रेटीसना** समय पहेलां बधा फिलसुफोनुं ध्यान प्रकृतिनां अन्वेषणमां ज रोकायेलुं हतुं. तेमनो उद्देश प्राकृतिक बनावोनां कारणो शोधवानो अने वस्तुस्थितिने समजाववानो हतो. **सॉक्रेटीसने** ए बधा फिलसुफोना विचारो परस्पर विरुद्ध अने निरुपयोगी लागवाथी तेणे अन्वेषणनी प्रवृत्ति बाह्य प्रकृति तरफथी आंतर प्रकृति तरफ फेरवी नांखी; (बाह्य) अवलोकनने स्थळे तेणे (आंतर) विचारनी योजना करी; पदार्थविज्ञानने स्थळे नीतिनी स्थापना करी. (ॲरिस्टोटलने दूर मूकीए, तो) ए प्रवाह बेकनना वखत सुधी चाल्यो एम कही शकाय. बेकनने पण फिलसुफोना विचारो परस्पर विरुद्ध अने निरुपयोगी लाग्या, अने तेणे अन्वेषणनी प्रवृत्ति फरी बदली नांखी. आपणे बधा हाल ए प्रवाहमां घसडाइए छीए. पदार्थपाठ, इन्द्रियोनी

* उदारता ए लोभ अने उडाउपणा वच्चेनो गुण छे, शौर्य ए भीरुता अने विवेकरहित औद्धत्यनी वच्चेनो छे, इत्यादि उदाहरणो सुप्रसिद्ध छे.

કેળવણી, અવલોકનશક્તિનું પ્રસ્ફોટન, હાથની કેળવણી, એ બધાં એ પ્રવૃત્તિનાં જ ચિહ્નો છે; અને ભાષાશિક્ષણ, ફિલસૂફી, વગેરેનો અનાદર એ પણ એનાં જ પરિણામ છે. હજી એક વાર પ્રવૃત્તિ બદલાશે એ અનુમાન સહજ છે; અને મનુષ્યવર્ગની બુદ્ધિ પર શ્રદ્ધા હોય તેને એ વખતે યોગ્ય સમાધાન પણ થઈ જશે એવી આશા રહે. વર્તમાનમાં તો સમાધાન અને વિરોધ બન્નેનાં ચિહ્નો દેખાય છે. જર્મનીમાં ' ગિમનેશિયમ " (સાંસ્કારિક શાળા) અને ' રીઅલ સ્કૂલ ' (વ્યાવહારિક શાળા) એવા બે ભેદ પડી ગયા છે; અને બન્નેમાં છેક ભિન્ન ભિન્ન વિષયો શીખવાય છે. બીજા કેટલાએક દેશોમાં બન્ને પ્રકારના વિષયો સાથે શીખવવાનો પણ પ્રયાસ ચાલે છે. તોપણ સમાધાનની આશા ઘણું કરીને વ્યર્થ નીવડવાનો સંભવ નથી.

પણ અહીં જરા વાર અટકીને શબ્દો અને વસ્તુઓ સંબંધી થોડોએક વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે જોયું છે કે રેનેસાન્સમાં મુદ્રણકલાના શોધથી અને પ્રાચીન સાહિત્યના નવીન અનુભવથી પુસ્તકોનું પ્રાધાન્ય થયું; અને શિક્ષકો ' મનુષ્ય એ માત્ર પુસ્તકો ભણનારું પ્રાણી છે ' એવી કંઇક વ્યાખ્યા પર પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવા લાગ્યા. પોતાનામાં સહૃદયતા હોય ત્યારે જ સાહિત્યમાં મોહની લાગે છે, સાહિત્યના મૂલ્યનો આધાર તેના પોતાના પર જ નહીં પણ તેને સમજનાર મનના ઉપર પણ છે, એટલું તેમનાથી સમજાય તેમ ન હતું; અને તેમણે પોતાના વર્તનથી સિદ્ધ કરી આપ્યું, કે મનુષ્ય ઘણે અંશે અવિચારી (પોતે વિચાર કર્યા વગર, માત્ર બીજાના વિચારોને અનુસરનાર) પ્રાણી છે; અને એક જમાનાનું સત્ય બીજા જમાનામાં શબ્દ માત્ર રહે છે. તેઓ પંડિતોનું અનુકરણ કરીને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા અને કરાવવા લાગ્યા; આચરણના કરતાં શબ્દનું ગૌરવ થયું; પંડિતોને મળેલું ડહાપણ સામાન્ય વર્ગને મળ્યું નહીં; શ્રમ વ્યર્થ જવા લાગ્યો, અને ' ભણ્યા પણ ગણ્યા નહીં ' એવા આક્ષેપોને માટે પ્રસંગો આવવા લાગ્યા.

पहेलवहेलुं रेब्लेए ए प्रवृत्तिनुं खंडन कर्युं. पोताना वखतनां पुस्तको अने शिक्षणनुं वर्णन आप्या पछी ते कहे छे, के "आवां शिक्षको पासेथी आवां पुस्तको शीखे, तेना करतां तो बाळको कशुं शीखे ज नहीं, ते वधारे सारुं." पछी ते एवी केळवणीनी हिमायत करे छे, के जेमां बाळक पुस्तको शीखे छे खरो, पण तेनी साथे, पोतानी आसपास जोतां अने इंन्द्रियो तथा अवयवो वापरतां पण शीखे छे. उदाहरण तरीके, ते सूती वखते आकाशना ग्रहो अने ताराओनी निरीक्षा करवानी अने सवारना चार वागे उठीने शो फेरफार थयो ते शोधी कहाडवानी बाळकने सूचना करे छे. आ अवलोकनशक्तिनी केळवणी छे. ए शक्ति घरनी अंदरनी वस्तुओना संबंधमां अने घरनी बहारनां वृक्षो वगेरेना संबंधमां पण वापरवानी छे. पुस्तकोनी साथे वस्तुओनो अभ्यास करवानुं ठरे छे. अमुक धंधाओ अने अमुक कारीगिरीनो पण अभ्यास करवानी रेब्ले सलाह आपे छे. रेब्लेनो हेतु बाळकोने भणाववानो ज नहीं पण केळववानो छे ए स्पष्ट मालुम पडे छे. तेने बाळकना शरीरने माटे पण घणी काळजी छे. ते घोडे बेसवानी अने पट्टे खेलवानी भलामण करे छे एटलुं ज नहीं, पण फेफसां मजबूत करवाने वास्ते बूमो पाडवानी पण सूचना आपे छे.

५० वर्ष पछी प्रख्यात निबंधलेखक मॉन्टेने एवा ज विचारोनुं अद्भुत सामर्थ्यथी निरूपण करेलुं. रेब्लेए कहेलुं के "मोटामां मोटा पंडितो डाह्यामां डाह्या माणसो नथी," ए सूत्रथी शरू करीने ते प्रचलित पद्धतिनुं एवुं समर्थ खंडन करे छे, के तेवुं बीजे कोइ स्थळे जोवामां आवतुं नथी. ते शिक्षको उपर बे मुख्य आरोपो मूके छे. एक तो ए के तेओ मात्र ज्ञान आपवानो यत्न करे छे, पण प्रथम विचार तो तेमणे विवेकबुद्धि अने सद्गुणनो करवो जोइए. बीजो आरोप ए छे के शीखववानी अंदर तेओ बाळकोनां पोतानां मनने कसरत आपता नथी. बधा आरोपनो सार ते नीचेना

શબ્દોમાં મૂકે છે:—"આપણે સ્મરણશક્તિ ભરવાને મહેનત કરીએ છીએ, અને દરમિયાન નીતિબુદ્ધિ અને વિવેકશક્તિને બિલકુલ ખાલી અને અશક્ત રાખીએ છીએ." તેનો કેળવણીની કલ્પનામાં આખા મનુષ્યનો સમાવેશ થાય છે:—"આપણી રમતો અને ગમ્મતો સુદ્ધાં—દોડવું, કુસ્તી કરવી, ગાવું, નાચવું, શિકાર કરવો, ઘોડે બેસવું, પટ્ટા ખેલવા—એ સર્વ સારી કેળવણી આપે છે. મારી એવી ઇચ્છા છે કે બાળકનાં મનની સાથે તેના વહારના દેખાવની અને અવયવોની પણ ખીલવટ થવી જોઇએ. આપણે માત્ર આત્માને કે માત્ર શરીરને કેળવવાનું નથી, પણ મનુષ્યને કેળવવાનું છે; અને તેટલા માટે આપણે તેનો વિભાગ કરવો જોઇએ નહીં."

આ પ્રમાણે રેનેસાન્સની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ક્ષુદ્ર ઠરી; અને પુસ્તક-પ્રીતિનો સીમાત્યાગ થતાં પ્રત્યાઘાત થયો. શબ્દોના અભ્યાસ તરફ એટલો વધો અને વસ્તુઓના અવલોકન તરફ એટલો થોડો વખત શા માટે ગાળવો? એ વખતનો એક લેખક લખે છે, કે "બાળકોના મગજમાં કંટાળો આપે તેવા, ગૂંચવણ કરે તેવા, અસ્પષ્ટ, અને ઘણે અંશે નિરુપયોગી વ્યાકરણના નિયમો રેડવામાં આવે છે; અને એ પ્રવાહ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જારી રહે છે." કોમેનીઊસ કહે છે; "બચ્ચાંઓ, આવો. ચાલો, આપણે ખુલ્લી હવામાં જઇએ. ત્યાં આપણે ઈશ્વરે પ્રથમ સૃજેલી અને હજી પ્રકૃતિ દ્વારા નિયમિત થતી સૃષ્ટિ જોઇશું." અને મિલ્ટન પોતાના સમયની પ્રતીતિ નીચે પ્રમાણે પ્રદર્શિત કરે છે:—"આ સ્થૂલમાં આપણી બુદ્ધિ ગોચર વસ્તુઓ પર જ પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે, અને દૃશ્ય સૃષ્ટિથી શરૂ કરીને જ ઈશ્વર અને અદૃશ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે, તેટલા માટે યોગ્ય શિક્ષણમાં પણ એ જ ક્રમને અનુસરવાની જરૂર છે."

જોવાનું એ જ છે કે રેબ્લેએ કેળવણીને માટે એટલો વધો આગ્રહ બતાવેલો છતાં, અને મૉન્ટેને સદ્ગુણ અને વિવેકબુદ્ધિ જ્ઞાનના કરતાં ઉચ્ચતર છે એમ સિદ્ધ કરેલું છતાં, સામાન્ય વર્ગ તો એટલું જ સમજી

शके छे, के (साहित्यनां) पुस्तकोनुं नहीं पण भौतिक सृष्टिनुं ज्ञान आपवुं ! एम मानवामां आवे छे के शब्दोना दिवस वीती गया; अने हवे वस्तुओना दिवस आव्या छे. लोको कहे छे के जिह्वा अने कलमनो बहु उपयोग थई गयो छे, अने हवेना शिक्षको मगज तरफ नहीं तो हाथ अने आंख तरफ ध्यान आपवा लाग्या छे; हवेना शिक्षको शाइलॉकनी* माफक एम पूछतां शीख्या छे के 'शुं बाळकोने आंख नथी?' 'शुं बाळकोने हाथ नथी?' तेओ कहे छे के अत्यारसुधी आंखनो वांचवामां ज, अने हाथनो कलमथी लखवामां अथवा सोटीनो मार खावामां ज उपयोग थयो छे: अने हवे ए बधुं फरी जवानी तैयारी छे. लोको ए प्रमाणे बोले छे, पण हमेशांनी माफक पोताना शब्दोनुं पृथक्करण करता नथी. शब्दो अने वस्तुओ वच्चे विरोध कोइ वार व्याकरण, न्याय, अलंकार वगेरे विषयो अने जे विषयो वस्तुओ संबंधी ज निरूपण करे छे तेवा विषयो वच्चेना विरोधना अर्थमां समजवामां आवे छे. कोइ वार शब्दो अने वस्तुओ—ए शब्दो अने तेथी लक्षित थता विचारोना अर्थमां वापरवामां आवे छे. शब्दोमां थता कालक्षेपनो जेओ विचार करे छे, तेमांना केटलाएक वक्तृत्वनी कला संबंधी विचार करे छे, अने केटलाएक शब्दो शीखवा छतां विद्यार्थीओने अर्थबोध थतो नथी ते संबंधी विचार करे छे. बहु भागे शब्दोने साहित्यना अर्थमां अने वस्तुओने शास्त्रना अर्थमां वापरवामां आवे छे. पण अमे आगळ एक प्रसंगे बताव्युं छे के साहित्यनो अभ्यास शब्दोनो नहीं पण विचारोनो अभ्यास छे; अने प्रचलित वस्तुवाद संबंधी एटलुं उमेरवानुं छे के 'वस्तुओ' 'वस्तुओ' एम घणी वार बोलाया पछी पण हजी वस्तुओ संबंधी शब्दो ज शीखववामां आवे छे, शास्त्रशिक्षणमां पण स्मरणशक्तिनो ज उपयोग थाय छे, आंखनो उपयोग हजी पण

* शेक्सपियरना 'मर्चंट ऑफ वेनिस' (वेनिसनो व्यापारी) नामना प्रख्यात नाटकनो याहुदी. क्रिश्चियनो याहुदीओनो तिरस्कार करता, तेना संबंधमां ते 'शुं याहुदीओने आंख नथी? शुं याहुदीओने हाथ नथी?' ए प्रमाणे बोले छे.

शास्त्रमां पुस्तको वांचवामां अने हाथनो उपयोग शिक्षके लखेलुं लखवामां नहीं तो शिक्षके करी बतावेलुं करवामां ज समाय छे. बेशक शास्त्रोनो हजी जेवो जोइए तेवो स्वीकार थयो नथी, तोपण चिह्नो एवां छे के स्वीकार थया पछी. पण बाळकोनी शक्तिओनुं प्रस्फोटन थशे नहीं. विचाररहित शब्दोनुं प्राधान्य कायम रहेशे, अने शिक्षको पोतानो श्रम ओछो करवानो कोइक सरल मार्ग शोधी कहाडशे; अने सिद्ध करी आपशे के 'शब्दो ए डाह्या माणसोने मन कोडी जेवा होवा छतां मूर्खोनां नाणां छे.'

पण इनसाफनी खातर एटलुं कबूल करवुं जोइए, के शिक्षको पुस्तकोथी स्वतंत्र थवानो बिलकुल प्रयास करता नथी एम नथी. जूनी कल्पना एवी छे के जे जाणवानुं छे ते जाणनाराओ पासेथी जाणी लेवुं जोइए; अने नवी कल्पना एवी छे के जाणवानुं पोतानी मेळे शोधी कहाडवुं जोइए. आ नवी कल्पना शक्तिसंवर्द्धनने माटे वधारे उपयोगी छे एम अमे आगळ बतावी गया छीए; अने कया विषयोनुं ज्ञान अने केटले अंशे ज्ञान पोतानी मेळे मेळवी शकाय ते पण भिन्न भिन्न स्थळे समजाव्युं छे. आमां पण सत्य बे अंत्योनी वच्चे ज रहेलुं छे. जे विषयोनो विषय शोधी कहाडी शकाय नहीं तेवा इतिहास जेवा विषयो तो पुस्तक वगर शीखवी शकाय ज नहीं: तेमां बाळको बनावोने नहीं पण बनावोना संबंधने ज—जो बनावो योग्य रीते तेमनी दृष्टि आगळ मूकवामां आव्या होय तो— समजी शके. केटलाएक विषयो एवा छे के जेमां वधुं ज्ञातव्य पोतानी मेळे शोधी शकाय, पण ते वधुं शोधवाने कोइने जोइतो अवकाश नथी, जेवा के प्राकृतिक शास्त्र, भूगोळ, वगेरे. त्रीजा प्रकारना विषयो एवा छे के जेनुं वस्तु दरेक माणसना पोताना अनुभवमां रहेलुं छे: न्याय, गणित, नीति, वगेरे आवा विषयो छे. आगळ कह्युं छे ते प्रमाणे सॉक्रेटीसनी शिक्षणनी कल्पना पोताना विषयोना संबंधमां ज खरी हती. पुस्तकोनो उपयोग केवा विषयोमां केटलो करवो ते आ उप-

रथी समजवुं सहेल छे; अने ते छतां जे थोडाघणा शिक्षको समजु गणाय छे, ते मात्र एटलुं ज समजे छे के पुस्तको जेम बने तेम दूर रखाय तो सारुं! तमे तेमने एम पूछो के विद्यार्थीओ पोतानी मेळे पुस्तकोनो उपयोग करतां शीखे ए इष्ट अने आवश्यक छे के केम? तो तेओ विरुद्ध जशे नहीं; अने ते छतां पुस्तकोनो उपयोग नहीं करवामां अमुक पुण्य छे, एवी तेमनी प्रतीति दूर थशे नहीं. वाचिक शिक्षणनो उद्देश योग्य प्रश्नोथी बाळको पासे ज्ञान शोधाववानो छे ए तो तेओ बिलकुल समजता नथी; अने परिणामे ए थाय छे के जे हकीकतो पुस्तकमां योग्य रूपमां आपवामां आवी होय ते तेओ *अयोग्य रूपमां बोली जाय छे. अने पछी विद्यार्थीओने घेरथी वांची लेवाने फरमावे छे! नियमना शब्दनुं कोइ कोइ वार अनुसरण थाय छे; हेतुनुं घणुंखरुं कदापि नहीं.

पण वस्तु अने शब्दना विरोधनुं शुं परिणाम आव्युं छे, अने पुस्तकोनो उपयोग, दुरुपयोग, तथा अनुपयोग केवे प्रकारे थाय छे, तेटलुं ज बताववाथी शिक्षणनां प्रचलित साधनो केवां छे, तेनो पूरो खयाल आपी शकाय तेम नथी. ते आपवाने माटे तो प्रचलित धोरणो; तेमना विषयो, अने तेमना अनुक्रमनी विगतवार परीक्षा करवी जोइए.

आजकाल यूरपना घणाखरा देशोमां धोरणो सुधरी गयां छे; अने इंग्लंडमां धोरणो फेरववाने जें मोटी हीलचालो थाय छे, तेनी असर आपणे त्यां थवाने पण बहु वार नहीं लागे एवी आशा राखी शकाय छे. परिणाम शुं आवे छे ते जोवानुं छे. हाल तो विषयो एटला बधा छे, के विद्यार्थीओनी शक्ति क्षीण थई जाय छे; अने तेमां पण अनुक्रमनुं कशुं ठेकाणुं नथी.*

* मुंबईमां मळेला छेल्ला 'प्रॉविन्शियल कॉन्फरन्स' मां प्रचलित धोरणोना केटलाएक दोषो बताववामां आव्या हता. काठियावाडमां मळेला शिक्षकसमाजोमां पण ए संबंधी चर्चा थयेली छे. अने गुजरातशाळापत्रमां हाल यूरपना जूदा जूदा देशोना धोरणो छपावा माड्यां छे. आ बधी प्रवृत्तिथी इष्ट परिणाम ज आवशे, एवी आशा राखवामां धास्ती लागे छे, पण तेनुं कंइक परिणाम थोडा ज वखतमां आववानो संभव होवाथी आ स्थळे धोरणो संबंधी सविस्तर विवेचन करवानुं योग्य धार्युं नथी.

७. शिक्षण के प्रदर्शन? परिणाम पर पैसा आपवानी पद्धति.— पण जे फेरफार वधारे आवश्यक छे ते धोरणोना रूपनो नथी, पण हेतुनो छे. धोरणो शा माटे छे? परीक्षकोने तपासवाने माटे के शिक्षकोने शीखववाने माटे? आ बे हेतु एक नथी, पण घणे अंशे विरुद्ध छे.

शिक्षको तरत तपासी शकाय एवुं ज्ञान मात्र आपवाना छे, के हमेशां रहे तेवी शक्ति आपवाना छे? ज्यां सुधी राज्य पसार थता विद्यार्थीओनी संख्या उपर पैसा आपवानी पद्धतिने अनुसरशे, त्यां सुधी शिक्षको शक्तिसंवर्द्धनने के समूल अने फलप्रद ज्ञानने लक्ष्य करशे, एवी आशा राखवी व्यर्थ छे.

परीक्षा जाते ज अनिष्ट छे एम कहेवानो कोइनो आशय नथी; कारणके शिक्षण ज वारंवार परीक्षा कर्या वगर सारी रीते आपी शकाय तेम नथी. पण परीक्षानी प्रचलित पद्धति अत्यंत हानिकारक छे, ए तो कोइ पण माणस जोई शके तेम छे. मॅथ्यु आर्नोल्ड कहे छे, के "परिणाम प्रमाणे पगार आपवानी पद्धतिथी, जे ओछामां ओछुं शिक्षण आपी शकाय, ते आपवामां आवे छे." अने ते खरुं छे; कारणके खाता तरफथी जे ओछामां ओछा ज्ञानने पसार करवामां आवे तेथी शिक्षकोना प्रयत्ननी मर्यादा थाय छे; अने तेमने पोताने वधारेमां वधारे छोकराओने ओछामां ओछुं ज्ञान केम आपी शकाय, ते शोधवाथी ज लाभ छे. जे ओछामां ओछुं ज्ञान आपवामां आवे छे, ते गुण अने (सत्योनी) संख्या बन्नेमां ओछामां ओछुं होय छे. सत्योनी संख्याने माटे कदाच औदासीन्य राखी शकाय; पण ज्यारे सत्योनुं स्वरूप ज अधोगामी थतुं जाय, ज्यारे ज्ञाननुं ज्ञानत्व ज विकार पामवा मांडे, त्यारे तो एम कहेवुं पडे, के एवुं ज्ञान आपवाथी तो ज्ञान बिलकुल नहीं आपवाना करतां थोडो ज लाभ छे.

परिणाम प्रमाणे पैसा आपवानी पद्धति इंग्लंड सिवाय यूरपना बीजा कोई पण देशमां नथी, अने आपणे त्यां इंग्लंडथी ज आवी छे.

ए दाखल थई त्यारे ज तेथी लाभ थशे के केम, तेनी डाह्या माणसोने चिंता हती; अने तेथी धार्या करतां पण वधारे नुकसानो थयां छे. ए नुकसानो जोइने ज ब्रॉन करीने एक प्रख्यात बेल्जियन शिक्षणशास्त्रीए कहेलुं, के " इंग्लंडनी प्राथमिक शाळाओ जोवाथी घणो लाभ थाय तेम छे, कारणके तेथी शिक्षणमां शुं न करवुं तेनी पूरेपूरी माहिती मळी शके छे." आम शा माटे कहेलुं ते बराबर समजाय, तेटला माटे ए नुकसानोमांनां केटलांएक स्पष्ट करवानी जरूर छे:—

(१) बधा विद्यार्थीओ पर सरखुं ध्यान अपातुं नथी. सुस्त, मंद, अनियमित, वगेरे जे जे छोकराओ उपलाओनी साथे चाली शके नहीं, तेमना पर वधारे ध्यान अपाय छे; अने जे सारा छोकराओ शिक्षकनी मदद वगर पण आवती परीक्षा पसार करी शके तेम होय तेमना पर–विशेषे करीने वर्षना पाछला भागमां—ओछुं ध्यान आपवामां आवे छे. घणी वार पाछला दिवसोमां शिक्षको उपला छोकराओने बेसी ज रहेवा दे छे, तेमने कशुं पूछता के शीखवता नथी, अने बधो वखत नीचला छोकराओने तैयार करवामां गाळे छे. उपला छोकराओ तेथी करीने आळसु अने बेदरकार थई जाय छे; अने तेमनी शक्तिओ जेटली खीली शके तेटली खीलती नथी.

(२) बधाथी सबळ छोकराओने ज्यारे धीमा चालवुं पडे छे, त्यारे बधाथी निर्बळ होय तेमने दोडवुं पडे छे. दोडवाथी तेमनी थोडीघणी बुद्धि होय ते पण नाश पामे तेनी शिक्षकोने चिंता नथी. शिक्षकोने तेमना पर पैसा पेदा करवाना छे; अने दोडाववाने तेओ पोतानी पासेनां बधां साधनोनो छूटथी उपयोग करे छे. सरत सारामां सारा घोडाओने ज माटे नथी; पण सारामां सारा अने खराबमां खराब–सर्वने माटे छे. सारामां साराने केळवणी मळती नथी; अने खराबमां खराब वधारे खराब थाय छे, अथवा तूटी जाय छे.

(३) त्यारे शुं वचला रह्या तेमनें केळवणी मळे छे? घणुं करीने नहीं ज. परिणामना पैसा आपवाथी थयेलुं मोटामां मोटुं नुकसान ए छे के गोखण ज बधे स्थळे प्रसरे छे.* बेशक जे परीक्षाओमां परिणामना पैसा कोइने मळता नथी त्यां युनिवर्सिटीनी परीक्षाओमां पण गोखण थोडे अंशे चाले छे; पण प्राथमिक शाळाओमां तो जेओ जिज्ञासु होय तेमने पण गोखणने हवाले करवामां आवे छे. जे खुलासाओ परीक्षामां पूछाय तेवा न होय, ते पूछवामां आवे त्यारे विदित होय ते छतां शिक्षको ते आपवानी परवा करता नथी. 'ए बाबत पूछो नहीं'; 'ए वात तमारे जाणवानी जरूर नथी;' 'ए तमने परीक्षामां पूछावानुं नथी;' 'एवुं एवुं पूछीने वखत गुमावो नहीं;' वगेरे जवाबो निशाळोमां न सांभळ्या होय, एवा भाग्यशाळी कोइ ज हशे.

अमने आशा छे के गोखण चाले छे एटलुं कह्या पछी ते इष्ट छे के अनिष्ट, एवी सुज्ञ वाचकने शंका थशे नहीं; कारणके विचक्षण राजपुरुषो खास बुद्धिमान्द्य उत्पन्न करवाना हेतुथी प्रसंगोपात्त गोखणनो उपयोग करे छे, ए परथी तेनो गुण सहज समजी शकाय छे. डा. डोनॅल्डसन प्रशियानी केळवणीनो इतिहास लखतां कहे छे, के

---

* केटलाएक डाह्या माणसो आ आरोपनो इनकार करतां कहे छे के वांचन, लेखन अने गणितमां तो गोखण चाली शके तेम ज नथी; अने बीजा विषयोमां पण मात्र गोखण विद्यार्थीओने पसार करावी शके तेम नथी. पण एटलुं सहु कोइने विदित छे, के जे विषयोमां गोखण चाली शकतुं नथी, ते विषयो विद्यार्थीओने आवडता पण नथी; जेमां गोखण चाले छे, ते ज आवडे छे. मुखपाठ कर्यो न होय त्यारे विद्यार्थीओ सारी रीते वांची शकता नथी; न्हानो सरखो निबंध लखवानो होय, ते तेओ लखी शकता नथी; पदच्छेद तो सोमांथी एकने पण बराबर आवडतुं नथी; अने मात्र गणितमां, ज्यां खास विचार करवानुं नहीं, पण एक जोयेली पद्धतिने अनुसरवानुं होय, अने जे पोप पांचमा सेक्स्टसना मत प्रमाणे गद्धाओने पण शीखवी शकाय, तेमां ज तेओ फत्तेहमंद थता देखाय छे. वळी, जोके बिलकुल दिवाना होय तेवा माणसो तो कोइ पण परीक्षामां पसार थई शके नहीं, तोपण सामान्य रीते जेमने बुद्धिहीन कहेवाय, तेवा नमूनाओ अभण लोकोमां ज मळे छे, अने विश्वविद्यालयना उपाधिधारीओमां मळता नथी, एम नथी.

रूप आपी शके तेम छे. परीक्षको जो परिणामनी नहीं पण पद्धतिनी परीक्षा करता थाय, तो शिक्षको परिणामने बदले पद्धति उपर ध्यान आपता थाय. जो परीक्षकोनुं काम शिक्षकोनी पद्धतिओ केवी छे ते नहीं, पग विद्यार्थीओ अमुक प्रश्नोना खरा जवाब आपी शके छे के नहीं तेटलुं ज जोवानुं होय, तो ते कामने माटे मोटा पगारदार माणसो राखवानी कशी जरूर नथी. ए काम कोइ पण साधारण शिक्षकथी बने तेवुं छे. पग यूरपना बीजा बधा देशोमां पद्धतिओनी ज परीक्षा थाय छे. परीक्षको वारंवार अने आगळथी खबर आप्या वगर निशाळोनी मुलाकात ले छे; केटलाएक दिवसो सुधी केवुं काम थाय छे ते धीरजथी तपासे छे; अने प्रसंगोपात्त शिक्षकोने वधारे सारी पद्धतिओ बताववा पोते शिक्षण आपी बतावे छे. पगारनो आधार परिणाम उपर नहीं, पग क्रिया उपर रहे छे; ९६ के ९७ टका पसार करवा उपर नहीं, पण शिक्षणक्रियामां बतावेली प्रमाणिकता अने चतुराइ उपर रहे छे. एथी करीने ए देशोना शिक्षको ९६ के ९७ टका पसार करावनार शिक्षकोनी माफक पोताने पूर्णताने शिखरे पहोंचेला समजता नथी; पग पद्धतिओमां सुधारो करवाने दिन प्रति दिन प्रयास कर्या करे छे. परीक्षको ए प्रयासमां मदद करे छे. पोतानुं निरीक्षण पूरुं थाय, ते पछी तेओ लांबा वखत सुधी बधा शिक्षको साथे वातचित करे छे, अने शुं सारु छे, तथा शेमां सुधारो करवानी जरूर छे, ते तेमने समजावे छे. दरेक मुलाकातनो सविस्तर हेवाल केळवणीखाताना प्रधानने मोकली आपवामां आवे छे; अने ते प्रसिद्ध थतां बधा शिक्षकोने उपयोगी ज्ञान मळी शके छे, तथा लोकोने पण कइ निशाळो खरेखर सारी छे, तेनी खबर पडे छे. आपणे त्यां तो केळवणीखाताना रिपोर्टोमां आंकडाओ वगर बीजुं कशुं देखातुं नथी; अने ते वांचवाथी शिक्षकवर्गने कशो लाभ थई शके तेम नथी.

पण परीक्षको मात्र ज्ञाननी परीक्षा करे छे, एटली ज फरियाद नथी. ते पण तेओ जोइए तेवी रीते करता नथी. १८८६ मां प्रसिद्ध

થયેલી ઇંગ્લિશ પરીક્ષકોને સૂચનામાં લખવું પડ્યું છે, કે "પરીક્ષાને દિવસે ઉતાવળ કરવામાં આવે તો પરીક્ષાનું કામ યોગ્ય રીતે થઈ શકે નહીં, એ સામાન્ય સિદ્ધાંત તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. * * * નિશાળમાં વહેલા હાજર થવાની જરૂર છે; અને તે તમારા કામને માટે વધારે વખત મળે તેટલા માટે જ નહીં, પણ બાળકો દિવસના આગલા ભાગમાં વધારે કામ કરી શકે તેટલા માટે. પણ પરીક્ષામાં ઉતાવળ કરવાથી કેટલાક પ્રકારની હાનિ તો થયા વગર રહે જ નહીં; ઉદાહરણ તરીકે, એક વર્ગનું વાંચન લેતી વખતે બીજાને શ્રુતલેખન અથવા દાખલા આપવા પડે; રમવાની રજા આપવાને બદલે તેમને નકામા બેસાડી રાખવા પડે; જમવાને વખતે નિશાળમાં રોકાઈ રહે, તેથી તેમને જમવાને માટે પૂરતો વખત ન મળે; સાંઝે ઘણા વખત સુધી પરીક્ષા જારી રાખવી પડે; અને શ્રુતલેખનના વાંચનમાં અથવા પ્રશ્નો પૂછવામાં સ્પષ્ટતા ન આવવાથી ન્હાનાં બાળકોને ગભરામણ થાય." આપણા દેશના પરીક્ષકોને પણ આવી સૂચના આપવાની જરૂર નથી, એમ કોનાથી કહી શકાશે?

આ કરતાં પણ વધારે ગંભીર દોષ હર્બર્ટ સ્પેન્સર બતાવે છે, તે છે. તે લખે છે, "આ સંબંધમાં બહુ વાર કહેવામાં આવે છે કે છોકરાઓ નાલાયક હોય છે, પણ આપણને તો તેમાં શિક્ષકો (અને પરીક્ષકો) જ નાલાયક લાગે છે. * * * હાલના પરીક્ષકો એવા એવા સવાલો પૂછે છે કે જેને બિલકુલ યોગ્ય ગણી શકાય નહીં. * * * એક (વિદ્વાન) જજ્જનો પુત્ર મને ખબર આપે છે કે કાયદાની પરીક્ષામાં જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવેલા, તેમનું તેના પિતાથી નિરાકરણ થાય તેમ ન હતું; અને (ઇંગ્લિશ સાહિત્યના વિશાલ પરિચયવાળો) એક પ્રસિદ્ધ સાક્ષર જણાવે છે, કે તેના પુત્રે આપેલી સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં ઇંગ્લિશ સાહિત્યના જે પ્રશ્નો હતા, તેના ઉત્તર આપવાને તે પોતે અશક્ત હતો. * * * પરીક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને ઘટે તેવા પ્રશ્નો પૂછવાને બદલે પોતાનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવે તેવા પ્રશ્નો જ પૂછે છે." આવું થાય ત્યારે તો પ્રો૦ લૉરી

કહે છે તે પ્રમાણે સુખેથી ઑરિસ્ટોટલને પોતાને તેના પુસ્તકોમાં પરીક્ષામાં નાપાસ કરી શકાય !

પણ સ્પેન્સર ખરું કહે છે. શીખનારાઓ પર વાંક મૂકવો એ મોટી ભૂલ છે. અત્યાર સુધી અમે જે સ્થિતિ તપાસી ગયા, તેમાં વાંક ઘણે અંશે શિક્ષકો, તેમના અધિકારીઓ, અને પરીક્ષકોનો જ છે. શિષ્યો પર વાંક મૂકવાનો રિવાજ તો જૂના વખતમાં ગયો, એમ લાગે છે. કાર્લાઇલ પોતાના મિત્ર ઇરવિંગના શિક્ષક વૃદ્ધ ઍડમ હોપની પોતાના સામાન્ય શિષ્યો તરફની વૃત્તિનું વર્ણન કરતાં જે શબ્દો વાપરે છે, તે હાલ તો શિષ્યો જ અમુક ફેરફાર કરીને આપણા શિક્ષકોને, અથવા અધિકારીઓને, અથવા પરીક્ષકોને લાગુ પાડશે, એવી ધાસ્તી છે. શબ્દો બહુ કઠોર છે; પણ તે પોતાને લાગુ ન પડે તેવું કરવાનું સહુ કોઇના હાથમાં હોવાથી અમે તે આપવામાં હરકત સમજતા નથી:—"રે ક્ષુદ્ર કુક્કુરો, તમારામાંથી કે તમે જેમની પાસેથી આવો છો તેમનામાંથી કશું ખરેખરું સારું કહાડી શકવાની તો અમને આશા જ નથી; પણ તમારામાં જે હશે તેમાંથી સારામાં સારું અમે કહાડીશું, અને (જેમાં અમે નિરુપાય છીએ તે માટે) ખાલી વરવડીશું નહીં."

૮. **સજા અને નિયમન.**—અત્યાર સુધીમાં અમે બુદ્ધિની કેળવણીની હાલ કેવી સ્થિતિ છે તે બતાવ્યું. નીતિ અને ધર્મની કેળવણી લગભગ અદૃશ્ય થવાથી તે સંબંધી થોડું જ કહેલું છે. પણ નિશાળોની અંદરના નિયમનથી જે કેળવણી મળે છે તે પણ વસ્તુતઃ નીતિની જ કેળવણી છે. માટે હવે નિયમનની શી સ્થિતિ છે તે સંબંધી વિચાર કરવાની જરૂર છે.

શિક્ષણના જ નહીં પણ બધા ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં પહેલી હકીકત એ જ નજરે પડે છે કે બધા પ્રકારના અધિકારો નિર્બળ થતા જાય છે; અને બધા પ્રકારની સ્વતંત્રતા વધતી જાય છે. પ્રાચીન શાસનો કઠોર હતાં, ત્યારે હાલનાં શાસનો અશક્ત થતાં જાય છે; અને કઠો-

रता जवानी साथे आज्ञाधीनता पण जती रहेवा मांडी छे. अधिकारक्षति अने स्वातंत्र्योन्नतिनो फेरफार धर्म, राज्य, कुटुंब, साहित्य, फिलसुफी, शिक्षण, टूंकामां बधी सामाजिक प्रवृत्तिओमां जोई शकाय छे. ए फेरफारने हजी तो थोडां ज वर्षो थयां छे; अने तेटलामां पण घणा-खरा चिंतकोने ए प्रवाह अटकाववानी जरूर लागवा मांडी छे. रूसो अने तेना अनुयायीओना विचारोनुं सहस्रधा खंडन थई गयुं छे; अने हाल तो यूरपमां लगभग दरेक गंभीर लेखक प्रसंग आवे त्यारे अधिकारनुं समर्थन करवानी पोतानी फरज समजे छे.* एटली बधी प्रवृत्तिनुं मुख्य कारण ए छे के ग्रीसना सोफिस्टोना जेवो एक लोकानुचर (demagogue)वर्ग हाल उत्पन्न थयो छे, जेनो उद्देश मात्र लोकोने प्रसन्न करवानो, अने तेमने रुचे तेवा विचारो प्रसिद्ध अने प्रसृत करवानो छे. सामान्यस्वामित्व, शासनसंहार, वगेरे बधा प्रकारनी मोटी जोखमभरेली हीलचालो ए ज वर्गमांथी उत्पन्न थाय छे; अने कमनसीबे एवुं बने छे के घणा अंतःकरणना दयाळु पुरुषो पोतानी प्रवृत्तिनुं भविष्यमां शुं परिणाम आवशे ते विचारवानी शक्ति न होवाथी ते वर्गने मदद करे छे. आवुं थाय छे, तेटला ज माटे 'डाह्या माणसोनी अर्धोअर्ध महेनत भला माणसोए करेला नुकसानने दूर करवामां जाय छे.'

* "कोइ पण कायदो (मनुष्यनी) स्वाभाविक स्वतंत्रतानी विरुद्ध छे एम कहेवुं, ए ते कायदो छे एम पुनरुक्ति करवानी बराबर छे; कारणके दरेक कायदो स्वतंत्रताने दूर करवाथी ज स्थापित थाय छे." (बेन्थम.)

"एटलु खात्रीथी मानो के तमे जेम वधारे कायदाओनो स्वीकार करशो, तेम तमारे ओछां दुःख खमवां पडशे, अने ओछी सजाओ करवी पडशे." (जॉन रस्किन.)

"मनुष्यजातिनी एटली उन्नति थई होय, के तेने स्वतंत्रता आपवाथी लाभ थाय, ते वगर बीजी कोइ संस्थितिमां स्वतंत्रताने माटे प्रदेश ज नथी." (जॉन स्टुअर्ट मिल.)

"माणसो विचारे के न विचारे तोपण आज्ञाधीनता ए मनुष्यनी पहेली फरज छे, एटलुं निर्विवाद छे. दरेक माणस अमुकने अधीन रहेवाने बंधायेलो छे. मातापिता, शिक्षको, उपरीओ, अधिकारीओ, ए बधां तरफ अधीनता योग्य छे एम सहुए स्वीकारवुं जोइए. अने माणस स्वीकारे के नहीं, पण तेना उपर उच्चतर व्यक्तिओनी एक लांबी निसरणी छे. स्रष्टा परमेश्वर सर्वनी उपर छे, अने तेणे सृष्टि शासनाभाव माटे नहीं पण शासन अने व्यवस्थाने माटे बनावी छे." (कार्लाइल.)

प्रख्यात रशियन लेखक काउन्ट लीओ टोल्स्टोइनी असामान्य शक्ति सहु कोइ स्वीकारे छे. ते लोकानुत्तर नथी; अने ते छतां तेनी स्वतंत्रतानी कल्पनाओ केटली सीमाए पहोंचे छे, ते जोवाथी मालुम पडशे, के जे रीते **सॉक्रेटीस** अतिशय धर्माग्रहने लीधे ज सत्य ज्ञान अने सत्य आचरणनो विरोध जोई शकेलो नहीं, ते रीते साधुशील पुरुषो पोते

"मनुष्यजीवन अने सामाजिक उन्नतिना वर्तमान बोधकपत्रमां आज्ञाधीनताने स्थळे शून्य देखाय छे. * * * * बेशक आपणाथी हमेशां गमतुं तो करी शकातुं नथी. * * * घणी वार आपणने बीजाओनी इच्छा प्रमाणे करवुं पडे छे, अने एटले अंशे, अर्थात् तावुं थवुं पडे ते अधीनता होय, तो हजी दुनियामां अधीनता छे. पण अधीनतानो सिद्धांत क्यां छे? अधीनता ए फरज छे एवी कल्पना क्यां छे? हालना जमानामां अधीनता बिलकुल छे ज नहीं एम कहीए, ते पण अमुक अर्थमां खरुं छे." (व्हिनेट.)

"वर्तमान प्रजाशासनोए जे शब्दने प्रणव तरीके स्वीकार्यो छे, तेना—स्वतंत्रताना—करतां वधारे खोटी, भ्रममूलक, अने प्रकृतिना नियमोथी विरुद्ध बीजी एक पण कल्पना नथी. * * * *

आखा सुधाराना इतिहासमां भिन्नभिन्न प्रदेशोमां मनुष्यनी स्वतंत्रता केवी रीते मर्यादित थई छे, तेनी ज हकीकत छे. स्वतंत्रतानी मर्यादा ए ज कायदा. जूना वखतमां जंगलोमां भटकनारो जंगली माणस युरपना सर्वथी स्वतंत्र देशना कोइ पण माणसना करतां घणो वधारे स्वतंत्र हतो. * * * * सामाजिक व्यवस्था प्रथम नियमन होय त्यारे ज थई शके छे, अने नियमनमां आज्ञाधीनतानो, अने आज्ञाधीनतामां अधिकारना स्वीकारनो समावेश थाय छे. (प्रो. क्लॅर्की.)

"ज्यां जाओ त्यां स्वतंत्रतानी ज बूम संभळाय छे. देवालयोमां, राज्यमां, समाजमां, कुटुंबमां, बधे स्वतंत्रतानुं आवाहन थाय छे. माता पोताना बाळकने स्वतंत्रता आपवा माटे अनेक दुःख भोगवे छे, अने बीजांने दुःखी करे छे; छोकरा अथवा छोकरीनी स्वतंत्रताने रखेने आंच आवे तेटला माटे निशाळोमां बंदोबस्त पण बराबर रहेतो नथी; धणी पोताना नोकरोनी स्वतंत्रतानी क्षति थाय तेटला माटे तेमनी पासे पूरुं काम पण करावी शकतो नथी; अने राज्यो अने प्रजाओ घणां मोटां दुःखो अने नुकसानो अटकाववा जतां स्वतंत्रताने हानि पहोंचे तेटला माटे ते दुःखो अने नुकसानो खम्यां करे छे." (अप्रसिद्ध.)

"ए प्रसिद्ध छे के सॅल्हाउननो फ्लेचर के जे सांस्कारिक अने बहादुर आदमी हतो, जेणे स्वतंत्रताना रक्षणमां पोतानी समशेर वापरी हती, अने जेणे तेनी खातर देशनिकालनी सजा भोगवी हती, तेने साधारण लोकोना अज्ञान, आळस, अने निरंकुशताथी एटलो क्रोध चडेलो, अने त्रास थयेलो, के पछी तेणे हजारो माणसोने गुलाम बनाववानी दरखास्त करेली. (लॉर्ड मेकॉले.)

साधुशील होवाने लीधे ज नियंत्रण अने नियमननी आवश्कता जोई शकता नथी.

टोल्स्टोइ माने छे के निशाळमां जेटला नियमो थाय ते अयोग्य छे; बाळकोनी स्वतंत्रता अनुल्लंघनीय छे; अने तेमने पोताने शीखववाना विषयोने माटे ज नहीं पण ते शीखववानी पद्धतिओने माटे पण सूचना करवानो हक छे! टोल्स्टोइने एवी श्रद्धा छे के स्वतंत्रता वगर संस्कार अशाय ज नहीं, अने बाळको अनियंत्रित रहे तो प्रकृतिज तेमने साधुशील करे छे. एक स्थळे ते पोतानी निशाळनी रमणीय अव्यवस्थानुं मनोहर वर्णन करे छे. शिक्षक वर्गमां प्रवेश करे छे. छोकराओ भूमिपर एक बीजा-पर पडता अने गबडता होय छे. अवाजो आवे छे, के 'अरे, हुं गूंगळाई जाउं छुं; मने श्वास लेवा दो!' 'सबूर, मारा वाळ एम खेंचो नहीं!' कोइ छोकरो शिक्षकने संबोधीने कहे छे, के 'पीओट्र मिखाइलोविच, आ लोकोने कहो के मने छोडी दे.' बीजाओ बोले छे, के 'सलाम, पीओट्र मिखाइलोविच!' पण कोलाहल घटतो नथी. शिक्षक पुस्तको लइने जेओ टेबल पासे आव्या होय छे, तेमने वहेंची आपे छे. पछी पडेला छोकराओमांथी सौथी उपर होय ते पुस्तक मागे छे. ढगलो धीमे धीमे ओछो थतो जाय छे. ज्यारे घणाने पुस्तको मळी जाय, त्यारे बाकीना बूम पाडता उठे छे, के 'मारुं पुस्तक क्यां?' 'मने आपो;' 'मने काल्नुं पुस्तक आपो;' 'मने कोल्टसॉफ* आपो.' एटलुं थया पछी पण बे छोकराओ कदाच नीचे पडी रहीने तोफान करता होय छे. बीजा हाथमां पुस्तक लइने कहे छे, के 'ए शुं कर्या करो छो? अमाराथी कशुं संभळातुं नथी. बंध रहो.' लडता होय ते बंध पडी जाय छे; अने तेओ पण पुस्तक लइने बेसी जाय छे. थोडा वखतमां तोफाननो आवेश बंध पडीने पुस्तकनो आवेश देखावा लागे छे. थोडा वखत पहेलां जे छोकरो बीजाना वाळ आवेशथी खेंचतो

* एलेकसेइ वॅसिलयेविच कोल्टसॉफ एक प्रसिद्ध रशियन कवि. जन्मः १८०९; मृत्यु. १८४२.

हतो ते हवे तेटला ज आवेशथी कोल्टसॉफ वांचे छे; तेनी आंखमां आतुरता झळके छे; अने ते पोताना पुस्तक सिवाय बीजुं कशुं देखतो नथी. "पहेलां तोफानथी छूटा करतां जे मुश्केली पडी तेवी ज हवे पुस्तकोथी छूटा करवामां पडे एवी स्थिति थाय छे." छोकराओ गमे त्यां बेसे छेः टेबलो पर, बारीना आगला भाग पर, मरजीमां आवे त्यां तेओ बेसे छे. पण आरामखुरसी पर बेसवानी घणाने इच्छा थाय छे. कोइने इच्छा थाय ते बीजो तेना देखाव परथी जाणी जाय छे; बंने ते तरफ दोडे छे, अने जे पहेलो पहोंचे, ते राखे छे. चपळ होय ते पहेलो पहोंचे छे, खुरशीमां जइने पडे छे, अने तोपण ते सुद्धां आतुरताथी वांचवा मांडे छे. "वर्ग चालतो होय त्यारे में तेमने वात करता, के परस्पर चूंटी देता, के हसता, के एक बीजानी फरियाद करता जोया नथी." बीजी निशाळमांथी आवेलो कोइ छोकरो फरियाद करे छे तो तेने एवो ज जवाब मळे छे, के "तमे पोते पोताने चूंटी नथी दीधी एम तमने खात्री छे?"

टोल्स्टोइनुं ए बधुं वर्णन परम मनोहर छे. पण ते विस्तारथी उतारवानुं प्रयोजन नथी. एटलुं स्पष्ट छे के टोल्स्टोइ जेवो कोइ निशाळ चलावतो होय, त्यां कदाच एवी अव्यवस्थाथी अनिष्ट परिणाम न आवे; पण एवी अव्यवस्था सार्वत्रिक थतां तो बेहद हानि सिवाय बीजुं कशुं परिणाम आवे नहीं.

पण जे दुःख आखी दुनियाने छे, अने निशाळोमां तो हजी थोडे ज अंशे छे, तेने माटे अमे खास फरियाद करीशुं नहीं; पण एटलुं ज कहीशुं के राज्यो जो पोताना अधिकारने समर्थ करवानी इच्छा राखतां होय तो तेमणे निशाळोना नियमनने पण समर्थ करवाना प्रयत्नो करवा जोइए. उदाहरण तरीके, फ्रान्सनी सरकारे पोतानी बधी निशाळोमां शारीरिक शिक्षानी बिलकुल मना करी छे, एथी अमे लाभ समजता नथी. अमे तो डा० आर्नोल्डे ए संबंधमां जे विचारो आप्या छे, अने जे अमे बतावी गया छीए, तेने ज ऊंचामां ऊंचुं उदा-

पण समजीए छीए. बेशक एटलुं खरुं, के जूना वखतनो शिक्षकोनो जूलम दूर थवानी साथे जो वर्तमान निशाळोमां योग्य नियमन रही शक्युं होत, तो अमारे ईश्वरनो उपकार मानवानो ज रहेत. पण तेम थयुं नथी. शिक्षकोमांथी कठोरता जवानी साथे शिष्योमांथी गुरुभाव पण घणे अंशे जतो रह्यो छे.

अमारा कहेवानो आशय बेशक एवो बिलकुल नथी के जूना वखतमां सोटीनो बहु उपयोग थतो, तेटला माटे गुरुभाव वधारे रहेतो. अमने विदित छे के सोटीना उपयोगथी गुरुभाव घणी वार नाश पामतो. पण गुरुभाव रहेतो ते सोटीओनो अयोग्य उपयोग थवा छतां पण रहेतो; अने आसपासनी स्थिति ज एवी हती के आज्ञाधीनता अने पूज्यभावना सद्गुणोनी खीलवट थई शकती. हाल पण सोटी गई छे तेथी ज आज्ञाधीनता गई छे, एम अमारा कहेवानुं तात्पर्य नथी; पण सोटीनी साथे आज्ञाधीनता पण गई छे ए मुख्य फरियाद छे, अने थोडे अंशे सोटीना योग्य उपयोगथी ते पाछी लावी शकाय एवी सूचना छे.

पण जो कोईने एम लागे के अमे निशाळोमांथी जे जुलम दूर थयो छे तेनी योग्य कदर करता नथी, तो जवाब ए आपवानो छे के एम कहेवानी कशी जरूर नथी. शिक्षणना इतिहासनी साथे अमे प्रसंगोपात्त सजा संबंधी विचारोमां जे सुधारा थता गया छे, ते दर्शाव्या छे; अने आ स्थळे ज जूना वखतनी सजाओनुं थोडुं वर्णन करीने अमे बतावीशुं के प्राचीन क्रूरता आपणे हाल धारी शकीए तेना करतां घणी वधारे हती; अने जे बिलकुल हृदयहीन होय ते ज एवी क्रूरताना असंभवनुं अभिनंदन कर्या वगर रहे.

९. **जूना वखतनी सजाओ.**—एक जूना शिक्षकने माटे एवुं नोंधायेलुं छे के ५० वर्षना अरसामां तेणे पोताना विद्यार्थीओने सुमारे ६,०००,००० नेतरना फटका अने १२४,००० चाबखाओ मारेला. आ शिक्षक के जे सॉलोमनना वखतमां ए डाह्या राजाने मन-

गमतो थात, तेने जूना वखतना बधा शिक्षकोना नमूना तरीके गणी शकाय. जूना वखतना बधा नियामको सोटाने वत्रावीने बाळकने बगाडता नहीं. वर्तमान समयना सुखी छोकराओने पहेलांना वखतोनी अने तेमना बापदादाओनी निशाळोमां केवी केवी दशाओ थई हशे तेनी थोडी ज कल्पना आवी शके तेम छे.

एक स्वेबियन शिक्षकने माटे एवुं नोंधायलुं छे, के तेणे ५१ वर्ष सुधी एक मोटी निशाळ चलावी, तेमां ९११, ५०० नेतरना फटका, १२१, ००० चाबखा, १३६, ००० आंकणीना प्रहार, १०, २०० कान उपर तमाचा, अने २२, ७०० गोखवाना पाठनी तेणे सजा करेली. एवुं पण गणायेलुं छे के तेणे ७०० छोकराओने वटाणा उपर उभा राखेला, ६००० ने अणीदार लाकडा उपर घूंटण मूकावीने रा-खेला, अने ५००० ने 'बेवकूफनी टोपी' पहेरावेली.

मध्यकालनी इंग्लेंडनी तवारीखो वांचतां मालुम पडे छे, के विद्यार्थीओ घणीवार शिक्षकोना जुलमथी बचवाने माटे देवालयोमां न्हासी जता.* एवुं लखेलुं छे के एक छोकरो एक वार एवी आशाथी कॅन्टरबरीमां सेन्ट एड्रियननी कबरने वळगी गयेलो; अने शिक्षके ए पवित्र स्थळनी कशी दरकार कर्या वगर तेने मारवानुं शरु करेलुं. बे सपाटा सुधी तो कशुं विघ्न आव्युं नहीं, पण त्रीजो सपाटो मारवा जतां क्रोधाविष्ट थयेला सेन्टे तेना हाथने पक्षाघात करी दीधेलो, अने तेणे पेला छोकरानी क्षमा मागी तथा ते छोकराए प्रार्थना करी त्यां पहेलां हाथ सारो थयेलो नहीं! ए ज प्रमाणे सेन्ट एमेनिल्डा ईलाइनां विद्यार्थीओनी अधिदेवता हती. केटलाएक विद्यार्थीओ रक्षणने माटे तेना देवालयमां न्हासी गयेला; पण शिक्षके तेमने बहार काढीने खूब मारेला. रात्रे स्वप्नमां तेने सेन्टनुं दर्शन थयेलुं; तेना आखा शरीरने पक्षाघात थई गयेलो; अने तेना विद्यार्थीओ तेने क्षमा मागवाने देवालयमां लई गया, ते पहेलां ते सारो थयेलो नहीं!

* देवालयोमांथी नासीने पेसनारने मारी शकाय नहीं एवी क्रिश्चियन धर्माज्ञा छे.

એ વખતમાં છોકરાઓને કંઇ ગુન્હાઓને માટે કે પાઠ નહીં શીખવાને માટે કે શીખવાની અશક્તિને માટે જ મારવામાં આવતા એમ નહીં; છોકરાઓને મારવા જ જોઇએ એ સિદ્ધાંતનું અનુસરણ થતું. **ઈરેઝ્મસ** કહે છે કે તેના પોતાના પર એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ સોટા પડેલા. **ઈરેઝ્મસ** તેના શિક્ષકને વહાલો હતો, અને શિક્ષકને તેના સ્વભાવ અને બુદ્ધિને માટે સારી આશાઓ હતી; છતાં તે દુઃખ ખમી શકે છે કે નહીં તે જોવાને તેણે તેને સોટા મારેલા; અને પરિણામે તેની તબિયત બગડેલી. **ઈરેઝ્મસ** પોતાના શિક્ષકના જેવા વિચારના એક બીજા શિક્ષકની પણ નામ આપ્યા વગર હકીકત આપે છે. એ શિક્ષક સેન્ટ પૉલનો ડીન **કોલેટ** હશે એવું અનુમાન થાય છે. કોલેટને બાળકો તરફ પ્રીતિ હતી, અને તે સ્વભાવે દયાળુ હતો, છતાં નિશાળમાં કોઇ પણ પ્રકારનું નિયમન અતિ કઠોર થઈ શકે જ નહીં, એમ તે માનતો. અને જ્યારે જ્યારે તે ત્યાં ભોજન લેતો, ત્યારે પાછળથી ફલાહારની માફક એકબે છોકરાઓને સોટે મરાવતો. એવે એક પ્રસંગે **ઈરેઝ્મસ** હાજર હતો ત્યારે તેણે દશ વર્ષના એક શાંત અને મુલાયમ તબિયતના છોકરાને પોતાની પાસે બોલાવેલો. એ છોકરાની તેની માયાળુ માતાએ થોડા વખત પર કોલેટને ખાસ સુપ્રત કરી હતી; પણ તેણે તેને અમુક કલ્પિત દોષને માટે તે બિચારો સોટાના મારથી લગભગ મૂર્ચ્છિત થયો, ત્યાં સુધી સજા કરાવી. સોટા પડતા હતા તે દરમિયાન કોલેટે ઈરેઝ્મસને કહેલું કે "એનો કંઇ ખાસ વાંક છે એમ નહીં; પણ તેને નરમ કરવાની જરૂર છે!"

સોટા પર શ્રદ્ધા રાખનારાઓમાં ડા. પારનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. નૉરિડ્જની અંદર તેની નિશાળમાં વર્ગોને રજા આપ્યા પહેલાં બધા પર એક વાર સોટા પડી જતા. એક દિવસ કોઇ ઉપશિક્ષકે તેને કહેલું, કે અમુક વિદ્યાર્થી બહુ સારી બુદ્ધિનાં ચિહ્નો બતાવે છે. પારે જવાબ આપ્યો, 'ખરેખાત? ત્યારે કાલ સવારથી જ તેને સોટા મારવાનું શરૂ કરો!'

गमतो थात, तेने जूना वखतना बधा शिक्षकोना नमूना तरीके गणी शकाय. जूना वखतना बधा नियामको सोटाने बचावीने बाळकने बगाडता नहीं. वर्तमान समयना सुखी छोकराओने पहेलांना वखतोनी अने तेमना बापदादाओनी निशाळोमां केवी केवी दशाओ थई हशे तेनी थोडी ज कल्पना आवी शके तेम छे.

एक स्वेबियन शिक्षकने माटे एवुं नोंधायलुं छे, के तेणे ५१ वर्ष सुधी एक मोटी निशाळ चलावी, तेमां ९११, ५०० नेतरना फटका, १२१, ००० चाबखा, १३६, ००० आंकणीना प्रहार, १०,२०० कान उपर तमाचा, अने २२, ७०० गोखवाना पाठनी तेणे सजा करेली. एवुं पण गणायेलुं छे के तेणे ७०० छोकराओने वटाणा उपर उभा राखेला, ६००० ने अणीदार लाकडा उपर घूंटण मूकावीने राखेला, अने ५००० ने 'बेवकूफनी टोपी' पहेरावेली.

मध्यकालनी ईंग्लंडनी तवारीखो वांचतां मालुम पडे छे, के विद्यार्थीओ घणीवार शिक्षकोना जुलमथी बचवाने माटे देवालयोमां न्हासी जता. * एवुं लखेलुं छे के एक छोकरो एक वार एवी आशाथी कॅन्टरबरीमां सेन्ट एड्रियननी कबरने वळगी गयेलो; अने शिक्षके ए पवित्र स्थळनी कशी दरकार कर्या वगर तेने मारवानुं शरु करेलुं. बे सपाटा सुधी तो कशुं विघ्न आव्युं नहीं, पण त्रीजो सपाटो मारवा जतां क्रोधाविष्ट थयेला सेन्टे तेना हाथने पक्षाघात करी दीधेलो, अने तेणे पेला छोकरानी क्षमा मागी तथा ते छोकराए प्रार्थना करी त्यां सुधी ते पहेलां हाथ सारो थयेलो नहीं! ए ज प्रमाणे सेन्ट एमॅनिल्डा ईलाइनमां विद्यार्थीओनी अधिदेवता हती. केटलाएक विद्यार्थीओ रक्षणने माटे तेना देवालयमां न्हासी गयेला; पण शिक्षके तेमने बहार काढीने खूब मारेला. रात्रे स्वप्नमां तेने सेन्टनुं दर्शन थयेलुं; तेना आखा शरीरने पक्षाघात थई गयेलो; अने तेना विद्यार्थीओ तेने क्षमा मागवाने देवालयमां लई गया, ते पहेलां ते सारो थयेलो नहीं!

* देवालयोमांथी कोईने मारी शकाय नहीं एवी क्रिश्चियन धर्माज्ञा छे.

ए वखतमां छोकराओने कंइ गुन्हाओने माटे के पाठ नहीं शीखवाने माटे के शीखवानी अशक्तिने माटे ज मारवामां आवता एम नहीं; छोकराओने मारवा ज जोइए ए सिद्धांतनुं अनुसरण थतुं. इरेझ्मस कहे छे के तेना पोताना पर ए सिद्धांत प्रमाणे ज सोटा पडेला. इरेझ्मस तेना शिक्षकने वहालो हतो, अने शिक्षकने तेना स्वभाव अने बुद्धिने माटे सारी आशाओ हती; छतां ते दुःख खमी शके छे के नहीं ते जोवाने तेणे तेने सोटा मारेला; अने परिणामे तेनी तबियत बगडेली. इरेझ्मस पोताना शिक्षकना जेवा विचारना एक बीजा शिक्षकनी पण नाम आप्या वगर हकीकत आपे छे. ए शिक्षक सेन्ट पॉलनो डीन कोलेट हशे एवुं अनुमान थाय छे. कोलेटने बाळको तरफ प्रीति हती, अने ते स्वभावे दयाळु हतो, छतां निशाळमां कोइ पण प्रकारनुं नियमन अति कठोर थई शके ज नहीं, एम ते मानतो. अने ज्यारे ज्यारे ते त्यां भोजन लेतो, त्यारे पाछळथी फलाहारनी माफक एकबे छोकराओने सोटे मरावतो. एवे एक प्रसंगे इरेझ्मस हाजर हतो त्यारे तेणे दश वर्षना एक शांत अने मुलायम तबियतना छोकराने पोतानी पासे बोलावेलो. ए छोकरानी तेनी मायाळु माताए थोडा वखत पर कोलेटने खास सुप्रत करी हती; पण तेणे तेने अमुक कल्पित दोषने माटे ते बिचारो सोटाना मारथी लगभग मूर्च्छित थयो, त्यां सुधी सजा करावी. सोटा पडता हता ते दरमियान कोलेटे इरेझ्मसने कहेलुं के "एनो कंइ खास वांक छे एम नहीं; पण तेने नरम करवानी जरूर छे!"

सोटा पर श्रद्धा राखनाराओमां डा. पारनुं नाम प्रसिद्ध छे. नॉरिज्जनी अंदर तेनी निशाळमां वर्गोने रजा आप्या पहेलां बधा पर एक वार सोटा पडी जता. एक दिवस कोइ उपशिक्षके तेने कहेलुं, के अमुक विद्यार्थी बहु सारी बुद्धिनां चिह्नो बतावे छे. पारे जवाब आप्यो, 'खरेखर? त्यारे काल सवारथी ज तेने सोटा मारवानुं शरू करो!'

'ईटननो भोमियो' ए नामे पुस्तकमां आपेली एक हकीकत परथी जूना वखतमां विद्यार्थीओ सोटाने केवा हिसाबमां गणता ते सारी रीते मालुम पडे छे. सर हेन्री ब—ने ७० वर्ष पहेलां (ते वखते एवो रिवाज हतो के निशाळना विद्यार्थी पर सोटा पडता होय त्यारे कॉलेजना विद्यार्थीओ तेमने पकडी राखे) पोतानी सजा पूरी थयेली, ते छतां बंने तरफना पकडी राखनारा मूकता न हता, तेमना तरफ जोइने स्वस्थताथी कहेलुं "काळा झभ्भाना गृहस्थो,* मने लागे छे के हवे बधु पूरुं थयुं!"

ईटनमां तो सोटानुं एटलुं मान हतुं के विद्यार्थीओ नवो हेडमास्तर आवे तेने कोइ कोइ वार नवा सोटानी भेट करता; अने कोइ छोकरो सोटाना उपयोगमांथी लांबा वखत सुधी बची गयो होय तो ते शरम भूंसी नाखवाने जाणी जोइने गुन्हो करतो!

सखत सजाओ करवाना रिवाजथी शिक्षको पोते कोइ कोइ वार केटला जोखममां आवी पडता ते नीचेना उदाहरण परथी मालुम पडशेः—

"स्कॉटलंडना मध्यभागनी एक निशाळमां हेकेट करीने एक शिक्षक हतो, तेने चाबखानो बहु शोख हतो. जूदी जूदी रीते विद्यार्थीओने उभा राखीने के सुवाडीने ते तेमने प्रहार करतो. एकअॅन्डरसन करीने विद्यार्थीने एटली बधी अने घणी वार एटली अयोग्य सजा थयेली, के तेना दिलमां शिक्षकनी सामे प्रबळ वैर भरायुं. ते निशाळ छोडी हिंदुस्तानमां गयो; अने त्यां सारी दोलत मेळवी तेनो उपभोग करवा स्कॉटलंडमां पाछो फर्यो. हिंदुस्तानमां ते घणां वर्ष सुधी रह्यो तेमां शिक्षकना सपाटा भूली शकेलो नहीं, अने हेकेट उपर वैर लेवानो निश्चय पण दूर करी शकेलो नहीं. स्कॉटलंडमां आव्या पछी तेणे एक चाबखो खरीद कर्यो; अने पोते जे गाममां भण्यो हतो त्यां गयो. मुसाफरखानामां बे माणसने माटे खाणुं तैयार

* संबोधनमो श्लेष कथा वगर प्रतीत थाय तेवो छे.

करवानो हुकम आपीने तेणे हेकेटने संदेशो मोकल्यो, के 'तमारो एक जूनो शिष्य पोतानी साथे खाणुं लेवाने तमने बोलावे छे.' हेकेटे आमंत्रणनो स्वीकार कर्यो, अने पोतानी पासेनां सारामां सारां कपडां पहेरी ते मुसाफरखानामां गयो. मुसाफरखानाना ओरडामां दाखल थतां तेणे जे गृहस्थने जोयो तेणे बारणुं बंध करी ताळुं वास्युं. पछी चाबखो हाथमां लई तेणे विस्मित थता हेकेटने पोतानी ओळखाण आपी जणाव्युं, के 'निशाळमां तमे मारा पर जे प्रहार करेला तेनो बदलो लेवानी मारी तैयारी छे; माटे कपडां काढी तमे पण तैयार थाओ.' आवी विषम संस्थितिमां पण हेकेटनी समयसूचकता जती रही नहीं. तेणे कबूल कर्युं, के 'में जूना वखतमां मारा शिष्यो तरफ कदाच हदथी वधारे कठोरता वापरी हशे; पण जो मारे सजा ज भोगववी होय तो हुं पहेलुं खाणुं अने पछी चाबखा लेवानुं पसंद करुं छुं.' ॲन्डरसन आवी योग्य सूचनाने अनुमोदन आप्या वगर रही शक्यो नहीं; पण तेणे मनथी ठराव कर्यो, के एवो विलंब थवाथी तेने मार ओछो मळे एम न थवा देवुं. पछी बन्नेए खाणुं लेवा मांड्युं. खाणुं घणुं सारुं हतुं; अने वृद्ध हेकेटनी वात पण एवी मोह पमाडे एवी हती, के धीमे धीमे ॲन्डरसननो वेर लेवानो निश्चय निर्बळ थतो गयो. अने छेवटे तेणे चाबखो वापरवानो विचार बिलकुल छोडी दीधो. हेकेट सहीसलामत घेर पहोंच्यो; कारणके ॲन्डरसन पोते ज तेने घर सुधी वळाववा गया सिवाय रही शक्यो नहीं." (हेन्री बर्नार्डना इतिहास उपरथी.)

अमे दिलगीर छीए के अनुभव अने पुस्तकोना अभावने लीधे आपणा देशमां अगाउ केवी केवी सजाओ थती हती, तेनो अमे चितार आपी शकता नथी. पण 'शिक्षा' ए शब्द धीमे धीमे सजाना ज अर्थमां प्रचलित थयो छे, ते उपरथी, अने 'सोटी वागे चम चम, विद्या आवे एम झुम' वगेरे कहेवतो उपरथी, एवुं अनुमान सहज थई शके छे के आपणा पंड्याओ पण सोटीओ मारवानी कलामां तेमना पाश्चात्य

बंधुओथी बहु उतरता नहीं होय. सोटी अने विद्याने कार्यकारण संबंध छे ए भ्रम दूर थवाने माटे बेशक आपणे ईश्वरनो उपकार मानवो घटे छे.

पण आ बधुं छतां अमारो एटलो दोष रहे छे के दुनियामांथी जुलमनुं दुःख जवानी साथे बीजुं निरंकुशतानुं दुःख दाखल थयुं छे, ते अमे जोई शकीए छीए; अने एक निवृत्तिना संतोषमां बीजी व्याधि भविष्यमां जे भयंकर रूप पकडशे ते भूली शकता नथी. ए भयंकर रूप निशाळमां सुद्धां पकडाशे एम अमने धास्ती नथी; पण निशाळमां सुद्धां तेनो कंइक प्रतीकार बनी शके एवी अमने श्रद्धा छे.

१०. कर्तव्यविचार.—आ प्रमाणे अमे दुनियाना केटलाएक डाह्या माणसोए शिक्षण संबंधी शुं कह्युं छे, अने आपणे त्यां शिक्षणनी केवी स्थिति छे, ते बतावी गया. आ स्थळे ज अमे विषयनी समाप्ति करीए, अने वांचनारनी रजा मागीए, तो खोटुं गणाय नहीं. पण कर्तव्यविचारनुं बधुं काम वाचकोने ज सोंपी देवानी अमारी इच्छा नथी. विस्तारथी तो नहीं पण संक्षेपमां अमे अमारा विचारो बतावीशुं; अने ए प्रमाणे वर्तमान स्थिति तपासतां थयेला विषादने भविष्यनी सुखद आशाओना प्रताप वडे दूर करीशुं.

त्यारे हवे आपणुं कर्तव्य शुं छे? शिक्षणक्रियामां प्रवृत्त थतां कारणोनी उन्नति. जो आपणने शिक्षणना हेतुनुं वधारे सारुं ज्ञान मळे, जो आपणे ए है[illegible] करनार वस्तुनी अर्थात् बाळकोनी प्रकृति वधारे सारी[illegible] जो आपणे ए वस्तु ए हेतु सफळ करे तेटला[illegible] सारुं कल्पी शकीए, अने छेवटे जो आप[illegible] वस्तुने ए हेतु प्राप्त करा[illegible] बधां कारणोनी उन्नति[illegible] करी शकीए.

[illegible] नने माटे

योग्यता आपवानो छे. उत्कृष्ट जीवन क्रियात्मक ज होवुं जोइए; अने उत्कृष्ट क्रियात्मक जीवन उत्कृष्ट चिंतनात्मक जीवनमांथी ज उद्भवी शके. माटे शिक्षणथी उत्कृष्ट क्रिया अने उत्कृष्ट चिंतननी शक्तिओ प्राप्त थवी जोइए. उत्कृष्ट क्रियानी शक्ति ए ज नीतिशक्ति, अने उत्कृष्ट चिंतननी शक्ति ए ज बुद्धिशक्ति. उत्कृष्ट जीवनने माटे योग्यता आपवानो अर्थ ए ज के बाळकोने बुद्धिशक्ति, नीतिशक्ति, अने ऐहिक जीवनमां ए बन्नेना आवश्यक साधन तरीके शारीरिक शक्ति आपवी.

शिक्षणनो हेतु आटलो ज छे. एथी उत्कृष्ट जीवनने माटे मात्र योग्यता प्राप्त थाय छे. पण एटलुं कबूल करवुं जोइए के साधन वगर मात्र शक्तिथी कशुं फळ नीपजी शकतुं नथी. उत्कृष्ट जीवनने माटे मान, धन, कुटुंब, अधिकार, वगेरे अनेक उपयोगी साधनो छे. पण ए प्राप्त करवां ते व्यवहारप्रवृत्तिनो हेतु छे, शिक्षणनो नहीं. संबंधीओ अने स्नेहीओ पोताने जे प्रिय होय तेने ए साधनो आपवा अथवा अपाववानी इच्छा राखे तेमां खोटुं कशुं नथी. पण तेमने एटलुं जणाववुं जोइए, के उत्कृष्ट जीवननां साधनो ए उत्कृष्ट जीवननी शक्ति नथी. शक्ति होय तो साधन मेळववां घणे अंशे सुलभ छे; साधन होय तेथी शक्ति मेळवी शकाती नथी.

श्रेय अथवा सुख मेळववामां आंतर शक्ति अने बाह्य साधनो—ए बेमांथी कोनुं केटलुं महत्त्व छे, तेनुं वारंवार अनुभव थवा छतां पण लोकोने विस्मरण थाय छे. जेने गायननो शोख होय तेओ सारी रीते समजे छे के रु. १००० ना वादित्रना करतां रु. १० ना वादित्र पर सारी रीते वजाववानी शक्ति वधारे सुख आपे छे. बेशक वादित्र न होय, तो ए शक्तिथी कशुं थतुं नथी; पण ए अनुभवसिद्ध छे के गातां वजावतां आवडतुं होय, त्यारे वीणामृदंगादि सहज प्राप्त थई शके छे; पण वीणामृदंगादिनी मददथी गातां वजावतां आवडतुं नथी. एज प्रमाणे रु. १०००० ना पुस्तकालयना करतां रु. १० नुं कोइ साहित्य /के तत्त्वज्ञाननुं पुस्तक सारी रीते समजवानी शक्ति वधारे सुख आपे छे;

बंधुओथी बहु उतरता नहीं होय. सोटी अने विद्याने कार्यकारण संबंध छे ए भ्रम दूर थवाने माटे बेशक आपणे ईश्वरनो उपकार मानवो घटे छे.

पण आ बधुं छतां अमारो एटलो दोष रहे छे के दुनियामांथी जुलमनुं दुःख जवानी साथे बीजुं निरंकुशतानुं दुःख दाखल थयुं छे, ते अमे जोई शकीए छीए; अने एक निवृत्तिना संतोषमां बीजो व्याधि भविष्यमां जे भयंकर रूप पकडशे ते भूली शकता नथी. ए भयंकर रूप निशाळमां सुद्धां पकडाशे एम अमने धास्ती नथी; पण निशाळमां सुद्धां तेनो कंइक प्रतीकार बनी शके एवी अमने श्रद्धा छे.

१०. कर्तव्यविचार.—आ प्रमाणे अमे दुनियाना केटलाएक डाह्या माणसोए शिक्षण संबंधी शुं कह्युं छे, अने आपणे त्यां शिक्षणनी केवी स्थिति छे, ते बतावी गया. आ स्थळे ज अमे विषयनी समाप्ति करीए, अने वांचनारनी रजा मागीए, तो खोटुं गणाय नहीं. पण कर्तव्यविचारनुं बधुं काम वाचकोने ज सोंपी देवानी अमारी इच्छा नथी. विस्तारथी तो नहीं पण संक्षेपमां अमे अमारा विचारो बतावीशुं; अने ए प्रमाणे वर्तमान स्थिति तपासतां थयेला विषादने भविष्यनी सुखद आशाओना प्रताप वडे दूर करीशुं.

त्यारे हवे आपणुं कर्तव्य शुं छे? शिक्षणक्रियामां प्रवृत्त थतां कारणोनी उन्नति. जो आपणने शिक्षणना हेतुनुं वधारे सारुं ज्ञान मळे, जो आपणे ए हेतु प्राप्त करनार वस्तुनी अर्थात् बाळकोनी प्रकृति वधारे सारी रीते समजी शकीए, जो आपणे ए वस्तु ए हेतु सफळ करे तेटला माटे तेने आपवानुं रूप वधारे सारुं कल्पी शकीए, अने छेवटे जो आपणे वधारे शक्ति वापरीने ए वस्तुने ए हेतु प्राप्त कराववा माटे कल्पेलुं रूप आपी शकीए, तो ए बधां कारणोनी उन्नतिथी आपणे शिक्षणनी अने मनुष्यवर्गनी उन्नति करी शकीए.

(अ) आगळ कह्युं छे के शिक्षणनो हेतु उत्कृष्ट जीवनने माटे

યોગ્યતા આપવાનો છે. ઉત્કૃષ્ટ જીવન ક્રિયાત્મક જ હોવું જોઇએ; અને ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાત્મક જીવન ઉત્કૃષ્ટ ચિંતનાત્મક જીવનમાંથી જ ઉદ્ભવી શકે. માટે શિક્ષણથી ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા અને ઉત્કૃષ્ટ ચિંતનની શક્તિઓ પ્રાપ્ત થવી જોઇએ. ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાની શક્તિ એ જ નીતિશક્તિ, અને ઉત્કૃષ્ટ ચિંતનની શક્તિ એ જ બુદ્ધિશક્તિ. ઉત્કૃષ્ટ જીવનને માટે યોગ્યતા આપવાનો અર્થ એ જ કે બાળકોને બુદ્ધિશક્તિ, નીતિશક્તિ, અને ઐહિક જીવનમાં એ બન્નેના આવશ્યક સાધન તરીકે શારીરિક શક્તિ આપવી.

શિક્ષણનો હેતુ આટલો જ છે. એથી ઉત્કૃષ્ટ જીવનને માટે માત્ર યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એટલું કબૂલ કરવું જોઇએ કે સાધન વગર માત્ર શક્તિથી કશું ફળ નીપજી શકતું નથી. ઉત્કૃષ્ટ જીવનને માટે માન, ધન, કુટુંબ, અધિકાર, વગેરે અનેક ઉપયોગી સાધનો છે. પણ એ પ્રાપ્ત કરવાં તે વ્યવહારપ્રવૃત્તિનો હેતુ છે, શિક્ષણનો નહીં. સંબંધીઓ અને સ્નેહીઓ પોતાને જે પ્રિય હોય તેને એ સાધનો આપવા અથવા અપાવવાની ઇચ્છા રાખે તેમાં ખોટું કશું નથી. પણ તેમને એટલું જણાવવું જોઇએ, કે ઉત્કૃષ્ટ જીવનનાં સાધનો એ ઉત્કૃષ્ટ જીવનની શક્તિ નથી. શક્તિ હોય તો સાધન મેળવવાં ઘણે અંશે સુલભ છે; સાધન હોય તેથી શક્તિ મેળવી શકાતી નથી.

શ્રેય અથવા સુખ મેળવવામાં આંતર શક્તિ અને બાહ્ય સાધનો—એ બેમાંથી કોનું કેટલું મહત્ત્વ છે, તેનું વારંવાર અનુભવ થવા છતાં પણ લોકોને વિસ્મરણ થાય છે. જેને ગાયનનો શોખ હોય તેઓ સારી રીતે સમજે છે કે રુ. ૧૦૦૦ ના વાદિત્રના કરતાં રુ. ૧૦ ના વાદિત્ર પર સારી રીતે વજાવવાની શક્તિ વધારે સુખ આપે છે. બેશક વાદિત્ર ન હોય, તો એ શક્તિથી કશું થતું નથી; પણ એ અનુભવસિદ્ધ છે કે ગાતાં વજાવતાં આવડતું હોય, ત્યારે વીણામૃદંગાદિ સહજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પણ વીણામૃદંગાદિની મદદથી ગાતાં વજાવતાં આવડતું નથી. એ જ પ્રમાણે રુ. ૧૦૦૦૦ ના પુસ્તકાલયના કરતાં રુ. ૧૦ નું કોઇ સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક સારી રીતે સમજવાની શક્તિ વધારે સુખ આપે છે

अने ए पण अनुभवसिद्ध छे के पुस्तको समजवानी शक्तिथी पुस्तको सहज मळे छे, पण पुस्तकोथी ते समजवानी शक्ति मळती नथी. वळी ए पण बधाने मालुम छे के जे मस्तो एक फूलमांथी बेहद मझा मेळवी शके छे, तेमने बाबीलोनना बगीचाओनी दरकार नथी; अने जे खबरदार शिकारी होय, तेओ मुसाफरोमां साथे भातुं लई जवानी चिंता राखता नथी. अने खरे, शक्तिनी आगळ साधननी शी विसात छे? गुणी लोको फकीरीमांथी पण जहांगिरी प्राप्त करवानी शक्ति धरावे छे,—मात्र तेमने जहांगिरीनी परवा नथी.

माटे पहेलुं तो शिक्षणक्रियामां भाग लेनारां बधां स्त्रीपुरुषोना मनमां एटलुं ज ठसाववानी जरूर छे, के मानना करतां मान मेळववानी नीति, धनना करतां धन मेळववानी बुद्धि, कुटंबना करतां कुटुंबने योग्य मार्ग पर चडाववानी शक्ति, अने अधिकारना करतां अधिकारपात्रता आपवा अथवा अपाववानो प्रयत्न करवानी जरूर छे. ते थया पछी अथवा तेने हानि न करे एवी रीते तेनी साथे इतर प्रयत्नो पण थाय, ते अनिष्ट नथी.

(ब) हेतुविचार पछी वस्तुविचार आवे छे. बधां मनुष्योना मनोव्यापारमां जे साम्य छे, ते परथी मानसशास्त्र एकठुं थयेलुं छे. बाळकोना मन पर इष्ट प्रवृत्ति करवाने ए सामान्य नियमो अने तेनी साथे दरेक बाळकनी विशेष योग्यता पण जाणवानी जरूर छे. ए जाणवाथी हेतुनी वधारे स्पष्टता थाय छे. हृदय अने बुद्धिनुं स्वरूप जाण्या पछी बन्नेनी केवे प्रकारे प्रवृत्ति कराववी, ते निर्णीत थई शके छे. शारीरशास्त्रनो पण वस्तुविचारमां ज समावेश थाय छे; जोके शारीरिक केळवणीनी मुश्केली नीति अने बुद्धिनी केळवणीना प्रमाणमां एटली थोडी छे के शिक्षणक्रियानुं शास्त्रीय पृथकरण करनाराओ ते संबंधी बहु कहेवानी जरूर धारता नथी. जे बाळकने शिक्षण आपवानुं छे, तेनां शरीर, हृदय, अने बुद्धि संबंधी तेमां भाग लेनारां स्त्रीपुरुषोने जेम वधारे ज्ञान थाय, तेम वधारे लाभ छे.

(क) हेतुविचार अने वस्तुविचार पछी रूपविचार आवे छे. बाळकोना मूळ रूप उपरथी तेमने माटे जे विशेष हेतु निर्णीत थाय, ते सफळ करवाने माटे केवी केवी योजनाओ करवी जोइए, ते संबंधी माहिती क्रिया करनाराओने मळवी जोइए. ए ज्ञान जेम वधारे होय, तेम धारेलुं परिणाम वधारे पूर्णताथी लावी शकाय. वस्तुनी विशेषताथी जेम हेतुमां तेम रूपमां पण विशेषता आवे छे. ए विशेषताओनुं ज्ञान सामान्य नियमोनी माफक संगृहीत थयेलुं न होवाथी दरेक प्रसंगे शोधवुं पडे छे. हेतुनुं सामान्य ज्ञान नीतिमीमांसा, वस्तुनुं सामान्य ज्ञान मानसशास्त्र अने शारीरशास्त्र, तथा रूपनुं सामान्य ज्ञान शिक्षणशास्त्र आपे छे; पण दरेकनुं विशेष ज्ञान अवलोकन अने अनुमानथी ज मळी शके छे.

(ड) आ त्रण प्रकारना ज्ञान पछी शक्ति अथवा क्रिया आवे छे. शुं करवुं, शेमांथी करवुं, अने केवी रीते करवुं, ए ज्ञानमात्रथी कशुं थई जतुं नथी. ए ज्ञान प्रमाणे आचरण थाय त्यारे ज इष्ट परिणाम आवे छे. आचरणनी प्रवृत्ति स्वार्थी अथवा निःस्वार्थी मनोभावथी थाय छे. निःस्वार्थी मनोभाव पर हमेशां विश्वास राखी शकाय छे; पण स्वार्थी मनोभावनुं संचालन करवुं पडे छे. ए संचालननुं मुख्य साधन नाणां छे. शिक्षकोने सारा पगारो मळता थाय, तो तेमना धंधामां सारा माणसो दाखल थवा मांडे. जे धंधामां साधुओ ज सारुं काम करी शके, तेमां ठगो ज घणुं करीने काम करनारा होय छे. ठगाइ अटकाववा माटे अने कुशळ माणसोने उत्तेजित करवा माटे शिक्षकोना पगारो वधारवानी जरूर छे. रॉजर ॲस्कमे घणां वर्षो पहेलां कहेलुं, के लोको घोडाओ माटे पुष्कळ नाणां खरचे छे, तेथी ए विषयमां तेओ सुखी होय छे; अने बाळकोने माटे जोइतां नाणां नथी खरचता, तेथी ते विषयमां दुःखी थाय छे.

पण मावापो फरजंदोने माटे वधारे पैसा खरचवाने शा माटे

तत्पर नथी? शुं तेओ एम माने छे के फरजंदोने केळववाथी तेमने पोताने कंइ वधारे सुख थवानुं नथी? एम मानवुं अतिशय स्वार्थी होवा उपरांत छेक खोटुं छे; कारणके फरजंदो बराबर नहीं केळवावाने लीधे मावापोने घणुं दुःख खमवुं पडे छे. अमने तो प्रतीति छे के राज्यो वधारे खर्च करी योग्य शिक्षणनो लाभ सिद्ध करी आपशे, तो मावापो वधारे खर्च आपवामां बिलकुल आनाकानी करशे नहीं. अमने तो प्रतीति छे के बाळकोमां आपणो मोटामां मोटो खजानो रहेलो छेः एटले के ए एवां द्रव्यो छे के जेमना पर खरचेलुं बधुं नाणुं अनेकगुण लाभथी उगी निकळे तेम छे. अमने तो प्रतीति छे के श्रेष्ठ अर्थशास्त्रीओना देशनी दोलत वधारवाना प्रयत्नो करतां श्रेष्ठ शिक्षकोना देशनी बुद्धिशक्ति अने नीतिशक्ति वधारवाना प्रयत्नोथी वधारे दोलत अने बीजी बधी इष्ट वस्तुओ प्राप्त थई शके तेम छे. अमे तो रस्किननी फरियादने पूर्ण अंशे स्वीकारीए छीए; अने ते दूर करवी आवश्यक समजीए छीए. रस्किन कहे छे, "संचाओथी भराई गयेलां आपणां बधां शहेरोमां भठ्ठीमां पेसता पवनना करतां पण जे बूम वधारे संभळाय छे, ते ए छे, के आपणे बधा पदार्थो केळवीए छीए, पण माणसो नहीं; आपणे रूने प्रकाशित करीए छीए, अने पोलादने सशक्त करीए छीए, अने खांडने निर्मल करीए छीए, अने वासणने योग्य रूप आपीए छीए; छतां एक पण आत्माने प्रकाशित, सशक्त, अने निर्मल करवामां तथा तेने योग्य रूप आपवामां जे बेहद लाभ छे, ते आपणी गणत्रीमां आवतो नथी."

पण शिक्षण सिवाय बीजा कया उच्चतर कर्तव्यमां आपणाथी भाग लई शकाय तेम छे? आपणामां थोडोघणो धर्म हतो ते घणां शतकोथी अदृश्य थयो छे; अने नवीन धर्मप्रचारनी प्रवृत्तिमां शिक्षणनी मदद वगर कशुं थई शके तेम नथी. आपणुं राज्य गयुं छे; अने जे राज्य आव्युं छे, ते एटलुं बधु सारुं छे, के आपणने खेदने बदले संतोष थाय छे. पण ब्रिटिश शहेनशाहतने आपणी मददनी थोडी ज जरूर

पडे छे. उच्चतर प्रकारनी राजकीय सेवा बजाववा योग्य करवाने पण बाळकोने उच्चतर शिक्षण आपवा सिवाय बीजो रस्तो रह्यो नथी. आ प्रमाणे धर्म अने राज्यनां मंदिरोनां द्वार आपणे माटे प्रायशः देवायलां छे. देशवात्सल्यनी जे ऊर्मिओ हाल कोइ कोइ स्थळे उछळती देखाय छे, तेमने गृहीत अने उपयुक्त करवाने शिक्षण सिवाय बीजु कोइ पात्र अमारी दृष्टिए तो देखातुं नथी. लांबी मुद्दते पण भव्य परिणाम बतावे तेवी योजनाओ अजमाववानां क्षेत्र जोवा जतां हाल तो बाळको ज देखाय छेः तेमना उपर शहेनशाहतनो नहीं पण आपणो ज परिपूर्ण अधिकार छे; तेमनां हृदयमां आपणाथी धार्मिक अने राजकीय उन्नतिनी महाकांक्षाओनां मूळ नाखी शकाय तेम छे; आपणे जवाना छीए, पण तेओ अथवा तेमनां बाळको रहेवानां छे. त्यारे आपणाथी शुं न बने? धर्मप्रचारको, तमे तमारा नवीन धर्मोत्साह अने धर्माग्रहनो, राजपुरुषो, तमे तमारी राजकीय आकांक्षाओनो, देशभक्तो, तमे तमारी देशवात्सल्यनी वृत्तिनो, सुधारको, तमे तमारा सांसारिक उन्नतिना विचारोनो, अने बधा उत्कृष्ट जीवनना उपदेशको, तमे तमारा उत्कृष्ट जीवनना उपदेशनो तमारां बाळको पर उपयोग करो. लूथर कहे छे ते खरुं छे, के घरडा ढांढोने सुधारी शकाय तेम नथी. लूथर धर्मगुरु न होत, तो शिक्षक थवानुं पसंद करत; तमाराथी धर्मगुरु थवाय तेम नथी, तो तमे शिक्षक थाओ. वाचिक नहीं तो पुस्तको द्वारा उपदेश करो. कठोर नहीं पण कोमळ आत्माओनी साथे संबंध करो. शिक्षण उपर अने जे परम कृपाळु परमेश्वरे बाळकोने शिक्षणपात्र कर्यां छे तेना पर श्रद्धा राखो. अने फ्रबलना स्नेहपूर्ण शब्दोनुं स्मरण करी बोलो, के "चालो, आपणे आपणां बच्चांओने माटे ज जिंदगी योजीए."

कोश.

अक्रिय=क्रिया वगरनुं.
अकालपरिणति=कवखतनो पाक.
अचिरप्रवृत्त=थोडा कालथी शरू थयेलुं.
अटनासक्त=रखडवानी टेववाळुं.
अतिग्राही=जोइए ते करतां वधारे ग्रहण करनार.
अतियोग=जोइए ते करतां वधारे योग.
अतिरिक्त=व्यतिरिक्त, भिन्न.
अतिव्याप्ति=जोइए ते करतां वधारे स्थळे लागु पडे तेवा नियमनो दोष.
अर्थबोधिनी=अर्थ समजावनारी—टीका.
अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते=अर्ध मात्रा ओछी थतां पुत्रोत्सव माने छे.
अद्वैत=अभेद.
अधःपात=अधोगति.
अधिकारक्षति=अधिकारनो क्षय.
अधिकारवशता=अधिकारने तावे रहेवानी स्थिति.
अधिष्ठान=स्थापन.
अंत्र=आंतरडुं.
अंतःस्थित=अंदर रहेलुं.
अंतिम=छेल्लुं.
अन्वेषण=शोध.
अनुभाव=बीजानां सुखदुःखथी थती सुखदुःखनी वृत्ति.
अनुलेखनपुस्तको=जोईजोईने लखवानां पुस्तको, कॉपीबुक
अनुमिति=अनुमान (Inference).
अनुमोदन=पसंद करवुं ते.

अनुरूप=मळतु.
अनुवाद=भाषांतर, बीजाना जेवुं बोलवुं ते.
अप्रस्तुत=प्रसंग वगरनुं.
अभिनवता=नवीनता.
अभेदारोप=अभेदनो आरोप; बे भिन्न वस्तुओ एक छे एम मानवुं ते.
अवमानित=अपमान पामेलुं.
अवसान=छेवट, मृत्यु.
अवास्तव=असत्.
अविश्वस्त=विश्वासरहित.
आक्षेपक=वक्रोक्ति के एवा बीजा प्रकारनी सखत टीका करनार.
आगंतुक=आकस्मिक.
आत्मनि अप्रत्यय=पोताने विषे अविश्वस्त
आत्मशासन=पोताना आत्मानुं ज नियमन.
आत्मोत्पादित=पोतानाथी उत्पन्न थयेलुं.
आदर्शरूप=नमूना रूप.
आध्यात्मिक=आत्मा संबंधी.
आधान=मूकवुं ते.
आधिपत्य=अधिपतिपणुं.
आधिभौतिक=बाह्य पदार्थ संबंधी.
आप्त=मान्य.
आमुष्मिक=पारलौकिक.
आलीशान=भव्य.
आशय=हेतु, हार्द.
आहिताग्नि=अग्नि राखनार.
इष्टापत्ति=इष्टनी प्राप्ति.
इतरस्थित=बीजाने विषे रहेलुं.
इतिहासक=इतिहास लखनार.
इन्द्रियार्थसंनिकर्ष=इन्द्रियनो पदार्थ साथे संबंध.

ईश्वरी जीवन=स्वर्गीय जीवन.
उच्चगामी= ऊंचे जनारुं.
उच्छेदक=चालती संस्थाओनो उच्छेद करनार (Radical).
उत्पादक=उत्पन्न करनार.
उत्पादनात्मक=जेमां उत्पत्ति मुख्य होय तेवुं.
उद्घाटन=उघाडवुं ते.
उद्दीपन=उत्तेजन.
उद्भिन्न=उद्भेद पामेलुं.
उद्भेद=अंगोनी विशेषता अने विभाग (Evolution).
उपमान=जेनी उपमा अपाय ते.
उपयोगितावादी=उपयोग परथी ज वस्तुओनुं मूल्य मापनार.
उपलब्धि=वर्तमानमां प्राप्ति.
उपलभ्यता=भविष्यमां प्राप्त थवानी स्थिति.
उपस्कर=सरसामान.
उष्ट्र=ऊंट.
ऐकमत्य=एकमत होवापणुं.
ऐकात्म्य=एकता, एकसरखापणुं, नीरसता.
ऐजिप्तक=इजिप्तनो रहेवासी.
ऐन्द्रजालिक=चमत्कारिक.
ऐकाविध्य=एकता.
ऐहिक=लौकिक.
औदासीन्य=तटस्थता.
क्रियात्मक=जेमां क्रिया मुख्य होय तेवुं.
कथानकलेखन=वार्ताओनुं लखाण.
करदक्षता=हाथनी चपळता.
करसंवाहन=हाथ दाबवो ते.
ग्राहकपद्धति=बुद्धिथी समजवानी पद्धति.
गतानुगतिक=चालती रूढिने अनुसरनार.

गर्त=खाडो.

गाणितिक=गणित जाणनार.

चर्वितचर्वण=चावेलुं चाववुं ते.

चिकित्सा=औषधोपचार.

चिंतक=विचार करनार.

चिंतनात्मक=जेमां विचार मुख्य होय तेवुं.

जननवात्सल्य=माबापनो स्नेह.

जननशक्ति=उत्पन्न करवानी शक्ति.

जनसुखवाद=बधा माणसोने जेथी सुख थाय तेज नीति एवुं मत (Utilitarianism).

जल्पक=बरबडनार.

जीवनप्रयत्न=जीववाने माटे करवो पडतो यत्न (Struggle for existence).

जीह्वालौल्य=जीभनी चंचळता.

त्रिगुण=त्रण प्रकारनुं.

त्वग्दोष=चामडीनो दोष.

द्रवोत्पीडन=द्रवोनुं दबाण.

द्वंद्वचरितो=चरित्रोनां जोडकां.

दांपत्योपदेश=स्त्रीपुरुषना धर्मनो उपदेश.

दास्य=गुलामगिरी.

दास्यजनक=गुलामगिरी उत्पन्न करनार.

दास्याभाव=गुलामगिरीनो अभाव.

दीक्षित=दीक्षा पामेलो.

दुराराध्य=जलदी प्रसन्न न थाय तेवुं.

दृष्टिसृष्टि=सृष्टि मात्र देखाय छे, वस्तुता ए कंइ ज नथी, एवुं प्राचीन मत.

देशतंत्रता=पोताना नहीं पण देशना तंत्र प्रमाणे चालवुं ते.

देहासक्ति=शरीरनी आसक्ति.

दोषास्पद=दोषपात्र.

ધાત્રી=દાઇ, આયા.
ધારકપદ્ધતિ=સ્મરણશક્તિમાં ભરવાની પદ્ધતિ.
નષ્ટપ્રાય=લગભગ નાશ પામેલું.
નાગરિક=અમુક રાજકીય હકો ધરાવનાર માણસ.
નામાવલિઓ=નામોની પંક્તિઓ.
નિદર્શન=ઉદાહરણ.
નિદાનસહ ચિકિત્સા=રોગની પરીક્ષા અને ઉપચાર.
નિદિધ્યાસન=ગંભીર ચિંતન.
નિર્દેશ=વાક્ય.
નિયમન=બંદોબસ્ત, શાસન.
નિયામક=શાસક.
નિયોગ=સોંપાયેલું કામ.
નિયંત્રણમોક્ષ=બીજાના અંકુશમાંથી મુક્તિ.
નિરોધ=અંકુશ, અટકાવ.
નિર્વિકલ્પક=અસ્પષ્ટ.
નિષ્ઠુર=ક્રૂર.
નીતિબાહ્ય=નીતિની બહાર.
નીતિમીમાંસકો=નીતિતત્ત્વજ્ઞો.
નીતિશૌર્ય=નીતિને અનુસરવામાં જોઇતું વીરત્વ.
બહુશાસન=ઘણાં મળી રાજ્ય કરે તે (Democracy).
બહુભાષિત્વ=બહુબોલાપણું.
બાલપરિચર્યા=ન્હાના વિદ્યાર્થીઓ મોટાની સેવા કરે તે (Fagging).
બાલોદ્યાનપાલિકા=Kinder-gartener.
બુદ્ધિમલ્લ=શરીરના સંબંધમાં નહીં પણ બુદ્ધિના સંબંધમાં મલ્લ.
બુદ્ધિમાન્દ્ય=બુદ્ધિની મંદતા.
બુદ્ધિમોક્ષ=બુદ્ધિની સ્વતંત્રતા.
બેહેસ્ત=સ્વર્ગ.
બોધકપત્ર=જાહેરખબર.

भगीरथ=भगीरथना जेवुं.
भर्तृसेवक=भर्ता अने सेवक.
भयावह=भयंकर.
भागग्रहणदोष=भागने ज ग्रहण करवानो दोष (Fallacy of division).
भाग्यविवर्त=भाग्यनो फेरफार.
भ्रान्तिजनक=भ्रान्ति उत्पन्न करे तेवुं.
भूतदया=सर्वभूत पर दया.
भौतिक=पादार्थिक.
मंजूषा=पेटी.
मनोविस्तार=मननो विस्तार.
महाकांक्षी=मोटी आकांक्षा राखनार.
मिताचार=माप प्रमाणे आचार (Temperance).
मुद्रण=छापकाम.
मुलायम=कोमळ.
मूलस्थित=मूळमां रहेलुं.
मूषक=ऊंदर.
मोजूद=विद्यमान.
मंत्रदसभा=सलाह आपनारी सभा.
यदृच्छा=अकस्मात्.
प्रकृत्यनुसार=प्रकृति प्रमाणे.
प्रच्छन्न=गुप्त.
प्रणव=ओंकार.
प्रणाली=अखंडित पद्धति.
प्रणेता=बनावनार.
प्रतिकार=उपाय.
प्रतिपादन=समर्थन.
प्रतिभा=बुद्धि, सर्गशक्ति.
प्रतिरुद्ध=अटकाव पामेलुं.

प्रमाणोत्तर=प्रमाण लागु न पडे तेवुं.
प्रस्फोटन=खीलवट.
प्रस्तर=पत्थर.
प्राकृतिक शास्त्र=प्रकृति संबंधी शास्त्र (Natural Science).
प्राच्य=पूर्वनुं.
प्रायशः=घणुं करीने.
पक्षवादी=वकील.
पर्याप्त=पूर्ण, समाप्त.
पर्याप्ति=पूर्णता, समाप्ति.
पर्येषक=शोधक.
परामर्शानुमान=स्वीकारेली व्याप्ति परथी करेलुं अनुमान (Deduction).
परिणति=परिणाम, पाक.
परिवर्तनकाल=फेरफारनो काल.
परिवेष्टन=आसपासनी स्थिति.
परिहार=खंडन, त्याग.
परंपरित=गतानुगतिक.
पानप्रसक्त=दारूडिया.
पुरोगामी=आगळ गयेलुं.
पुरोदर्शन=पहेलांथी थयेलुं दर्शन.
पृच्छक=जिज्ञासु.
ब्रह्मसत्य=ब्रह्मसंबंधी सत्य.
बधिर=बहेरूं.
योग्यमार्गानुगामी=योग्य मार्गे चालनार.
राजनीति=राजकीय आचरणनी प्रशस्त पद्धति (Politics).
राज्यविप्लव=राज्यनो मोटो फेरफार.
लक्ष्यवेधी=लक्ष्यने वींधी नाखे तेवुं.
लोकोत्तर=लोकोथी उच्चतर.
व्यक्त=स्पष्ट.

व्यक्तिनीति=व्यक्तिने आचरणमां अनुसरवाना नियमो (Ethics).
व्यक्तिलक्षण=दरेक माणसनां विशेष लक्षण.
व्यक्तिसुखवाद=पोताने जेथी सुख थाय ते ज नीति एवुं मत (Egoism).
व्यवच्छेदक शक्ति=सारासार विवेकनी शक्ति.
व्यवच्छेदक संक्षेप=पृथकरणथी कहाडेलो सार.
व्यवधान=अटकाव.
व्यवसाय=कामकाज.
व्यंजक=सूचक.
व्याप्तिविचार=न्यायमां छूटां छूटां सत्यो परथी सामान्य सत्यो कहाडवानो भाग (Induction).
व्याप्तिविशिष्ट=व्याप्तिने विशिष्ट करनार.
वदतोव्याघात=बोलवामांज विरोध देखाय ते दोष (Contradiction in terms).
वसुधैव कुटुम्बकम्=आखी दुनिया ए ज कुटुंब.
विच्छिन्न=वियुक्त.
विक्षेप=अटकाव.
विधायक=रचनार.
विभूति=संपत्ति.
विश्वग्राही=सर्वने ग्रहण करनार-राज्यनीज नहीं पण बीजी अनेक प्रवृत्तिओ उत्पन्न करनार (Cosmopolitan).
वीर्यवत्ता=जननशक्ति.
वैविध्य=विविधता.
श्रमसाध्य=श्रमथी प्राप्त थई शके तेवुं.
श्रेयस्कर=हितकर.
शक्तिप्रस्फोटन=शक्तिनी खीलवट.
शब्दावरण=शब्दोनुं आवरण.
शिष्टशासन=थोडा मोटा माणसो राज्य चलावे ते (Aristocracy).
शीघ्रसंवेदन=जलदीथी असर थई जाय तेवी मननी वृत्ति.

स्थपति=घर बांधनार.
स्निग्धच्छायातरु=घाटी छायावाळां झाड.
स्वारस्य=खूबी.
स्वातंत्र्योन्नति=स्वतंत्रतानी उन्नति.
स्वास्थ्य=स्वस्थता.
सर्गशक्ति=नवीन रचना करवानी शक्ति.
सत्यप्रमा=सत्यज्ञान.
सत्यव्यंजनपद्धति=सत्य सूचववानी पद्धति.
सदसद्विवेक=सारा नरसानुं ज्ञान.
संक्रान्ति=गमन.
संकीर्ण=संकुल, मिश्रित.
संकुल=विषम.
संचालन=चलाववुं ते.
संदिग्ध=संदेहसहित.
संप्रदाय=रिवाज.
संभावनार्ह=पूजवा योग्य.
संविक्त=बुद्धिथी छूटुं करेलुं (Abstract).
संविधान=योजना.
संस्था=स्थिति.
संहत=संविक्त नहीं ते (Concrete).
समर्थन=प्रतिपादन, हिमायत.
समवर्ती=साथे रहेनार.
समाजजीवन=समाजनुं जीवन (Social life).
समुच्चय=संग्रह.
समुच्छेद=होय तेनो नाश (Revolution).
समुद्धार=होय तेनो सुधारो (Reform).
सर्वदेशी=बधा प्रकारनी योग्यतावाळुं.
सविकल्पक=स्पष्ट.

ज्ञोपलब्धि=प्रमाण वगर थयेली ज्ञाननी प्राप्ति (Intuition).

दय=कलानी खूबी समजनार.

धन=जे परथी नवुं सत्य फलित थाय ते (Premiss).

ध्य=फलित थतुं नवुं सत्य (Conclusion).

ग्रामिक=संग्राम संबंधी.

पेक्ष=जे बीजानी अपेक्षाए ज समजाय ते (Relative).

युज्य=अभेद.

हावलोकन=पुनरवलोकन.

थ्य=सारी स्थितिनुं.

कुमार्य=कोमलता.

म्यता=नम्रता.

ष्ठव=प्रमाणसौंदर्य.

संती=शगडी.

हेमायती=समर्थक.

त्वाभास=अनुमानदोष (Fallacy).

